

**EPİGRAFİK, NÜMİSMATİK VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA
SİDE'DE ATHENA VE APOLLON KÜLTÜ**

Hüsamettin Hayri ŞENER

DOKTORA TEZİ

**Arkeoloji Anabilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Feriştah Soykal ALANYALI**

**Eskişehir
Anadolu Üniversitesi**

ÖZET

EPİGRAFİK, NÜMİSMATİK VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA SİDE'DE ATHENA VE APOLLON KÜLTLERİ

Hüsamettin Hayri ŞENER

Arkeoloji Anabilim Dalı

Klasik Arkeoloji Bilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temmuz 2022

Danışman: Prof. Dr. Feriştah Soykal ALANYALI

Bu çalışmada Pamphylia Bölgesi'nin önemli kentlerinden bir olan Side'nin dini panteonunda öne çıkan Athena ve Apollon kültleri, epigrafik, nümismatik ve arkeolojik veriler ışığında değerlendirilmiştir. Mevcut veriler çok sayıda tanrının tapınım gördüğü Side panteonunda Athena ve Apollon'un diğer tanrılara kıyasla daha çok ön planda olduğunu, Side'nin tartışmasız önde gelen iki önemli tanrısı olduğunu ortaya koymaktadır. İlk olarak MÖ V. yy ile birlikte kentteki varlığı belgelenen Athena ve Apollon kültleri politeist inanışların ortadan kalktığı döneme kadar kentte tapınım görmüşlerdir. Bu durum her şeyden önce Athena ve Apollon'un Side'nin dini panteonunda yedi yüz yıldan uzun bir kült sürekliliğini belgelemektedir. Ağırlıklı olarak Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelen mevcut veriler, Side panteonunun iki önemli tanrısı arasında birçok yönden kült birlikteliği olduğunu ortaya koymaktadır. Kült birlikteliği için en önemli belge, epigrafik malzemelerle bilgi sahibi olduğumuz *Epibaterion Bayramı*'dır. *Epibaterion*, iki tanrının Side gibi önemli bir liman kentinde gemi seyahatinin koruyucu tanrıları olduğunu göstermektedir. Side'nin arması olan narın her iki tanrı için kutsal olması, iki tanrının sikkeler üzerinde birlikte tasvir edilmesi ve sikkeler üzerinde temsili tanrı olarak önemli rol oynaması, kutsal alanlarının yan yana inşa edilmesi ve kentte düzenlenen *agon*ların koruyucusu olmaları, Athena ve Apollon arasında takip edilen kült birlikteliği için diğer önemli kanıtlardır. Buna karşın gerek nümismatik ve gerekse epigrafik belgeler Side'de Athena'nın her zaman önde olduğunu ortaya koymaktadır. Sikkeler üzerinde Athena ile yapılan temsiller, sikkelerin ağırlıklı olarak tanrıçanın tasvirinden oluşması ve en önemlisi kentin arması olan narın tanrıça için kutsal olması, Athena'nın Side kenti ile özdeşleştiğine en önemli kanıttır. Bununla

birlikte kentin bilinen tek bayramı olan *Epibaterion Bayramı*'nın önceleri sadece Athena onuruna kutlanması ve kutsal alanına tanınan *asylon* statüsü, Athena'nın Side'nin baş tanrıçası olduğuna güçlü delil oluşturmaktadır. Apollon ise Athena'dan sonra kentin önde gelen diğer tanrısı konumundadır. Mevcut veriler kültünün MÖ II. / I. yy ile MS II. ve III yy'larda Athena'ya kıyasla daha çok ön plana çıktığını ve kentin baş tanrısı olduğunu ortaya koymaktadır. Apollon'a kent tarafından verilen ve yerel yönünü yansıtan Sidetes *ethnikon*u, tanrının kültünün kentteki önemini belgelemektedir. Apollon'un kent kurucu ve ataların tanrısı olarak tapınım görmesi, kültünün kent tarihi kadar eski olduğunu, Athena'da olduğu gibi Side kentinin aynı zamanda Apollon için de kutsal olduğunu göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: Side, Athena, Apollon, Kült, Sikke.

ABSTRACT

Athena and Apollon Cults in Side in the light of Epigraphic, Numismatic and
Archeological Data

Department of Archaeology

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, Temmuz 2022

Supervisor: Prof. Dr. Feriştah Soykal ALANYALI

In this study, the cults of Athena and Apollo, which become prominent in the Pantheon of Side, one of the important cities of the Pamphylia Region, were evaluated in the light of epigraphic, numismatic and archaeological data. Existing data reveal that in the Pantheon of Side, where many gods are worshiped, Athena and Apollo are more prominent than other gods, and they are the two indisputable prominent gods of Side. The cults of Athena and Apollo, whose existence was documented for the first time in the 5th century BC, were worshiped in the city until the period when polytheistic beliefs disappeared. This situation, first of all, documents the cult continuity of Athena and Apollo in the Pantheon of Side for more than six hundred years. Existing data, mainly from the Roman Imperial Period, reveal that there was a cult association between the two important gods of the Side Pantheon in many ways. The most important document for cult unity is the Epibaterion Festival, which we have information about by means of epigraphic materials. The Epibaterion Fest shows that the two gods were the guardian deities of ship travel in an important port city like Side. The fact that the pomegranate, which is the coat of arms of Side, is sacred to both gods, the two gods are depicted together on the coins and play an important role as a representative god on the coins, the sacred areas are built side by side and the guardians of the *agons* organized in the city, are other important pieces of evidence for the cult union followed between Athena and Apollo. On the other hand, both numismatic and epigraphic documents reveal that Athena was always ahead in Side. The representations made with Athena on the coins, the fact that the coins mainly consist of the depiction of the goddess, and most importantly, the pomegranate, which is the city's coat of arms, sacred to the goddess, are the most important evidences of Athena's identification with the city of Side. In addition to this, the only known festival

of the city, the Feast of the Epibaterion, celebrated only in honor of Athena and the noble status accorded to its sanctuary constitutes a strong evidence that Athena is the chief goddess of Side. Apollo is the other leading god of the city after Athena. The existing data reveal that his cult became more prominent than Athena in the first and second centuries BC and the second and third centuries AD, and that he was the chief god of the city. The name Sidetes, which was given to Apollo by the city and reflects its local aspect, documents the importance of the god's cult in the city. The fact that Apollo was worshiped as a city founder and the god of ancestors proves that the cult is as old as the city's history, and that the city of Side was also sacred to Apollo, as it was in Athena.

Keywords: Side, Athena, Apollo, Cult, Coin

TEŞEKKÜR

Uzun bir süreç sonunda ortaya konan bu tez çalışması, kült, epigrafi ve nümismatik alanlarında uzman ve söz sahibi bir jüri kadrosu ile gerçekleştirilen tez izleme toplantıları sonucunda meydana gelmiştir. Gerek tez önerisi olsun, gerekse de çalışmanın şekillenmesinde değerli bilgi ve desteğini esirgemeyen, danışmanlığı süresince yapmış olduğu önemli yönlendirme ve bilgilendirmeler ile tezin oluşmasına katkı sağlayan tez danışmanım ve kıymetli hocam Prof. Dr. Feriştah Soykal Alanyalı'ya en içten teşekkürlerimi sunarım. Danışmanlığı süresince tezin ortaya çıkmasında hocamın göstermiş olduğu “sevgi”, “sabır” ve “anlayış” için kendisine minnet duygularımı sunmak isterim. Çalışma süresince gerek epigrafik belgeler konusunda gerekse de sunmuş olduğu değerli görüş ve önerileri ile tezin geneline yapmış olduğu katkıları büyük olan kıymetli hocam sayın Prof. Dr. Murat Arslan'a da sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Gerek tez izleme toplantılarında gerekse de tez çalışması süresince kıymetli bilgi ve görüşleri ile teze katkı sunan, nümismatik konularda yapış olduğu katkı ve yapıcı eleştirileri ile ufkumu açan değerli hocam Prof. Dr. Ahmet Tolga Tek'e de teşekkürlerimi sunarım.

Ders aşamasından itibaren her zaman yardımını ve desteğini gördüğüm, sahip olduğu bilgi birikimi ve deneyimi ile kendisinden birçok kazanım elde ettiğim kıymetli hocam Prof. Dr. Hüseyin Sabri Alanyalı'ya da kalbi teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışma süresince beni sürekli motive eden ve desteğini her zaman hissettiren sayın Prof. Dr. Osman Doğanay'a teşekkürlerimi sunarım.

Vermiş olduğu burs ve kütüphane desteği ile tezle ilgili kaynakların elde edilmesine katkı sağlayan Suna – İnan Kırış Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü'nün başta kıymetli yöneticileri olmak üzere tüm çalışanlarına (AKMED) en içten teşekkürlerimi sunarım. Literatür çalışması sırasında birçok kez bulunduğum, sunmuş olduğu zengin kütüphane ve çalışma ortamı dolayısıyla Alman Arkeoloji Enstitüsü (DAI) yöneticileri ve çalışanlarına da teşekkür etmek isterim. Ayrıca yabancı kaynaklara ulaşmamda maddi yardımını esirgemeyen, çok sayıda yabancı kaynağı uzaklardan tarafıma ulaştıran kıymetli dost Sayın Yasin Polat'a ve yine maddi, manevi desteğini esirgemeyen Sayın Abdülkadir Akay'a teşekkürlerimi sunarım.

Çalışma sırasında yardımlarını gördüğüm başta sayın Leyla Ay olmak üzere tüm Side Müze Müdürlüğü çalışanlarına; Side Kazı Ekibi üyelerine, özellikle yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Serap Erkoç, Arkeolog H. Yeliz Öztunç, Araş. Gör. Volkan

Öztekin'e ve ayrıca çalışanı olduğum Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakóltesi Arkeoloji Bölümü ile Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyelerine ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım. Burada ismini sayamadığım, bununla birlikte tezin oluşmasında küçük de olsa katkısı olan herkese teşekkürü bir borç bilirim.

Tezin metin kısmını büyük bir dikkat ve sabırla gözden geçirip, gerekli düzeltmeleri yapan Doç. Dr. Selahattin Satılmış, Doç. Dr. Eyyub Şimşek, Araş. Gör. Dr. Fatih Aynacı ve Hüseyin Gökçek'e ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak bugüne kadar ki eğitim hayatımda arka planda maddi ve manevi desteğini esirgemeyen değerli aileme, zor zamanlarda göstermiş olduğu sabır ve destek için kıymetli eşim Sevinç Şener ve hayatı daha da anlamlandıran küçük kızım Miray'a teşekkürlerimi sunarım.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmamın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Hüsamettin Hayri Şener

İÇİNDEKİLER

EPİGRAFİK, NÜMİSMATİK VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA SİDE'DE ATHENA VE APOLLON KÜLTÜ	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vii
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	ix
İÇİNDEKİLER	x
GÖRSELLER VE PLANLAR DİZİNİ	xvii
TABLolar DİZİNİ.....	xxiii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xxiv
GİRİŞ	1
I. SİDE ARAŞTIRMA TARİHÇESİ / ATHENA VE APOLLON KÜLTLERİ İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR	5
II. SİDE'NİN PANTEONUNA GENEL BAKIŞ	18
II. I. Zeus	20
II. II. Demeter	26
II. III. Helios	32
II. IV. Asklepios ve Hygieia.....	33
II. V. Poseidon.....	36
II. VI. Herakles	38
II. VII. Hermes	41
II. VIII. Tykhe / Kent Kişileştirmesi	44
II. IX. Kybele.....	49
II. X. Men	51
II. XI. Nike	52
II. XII. Dionysos.....	55
II. XIII. Artemis.....	60
II. XIV. Ares.....	63

II. XV. Aphrodite	66
II. XVI. Kharitler	70
II. XVII. Nemesis	71
II. XVIII. Mısır Triası (İsis, Serapis ve Harpokrates)	75
II. XIX. Hephaistos	84
II. XX. Securitas	85
II. XXI. Themis	85
II. XXII. Dioskurlar	87
II. XXIII. Hera	89
III. XXIV. Melas Nehri Kişileştirmesi	89
II. XXV. Yönetici ve İmparator Kültleri	92
II. XXVI. Monoteist İnanışlar: Hristiyanlık ve Yahudilik	97
II. XXVII. Değerlendirme	100
III. SİDE'YE KOMŞU KENTLERDE ATHENA VE APOLLON KÜLTLERİ	111
III. I. Side'ye Komşu Kentlerde Athena Kültü	111
III. I. I. <i>Değerlendirme</i>	127
III. II. Side'ye Komşu Kentlerde Apollon kültü	131
III. II. I. <i>Değerlendirme</i>	145
IV. SİDE KENTİ'NDE ATHENA KÜLTÜ	150
IV. I. Epigrafik ve Literatür Belgeleri	150
IV. I. I. <i>Kültün kentte ortaya çıkışı / Athena kültü ve kolonistler</i>	150
IV. I. II. Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar	156
IV. I. III. <i>Kült sıfatları / epithetonlar</i>	173
IV. I. IV. <i>İmparator Kültleri / Neokoroslar</i>	179
IV. I. V. <i>Kült personeli</i>	194
IV. I. VI. <i>Değerlendirme</i>	197
IV. II. Nümismatik Belgeler	203
IV. II. I. <i>Side sikkeleri üzerinde Athena ile ilgili semboller ve atribütler</i> ..	203
IV. II. II. <i>Side sikkeleri üzerinde görülen Athena tipleri</i>	209
Tip I. <i>Athena başları</i>	209

Tip I. I. <i>Attika miğferli Athena başı</i>	209
Tip I. II. <i>Korinth miğferli Athena başı</i>	211
Tip I. II. I. <i>Öy.: Nar, ay.: Korinth miğferli Athena başı</i>	212
Tip I. II. II. <i>Öy.: Aslan başı, ay.: Korinth miğferli Athena başı</i>	214
Tip I. II. III. <i>Öy.: Korinth miğferli Athena başı, ay.: Nike</i>	215
Tip I. II. IV. I. <i>Öy.: Korinth miğferli Athena başı, ay.: Gemi pruvasında Nike.</i>	218
Tip I. II. IV. II. <i>Öy.: Korinth miğferli Athena başı, ay.: Nar tutan Nike.</i> ..	219
Tip I. II. IV. <i>Öy.: Korinth miğferli Athena başı, ay.: Nar.</i>	220
Tip II. <i>Athena büstleri</i>	220
Tip II. I. <i>Attika miğferli Athena büstü</i>	220
Tip II. II. <i>Korinth miğferli Athena büstü</i>	221
Tip III. <i>Ayakta betimlenmiş Athena</i>	222
Tip III. I. <i>Athena Arkhegetes</i>	223
Tip III. II. <i>Athena Parthenos</i>	224
Tip III. III. <i>Athena Alkis</i>	228
Tip III. III. I. <i>Şimşek demeti ve kalkan ile</i>	228
Tip III. III. II. <i>Şimşek demeti, aegis ve mızrak ile.</i>	229
Tip III. IV. <i>Athena Promakhos</i>	231
Tip III. IV. I. <i>Sola dönük, sağ elinde mızrak, sol elinde kalkan.</i>	231
Tip III. IV. II. <i>Sağa dönük, sağ elinde mızrak ve sol elinde kalkan.</i>	234
Tip III. V. <i>Athena Nikephoros</i>	235
Tip III. V. I. <i>Sağ elinde Nike, sol elinde, yerde kalkan.</i>	235
Tip III. V. II. <i>Sağ elinde Nike, sol eli yukarıda kalkan tutuyor</i>	236
Tip III. V. III. <i>Gemi pruvasında</i>	237
Tip III. V. III. I. <i>Sağ elinde Nike, sol eli yukarıda mızrak tutuyor</i>	237
Tip III. V. III. II. <i>Sağ elinde Nike, sol eli yanda kalkan tutuyor</i>	238

Tip III. VI. <i>Sağ elinde kalkan, sol elinde mızrak</i>	239
Tip III. VII. <i>Athena Side kent gemisi içerisinde</i>	239
Tip III. VIII. <i>Athena elinde trophe ile</i>	240
Tip III. VIII. I. <i>Athena sağ elinde trophe ve şimşek demeti</i>	240
Tip III. VIII. II. <i>Athena elinde trophe ve kalkan</i>	241
Tip III. VIII. III. <i>Athena elinde trophe ve mızrak</i>	241
Tip III. IX. <i>Athena, elinde mızrak ve şimşek demeti ile</i>	242
Tip III. X. <i>Mızraklı tipler</i>	243
Tip III. X. I. <i>Cepheden, baş sola dönük, sol omuzunda mızrak</i>	243
Tip III. X. II. <i>Cepheden, baş sağa dönük, sol elinde mızrak, sağ elinde phiale</i>	244
Tip III. X. III. <i>Cepheden, baş sağa dönük, sol elinde mızrak, sağ elinde gemi pruvası</i>	245
Tip III. X. IV. <i>Sol elinde mızrak, sağ elinde Nike, önünde agonistik ödül</i>	245
Tip III. X. V. <i>Sol elinde mızrak, önünde stel</i>	246
Tip III. XI. <i>Athena sol elinde palmye dalı, sağ elindeki taşı urneye atıyor</i>	247
Tip III. XII. <i>Athena zeytin ağacını yaratıyor</i>	248
Tip III. XIII. <i>Athena başka tanrılar ile birlikte</i>	250
Tip III. XIII. I. <i>Athena ve Apollon Sidetes</i>	250
Tip III. XIII. II. <i>Athena ile Artemis</i>	252
Tip III. XIII. III. <i>Homonoia birliktelikleri</i>	253
Tip III. XIII. III. I. <i>Athena- İsis</i>	254
Tip III. XIII. III. II. <i>Athena- Nemesis</i>	255
Tip III. XIII. III. III. <i>Athena - Tykhe</i>	256
Tip III. XIII. III. IV. <i>Athena ve Artemis Eleuthera</i>	257
Tip III. XIII. III. V. <i>Athena ve Artemis Pergaia</i>	258

Tip III. XIV. <i>Athena elinde kentin protēsi ile</i>	260
Tip III. XIV. I. <i>Sağ elinde “A”, sol eli yukarıda mızrak tutuyor</i>	260
Tip III. XIV. II. <i>Gemi pruvasında, sağ elinde “A”, sol eli yukarıda mızrak tutuyor, yerde kalkan</i>	260
Tip III. XIV. III. <i>Sağ elinde “A”, sol eli aşağıda kalkan ve mızrak tutuyor</i>	260
Tip III. XIV. IV. <i>Sağ elinde “A”, sol elinde çapraz mızrak tutuyor</i>	261
Tip III. XV. <i>Athena sağ elinde tapınak modeli tutuyor</i>	262
Tip IV. <i>Tahtta oturan Athena</i>	263
Tip IV. I. <i>Tapınak içerisinde</i>	263
Tip IV. II. <i>Önünde Caracalla portresi ile</i>	264
Tip IV. III. <i>Sağ elinde kentin protēsi, sol elinde palmiye</i>	266
Tip IV. IV. <i>Sağ elinde agonistik ödül, sol elinde palmiye dalı</i>	267
Tip IV. V. <i>Önünde stel</i>	267
Tip IV. VI. <i>Sağ elindeki taşı önündeki kaba atıyor</i>	268
IV. II. III. <i>Değerlendirme</i>	269
IV. III. <i>Heykeltıraşlık Eserler</i>	279
IV. III. I. <i>Değerlendirme</i>	290
V. SİDE KENTİNDE APOLLON KÜLTÜ	293
V. I. <i>Epigrafik ve Literatür Belgeleri</i>	293
V. I. I. <i>Kültün Kentte Ortaya Çıkışı / Apollon Kültü ve Kolonistler</i>	293
V. I. II. <i>Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar</i>	298
V. I. III. <i>Kült sıfatları / epithetonlar</i>	314
V. I. IV. <i>İmparator Kültleri / Neokoroslar</i>	325
V. I. V. <i>Kült personeli</i>	333
V. I. VI. <i>Değerlendirme</i>	335
V. II. <i>Nümismatik Belgeler</i>	345
V. II. I. <i>Side sikkeleri üzerinde Apollon ile ilgili semboller ve atribütler</i> ..	345

V. II. II. <i>Side sikkeleri üzerinde görülen Apollon tipleri</i>	349
Tip I. <i>Apollon başları</i>	349
Tip II. <i>Apollon ayakta, çıplak veya yarı çıplak</i>	352
Tip II. I. <i>Önünde sunak, elinde defne dalı ve yay ile</i>	352
Tip II. II. <i>Elinde uzun defne dalı ve phiale</i>	354
Tip II. III. <i>Apollon Pythios</i>	355
Tip II. III. I. <i>Apollon, Pythia yılanını öldürürken</i>	355
Tip II. III. II. <i>Apollon Pythios üçayak ile</i>	356
Tip II. III. III. <i>Apollon Pythios - Helios</i>	357
Tip III. <i>Apollon ayakta, giyimli</i>	359
Tip III. I. <i>Khithon ve khimation giyimli elinde defne ve yay</i>	359
Tip III. II. <i>Khithon ve khimation giyimli elinde yay ve phiale</i>	360
Tip III. III. <i>Apollon Sidetes</i>	361
Tip III. III. I. <i>Yanında defne ağacı ile</i>	369
Tip III. III. II. <i>Yanında nar ile</i>	371
Tip III. III. III. <i>İmparatorlar ile</i>	371
Tip III. III. IV. <i>Agonistik ödül ile</i>	373
Tip III. III. V. <i>Önünde sunak ile</i>	374
Tip III. III. VI. <i>Önünde üçayak ile</i>	375
Tip III. III. VII. <i>Tapınak içerisinde</i>	376
Tip III. III. VIII. <i>Tapınak önünde veya tapınak modeli ile</i>	379
Tip III. III. IX. <i>Kent kapısı içerisinde</i>	380
Tip III. III. X. <i>Başka tanrılar ile birlikte</i>	382
Tip III. III. X. I. <i>Athena ile birlikte</i>	382
Tip III. III. X. II. <i>Homonoia birliktelikleri</i>	383
Tip III. III. X. II. I. <i>Apollon Sidetes ve Delphi Apollonu</i>	383
Tip III. III. X. II. II. <i>Apollon Sidetes ve Serapis</i>	385

Tip III. III. X. II. III. <i>Apollon Sidetes ve Artemis Pergaia</i>	386
Tip III. III. X. II. IV. <i>Apollon Sidetes ve Heros Lakadaimon</i>	387
Tip III. IV. <i>Apollon Kitharados</i>	388
Tip III. IV. I. <i>Khithon ve khimation giyimli, kithara çalıyor</i>	389
Tip III. IV. II. <i>Peplos ve khimation giyimli, kithara çalıyor</i>	390
Tip III. IV. III. <i>Agonistik ödül ile</i>	390
V. II. III. <i>Değerlendirme</i>	393
V. III. Heykeltıraşlık Eserler	406
V. III. I. <i>Değerlendirme</i>	412
VI. KUTSAL ALANLAR	415
VI. I. Side Athena ve Apollon Kutsal Alanı.....	418
VI. II. Araştırma Geçmişi.....	419
VI. III. Tapınaklar	421
VI. IV. Değerlendirme.....	431
VII. GENEL DEĞERLENDİRME	434
VIII. TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE SİDE KÜLTLERİ.....	451
KAYNAKÇA.....	458
KATALOG	502
EKLER.....	580
ÖZGEÇMİŞ	1

GÖRSELLER VE PLANLAR DİZİNİ

- Görsel 1** (Kat. No. 27). Ön yüzde nar, arka yüzde karga tasviri yer alan Side kent sikkesi.
- Görsel 2** (Kat. No. 28). Ön yüzde nar, arka yüzde çift yunus balığı yer alan Side kent sikkesi.
- Görsel 3** (Kat. No. 29). Ön yüzde çift yunus balığı, arka yüzde nar tasviri yer alan Side kent sikkesi.
- Görsel 4** (Kat. No. 30). Ön yüzde nar, yunus balığı, arka yüzde Athena tasvirli Side kent sikkesi.
- Görsel 5** (Kat. No. 31). Ön yüzde nar, arka yüzde Athena tasvirli Side kent sikkesi.
- Görsel 6** (Kat. No. 32). Ön yüzde nar, arka yüzde Athena tasvirli Side kent sikkesi.
- Görsel 7** (Kat. No. 33). Ön yüzde nar, arka yüzde Athena tasvirli Side kent sikkesi.
- Görsel 8** (Kat. No. 34). Ön yüzde nar, arka yüzde Athena tasvirli Side kent sikkesi.
- Görsel 9** (Kat. No. 35). Ön yüzde aslan başı, arka yüzde Athena tasvirli Side kent sikkesi.
- Görsel 10** (Kat. No. 36). Ön yüzde aslan başı, arka yüzde Athena tasvirli Side kent sikkesi.
- Görsel 11** (Kat. No. 37). Ön yüzde Athena, arka yüzde nar betimli Side kent sikkesi.
- Görsel 12** (Kat. No. 38). Ön yüzde Athena, arka yüzde nar ve kent lejantı yer alan Side sikkesi.
- Görsel 13** (Kat. No. 39). Ön yüzde Athena, arka yüzde Nike betimli sikke.
- Görsel 14** (Kat. No. 40). Ön yüzde Athena, arka yüzde Nike betimli Side kent sikkesi.
- Görsel 15** (Kat. No. 41). Ön yüzde Athena, arka yüzde gemi pruvasında Nike yer alan Side kent sikkesi.
- Görsel 16** (Kat. No. 42). Ön yüzde Athena, arka yüzde elinde asa taşıyan Nike figürü yer alan Side kent sikkesi.
- Görsel 17** (Kat. No. 43). Ön yüzde Athena, arka yüzde elinde nar tutan Nike betimli Side kent sikkesi.
- Görsel 18** (Kat. No. 44). Ön yüzde Athena büstü, arka yüzde Nike tasvirli otonom Side kent sikkesi.

- Görsel 19** (Kat. No. 45). Ön yüzde Athena, arka yüzde Apollon betimli Side kent sikkesi.
- Görsel 20** (Kat. No. 46). Ön yüzde Athena, arka yüzde Apollon betimli Side kent sikkesi.
- Görsel 21** (Kat. No. 47). Ön yüzde Athena, arka yüzde Apollon betimli Side kent sikkesi.
- Görsel 22** (Kat. No. 48). Ön yüzde Athena, arka yüzde Apollon betimli Side kent sikkesi.
- Görsel 23** (Kat. No. 49). Ön yüzde Athena, arka yüzde Apollon betimli Side kent sikkesi.
- Görsel 24** (Kat. No. 50). Arka yüzde Athena büstü yer alan imparatorluk Dönemi Side sikkesi.
- Görsel 25** (Kat. No. 51). Arka yüzünde Athena betimi yer alan Salonina sikkesi.
- Görsel 26** (Kat. No. 52). Arka yüzde Athena yer alan II. Valerianus'a ait sikke.
- Görsel 27** (Kat. No. 53). Athena tasvirli Gallienus sikkesi.
- Görsel 28** (Kat. No. 54). Athena tasvirli L. Verus sikkesi.
- Görsel 29** (Kat. No. 55). Athena'yı gemi pruvasında gösteren Traianus sikkesi.
- Görsel 30** (Kat. No. 56). Athena'yı Side kent gemisi içerisinde gösteren Caracalla sikkesi.
- Görsel 31** (Kat. No. 57). Athena tasvirli Salonina sikkesi.
- Görsel 32** (Kat. No. 58). Ön yüzde defne çelenkli Apollon başı, arka yüzde Athena *Promakhos* betimli Side kent sikkesi.
- Görsel 33** (Kat. No. 59). Athena *Promakhos* tasvirli Traianus sikkesi.
- Görsel 34** (Kat. No. 60). Athena *Promakhos* tasvirli Caracalla sikkesi.
- Görsel 35** (Kat. No. 61). Ön yüzde Athena, arka yüzde Athena *Alkis* betimli Side sikkesi
- Görsel 36** (Kat. No. 62). Athena'yı elinde *aegis* ve şimşek demeti ile gösteren imparatorluk sikkesi.
- Görsel 37** (Kat. No. 63). Athena'yı elinde trophe ile gösteren imparatorluk sikkesi.
- Görsel 38** (Kat. No. 64). Athena'yı elinde mızrak ve şimşek ile gösteren imparatorluk sikkesi.
- Görsel 39** (Kat. No. 65). Athena'yı Apollon Sidetes ile gösteren S. Severus sikkesi.
- Görsel 40** (Kat. No. 66). Athena'yı önünde stel ile gösteren Tranquillina sikkesi.

- Görsel 41** (Kat. No. 67). Athena ve Apollon'u birlikte gösteren Maximinus Thrax sikkesi.
- Görsel 42** (Kat. No. 68). Athena ve Apollon'u sunak üzerinde el sıkışırken gösteren Iulia C. Paula'ya ait sikke.
- Görsel 43** (Kat. No. 69). Athena ve Apollon'u tapınak modeli üzerinde el sıkışırken gösteren I. Valerianus sikkesi.
- Görsel 44** (Kat. No. 70). Athena ve Artemis'i birlikte gösteren II. Philippus'a ait sikke.
- Görsel 45** (Kat. No. 71). Athena ve İsis'i birlikte gösteren I. Valerianus'a ait *homonoia* sikkesi.
- Görsel 46** (Kat. No. 72). Athena ile Nemesis'i birlikte gösteren Gallienus'a ait *homonoia* sikkesi.
- Görsel 47** (Kat. No. 73). Athena'yı Tykhe ile birlikte gösteren I Valerianus'a ait *homonoia* sikkesi.
- Görsel 48** (Kat. No. 74). Athena ve Artemis Eleuthera'yı birlikte gösteren I. Valerianus'a ait *homonoia* sikkesi.
- Görsel 49** (Kat. No. 75). Athena ve Artemis'i birlikte gösteren III. Gordianus'a ait *homonoia* sikkesi.
- Görsel 50** (Kat. No. 76). Athena'yı *agonistik* ödül ile gösteren Iulia Soaemias sikkesi.
- Görsel 51** (Kat. No. 77). Athena *Boulaia*'yı gösteren Gallienus sikkesi.
- Görsel 52** (Kat. No. 78). Athena'yı omuzunda mızrak ile gösteren Lucius Verus sikkesi.
- Görsel 53** (Kat. No. 79). Athena'yı elinde mızrak ve *phiale* ile gösteren Orbiana sikkesi.
- Görsel 54** (Kat. No. 80). Athena'yı elinde mızrak ve gemi pruvası ile gösteren Maximinus Thrax sikkesi.
- Görsel 55** (Kat. No. 81). Athena'yı elinde mızrak ve kentin *protesi* ile gösteren Salonina sikkesi.
- Görsel 56** (Kat. No. 82). Athena'yı elinde mızrak ve *trophe* ile gösteren Orbiana sikkesi.
- Görsel 57** (Kat. No. 83). Athena'yı elinde kalkan ve *trophe* ile gösteren Iulia Domna sikkesi.

- Görsel 58** (Kat. No. 84). Athena'yı elinde kalkan ve Nike ile gösteren Aurelianus sikkesi.
- Görsel 59** (Kat. No. 85). Athena'yı zeytin ağacını yaratırken tasvir eden Gallienus sikkesi.
- Görsel 60** (Kat. No. 86). Athena'yı tapınak içerisinde tahtta oturur durumda gösteren S. Severus sikkesi.
- Görsel 61** (Kat. No. 87). Athena'yı Caracalla portresi ile gösteren Caracalla sikkesi.
- Görsel 62** (Kat. No. 88). Athena'yı önünde yer alan *aediculayı* taçlandırırken gösteren Tranquillina sikkesi.
- Görsel 63** (Kat. No. 89). Athena'yı kentin *protesi* ile gösteren Gallienus sikkesi.
- Görsel 64** (Kat. No. 90). Athena'yı elinde *agonistik* ödül ile gösteren Gallienus sikkesi.
- Görsel 65** (Kat. No. 91). Ön yüzde nar, arka yüzde defne çelenkli Apollon başı yer alan Side kent sikkesi.
- Görsel 66** (Kat. No. 92). Ön yüzde Gorgo, arka yüzde defne çelenkli Apollon başı yer alan Side kent sikkesi.
- Görsel 67** (Kat. No. 93). Apollon Sidetes'i yanında defne ağacı ile gösteren Domitianus sikkesi.
- Görsel 68** (Kat. No. 94). Apollon Sidetes'i gösteren II. Valerianus sikkesi.
- Görsel 69** (Kat. No. 95). Apollon Sidetes'i yanında nar ile gösteren Gallienus sikkesi.
- Görsel 70** (Kat. No. 96). Apollon Sidetes'i imparatorlar ile gösteren M. Aurelius sikkesi.
- Görsel 71** (Kat. No. 97). Apollon Sidetes'i tapınak içerisinde gösteren A. Aurelia Faustina sikkesi.
- Görsel 72** (Kat. No. 98). Apollon Sidetes'i tapınak içerisinde gösteren Gallienus sikkesi.
- Görsel 73** (Kat. No. 99). Apollon Sidetes'i önünde üçayak ile gösteren L. Verus sikkesi.
- Görsel 74** (Kat. No. 100). Apollon Sidetes'i tapınak önünde kurban sunusunda gösteren I. Valerianus sikkesi.
- Görsel 75** (Kat. No. 101). Apollon Sidetes'i önünde tapınak modeli ile gösteren I. Valerianus sikkesi.

- Görsel 76** (Kat. No. 102). Apollon Sidetes'i önünde sunak ile gösteren I. Valerianus sikkesi.
- Görsel 77** (Kat. No. 103). Apollon Sidetes'i kent kapısı içerisinde gösteren Gallienus sikkesi.
- Görsel 78** (Kat. No. 104). Apollon Sidetes'i *agonistik* ödül ile gösteren Iulia C. Paula sikkesi.
- Görsel 79** (Kat. No. 105). Apollon Sidetes'i Serapis ile gösteren I. Valerianus sikkesi.
- Görsel 80** (Kat. No. 106). Apollon Sidetes'i Delphi Apollon'u ile gösteren I Valerianus sikkesi.
- Görsel 81** (Kat. No. 107). Apollon Sidetes'i Artemis ile gösteren III. Gordianus sikkesi.
- Görsel 82** (Kat. No. 108). Apollon Sidetes'i Lakadeimon ile gösteren Gallienus sikkesi.
- Görsel 83** (Kat. No. 109). Apollon tasvirli M. Aurelius sikkesi.
- Görsel 84** (Kat. No. 110). Apollon tasvirli Salonina sikkesi.
- Görsel 85** (Kat. No. 111). Apollon'u *agonistik* ödül ile gösteren Traianus Decius sikkesi.
- Görsel 86** (Kat. No. 112). Apollon'u *agonistik* ödül ile gösteren Iulia Paula sikkesi.
- Görsel 87** (Kat. No. 113). Apollon'u Pythia canavarını öldürürken gösteren Traianus Decius sikkesi.
- Görsel 88** (Kat. No. 114). Apollon *Pythios* betimli Gallienus sikkesi.
- Görsel 89** (Kat. No. 115). Apollon – Helios betimli I. Valerianus sikkesi.
- Görsel 90** (Kat. No. 116). Apollon'u elinde *phiale* ve yay ile gösteren Aemilianus sikkesi.
- Görsel 91** (Kat. No. 117). Arka yüzde üç tane tapınak tasviri yer alan Gallienus sikkesi
- Görsel 92** (Kat. No. 118). Arka yüzünde gemi ve nar ağacı betimi olan Gallienus sikkesi.
- Görsel 93** (Kat. No. 119). Ön yüzde nar, arka yüzde Apollon Sidetes tasvirli Helenistik Dönem Side kent sikkesi.
- Görsel 94** (Kat. No. 120). Athena tasvirli Nero sikkesi.
- Görsel 95** (Kat. No. 121). Athena *Parthenos*'u gemi pruvasında gösteren Hadrianus sikkesi.

- Görsel 96** (Kat. No. 122). Apollon Sidetes'i imparator ile gösteren Gallienus sikkesi.
- Görsel 97 a-b** (Kat. No. 123). Athena torsosu
- Görsel 98 a-b** (Kat. No. 124). Athena heykeli
- Görsel 99** (Kat. No. 125). Athena heykeline ait baş fragmanı.
- Görsel 100** (Kat. No. 126). Athena heykelciği.
- Görsel 101** (Kat. No. 127). Athena heykelciği.
- Görsel 102** (Kat. No. 128). Athena heykelciği.
- Görsel 103** (Kat. No. 129). Athena heykelciğine ait baş.
- Görsel 104** (Kat. No. 130). Athena heykelciğine ait baş.
- Görsel 105** (Kat. No. 131). Athena tasvirli kaset kabartması.
- Görsel 106** (Kat. No. 132). *Nymphaionda* bulmuş korkuluk kabartması.
- Görsel 107 a, b, c** (Kat. No. 133). Apollon heykeli.
- Görsel 108** (Kat. No. 134). Apollon torsosu.
- Görsel 109 a-b** (Kat. No. 135). Apollon başı.
- Görsel 110 a-b** (Kat. No. 136). Apollon başı.
- Görsel 111** (Kat. No. 137). Apollon tasvirli kaset kabartması.
- Görsel 112** (Kat. No. 138). N2 Tapınağı'na ait friz parçası.
- Görsel 113 a, b, c, d** (Kat. No. 139). Pythia için yapılmış taşınabilir sunağa ait altlıkkısmı.
- Görsel 114 a-b** (Kat. No. 140). Omphalos taşına ait fragman parçası.
- Görsel 115 a, b, c** (Kat. No. 141). Apollon başı.
- Görsel 116 a-b** (Kat. No. 142). Athena tasvirli kilit taşı.
- Görsel 117 a-b** (Kat. No. 143). Athena tasvirli kilit taşı.
- Görsel 118** (Kat. No. 144). Athena kabartması.
- Görsel 119.** Side antik kentini gösteren hava fotoğrafı.
- Görsel 120.** Tapınaklar bölgesini gösteren hava fotoğrafı.
- Görsel 121.** Tapınaklar bölgesini gösteren hava fotoğrafı.
- Görsel 122.** N1 Tapınak'na ait üst yapı ve Medusa frizi.
- Plan 1.** Pamphylia Bölgesi'ni gösteren harita.
- Plan 2.** Side kent planı.
- Plan 3.** N1, N2 ve AA bazilikasına ait plan.

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Side panteonunda tapınım gören kültler ile ilgili tablo	109
Tablo 2. Side panteonunda tapınım gören kültlerle ilgili kronolojik tablo (Epigrafik, nümismatik ve arkeolojik veriler ışığında).	110
Tablo 3. Side'ye komşu kentlerde Athena kültü ile ilgili tablo.	130
Tablo 4. Side'ye komşu kentlerde Apollon kültü ile ilgili tablo	149
Tablo 5. Side'de kült memuriyetlerine hizmet eden kişiler.....	201
Tablo 6. Klasik ve Helenistik Dönem sikkeleri üzerinde görülen Athena tipleri.....	275
Tablo 7. Roma İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri üzerinde görülen Athena tipleri.	275
Tablo 8. Roma İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri üzerinde görülen Athena tipleri (devamı)	276
Tablo 9. Roma İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri üzerinde görülen Athena tipleri (devamı)	277
Tablo 10. Klasik ve Helenistik Dönem sikkeleri üzerinde görülen Apollon tipleri	403
Tablo 11. Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen Apollon tipleri	403
Tablo 12. Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen Apollon tipleri (devamı)	404
Tablo 13. Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen Apollon tipleri (devamı)	404

KISALTMALAR DİZİNİ

Metinde kullanılan teknik kısaltmalar

a.g.k.	: Adı geçen kaynak
Ay	: Arka yüz
Bk /Bkz	: Bakınız
Çev	: Çeviren
D	: Derinlik
Dön	: Dönem
Ed	: Editör
Env. No.	: Envanter Numarası
G	: Genişlik
Kat. No.	: Katalog Numarası
Lev	: Levha
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
No / no	: Numara
Öy	: Ön yüz
Ref	: Referans
Res	: Resim
s	: Sayfa
Suppl /suppl	: Supplement
Y	: Yükseklik
yy	: Yüzyıl

Sürelî Yayın Kısaltmaları

<i>AA</i>	Archäologischer Anzeiger.
<i>Adalya</i>	Adalya. Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yıllığı
<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology.
<i>ANMED</i>	Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri.
<i>AMS</i>	Asia Minor Studien.
<i>Anadolu/Anatolia</i>	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi.
<i>AncSoc</i>	Ancient Society.
<i>AnadoluAraş</i>	Anadolu Araştırmaları. Jahrbuch für kleinasiatische Forschung.
<i>ANRW</i>	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt.
<i>ANSMusNotes</i>	Museum Notes. American Numismatic Society.
<i>AntK</i>	Antike Kunst.
<i>Arkeoloji Dergisi</i>	Arkeoloji Dergisi. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
<i>Arkeoloji ve Sanat</i>	Arkeoloji ve sanat Dergisi. Journal of Archaeology & Art.
<i>AnSt</i>	Anatolian Studies.
<i>AST</i>	Araştırma Sonuçları Toplantısı.
<i>AURA</i>	Athens University Review of Archaeology.
<i>AÜSBD</i>	Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.
<i>AW</i>	Antike Welt.
<i>Belleten</i>	Belleten. Türk Tarih Kurumu.
<i>BMC</i>	Catalogue of the Greek Coins in the British Museum
<i>BSR</i>	Papers of the British School at Rome.
<i>CEDRUS</i>	Cedrus. Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi.
<i>Chiron</i>	Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts.
<i>CIG</i>	Corpus Inscriptionum Graecarum.
<i>CIL</i>	Corpus Inscriptionum Latinarum.
<i>CollAn</i>	Colloquium Anatolicum.
<i>DAA</i>	Denkmäler antiker Architektur.
<i>DNP</i>	Der neue Pauly.
<i>EpigrAnat</i>	Epigraphica Anatolica. Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens.

<i>Glotta</i>	Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache.
<i>Gymnasium</i>	Gymnasium. Zeitschrift für Kultur der Antike und humanistische Bildung.
<i>HASB</i>	Hefte des Archäologischen Seminars der Universität Bern.
<i>Hermes</i>	Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie.
<i>IstMitt</i>	Istanbuler Mitteilungen.
<i>JdI</i>	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts.
<i>JHS</i>	The Journal of Hellenic Studies.
<i>JNG</i>	Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte.
<i>KADMOS</i>	Zeitschrift für vor- und frühgriechische Epigraphik
<i>KST</i>	Kazı Sonuçları Toplantısı.
<i>LIMC</i>	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.
<i>MInstWasser</i>	Mitteilungen. Leichtweiss-Institut für Wasserbau der Technischen Universität Braunschweig.
<i>MJH</i>	Mediterranean Journal of Humanities.
<i>MonAnt</i>	Monumenti Antichi.
<i>Mushelv</i>	Museum Helveticum.
<i>NumChron</i>	The Numismatic Chronicle. The Journal of the Royal Society.
<i>OMS</i>	Opera Minora Selecta.
<i>Öjh</i>	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien.
<i>Pallas</i>	Revue d'études antiques.
<i>Philologus</i>	Zeitschrift für das klassische Altertum
<i>Pulpudeva</i>	Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace
<i>REG</i>	Revue des Études Grecques.
<i>RE</i>	Realencyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft.
<i>RhM</i>	Rheinisches Museum für Philologie.
<i>RNum</i>	Revue numismatique.
<i>RPC</i>	Roma Provincial Coinage.
<i>Saeculum</i>	Jahrbuch für Universalgeschichte.
<i>Scholia</i>	Natal Studies in Classical Antiquity.
<i>SchwMüBl</i>	Schweizer Münzblätter.
<i>SchwNumRu</i>	Schweizerische numismatische Rundschau

<i>SEG</i>	Supplementum Epigraphicum Graecum
<i>SNG</i>	Sylloge Nummorum Graecorum.
<i>TAM</i>	Tituli Asiae Minoris
<i>TTAED</i>	Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi.
<i>ZfNum</i>	Zeitschrift für Numismatik.
<i>ZPE</i>	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

Katalogda bilgileri kullanılan elektronik kaynaklar

Auctiones GmbH, Bern < <https://www.auctiones.ch/>>

Bertolami Fine Arts, Roma < <https://bertolamifineart.com/>>

CNG Classical Numismatic Group, Lancaster, PA/London < <https://www.cngcoins.com>>

CGB Numismatics, Paris < <https://www.cgbfr.com/>>

Kölner Münzkabinett Tyll Kroha Nachfolger UG, Köln < <https://www.koelner-muenzkabinett.de/>>

Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, Osnabrück < <https://www.kuenker.de/>>

Helios GmbH, München <http://helios-numismatik.de>

Leu Numismatik, Winterthur < <https://leunumismatik.com>>

NN GmbH Numismatic Naumann GmbH, Wien < <http://www.numismatik-naumann.at>>

Nomos AG, Numismatists, Zürich < <https://nomosag.com>>

Dr. Busso Peus Nachf., Frankfurt am Main < <https://www.peus-muenzen.de/>>

Roma Numismatics, London < <https://www.romanumismatics.com>>

RPC çevrimiçi < <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/>>

Solidus Numismatik e. K., München < <https://www.solidus-numismatik.de>>

Triskeles Triskeles Auctions, PO/Watkinsville < <http://www.triskeles-auctions.com>>

Numismatica Ars Classica NAC AG, London, Zurich, Milan
< <https://www.arsclassicacoins.com/>>

VAuctions, < <https://www.vauctions.com/>>

GİRİŞ

Antik dönemde Pamphylia olarak adlandırılan bölgenin (**Plan 1**) en önemli liman kenti olan Side, birçok kültürün kesişme noktasında bulunması nedeniyle oldukça zengin bir dini panteona sahipti. Liman ve ticaret merkezi olan kentte Anadolu ve doğu kökenli kültürlerle, Yunan ve Roma panteonunu oluşturan tanrıları, sadakat kültürleri, yönetici ve imparator kültürlerinin yanında aynı zamanda Yahudilik ve Hristiyanlık gibi monoteist inanışları da bir arada görmek mümkündür. Kentin sahip olduğu zengin panteon içerisinde bu çalışmanın da konusu olan Athena ve Apollon kültürleri diğer tanrılara göre bilhassa öne çıkmaktadır. Her iki tanrı kentin önde gelen, kenti temsil eden tanrılarıydı. Daha da önemlisi MÖ V. yy başlarından MS III. yy'ın sonlarına kadar kent sikkeleri üzerinde en çok tasvir edilen tanrılardır. Bu durum her iki tanrının kentteki kültür sürekliliğini ve kültür birlikteliğini göstermesi açısından önemlidir.

Athena, Side'nin en önemli tanrıçası, tanrısız sahibiydi. Kentin arması olarak kabul edilen “nar” Athena için kutsaldı. Side panteonunda benzer bir anlama Apollon sahipti. Kentle özdeşleşen ve kentin tanrısız kurucusu olarak kabul edilen Apollon'un kentteki algılanışı da birçok yönden Athena ile benzerdi. Kentin en eski sikkeleri üzerinde iki tanrının tasvirleri mevcuttu. Birçok durumda Side sikkelerinin ön yüzlerinde Athena karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Apollon'un Athena'ya göre ikinci derecede önemli bir tanrı olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada epigrafik, nümismatik ve arkeolojik malzemeler ışığında Side'nin önde gelen iki kültürü Athena ve Apollon ayrıntılı olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Araştırma konusunun neden bu iki tanrı ile sınırlandırıldığı konusunda ise, çok sayıda argüman sıralanabilir. Öncelikle iki tanrının kültür karakteri kentte birçok yönden benzerdi. Gerek Athena gerekse Apollon Side'nin önde gelen koruyucu tanrılarıydı. Panteonda onurlandırılan tanrılar arasında sadece Athena ve Apollon kültür sürekliliğine sahipti ve hem epigrafik hem de nümismatik malzemelerde bu iki tanrı sürekli en önde yer almaktadırlar. Dinsel ve politik yönden her iki tanrı Side'de oldukça önemli bir role sahiptiler. Zira hem Athena hem Apollon antik dünyada dinsel ve politik yönden polis yaşantısının iki önemli tanrısıydı. Siyasi ve politik yönden kutsal alanları Roma İmparatorluk Dönemi'nde birer *neokoros* alanıydı. İki tanrı liman ve ticaret kenti olan Side'de gemi seyahatinin koruyucularıydı. Kentin tek ve en önemli bayramı olan

Epibaterion Athena ve Apollon onuruna kutlanmaktaydı. Çok sayıda *agon*un düzenlendiği kentte Athena ve Apollon aynı zamanda *agon*ların koruyucu tanrılarıydı. Ancak Apollon'un *agonistik* yönü kentte Athena'ya kıyasla daha ağır basmaktadır. Daha çok Athena için kutsal olan *nar* aynı zamanda Apollon için de kutsaldı. İki tanrı ayrıca Side'nin İmparatorluk Dönemi'nde yapmış olduğu *homonoia* anlaşmalarında kenti temsil eden tanrılardı.

Çalışma içerisinde geleneksel hale gelmiş kent tarihçesi yazımından kaçınılmıştır. Kent tarihçesi adı altında bir bölümün yazılması, genel olarak daha önceden yazılmış ve elde edilmiş sonuçların tekrarı niteliğinde olacağından, yazımı gerekli görülmemiştir. Elbette kentin tarihinde önemli rol oynayan siyasi ve politik olayların kentte tapınım gören kültler –özellikle Athena ve Apollon kültleri– üzerinde önemli etkisi söz konusudur. Bunun yerine Side ile ilgili en eski belgelerden başlayıp MS IV. yy sonlarına kadar olan dönemdeki önemli olaylar dikkate alınarak kültler üzerinden kronolojik bir tablo oluşturulmaya çalışılmıştır¹.

Çalışmanın birinci bölümünde Side kentinde yapılan araştırmalar ve bu araştırmaların geçmişten günümüze kadar olan süreci değerlendirilmiştir. Bu bölümde hem Side kenti araştırmaları hem de çalışmanın konusu olan Athena ve Apollon kültleri hakkında bilgi veren epigrafik, nümismatik ve arkeolojik araştırmaların geçmişi üzerinde durulmuştur. İlk gezginlerin geldiği 19. yy'ın başlarından günümüze değin, Athena ve Apollon kültleri ile ilgili yapılan çalışmalar bu bölümde anlatılmaya çalışılmıştır.

Side panteonunda tapınım gören kültlerin incelendiği bölüm ise, çalışmanın ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümde kentin önde gelen iki tanrısı Athena ve Apollon dışında kent panteonunda tapınım gören diğer kültler, epigrafik, nümismatik ve arkeolojik buluntular ışığında değerlendirilmiştir. Değerlendirme yapılırken, aynı zamanda Side panteonunda tapınım gören tanrı ve tanrıçaların Pamphylia Bölgesi ve Side'nin yakın komşularındaki durumuna da değinilmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde Athena ve Apollon'un Side'ye komşu bölge kentlerindeki yayılımı epigrafik, nümismatik ve arkeolojik veriler yardımıyla incelenmiştir. Bu bölümde sadece Side'ye komşu Pamphylia Bölgesi kentlerinde değil, aynı zamanda bölgeye komşu olan diğer bölgelerin sınır kentlerinde Athena ve Apollon

¹Bk. Bölüm **VIII. Tarihsel süreç içerisinde Side Kültleri.**

kültlerinin yayılımı üzerinde durulmuştur. Özellikle Side'ye komşu kentlerde bu iki kült hakkında bilgi veren materyallerin ağırlıklı olarak nelerden oluştuğu, Athena ve Apollon'un hangi *epitheton*larla tapınım gördüğü, hangi kentlerde ana kült konumunda oldukları gibi çeşitli sorulara yanıtlar aranmaya çalışılmıştır.

Dördüncü ve beşinci bölümler ise, bu çalışmanın çekirdek kısmını oluşturmaktadır. Dördüncü bölümde tezin konusu olan tanrılardan Athena, beşinci bölümde ise Apollon kültü, epigrafik, nümismatik ve heykeltıraşlık buluntular yardımıyla değerlendirilmiştir. Bunun için çalışmada epigrafik, nümismatik ve heykeltıraşlık eserlerden oluşan kapsamlı bir katalog hazırlanmıştır. Side'de Athena ve Apollon kültleri hakkında arkeolojik anıtlar, epigrafik ve nümismatik eserlere kıyasla daha az bilgi sunmaktadır. Kataloğa dâhil edilen epigrafik belgeler, kazı çalışmaları sonucunda kentte ele geçmiş yazıtlar, Side çevresi ve Side'ye komşu kentlerden elde edilen yazıtlar ile az da olsa antik literatür anlatımlarından oluşmaktadır. Nümismatik buluntular ise, erken sikke darplarından başlayarak sikke darplarının son bulduğu döneme kadar Side sikkeleri üzerinde görülen Athena ve Apollon tasvirli sikke tiplerinden oluşmaktadır. Sikkeler üzerindeki zengin ikonografik çeşitlilik, Athena ve Apollon'un kentteki kült karakterini anlamak için oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Kataloğa dâhil edilen heykeltıraşlık eserler ise, küçük ve büyük ölçekli heykeller ile bazı mimari plastik eserlerden meydana gelmektedir. Oluşturulan bu katalog yardımıyla Athena ve Apollon kültleri hakkında bilgi veren epigrafik, nümismatik ve heykeltıraşlık eserler her bir tanrı için ayrı ayrı başlıklar altında incelenmiş olup, her bölümün sonunda çalışmaya dâhil edilen materyaller ışığında değerlendirmeler yapılmıştır.

Side'de Athena ve Apollon kültleri ile ilgili en önemli belgeler kuşkusuz epigrafik verilerdir. Yazıtlar aracılığı ile belgelenen *epitheton*lar, her şeyden önce iki tanrının kentteki kült karakteri, algılanış biçimi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Her ne kadar yazıtlar iki kültün kentte ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili kesin bilgiler sunmasa da bu iki kültle ilgili kentte mevcut olan kült aktiviteleri, bu aktiviteleri yürütmekle görevli kült personeli, onurlarına kutlanan bayramlar ile *agon*lar ve kutsal alanlarında gerçekleştirilen diğer kült aktivitelerine ilişkin bilgi vermektedir. Ancak epigrafik belgelere nispeten Athena ve Apollon kültleri hakkında bilgi veren malzemeler ağırlıklı olarak nümismatik buluntulardan oluştuğu için dördüncü ve beşinci bölümlerde bilhassa sikkeler üzerindeki Athena ve Apollon tasvirlerine yoğunlaşmıştır. Özellikle sikkeler

üzerinde görülen zengin tip ve ikonografik çeşitlilik, her iki kültün kentteki karakteri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Çalışmanın çekirdek bölümlerinden bir diğeri ise, Side’de Athena ve Apollon’a ithaf edilen kutsal alanların incelendiği altıncı bölümdür. Athena ve Apollon’a ithaf edilen tapınakların yan yana konuşlandırılmış olması kutsal alanlar kısmının bir başlık altında incelenmesinde etkili olmuştur. Yan yana inşa edilmiş bu iki tapınak, fiziki yönden Athena ve Apollon kültlerinin kentteki odak noktasını oluşturmaktadır. Bununla birlikte N1 ve N2 olarak adlandırılan bu tapınakların kesin olarak hangi tanrıya ait oldukları ile ilgili bazı belirsizlikler söz konusudur. Bölüm içerisinde bu belirsizliklere cevap aranmaya çalışılmıştır.

Son bölümde ise, çalışmanın çekirdeğini oluşturan dördüncü, beşinci ve altıncı bölümlerde yapılan değerlendirmeler ışığında genel bir değerlendirmeye gidilip çalışma analiz edilip sentezlenmeye çalışılarak sonlandırılmıştır. Epigrafik, nümismatik, heykeltıraşlık, mimari plastik eserler ve kutsal alanlar ışığında, kronolojik olarak Athena ve Apollon kültlerinin ilk ortaya çıktığı dönemden başlayıp kültlerin ortadan kalktığı döneme kadar geçen süreçle ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır.

I. SİDE ARAŞTIRMA TARİHÇESİ / ATHENA VE APOLLON KÜLTLERİ İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Kentte yapılan ilk araştırmalar hem Side kenti hem de Athena ve Apollon kültleri hakkında ilk kayıtların da oluşmasına katkı sağlamıştır. 1811-1812 yılında Side'yi ziyaret etmiş Avrupalı gezginlerden Amiral F. Beaufort, ören yerinde bulduğu yazıtlardan hareketle Eski Adalya olarak adlandırılan kentin adının Side olduğunu tespit etmiştir². Side ören yerlerinde görmüş olduğu kalıntılardan hareketle kent hakkında önemli değerlendirmelerde bulunmuş ve ayrıca bir kent planı oluşturmuştur³. Beaufort'un ekibinde yer alan İngiliz mimar ve arkeolog C. R. Cockerell tarafından kentte ilk yazıtlar kaydedilmiştir⁴. Cockerell'in dışında Side ile ilgili çok kısa anlatımlar ise İngiliz asker ve arkeolog W. M. Leake⁵ ile yine İngiliz coğrafyacı J. A. Cramer'in gezi notlarında vardır⁶. Side'den bahseden bir diğer İngiliz gezgin ise Anadolu'ya birçok kez seyahat etmiş olan Ch. Fellows'tur⁷. Aynı şekilde İngiliz doğa araştırmacısı E. Forbes de yapmış olduğu Lykia gezisi sırasında Side'den kısaca söz etmiştir⁸. İngiliz gezginlerden başka ayrıca Anadolu'ya seyahat etmiş ve Side antik kenti ile ilgili bilgi veren Fransız gezgin Ch. Texier⁹ ile yine Fransız P. Trémaux'un çalışmaları vardır¹⁰. İngiliz ve Fransız gezginlerden başka aynı zamanda Alman arkeolog G. Hirschfeld de yapmış olduğu Anadolu seyahati sırasında Side'ye uğramıştır¹¹.

Side'ye gelen Avrupalı gezginler içerisinde kent ile ilgili ilk ve en kapsamlı araştırmalar Macar Kont K. Lanckoronski ve Avusturyalı araştırma ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir¹². Araştırma ekibinde yer alan mimar G. Niemann tarafından, kentte tespit edilen yapılarla ilgili mimari çizim ve belgelenmeler; E. Petersen tarafından ise

²F. Beaufort (2002). *Karamanya*. (Çev: A. Neyzi – D. Türker). Antalya: Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, s. 144-145.

³Bk. Beaufort, 2002, **a.g.k.**, 144-162.

⁴C. R. Cockerell (1810-1817). *Travels in Southern Europe and Levant*. Cockerell'in kopyaladığı bu yazıtlar daha sonra J. Franz tarafından "Corpus Inscriptionum Graecarum" (CIG) de yayınlanmıştır.

⁵W. M. Leake (1824). *Journal of a Tour in Asia Minor*. London: Richard Taylor Printed.

⁶J. A. Cramer (1971). *A Geographical and Historical Description Of Asia Minor*. Oxford: University Press.

⁷Ch. Fellows (1838). *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*. London: Taylor Printed; Ch. Fellows (1852). *Travels and Research in Asia Minor*. London: Taylor Printed.

⁸E. Forbes (1847). *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis II*. London: Bentley Printed.

⁹Ch. Texier (1849). *Déscription d l'Asie Mineure III*.

¹⁰P. Trémaux (1863). *Exploration Archéologique en Asie Mineure*.

¹¹G. Hirschfeld (1874/75/79). *Monathberichte der Preussischen Akademi der Wissenschaften I/II/III*.

¹²K. G. Lanckoronski (1890). *Städte Pamphyliens und Pisidiens I*. Prag – Wien – Leipzig: F. Tempsky – G. Freytag.

epigrafik incelemeler yapılmıştır¹³. Kentte Athena ve Apollon'a ithaf edilen kutsal alanla ilgili ilk anlatımlar ve belgeler de Lanckoronski ve ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir¹⁴. İlk olarak Lanckoronski, oluşturmuş olduğu planda bu alanı "N" olarak kodlamış ve burada yükselen mimari kalıntıları Strabon'un eserinde bahsettiği Athena Tapınağı ile ilişkilendirmiştir. Lanckoronski'nin buradaki tapınak kalıntılarını tanrıça Athena'ya ithaf etmesinde, *nymphaum*da görmüş olduğu Athena kabartması etkili olmuştur. Kabartma sahnesinde arka planda görülen gemi, liman perspektifine uyduğu için Lanckoronski bu alanın Athena kutsal alanı olabileceğini ve kültünün muhtemelen deniz aşırı bir ülkeden kente taşınmış olabileceğini belirtmiştir¹⁵.

Lanckoronski'den sonra 1904 yılında Akdeniz gezisi yapan Amerikalı bir gezgin gurubu Side'ye de uğrar ve burada bazı önemli yazıtlar kaydederler. Bu yazıtlar 1908 yılında A. W. van Buren tarafından yayınlanmıştır¹⁶. Bu yazıtlar arasında Apollon onuruna kutlanan *Pythia Agonu* için yapılmış taşınabilir sunak üzerindeki yazıtlar da yer almaktadır¹⁷.

1906 yılında Anadolu'ya seyahat etmiş olan H. Rott da Side'ye uğrar. Anadolu'daki Hristiyanlık Dönemi anıtları ile meşgul olan Rott, Side'deki Hristiyanlık Dönemi anıtlarından büyük ve küçük bazilika hakkında önemli bilgiler ortaya koymuştur¹⁸.

1913 yılında İtalyan araştırmacılar R. Paribeni ve P. Romanelli'nin Anadolu'nun güney kıyılarını kapsayan ziyaretleri vardır. Daha çok epigrafik malzemeler ile ilgilenen araştırmacılar Side'yi ziyaretleri sırasında daha önce bilinmeyen yeni yazıtlar keşfetmişlerdir¹⁹. Paribeni ve Romanelli, Side yarımadasının denize bakan kısmında görmüş oldukları yıkık sütunların Athena Tapınağı'na ait olduğundan bahsetmektedir²⁰.

¹³E. Petersen daha önceden Beaufort'un ekibinde yer alan Cockerell tarafından kopyalanan yazıtlardan sadece birkaçını bulduğunu, çoğunluğunun ise kaybolduğunu bildirmektedir (Lanckoronski, 1890, **a.g.k.**, 185 Dipnot 1).

¹⁴Lanckoronski, 1890, **a.g.k.**, 131.

¹⁵Lanckoronski, 1890, **a.g.k.**, 141-142 Fig 103.

¹⁶A. W. van Buren (1908). Inscriptions from Asia Minor, Cyprus, and the Cyrenaica. *JHS*, (28), s. 189-197.

¹⁷Van Buren, 1908, **a.g.k.**, 190-192 No. 20.

¹⁸H. Rott (1908). *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung.

¹⁹R. Paribeni et P. Romanelli (1914). Studi e ricerche archeologiche nell'Anatolia meridionale. *MonAnt*, (23), s. 120-133.

²⁰Paribeni et Romanelli, 1914, **a.g.k.**, 121.

Uzun bir aradan sonra Side’de 1947 yılında Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel ve ekibi tarafından ilk bilimsel ve sistematik kazılar başlatılmıştır. 1974 yılına kadar Side kazılarını sürdüren Mansel, kazı ve araştırmalar sonucunda elde ettiği sonuçlarla Side araştırmalarına çok büyük katkıda bulunmuştur²¹. Bugün kentte açığa çıkartılan yapıların büyük çoğunluğu - N1 ve N2 Tapınakları, Büyük *Bazilika*, Kent Agorası, Tiyatro, Sütunlu Caddeler, Devlet Agorası, Büyük Nymphaion, Büyük Hamam, Piskoposluk Sarayı ve daha birçok yapı - Mansel dönemi kazı çalışmalarında ortaya çıkarılmıştır.

Mansel dönemi kazı çalışmaları sırasında epigrafik, nümismatik, heykeltıraşlık ve arkeolojik çok sayıda malzeme gün ışığına çıkartılmıştır. Bu malzemeler gerek Mansel, gerekse de kazı ekibinde yer alan araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır. Mansel elde etmiş olduğu veriler yardımıyla Athena ve Apollon’un kentin baş tanrıları olduğunu, Athena’nın yazıtlarda Apollon’a göre daha önde olmasına rağmen, iki tanrı arasında birçok yönden benzerlikler olduğunu ve hem Athena hem de Apollon’un arka planında çok daha eski yerel tanrıların yattığını belirtmiştir²². Mansel döneminde gerçekleştirilen kazı çalışmalarında ilk kazılan alanlardan biri de, yarım adanın ucunda, yan yana tapınakların yer aldığı kutsal alan olmuştur²³. Kazılar sonucunda açığa çıkartılan tapınaklar, Mansel tarafından N1 ve N2 olarak adlandırılmış ve planları yayınlanmıştır (**Plan 3**)²⁴. M. Beken tarafından N2’ye göre iyi korunagelmış N1 Tapınağı’na ait çeşitli

²¹A. M. Mansel (1950). 1950 Side Kazısına Dair Kısa Rapor. Belleten, (14/56), s. 683-686; A. M. Mansel (1951a). Mimarlık Anıtları - Architekturdenkmalen, in: A. M. Mansel – C. E. Bosch - J. İnan (Eds.), 1947 Senesi Side Kazılarına Dair Ön Rapor - Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Side im Jahre 1947 (Türkçe- Almanca). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 1-26; A. M. Mansel (1951b). Side Kazısı. Belleten, (15), s. 305; A. M. Mansel (1952). Side Kazısı. Belleten, (16), s. 435; A. M. Mansel (1956a). Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1946-1955. AA, (71), s. 34-120; A. M. Mansel (1956b). Mimarlık Anıtları - Architekturdenkmalen, in: A. M. Mansel – G. E. Bean - J. İnan (Eds.), Side Agorası ve Civarındaki Binalar, 1948 Yılı Kazılarına Dair Rapor - Die Agora von Side und die benachbarten Bauten, Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1948 (Türkçe – Almanca - İngilizce). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 1-47; A. M. Mansel (1958a). 1946-1955 yıllarında Pamphylia’da yapılan kazılar ve araştırmalar. Belleten, (XXII), s. 211-240; A. M. Mansel (1958b). Ein Basaltkrater aus Side. Anatolia, (3), s. 1-13; A. M. Mansel (1958c). 1957 Senesi Side ve Perge Kazıları. TAD, (8/1), s. 14-16; A. M. Mansel (1962). Side Tiyatrosu. Belleten, (XXVI), s. 187-213; A. M. Mansel (1963). Die Ruinen von Side. Berlin: Walter de Gruyter & Co.; A. M. Mansel (1965). Side. RE Suppl., (X), s. 879-918; A. M. Mansel (1966). Mansel (1966). Side’nin Doğu Şehir Kapısında Bulunan Silah Kabartmaları. BELLETEN, (119), s. 351-375; A.M. Mansel (1968). Side’nin Doğu Şehir Kapısı. Belleten, (XXXII), s. 127-138; A. M. Mansel (1978). Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

²²Mansel, 1963, **a.g.k.**, 3-4; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 5-6.

²³Mansel, 1951, **a.g.k.**, 3-9; Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 36-40; Mansel, 1958a, **a.g.k.**, 213-214.

²⁴A. M. Mansel, tapınakların yer aldığı alanı Lanckoronski ve ekibi tarafından “N” olarak kodlandığı için, açığa çıkartılan bu iki tapınağı N1 ve N2 olarak adlandırmıştır (Mansel, 1951, **a.g.k.**, 3).

restitüsyon önerileri sunulmuştur²⁵. Mansel açığa çıkartılan bu iki tapınağın kentin önde gelen tanrıları olan Athena ve Apollon'a ait olabileceğini ilk kez ifade etmiştir.

A. M. Mansel dönemi kazıları sırasında bulunan yeni yazıtlarsa ilk olarak C. E. Bosch tarafından²⁶, daha sonra ise G. E. Bean tarafından yayınlanmıştır. Bean, önce 1948 yılında ele geçmiş yazıtları²⁷, daha sonra ise 1961 yılına kadar devam eden kazı çalışmaları sırasında ele geçen yazıtları yayınlamıştır²⁸. Gerek C. E. Bosch gerekse de G. E. Bean yazıtlar aracılığı ile Side Athena ve Apollon kültleri hakkında önemli değerlendirmeler yapmıştır. G. E. Bean ayrıca, T. B. Mitford ile Dağlık Kilikya'da gerçekleştirmiş olduğu araştırmalarda Side ile ilgili yeni yazıtlar tespit etmiş ve yayınlamıştır²⁹.

Bosch ve Bean tarafından yayınlanan Side yazıtları aynı zamanda Fransız epigraflar J. Robert ve L. Robert tarafından tekrar yorumlanmış ve gerek Side Athena ve Apollon kültleri gerekse Side kent tarihi ile ilgili verilerin tekrar anlaşılmasında oldukça yararlı olmuştur³⁰. Özellikle Robert'in Side'de Athena ve Apollon onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı* için getirmiş olduğu öneri bugün hala daha genel kabul gören bir görüşdür³¹.

Mansel döneminde 1947 – 1967 yılları arasında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında elde edilen sikkeler S. Atlan tarafından yayınlanmıştır³². Atlan'ın önemli çalışmalarından bir diğeri ise “Side'nin Milattan Önce V. ve IV. Yüzyıl Sikkeleri

²⁵Bk. Mansel, 1951, **a.g.k.**, Lev. VI-VII; Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 39 Res. 4; Mansel, 1958a, **a.g.k.**, Res. 4; Mansel, 1963, **a.g.k.**, 84 Res. 63; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 129 Res.142.

²⁶C. E. Bosch (1951). Kitabeler-Die Inschriften. A. M. Mansel – C. E. Bosch - J. İnan (Eds.), 1947 *Senesi Side kazılarına dair ön rapor. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Side im Jahre 1947* (Türkçe-Almanca). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 46-80.

²⁷G. E. Bean (1956). Kitabeler – Inscriptions, A. M. Mansel – G. E. Bean - J. İnan (Eds.), *Side Agorası ve Civarındaki Binalar, 1948 Yılı Kazılarına Dair Rapor - Die Agora von Side und die benachbarten Bauten, Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1948* (Türkçe- Almanca-İngilizce). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.79-98.

²⁸G. E. Bean (1965). *Side Kitabeleri / The Inscriptions of Side*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

²⁹G. E. Bean and T. B. Mitford (1962). Sites Old and New in Rough Cilicia. *AnSt*, (12), s.185-217; G. E. Bean and T. B. Mitford (1970). *Journeys in Rough Cilicia 1964-1968*. Wien: Hermann Böhlau Nachf. / Graz-Wien-Köln Kommissionsverlag.

³⁰J. Robert et L. Robert (1951). Bulletin épigraphique. *REG*, (64), s. 192-195 No.219; J. Robert et L. Robert (1952). Bulletin épigraphique. *REG*, (65), s. 176-178 No.156; J. Robert et L. Robert (1952). Bulletin épigraphique. *REG*, (80), s. 548-549 No. 606.

³¹L. Robert (1948). *Hellenica. Recueil d'épigraphie de Numismatique et d'Antiquités Grecques V*. Paris: Adrien-Maisonneuve, s. 74-76.

³²S. Atlan (1976). *1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Üzerinde Araştırmalar” adlı çalışmasıdır³³. Bu çalışma Side’nin en eski sikkeleri üzerine sunmuş olduğu kronoloji ve önemli değerlendirmeler dolayısıyla temel alınan önemli çalışmalardan biridir. Çalışmada aynı zamanda Athena ve Apollon’un Side kentindeki algılanışı üzerine de Atlan tarafından önemli tespitlerde bulunulmuştur³⁴. Bu iki önemli çalışma dışında Atlan ayrıca, Side sikkeleri üzerine çok sayıda makale çalışması ile katkı sağlamıştır³⁵.

Mansel döneminde ele geçen heykeltıraşlık eserler ise, J. İnan tarafından yayınlanmıştır. 1947 ve 1948 yılı kazı çalışmalarında bulunan heykeltıraşlık eserler, İnan tarafından yayınlanmıştır³⁶. İnan, daha sonra 1947-1966 yılları arasında kazılarda bulunan tüm heykeltıraşlık eserleri incelediği “Side’nin Roma Devri Heykeltraşlığı” adlı çalışmasını yayınlamıştır³⁷. Bu çalışmadaki kataloga dahil edilen Athena ve Apollon ile ilgili çok sayıda heykeltıraşlık eser, İnan tarafından ilk olarak bilim dünyasına tanıtılmıştır.

Mansel döneminde 1967-1970 yılları arasında P. Knoblauch tarafından Side limanı ve limanı çevreleyen deniz surları üzerine, günümüze kalan su üstü ve su altındaki kalıntılar üzerinden araştırmalar yapılmıştır. Knoblauch elde etmiş olduğu sonuçları “Die Hafenanlagen und die anschliessenden Seemauern von Side” adı altında 1977 yılında yayınlamıştır³⁸.

Mansel döneminde gerçekleştirilen Side araştırmalarından bir diğeri ise Side’nin Doğu Roma Dönemi (Bizans) yapıları ile ilgilidir. Mansel tarafından çalışılması için S. Eyice’ye verilen Doğu Roma Dönemi yapıları, araştırmacı tarafından 1952 yılında “Side Şehrinin Erken Hristiyan ve Bizans Devirlerine Ait Mimari Eserleri Hakkında Bir Tetkik

³³S. Atlan (1967a). *Side’nin Milattan önce V ve IV Yüzyıl Sikkeleri Üzerinde Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

³⁴Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 39-42.

³⁵S. Atlan (1958). Eine in Side geprägte lykische Münze. *Anadolu*, (3), s. 89-95; S. Atlan (1967b). Side’de basılmış İskender tipli Sikkeler. *Belleten*, (31/124), s. 483-511; S. Atlan (1975). Side de Basılan Amyntas Sikkeleri. *Belleten*, (39/156), s. 575 – 611.

³⁶J. İnan (1951). Heykeltraşlık Eserleri - Skulpturen, in: A. M. Mansel – C. E. Bosch - J. İnan (Eds.), *1947 Senesi Side Kazılarına Dair Ön Rapor. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Side im Jahre 1947* (Türkçe- Almanca). Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 27-45; J. İnan (1956). Heykeltraşlık Eserleri – Die Skulpturen, in: A. M. Mansel – G. E. Bean - J. İnan (Eds.), *Side Agorası ve Civarındaki Binalar, 1948 Yılı Kazılarına Dair Rapor - Die Agora von Side und die benachbarten Bauten, Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1948* (Türkçe – Almanca - İngilizce). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 49-77.

³⁷J. İnan (1975). *Side’nin Roma Devri Heykeltraşlığı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

³⁸P. Knoblauch (1977). *Die Hafenanlagen und die anschliessenden Seemauern von Side*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Denemesi” adı altında doktora çalışması olarak tamamlanmıştır³⁹. Eyice’nin çalışması, Side’deki Doğu Roma Dönemi yapıları ile ilgili önemli tespit ve değerlendirmeler içermektedir.

J. İnan, 1974 yılında Mansel’in ölümünden sonra Side kazılarını devralmıştır. İnan döneminde kazı çalışmalarından ziyade Side’de düzenleme ve onarım projeleri hayata geçirilmiştir⁴⁰. Zira İnan aynı zamanda Perge antik kentindeki kazı çalışmalarını da yürütmekteydi. İnan döneminde Z. Ahunbay ve ekibi tarafından 1977-1991 yılları arasında Apollon tapınağı olarak adlandırılan N1 Tapınağı kısmen restore edilmiştir⁴¹.

J. İnan’dan sonra Side kazılarını Ü. İzmirilgil devralmıştır. İzmirilgil’in başkanlık ettiği bir ekip, Side suyollarının ölçüm ve dokümantasyonu üzerine önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir⁴². İzmirilgil döneminde ayrıca Side Tiyatrosu ve çevresinde restorasyon ve konservasyona dönük çalışmalar gerçekleştirilmiştir⁴³.

G. Bean’dan sonra epigrafik çalışmalar J. Nollé tarafından sürdürülmüştür. Nollé 1980’li yılların başları ile Side’de yürütmeye başladığı epigrafik çalışmaları iki cilt halinde 1993 ve 2001 yıllarında “Side im Altertum” adı altında yayınlamıştır⁴⁴. Side araştırmalarına çok sayıda yayın ile katkı sağlamış olan Nollé, aynı zamanda Side kültürleri

³⁹S. Eyice (1952). *Side Şehrinin Erken Hıristiyan ve Bizans Devirlerine Ait Mimari Eserleri Hakkında Bir Tetkik Denemesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. Ayrıca bkz. S. Eyice (1960). Side’nin Bizans Devrine Ait Binalarının Sanat Tarihi Bakımından Değeri. *V. Türk Tarih Kongresi*, s. 53-60.

⁴⁰J. İnan döneminde Side’de gerçekleştirilen çalışmalar ile ilgili olarak bk. J. İnan (1984). Side Apollon Tapınağı (N1) Kazısı ve Onarımı 1983 Yılı Çalışmaları. *KST*, (VI), s. 345-365; J. İnan (1985). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu ve Kazısı. *KST*, (VII), s. 421-430; J. İnan (1986). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1985 Yılı Çalışmaları. *KST*, (VIII.2), s.177-186; J. İnan (1987c). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1986 Yılı Çalışmaları. *KST*, (IX.2), s.173-184; J. İnan (1988). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1987 Yılı Çalışmaları. *KST*, (X.2), s.247-259; J. İnan (1990). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1988 Yılı Çalışmaları. *KST*, (XI.1), s.151-160; J. İnan (1991). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1989 Yılı Çalışmaları. *KST*, (XII.1), s.181-192.

⁴¹Z. Ahunbay (2010). Side Apollon Tapınağı Onarımı. Ü. İzmirilgil, G. Tanyeli, Z. Ahunbay (Ed.), *Side’ye Emek Verenler Sempozyumu: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya*. İstanbul: SİVA Side Eğitim Kültür ve Sanat Vakfı, s. 105-111.

⁴²Ü. İzmirilgil (1979a). Side Su Yolları. *VIII. Türk Tarih Kongresi*. Ankara, s. 467-470; Ü. İzmirilgil (1979b). Die römischen Wasserversorgungsanlagen von Side. *MInstWasser*, (64), s. 1-15; İ. A. Atilla – Ü. İzmirilgil – A. Şakar (2010). Side Suyolu Araştırması. Ü. İzmirilgil, G. Tanyeli, Z. Ahunbay (Ed.), *Side’ye Emek Verenler Sempozyumu: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya*. İstanbul: SİVA Side Eğitim Kültür ve Sanat Vakfı, s.41-51.

⁴³Ü. İzmirilgil (2010). Side Tiyatrosu’nda İlk Çalışmalar. Ü. İzmirilgil, G. Tanyeli, Z. Ahunbay (Ed.), *Side’ye Emek Verenler Sempozyumu: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya*. İstanbul: SİVA Side Eğitim Kültür ve Sanat Vakfı, s. 62-68.

⁴⁴J. Nollé (1993a). *Side im Altertum I. Geschichte und Zeugnisse*. Bonn: Rudolf Habelt Yayınevi; J. Nollé (2001). *Side im Altertum II. Geschichte und Zeugnisse*. Bonn: Rudolf Habelt Yayınevi.

hakkında bugüne kadar en çok kalem oynatan araştırmacılardan biridir⁴⁵. İki cilt halinde yayınladığı Side yazıt *corpusu*, Side yazıtları ile ilgili en kapsamlı çalışma olup, daha önce yayınlanmış yazıtlarla birlikte Side’de ele geçmiş çok sayıda yeni yazıtı yayınlarak, Side’nin coğrafyası, halkı, ekonomisi, politik gelişimi üzerine önemli tespitler ortaya koymuştur. Araştırmacı, çalışmasında kentte belgelenen kültürlere ayrı bir başlık altında değinmiştir. Nollé, çalışmasında Athena ve Apollon kültürleri üzerine çok önemli sonuçlar ortaya koymuş, bu iki tanrının kentin önde gelen tanrıları olduğunu, bununla birlikte Athena’nın baş tanrıça, Apollon’un ise ikinci derecede önemli bir tanrı olduğunu ifade etmiştir⁴⁶.

J. Nollé’den sonra Side’de epigrafik çalışmaları M. Adak başkanlığında bir ekip yürütmektedir. Adak ve ekibi tarafından 2015 yılında Side’de bulunmuş 26 adet yeni yazıt daha yayınlanmıştır⁴⁷.

2009 yılından itibaren Side’de bilimsel kazı çalışmaları H. Sabri Alanyalı başkanlığında bir ekip tarafından sürdürülmüştür. H. S. Alanyalı, Side kültürleri üzerine çok sayıda çalışma ile katkı sağlamıştır⁴⁸. Bunlardan en önemlileri “Side’nin Roma

⁴⁵J. Nollé (1983a). Zum Landbau von Side. *EpigrAnat*, (1), s. 119-129; J. Nollé (1983b). Die Charaktere im 3. Epidemienbuch des Hippokrates und Mnemon von Side. *EpigrAnat*, (2), s. 85-98; J. Nollé (1984). Eros mit dem Blitz. *EpigrAnat*, (4), s. 17-26; J. Nollé (1986a). “Oriens Augusti”. Kaiserpanegyrik und Perserkriegspropaganda auf Münzen der Stadt Side in Pamphylien unter Valerian und Gallienus. *JNG*, (36), s. 127-143; J. Nollé (1986b). Pamphyliche Studien. *Chiron*, (16), s. 199-212; J. Nollé (1987a). Pamphyliche Studien 6-10. *Chiron*, (17), s. 235-276; J. Nollé (1987b). Epigraphische und numismatische Notizen. *EpigrAnat*, (10), s. 101-106; J. Nollé (1988a). Inschriften, Münzen und Papyri – Dokumente aus dem antiken Side, P. R. Franke, W. Leschhorn, B. Müller, J. Nollé (Eds.), Side: Münzprägung, Inschriften und Geschichte einer antiken Stadt in der Türkei, Beiträge zu einer Ausstellung. Saarbrücken: (Yayınevi belirtilmemiş), s. 45-68; J. Nollé (1988b). Mitteilungen zu sidetischen Inschriften. *Kadmos*, (27), s. 57-62; J. Nollé (1991). Pamphyliche Studien 11 und 12. *Chiron*, (21), s. 331-344; J. Nollé (1993b). Die feindlichen Schwestern - Betrachtungen zur Rivalität der pamphylichen Städte. G. Dobesch - G. Rehrenböck (Eds), Hundert Jahre kleinasiatische Kommission der österreichischen Akademie der Wissenschaften. DenkschrWien 236. Ergänzungsbände zu den TAM 14, s. 310-317; J. Nollé (2017). Ein Brief des Kaisers Gallienus an Side. Herrscherliche Hilfe bei einer Versorgungskrise. *Chiron*, (47), s. 303-337; J. Nollé, S. Şahin und Ch. Vorster (1985). Katalog der Inschriften im Museum von Alanya. *EpigrAnat*, (5), s. 125-146; M. Karola-Nollé und J. Nollé (1994). Vom feinen Spiel städtischer Diplomatie. Zu Zeremoniell und Sinn kaiserzeitlicher *Homonoia*-Feste. *ZPE*, (102), s. 241-261.

⁴⁶Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 105-125.

⁴⁷M. Adak, E. N. Akdoğan-Arca ve M. Oktan (2015). Neue Inschriften aus Side. M. Adak, Th. Corsten, K. Konuk, K. Stauner, B. Takmer, P. Thonemann (Eds.), *Philia*, (1). İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, s. 89-122. Ayrıca bk. M. Adak ve F. Onur (2010). Side’de Epigrafik Çalışmalar. Ü. İzmirliçil, G. Tanyeli, Z. Ahunbay (Ed.), *Side’ye Emek Verenler Sempozyumu: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya* içinde. İstanbul: SİVA Side Eğitim Kültür ve Sanat Vakfı, s. 52-55.

⁴⁸H. S. Alanyalı (2003). Dionysos Frizi ve Kaset Kabartmaları Çalışmaları. Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı, Onarım Ön Çalışmaları (2001). *KST*, (24/2), s. 269-272; H. S. Alanyalı (2018). Alte Funde – Neue Gedanken: Side, Sogenanntes Gebäude M. M. Aurenhammer (Ed.). *Sculpture in Roman Asia Minor: Proceedings of the International Conference at Selçuk*, (1.– 3. October 2013). Wien: Verlag Holzhausen GmbH, s. 81-88.

Dönemi Panteonu” adlı çalışmasıdır⁴⁹. H. S. Alanyalı’nın bir diğer önemli çalışması ise “Apollon Sidetes’tir”⁵⁰. 2018 yılına kadar kazı çalışmalarına başkanlık eden H. S. Alanyalı, bu dönem içerisinde yapmış olduğu kazı ve araştırmaların sonuçlarını düzenli olarak gerek Kazı Sonuçları Toplantıları’nda (KST) gerekse de Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri (ANMED) dergisinde yayınlamıştır⁵¹.

2018 yılından itibaren ise Side’de kazı çalışmaları F. Alanyalı tarafından sürdürülmekte olup, halen kentte bilimsel ve sistemli kazılar devam etmektedir. F. Alanyalı da Side kültürleri üzerine çalışmış⁵²; 2020 yılında N1 ve N2 olarak adlandırılan tapınakların yer aldığı kutsal alanda kazı ve sondaj çalışmaları gerçekleştirmiştir. Burada Athena ve Apollon kültürlerinin önceki dönemlerine ışık tutacak önemli bulgular elde etmiştir⁵³. Söz konusu bulgular ve elde edilen tespitler F. Alanyalı tarafından yayına hazırlanmakta olup Athena ve Apollon tapınaklarının yer aldığı kutsal alanın tarihsel gelişimi üzerine ışık tutacak önemli bilgiler ortaya koyacaktır.

Side’de yürütülmüş kazı çalışmaları ve bu çalışmalar sonucunda yapılan yayınlar dışında ayrıca gerek Side kentindeki anıtlarla ilgili olsun gerekse de Athena ve Apollon

⁴⁹H. S. Alanyalı (2011). Side’nin Roma Dönemi Pantheonu. *Anadolu/Anatolia*, (37), s. 75-92. Aynısı H. S. Alanyalı (2016). Das römische Pantheon von Side in Pamphylien. F. Blakolmer – M. Seyer – H. D. Szemethy (Eds.). *Angekommen auf Ithaka: Festgabe für Jürgen Borchhardt zum 80. Geburtstag* içinde. Wien: Phoibos Verlag, s.147-153.

⁵⁰H. S. Alanyalı (2005). "Apollon Sidetes", B. Brandt – V. Gassner - S. Ladstätter (Eds.), Synergia. Festschrift für F. Krinzinger II. Wien: Phoibos Verlag, s. 89-92.

⁵¹H. S. Alanyalı (2010b). 2009 Yılı Side Tiyatrosu ve Çevresi Çalışmaları. KST, (32/2), s. 436-452; H. S. Alanyalı (2011b). Side 2010. KST, (32/2), s. 521-543; H. S. Alanyalı (2011c). Side 2010. ANMED, (9), s. 100-112; H. S. Alanyalı (2012b). Side 2011 Yılı Çalışmaları. KST, (34/3), 205-220; H. S. Alanyalı (2013a). Side 2012 Yılı Çalışmaları. KST, (35/1), 451-470; H. S. Alanyalı (2013b). Side 2011-2012 Yılı Çalışmaları, ANMED, (2013-11), 121-133; H. S. Alanyalı (2013c). Side 2011-2012 Yılı Çalışmaları. ANMED, (11), 121-133; H. S. Alanyalı (2014a). Side 2013 Yılı Kazıları ve Araştırmaları. KST, (36/1), 273-298; H. S. Alanyalı (2014b). Side 2013 Yılı Kazı ve Araştırmaları. ANMED, (12), 94-108; H. S. Alanyalı (2015a). Side 2014 Yılı Kazıları ve Araştırmaları. KST, (37/1), 253-276; H. S. Alanyalı (2015b). Side 2014 Yılı Kazı ve Araştırmaları. ANMED, (13), 114-130; H. S. Alanyalı (2016b). Side 2015 Yılı Kazıları ve Araştırmaları. KST, (38/1), 97-116; H. S. Alanyalı (2016c). Side 2014 Yılı Kazı ve Araştırmaları. ANMED, (14), 137-147; H. S. Alanyalı ve F. Soykal-Alanyalı (2017a). Side 2016 Yılı Çalışmaları. KST, (39/2), 443-476; H. S. Alanyalı ve F. Soykal-Alanyalı (2017b). Side 2016 Yılı Çalışmaları. ANMED, (16), 113-122; H. S. Alanyalı ve S. Erkoç (2018b). Side 2017 Yılı Çalışmaları. KST, (40/2), 427-442; H. S. Alanyalı ve S. Erkoç (2018c). Side 2017 Yılı Çalışmaları. ANMED, (16), 103-112; H. S. Alanyalı ve S. Erkoç (2019a). Side 2018 Yılı Çalışmaları. KST, (41/2), 485-502; H. S. Alanyalı ve S. Erkoç (2019b). Side 2018 Yılı Çalışmaları. ANMED, (17), 1-9.

⁵²F. Soykal Alanyalı, tiyatronun hemen yanına konuşlandırılmış olan Dionysos Tapınağı (?) ile ilgili bir makale kaleme almıştır. Tapınağın Side kentinin tarihi süreci içerisindeki değişimini ve dönüşümünü irdelediği çalışmasında yapının imparator kültü ile ilişkili olabileceği üzerinde durmuştur (F. Soykal Alanyalı (2016a). Side Dionysos (?) Tapınağı Işığında Tiyatro İle Çevresinin Kentsel Değişimi Ve Dönüşümü. *OLBA*, (24), s. 407-450.

⁵³F. Soykal Alanyalı (2021). Side’de Yeni kazılar Işığında Yeni Keşifler. *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (ASTAM), Kazı ve Yüzey Araştırmaları Semineri Dizisi*’nde sunulmuş bildirir <https://www.youtube.com/watch?v=tS6RrXTB0zc> (Erişim tarihi: 02.12.2021).

kültleri ile ilgili olsun çok sayıda araştırmacı tarafından önemli bilimsel çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma içerisinde bu bilimsel yayınlardaki veri ve bilgilerden elbette kaynak gösterilerek faydalanılmıştır. Özellikle çalışmada gerek Pamphylia ve Side konusunda olsun gerekse de Athena ve Apollon kültleri üzerine “Der Neue Pauly” (DNP), “Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft” (RE) ve “Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae” (LIMC) bantlarından faydalanılmıştır⁵⁴.

B. Pick tarafından 1904 yılında kaleme alınan çalışma, sikkeler üzerindeki *neokoros* ile ilgili tasvirler ve lejantların doğru yorumlanması bağlamında ilk çalışmalardan biridir⁵⁵. Söz konusu çalışmada Pick, Side’nin sikkeleri üzerinde görülen tapınak betimli tasvirlerden hareketle Athena ve Apollon’un birer *neokoros* tanrısı olduğu üzerinde durmuştur⁵⁶.

Brackertz’in 1976 yılında yapmış olduğu “ Zum Problem der Schutzgottheiten griechischer Städte” adlı çalışma, Side’nin önde gelen iki tanrısı Athena ve Apollon’un kentteki pozisyonu hakkında bir karşılaştırma sunmaktadır⁵⁷. Brackertz, bir kentin baş tanrısı için sıralamış olduğu beş temel argüman ve çok sayıda özellikten hareketle Athena’nın Side’nin baş tanrıçası olduğunu, Apollon’un ise Athena’dan sonra ikinci derecede önemli bir tanrı olduğu üzerinde durmuştur. Bununla birlikte hem Athena hem de Apollon’un Side’nin koruyucu tanrıları olduğunu ifade etmiştir⁵⁸.

1988 yılında Almanya Saarland’da Side kenti üzerine bir sergi çalışması gerçekleştirilmiştir. Sergi çalışmasına katkı sağlayan çok sayıda araştırmacı tarafından Side’nin sikkeleri, yazıtları ve tarihi üzerine önemli değerlendirmeler sunulmuştur⁵⁹.

⁵⁴Örneğin A. M. Mansel (1965). Side. *RE Suppl.*, (X), s. 879-918; W. Martini (2000). Pamphylia, *DNP*, (9), s. 216-219; W. Martini (2001). Side, *DNP*, (11), s. 517-519; F. Dümmler (1896). Athena. *RE*, (II.2), s.1941-2020; K. Wernicke (1895). Apollon. *RE*, (II.1), s.1-111; F. Graf (1996). Apollon. *DNP*, (1), s. 863-868; F. Graf (1997). Athena. *DNP*, (2), s.160-166; W. Lambrinoudakis vd., (1984). Apollon. N. Yalouris (Ed.), *LIMC*, (II, 1-2). Zürich-Münih: Artemis Yayınları, s. 183-327; E. Simon und G. Bauchhenss (1984a). Apollon. N. Yalouris (Ed.), *LIMC*, (II, 1-2). Zürich - Münih: Artemis Verlag, s. 363-464; P. Demargne (1984). Athena. *LIMC*, (II, 1-2). Zürich-Münih: Artemis Yayınları, s. 955-1044.

⁵⁵B. Pick (1904). Die Tempeltragenden Gottheiten und die Darstellung der Neokoros auf den Münzen. *Öjh*, (VII), s. 1-41.

⁵⁶Pick, 1904, **a.g.k.**, 39-41.

⁵⁷U. Brackertz (1976). *Zum Problem der Schutzgottheiten griechischer Städte*. Berlin: Freie Universität.

⁵⁸Brackertz, 1976, **a.g.k.**, 141-143.

⁵⁹P. R. Franke, W. Leschhorn, B. Müller, J. Nollé (Eds.) (1988). *Side: Münzprägung, Inschriften und Geschichte einer antiken Stadt in der Türkei, Beiträge zu einer Ausstellung* içinde. Saarbrücken: (Yaynevi belirtilmemiş).

Kitaplaştırılan sergi çalışmasında ayrıca, Saarland Üniversitesi koleksiyonunda yer alan çok sayıda Side *tetradrahmisi*, W. Leschhorn tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır⁶⁰.

1990 yılında J. Nollé sikkeler ışığında Side'nin İmparatorluk Dönemi tarihi üzerine kayda değer bir çalışma yayınlamıştır⁶¹. Çalışma içerisinde başta Athena ve Apollon olmak üzere Side kültürleri üzerine önemli değerlendirmelerde bulunmuştur⁶².

Side'nin Bizans Dönemi, bilhassa ortaçağdaki durumu ile ilgili kayda değer çalışmalardan biri hiç kuşkusuz H. Hellenkemper ve F. Hild tarafından yayınlanmış olan “Tabula Imperii Byzantini” (TIB) *corpusu* içinde yer alan “Lykyia ve Pamphylia” bandıdır⁶³.

Side'nin sikkeleri üzerine Atlan ve Nollé dışında çok sayıda araştırmacı yayınlamış olduğu makale ve katalog çalışmaları ile katkı sağlamıştır. İlk araştırmalardan biri J. Friedländer tarafından yapılmıştır⁶⁴. 1897 yılında G. F. Hill tarafından British Museum Coins (BMC) katalogları arasında yayınlanan “Lycia, Pamphylia and Pisidia” cildinde Side'ye ait çok sayıda sikke tanıtılmıştır⁶⁵. Hill çalışmasında Side nümismatiğinin tarihi devirleri ile ilgili önemli değerlendirmelerde bulunmuştur⁶⁶. 1902 yılında F. Imhoof-Blumer tarafından ikinci bandı yayınlanan “Kleinasiatische Münzen” Side nümismatiği üzerine bir diğer önemli çalışmadır⁶⁷. Sikke kataloglarında Side ile ilgili en fazla sikkenin yayınlandığı corpus “Sylloge Nummorum Graecorum” (SNG) bantlarıdır⁶⁸. Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi *homonoia* anlaşmaları ile ilgili ise P.

⁶⁰W. Leschhorn (1988). Ein Schatzfund sidetischer Münzen, P. R. Franke, W. Leschhorn, B. Müller, J. Nollé (Eds.), *Side: Münzprägung, Inschriften und Geschichte einer antiken Stadt in der Türkei, Beiträge zu einer Ausstellung*. Saarbrücken: (Yayınevi belirtilmemiş), s. 23-44.

⁶¹J. Nollé (1990). Side: zur Geschichte einer kleinasiatischen Stadt in der römischen Kaiserzeit im Spiegel ihrer Münzen. *AW*, (21), s. 244-265.

⁶²Nollé, 1990, **a.g.k.**, 252-254.

⁶³H. Hellenkemper – F. Hild (2004). *Tabula Imperii Byzantini: Lykien und Pamphylien 8* (TIB). J. Koder (Ed.). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

⁶⁴J. Friedländer (1883). Die Erwerbungen des königlichen Münzkabinetts im Jahre 1881. *ZfNum*, (X), s. 1-8.

⁶⁵G. F. Hill (1897). *BMC: Catalogue of the Greek Coins of Lycia, Pamphylia and Pisidia*. London: Gilbert and Rivington.

⁶⁶Hill, 1897, **a.g.k.**, 80-85.

⁶⁷F. Imhoof-Blumer (1902). *Kleinasiatische Münzen II*. Wien: Alfred Hölder.

⁶⁸*Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung H. von Aulock, Vol. 11 Pamphylien* (1965). Berlin: Verlag Gebr. Mann; *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung H. von Aulock, Vol. 18, Nachträge IV* (1968). Berlin: Verlag Gebr. Mann; *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum, Vol. 31 Lycia – Pamphylia* (1955). Kopenhagen: Einar Munksgaard; E. Levante – P. Weiss (Eds.), *Sylloge Nummorum Graecorum. France. Cabinet Des Medailles, Vol. III Pamphylië, Pisidie, Lycaonie et Galatie* (1994). Zürich: Numismatica Ars Classica; W. Szaivert – C. Daburon (Eds.), *Sylloge Nummorum Graecorum Österreich. Sammlung Leybold / Oesterreichische Nationalbank, Wien. Kleinasiatische Münzen der Kaiserzeit / Band II: Phrygien –*

R. Franke ve M. Karalo-Nollé'nin 1997 yılındaki "Die Homonoia-Münzen Kleinasien und der thrakischen Randgebiete" çalışması bir diğer önemli çalışmadır⁶⁹. Bu yayımların dışında ayrıca çalışma içerisinde faydalanan ve kaynakça kısmında gösterilmiş Side sikkeleri üzerine yayınlanmış çok sayıda çalışma vardır.

Türkiye'deki müzelerde yer alan Side sikkeleri ile ilgili çalışmalar arasında M. Arslan ve F. Büyükyörük'ün yapmış oldukları çalışmalar kayda değerdir. M. Arslan, Burdur, Uşak ve Antalya Müzesi'nde yer alan Side'nin Helenistik Dönem *tetradrahmleri*⁷⁰ ile Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Roma İmparatorluk Dönemi Side sikkelerini yayınlamıştır⁷¹. F. Büyükyörük ise 2001 yılında, 1997 senesinde Antalya Müzesi'ne gelen bir grup Side *tetradrahmi* definesini⁷² ve 2018 yılında ise yine Antalya Müzesi'nde yer alan Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerini yayınlamıştır⁷³.

2010 yılından itibaren Side kazıları sırasında elde edilen nümismatik buluntular A. T. Tek ve H. Köker tarafından çalışılmaktadır. Araştırmacılar hem kazı sezonlarında elde edilen sikkeleri hem de Side Arkeoloji Müzesi'nde bulunan sikkeler üzerine araştırmalarını sürdürmektedirler⁷⁴. Side sikkeleri üzerine kapsamlı bir çalışma ise A. T. Tek tarafından yayına hazırlanmaktadır.

Kommagene, mit Nachträgen, Korrekturen und Indizes zu beiden Bänden (2004). Wien: Österreichische Forschungsgesellschaft für Nümismatik; J. Nollé (Ed.), *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen. 4. Band, Pamphylien* (1993). Münih: Hirmer Verlag; B. Kaposy (Ed.), *Münzen der Antike, Katalog der Sammlung Jean-Pierre Righetti im Bernischen Historischen Museum* (1993). Bern-Stuttgart-Viyana: Paul Haupt Verlag.

⁶⁹P. R. Franke ve M. Karalo-Nollé (1997). *Die Homonoia-Münzen Kleinasien und der thrakischen Randgebiete*. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag GmbH, s. 190-196.

⁷⁰M. Arslan (2001). Burdur Müzesi'ndeki Side Tetradrahmi Definesi. *Belleten*, (242), s. 37-61; M. Arslan (2007). Uşak Müzesindeki Kistophorik Damgalı Side Tetradrahmi Definesi. *Belleten*, (261), s. 425-444; M Arslan – C. Lightfoot (1999). *Antik Sikkeler*. Ankara: Udaş.

⁷¹M. Arslan (1998). Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonundaki Pamphylia Bölgesi Şehir Sikkeleri, içinde: *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1997 Yıllığı*. Ankara, s. 15-51.

⁷²F. Büyükyörük (2001). Side Tetradrahmi Definesi 1997. *TTAED*, (2), s. 95-110.

⁷³F. Büyükyörük (2018). Antalya Müzesi'ndeki Roma İmparatorluk Dönemi Side Sikkeleri. *CEDRUS*, (VI), s. 273-328.

⁷⁴A. T. Tek – H. Köker (2011). Side Arkeoloji Müzesi Nümismatik Araştırması 2010. *ANMED*, (9), s.242-243; A. T. Tek – H. Köker (2012). Side Arkeoloji Müzesinde 2011'de Yürütülen Nümismatik Araştırmaları. *ANMED*, (10), s. 230-232; A. T. Tek – H. Köker (2013). Side Arkeoloji Müzesi'nde 2012'de Yürütülen Nümismatik Araştırmaları. *ANMED*, (11), s. 260-261; A. T. Tek – H. Köker (2014). Side Arkeoloji Müzesi'nde 2013'de Yürütülen Nümismatik Araştırmaları. *ANMED*, (12), s. 292-293; A. T. Tek – H. Köker (2015). Side Arkeoloji Müzesi'nde Yürütülen Nümismatik Araştırmaları 2014. *ANMED*, (13), s. 251-253; A. T. Tek – H. Köker (2016). Side Arkeoloji Müzesi'nde Yürütülen Nümismatik Araştırmaları 2015. *ANMED*, (14), s. 369-371; A. T. Tek – H. Köker – E. Tarakan (2017). Side Arkeoloji Müzesi'nde 2016 Yılında Yürütülen Nümismatik Araştırmaları. *ANMED*, (15), s. 324-330.

2007 yılında Side'deki kazı çalışmalarının 60. yılı anısına “Side’ye Emek Verenler Sempozyumu” düzenlenmiştir. 2010 yılında kitap olarak basılan ve çok sayıda araştırmacının katkı sağladığı bu sempozyumda, 60 yıllık süreç içerisinde kentte yapılan kazı, araştırma, belgeleme, restorasyon ve planlama çalışmaları değerlendirilmiştir⁷⁵.

2009 yılında L. Kaderli tarafından “Side Apollon, Athena Tapınakları Kutsal Alanı ve Bizans Bazilikaları, Koruma Yaklaşımı ve Tarihi Çevre Değerlendirmesi” adlı bir doktora çalışması yapılmıştır⁷⁶. Söz konusu çalışma, kutsal alanda yer alan yapılarda gerçekleştirilen restorasyonlar sonucunda meydana gelen bozulmalara karşı koruma yaklaşımı üzerine bir değerlendirme ortaya koymaktadır.

Yakın zamanda G. Işın tarafından Apollon Sidetes kültünün Güney Pisidya bölgesindeki varlığına yönelik önemli yayınlar gerçekleştirilmiştir⁷⁷. Işın, Apollon’u Apollon Sidetes ikonografisinde tasvir eden Pednelissos ve Melli’deki kabartmalardan hareketle Apollon Sidetes kültünün Güney Pisidya kentlerinde yayılımını incelemiştir.

Side’de İmparatorluk Dönemi’nde *agonistik* festivaller önemli yer tutmaktaydı. *Agonlar* özellikle kentteki kütlerle ilişkili önemli kült aktivitelerinden biriydi. Çok sayıda araştırmacı kentte kutlanan *agonlar*la ilgili önemli bilimsel çalışmalarla Side araştırmalarına katkıda bulunmuştur. Bunların içerisinde en önemlisi P. Weiss tarafından yayınlanmış “Ein *agonistisches* Bema und die isopythischen Spiele von Side” adlı makale çalışmasıdır⁷⁸. Kentte kutlanan *agonlar* üzerine J. Nollé çok sayıda çalışmada bölüm ayırmıştır⁷⁹. *Agonlar* üzerine aynı zamanda A. Uzunassan’ın “Side’de *Agonistik* festivaller” adlı çalışması genel bir değerlendirme sunması açısından önemlidir⁸⁰. 2012 yılında A. Yurtsever tarafından tamamlanan “Side’de Romanizasyon Sürecinde

⁷⁵Ü. İzmirilgil, G. Tanyeli, Z. Ahunbay (Ed.) (2010). *Side’ye Emek Verenler Sempozyumu: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya*. İstanbul: SİVA Side Eğitim Kültür ve Sanat Vakfı.

⁷⁶L. Kaderli (2009). *Side Apollon, Athena Tapınakları Kutsal Alanı ve Bizans Bazilikaları, Koruma Yaklaşımı ve Tarihi Çevre Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

⁷⁷G. Işın (1998). The Ruins at Kozan-Bodrumkaya: Pednelissos. *Adalya*, (3), s. 111-127; G. Işın (2008). The Cult of Apollo in Southern Pisidia and Apollo Sideton. *Arkeoloji Dergisi*, (12), s. 107-115; G. Işın (2014). The Sanctuaries and the Cult of Apollo in Southern Pisidia. *Anadolu/ Anatolia*, (40), s. 87-104.

⁷⁸P. Weiss (1981). Ein *agonistisches* Bema und die isopythischen Spiele von Side. *Chiron*, (11), s. 315 – 346.

⁷⁹Nollé, 1986b, **a.g.k.**, 204-206 “3. *Agon Mystikos* in Side”; Nollé, 1987a, **a.g.k.**, 254 “*Olympia* in Side”; Nollé, 1988a, **a.g.k.**, 47-49 “2. Die Pythischen Spiele in Side”; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258-259 “Stadt der *Agone*”; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 84-88 “*Agone*”

⁸⁰A. Uzunassan (2008). Side’de *Agonistik* festivaller. *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi*, (XI), s. 117-128.

Gladyatörler ve Agonlar” konulu yüksek lisans tezi, kentte kutlanan *agon*ları konu alan bir diğer önemli çalışmadır⁸¹.

2013 yılında Ş. Yıldırım tarafından “Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Dini Mimarisi” başlıklı bir doktora tezi gerçekleştirilmiştir⁸². Çalışma içerisinde Side’de MS V. yy ile X. yy arasında farklı plan tiplerinde inşa edilen altı tane dini yapı incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

2018 yılında H. Y. Öztunç tarafından, Side Müzesi’ne başta kazı olmak üzere çeşitli yollarla kazandırılmış mermer tanrı ve tanrıça heykelciklerini konu alan bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır⁸³. Çalışma içerisinde ilk kez yayınlanan çok sayıda tanrı ve tanrıça heykelinin yanında ayrıca ilk kez yayınlanan Athena heykelcikleri de vardır.

Side’de son yapılan araştırmalardan bir diğeri ise 2019 yılında A. Yurtsever tarafından tamamlanmış “Side M Yapısı” adlı doktora çalışmasıdır⁸⁴. Side’nin önemli yapılarından biri olan M Yapısı’nı mimari yönden inceleyen Yurtsever, yapının bir *hamam – gymnasium* yapı kompleksi olduğunu ortaya koymuştur.

⁸¹A. Yurtsever (2012). *Side’de Romanizasyon Sürecinde Gladyatörler ve Agonlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁸²Ş. Yıldırım (2013b). *Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁸³H. Y. Öztunç (2018). *Side Müzesi’nde Bulunan Mermer Tanrı ve Tanrıça Heykelcikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ayrıca bkz. H. Y. Öztunç – S. Erkoç (2019). Side Müzesi’nde Bulunan Bir Grup Mermer Aphrodite Heykelciği. *Colloquium Anatolicum*, (18), s. 123-138.

⁸⁴A. Yurtsever (2019). *Side M Yapısı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

II. SİDE'NİN PANTEONUNA GENEL BAKIŞ

Side gibi önemli bir liman ve ticaret kentinde kültürel çeşitliliğin çok fazla olması beklenir ki bu Side'de mevcut olan bir durumdur⁸⁵. Zira liman ve ticaret kenti olması dolayısıyla Side birçok kültürün kesişme noktasında yer almaktaydı. Klasik Dönem'den başlayarak Geç Antik Dönem başlarına kadar kentte Yunan ve Roma panteonundan çeşitli kültlerle birlikte Anadolu ve doğu kökenli kültleri görmek mümkündür. Epigrafik, nümismatik ve arkeolojik materyaller, Side kentindeki önemli tanrı ve tanrıçalar ile bunların kültleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Kentin panteonuna bakıldığında dikkati çeken en önemli özellik panteonda öne çıkan tanrılardır. Side'de öne çıkan bu iki tanrı, bu çalışmanın ana konusu olan Athena ve Apollon'dur. Her iki tanrı, Side'nin "προεστῶτες θεοί", yani kentin ileri gelen, kenti temsil eden tanrılarıydı⁸⁶. Kentin önemli bu iki tanrısının dışında arkeolojik, epigrafik ve nümismatik veriler yardımıyla kentte ayrıca şu kültler bilinmektedir: Zeus, Demeter, Dionysos, Artemis, Poseidon, Hermes, Ares, Herakles, Aphrodite, Asklepios, Kybele, Hygeia, Nemesis, Men, Tykhe, Kharitler, Nike, Themis, Helios, Securitas, Mısır kökenli tanrılar İsis ve Serapis kentte onurlandırılan başlıca tanrılardı. Bu kültlerin dışında aynı zamanda kentte sadakat ve bağlılık kültleri vardı. Bunlar arasında yönetici ve İmparator kültü, ayrıca Roma'ya bağlılığın ve sadakatin göstergesi olan Dea Roma, Genius Populi Romani ve Roma Senatosu'nun kişileştirmesi sayılabilir. Kentte politeist inanışların yanında aynı zamanda monoteist inanışlar da önemli bir yer tutmaktaydı. Epigrafik belgeler *pagan* inanışların yanında Yahudilik ve Hristiyanlık gibi tek tanrılı inanışların da varlığını belgelemektedir. Özellikle Side gibi önemli bir ticaret kentinde Yahudi cemaatinin varlığı beklenecek bir durumdur.

Kentte Klasik ve Helenistik Dönemlerde tapınım gören kültler hakkında bilgi veren en önemli malzemeler sikke buluntularıdır. Zira arka yüzlerinde tanrı ve tanrıça

⁸⁵Side'nin *panteonu* ile ilgili genel olarak bk. Mansel, 1965, **a.g.k.**, 891-894; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 13-16; Nollé, 1988, **a.g.k.**, 45-67; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 252-255; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 105-125; H. S. Alanyalı (2003). Dionysos Frizi ve Kaset Kabartmaları Çalışmaları. Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı, Onarım Ön Çalışmaları (2001). *KST*, (24/2) içinde, s.269-272; H. S. Alanyalı (2010). Side Tiyatrosunda Yeni Yapılan Araştırmalar Işığında *Scaenae frons* Kaset Kabartmaları ve Dionysos Frizi. Ü. İzmirilgil, G. Tanyeli, Z. Ahunbay (Ed.), *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya* içinde. İstanbul: SİVA Side Eğitim Kültür ve Sanat Vakfı, s. 84-91; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 75-83 - (Aynısı) H S. Alanyalı (2016). Das römische Pantheon von Side in Pamphylien. F. Blakolmer – M. Seyer – H. D. Szemethy (Eds.). *Angekommen auf Ithaka: Festgabe für Jürgen Borchhardt zum 80. Geburtstag* içinde. Wien: Phoibos Verlag, s. 147-153.

⁸⁶Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 105.

tasvirleri ile darp edilen sikkeler kentte tapınım gören resmi kültler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Ancak unutulmaması gereken nokta sikkeler üzerindeki tanrı tasvirlerinin, o kentte tapınım gören kültler hakkında kesin kanıt olamayacağıdır. Eğer nümismatik veriler epigrafik buluntularla desteklenebiliyorsa, o zaman kültün kentteki varlığından kesin olarak bahsetmenin mümkün olacağıdır. Birçok durumda sikkeler üzerinde tasvir edilen tanrı ve tanrıça tasvirleri epigrafik ve heykeltıraşlık malzemeler aracılığı ile desteklenmektedir. Bununla birlikte bunun tam tersi durumlar da söz konusudur. Örneğin önemli bir liman ve ticaret kentinde kültü kaçınılmaz olan Hermes ile ilgili ne sikke ne de epigrafik buluntular kentte ele geçmiştir. Bununla birlikte kentte çok sayıda Hermes heykeli kazılar sırasında ele geçmiştir. Sikkeler dışında Helenistik Dönem içlerine tarihlendirilen az sayıda yazıt kentte Athena ve Apollon dışında tapınım gören diğer kültler hakkında önemli kanıtları oluşturmaktadır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise her ne kadar zengin bir malzeme ele geçmiş olsa da, bu malzemeler kentte tapınım gören kültler hakkında yeterli bilgi sunmamaktadır. Bilhassa Roma İmparatorluk Dönemi'nin zengin nümismatik malzemesi Side'nin resmi panteonunu oluşturan tanrılar hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Arkeolojik kalıntılar Side kentinin kültleri hakkında, yazılı belgeler ve sikkelere göre daha az bilgi vermektedirler. Fiziki olarak kentte belgelenen çok sayıda tapınak, zengin kültüsel çeşitlilik hakkında bir fikir vermektedir. Bu tapınaklardan bazıları kesin olarak bir tanrı ile ilişkilendirilmektedir. Ancak epigrafik belgelerde takip edilebilen tapınaklara göre bu sayı oldukça azdır. Muhtemelen bazı tapınaklar paganizmden Hristiyanlığa geçiş sürecinde tamamen tahrip edilmişlerdir. Yazıtlar ve sikkeler ise kültler ve kült aktiviteleri hakkında en önemli malzemeleri oluşturmaktadır. Yazıtlar panteonda tapınım gören tanrılar, kült rahipleri, kült törenleri, kültlerle ilişkili *agonlar*, *neokoroslar* (tapınak bekçisi) ve kentin önemli kurumlarının kült aktivitelerindeki sosyal yardım ve bakım giderleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Aynı şekilde sikkeler üzerindeki tasvirlerde bazı kült aktiviteleri hakkında bilgiler sunmaktadır.

Side'nin panteonunu oluşturan tanrılarla ilgili çok sayıda heykeltıraşlık eser kentte yapılan kazı çalışmaları sonucunda açığa çıkartılmıştır. Bu heykeltıraşlık eserlerinden çok azı buluntu konteksi dikkate alındığında kültüsel bir anlam ifade etmektedir. Ağırlıklı olarak Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelen heykeltıraşlık eserler genellikle Klasik ve Helenistik Dönem orijinallerinin kopyaları şeklindedir. Aynı zamanda Side panteonunda

rol oynayan tanrıların tasvir edildiği önemli *representasyon* yapıları vardı. Bunlar arasında kuşkusuz urbanistik yönden de büyük önem arz eden tiyatro, imparatorlar salonu, *nymphaion* gibi yapılarda da kentin önde gelen tanrıları ile ilgili tasvirler yer almaktadır. Side Tiyatrosu'nun sahne binası kaset kabartmalarında sadece Athena ve Apollon değil, aynı zamanda kentin panteonunda rol oynayan diğer önemli tanrılar tasvir edilmiştir⁸⁷. Aynı zamanda sahne binasının podyum firizinde ise tiyatronun tanrısı Dionysos'un hayatından kesitler anlatılmıştır. Zira tiyatro, kentin tasvirinde rol oynayan önemli yapılardan bir tanesiydi. Bir diğer önemli yapı ise "Devlet Agorası" olarak adlandırılan alanda yer alan ve M Binası olarak adlandırılan imparatorlar salonuydu. Burada Roma imparatorlarının yanında aynı zamanda kent için önem arz eden tanrılar birarada onurlandırılmıştır. Kentte ele geçen tanrı ve tanrıça heykellerinin büyük çoğunluğu bu alandan gelmektedir. Representasyon yapılarından bir diğeri ise Side'deki Severuslar Dönemi'ne tarihlendirilen anıtsal *nymphaiondu*. Zira *nymphaionun* korkuluk levhaları kentte tapınım gören önemli tanrıların tasvirlerini içermektedir⁸⁸. Aynı zamanda kentte ele geçmiş ve üzerinde kentte tapınım gören tanrıların atribütlerinin yer aldığı bir kapı *lentosu* da kayda değerdir⁸⁹. Bu kapı *lentosunun* hangi yapıya ait olduğu kesin olarak bilinmese de muhtemelen kent için önem arz eden bir yapıya, belki de bir kült yapısına ait olmalıydı. Söz konusu bu yapıların tanrılarla ilgili heykeller ve kabartmalarla süslenmesi, tanrıların kent için önemi ile açıklanabilir. Bununla birlikte söz konusu yapılara dikilen heykeller ve kabartmalar kentin heykel programında estetik ve sanatsal düşüncelerin de önemli olduğunu göstermektedir. Ancak tüm bu malzemeler kentte tapınım gören kültler hakkında bir dereceye kadar fikir vermektedir.

II. I. Zeus

Side panteonunda önemli bir yere sahip tanrılardan bir tanesi Zeus'tur. Tanrının kültü Side panteonunda epigrafik, nümismatik ve heykeltıraşlık eserler yardımıyla belgelenmektedir. Kentte, Zeus'a adanmış büyük bir *sunak* bulunmaktaydı⁹⁰. MS III. yy'a tarihlendirilen bir heykel kaidesi üzerindeki yazıtta, kentin önemli bir bölümüne de adını veren "Zeus sunağı yakınında oturanlar" (Βομειτῶν Ζηνός) ahalisinin kent için önemli

⁸⁷Bk. Alanyalı, 2003, **a.g.k.**, 269-272; Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 84-91.

⁸⁸H. S. Alanyalı (2018). Alte Funde – Neue Gedanken: Side, Sogenanntes Gebäude M. M. Aurenhammer (Ed.). *Sculpture in Roman Asia Minor: Proceedings of the International Conference at Selçuk*, (1.– 3. October 2013) içinde. Wien: Verlag Holzhausen GmbH, s.83.

⁸⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 281-282 Yazıt No. 24.

⁹⁰Mansel, 1965, **a.g.k.**, 894; Bean, 1965, **a.g.k.**, 29; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 33; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 115; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 80.

hizmetler yerine getirmiş olan Bryonianus Lollianus'a yapmış oldukları bir onurlandırmadan bahsedilmektedir⁹¹. Bu yazıt, kentte Zeus için düzenlenmiş bir kutsal alanın varlığını belgelemesinin yanında aynı zamanda Zeus kültünün Side'deki önemini de göstermektedir. Zira kentin önemli bir bölümü bu sunağa göre adlandırılmıştır. Bugüne kadar ele geçen yazıtlar kentin, “Zeus sunağı yakınında oturanlar” dışında, “Büyük kapı yakınında oturanlar”, “Quadriga yakınında oturanlar” ve “Büyük fabrikalar yakınında oturanlar” olmak üzere dört önemli mahalleye ayrıldığını göstermektedir⁹². MS II/III. yy'a tarihlendirilen küçük bir sunak üzerindeki yazıtta ise İsis ve Serapis kültüründe görevli bir hizmetlinin Zeus için yapmış olduğu adaktan bahsedilmektedir⁹³. Yazıtta Zeus “ΑΛΩΝΙΤΗΣ” *epithetonu* ile onurlandırılmaktadır. Harman yerinin, tarım alanlarının ve ürünlerin koruyucusu anlamına gelen “ΑΛΩΝΙΤΗΣ” sıfatı, Zeus'un Side kentinde tarım ile olan ilişkisini göstermesi açısından önemlidir⁹⁴. Tanrıların tanrısı Zeus aynı zamanda vejetasyon, doğa tanrısıydı ve gök tanrı olarak yağmur yağıdırırdı⁹⁵. Yağmur özellikle tarımsal üretimin bol olduğu yerlerde oldukça önemliydi. Bu yönüyle Zeus bereket özellikleri olan bir tanrıdır. Side ve çevresinde tarım, özellikle buğday üretimi önemli yer tutmaktadır⁹⁶. Buğday aynı zamanda önemli bir liman ve ticaret kenti olan Side'nin önemli ihraç ürünlerinden biriydi⁹⁷. Side vatandaşı Aurelius Mandrianus Longinus'un, Roma ordularının işesi için Suriye'ye üç kez tahıl sevk etmesi Side'nin ihtiyaç fazlası buğdayı aynı zamanda ihraç ettiğine güçlü kanıttır (**Kat. No. 24**)⁹⁸.

Side'de Zeus'a verilen bir diğer *epitheton* ise kurtarıcı anlamına gelen *soter* sıfatıdır. “Büyük Kapı Yakınında Oturanlar” olarak isimlendirilen bölgede ele geçen bir *sunak* üzerinde ise Zeus, “Δἰος Σωτήρως” olarak onurlandırılmaktadır⁹⁹. *Soter*os,

⁹¹Bean, 1965, **a.g.k.**, 28-29 Yazıt No.119; Nolle, 2001, **a.g.k.**, 410 Yazıt No. 107. B. Lollianus yazıtta, Side için yapmış olduğu hizmetlere teşekkür ifadesi olarak Sideliler tarafından *ktistes* olarak onurlandırılmıştır. Kentin diğer bölümlerinin yapmış oldukları onurlandırmalarda da Lollianus için *ktistes*, kurucu, sıfatı geçmektedir. Bk. Nollé, 2001, **a.g.k.**, Yazıt No. 105-106.

⁹²Mansel, 1965, **a.g.k.**, 890-891; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 32-34; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 8-9; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 404.

⁹³Bean, 1965, **a.g.k.**, 41-42 Yazıt No.141; Nolle, 1993a, **a.g.k.**, 274-275 Yazıt No. 17; Drexhage, 1991, **a.g.k.**, 80.

⁹⁴Bean, 1965, **a.g.k.**, 42; Drexhage, 1991, **a.g.k.**, 80; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 274-275; N. Şahin (2001). *Zeus'un Anadolu Kültürleri*. İstanbul: Suna – İnan Kiraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, s. 55; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 79.

⁹⁵Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 401-402; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 37-38.

⁹⁶Drexhage, 1991, **a.g.k.**, 80; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 79.

⁹⁷Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 79.

⁹⁸Bean – Mitford, 1970, **a.g.k.**, 38-41 Yazıt No.19; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 195-202 TEp 1.

⁹⁹Adak, Akdoğu-Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 107 Yazıt No. 14.

Zeus'un Anadolu'daki en yaygın *epitheton*larından olup, tanrının kötülüklerden kurtarıcı ve koruyucu kült karakterini yansıtmaktadır¹⁰⁰. Benzer şekilde Zeus'a adanmış küçük bir sunak üzerindeki yazıtta ise Zeus, Κορυφίτης *epithetonu* ile onurlandırılmaktadır. M. Adak, Κορυφίτης sıfatıyla, Side'nin yerleşik olduğu ve denize doğru çıkıntı yapan yarımada'nın vurgulandığını ve bu bağlamda Zeus'un Κορυφίτης *epithetonu* ile Side kentinin koruyucu tanrısı olduğunu ifade etmektedir¹⁰¹.

Geç Helenistik Dönem, Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen ve Dionysos Maleis adlı bir kişi tarafından Aphrodite'ye yapılmış bir adaktan bahseden yazıtta Zeus, tanrıların tanrısı, tanrıların hükümdarı anlamında ἄνακτι θεῶν ve gök gürleten anlamında βαρυβρεμέτα olarak adlandırılmaktadır¹⁰².

Side kent girişinde ele geçmiş ve MÖ II. yy'a tarihlendirilen bir heykel kaidesi üzerindeki yazıttan Zeus ile ilgili Nikator *epithetonu* öğrenmekteyiz. Yazıt, Ζεὺς Νικάτωρ kültü rahibi Kidramyas adlı kişi için yapılmış bir onurlandırmadan bahsetmektedir¹⁰³. Nolle, “Νικάτωρ” *epithetonunu*, Seleukos kralı I. Seleukos Nikator ile ilişkiye götürmektedir¹⁰⁴. Seleukos Krallığı'nın baş tanrılarından biri olan Zeus, yönetici kral kültü ile Zeus Nikator olarak ortaya çıkmıştır¹⁰⁵. Kültün tesis edildiği en önemli merkez ise Seleukeia Pieria'ydı ve burada *Nikatorion* adında kutsal bir alan vardı¹⁰⁶. Side'nin Seleukos Hanedanlığı üyeleri ile yakın ilişkisi bulunmaktaydı¹⁰⁷. Side'nin de dâhil olduğu Pamphylia Bölgesi MÖ 218-188 yılları arasında Seleukos egemenliği altında bulunmaktaydı¹⁰⁸. Muhtemelen I. Seleukos Nikator onuruna tesis edilen Zeus Nikator kültü, Seleukos egemenliği altında yönetici kültü bağlamında Side'ye taşınmış olmalıydı. Side'nin yaklaşık 20 km kuzeyinde, Doğu Pamphylia, Kilikya

¹⁰⁰Şahin, 2001, **a.g.k.**, 172-176. Ayrıca bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 414-416 (Zeus Soter).

¹⁰¹Adak, Akdoğu-Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 107-108 Yazıt No.15. Ayrıca Ephesos'ta ele geçmiş büyük gümrük yazıtında kent adı Σίδη Κορυφῆ olarak geçmektedir. Bkz. Nollé, 1991, **a.g.k.**, 334-344.

¹⁰²Nollé, 1984, **a.g.k.**, 17-26; Nollé, 1988a, **a.g.k.**, 65; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 259-262 Yazıt No.3.

¹⁰³Bean, 1965, **a.g.k.**, 13-14 Yazıt No. 100; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 379-382 Yazıt No. 90.

¹⁰⁴Nolle, 1993a, **a.g.k.**, 115.

¹⁰⁵Zeus'un yanında Apollon da Seleukos Hanedanlığı'nın diğer koruyucu tanrısıydı. Hanedanlığın kurucusu I. Seleukos Nikator kendini Zeus Nikator veya Apollon Soter olarak tanrısallaştırmıştı (Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 158-159).

¹⁰⁶Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 157.

¹⁰⁷Örneğin Seleukos Hanedanlığı'ndan VII. Antiokhos Side'de eğitim görmüş ve Sidetes unvanı ile adlandırılmıştır. Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 164 TLit 30.

¹⁰⁸Karşılaştırmalı olarak bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 12-13; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 58-63.

sınırında yer alan Orokenda yerleşmesinde ele geçen bir yazıtta da benzer şekilde bir Zeus Nikator kültü rahibi belgelenmiştir¹⁰⁹.

Kentte ele geçmiş yazıtlarda Zeus için *toponym* bir isimden türetilmiş *epitheton*lar belgelenmiştir. Bunlardan bir tanesi Zeus ve Klea için adanmış küçük bir sunak üzerindeki yazıtta geçen “Νωριτης” *epitheton*udur¹¹⁰. Nollé, *toponym* bir isimden türetilen “Νωριτης” *epitheton*unun Side’deki Zeus kültünün eski Anadolu kökenine işaret ettiğini ve tanrının kültünü Hititler Dönemi’nde bu bölgede onurlandırılan dağ tanrısı Tarhunt ile ilişkilendirmektedir¹¹¹. Bean ve Nollé tarafından Anadolulu yerel bir tanrıça ile ismi ilişkilendirilen Klea, Side’de ele geçmiş iki adet adak üzerinde bilinmektedir¹¹². Bu adaklardan birinde ise Klea ismi Zeus *Noritos* ile birlikte geçmektedir. Ancak Side’ye komşu kentlerden Kolybrassos’ta belgelenen Klea ismi daha çok bir *toponim* isim olarak görülmektedir¹¹³. Zeus’a verilen başka bir *toponim* ise Erken İmparatorluk Dönemi’ne tarihlendirilen yuvarlak bir sunak üzerindeki yazıtta geçen “Ασπίδιος” *epitheton*udur. Nollé’ye göre bu sıfat kesin olmamakla birlikte ya “Ασπίς” *toponimi* ya da Zeus’un doğum efsanesi ile ilişkilidir¹¹⁴. İmparator Hadrianus Dönemi’ne tarihlendirilen ve tanrı Serapis’e adanmış bir ateş sunağı üzerindeki yazıtta geçen “Διὶ Ἡλίῳι μεγάλῳι Σαράπιδι” ifadesi, Zeus kültünün güneş tanrı Helios ve Mısır kökenli Serapis ile senkretize olduğuna güçlü kanıt oluşturmaktadır¹¹⁵. Serapis kültü Yunan dünyasında, özellikle Doğu Akdeniz’de gök tanrı Zeus, yer altı dünyasının tanrısı Hades ve ayrıca güneş tanrı Helios ile bir tutulmuştur.

Kentte ele geçen yazıtlarda Zeus’un isminden türetilmiş Διογένης, Διφιλιανος, Δίφιλος, Δίον, Ζηνόδοτος gibi çok sayıda *theophor* şahıs isimleri belgelenmiştir. Ön yüzlerinde sakallı veya sakalsız tasvir edilmiş Zeus büstü ve tanrıya özgü çeşitli atribütlerin yer aldığı küçük sunaklar, tanrının kültünün Side’deki önemini göstermektedir¹¹⁶. Bu sunaklar Nollé’nin düşüncesine göre Side’yi ziyaret eden çiftçilerin

¹⁰⁹Bk. Şahin, 2001, **a.g.k.**, 116; Hellenkemper – Hild, 2004, **a.g.k.**, 768.

¹¹⁰Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 276 Yazıt No.18

¹¹¹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 115; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 80.

¹¹²Bean, 1965, **a.g.k.**, 42 Yazıt No.142; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 276 Yazıt No.18.

¹¹³G. E. Bean – T. B. Mitford (1965). *Journeys in Rough Cilicia in 1962 and 1963*. Wien: Hermann Böhlau Nachf. / Graz-Wien-Köln Kommissionsverlag, Yazıt No.17.

¹¹⁴Nollé, 2001, **a.g.k.**, 659.

¹¹⁵Bean, 1956, **a.g.k.**, 85-86 Yazıt No.52; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 272-274 Yazıt No. 16.

¹¹⁶Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 279-280 Yazıt No. 22 e-j.

tarım tanrısı Zeus'a yapmış oldukları adaklardır¹¹⁷. Aynı zamanda Side'de Roma İmparatorluk Dönemi'nde kutlanan Olympia *agonu* muhtemelen Zeus onuruna kutlanmaktaydı¹¹⁸. Sadece sikke tasvirlerinden bilgi sahibi olduğumuz Olympia *agonunun* kentte nasıl kutlandığı hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur¹¹⁹. Ancak Yunan Dünyası'nda kutlanan panhellenik festivallerden biri olan Olympia, Zeus onuruna düzenlenmekteydi¹²⁰. Olympia *agonu* ayrıca Side'nin komşusu Perge'de hem yazıtlar hem de sikkeler aracılığı ile belgelenmiştir¹²¹.

Nümismatik buluntulara baktığımızda Side sikkeleri üzerinde Zeus genellikle tahtta otururken tasvir edilmiştir. Bazı tasvirlerde elinde Nike¹²², bazı tasvirlerde ise yanında kartal ile tasvir edilmiştir¹²³. Aynı zamanda Zeus'u tapınak içerisinde tahtta oturur durumda, elinde Nike figürü ile gösteren sikke tasvirleri de bilinmektedir¹²⁴. Severus Alexander'a ait bir arka yüz tasvirinde çıplak tasvir edilmiş Zeus, sağ elinde şimşek demeti, sol elinde asası ile sağa doğru hareket ederken betimlenmiştir¹²⁵. Sikkeler üzerinde takip edilen başka bir Zeus ikonografisinde ise tanrı, çıplak, bir elinde asa, diğer elinde şimşek demeti ile betimlenmiştir¹²⁶. H. von Aulock kataloğunda yer alan bir M. Thrax sikkesi üzerinde muhtemelen Zeus'un doğum mitosu konu edilmiştir¹²⁷. Sikke tasvirinde kucağında çocuk Zeus'u taşıyan Adrasteia betimlenmiştir.

Zeus kültü hakkında bilgi verecek heykeltıraşlık eserler epigrafik verilere kıyasla oldukça azdır. Manavgat yakınlarındaki Çavuşköy yerleşmesinde bulunmuş ve satın alma yoluyla Side Müzesi'ne kazandırılan bir heykelcik tanrıyı tahtta, belden aşağısını örten bir *khimation* ile sağ elinde *phiale* sol elinde asası ve yerde yanında kartal ile tasvir

¹¹⁷Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 116.

¹¹⁸Weiss, 1981, **a.g.k.**, 339 Dipnot 108; Nollé, 1987, **a.g.k.**, 254; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 87.

¹¹⁹Sikke tasviri için bk. Atlan, 1976, **a.g.k.**, 49 No.133., Lev. IV; SNG PfPs IV, No.837.

¹²⁰Burkert, 1977, **a.g.k.**, 174; Ebert, 1980, **a.g.k.**, 14-18.

¹²¹Sikke betimlemeleri için bk. Weiss, 1991, **a.g.k.**, 365 No. 6-7 Lev. 4, 5 (Gallienus – Salonina), 371, 373. Yazıtlar için bk. Şahin, 2004, **a.g.k.**, 31 Yazıt No. 312, 32 Yazıt No. 314. I. Valerianus Dönemi'ne tarihlendirilen yazıt, *Olympia Agonu*'nun Perge'de imparator kültü ile ilişkili olarak kutlandığını göstermektedir.

¹²²SNG PfPs IV, No. 677; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res.10 No. 42 (L. Verus).

¹²³Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res.10 No. 41 (Gallienus).

¹²⁴SNG PfPs IV, No. 742 (Maximinus Thrax).

¹²⁵Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 340 No.23b Lev. XI 25; RPC VI, No. 6428 *temporary*

¹²⁶Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 18-19 No. 1; SNG France III, No. 899; SNG PfPs IV, No. 842 (Gallienus); RPC VI, No. 6411 *temporary* (S. Alexander).

¹²⁷SNG v. Aul. 11, No. 4826.

etmektedir¹²⁸. MS III / IV. yy'a tarihlendirilen heykelcik¹²⁹, Iuppiter Capitolinus tipindedir¹³⁰. Heykeltıraş Apollonios tarafından yapılmış Iuppiter Capitolinus kült heykeli, ünlü heykeltıraş Pheidias tarafından yapılmış Olympia Zeus kült heykeli gibi altın ve fildişinden yapılmıştı¹³¹. Zeus heykelciği her ne kadar Side dışında bulunmuş olsa da Side sikkeleri üzerindeki Zeus tasvirleri ile benzerlik taşıdığı için tanrının Side'deki resmi hakkında bir fikir vermektedir. Zira sikkeler üzerinde Zeus çok sık tahtta otururken, bir elinde asa, diğer elinde Nike, bazen de kartal ile tasvir edilmiştir. Özellikle Zeus'un tapınak içerisindeki tasviri, kentte Zeus'un bir tapınağının olduğuna güçlü kanıt oluşturmaktadır. Bununla birlikte Side'de Zeus ile ilişkilendirilecek bir tapınak henüz belgelenmemiştir. Zeus ayrıca Side Tiyatrosu'nun sahne binasının podyum frizinde karşımıza çıkmaktadır. Kabartmada tanrı Dionysos'un, Zeus'un baldırından doğumu tasvir edilmiştir¹³².

Zeus aynı zamanda Side'nin yakın komşuları Attaleia, Aspendos ve Perge kentlerinde de tapınım gören bir tanrıdır. Attaleia'da Zeus kültü ile ilgili hem epiragfik hem de nümismatik buluntular ele geçmiştir¹³³. Kentte ele geçen bir yazıtta, yaşamı boyunca Zeus *Tropaioukhos* kültüne hizmet etmiş bir rahip onurlandırılmaktadır¹³⁴. Zeus *Tropaioukhos* kültü aynı zamanda Bergama'da belgelenmiştir¹³⁵. Bu yüzden Zeus *Tropaioukhos* kültünün Bergama kralı II. Attalos tarafından Attaleia kentine taşındığı düşünülmektedir¹³⁶. Zeus kültü Aspendos kentinde de hem sikkeler hem de yazıtlar

¹²⁸İnan, 1975, **a.g.k.**, 156-157 No. 95 Lev. LXXVIII; Filges, 1999, **a.g.k.**, 430 No. 38; Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 87-88 Ze1. Bir köylü tarafından bulunan heykelcik, İnan'ın da ifade ettiği üzere muhtemelen inşaat için taşları alınan bir mezar yapısına ait olmalıdır. Bu mezar yapısında Zeus heykelciğinin yanında ayrıca bir Aphrodite ve Ares heykelciği ele geçmiştir. Bk. İnan, 1975, **a.g.k.**, 38-40 Kat. No. 8 Lev. XX, 1-2., 67-68., Kat. No. 21 Lev. XXXIV, 1.

¹²⁹Heykelcik İnan tarafından MS IV. yy başına (İnan, 1975, **a.g.k.**, 157); A. Filges tarafından MS. III. yy'a (Filges, 1999, **a.g.k.**, 412) ve Öztunç tarafından MS III. yy'ın başı veya ortalarına tarihlendirilmektedir (Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 88-89).

¹³⁰İnan, 1975, **a.g.k.**, 156; Filges; Filges, 1999, **a.g.k.**, 430; Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 87-88.

¹³¹R. Vollkommer (2007). *Künstlerlexikon der Antike*. R. Vollkommer (Ed.). Hamburg: Nikol Verlag, s. 73 (Apollonios, XIII). MS I. yy'ın son çeyreğinde Roma'da faaliyet göstermiş olan Apollonios, MS 82 yılında yenilenen tapınağın kült heykelini tamamlamıştır.

¹³²H. S. Alanyalı (2003). Dionysos Frizi ve Kaset Kabartmaları Çalışmaları. K. Olşen, H. Dönmez, vd., (Eds.), Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı, Onarım Ön Çalışmaları 2001. KST, 24 (2), s. 269-270; H. S. Alanyalı (2010). Side Tiyatrosunda Yeni Yapılan Araştırmalar Işığında *Scaenae frons* Kaset Kabartmaları ve Dionysos Frizi. Ü. İzmirli, G. Tanyeli, Z. Ahunbay (Ed.), *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya* içinde. İstanbul: SİVA Side Eğitim Kültür ve Sanat Vakfı, s. 87-88 Res.14.

¹³³Bk. Baydur, 1976, **a.g.k.**, 60.

¹³⁴Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 98-99.

¹³⁵S. Agelidis (2012). Kulte und Heiligtümer in Pergamon. R. Grüßinger — V. Kästner — A. Scholl (Eds.). *Pergamon. Panorama der antiken Metropole, Begleitbuch zur Ausstellung* içinde (175-184). Berlin: Michael Imhof Verlag, s. 175.

¹³⁶Baydur, 1976, **a.g.k.**, 60.

aracılığı ile belgelenmiştir. Tanrı, tanrısal eşi Hera ile birlikte Aspendos panteonunda onurlandırılmıştır¹³⁷. Perge’de ise benzer şekilde hem sikkeler hem de yazıtlar Zeus kültü hakkında önemli bilgiler sunmaktadır¹³⁸. Özellikle Perge’de ele geçen yazıtlarda Zeus çok sayıda değişik sıfat ile onurlandırılmaktadır. Helenistik Dönem’e tarihlendirilen bir yazıt üzerinde okunan “Διῖ ‘Ιστίαι” ifadesi, Zeus’un evlerin ve ailelerin koruyucusu olarak düşünüldüğünü göstermektedir¹³⁹. MS II. yy’ın başlarına tarihlendirilen bir yazıt ise Zeus *Machaonios*’un Akropolis’teki kutsal alanından bahsetmektedir¹⁴⁰. Perge’de karşılaşılan ilginç sıfatlardan biri ise kentlerin koruyucu patronu, politik özgürlüğün koruyucusu anlamında Zeus’a verilen Πολιούχος sıfatıdır¹⁴¹. Perge *teritoryumunda* yer alan İncik yerleşmesinde ele geçen kehanet yazıtında ise Zeus’a, ailenin koruyucu tanrısı anlamında κτήσιος, kurtarıcı anlamında σωτήριος ve μέγιστος gibi değişik sıfatlar ile hitap edilmektedir¹⁴².

II. II. Demeter

Side’de kültü kent için önem arz eden tanrılardan bir tanesi ise Demeter’dir. Mistik bir karakter taşıyan Demeter kültü aynı zamanda bereket yönü olan bir kültü. Bereket tanrıçası olarak Demeter, ekinleri ve buğdayı simgeler ve yeryüzüne bereket getirirdi¹⁴³. Homeros İlahileri’nde Demeter’den toprağa bereket bağışlayan tanrıça olarak bahsedilmektedir¹⁴⁴. Demeter kültünün aynı zamanda *kithonik* karakteri vardır¹⁴⁵. Kültün *kithonik* yönünü kızı Persephone’nin Hades tarafından kaçırılması mitosu yansıtmaktadır. Bu mitos Demeter kültünün ve mysterlerinin odak noktasını oluşturmasının yanında kültünün en önemli merkezi sayılan Eleusis’teki mistik törenlerin de özünü oluşturmaktadır¹⁴⁶. Eleusis’teki mysterler Demeter’i tahıl tanrıçası, tarımı icat eden

¹³⁷Jameson, 1970, **a.g.k.**, 104; Brandt, 1988, **a.g.k.**, 243.

¹³⁸Sikkeler üzerinde Zeus genellikle tahtta oturur durumda, bir elinde asa diğer elinde *phiale* bazen de Nike ile tasvir edilmiştir. Bk. SNG v. Aul. 11, No. 4744, 4753; SNG PfPs IV, No. 436-437, 446, 450; SNG France III, No.587, 601, 606.

¹³⁹Şahin, 1999, **a.g.k.**, 3-4 Yazıt No. 3.

¹⁴⁰Şahin, 1999, **a.g.k.**, 137-138 Yazıt No. 104.

¹⁴¹Şahin, 1999, **a.g.k.**, 270-271 Yazıt No. 232. Πολιούχος sıfatı ile ilgili olarak bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 417-418; Şahin, 2001, **a.g.k.**, 157; Rose, 2003, **a.g.k.**, 43.

¹⁴²Bk. Şahin, 1999, **a.g.k.**, no.207 IV. 4, V. 5, XXVII. 2. Bu sıfatların dışında ayrıca yer altı dünyası ile olan ilişkisini gösteren Καταχθόνιος (207 LIII. 1) ve yıldırımın efendisi anlamında Κεραύνιος (207 XXX. 1) sıfatları ile hitap edilmektedir.

¹⁴³Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 127, 456; Erhat, 2001, **a.g.k.**, 85; Rose, 2003, **a.g.k.**, 88-89; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 159-160.

¹⁴⁴Homerik Hymn., Demeter, 4.

¹⁴⁵O. Kern (1901). Demeter, *RE*, (4.2), s. 2753; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 160.

¹⁴⁶Stoll, 2003, **a.g.k.**, 156-157.

tanrıça olarak adlandırmaktadır. Burada gerçekleştirilen seramonilerin doruk noktasında Demeter'in bulunduğu kutsal buğday başağı gösterilirdi¹⁴⁷. Devamında tanrıça Triptolemos'u yılanlar tarafından çekilen bir arabayla tarımı öğetmesi için gönderirdi¹⁴⁸.

Demeter'in tarımla olan ilişkisi aynı şekilde Side'de de takip edilmektedir. Kentte ele geçmiş ve Demeter'e adanmış olan mermer bir sunak üzerindeki yazıt, tanrıçanın Side kentinde tarımla olan kültüsel ilişkisini göstermektedir¹⁴⁹. Sunak üzerindeki yazıtta geçen 'Αναρροειτική *epithetonu* Demeter'in tahılları filizlendiren, tomurcuklandıran tanrıça olarak onurlandırıldığını göstermektedir¹⁵⁰. Demeter için çok nadir kullanılan bu *epitheton*, Side'de Zeus'un yanında ayrıca Demeter'in de tarımın koruyucusu olduğunu göstermektedir.

Önemli bir ticaret ve liman kenti olmasının yanında Side aynı zamanda tahıl üretiminin ve ticaretinin de yoğun olduğu bir kentti. Zeytin ve zeytinyağı üretiminin dışında aynı zamanda Side çevresinde yoğun tahıl üretimi gerçekleştirilmekteydi¹⁵¹. Tahıl üretiminin ve ticaretinin kentte önemli rol oynadığını Side'de oluşturulan 'Αρχισιτῶνης memuriyeti belgelemektedir. Nollé' ye göre bu memuriyet, kentteki tahıl alımlarından ve ayrıca tahıl pazarının düzenlenmesinden sorumluydu¹⁵². Bu memuriyete hizmet edenler Side'de ele geçen yazıtlar aracılığı ile belgelenmiştir¹⁵³. Örneğin Side'de birçok memuriyete hizmet etmiş Aurelius Mandrianus Longinus, 'Αρχισιτῶνης memuriyetine de hizmet etmiş ve üç kez Roma Orduları için Suriye'ye Side'den tahıl sevkiyatı gerçekleştirmiştir (**Kat. No. 24**)¹⁵⁴. Aynı zamanda Side'de yapılan kazı çalışmaları sırasında çok sayıda ölçü kabı ele geçmiştir. Bu ölçü kaplarından birtanesi üzerinde Side'nin arması olan nar, buğday başakları ile taçlandırılmıştır¹⁵⁵.

Side'de Demeter'e tapınmada tarımsal yönün yanı sıra, tanrının mistik yönü de önemli rol oynamaktadır. Demeter'in mistik karakterini tanrıça onuruna kutlanan *Agon*

¹⁴⁷Merkelbach, 2001, **a.g.k.**, 51-52.

¹⁴⁸Kern, 1901, **a.g.k.**, 2748-2749; Erhat, 2001, **a.g.k.**, 86; Rose, 2003, **a.g.k.**, 90; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 159.

¹⁴⁹J. Nollé (1983a). Zum Landbau von Side. *EA*, (1), s. 122-123; Drexhage, 1991, **a.g.k.**, 80; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 266 Yazıt No. 8.

¹⁵⁰Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 116, 266. Nollé, aynı zamanda bu *epithetonun* bir *toponymden* türetilmiş olabileceğine dikkat çekmektedir.

¹⁵¹Side'de tarım ve ticaret ile ilgili olarak bk. Nollé, 1983a, **a.g.k.**, 119-129; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 29-34.

¹⁵²Nollé, 1983a, **a.g.k.**, 128; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 102.

¹⁵³Bk. Nollé, 1983a, **a.g.k.**, 128; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 391-393 Yazıt No.102, 570-571 Yazıt No.272.

¹⁵⁴Bean – Mitford, 1970, **a.g.k.**, 38-41 Yazıt No.19; Nollé, 1983a, **a.g.k.**, 128-129; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 195-202 Yazıt No. TEp 1.

¹⁵⁵Nollé, 1990, **a.g.k.**, 246 Res. 4.

Mystikos yansıtmaktadır. İmparator Hadrianus Dönemi ile birlikte Side’de kutlanmaya başlanan bu *agon* aynı zamanda Dionysos ve imparatorlar onuruna kutlanmaktaydı¹⁵⁶. Nollé, *Agon Mystikos*’un kentte yerel mitolojik geleneklere göre kutlandığını, zira mistik bir meyve olan narın¹⁵⁷ hem kentin sembolü olduğuna hem de Side’nin kendini sikkeler üzerinde “Mistik Kent” (Μύστικ) olarak ifade ettiğine dikkat çekmektedir¹⁵⁸.

Kentte fiziksel olarak belgelenen önemli tapınaklardan biri olan P Tapınağı tanrıça Demeter’e adanmıştır¹⁵⁹. Lanckoronski, tapınağın alınlık kısmında yer alan erkek başından hareketle, bunun bir Men tapınağı olabileceğini ifade etmiştir¹⁶⁰. Bununla birlikte Mansel, Gallienus’a ait bir sikkenin arka yüz tasvirinde¹⁶¹ görülen yanyana üç tapınak modelinden, ortada yer alan tapınağın içinde görülen atlı figürden hareketle tapınağın Men’e ithaf edilmiş olabileceğini belirtmiştir¹⁶². Bununla birlikte yakın zamanda G. Kaymak tarafından yapılan araştırmalar, bu tapınağın Demeter Tapınağı olduğunu ortaya koymuştur¹⁶³. Özellikle alınlığın ortasındaki figürün her iki yanında tasvir edilmiş haşhaş kozası ve buğday başağı tapınağın Demeter’e adandığı konusunda kuşku bırakmaz¹⁶⁴. Benzer şekilde tapınağın podyum kısmında yer alan üç adet dehlizin, Demeter kültündeki mysterlere hizmet ettiği düşünülebilir. Zira tapınağın podyumunda gizlenmiş bu dehlizler Demeter, Persephone ve Hades ile ilişkilendirilebilir. Kaymak’ın da ifade ettiği üzere bu alt kat Demeter’in kızı Persephone’nin yeraltı dünyasının tanrısı Hades tarafından kaçırılmasını veya Persephone’nin yeraltından yeryüzüne çıkışına da hizmet ediyor olabilir¹⁶⁵. Demeter’in kızı Persephone’yi araması *nymphaionda* bulunmuş; ancak günümüzde kaybolmuş olan kabartma üzerinde de tasvir edilmiştir. Kabartma,

¹⁵⁶Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 93.

¹⁵⁷Side kentinin de arması olan nar, Demeter kültünde önemli rol oynamaktadır. Mitosa göre yeraltı dünyasının tanrısı Hades, Demeter’in kızı Persephone’yi nar ile büyülemiştir (Erhat, 2001, **a.g.k.**, 85; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 158; Rose, 2003, **a.g.k.**, 88-89).

¹⁵⁸Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86.

¹⁵⁹G. Kaymak (2015). Side P Tapınağı’nda Yeni Araştırmalar, Yeni Bulgular ve Yeni Yorumlar *Adalya*, (XVIII), s. 221-222.

¹⁶⁰Lanckoronski, 1890, **a.g.k.**, 132.

¹⁶¹Özellikle tapınaklar bölgesinde yer alan üç tane tapınağı gösteren sikke tasviri, Bkz. SNG v. Aul.11, No. 4840-4841; Franke, 1968, **a.g.k.**, 49 No.170; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 135 Res. 149, a-c.; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 252 Res.13 No.59.

¹⁶²Manel, 1963, **a.g.k.**, 89-90; Mansel, 1965, **a.g.k.**,893; Mansel, 1978, **a.g.k.**,135-142.

¹⁶³Kaymak, 2015, **a.g.k.**,221-222.

¹⁶⁴Bk. Kaymak, 2015, **a.g.k.**,238 Res.18-19.

¹⁶⁵Kaymak, 2015, **a.g.k.**, 222.

Demeter'i yılanlar tarafından çekilen bir araba içerisinde, elinde meşale ile kızı Persephone'yi ararken göstermektedir¹⁶⁶.

Nollé, Demeter Tapınağı'nın aynı zamanda kentte *neokoros* ayrıcalığı verilen tapınaklardan biri olabileceğini ifade etmektedir¹⁶⁷. Aynı şekilde G. Kaymak da kentin elde etmiş olduğu *neokoros* sayısını ve ayrıca Gallienus sikkesi (**Kat. No. 117**) üzerindeki yanyana üç tapınak tasvirini de dikkate alarak P Tapınağı'nın aynı zamanda bir İmparator kültü tapınağı olabileceğini belirtmiştir¹⁶⁸. Gallienus sikkesi üzerindeki tasvir açıkça kentin elde etmiş olduğu *neokoros* sayısını tematize etmektedir. Side, Gallienus Dönemi'nde üç *neokoros* kutsal alanına sahipti. Nollé, sikke tasvirinde şematik verilmiş tapınaklardan ortada yer alan tapınağın içerisinde atlı bir imparatorun, selamlama *gestus*unda verildiğine, özellikle ortada yer alan tapınağın, yanlardan verilmiş diğer iki tapınak tasvirinin aksine cepheden ve içerisindeki figür ile özellikle vurgulanmak istendiğini belirtmektedir¹⁶⁹. Liman tarafında batıdan N1 ve N2 tapınaklarının arasından bakıldığında P Tapınağı rahatlıkla görülmektedir. Sikke üzerindeki tasvir de bu perspektife göre sikke kalıpcısı tarafından hazırlanmış olmalıdır. Bununla birlikte sikke tasvirinde kentte başka noktalarda bulunan ve *neokoros* verilmiş üç farklı tapınak da söz konusu edilmiş olabilir¹⁷⁰. Ancak sikke üzerindeki tasvir liman tarafından tapınaklar bölgesinin perspektifine uymaktadır. Bu durumda Demeter'e adanmış P Tapınağı'nın bir İmparator kültü tapınağı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira Side, Roma İmparatorluğu'nda başka hiçbir kentin elde etmediği kadar, altı kez *neokoros* elde etmiştir. Bu sayı dikkate alındığında, kentin önde gelen iki tanrısı Athena ve Apollon'un kutsal alanlarının yanında, kentte tapınım gören ve kültü önem arz eden diğer tanrıların kutsal alanlarına da *neokoros* statüsü verildiğini akla getirmektedir. Altı kez *neokoros* elde etmiş olan Side kentinin bu ayrıcalıklardan bir tanesini, kültü kent için önem arz eden Demeter kutsal alanına vermiş olduğunu varsayabiliriz. Zira Side kenti

¹⁶⁶Kabartma, Lanckoronski'nın ekibinde yer alan Mimar Cockerell tarafından kaydedilmiştir. Bk. Lanckoronski, 1890, **a.g.k.**, 142 Fig. 104. Ayrıca bk. Nollé, 1983a, **a.g.k.**, 125 Res. 4.

¹⁶⁷Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 123.

¹⁶⁸Kaymak, 2015, **a.g.k.**, 221.

¹⁶⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 124. Ayrıca bk. Kaymak, 2015, **a.g.k.**, 221.

¹⁷⁰Yanyana iki ve üç tapınak betimli sikke tasvirleri Anadolu'da birçok kentin Roma imparatorluk sikkeleri üzerinde görülmektedir. Örneğin Frigya'daki Laodikeia kenti (Franke, 1968, **a.g.k.**, 45., No.87), Bergama (Franke, 1968, **a.g.k.**, 45 No.91), Smyrna (Franke, 1968, **a.g.k.**, 49 No.173; Stoll, 2000, **a.g.k.**, 81 No.117), Anazarbos (Stoll, 2000, **a.g.k.**, 115 No.184). Sikke betimlemelerinde genellikle kentte *neokoros* verilmiş tapınaklar konu edilmektedir. Örneğin Septimius Severus'a ait bir Ephesos sikkesinin arka yüzünde, ortada Artemis Tapınağı ve yanında Hadrianus ve Domitianus Tapınakları tasvir edilmiştir (Stoll, 2000, **a.g.k.**, 69 No.96).

direkt imparator adına tapınak inşa etmiyordu. Kültürel düzenleme kentin önde gelen tanrılarının tapınaklarında “*synnaos*” şeklinde gerçekleştirilmekteydi.

Side’de ele geçen yazıtlar aynı zamanda kentte Demeter kültüne hizmet eden bazı rahibelerin adlarını belgelemektedir. MS III. yy’a tarihlendirilen bir yazıtta, kentte Demeter kültü rahibeliğini kendi imkânları ile dindarca ve cömertçe yerine getiren Aurelia Quatrata Crispa onurlandırılmaktadır¹⁷¹. Side’ye yakın Karallia *territoriumunda* yer alan Kobuşlar yerleşmesinde ele geçen bir yazıt ise Side’de yaşamı boyunca Demeter kültü rahibeliğini yürütmüş olan Polemon kızı Konis’ten bahsetmektedir¹⁷². Aynı yerleşmeye bağlı Aydolin Kalesi olarak adlandırılan yerde ele geçen başka bir yazıttaysa Side’de Demeter kültüne hizmet etmiş; ancak adını bilmediğimiz başka bir rahibeden bahsedilmektedir¹⁷³. Yazıtta onurlandırılan Demeter rahibesi anne, rahibelik görevini tamamladıktan sonra, kızına sevgisinden dolayı ömür boyu hatırlanması için bir heykel diktirmiştir. Yazıtlar Side’de kadınların Demeter kültüründe önemli görevler üstlendiğini belgelemektedir.

Demeter’in Side panteonunda önemli tanrılardan biri olduğunu, tanrıçanın Side Tiyatrosu’nun *scaenae frons* kaset kabartmalarında betimlenmesi göstermektedir¹⁷⁴. Kaset kabartmasında Demeter, yanında meşale ve buğday başakları ile tasvir edilmiştir¹⁷⁵. Kuşkusuz bu iki atribüt, Side’de tanrıçanın mistik ve tarımla ilgili bereket yönünü yansıtmaktadır. Kaset kabartmasının köşelerinde ise meşale, *akanthus* yaprağı, bir kap ve *cista mistika* betimlenmiştir. Çok sayıda tanrının atribütünün betimlendiği bir kapı *lentosu* üzerinde görülen orak tasviri muhtemelen tarım tanrıçası Demeter ile ilgilidir¹⁷⁶. Aynı zamanda kentte Demeter’e adanmış çok sayıda küçük sunak ele geçmiştir¹⁷⁷. Demeter aynı zamanda Side’nin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde karşımıza

¹⁷¹CIG 4345; Nollé, 1983a, **a.g.k.**, 123; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 383-384 Yazıt No.92.

¹⁷²Bean and Mitford, 1970, **a.g.k.**, 68-69., No.41; Nollé, 1983a, **a.g.k.**, 123; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 204 Yazıt No. TEp 3.

¹⁷³Bean and Mitford, 1970, **a.g.k.**, 38 Yazıt No.18; Nollé, 1983a, **a.g.k.**, 123; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 202-203 Yazıt No. TEp 2.

¹⁷⁴Alanyalı, 2003, **a.g.k.**, 270-271. Kaset kabartmasında Demeter buğday başağı ve meşale ile ayrıca kaset köşelerinde yine meşale, cista mystica ve haşhaş kozalağı ile betimlenmiştir.

¹⁷⁵Alanyalı, 2003, **a.g.k.**, 270-271; Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 84-85 Res. 4; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 89 Res.8.

¹⁷⁶Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 282.

¹⁷⁷Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 278-279 Yazıt No. 22c-d.

çıkılmaktadır¹⁷⁸. Sikkeler üzerinde tasvir edilen geleneksel Demeter tipi, tanrıçayı her iki elinde meşale tutarken göstermektedir.

Pamphylia Bölgesi'ne baktığımızda Side, Demeter kültü hakkında en zengin malzeme veren kenttir. Özellikle ele geçen materyaller kült karakteri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Demeter kültünün varlığı Side'nin komşuları Perge, Attaleia ve Aspendos'ta da belgelenmektedir. Perge'ye bağlı bir çiftlik yerleşmesi olan Lyrboton Kome kentinden gelen yazıtlar, Demeter kültünün Perge ve teritoryumunda tapınım gören kütlerden biri olduğunu belgelemektedir. En erken tarihli yazıt, İmparator Domitianus Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Yazıt, Demeter rahibesi Demetrios'un kızı Arete için, İmparator Domitianus ve Artemis Pergaia'ya ithaf edilen iki katlı bir kulenin inşa edilmesinden bahsetmektedir¹⁷⁹. Perge'de ele geçen yazıtlardan, Demeter rahibesi Arete'nin babası Demetrios ve kardeşi Apollonios'un, Lyrboton Kome'de zeytin ağaçları ile kaplı geniş bir araziye sahip olduklarını ve zenginliklerinin buradaki arazi olduğunu öğrenmekteyiz¹⁸⁰. Lyrboton Kome Nekropolü'nde *in situ* ele geçmiş bir lahit üzerindeki yazıtta, Perge'de yaşamı boyunca Demeter kültüne hizmet etmiş rahibe Marcia Atte'nin ismini öğrenmekteyiz¹⁸¹. Lyrboton Kome'de belgelenen Demeter kültü rahibeleri, tanrıçanın kültünün Side kentinde olduğu gibi bereket ve tarımla ilişkili yönüne işaret etmektedir. Aynı zamanda Perge'de, Side'de olduğu gibi Demeter kültü memuriyetinde kadınların ön planda olduklarını görmektediriz.

Demeter kültü ile ilgili Aspendos kentinde hem yazıtlar hem de sikke tasvirleri mevcuttur. İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen bir mezar yazıtı Demeter kültünün kentteki varlığını belgelemektedir¹⁸². Aynı zamanda Aspendos'ta tanrıçanın isminden türetilmiş *theophorik* isim belgelenmiştir¹⁸³. Demeter, Aspendos sikkeleri üzerinde çok nadir görülmektedir. Julia Maesa'ya ait bir arka yüz tasvirinde Demeter, Mısır tanrıları

¹⁷⁸Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res. 10 No. 43 (Aurelianus), 44 (S. Alexander); SNG Pfp IV, No. 726 (S. Alexander), 757 (III. Gordianus), 891 (Aurelianus); RPC VI, No. 6409, 6415 *temporary* (S. Alexander); RPC VII.2, No. 27386 *unassigned* (III. Gordianus); Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 312 No.196 (Aurelianus).

¹⁷⁹Şahin, 1999, **a.g.k.**, 93-94 Yazıt No. 65. Yazıtın devamında imparator Hadrianus Dönemi'nde yaşamış olan Aretenin torunun oğlu tarafından kulenin çatısında yapılan tamirattan bahsedilmektedir.

¹⁸⁰Şahin, 1999, **a.g.k.**, 101-103 Yazıt No. 76-77. Demetrios ve Apollonios kardeşler aynı zamanda Perge'de İmparator Domitianus için bir zafer takı diktirmişlerdir. Bk. Şahin, 1999, **a.g.k.**, 72-80 Yazıt No. 56.

¹⁸¹Şahin, 2004, **a.g.k.**, 114-115 Yazıt No. 428.

¹⁸²Brandt, 1988, **a.g.k.**, 247

¹⁸³Brandt, 1988, **a.g.k.**, 247 Dipnot 96.

Serapis ve İsis ile birlikte betimlenmiştir¹⁸⁴. Severus Alexander'a ait bir arka yüz tasvirinde ise Demeter, elinde meşale ve haşhaş kapsülü ile tasvir edilmiştir¹⁸⁵.

Attaleia kentinde ise sadece sikke tasvirleri olmakla birlikte Demeter çok nadir karşımıza çıkmaktadır. Antoninus Pius'a ait bir arka yüz tasvirinde Demeter, yılanlar tarafından çekilen bir araba içerisinde elinde meşale ile tasvir edilmiştir¹⁸⁶. Tanrıçanın bu tasviri, Side *nymphaion*daki kabartmayı hatırlatmaktadır. Kültün sadece yazıtlar ile takip edildiği bir başka Pamphylia kenti ise Sillyon'dur¹⁸⁷.

II. III. Helios

Side panteonunda tapınım gören tanrılardan bir diğeri ise güneş tanrı olarak bilinen Helios'tur. Titanlar soyundan gelen Helios herşeyi gören ve işiten tanrı olarak bilinir¹⁸⁸. Kültü birçok tanrı ile senkretize olmuş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Yunan Dünyası'nda MÖ V. yy ile birlikte Helios, Apollon ile bir tutulmuştur¹⁸⁹. Yunan Dünyası'nda Helios'un en yaygın tasviri, tanrıyı *quadriga* içerisinde, başında şua tacı ve elinde kırbaç ile gösteren ikonografidir. Roma Dünyası'nda ise, özellikle İmparatorluk Dönemi'nde Helios kültü, Zeus, Apollon, Mithras ve Hermes ile senkretize olmuştur¹⁹⁰. Helios, Roma panteonunda Apollo-Sol olarak önemli rol oynamıştır¹⁹¹. Anadolu'da ise bilhassa Apollon ile kültü bir tutulmuş ve Helios–Apollon olarak onurlandırılmıştır¹⁹².

Helios kültü Side'de arkeolojik, epigrafik ve nümismatik malzemeler aracılığı ile belgelenmektedir. Yunan ve Roma panteonlarında karşılaşılan *senkretizm* aynı şekilde Side panteonunda da karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar İmparatorluk

¹⁸⁴J. G. Milne (1940). Notes on the Oxford Collections. (6) Phrygia to Galatia. *NumChron*, (20/80), s. 227., No.5 Lev. XIII. 2; SNG France III, No. 171; RPC VI, No.6265 *temporary*. Demeter'in İsis ve Sarapis ile yan yana tasvir edilmesi, belki de İsis ve Demeter kültlerindeki mitler ve ritüellerin birbirine çok benzemesindendir. Zira Yunanlılar Demeter'i İsis ile bir tutmuşlardır (Merkelbach, 2001, **a.g.k.**, 51). Herodot'un da dediği gibi; “İsis, Yunan dilindeki Demeter'in karşılığıdır” (Herodot, II.59).

¹⁸⁵RPC VI, No.6298 *temporary*.

¹⁸⁶Baydur, 1975, **a.g.k.**, 67 No. 220.

¹⁸⁷Lanckoronski, 1890, **a.g.k.**, 177 No. 60.

¹⁸⁸Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 151; Erhat, 2001, **a.g.k.**, 133-134; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 101.

¹⁸⁹Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 244; Muth, 1998, **a.g.k.**, 89; W. Hoepfner (2003). *Der Koloss von Rhodos*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.,s.26, 31-32; Berrens, S. (2004). *Sonnenkult und Kaisertum von den Severern bis zu Constantin I. (193-337 n. Chr.)*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, s. 23, 30; Vikela, 2015, **a.g.k.**, 58 Dipnot 420.

¹⁹⁰Nilsson, 1988, **a.g.k.**, 512 Dipnot 2.

¹⁹¹Simon, 1990, **a.g.k.**, 65. Özellikle İmparator Augustus'un koruyucu tanrısı olan Sol – Apollo, Roma devlet dininde önemli rol oynamaktaydı.

¹⁹²Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 52; Nilsson, 1988, **a.g.k.**, 512 Dipnot 2; Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 244. Anadolu'da ele geçen çok sayıda yazıtta Apollon, Helios sıfatı ile onurlandırılmıştır.

Dönemi'nden gelen yazıtlarda Zeus ve Serapis ile birlikte senkretize olmuş bir şekilde karşımıza çıksada Helios, Side'de tarım tanrısı olarak tapınım görmektedir¹⁹³. Zira tarımsal üretimin önemli rol oynadığı Side gibi bir kentte, tarımsal ürünün yetişmesi için güneş tanrı Helios'a ihtiyaç vardı. İmparator Hadrianus Dönemi'ne tarihlendirilen bir yazıt, Zeus Helios Büyük Serapis için adanan bir ateş sunağından bahsetmektedir¹⁹⁴. I. Valerianus Dönemi'nden gelen bir sikke tasviri ise Helios'u Apollon-Sol ikonografisinde göstermektedir (**Kat. No. 115**)¹⁹⁵. Sikke tasviri kentte Roma İmparatorluk Dönemi'nde görülen Apollon *Pythios* – *Helios* – *Sol* senkretizasyonuna güçlü delildir¹⁹⁶. Hermes adında bir kişi tarafından Helios'a adanmış olan kireçtaşından küçük bir sunak üzerinde Helios, başında dokuz köşeli şua çelengi ile tasvir edilmiştir¹⁹⁷. Kentte Helios büstü tasvirli, bununla birlikte üzerinde yazıt olmayan küçük sunaklar ele geçmiştir¹⁹⁸. Bu sunaklar kuşkusuz Helios'un kent panteonunda tapınım gören ve onurlandırılan bir tanrı olduğunu göstermektedir. Nollé, yazıtlı ve yazıtsız bu sunakların, Side panteonunda tarımla ilişkili tapınım gören tanrılara, Side civarında yaşayan çiftçiler tarafından kenti ziyaretleri sırasında adandıkları görüşündedir¹⁹⁹. Bunun dışında ayrıca Side Müzesi'nde korunan bir alınlık üzerinde Apollon – Helios büstü yer almaktadır.

II. IV. Asklepios ve Hygieia

Tıp bilimlerinin öğretildiği Side'de sağlık tanrıları Asklepios ve Hygieia'nın varlığını tabi karşılamak gerekir. Asklepios kültünün kentteki varlığı Helenistik Dönem'e kadar geri gitmektedir. Epigrafik belgelerden, Sideli hekimlerin Helenistik Dönem'den itibaren Alexandria'ya gittikleri ve burada öğrenci ya da araştırmacı olarak çalışmalar yaptıkları bilinmektedir²⁰⁰. Örneğin Sideli ünlü hekimler Mnemon ile Artemidoros bunlardan bazılarıdır²⁰¹. İmparator Hadrianus zamanında imparator ve yakın çevresi ile

¹⁹³Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 117.

¹⁹⁴Bean, 1956, **a.g.k.**, 85-86 Yazıt No.52; Mansel, 1963, **a.g.k.**, 95 Res.73; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 146-147 Res.160; Nollé, 1988, **a.g.k.**, 66-67; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 272-274 Yazıt No.16.

¹⁹⁵Hill, 1897, **a.g.k.**, 158 No. 99 Lev.28 No.15; Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, No.1176; SNG PFPs IV, No.795.

¹⁹⁶Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 117.

¹⁹⁷Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 266-267 Yazıt No. 9.

¹⁹⁸Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 280 Yazıt No. 22 k-l.

¹⁹⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 116.

²⁰⁰Drexhage, 1991, **a.g.k.** 82.

²⁰¹Sideli Hekim Mnemon, III. Ptolemaios Eurgetes (MÖ 246-222) Dönemi'nde Alexandria'ya gitmiş ve epidemiy üzerine çalışmalar yapmıştır. Bazı iddialara göre Mnemon Alexandria'daki kütüphaneden epidemiy üzerine bir kitap ödünç aldığını ve daha sonra geri götürdüğü şeklindedir. Nollé ise Sideli Mnemon'un Hippokrates'in epidemiy kitabının Side dilinde yazılmış bir örneğine sahip olduğunu ifade etmektedir. Karşılaştırmalı olarak bk. J. Nollé (1983b). Die Charaktere im 3. Epidemienbuch des

sağlam ilişkiler kurmuş olan Sideli hekim Marcellus hem o dönemde cemiyet hayatında önemli bir yer edinmiş hem de döneminin ünlü bir hekimi olmuştur²⁰². Antik literatür anlatımlarında eczacılıkta kullanılan baldıran bitkisinin en kalitelisinin Pamphylia Bölgesi'nde Side'de yetiştirildiği ve fiyatının uygun olması nedeniyle birçoklarının baldıranı Side'den aldığı anlatılmaktadır²⁰³.

Asklepios ve Hygieia kültleri ile ilgili kentte epigrafik, nümismatik ve heykeltıraşlık eserler ele geçmiştir. Sideli bir kölenin Asklepios ve Hygieia için yapmış olduğu bir adak, her iki tanrının kült karakteri hakkında önemli belge niteliğindedir. Antipatros adındaki Sideli Köle, dualarını işittikleri için her iki tanrıya adakta bulunmuştur²⁰⁴. Muhtemelen Sideli köle, hastalığı için sağlık tanrılarına duada bulunmuş ve sağlığına kavuşmasına karşılık Asklepios ve Hygieia'ya teşekkür olarak adakta bulunmuştur. Kentte ele geçmiş başka bir sunak üzerindeki yazıt, bir keten dokumacısının sağlık tanrısı Asklepios için yapmış olduğu adaktan bahseder²⁰⁵. Yazıtta Asklepios için duaları işiten anlamında *ἐπήκοος* *epithetonu* geçmektedir. *Epekoos* sıfatı özellikle sağlıkla ilgili tanrılar için çok sık kullanılan bir *epitheton*dur. Side'nin komşusu Perge kentinde ele geçen mermer bir sunak üzerindeki yazıtta Asklepios, duaları işiten, kurtarıcı tanrı anlamında *ἐπήκοος* ve *σωτήρ* *epitheton*ları ile onurlandırılmıştır²⁰⁶. Side *teritoryumundan* oldukça uzakta bulunan Seydişehir yakınlarındaki Kesecik yerleşmesinde bulunmuş ve bugün Side Müzesi'nde bulunan bir sütun üzerindeki yazıt, benzer şekilde hastalığa şifa bulunması bağlamında Asklepios'a yapılmış bir adaktan bahsetmektedir. Adak yazıtı, Glykon adında birinin annesinin hastalıktan iyileşmesi dolayısıyla Asklepios'a yapmış olduğu sunudan bahsetmektedir²⁰⁷. Kentte ele geçen yazıtlarda sıkça karşılaşılan *theophorik* isim Paion, Asklepios'a duyulan saygının bir

Hippokrates und Mnemon von Side. *EA*, (2), s. 85-98; Drexhage, 1991, **a.g.k.**, 82; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 177-179 Yazıt No. TLit 48; E. A. Arca – N. Gökalp ve N. T. Önen (2011). Pampyhlia Bölgesi'nin Mısır ve Kıbrıs ile olan ilişkileri. *Olba*, (XIX), s.303 Dipnot 143. Bir diğer Sideli hekim ise Artemidoros Alexandreia'da ünlü hekim Erasistratos'tan eğitim almış ve kalp rahatsızlıkları üzerine çalışmalar yapmıştır. Bk. Drexhage, 1991, **a.g.k.**, 82; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 173-174 Yazıt No. TLit 43; Arca – Gökalp – Önen, 2011, **a.g.k.**, 303.

²⁰²Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 175-176 Yazıt No. TLit 47.

²⁰³Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 152-153 Yazıt No. TLit 14.

²⁰⁴Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 265 Yazıt No.7.

²⁰⁵Bean, 1965, **a.g.k.**, 40 Yazıt No. 137; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 263-264 Yazıt No. 6.

²⁰⁶Şahin, 1999, **a.g.k.**, 275-276 Yazıt No. 242. Yazıt, C. I. Gaianus'un eşi ve oğlu için duaları işiten ve kurtarıcı Asklepios'a yapmış olduğu adaktan bahsetmektedir.

²⁰⁷Adak, Akdoğu-Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 105-106 Yazıt No. 12.

göstergesidir²⁰⁸. Tanrılar doktoru Apollon'un önemli bir sıfatı olan Paian / Paion, aynı zamanda oğlu Asklepios için de sıkça kullanılmaktadır²⁰⁹.

MS II. yy'ın ortalarından itibaren Side, Asklepios tasvirli sikkeler darp etmiştir. Side sikkeleri üzerinde görülen Asklepios tipi, Klasik, Helenistik ve Roma Dönemlerinde, heykel, kabartma ve sikke tasvirlerinde gördüğümüz, göğsü açıkta bırakan *khiton* giyimli ve yanında çubuğa dolanan yılanla betimlenen Asklepios tipidir. Sikke betimlemelerinde Asklepios genellikle sağında yılanın dolandığı bir asaya yaslanırken betimlenmiştir²¹⁰. Benzer Asklepios tasvirli sikkeler Side'ye komşu Attaleia, Aspendos ve Perge kentlerinin sikkeleri üzerinde de görülmektedir²¹¹. Ayrıca kentte yeri tespit edilememesine rağmen bir Asklepios Tapınağı'nın varlığı bilinmektedir. Zira İmparator Aurelianus Dönemi'nde darp edilen sikkeler üzerindeki “Ἀσκληπιῶ νεωκόρω Σιδητῶν” lejantı açık bir şekilde sağlık tanrısı Asklepios'un tapınağının *neokoros* elde ettiğini belgelemektedir²¹². Aurelianus Dönemi'nde verilen *neokoros* statüsü, tanrının kültürünün kentteki önemini göstermesi açısından önemlidir. Asklepios bazı sikkeler üzerinde ise kızı sağlık tanrıçası ve aynı zamanda eczacıların koruyucusu olarak da bilinen Hygieia ve oğlu Telesphorus ile birlikte tasvir edilmiştir²¹³. Geleneksel tipte betimlenmiş Asklepios'un yanında yer alan Hygieia, sol elinde tuttuğu *phiale* ile sağ eline dolanan yılanı beslerken görülmektedir. İki tanrının arasında ise Telesphorus betimlenmiştir²¹⁴.

²⁰⁸Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 116.

²⁰⁹*Paian* sıfatı ile ilgili olarak bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 62; A. v. Blumenthal (1942). *Paian*. *RE*, (18/2), s. 2340-2341; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 58 Dipnot *.

²¹⁰Hill, 1897, **a.g.k.**, 158 No.100 (I. Valerianus); Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 346 No. 49 (Aurelianus); Atlan, 1967, **a.g.k.**, 43 No.87 Lev.II (M. Aurelius); SNG Pfp IV, No.696 (Caracalla), 844, 851 (Gallienus); Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 61 No. 1174 Lev. 41; SNG France III, No. 883; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res. 10 No. 45-46 (Gallienus); SNG Österreich II., 102 No. 1943 (Aurelianus); Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 292 No.54 (M. Aurelius).

²¹¹Örneğin Attaleia için bk. Baydur, 1976, **a.g.k.**, 44-45 No. 275 (S. Severus), 336-337 (Volusianus); SNG France III, No. 881 (Volusianus). Aspendos için bk. SNG Pfp IV, No.98 (M. Thrax). Perge için bk. SNG Pfp IV, No. 303 (M. Aurelius), 307 (L. Verus), 309 (S. Severus), 336, 342, 344 (Geta); SNG France III, No. 465-466 (Elagabalus).

²¹²Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 346 No. 49; Pick, 1904, **a.g.k.**, 40 Dipnot 96; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 115.

²¹³RPC IV.3., No. 11031 *temporary* (M. Aurelius); Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res.10 No.47 (III. Gordianus); Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 292 No. 55 (M. Aurelius).

²¹⁴Kültü MS II. yy ile birlikte epigrafik ve literatür anlatımları ile belgelenen Telesphorus, bazı anlatımlara göre sağlık tanrısı Asklepios'un oğlu veya yardımcısı olarak geçmektedir. İlk olarak Hadrianus Dönemi Bergama sikkeleri üzerinde belgelenen Telesphorus kültü, İmparator Gallienus Dönemi ile birlikte Anadolu'da birçok bölgede hızlı yayılım göstermiştir. Genel olarak bk. Roscher, *Lexikon*, s. v. “Telesphoros”, 309-326.

Asklepios ile ilgili heykeltıraşlık buluntularının çokluğu da kültünün Side'deki önemini göstermesi açısından önemlidir. İmparatorlar Salonu²¹⁵ (*Kaisersaal*) olarak adlandırılan yapı içerisinde Asklepios heykeline ait fragman parçası²¹⁶ ile çok iyi durumda korunagelmiş bir Hygieia heykeli ele geçmiştir²¹⁷. İmparatorlar Salonu, Side'nin kent temsiline yanına hem kentte tapınım gören tanrıların kutsandığı hem de imparatorlara karşı sadakatin temsil edildiği önemli bir yapıydı²¹⁸. 1947 ve 1969 yıllarında Side kent kapısında yapılan kazı çalışmaları sırasında iki adet Asklepios heykeli bulunmuştur²¹⁹. Bunlardan bir tanesi İnan tarafından "Pertersburg–Kassel Asklepiosu"unun repliği olarak düşünülmüştür. Asklepios'a ait bir *torso* ise J. İnan tarafından "Neugebauer" tipinin repliği olarak yorumlanmıştır²²⁰. Kentte ayrıca bu tipte iki adet Asklepios heykelciği ele geçmiştir²²¹. Bunun dışında fragmanlar şeklinde kaidesi ile birlikte ele geçmiş, Asklepios ile oğlu Telephorus'un betimlendiği heykelcikler ele geçmiştir²²².

II. V. Poseidon

Deniz tanrısı Poseidon'un kültü Side'de yazıtlar ve sikkeler aracılığı ile bilinmektedir. Ancak Side'de denizle ve deniz seyahati ile ilgili roller daha çok Athena ve Apollon'a atfedilmiştir. Zira bu iki tanrı Side'de deniz seyahatinin koruyucu tanrısıdır. Side Limanı'nda ele geçmiş bir adak sunak üzerinde Poseidon, 'Ασφάλειος sıfatı ile

²¹⁵Dikdörtgen bir *perysytlos* ile bunu çevreleyen bir *stoa* ve doğu kısmında yer alan üç sıralı mekandan oluşan yapı, eski araştırmalarda Devlet Agorası veya M Binası olarak adlandırılmıştır (A. M. Mansel (1950). 1950 Side Kazısına Dair Kısa Rapor. *Belleten*, (14/56), s. 683 – 686; Mansel, 1951b, **a.g.k.**, 305; A. M. Mansel (1952). Side Kazısı. *Belleten*, (16), s. 435 – 436; Mansel 1956a, **a.g.k.**, 58 – 69; Mansel, 1965, **a.g.k.**, 907-908). Bu yapı içerisinde doğuda yer alan orta mekanın ise bir imparator onurlandırma salonu (*Kaisersaal*) olduğu tespit edilmiştir (Mansel, 1963, **a.g.k.**, 109-121; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 179; Alanyalı, 2018, **a.g.k.**, 81-82; Yurtsever, 2019, **a.g.k.**, 100-106).

²¹⁶İnan, 1975, **a.g.k.**, 137 No. 77 Lev. 72, 1. Kasık hizasından itibaren üst gövdesi olmayan heykelin sol yanında çubuğa dolanmış yılan vardır.

²¹⁷Mansel, 1963, **a.g.k.**, 117 Res. 95; İnan, 1975, **a.g.k.**, 90-93 No.36 Lev. 45, 1-2, 46, 1-2; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 181 Res.200. Hygieia heykeli İnan'ın da belirttiği üzere M binası olarak adlandırılan yapının imparatorlar salonunun en iyi korunagelmiş heykelidir.

²¹⁸Alanyalı, 2018, **a.g.k.**, 84.

²¹⁹Bk. İnan, 1975, **a.g.k.**, 56 No. 17 Lev. 27 1-2, 56-59 No. 18 Lev. 28 1-3.

²²⁰İnan, 1975, **a.g.k.**, 53-55., No. 15 Lev. 25, 1-3, 26, 1. Orijinali MÖ 420'lere tarihlendirilen "Neugebauer Asklepios" tipi tanrının en sık tekrarlanan heykel tipi olarak bilinmektedir.

²²¹İnan, 1975, **a.g.k.**, 55 No. 16 Lev. 26 2-3; Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 71-73 Ask2. Bir diğer Asklepios Neugebauer / Giustiniani heykelciği ise ilk olarak Öztunç tarafından yayınlanmıştır. Bk. Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 73-74 Ask3.

²²²Bu heykelciklerden bir tanesi ilk olarak İnan tarafından kalıntı izlerinden hareketle Aphrodite – Eros olarak yorumlanmıştır (İnan, 1975, **a.g.k.**, 183 No. 216 Lev.101 2). Yakın zamanda Y. Öztunç tarafından yapılan inceleme sonucu, kaide üzerinde Asklepios ile Telesphorus'un tasvir edildiği anlaşılmıştır (Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 69-71 Ask1). Diğer heykelcik kaidesi ise ilk olarak Öztunç tarafından Asklepios – Telephorus olarak yorumlanmıştır. Bk. Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 74-75 Ask4.

onurlandırılmıştır²²³. Aynı zamanda kentte bulunmuş ve Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen başka bir yazıt ise Poseidon *Asphaleios* kültü rahibi M. Annius Afer'den bahsetmektedir²²⁴. Yazıtta M. Annius Afer'in aynı zamanda *demiurgos* makamına ve Apollon kültü memuriyetine hizmet ettiği geçmektedir (**Kat. No.14**). Poseidon, *Asphaleios epithetonu* ile antik dünyada çok sayıda kentte onurlandırılmıştır²²⁵. Literatür anlatımları ve ele geçen yazıtlar, *Asphaleios epithetonun* iki anlamını ön plana çıkarmaktadır. Bunlardan biri deprem tanrısı, depremlerden koruyan anlamıdır ki hem Yunanistan'da hem de Anadolu'da birçok yerde bu anlamı ile onurlandırılmıştır²²⁶. Örneğin Miletlilerin Didyma kehanet ocağından aldıkları bir kehanet cevabında, Poseidon *Asphaleiosa* yönelmeleri karşılığında Milet kentinin depremlerden korunacağı tavsiye edilmektedir²²⁷. *Asphaleios epithetonunun* bir diğer anlamı ise denizin tehlikelerinden koruyan, güvenli seyahati sağlayan anlamıdır. Bean, adak yazıtının limanda bulunması dolayısıyla *Asphaleios* sıfatını “denizde güvenlik sağlayan” olarak açıklamıştır²²⁸. Muhtemelen adak sahibi, güvenli bir seyahat için Side'de deniz seyahatinin başlangıç noktası konumunda olan limanda Poseidon *Asphaleiosa* adakta bulunmuştur.

Kentte Poseidon ile ilgili heykeltıraşlık eserler ele geçmemiş olsa da sikkeler üzerinde tanrının ikonografisi takip edilebilmektedir. Sikkeler üzerinde Poseidon ayakta, sağ elinde *tiriton*, sol elinde üç dişli yaba ve sol ayağı ile yunus üzerine basarken tasvir edilmiştir²²⁹. Benzer şekilde Side'nin komşusu liman kenti Attaleia'da da Poseidon kültü önemli rol oynamaktadır²³⁰. Poseidon'un liman kenti Attaleia'daki kült karakteri daha çok deniz ve gemi seyahati ile ilgili olmalıdır. Çünkü denizlerin efendisi Poseidon'un sikkeler üzerindeki atribütleri üç dişli yaba ile yunus, deniz ve gemi seyahati ile ilgilidir. Poseidon üç dişli yaba ile dalgaları kabartıp, denizleri yükseltirdi. Aynı şekilde yunus ise

²²³Bean, 1965, **a.g.k.**, 41 Yazıt No.140; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 270-272 Yazıt No. 15.

²²⁴Bean, 1965, **a.g.k.**, 22 Yazıt No. 111; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 361-362 Yazıt No.71.

²²⁵*Asphaleios epithetonu* ile ilgili olarak bk. Roscher, *Lexikon*, s. v. Poseidon, 2813-2814; O. Jessen (1896). *Asphaleios. RE*, (II/2), s. 1726; E. Wüst (1953). Poseidon. *RE*, (XXII/1), s. 494-495; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 270 Dipnot 64.

²²⁶Kıta Yunanistan'da Sparta, Tainaron, Atina, Rhodos, Thera, Epidauros, Megalopolis, Therasia, Syros; Anadolu'da ise Kyzikos, Ephesos ve Kilikya Bölgesindeki Aigai ve Anazarbos kentlerinde bu sıfatla onurlandırılmıştır. Karşılaştırmalı olarak bk. Jessen, 1896, **a.g.k.**, 1726; Wüst, 1953, **a.g.k.**, 495-496; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 21.

²²⁷Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 271.

²²⁸Bean, 1965, **a.g.k.**, 41.

²²⁹SNG v. Aul. 11, No. 4824; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res.11 No.53; RPC VI, No. 6418 (Orbiana).

²³⁰Attaleia kentinde Poseidon kültü ile ilgili olarak bk. Baydur, 1976, **a.g.k.**, 58-59; Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 58.

gemicilere denizde yol gösterirdi. Kentin MÖ II. ve I. yy'lar içinde darp ettiği sikkelerin ön ve arka yüzlerinde Poseidon görülmektedir. Ön yüzlerde Poseidon başı, arka yüzlerde ise elinde üç dişli yaba ve sağ elinde yunus ile Poseidon ayakta tasvir edilmiştir²³¹. Baydur, bu dönem sikkeleri üzerinde Poseidon'un hem ön yüz hem de arka yüzlerde birlikte görülmesini Poseidon'un kentteki önemi ile açıklamaktadır²³². Poseidon'un liman kenti Attaleia'da deniz ve gemi seyahati ile yakın bir kült karakterinin olduğundan söz edebiliriz. Poseidon ayrıca Attaleia'nın Antoninler Dönemi'ne tarihlendirilen sikkelerinin ön yüzlerinde de karşımıza çıkmaktadır²³³.

II. VI. Herakles

Side'nin panteonunda tapınım gören tanrılardan önemli bir tanesi ise Herakles'tir. Side gibi *agon*ların önemli bir yer tuttuğu kentte Herakles kültünü tabii karşılamak gerekir. Zira Herakles, Apollon ve Hermes ile birlikte *palaestraların* ve *gymnasionların* koruyucu tanrısı olarak bilinmektedir²³⁴. Bu yönüyle *gymnasionların* koruyucu tanrısı Herakles'in Yunan Dünyası'ndaki anlamı daha çok *agonistiktir*. Zira sporun tanrısı olarak Herakles, atletizmin ve gücün sembolüydü. O, *gymnasion* ve *palaestralarda* kendilerini geliştiren gençlerin örnek aldığı tanrıydı. Bu yüzden Herakles heykellerinin çoğunlukla bu alanlarda ele geçmesi şaşırtıcı olmamalıdır. Yunan Dünyası'ndaki bu rolünün aksine Herakles / Hercules kent Roma'da daha çok tüccarların patronu olarak onurlandırılmaktadır²³⁵. Roma İmparatorluk Dönemi'nde çok sayıda imparator, Herakles'i kendilerine tanrısal örnek olarak almışlardır²³⁶. Herakles'in aynı zamanda kapı koruyucu kült karakteri vardı. O, kent ve ev kapılarının girişlerini korurdu²³⁷. Tanrının bu yönü Side'de ele geçen iki kapı *lentosu* üzerinde takip edilmektedir. Bu *lentolardan* bir tanesi üzerinde, Side kenti için önemli rol oynayan tanrıların atribütleri arasında Herakles'in sopası da tasvir edilmiştir²³⁸. Hangi yapıya ait olduğu tam olarak kestirilemeyen bu kapı *lentosu* muhtemelen kentin önemli bir resmi yapısına, belki de

²³¹Bk. Baydur, 1975, **a.g.k.**, 51 No.53-61 Lev.5; SNG PfPs IV, No. 142-145; SNG France III, No.225-226; SNG v. Aul. 11, No. 4611.

²³²Baydur, 1976, **a.g.k.**, 59.

²³³Baydur, 1975, **a.g.k.**, 55-60 No.100-149 Lev. 6-7.

²³⁴Roscher, *Lexikon*, s. v. Herakles, s.1343;

²³⁵Latte, 1976, **a.g.k.**, 220.

²³⁶Özellikle bazı önemli kültler bizzat Roma imparatorları tarafından geliştirilmekteydi. Örneğin İmparator Commodus kendini Herkules ile bir tutmaktaydı. Benzer şekilde İmparator Diocletianus da kendini Herkulus sıfatı ile resmi olarak ifade etmekteydi (Latte, 1976, **a.g.k.**, 321).

²³⁷Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 85.

²³⁸Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 281-282 Yazıt No.24.

palaestra veya *gymnasion*un girişine aitti. Zira kapı *lentosu* üzerinde aynı zamanda Hermes'in atribütü *kerykeion* tasvir edilmiştir²³⁹. Herakles'in kapı koruyucu yönünü, üzerinde “*Herakles burada oturuyor, kötü şeyler içeri giremez*” yazısı yazan başka bir *lento* göstermektedir²⁴⁰. Herakles'i evlerin koryucusu olarak gösteren bu tarz kutsamalar tüm Akdeniz havzasında oldukça yaygındır²⁴¹. MÖ III. yy'a tarihlendirilen ve üzerinde Sidece yazıt olan bir Herakles kabartması, Herakles kültünün kentte en azından Helenistik Dönem'de tapınım gördüğünü belgelemektedir. Adını bilmediğimiz ancak, Athenobios'un torunu Athenobios'un oğlu tarafından gerçekleştirilmiş adak, muhtemelen Herakles için yapılmış olmalıydı²⁴².

Kentte yapılan kazı çalışmaları sırasında çok sayıda Herakles heykeli ele geçmiştir. Ancak heykellerin buluntu yerlerine bakarak Herakles kültü hakkında kesin bir çıkarımda bulunmak güçtür. Bununla birlikte Herakles heykellerinin Side gibi önemli bir liman kentinde görsel süslemenin önemli bir parçası olduğu da söylenebilir. Herakles heykellerinin bekleneceği en önemli yapılar kent panteonun onurlandırıldığı M Yapısı ve ayrıca tanrının hamisi olduğu *gymnasion*lardır. Ancak gerek M Yapısı olsun gerekse de *gymnasion* benzeri bölümlerin yer aldığı hamam yapılarında Herakles heykeli ele geçmemiştir. Zira Roma hamamlarında Herakles heykelleri çok sık karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Side'de çok sayıda buluntu ile temsil edilen Herakles Farnese tipi Roma hamamlarında sık karşılaşılan heykel tipidir. Örneğin Side'nin komuşu Perge kentinde Güney Hamamı'nda ele geçen beş adet Herakles heykelinden dördü tanrının *Farnese* tipindedir²⁴³.

Tanrının sikkeler üzerinde de takip edilen *Farnese* tipi, heykeltıraşlık eserler arasında çokça temsil edilmektedir. 1948 yılında yapılan kazı çalışmaları sırasında tiyatronun karşısında sütunlu cadde üzerinde yer alan Geç Antik Dönem Kapısı'na yakın yerde bir Herakles başı²⁴⁴ ile iyi durumda korunagelmiş bir Herakles heykeli ele geçmiştir²⁴⁵. İnan tarafından MS II. yy sonlarına tarihlendirilen heykel, Helenistik bir çeşitlemenin Roma Dönemi kopyasıdır. *Farnese* tipinde başka bir heykel ise 1966 yılı

²³⁹Herakles ve Hermes'in atribütleri dışında ayrıca Athena, Tykhe, Zeus, Dioskurlar, Ares ve Demeter ile ilişkili atribütler tasvir edilmiştir. Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 281-282.

²⁴⁰Nollé, 2001, **a.g.k.**, 491-492 Yazıt No. 170.

²⁴¹Nollé, 1988b, **a.g.k.**, 60.

²⁴²Nollé, 1988b, **a.g.k.**, 59-62; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 642 Yazıt No. S8

²⁴³Bk. Akçay, 2007, **a.g.k.**, 126 (K.6), 135 (K.13), 136 (K.14), 137 (K.15), 158-159 (K.31).

²⁴⁴İnan, 1975, **a.g.k.**, 84 No. 31 Lev. 41.2-4.

²⁴⁵İnan, 1956, **a.g.k.**, 49-51 Lev. 25 Res.94-96; İnan, 1975, **a.g.k.**, 78-83 No.29 Lev. 40.

kazı çalışmaları sırasında *agoranın* kuzey doğu köşesinde ele geçmiştir²⁴⁶. Kötü durumda ele geçmiş olmasına rağmen sol tarafta yer alan sopanın konumundan heykelin *Farnese* tipinde olduğunu çıkartmak mümkündür. Severuslar Dönemi'ne tarihlendirilen başka bir Herakles torsosu ise Dresden – Kopenhag tipindedir²⁴⁷. *Torsonun* boyun kısmında tanrının sırtına aldığı aslan postunun Herakles düğümü şeklinde bağlanması, torsonun Herakles'i tasvir ettiğine şüphe götürmez. Başka bir heykel fragman parçası ise tanrıyı kayalık bir zemin üzerine serilmiş aslan postu üzerinde uzanırken çıplak tasvir etmektedir²⁴⁸. Satın alma yolu ile Side Müzesi'ne kazandırılan bir Herakles torsosu ise tanrıyı sağ elinde sopa, sol elinde aslan postu ile tasvir etmektedir²⁴⁹. Bu heykel tipinin aynı zamanda Side sikkeleri üzerinde tasviri vardır.

Side sikkeleri üzerinde Herakles değişik biçimlerde ve farklı ikonografik anlamlarda tasvir edilmiştir. II. Philippus'a ait bir sikke üzerinde Herakles'in on iki görevinden biri olan Kyrene Geyiği ile mücadelesi tasvir edilmiştir²⁵⁰. Bir başka arka yüz ikonografisi ise Herakles'i sağ elinde sopası, sol elinde aslan postu ile tasvir etmektedir²⁵¹. III. Gordianus Dönemi'nden gelen bir arka yüz tasvirinde ise Herakles, sağ eli arkada, sol elinde aslan postu ile sopasına yaslanırken betimlenmiştir²⁵². Sikke tasviri Herakles'i açık bir şekilde ünlü heykeltıraş Lysippos'un *Farnese Heraklesi* tipinde göstermektedir. *Farnese* heykelinde Herakles, Hesperidler'in elmalarını almış ve görevini bitirdikten sonra sopasına yaslanıp dinlenirken tasvir edilmiştir²⁵³. Aynı sikke tipinin İmparator I. Valerianus Dönemi baskısı CIAHTΩN ΠΙΥΘΕΙΑ lejantı ile verilmiştir²⁵⁴. Nollé, İmparatorluk Dönemi Herakles tasvirli sikkeleri, kentte kutlanan *Pythia* oyunları ile ilişkiye götürmektedir. Özellikle I. Valerianus Dönemi baskısında, Herakles'in Hesperidler'in elinden elmaları almasını konu alan ikonografinin, kentte

²⁴⁶İnan, 1975, **a.g.k.**, 83 No.30 Lev. 41.1.

²⁴⁷İnan, 1956, **a.g.k.**, 51 Lev. 26 Res. 98; İnan, 1975, **a.g.k.**, 88-89 No.34 Lev. 43. 3-4.

²⁴⁸İnan, 1975, **a.g.k.**, 70-71 No.23 Lev. 36. 1-2.

²⁴⁹İnan, 1975, **a.g.k.**, 135 No.75 Lev. 70. 1-2.

²⁵⁰Nollé, 1988b, **a.g.k.**, 60 No.2 Lev. III; SNG France III, No. 870; RPC VIII, No. 27064.

²⁵¹SNG Pfp's IV, No.782; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 300-301 No.112; RPC IX, No.1151 (H. Etruscus, *Caes.*).

²⁵²İnan, 1956, **a.g.k.**, 50 Lev. 25 Res. 97; Nollé, 1988b, **a.g.k.**, 60 No.1 Lev. III; SNG Österreich II, No.1908; RPC VII.2, No. 21117 *unassigned*.

²⁵³K. Schefold – F. Jung (1988). *Die Urkönige, Perseus, Bellerophon, Herakles und Theseus in der klassischen und hellenistischen Kunst*. München: Hirmer, s. 141.

²⁵⁴Nollé, 1988b, **a.g.k.**, 60 No. 4 Lev. III.

kutlanan *Pythia* oyunlarını tanımlamak için bir motif olarak kullanıldığını ifade etmektedir²⁵⁵.

II. VII. Hermes

Side'de kültü oldukça şaşırtıcı olan tanrılardan biri ise Hermes'tir. Tanrının kentte çok sayıda heykeli ele geçmiş olmasına rağmen²⁵⁶, yazıtlarda ve sikkeler üzerinde bugüne kadar kültü ile ilgili herhangi bir belgeye rastlanmamıştır²⁵⁷. Mansel'in de haklı olarak şaşırtıcı bulduğu bu durum Side gibi önemli bir liman ve ticaret kentinde tuhaf karşılanmaktadır²⁵⁸. Ancak bu durum Hermes kültürünün Side kentinde taraftarının ve rolünün olmadığı anlamına gelmez. Zira Pamphylia ve civar bölgelerde Hermes kültü oldukça yayılım göstermiştir²⁵⁹. Side'nin aksine Pamphylia Bölgesi'ndeki diğer kentlerin sikkeleri üzerinde Hermes tasvirleri görülmektedir. Attaleia, Magydos, Perge, Sillyon, Aspendos ve Lyrbe kentlerinin sikkeleri üzerinde Hermes betimlenmiştir²⁶⁰.

Hermes hem ticaretin hem de *palaestranın* koruyucu tanrısıdır. Bu yönüyle tıpkı Herakles gibi hem ticaret kenti hem de *agonistik* festivallerin çokça düzenlendiği Side'de Hermes kültürünü tabi karşılamak gerekir. Tanrının atribütü olan *kerykaionun* Side'de iki kapı *lentosu* üzerinde tasvir edilmesi, onun kapı koruyucu özelliği ile ilişkili olsa gerektir²⁶¹. Side müzesinde korunan, üzerinde *kerykaion* tasviri bulunan bir ölçü kabı tanrının ticaretle olan bağlantısını akla getirmektedir²⁶². Hermes, Gymnastik ve *agonistiğin* tanrısıdır²⁶³. Apollon gibi Hermes'de müziğin, ideal gençliğin tanrısıdır ve resim sanatında Apollon gibi gençliğin ideal tipi olarak tasvir edilmektedir²⁶⁴.

İdeal gençliğin tanrısı olan Hermes, *palaestraların* ve gençlerin eğitim aldığı okulların da tanrısıdır²⁶⁵. Hermes'e adanmış sunaklar ve özellikle Herme heykelleri

²⁵⁵Nollé, 1988b, **a.g.k.**, 61; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 120. Nollé, bunu aynı zamanda *Pythia* oyunlarında birinci gelenlere verilen ödülün de bir motifi olarak düşünmektedir.

²⁵⁶Bk. İnan (1975), s. 17-26, 29-36, 59-66, 68-70, 84-87, 89-90.

²⁵⁷Mansel (1965), s.893. Mansel, Side gibi ticaret şehrinde tüccarların tanrısı olan Hermes'in sikkeler üzerinde tasvirinin bulunmamasını tuhaf karşılamaktadır.

²⁵⁸Mansel, 1965, **a.g.k.**, 893; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 121. Alanyalı'nın da ifade ettiği gibi Hermes kültürünün görülmediği bir ticaret kenti düşünülemez (Alanyalı, 2018, **a.g.k.**, 83).

²⁵⁹Pamphylia ve civar bölgelerde Hermes kültü ile ilgili genel olarak bk. N. Demirtaş (2013). *Sikkelerin Işığında Lykia, Pamphylia, Pisidia ve Kilikia'da Hermes*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1-161.

²⁶⁰Demirtaş, 2013, **a.g.k.**, 37-47.

²⁶¹Nollé, 2001, **a.g.k.**, 120.

²⁶²Demirtaş, 2013, **a.g.k.**, 45-46.

²⁶³Roscher, *Lexikon*, s. v. "Hermes", 2367-2369; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 70.

²⁶⁴Rose, 2003, **a.g.k.**, 139, 141.

²⁶⁵Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 510.

bilhassa caddelerde, meydanlarda ve okulların girişlerine yerleştirilirdi²⁶⁶. Özellikle her *gymnasion*da bir Herme heykeli dururdu. Side’de yapılan kazı çalışmaları sırasında çok sayıda Hermes heykeli ele geçmiştir. 1959 yılında üç havuzlu çeşmenin kazısı sırasında Hermes Ludovisi tipinde bir baş²⁶⁷ ile Apollon Centocelle tipinde bir Hermes heykeli bulunmuştur²⁶⁸. En fazla Hermes heykelinin bulunduğu yapı ise M Binası’dır. Zira burası bir *hamam-gymnasion* kompleksi idi²⁶⁹. Bu yüzden *gymnasion*ların koruyucusu Hermes’in heykellerinin gençlerin ve atletlerin alıştırma ve buluşma noktası olan bu alanda çokça bulunması şaşırtıcı olmamalıdır. Alanyalı, Hermes’e özgü özel bir alanın veya kutsamanın yapıldığı bir yer olabileceğini ifade etmektedir²⁷⁰. Bu bağlamda belki de *hamam-gymnasion* kompleksi olması dolayısıyla Hermes’in M Binası içerisinde kutsandığını söyleyebiliriz. 1949-1950 yılları arasında yapılan kazı çalışmaları sırasında M Binası içerisinde üç adet Hermes heykeli bulunmuştur. Bu heykellerden biri Kyrene – Perinthos tipinde²⁷¹, biri Richelieu²⁷² ve diğeri ise ünlü heykeltıraş Lysippos’un “Sandalını Bağlayan Hermes” tipindedir²⁷³. 1961 yılında tapınaklar bölgesinde yapılan çalışmalarda ise Hermes Andros – Farnese tipinde bir Hermes başı ele geçmiştir²⁷⁴. Benzer tipte başka bir baş ise 2000 yılında Side’de yapılan kazı çalışmaları sırasında bulunmuştur²⁷⁵. Bu heykellerin dışında ayrıca köylüler tarafından bulunmuş ve İnan tarafından Hermes olarak yorumlanan bir torso²⁷⁶ ile bir heykele ait frıgman parçası ele geçmiştir²⁷⁷. Ayrıca *nymphaion*da ele geçmiş bir kabartma levha üzerinde Demeter ile Hermes betimlenmiştir²⁷⁸. Heykellerin buluntu yerleri dikkate alındığında özellikle M Binası, üç havuzlu çeşme ve *nymphaion* gibi *representasyon* yapılarında bulunmaları kentin görünümüne de katkı sağladıklarını göstermektedir²⁷⁹. Herşeyden önce kent panteonun

²⁶⁶Stoll, 2003, **a.g.k.**, 70.

²⁶⁷İnan, 1975, **a.g.k.**, 29-36 No. 6 Lev. 14, 15 1-3; 16 1-3; 17 1-3; 18.

²⁶⁸İnan, 1975, **a.g.k.**, 59-66 No. 19 Lev. 29; 30; 31 1-2.

²⁶⁹Genel olarak bk. Yurtsever, 2019, **a.g.k.**, 271-282.

²⁷⁰Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 82.

²⁷¹İnan, 1975, **a.g.k.**, 17-26 No. 3 Lev. 10 1-2; 11 1-3.

²⁷²İnan, 1975, **a.g.k.**, 68-70 No. 22 Lev. 34 2; 35 1-3.

²⁷³İnan, 1975, **a.g.k.**, 84-87 No. 32 Lev. 42 1-2.

²⁷⁴İnan, 1975, **a.g.k.**, 89-90 No. 35 Lev. 44 1-3.

²⁷⁵Bk. M. Özhanlı (2005). Side’den Hermes Andros Farnese Tipinde Bir Baş. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (13), s. 77-88.

²⁷⁶İnan, 1975, **a.g.k.**, 151-152 No. 91 Lev. 76 1-3.

²⁷⁷İnan, 1975, **a.g.k.**, 152 No. 92 Lev. 76.4; 77 1-2.

²⁷⁸Lanckoronski, 1890, **a.g.k.**, 142 Fig. 104.

²⁷⁹Alanyalı, 2018, **a.g.k.**, 84.

temsil edildiği M Binası'nda bulunan üç adet Hermes heykeli, tanrının Side panteonunda önemli bir role sahip olduğunu göstermektedir.

Side'de olduğu gibi, komşu Perge kentinde ele geçen Hermes heykellerinin sayısı ve buluntu yerleri dikkati çekmektedir. Sadece Perge Güney Hamamı kazı çalışmaları sırasında üç adet Hermes heykeli ele geçmiştir²⁸⁰. Bu heykellerden sandalını bağlayan Hermes heykeli²⁸¹ ile Hermes Centocello tipi²⁸², Side'de ele geçen aynı tipte heykellerin önemli replikleridir. Perge Güney Hamamı, Side M Yapısı gibi bir *hamam-gymnasion* kompleksidir²⁸³. Bu yüzden *gymnasion*ların koruyucusu Hermes'in heykellerinin burada bulunması şaşırtıcı olmamalıdır. Perge'de bu heykellerin dışında ayrıca başka Hermes heykelleri ve tanrıyı tasvir eden kabartmalar ele geçmiştir. 1988 yılı Perge kazı çalışmaları sırasında tiyatrodan bir Hermes *torsos*u ele geçmiştir²⁸⁴. Tanrı aynı zamanda Perge Tiyatrosu'nun sahne binasında Dionysos'un hayatının anlatıldığı podyum firizinde tasvir edilmiştir²⁸⁵. Bununla birlikte Perge panteonunda önemli bir yere sahip olan Hermes'in tiyatronun *scaenae frons*unda yer alan *gigantomakhia* frizinde tasvir edilmemesi şaşırtıcıdır²⁸⁶. Zira *gigantomakhia* frizinde Perge panteonunu oluşturan önemli tanrı ve tanrıçalar *gigant*lara karşı mücadele ederken tasvir edilmişlerdir²⁸⁷. Aynı şekilde Hermes kültü Perge'de heykeltıraşlık buluntuların dışında hem nümismatik hem de epigrafik buluntularla belgelenmiştir²⁸⁸. Bir başka Hermes heykeli ise Perge'nin *representasyon* yapılarından biri olan oval avluda ele geçmiştir²⁸⁹. Burası Perge kentinin kurucuları ile birlikte kent panteonunda onurlandırılan tanrıların yer aldığı temsili bir yapıydı.

²⁸⁰Bk. Akçay, 2007, **a.g.k.**, 124-125 (K 5), 128-129 (K 8), 160-161 (K 32).

²⁸¹J. İnan (1979). Lysippos'un Sandal bağlayan Hermes Heykeli. *Belleten*, (43), s. 397-413.

²⁸²J. İnan (2003). Perge'nin Roma Devri Heykeltraşlığı II. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 31-42.

²⁸³Bk. F. Yegül (2006). *Antik Çağda Hamamlar ve Yıkınma*. İstanbul: Homer Kitabevi, s. 270. Ayrıca bk. Akçay, 2007, **a.g.k.**, 34-38.

²⁸⁴H. Abbasoğlu (1990). Perge Kazısı 1988 yılı Ön Raporu. *KST*, (XI.2), s. 214, 226 Res. 20.

²⁸⁵J. İnan vd. (2000). Vorbericht über die Untersuchungen an der Fassade des Theaters von Perge. AA, Sonderdruck, s. 325.

²⁸⁶H. S. Alanyalı (2012a). *Der Kentaumachie- und der Gigantomachiefrises im Theater von Perge*. Wien: Phoibos Verlag, s. 138.

²⁸⁷Genel olarak bk. Alanyalı, 2012a, **a.g.k.**, 125-138.

²⁸⁸Sikke betimlemeleri için bk. Demirtaş, 2013, **a.g.k.**, 42-43. Epigrafik buluntular için ise bk. Şahin, 1999, **a.g.k.**, 10 Yazıt No. 10, 243-245 Yazıt No.205, 252 Yazıt No. 207 (XXVI), 256 Yazıt No. 207 (XXXV), 258 Yazıt No. 207 (LII), 275 Yazıt No. 240.

²⁸⁹S. Bulgurlu (1999). *Perge Kenti Helenistik Güney Kapısı ve Evreleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 111 No.5.

II. VIII. Tykhe / Kent Kişileştirmesi

Side'de tapınımı önem arz eden kültürlerden bir diğeri ise Tykhe kültürüydü. Hesiodos'un eserinde Okeanos ile Tethys'in kızı olarak geçen Tykhe²⁹⁰, kader ve şansın kişileştirmesiydi²⁹¹. Tykhe kültürü Helenistik Dönem öncesinde Kıta Yunanistan'da birçok kentte kültürel onurlandırılmıştır²⁹². Helenistik Dönem'den itibaren ise Tykhe, birçok insanın inanişında en güçlü tanrılardan biri olmuş ve kültürü hızlı bir şekilde tüm antik dünyaya yayılmıştır²⁹³. Helenistik Dönem ile birlikte her kent, kendi Tykhe'sini yaratmıştır. Her insan nasıl kendi kaderine sahipse, aynı şekilde her kentte kendi Tykhesi'ne sahipti. Tykhe'nin resmi olarak kentler tarafından kişileştirilmesi ilk olarak Helenistik Dönem'de gerçekleşmiş ve bu Roma İmparatorluk Dönemi boyunca devam etmiştir. Kuşkusuz bunlardan en önemlisi ve popüler Side Kent Tykhesi'nin de uyarlandığı Antiokheia Kenti Tykhesi'yd²⁹⁴. Antiokheia'da *Mousa* Kalliope, kent Tykhesi olarak onurlandırılmaktaydı²⁹⁵. Kent, genelde dişil bir varlık olarak algılanmaktaydı ve çok sık bir kadın figürü olarak kişileştirilmiştir. Side'de de durum aynıdır. Side'nin kent personifikasyonu bilhassa sikkeler üzerinde kadın figürü ile vücuda getirilmiştir. Birçok durumda kent tanrıçasının atribütleri, Tykhe'nin atribütleri ile benzerdir. Tykhe'nin karakteristik atribütleri bereket boynuzu ve dümendir. Roma Dünyasındaki karşılığı olan Fortuna, MÖ I. yy ile birlikte Yunan Dünyası'ndaki Tykhe kültürü ile özdeşleştirilmiştir.

Tykhe kültürü hem Side kenti hem de içerisinde yaşayan insanlar için önem arz etmekteydi. Bunun en güçlü göstergesi kentin kalbi olarak adlandırılan ve ayrıca tiyatro ile bağlantısı olması dolayısıyla da kentin en yoğun noktası olan Side *Agorası*'nın içerisinde inşa edilen tapınaktır²⁹⁶. Side Tiyatrosu'nun hemen gerisinde kare planlı ve portiklerle çevrili *agora*, kentin ticaret *agorası* olup aynı zamanda *macellum* olarak

²⁹⁰Hesiodos, *Theogon.*,360.

²⁹¹Bk. Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 190-199; Erhat, 2001, **a.g.k.**, 288-289; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 86-87; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 323.

²⁹²Nilsson, 1950, **a.g.k.**,195-197.

²⁹³Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 196-199.

²⁹⁴Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 323. Ünlü Antiokheia Tykhesi, Seleukos I. Nikator'un isteği üzerine Lysippos'un öğrencisi heykeltıraş Eutychides tarafından yapılmıştır. Heykel Seleukos Krallığı'nın başkenti Antiokheia'nın kuruluş tarihinde, yaklaşık olarak MÖ 300 civarı kraliyet ikametgâhının sembolü olarak adanmıştır (J. Charbonneaux, R. Martin und F. Villard (1977c). *Die griechische Kunst IV. Das hellenistische Griechenland*. München: C. H. Beck, s. 237-238).

²⁹⁵Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 323.

²⁹⁶Side Tiyatrosu'nun gerisinde yer alan *agoraya*, tiyatronun sahne binasının bodrum katında yer alan kapılar aracılığı giriş ve çıkış yapılabilmekteydi (Mansel, 19678, **a.g.k.**,167).

adlandırılmaktaydı²⁹⁷. Benzer durum Side'nin komşusu Perge kentinde vardır. Perge'de Helenistik kulelerin doğusunda, Güney Hamamı'nın karşısında yer alan *macellumun* ortasında inşa edilen yuvarlak yapı da bir Tykhe Tapınağı olmalıdır²⁹⁸. Burası *urbanistik* açıdan kentin en kalabalık noktalarından birisiydi. Bu yüzden Tykhe kültünün kentin en kalabalık noktası olan *agoranın* içerisine yerleştirilmesi şaşırtıcı olmamalıdır. Zira Tykhe hem kentin hem de içerisinde yaşayan insanların yaşamına yön verirdi. Bunu esasen elinde taşımış olduğu dümen sembolize etmektedir. Aynı şekilde elinde taşımış olduğu bereket boynuzu kentin ve kentte yaşayan insanların refahını sembolize ederdi. Tanrıçanın bereket boynuzundan insanlara çıkar gözetmeksizin hediyeler dağıttığına inanılırdı. Bu yüzden Tykhe Tapınağı'nın Side *Agorası* içerisinde yer alması *urbanistik* açıdan da büyük önem arz etmekteydi. Mansel dönemi kazıları sırasında açığa çıkartılan yapı²⁹⁹, 2010-2012 yılları arasında yapılan çalışmalar sonucunda ayağa kaldırılmıştır³⁰⁰. Tapınağın girişi güneybatı yönde yer almaktadır. Mansel *sellanın* içinde, yapının girişinin tam karşısında yer alan temel çıkıntısının buraya yerleştirilmiş bir kült heykeline ait olabileceğini belirtmiştir³⁰¹. Bununla birlikte Tykhe Tapınağı'na yakın bir noktada, kült heykeli olarak düşünülen, *kolossal* ölçülerde, oturur durumda tasvir edilmiş bir heykel parçası ele geçmiştir³⁰². Benzer şekilde Mansel'in de dikkat çektiği üzere Side sikkeleri üzerinde tanrıçayı tapınak içerisinde gösteren tasvirler de buna işaret etmektedir: Sikke tasvirleri piramidal bir üst yapı ile şematik verilmiş bir tapınak içerisinde oturur durumda, Antiokheia Tykhesi ikonografisinde bir tanrıçayı göstermektedir³⁰³. Mansel, sikke tasvirinin yuvarlak bina ile olan benzerliğinden hareketle *agora* içerisindeki yapının bir Tykhe Tapınağı olabileceğini ifade etmiştir³⁰⁴. Tykhe'nin Roma Dünyası'ndaki karşılığı olan Fortuna'nın en ünlü kutsal alanı Praeneste'deki tapınağı da şaşırtıcı olarak yuvarlak

²⁹⁷Mansel, 1978, **a.g.k.**, 167; S. Atik (2002). *Anadolu Macellumları: Pamphylia ve Pisidia Macellumları Işığında Bir Tipoloji Denemesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 129-141; S. Atik (2003). *Anadolu Macellumları*. AST, (21/2), s. 49; H. S. Alanyalı (2014). Side 2012 Yılı Çalışmaları. KST, (35/1), s. 453.

²⁹⁸Atik, 2002, **a.g.k.**, 117; Atik, 2003, **a.g.k.**, 49.

²⁹⁹Mansel, 1956, **a.g.k.**, 7-13; Mansel, 1963, **a.g.k.**, 102-108; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 157-167.

³⁰⁰H. S. Alanyalı (2012b). Side 2010. KST, (33/2), s. 524-525; H. S. Alanyalı (2013). Side 2011-2012 Yılı Çalışmaları, ANMED, (2013-11), 123; Alanyalı, 2014, **a.g.k.**, 452-453.

³⁰¹Mansel, 1956, **a.g.k.**, 11; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 164-166.

³⁰²Söz konusu eser, Prof. Dr. Hüseyin Sabri Alanyalı ve Prof. Dr. Feriştah Alanyalı tarafından yayına hazırlanmaktadır.

³⁰³Mansel, 1963, **a.g.k.**, 107 Res. 83b; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 166 Res.183; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res.10 No.49; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 310 No.182. Bununla birlikte farklı bir tapınak da olabilir. Üst yapısı üçgen şeklinde olan şematik tapınak modelleri Side sikkeleri üzerinde sıkça görülmektedir. Örneğin Apollon Sidetes'i piramidal üst yapıya sahip bir tapınak içerisinde gösteren sikke tasvirleri vardır. Bk. **Kat. No. 98**.

³⁰⁴Mansel, 1956, **a.g.k.**, 11-12; Mansel, 1963, **a.g.k.**, 107; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 166.

planlıdır³⁰⁵. İmparatorluk Dönemi'nden gelen sikkeler üzerinde tasvir edilen üst yapısı piramidal verilmiş şematik tapınak modeli, *agora* meydanındaki yuvarlak tapınak ile kesin olarak ilişkilendirilmektedir. Gallienus Dönemi sikkeleri üzerinde çok sık bu tapınağın tasvir edilmesi, Tykhe kültünün bu dönemde artan önemi ile açıklanabilir³⁰⁶. Zira MS III. yy içerisinde Side sikkeleri üzerinde görülen Tykhe betimlemelerinin artmasının nedeni, bu dönemde artan düşman tehlikesi olsa gerektir. Belki de Side kenti sahip olduğu Tykheion ile kendini güvende hissetmekteydi.

Tapınak içerisinde tasvir edilen tanrı veya tanrıça tasvirleri çoğu zaman kült heykeline işaret etmektedir. Sikkeler üzerindeki tasvirden hareketle tapınak içerisinde oturur durumda verilmiş figürün bir kült heykeli olabileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Tykhe'nin ayağının altında bir nehir kişileştirmesinin olup olmadığı ise kesin değildir. Ancak Side Tykhesi'nin ayakları altında Melas Nehri'nin kişileştirmesinin olması beklenemez durumudur. Zira hem kentin gelişmesi ve hem de tarımsal ürünün yetiştirilmesi için Melas Nehri kontrol altında tutulmalıydı. Gallienus'a ait bir arka yüz tasvirinde tapınak içerisinde tasvir edilmiş Tykhe'nin ayakları altında yüzen bir figür seçilmektedir³⁰⁷. Benzer şekilde Side sikkeleri üzerinde sık tasvir edilen Tykhe ikonografilerinden birinde tanrıçanın ayakları altında Melas Nehri'nin kişileştirmesi görülmektedir³⁰⁸.

Sikke tasvirlerinde Tykhe çok değişik tiplerde ve ikonografilerde karşımıza çıkmaktadır. Athena ve Apollon'dan sonra Side sikkeleri üzerinde en sık görülen tanrıça olması dolayısıyla önemlidir. Tykhe, ayakta, oturur durumda ve büst olmak üzere üç farklı tip ve bu tiplere ait ikonografilerde görülmektedir. Sikkeler üzerinde tanrıça, başında istisnasız sur tacı ile tasvir edilmiştir. Aynı şekilde başında sur tacı bulunan kent tanrıçası büstü, Side sikkeleri üzerinde sıkça tasvir edilmiştir³⁰⁹. Tykhe'nin başındaki sur

³⁰⁵Simon, 1990, **a.g.k.**, 85. Benzer şekilde Fortuna'ya adanmış yuvarlak formlu başka bir podyum tapınak ise Roma'daki Largo Argentina'da Tapınak B olarak adlandırılan yapıdır (Simon, 1990, **a.g.k.**, 66).

³⁰⁶Özellikle Tykhe'yi tapınak içerisinde gösteren sikke tasvirleri İmparator Gallienus'un eşi Salonina'ya ait darplarda görülmektedir. Bk. Mansel, 1963, **a.g.k.**, 107 Res.83b; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 166 Res.183; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res.10 No.49; SNG France III, No. 933; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 310 No.182.

³⁰⁷SNG PfPS IV, No. 806.

³⁰⁸Nollé, 1990, **a.g.k.**, 248 Res.7 No.25 (Gallienus); Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 79 No.86; SNG Österreich II, No. 1939; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 311 No.188 (Salonina).

³⁰⁹Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 346 No. 45 (Salonina); Atlan, 1976, **a.g.k.**, 50 No. 143 (II. Valerianus, Caes.); SNG Schweiz II, No. 1312 (Salonina); SNG v. Aul. 11, No. 4843; SNG Finland II, No.689 (Gallienus); Nollé, 1990, **a.g.k.**, 248 Res.7 No.23, 24; SNG PfPS IV, No.807, 823-824, 835 (Gallienus), 869 (Salonina); SNG France III, No. 921-922 (Gallienus), 930-931 (Salonina); Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 305 No.144-148 (Gallienus), 309 No. 177 (Salonina).

tacı herşeyden önce kentin güvenliğinin sembolüydü. Ayakta tasvir edilmiş Tykhe ise genellikle sağ elinde dümen, sol elinde bereket boynuzu ile sikkeler üzerinde karşımıza çıkmaktadır³¹⁰. Bu tip, İmparatorluk Dönemi darplarında en sık karşılaşılan Tykhe tasviridir. Bu tipin bazı değişik ikonografilerinde Tykhe, sağ elinde Nike, sol elinde gemi pruvası ve yanında, üzerinde nar bulunan Side kent sancağı ile tasvir edilmiştir³¹¹. Bu ikonografi açık bir şekilde Side Kent Tykhesi, yani kentin personifikasyonudur. Tanrıçanın elinde taşmış olduğu gemi pruvası açık bir şekilde Side'nin liman kenti oluşuna vurgu yapmaktadır. Tanrıçayı ayakta, sağ elinde *agonistik* ödül, sol elinde gemi pruvası ve önünde gladyatör kalkanı ile gösteren sikke betimlemesi, kuşkusuz kentte kutlanan *agonistik* oyunlara ve gladyatör gösterilerine vurgu yapmaktadır³¹². Herennia Etruscilla'ya ait bir arka yüz tasvirinde Tykhe, yanında gladyatör kalkanı ve *cista mistika* ile tasvir edilmiştir³¹³. Bu ikonografi aynı zamanda tahtta oturur durumda tasvir edilmiş kent tanrıçası ile sikkeler üzerinde betimlenmiştir³¹⁴. Kent tanrıçasını ayakta gösteren ilginç ikonografilerden bir diğeri ise sağ elinde tapınak modeli, sol elinde gemi pruvası ve yanında Side kent sancağı ile gösteren tasvirdir³¹⁵. İlk olarak Gallienus Dönemi sikkelerinin arka yüzlerinde karşılaşılan bu ikonografi, kuşkusuz kentin elde etmiş olduğu *neokoros* ayrıcalığı ile ilgilidir. Burada söz konusu edilen Athena kutsal alanının elde etmiş olduğu *neokoros* statüsüdür. Zira aynı ikonografi Athena ile Galleinus Dönemi sikkeleri üzerinde tematize edilmiştir (**Kat. No. 52**). İlginç bir ikonografi ise İmparator Severus Alexander'in eşi Orbiana'ya ait sikkeler üzerinde görülmektedir: Tykhe sol elinde bereket boynuzu, sağ elinde phiale ile önünde yer alan bir ateş sunağı üzerinde

³¹⁰SNG Cop. 31, No.419 (M. Aurelius), 435 (II. Valerianus); SNG v. Aul. 18, No.8544 (I. Valerianus), 8545 (Gallienus); Atlan, 1976, **a.g.k.**, 46 No.110 (Tranquillina), 114 (H. Etruscilla); SNG PfpS IV, No. 656 (Hadrianus), 670 (M. Aurelius), 677-678 (Commodus, *Caes.*), 728 (Orbiana), 738 (M. Thrax), 790, 794 (I. Valerianus), 822, 829, 840, 849 (Gallienus), 887 (II. Valerianus, *Caes.*); SNG Schweiz II, No. 1309 (Gallienus); SNG v. Aul. 11, No. 4822 (Elagabalus), 4849 (Gallienus), 4860 (Salonina); Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res.10 No.48 (I. Valerianus); Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 61 No.1165 (S. Alexander); SNG France III, No.818 (Caracalla), 827 (Elagabalus), 849 (M. Thrax), 884, 926 (Gallienus), 947 (II. Valerianus); SNG Österreich II, No. 1899 (Commodus, *Caes.*); Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 292 No.56 (M. Aurelius), 292-293 No. 58 (Faustina Minor), 293 No. 64 (L. Verus), 299 No. 103 (III. Gordianus), 302 No. 120 (I. Valerianus), 304 No. 138-140, 307 No.165 (Gallienus), 309 No. 176 (Salonina).

³¹¹SNG PfpS IV, No. 720 (S. Alexander); SNG v. Aul. 18, No.8539 (M. Thrax); Atlan, 1976, **a.g.k.**, 46 No.104; SNG PfpS IV, No. 754; SNG France III, No. 858 (III. Gordianus); Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 299-300 No. 104 (III. Gordianus).

³¹²SNG France III, No.837 (Iulia Mamaea).

³¹³SNG PfpS IV, No. 783 (Herennia Etruscilla); Atlan, 1976, **a.g.k.**, 44 No.95 (Caracalla).

³¹⁴Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 61 No.1169 (I. Valerianus); Nollé, 1990, **a.g.k.**, 248 Res.7 No.27 (Herennia Etruscilla).

³¹⁵Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 344 No.39 Lev. XII. 2 (Gallienus); SNG v. Aul. 11, No. 4845 (Gallienus); Nollé, 1990, **a.g.k.**, 248 Res.7 No.29; SNG France III, No. 912 (Gallienus).

sunu yaparken görülmektedir³¹⁶. İmparator Caracalla Dönemi'nden gelen bir arka yüz ikonografisinde ise sol elinde bereket boynuzu ile verilmiş Tykhe, sağ eli yukarıda, önünde yüksek bir kaide üzerinde duran Caracalla portresini selamlamaktadır³¹⁷. Sikke ikonografisinde vurgulanmak istenen Caracalla portresinin Side'ye gelmesidir. İmparator Caracalla yalnız yönetimde olduğu dönemde Side'ye bir portresini göndermiştir³¹⁸. İmparatorun portresinin kente gelmesi kent için önemli görülmüş ve bu durum Side Kent Personifikasyonu ile anlatılmıştır. Bu olay aynı zamanda Athena ile sikkeler üzerinde tematize edilmiştir (**Kat. No. 87**).

Oturur durumda betimlenmiş Tykhe ise genellikle tahtta veya kayalık bir zeminde, ya Kent Tanrıçası ya da Antiokheia Tykhesi ikonografisinde karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde en sık tasvir edilen oturur verilmiş Tykhe ikonografisi Antiokheia Tykhesi geleneğindedir. Antiokheia Tykhesi'nde tanrıçanın altında yer alan Asi Nehri'nin kişileştirmesi, Side Tykhesi'nde Melas Nehri'nin kişileştirmesidir³¹⁹. Side'de Roma İmparatorluk Dönemi'nde Tykhe kültü oldukça popülerdi. Bu hem heykeltıraşlık eserler hem sikke tasvirleri ile tespit edilebilmektedir. Alanyalı, sikkeler üzerindeki Antiokheia Tykhesi betiminin Helenistik geleneğin devamı olduğuna işaret ederek, tanrıçanın kültürünün Seleukoslar Dönemi'nde Side'ye yerleştiği düşüncesindedir³²⁰. Antiokheia Tykhesi'nde tanrıça, kayalık bir zeminde otururken, sağ elinde buğday başağı demeti veya haşhaş kozalağı ile tasvir edilmiştir³²¹. Bu ikonografinin tasvir edildiği bazı darplarda ise Tykhe'nin ayakları altında Melas Nehri'nin kişileştirilmesi görülmektedir³²². Antiokheia Tykhesi'ne uzanan Side Kent Tykhesi ikonografisi ise Melas Nehri'ne kentin tanrısal gücünün yansıması olarak düşünülebilir. İmparator Gallienus'un eşi Salonina'ya ait sikkelerin arka yüzlerinde ise

³¹⁶SNG France III, No.843; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 298 No. 95.

³¹⁷Bk. Nomos AG > Auction 15, Lot. 269. 22 October 2017 (<https://nomosag.com/>)

³¹⁸Bk. Athena Bölümü, nümismatik belgeler, **Tip IV. II. Tahtta oturan Athena, önünde Caracalla portresi ile.**

³¹⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 4.

³²⁰Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 82.

³²¹Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 338 No.18 Lev. XI.23 (Commodus); SNG Cop. 31, No.428 (Gallienus); Atlan, 1976, **a.g.k.**, 44-45 No.96 (Geta); Nollé, 1990, **a.g.k.**, 248 Res.7 No.25 (Gallienus); SNG PflPS IV, No. 809, 830-831 (Gallienus), 875 (Salonina); SNG France III, No. 895, 905-906 (Gallienus); Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 311 No.188 (Salonina).

³²²Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 340 No. 22 (Iulia Soemias); SNG v. Aul. 11, No. 4825; SNG v. Aul. 18, No. 8538 (Orbiana); Franke, 1968, **a.g.k.**, 52 No.214; SNG Österreich II, No. 1939; SNG France III, No.845 (Orbiana); SNG PflPS IV, No.722 (S. Alexander), 730-731, 734 (Orbiana); SNG Schweiz II, No. 1302 (Iulia Paula), 1303 (Orbiana); Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 79 No.86 (Orbiana); Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 298 No. 96 (Orbiana), 304-305 No. 141-143 (Gallienus).

Side Tykhesi tapınak içerisinde tasvir edilmiştir³²³. Bu ikonografi kuşkusuz tanrıçanın kültürünün kent için önemine ve ayrıca kentteki kutsal alanına dikkat çekmektedir. Tahtta oturur verilmiş kent tanrıçası ise sol elinde istisnasız gemi pruvası (*aphlaston*) ve sağ elinde ise bazen Nike³²⁴, bazen Side'nin arması nar³²⁵, *agonistik* ödül veya gladyatör kalkanı ve sol yanında ucunda nar bulunan Side kent sancağı ile tasvir edilmiştir³²⁶.

Tykhe kültü ile ilgili bugüne kadar ele geçen epigrafik belgeler çok azdır. Roma imparatorluk döneminden gelen bir yazıt üzerinde “*Parlak kent Side'nin Tykhesi büyüktür*” ifadesi geçmektedir³²⁷. Kentte aynı zamanda çok sayıda Tykhe heykeli ele geçmiştir³²⁸. Bugüne kadar ele geçmiş Tykhe heykelleri ve heykelcikleri tanrıçayı ayakta tasvir etmektedir³²⁹. Tanrıçanın tasvir edilen tipi araştırmalarda Rom - Boston olarak adlandırılan heykel tipidir: Bu tipte, ayakta, başında yüksek bir *polos* taşıyan Tykhe, sol elinde bereket boynuzu (*cornucopia*), sağ elinde ise yerde bulunan bir küre üzerine yerleştirilmiş bir dümen tutmaktadır³³⁰. Bu tip aynı zamanda Side sikkeleri üzerinde en sık tasvir edilen Tykhe tasviridir.

II. IX. Kybele

Kybele, Side'de kültü takip edilebilen önemli bir Anadolu yerel bir tanrıçadır³³¹. Tanrıçanın kentteki varlığı Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelen materyaller ile belgelenmektedir. Side Tiyatrosu sahne binasının kaset kabartmalarında resmedilmiş olması, kültürünün kentteki önemini göstermesi açısından önemlidir³³². Kaset kabartmasının merkezinde, başında manto ile örtülü bir sur tacı ve *diadem* taşıyan tanrıça, her iki yanında *phiale* ve *tympanon* ile tasvir edilmiştir. Kaset kabartmasının köşe

³²³Mansel, 1963, **a.g.k.**, 107 Res.83b; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 166 Res.183; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res.10 No.49; SNG France III, No. 933; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 310 No.182.

³²⁴Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 339 No. 21 (I. Paula), 341 No.27 (III. Gordianus), 343 No.34 (I. Valerianus); SNG v. Aul.18, No. 8537 (Commodus); Franke, 1968, **a.g.k.**, 64 No.426; SNG PfPs IV, No. 645 (Traianus), 713 (I. Paula); SNG France III, No.787 (Domitianus), 802 (Hadrianus); SNG Österreich II, No. 1891 (Domitianus); Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 296 No. 84 (Elagabalus), 302 No. 121 (I. Valerianus).

³²⁵Bk. Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 337 No. 16 Lev.XI. 22 (Hadrianus).

³²⁶Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 61 No.1169 (I. Valerianus); Nollé, 1990, **a.g.k.**, 248 Res.7 No.27 (Herennia Etruscilla).

³²⁷Nollé, 2001, **a.g.k.**, 555-556 Yazıt No.241.

³²⁸Side'de ele geçen Tykhe heykelleri için bk. İnan, 1975, **a.g.k.**, 95-101 Kat. No. 39-43, 45-46, 181-182 Kat. No.208-211; Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 49-62 Tyk1-8.

³²⁹Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 100-101.

³³⁰Tipin çok sayıda varsayonu bilinmektedir.

³³¹Mansel, 1965, **a.g.k.**, 893; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 254; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 120; Alanyalı, 2003, **a.g.k.**, 270; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 81.

³³²Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 85-86.

motiflerinde karakteristik olan ise ziller, Attis başlığı ve iki adet aslan tasviridir³³³. Kaset kabartmasındaki Kybele tasvirine atribütler yönünden benzer bir Kybele heykelciği, 2006 yılında Side Batı Nekropolü'nde yapılan kazı çalışmaları sırasında bulunmuştur. MS III. yy ikinci çeyreğine tarihlendirilen Kybele heykelciği, tahtta oturur durumda, elinde *tympanon* ve *phiale*, her iki yanında aslanlar ile tasvir edilmiştir³³⁴. Aslan, Anadolu Ana Tanrıçası Kybele'nin en karakteristik atribütü olup aynı zamanda Side sikkeleri üzerindeki Kybele tasvirinde de karşımıza çıkmaktadır. Kybele, Side sikkeleri üzerinde yürür durumda betimlenmiş aslanın üzerinde otururken tasvir edilmiştir³³⁵. Tanrıçanın aslan üzerinde tasvir edilmesi, onun tanrısal gücünün sembolüdür. Kybele, Bergama Zeus Sunağı'nın frizlerinde aynı şekilde aslan üzerinde oturur durumda betimlenmiştir³³⁶. Benzer şekilde Kybele, Side'nin komşusu Perge Tiyatrosu'nun sahne binası *gigantomakhia* frizinde aslanlar tarafından çekilen bir arabada, başında sur tacı ve elinde *tympanon* ile tasvir edilmiştir³³⁷. Kültü Anadolu'da Prehistorik Dönemlere kadar geri giden Kybele'nin aslan üzerinde betimlenmesi bir Anadolu geleneği olup Hitit Krallık Çağı'na kadar geri gitmektedir³³⁸. Bu Anadolu geleneği, Roma İmparatorluk Dönemi'nde de korunmuş, çoğunlukla "Meter" veya "Kybele" ismiyle birçok kentte tapınım görmüştür. Zira Anadolu'da en önemli kutsal alanının yer aldığı Pessinus kentinde tanrıça, "Magna Mater" olarak adlandırılmaktadır³³⁹. Side'de bu iki materyal dışında Kybele hakkında bugüne kadar ele geçen başka bir materyal bilinmemektedir. Ancak Kybele ile ilgili bu iki materyal bile, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'yu yerel kültlerin Side panteonunda varlığını sürdürdüğünü belgelemektedir.

³³³Alanyalı, 2003, **a.g.k.**, 270; Alanyalı, 2004, **a.g.k.**, 12-13, 18 Res. 1.

³³⁴Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 45-47.

³³⁵Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 342 No. 30a Lev. XI, 26; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res. 11 No. 54; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 53, 60 No. 59; SNG Pfp IV, No. 777; SNG France III, No. 927; SNG Österreich II, No. 1903; RPC VII, No. 21164 *unassigned*. Tanrıçanın yürüyen bir aslan üzerindeki betimi Bergama Zeus Sunağı'ndaki tasvirine benzemektedir. Bk. Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 81.

³³⁶F. Naumann (1983). *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen un der griechischen Kunst*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, s.263-266.

³³⁷Alanyalı, 2012a, **a.g.k.**, 128-129 Res.150-160.

³³⁸Naumann, 1983, **a.g.k.**, 27-28; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 81. Kybele / Kubaba'nın taşıyıcı bir hayvan üzerinde betimlenmesi MÖ II. bin Hitit sanatına kadar geri gitmektedir. Yazılıkaya'da aslan üzerinde betimlenen kadın tanrıça Kybele ile ilişkilendirilmektedir.

³³⁹Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 53.

II. X. Men

Side’de belgelenen bir diğer Anadolu kùlt ise Men kùltüdür³⁴⁰. Men, Anadolu’nun hemen hemen her yerinde değişik sıfatlarla onurlandırılmış bir tanrıdır³⁴¹. Özellikle Phrygia ve Pisidia Bölgeleirinde tanrı çok değişik sıfatlar ile yayılım göstermiştir³⁴². En önemli kutsal alanları Lydia, Phrygia, Pisidia ve Pamphylia Bölgeleirinde yer almaktadır³⁴³. Pamphylia’da Sillyon kentinde önemli kutsal alanlarından biri bulunmaktadır. Sillyon kentinde sadece sikkeler üzerinden kùltü hakkında bilgi sahibi olduğumuz Men, Roma İmparatorluk Dönemi’nde kentin ana kùltünü oluşturmaktadır³⁴⁴. Zira Men Kutsal Alanı’na İmparator Aurelianus Dönemi’nde *asylon* statüsü verilmiştir³⁴⁵. Sillyon dışında Men kùltü, Pamphylia’da Attaleia ve Perge kentlerinde takip edilmektedir. Attaleia’da kùltle ilgili kanıtlar, Sillyon’daki gibi nümismatik belgelerden oluşmaktadır³⁴⁶. Buna karşın Perge’de hem nümismatik hem de epigrafik verilerle Men kùltü belgelenmiştir. Perge *territoriumuna* bağlı İncik yerleşmesinde bulunmuş olan kehanet yazıtında Men’e, ışık götüren anlamında “φοσφόρου” *epithetonu* ile hitap edilmektedir³⁴⁷. MS III. yy’a tarihlendirilen başka bir yazıtta ise “*Asylon sağlayan tanrı Men*” ifadesi geçmektedir³⁴⁸. Şahin, muhtemelen bir kamu binasının giriş kısmına ait olduğu düşünölen yazıtta geçen ifadenin, kentte ay tanrısı Men ile ortak özellikler gösteren Perge Artemisi’ne yapılmış bir adak olabileceği üzerinde durmaktadır³⁴⁹. Zira Perge Artemisi’nin kutsal alanı çok önceden *asylon* statüsü elde etmişti. Perge’nin baş tanrıçası Artemis’in, Men ikonografisinde olduğu gibi omuzlarında hilal ile betimlenmesi, kùltünün ay tapınımı ile ilişkide olduğunu göstermektedir³⁵⁰. Aynı şekilde Artemis *Pergaia* kùlt heykelinin sikkeler üzerindeki

³⁴⁰Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 120; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 81.

³⁴¹Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 73.

³⁴²İ. Delemen (1993). Anadolu’da Atlı Tanrılar. Lykia, Pisidia, Lykaonia, İsaoria, Phrygia, Lydia ve Karia Bölgeleirinde Taş Eserler üzerine bir inceleme. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 68-69.

³⁴³Delemen, 1993, **a.g.k.**, 59-69; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 73, Özdemir, 2020, **a.g.k.**, 115.

³⁴⁴Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 90; Özdemir, 2020, **a.g.k.**, 122;

³⁴⁵Kutsal alanın elde ettiği *asylon* statüsü özellikle Aurelianus sikkeleri üzerinde “Σιλλυέων θεοῦ Μηνὸς ἄσφλου” lejantı ile tematize edilmiştir. Bk. SNG PİPs. IV, No. 960; SNG France III, No. 1015

³⁴⁶Attaleia kentinde sadece İmparator Caracalla ve Geta Dönemlerinden gelen sikkeler üzerinde Men tasviri görölmektedir. Bk. Baydur, 1976, **a.g.k.**, 66.

³⁴⁷Şahin, 1999, **a.g.k.**, 258 Yazıt No. 207 (LI).

³⁴⁸Şahin, 2004, **a.g.k.**, 29-30 Yazıt No. 310.

³⁴⁹Bununla birlikte Şahin, kentin doğusundaki sur duvarlarının önünde ele geçen arşitrav blokunun Sillyon’daki Men kutsal Alanı’ndan götürölmüş olabileceğini, ayrıca Perge Artemisi’nin kutsal alanında Men ile bir kùlt birlikteliğinin ve aynı zamanda Artemis Kutsal alanına Sillyon kenti tarafından yapılmış bir adak olabileceği üzerinde durmaktadır. Bk. Şahin, 2004, **a.g.k.**, 29-30.

³⁵⁰Şahin, 2004, **a.g.k.**, 29-30; Özdemir, 2020, **a.g.k.**, 116 Dipnot 28.

ikonografisinde çok sık karşılaşılan hilal betimi, tanrıçanın kültünün ay kültü ile *senkretize* olduğuna işaret etmektedir³⁵¹.

Side’de Men kültü hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Men kültü hakkında bilgi veren tek belge, tiyatro sahne binasının ikinci kat kaset kabartmalarından biri üzerinde tasvir edilmiş hilal ve yedi kollu yıldız tasviridir. Kabartma üzerindeki betimlemeler Men kültü ile ilişkiye götürülmektedir³⁵². Hilal ve yıldız Ay Tanrısı Men’in ikonografisindeki en önemli sembollerden biridir. Tek başına hilal bile tanrıyı sembolize etmektedir³⁵³. Kentte P Tapınağı olarak bilinen yapı, Lanckoronski tarafından Men ile ilişkilendirilmiştir³⁵⁴. Aynı şekilde A. M. Mansel de tapınağın ay tanrısı Men’e ait olabileceğini ifade etmiştir³⁵⁵. Bununla birlikte yakın zamanda G. Kaymak tarafından yapılan araştırmalar, bu tapınağın Demeter Tapınağı olduğunu ortaya koymuştur³⁵⁶. Men ile ilgili bugüne kadar ele geçen Side sikkeleri üzerinde herhangi bir tasvir bilinmemektedir.

II. XI. Nike

Zafer tanrıçası olarak bilinen Nike’nin Side’de çok büyük bir anlamı vardı. Hesiodos’ta Nike’nin, Okeanos kızı Styks ile Pallas’tan doğduğu yazmaktadır³⁵⁷. Nike ismi daha çok Athena kültü ile ilişkili olup aynı zamanda Athena’nın ek adlarından biridir³⁵⁸. Nike’nin Athena kültündeki yerini ve önemini esasen Side sikkeleri üzerinde ağırlıklı olarak Athena ile birlikte tasvir edilmesi göstermektedir. Genel olarak kentin baş tanrıçası Athena ile birlikte sikkeler üzerinde tasvir edilmiştir. Zira Klasik, Helenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde Nike, daha çok Athena ile birlikte görülmektedir. Athena dışında ayrıca sikkeler üzerinde Zeus³⁵⁹, Apollon³⁶⁰ ve Kent

³⁵¹Sikke betimlemeleri ile ilgili genel olarak bk. SNG PfpS. IV, No. 382-385, 451-455, 458.

³⁵²Alanyalı, 2003, **a.g.k.**, 271; Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 86 Res. 9; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 811 Res.13.

³⁵³Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 73; G. Petzl (1999). Men. *DNP*, (7), s. 1211. Hilal, Men ikonografisinde en karakteristik sembollerden biri olup genellikle tanrının omuzlarında tasvir edilmektedir. Tanrı ayrıca başında yıldız veya çelenkle süslü bir Frig başlığı taşımaktadır.

³⁵⁴Lanckoronski, 1890, **a.g.k.**, 132. Lanckoronski kalıntılar arasında ele geçen *tympanion*un merkezindeki erkek başını, Kremna’daki benzeri ile karşılaştırıp, tapınağın Men’e ait olabileceğini ifade etmiştir.

³⁵⁵Manel, 1963, **a.g.k.**, 89-90; Mansel, 1965, **a.g.k.**, 893; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 135-142. Mansel özellikle İmparator Gallienus Dönemi’ne tarihlendirilen bir arka yüz tasvirinde görülen yan yana üç tapınak betimini dikkate alarak, orta da tasvir edilmiş tapınağın içerisinde atlı bir fûgür betiminin yer aldığını ve bunun Men olabileceğini, bu yüzden de P Tapınağı’nın Ay Tanrısı Men’e ithaf edilmiş olabileceğini belirtmektedir. Konu ile ilgili olarak ayrıca bk. Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 86; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 81.

³⁵⁶Kaymak, 2015, **a.g.k.**, 221-222.

³⁵⁷Hesiodos, *Theogon.*, 384.

³⁵⁸Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 98; Erhat, 2001, **a.g.k.**, 217-218; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 52

³⁵⁹Örneğin bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res. 10 No.41-42; SNG PfpS IV, No.677.

³⁶⁰Örneğin bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 247 Res. 6 No.10. Ayrıca bk. **Kat. No. 104.**

Tanrıçası ikonografilerinde de Nike karşımıza çıkmaktadır³⁶¹. Side sikkeleri üzerinde Nike ilk olarak Athena'nın sembolü olarak MÖ 380-370 yılları arasına tarihlendirilen gümüş *stater*lerde tasvir edilmiştir³⁶². Athena'nın sağ elinde verilmiş Nike tanrıçayı çelenklemektedir. Bu ikonografi zafer tanrıçası Nike'nin Athena ile olan en önemli ikonografisi olup, Athena Parthenos kült heykeline geri gitmektedir³⁶³. Söz konusu ikonografi aynı zamanda Helenistik Dönem'e kadar Side sikkeleri üzerinde korunmuştur (**Kat. No. 46, 48-49**). Kentte İskender Dönemi'nde (MÖ 336-323) basılan gümüş *stater*lerin arka yüzlerinde uzun *khiton* giyimli, kanatları açık, sola doğru hareket halinde, sağ elinde zafer sembolü çelenk taşıyan Nike tasvir edilmiştir (**Kat. No. 39**). Nike ikonografisi Side'nin Helenistik Dönem boyunca darp etmiş olduğu gümüş *tetradrachm*leri üzerinde korunmuştur (**Kat. No. 40**)³⁶⁴. G. Bean, MÖ II. yy Side sikkelerinin arka yüzlerinde görülen Nike figürünün, kentin Bergama Krallığı'na karşı zaferini sembolize ettiği düşüncesindedir³⁶⁵. Zira Side, Bergama Krallığı'nın hakimiyet alanına dahil edilmemiştir. Aynı şekilde Mansel, Side Doğu Kapısı'nda ele geçen silah kabartmalarının da Bergama Krallığı'na karşı kazanılan bir zaferin anısına yapılmış olabileceğine dikkati çekmektedir³⁶⁶. Side'nin Galatya Krallığı hâkimiyetinde (MÖ 36-25) basmış olduğu sikkelerin arka yüzlerinde ise Nike figürü elinde krallık asası taşımaktadır (**Kat. No. 42**). Benzer şekilde Helenistik Dönem darplarında Nike'yi gemi pruvası içerisinde elinde çelenk ile gösteren ikonografi de olasılıkla bu dönemde kazanılan bir deniz zaferi ile ilişkili olmalıdır (**Kat. No.41**). Helenistik Dönem'den itibaren Nike, Athena ikonografisinden ayrılmış ve sikkelerin arka yüzlerinde ayrı bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte arka yüzlerdeki bu Nike figürü, kuşkusuz ön yüzlerdeki korinth miğferli Ahena başları ile birlikte Athena - Nike ikonografisini yansıtmaktadır.

³⁶¹Örneğin bk. SNG PflPS IV, No. 720; SNG v. Aul. 18, No.8539; Atlan, 1976, **a.g.k.**, 46 No.104; SNG PflPS IV, No. 754; SNG France III, No. 858; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 299-300 No. 104.

³⁶²Atlan, 1967, **a.g.k.**, 24 Lev. IV No.82-91.

³⁶³Bununla birlikte Side'nin MÖ IV. yy sikkeleri üzerinde görülen Athena *Parthenos* tipinde Nike, tanrıça Athena'yı çelenklemektedir. Ancak orijinal Parthenos kült heykelinde Nike ileriye doğru hareket etmektedir. Karşılaştırma için bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 26.

³⁶⁴Leschhorn, 1988, **a.g.k.**, 25, 27 Lev. I.

³⁶⁵Bean, 2021, **a.g.k.**, 84.

³⁶⁶A. M. Mansel (1966). Side'nin Doğu Şehir Kapısında Bulunan Silah Kabartmaları. *BELLETEN*, (119), s. 369; (Aynısı) A. M. Mansel (1968). *Osttor und Waffenreliefs von Side (Pamphylien)*. AA, (1968/2), s. 273-274.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde Side'de Athena kültünden ayrı bir Nike kültünün olup olmadığı ise kesin olarak bilinmemektedir. Bununla ilgili bilgi verecek epigrafik buluntular bugüne kadar ele geçmemiştir. Ancak erken dönemlerde olduğu gibi Roma İmparatorluk Dönemi'nde de Nike, Athena ile yakın ilişkidir. Birçok durumda Side, sikkeleri üzerindeki Nike tasvirleri ile Roma'nın elde ettiği zaferleri tematische etmektedir³⁶⁷. Nollé, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Nike kültünün *Victoria Romanorium* ile benzer olduğunu ifade etmektedir³⁶⁸. Gerek Septimius Severus³⁶⁹ gerekse Gallienus³⁷⁰ baskılarında arka yüzlerde görülen, elinde çelenk ve *trophe* tasvirli Nike betimlemelerinin anlamı Roma'nın kazandığı zaferlerle ilgilidir. İmparator S. Severus'un eşi Iulia Domna'ya at bir arka yüz tasvirinde Nike, bir *quadriga* içerisinde elinde çelenk ile *triumph* ikonografisinde tasviri edilmiştir³⁷¹. Aynı şekilde I. Valerianus Dönemi'nden gelen ve Nike'yi kent kapısı içerisinde gösteren ikonografi de benzer şekilde zaferle ilişkilidir³⁷². Zafer propagandası Side sikkeleri üzerinde birçok durumda Athena ile yapılmaktadır (**Kat. No.63**). İmparatorluk baskılarında Nike aynı zamanda Athena *Nikephoros* ve *Parthenos* ikonografilerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır³⁷³.

Kentte kazılar sırasında çok sayıda Nike heykeli ele geçmiştir. 1950 yılında M binasında yapılan kazı çalışmaları sırasında bulunan bir Nike heykeli³⁷⁴, zafer tanrıçasının kentin panteonunda onurlandırılan önemli tanrılardan biri olduğunu göstermektedir. Kent surunun olduğu yerde, *nymphaionun* karşısında ele geçen *kolossal* Nike heykeli iyi durumda koruna gelmiştir³⁷⁵. Nike, ayakları ile zırh, kılıç ve miğferden oluşan silahlar üzerine basarak *trophe* yapmaktadır. 1954 yılında *nymphaionda* yapılan kazı çalışmaları sırasında üç adet, 1955 yılı çalışmalarında ise bir tane olmak üzere toplamda beş adet Nike heykeli ele geçmiştir³⁷⁶. Heykellerin buluntu yerleri dikkate alındığında kentin ana giriş kapısına yakın oldukları dikkati çekmektedir. Bu bölgede bulunan beş adet Nike heykeli bu heykellerden bazılarının zafer sembolü olarak belki de kent kapısı içerisinde

³⁶⁷Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256-257.

³⁶⁸Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 108.

³⁶⁹Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, No.1163 (yanlışlıkla Athena olarak tanımlanmış); SNG Pfp IV, No.685; SNG Österreich II, No.1902.

³⁷⁰Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253 Res.14 No.72.

³⁷¹Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253 Res.14 No.73.

³⁷²Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253 Res.14 No.75.

³⁷³Bk. **Kat. No. 51, 54, 55, 76, 84, 86.**

³⁷⁴Mansel, 1963, **a.g.k.**, 118 Res.96; İnan, 1975, **a.g.k.**, 168-170 No.94 Lev. LXXIX 1-3.

³⁷⁵İnan, 1975, **a.g.k.**, 40-43 No.9 Lev. XXI.

³⁷⁶Bk. İnan, 1975, **a.g.k.**, 123-124 No.64-65, 167 No.129-130.

durduğunu düşündürmektedir. I. Valerianus Dönem'ine tarihlendirilen bir sikkenin arka yüzünde Nike, kent kapısı içerisinde önünde yer alan *vexillum* çelenklerken tasvir edilmiştir³⁷⁷. Kent, MS III. yy ortalarından itibaren Anadolu'da artan Got ve Sasani tehlikesine karşı sur duvarlarını onarmış ve düşmana karşı kendini savunmuştur³⁷⁸. Bu yüzden Side'nin güvenliğini garanti eden kent kapısı içerisine zaferle ilişkili olarak Nike heykellerinin yerleştirilmesi beklenecek bir durumdur. Benzer şekilde Side'nin Doğu Kapısı'nı süsleyen *alegorik* silah kabartmaları da zaferle ilişkilidir.

II. XII. Dionysos

Side panteonunda önemli bir yere sahip tanrılardan bir tanesi Dionysos'tur. Zeus ile Semele'nin oğlu olan Dionysos tiyatronun tanrısı olmasının yanında antik dünyada şarabın tanrısı olarak da bilinir³⁷⁹. Bununla birlikte mistik karakter taşıyan Dionysos kültü aynı zamanda doğayla ve bereketle ilgilidir³⁸⁰. Hem Kıta Yunanistan'da hem de Anadolu'da kültü çok yaygındır³⁸¹. Anadolu'da kültünün önem arz ettiği merkezlerden biri Dionysos'un annesi Semele tarafından terkedildikten sonra getirildiği ve *nympheler* tarafından büyütüldüğü Nysa kentidir³⁸². Side'de kültü hakkında epigrafik, arkeolojik ve nümismatik malzemeler önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle Pamphylia'nın diğer kentlerine kıyasla Dionysos kültü hakkında kentte ele geçen malzemeler oldukça fazladır. Ele geçen materyaller Dionysos kültünün Side'de daha çok tiyatro ile olan yakın ilişkisini belgelemektedir. Bununla birlikte Dionysos kültüründe önemli bir yer tutan şarap ve bağıcılıkla ilgili bir kült karakterinin Side'de olup olmadığı ise belirsizdir.

Kültle ilgili epigrafik belgeler ağırlıklı olarak Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelmektedir. Sidece bir yazıtta geçen “diYneziw” (Διονύσιος) *theophor* ismi, tanrının Helenistik Dönem içlerinde kentte tapınımının olduğunu göstermektedir³⁸³. Yazıtlar tanrının kentteki kutsal alanının aynı zamanda bir *neokoros* alanı olduğunu

³⁷⁷Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253 Res.14 No.75.

³⁷⁸Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 95, 130.

³⁷⁹Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 585-590.

³⁸⁰Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 582-590; Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 213-215; Erhat, 2001, **a.g.k.**, 95; Rose, 2003, **a.g.k.**, 150; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 143-144.

³⁸¹Kült yayılımı ve merkezleri ile ilgili bk. O. Kern (1905). Dionysos. *RE*, (5), s. 1011-1026.

³⁸²Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 581; Simon, 1969, **a.g.k.**, 269; Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 202-203; Rose, 2003, **a.g.k.**, 147-148; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 138., Dipnot***. Side ve Perge Tiyatrolarının sahne binalarının podyum frizlerinde görülen Dionysos'un hayat hikâyesi benzer şekilde Nysa Tiyatrosu'nun sahne binası podyum firizinde de anlatılmıştır. Bk. V. İdil (1999). *Nysa ve Akharaka*. İstanbul: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, s. 43-50.

³⁸³Bean, 1965, **a.g.k.**, 74 Yazıt No.193 Lev. 27 Res.88; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 634-637 Yazıt No. S3.

belgelemektedir. MS III. yy'ın sonlarına tarihlendirilen bir yazıt, Side'nin Büyük ve Kutsal Gerusiası'nın ziyafet salonunda (*Deipnisterion* / *Banketsaal*), tanrı Dionysos onuruna bir *neokoros* kült alanının kurulmasından bahsetmektedir (**Kat. No. 3**)³⁸⁴. Geç İmparatorluk Dönemi'nde Side'nin iki önemli kurumu olan Demos ve Boule'nin yanında oluşturulan Gerusia, kentte politik, sosyal ve dinsel önemli görevler üstlenmiş bir organdı³⁸⁵. Mansel, Gerusia'nın ziyafet salonu olarak tiyatronun hemen yakınına konuşlandırılan ve Dionysos Tapınağı olarak adlandırılan yapının olabileceğini ifade etmiştir³⁸⁶. Ancak son yapılan araştırmalar kentte “M Binası” olarak adlandırılan yapıda yer alan Güney Stoa'nın, “Büyük ve Kutsal Gerusia'nın” ziyafet salonu (*Deipnisterion*) olduğunu ortaya koymuştur³⁸⁷. Nollé, *neokoros* kült alanının Side Gerusiası'nın ziyafet salonu içerisinde küçük bir şapel olduğunu ve burada imparatorun tanrı Dionysos ile birlikte tapınım gördüğünü ifade etmektedir³⁸⁸. Dionysos'un Roma imparator kültü ile yakın ilişkisi vardı. Örneğin Dionysos ile çok sayıda Roma imparatoru özdeşleştirilmiş ve “Yeni Dionysos” olarak tanrılaştırılmıştır³⁸⁹. Çok sayıda kentte imparatorlar genellikle özdeşleştirildikleri tanrının kutsal alanında kültüel onurlandırma elde etmiştir. Side'de direkt imparator için tapınak inşa edilmiyordu; aksine imparator onuruna kültüel düzenleme, kentte kültü önem arz eden tanrının kutsal alanında “*synnaos*” şeklinde gerçekleştiriliyordu. *Synnaos* tarzı onurlandırma esasen Helenistik Doğu'da en yaygın olan onurlandırma biçimiydi. Dionysos'un Gerusia'nın yemek salonundaki alanına *neokoros* statüsü verilmesi, tanrının kültünün kent için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Kentte tiyatronun kuzeybatı köşesinde yer alan *tetrastylos* ve *pseudoperipteros* planlı tapınak tanrı Dionysos'a atfedilmektedir. Tapınağın Dionysos'a atfedilmesinde en önemli faktör, tapınağın tanrı Dionysos ile yakın ilişkide olan tiyatronun yakınına

³⁸⁴Bosch, 1951, **a.g.k.**, 66-67 Yazıt No. 18; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 285-290 Yazıt No. 26.

³⁸⁵Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 97. Gerusia'nın dinsel görevleri arasında Athena ve Dionysos *neokoros* kutsal alanları ile ilgili finansal konulara bakmak vardı.

³⁸⁶Mansel, 1978, **a.g.k.**, 145-146. Mansel tapınağın hemen yakınında bulunan takım içerisinde bulunan yazıtları dikkate alarak tapınağın MS II. yy içerisinde Gerusia'nın ziyafet salonu (*Deipnisterion*) olarak kullanılmış olabileceğini belirtir.

³⁸⁷F. Soykal-Alanyalı (2019). Side'de Büyük ve Kutsal Gerusia. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (ASTAM), VIII. Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu (18-19 Nisan 2019), Bildiri Özetleri, s. 4.

³⁸⁸Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 290.

³⁸⁹Örneğin Marcus Antonius, Ephesos'ta “Yeni Dionysos” olarak tanrılaştırılmıştır. Benzer şekilde Anadolu'da çok sayıda kent İmparator Hadrianus, Commodus ve Caracalla için benzer adlandırma yapmışlardır. Bk. Öztürk, 2010, **a.g.k.**, 183.

konuşlandırılması olmuştur. Mansel, tapınağın tiyatroya yakın konumundan dolayı yapının tanrı Dionysos’a adanmış olabileceği üzerinde durmuştur³⁹⁰. Nollé, ise tiyatro çevresinde ele geçen Nemesis’e ait adakların çokça bulunmasından hareketle tapınağın Nemesis’e adanmış olabileceğini ifade etmiştir³⁹¹. Bununla birlikte H. S. Alanyalı’nın da dikkat çektiği üzere tapınağın Dionysos’a ait olabileceğini gösteren epigrafik veya arkeolojik herhangi bir veri yoktur³⁹². Ancak yakın zamanda Soykal – Alanyalı tarafından yapılan çalışmalar neticesinde tapınağın bir imparator kültü tapınağı olabileceği üzerinde durulmaktadır³⁹³. Zira tapınağın inşa tarihi hemen hemen MÖ I. yy’ın ikinci yarısı içerisinde³⁹⁴.

Epigrafik belgeler, Side’de Dionysos onuruna kutlanan *Agon Mystikos*’tan bahsetmektedir. Daha çok müzik ve sahne sanatları ile ilgili olan *Agon Mystikos*, İmparator Hadrianus tarafından kente bahşedilmiştir³⁹⁵. Bu *agon*un Side’de nasıl kutlandığı ile ilgili herhangi bir bilgimiz yoktur. Ancak Ankyra’da kutlanan *Agon Mystikos*, imparator ve Dionysos onuruna kutlanan, gösteri ve müzikal içerikli bir *agond*³⁹⁶. Side’de yazıtlar aracılığı ile belgelenen Dionysos Sahne Sanatçıları Derneği ve imparator kültü ile bağlantılı sahne oyunlarının (*Thymelik Agon*) varlığı, kentte sahne ve müzikal yarışmaların düzenlendiğini göstermektedir. Bu yüzden *Agon Mystikos*, sanatçıların, müzisyenlerin ve ayrıca tiyatronun koruyucu tanrısı Dionysos’a adanmış olmalıydı. Bununla birlikte Gallienus Dönemi’ne tarihlendirilen bir arka yüz tasvirinden hareket eden Nollé, *Agon Mystikos*’un Side’de ayrıca Demeter onuruna kutlandığı görüşündedir³⁹⁷. Zira bu iki tanrının kültü antik dünyadaki önemli mistik kültürlerdendi³⁹⁸. Mitosa göre Kadmos’un kızı İno’nun hizmetçisi olan Mystis, Dionysos’un eğitiminde önemli rol oynamış, tanrıya *mistik* sanatları öğretmiştir³⁹⁹. Aynı zamanda kentin sembolü

³⁹⁰Mansel, 1963, **a.g.k.**, 94; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 145.

³⁹¹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 117.

³⁹²Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 79.

³⁹³Soykal-Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 424, 431.

³⁹⁴Büyükkolancı, 2008, **a.g.k.**, 268-269; Piesker, 2015, **a.g.k.**, 173; Soykal-Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 423. Ayrıca stilistik olarak da tapınak, Augustus Dönemi’ne tarihlendirilmektedir. Genel olarak bk. Büyükkolancı, 2008, **a.g.k.**, 263-267.

³⁹⁵Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 85, 93, Uzunaslan, 2008, **a.g.k.**, 123.

³⁹⁶C. E. Bosch (1967). *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*. Ankara: TTTK, 155-156., Yazıt No. 128; Nollé, 1993a, **a.g.k.**,

³⁹⁷Nollé, 1986b, **a.g.k.**, 205., Dipnot 40; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86 Dipnot. 73, 116. Sikke tasvirinde masa üzerinde *agonistik* ödül ile masanın sağında ve solunda *thyrsaos* ile meşale betimlenmiştir (Hill, 1897, **a.g.k.**, 162 No.118).

³⁹⁸Burkert, 1977, **a.g.k.**, 247-260.

³⁹⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 42.

olan nar da mistik bir meyveydi ve kent MS III. yy içerisinde darp ettiği sikkeler üzerinde kendini “*mystik kent*” olarak kişileştirmişti⁴⁰⁰.

Dionysos Side’de aynı zamanda tiyatronun koruyucu tanrısıydı. *Agonistik* festivallerin çokça kutlandığı Side’de tiyatro oyunları önemli yer tutmaktaydı. Kentte ele geçen bir mezar epigramında *agonlar* sırasında imparator kültü ile ilişkili düzenlenen sahne gösterilerinden (*Thymelik Agon*) bahsedilmektedir⁴⁰¹. Tiyatronun *scaenae frons sokel* frizinde Dionysos’un hayatı kronolojik olarak tasvir edilmiştir⁴⁰². Friz kısmı kötü durumda korunagelmesine rağmen, tanrının hayatından bazı sahneleri, örneğin doğumu, banyo sahnesi, Hephaistos’un Olympos’a geri götürülmesi, takip etmek mümkündür. Alanyalı, frizin devamında Dionysos’un gizem kültü ile ilgili sahnelerin olduğunu belirtmektedir⁴⁰³. Benzer şekilde Side’nin komşusu Perge’de, tiyatronun sahne binası podyum frizinde de Dionysos’un hayatı konu edilmiştir⁴⁰⁴. Dionysos aynı zamanda *scaenae frons* kaset kabartmalarında da betimlenmiştir. Sarmaşık dalları ile süslenmiş bir daire içerisinde, kadınsı tarzda tasvir edilmiş Dionysos büstü, kaset köşelerinde çam kozası, zil, *lagabalon*, flüt, çift ağızlı balta, *auloi* ve üzüm salkımı gibi sembollerle verilmiştir⁴⁰⁵. Üzüm salkımı tanrının kültüründe önemli yeri olan şarabı ve bağıcılığı çağrıştırıyor olsa da, Side’de Dionysos’un bu tarz bir kült karakterine sahip olduğunu söylemek zordur.

Roma İmparatorluğu genelinde tanınmış olan ve birçok kentte merkezi bulunan Dionysos Sanatçıları Derneği’nin Side kentinde de bir şubesi vardı⁴⁰⁶. İmparator Claudius Dönemi’ne tarihlendirilen iki yazıt bu derneğin Side’de Erken İmparatorluk Dönemi’nden itibaren faaliyetlerde bulunduğunu belgelemektedir⁴⁰⁷. Yazıtlardan bir tanesi bu derneğin sahip olduğu bina (*temenos*) içerisine İmparator Claudius’un bir

⁴⁰⁰Örneğin bk. SNG v. Aul. 11 No. 4853; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253 Res. 14 No.77.

⁴⁰¹Nollé, 2001, **a.g.k.**, 541 Yazıt No.226.

⁴⁰²Alanyalı, 2003, **a.g.k.**, 269-270; Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 87-89 Res.14-20.

⁴⁰³Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 79.

⁴⁰⁴Genel olarak bk. J. İnan, A. Öztürk ve N. Atik (2000). Vorbericht über die Untersuchungen an der Fassade des Theaters von Perge. AA, Sonderdruck, 285-340.

⁴⁰⁵Alanyalı, 2003, **a.g.k.**, 271; Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 85 Res. 4; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 78-79.

⁴⁰⁶Dionysos Sanatçıları Derneği, Roma İmparatorluk Dönemi’nde başta Kıta Yunanistan, Anadolu ve Mısır olmak üzere birçok bölgede yayılmıştır. Genel olarak bk. S. Aneziri (2003). *Die Vereine der dionysischen Techniten im Kontext der hellenistischen Gesellschaft: Untersuchungen zur Geschichte, Organisation und Wirkung der hellenistischen Technitenvereine*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

⁴⁰⁷Bean, 1956, **a.g.k.**, 83 Yazıt No.50; Bean, 1965, **a.g.k.**, 47-48 Yazıt No. 147; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 299-301 Yazıt No. 31-32. Nollé, 32 numaralı yazıttaki harflerin büyüklüğünden hareketle bunun anıtsal bir yapıya ait olabileceğini ifade etmektedir. Belki de yazıt, diğer yazıtta da geçen Dionsyos Sanatçıları Derneği’nin binası (*temenos*) olarak adlandırılan yapıya aitti.

heykelinin dikilmesinden bahsetmektedir⁴⁰⁸. İmparator Hadrianus Dönemi'ne tarihlendirilen başka bir yazıt ise, Side *Boulesi* ve *Demosunun* bu derneğin sahip olduğu imtiyazların devam etmesi konusunda almış olduğu bir karardan bahsetmektedir⁴⁰⁹. Derneğin Side'deki imtiyazları hakkında yazıtlarda herhangi bir bilgi yoktur. Buna karşın bu derneğin kentte yapmış olduğu festivaller, tiyatro gösterileri ve diğer etkinliklerle ilgili bazı finansal imtiyazlara sahip olduğundan bahsedebiliriz⁴¹⁰. Kentte İmparator kültü ile ilişkili olarak kutlanan tiyatro gösterileri (*Thymelik agon*) muhtemelen Dionysos Sanatçıları Derneği tarafından düzenlenmekteydi⁴¹¹. Zira *agonistik* coşkunun yoğun olduğu Side kentinde tiyatro gösterilerinin önemli bir yer tuttuğunu, bu nedenle bu derneğin Side'de uzun yıllar boyunca faaliyet göstermesinin çok doğal olduğunu ifade edebiliriz.

Kentte aynı zamanda Dionysos kültüne hizmet etmiş kişilerin isimleri yazıtlar aracılığı ile belgelenmektedir. Bu rahiplerden biri olan Celsianus, hem Dionysos hem de Dea Roma rahipliğini sürdürdüğü dönemde kentte bereketli bol ürün elde edilmiş ve bunun dolayısıyla da onurlandırılmıştır⁴¹². Başka bir yazıt ise yaşamı boyunca Dionysos kültü rahipliği yapmış, aynı zamanda Side'de birçok memuriyete hizmet etmiş olan Decmus Iunius Zenodotos'u onurlandırmaktadır⁴¹³.

Epigrafiik buluntuların aksine kentte Dionysos ile ilgili ele geçen heykeltıraşlık ve nümismatik eserler sayıca azdır. 1947 yılında P Tapınağı'nda yapılan kazı çalışmaları sırasında bir adet Dionysos başı ele geçmiştir⁴¹⁴. Dionysos başının P Tapınağı civarında bulunmuş olması önemlidir. Zira P Tapınağı Demeter'e adanmış bir tapınaktı ve hem Demeter hem de Dionysos mistik kùltlerdendi. Hem Demeter kültü hem de Dionysos kültü birçok yönden benzerdi⁴¹⁵. Aynı zamanda her iki tanrı onuruna kentte *Agon*

⁴⁰⁸Bean, 1965, **a.g.k.**, 47-48 Yazıt No. 147; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 299-300 Yazıt No. 31.

⁴⁰⁹Bean, 1965, **a.g.k.**, 48-51 Yazıt No. 148; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 453-455 Yazıt No. 137. Karşılaştırma için ayrıca bk. Öztürk, 2010, **a.g.k.**, 139-140.

⁴¹⁰Örneğin Dionysos Sanatçıları Derneği, tiyatro gösterilerini sahneleyebilmek için bir kentten diğer kente seyahat ederken *asylon* imtiyazına sahip olabiliyordu (Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 85). Ayrıca bk. Aneziri, 2003, **a.g.k.**, 95, 246-249.

⁴¹¹Bk. Bean, 1965, **a.g.k.**, 48; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 300.

⁴¹²Bean, 1965, **a.g.k.**, 62-63 Yazıt No. 175; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 372-373 Yazıt No. 79.

⁴¹³Bean, 1965, **a.g.k.**, 35-36 Yazıt No. 127; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 368-370 Yazıt No. 76.

⁴¹⁴İnan, 1975, **a.g.k.**, 103-105 No. 48 Lev. 53. 1-4.

⁴¹⁵Simon, 1969, **a.g.k.**, 271-272; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 139. Hem Dionysos kültü hem de Demeter kültü mistik kùlt olmalarının yanında aynı zamanda doğayla ve bereketle ilişkiliydiler. Her iki tanrının kültü daha çok yeryüzünde insanların barış içerisinde yaşamıyla ilgilidir. H. W. Stoll, Dionysos ve Demeter'in kùlt karakterinin barış ile ilgili olmasından dolayı, savaşların anlatıldığı Homeros destanlarında her iki tanrının

Mystikos kutlanmaktaydı. Bu yüzden bu tapınak'ta Demeter'in yanında Dionysos'un da onurlandırılmış olabileceğini göz ardı etmemek gerekir⁴¹⁶. Kentte aynı zamanda adak eşyası olarak kullanılan Dionysos heykelcikleri ele geçmiştir⁴¹⁷. Ancak hem Dionysos başı hem de heykelcikler Dionysos'un Side'deki resmi hakkında yeterli bilgi sunmamaktadır. Dionysos Side sikkeleri üzerinde oldukça nadir karşımıza çıkmaktadır. Nadir görülen tasvirinde tanrı, ayakta, uzun *khiton* giyimli, üst gövdesi açık, sol elinde *thyrsaos* çubuğu, sağ elinde *kantharos* ve önünde panter ile gözükmektedir⁴¹⁸. Side'nin komşularından Attaleia kentinde de Dionysos kültü hem sikkeler hem de epigrafik buluntularla belgelenmiştir. Dionysos, Attaleia kenti sikkeleri üzerinde Helenistik Dönem'den başlayarak Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar çok değişik tiplerde tasvir edilmiştir⁴¹⁹. İmparatorluk Dönemi'nden gelen bir yazıt Attaleia'da Dionysos kültünün rahipliğini yürüten, aynı zamanda kentin *Eurgetesi* de olan Calpurnius Diodoros'tan bahsetmektedir⁴²⁰. Söz konusu yazıt Dionysos'un Attaleia'da en azından bir kutsal alanının varlığını ve kültünün önemini göstermesi açısından önemlidir.

II. XIII. Artemis

Apollon'un kız kardeşi Artemis, Side panteonunda önde gelen tanrıçalardan biridir. Tiyatro kaset kabartmalarında tanrıçanın tasvir edilmesi, kültünün Side kentindeki önemi ile açıklanabilir. Zira kaset kabartmalarında tasvir edilen tanrılar, Side panteonunda saygı gören, kentin önde gelen koruyucu tanrılarıydı⁴²¹. Kentte ele geçen *Sidece* yazıtlarda okunan Artemis isminden türetilmiş çok sayıda *theophorik* isim tanrıçanın kültünün kentte çok daha eskiye, en azından yazılı belgeler ışığında MÖ III. /II. yy'a kadar geri gittiğini belgelemektedir⁴²². Artemis'in Side'deki ikonografisi daha çok avcı tanrıça şeklindedir; öyle ki Side'de hiçbir zaman komşu Perge'deki gibi Artemis *Pergaia* tarzında görülmez⁴²³. Bunu en güzel örneğiyle tiyatrodaki kaset kabartmalarında görmekteyiz. Kaset kabartmasında Artemis, avcı elbisesi ve köşelerde geyik ve köpek

adının çok nadir geçtiğini ifade etmektedir. Dionysos ve Demeter ilişkisi ile ilgili ayrıca bk. Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 198-201.

⁴¹⁶Kaymak, 2015, **a.g.k.**, 219-221.

⁴¹⁷Bk. Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 76-79.

⁴¹⁸Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res. 11 No. 51 (Orbiana); RPC VI, No. 6417 *temporary* (S. Alexander).

⁴¹⁹Bk. Baydur, 1976, **a.g.k.**, 60-62.

⁴²⁰Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 108-110.

⁴²¹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 117.

⁴²²Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 118; Nollé, 2001, **a.g.k.**, Yazıt No. S1, S5, S7, S9.

⁴²³Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 86; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 80.

betimlemeleri ile Helen ikonografisinde, Avcı Artemis olarak betimlenmiştir⁴²⁴. Gallienus Dönemi'nden gelen bazı arka yüz tasvirlerinde de Artemis benzer şekilde avcı tanrıça olarak tasvir edilmiştir (**Kat. No. 89**)⁴²⁵. Gallienus Dönemi'nden gelen ikonografiler esasen iki kent arasında Roma İmparatorluk Dönemi'nde yaşanan çekişmenin bir yansımasıdır⁴²⁶. Ayağında çizmeler, sol elinde yay, sırtında sadaklık ve sağ eli ile önünde tahtta oturan ve elinde "A" taşıyan tanrıça Athena'yı çelenkleyen Artemis ikonografisi, Sidelilerin Artemis'i avcı tanrıça olarak benimsediklerine güçlü kanıt oluşturmaktadır. Ancak Side'nin komşusu Perge kentinin baş tanrıçası Artemis *Pergaia*nın Side'de taraftarı olduğu kesindir. Zira Sideli vatandaşların Perge Artemis kutsal alanına yapmış oldukları adaklara ait envanter listesi bunun en güçlü kanıtıdır⁴²⁷. Özellikle Artemis *Pergaia* kültü nedeniyle Perge, Pamphylia'nın dini merkezi ve aynı zamanda hacıların uğrak merkezi konumundadır⁴²⁸.

Artemis, Side'nin İmparatorluk Dönemi'nde darp etmiş olduğu sahte otonom darpların ön yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır⁴²⁹. Bu açık bir şekilde tanrıçanın kültürünün kentteki önemini göstermektedir. II. Philippus'a ait bir arka yüz tasvirinde Artemis, sağa doğru hareket halinde, sol elinde yay, sağ eliyle arkasındaki sadaklıktan ok alırken tasvir edilmiştir⁴³⁰. Bununla birlikte Roma İmparatorluk Dönemi darplarında Artemis genellikle Athena ve Apollon ile birlikte değişik ikonografilerde görülmektedir. Ancak bu tasvirlerde de tanrıça avcı ikonografide verilmiştir. Side ile Perge kentleri arasında III. Gordianus Dönemi'nde gerçekleşen ve Side kentinin Apollon ile temsil edildiği *homonoia* darplarında da Artemis, kısa *khiton*, elinde yay ve yanında geyik ile avcı ikonografidedir⁴³¹. Side'nin Athena ile temsil edildiği *homonoia* darplarında ise Artemis uzun *khiton*, elinde meşale ve bazen yanında geyik ile görülmektedir⁴³². II. Philippus'a ait bir sikke üzerinde ise tanrıça bu kez Athena ile bir ateş sunağı üzerinde el sıkışırken

⁴²⁴Alanyalı, 2003, **a.g.k.**, 270; Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 85-86 Res. 6; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 80, 90 Res.11.

⁴²⁵Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260 Res. 20 No. 105-106; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 307 No. 160.

⁴²⁶Ayrıca bk. Tip IV. 3. Tahtta oturan Athena, sağ elinde kentin *protēsi*, sol elinde palmiye.

⁴²⁷Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 209-211 Yazıt No. TEp 7.

⁴²⁸Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 311; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 80.

⁴²⁹SNG v. Aul. 11, No. 4808. Artemis için belirgin olan arkasında taşıdığı sadaklıktır.

⁴³⁰SNG Österreich II., 96 No.1909; RPC VIII, No. 21166, 26802 *unassigned* (II. Philippus, *Caes.*).

⁴³¹Bk. SNG v. Aul. 11, No.4831; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261 Res. 21 No. 114; M. Karola-Nollé und J. Nollé (1994). *Vom feinen Spiel städtischer Diplomatie: Zu Zeremoniell und Sinn kaiserzeitlicher Homonoia-Feste. ZPE*, (102), s. 260 No.20 Lev. 5.

⁴³²Bk. Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 191-193; SNG v. Aul. 11, No.4831. SNG Pfp IV, No. 758, 762; SNG France III, No.863. Artemis'in yanında geyik ile betimlendiği *homonoia* darpları için bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261 Res. 21 No. 113; SNG v. Aul. 11, No.4830; SNG France III, No. 859.

tasvir edilmiştir (**Kat. No.70**)⁴³³. Sikke ikonografisi *homonoia* darplarından bilinen ikonografi olmasına rağmen, sikke lejantında *homonoia* yazısı geçmemektedir. Sikke ikonografisinin ortaya çıkmasına etki eden neden hakkında herhangi bir fikir sahibi değiliz; ancak Artemis'in uzun *khiton*, elinde meşale, başında şua tacı ile tasvir edilen ikonografisi aynı zamanda Side ile Perge arasında görülen *homonoialarda* karşımıza çıkmaktadır⁴³⁴. Muhtemelen sikke ikonografisi iki kent arasında devam eden dostluğun devamı olarak darp edilmiş olsa gerektir. 2006 yılında kentte “*Büyük Kapı*” olarak adlandırılan yerde bir su havuzunun kaldırılması sırasında Athena ve Artemis’e adanmış bir sunak ele geçmiştir (**Kat. No. 11**).

Artemis ile ilgili sikkeler üzerinde karşılaşılan ilginç ikonografilerden biri ise İmparator Gallienus Dönemi’nden gelmektedir. Arka yüz tasvirinde Artemis bir tapınak içerisinde tasvir edilmiştir⁴³⁵. Sikke tasvirinde dikkati çeken ise Artemis’in her iki yanında geyikler ve başında yüksek bir *polos* ile Artemis *Ephesia* ikonografisinde betimlenmiş olmasıdır. Tapınak içerisinde tasvir edilen kült heykeli ikonografisi açıkça Artemis’in kentteki kutsal alanına işaret etmektedir. Literatür anlatımları Side *territoriumunda* yer alan iki Artemis Tapınağı’ndan bahsetmektedir. Bunlardan bir tanesi İmparator Diocletianus Dönemi’nde (MS 284-305) fanatik Hristiyanlar tarafından tahrip edilen Artemis Tapınağı’dır⁴³⁶. Bir diğeri ise Stadiasmus Maris Magni’de geçen, Side’den yaklaşık dokuz *stadion* doğuda Melas nehrinin ağzında yer alan Artemis Tapınağı’dır⁴³⁷. Bununla birlikte fiziksel olarak bugüne kadar yerleri tespit edilemeyen bu iki tapınağın aslında tek bir tapınak olup olmadığı konusu ise kesin değildir. Roma İmparatorluk Dönemi’nden gelen bir mezar yazıtında Side’de Artemis kültüne hizmet eden rahibe Nane onurlandırılmaktadır⁴³⁸. Kentte Artemis kültünün memuriyetinin olması, tanrıçanın kentte bir kutsal alanının olduğuna güçlü delil oluşturmaktadır. MS III. yy’ın başlarına

⁴³³SNG PfpS IV, No. 778; RPC VIII, No.21154 *unassigned*. Ayrıca bk. **Tip III. XIII. II. Athena ile Artemis.**

⁴³⁴Artemis’in bu ikonografisi aynı zamanda Perge’de birçok anıtta karşımıza çıkmaktadır. Bk. S. Onurkan, (1969). Perge Artemis Pergaia Kabartmaları ve Artemis Pergaia. *Belleten*, (XXXIII. 131). Ankara: TTK, Lev. VIII Res. 33 Lev. IX Res. 35-36 Lev. X Res. 38-39.

⁴³⁵A. T. Tek ve H. Köker (2015). Side Arkeoloji Müzesi’nde Yürütülen Nüsmatik Araştırmaları 2014. *ANMED*, (2015/13), s. 252 Resim 2.

⁴³⁶Mansel, 1965, **a.g.k.**,892; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 191 Yazıt No. TLit 57.

⁴³⁷Nollé, 1993a, **a.g.k.**,16, 150 Yazıt No. TLit 8.

⁴³⁸Nollé, 2001, **a.g.k.**, 547-548 Yazıt No. 228.

tarihlendirilen bir yazıtta, Paionios oğlu Aurelious Konon'un kaidesi ile birlikte bir Artemis heykeli adadığı yazmaktadır⁴³⁹.

II. XIV. Ares

Savaş tanrısı Ares kültü hakkında Side'de epigrafik, nümismatik ve heykeltıraşlık eserler aracılığı ile bilgi sahibi olmaktayız. Kentte Ares kültü ile ilgili bilgi verecek epigrafik belgeler direkt olarak elimize geçmese de, Side *territorium*unda yer alan Gebece⁴⁴⁰ ve Sarnıçbeleni⁴⁴¹ yerleşmelerinde bulunmuş iki yazıt, tanrının elde etmiş olduğu onurlandırmayı göstermesi açısından kayda değerdir⁴⁴². Geç Roma Dönemi'ne tarihlendirilen yazıtlarda söz konusu olan, Ares için yapılan adakların, tanrının talimatı sonrasında, adak sahibinin yemini üzerine başka bir kişi tarafından yapılmış olmasıdır⁴⁴³. Nollé, Gebece'deki yazıtta geçen “ἐπιφανεστάτου” sıfatının tanrının bir *epithetonu* olduğunu ve bunun tanrının *epiphanesi* şeklinde algılanması gerektiğini ifade eder⁴⁴⁴. Gebece'deki yazıttan, adağı gerçekleştiren kişinin kendi imkânları ile hem tanrının bir resmini, yani kült heykelini, hem de kaidesi ile birlikte bir heykelcik adadığı anlaşılmaktadır⁴⁴⁵. Sarnıçbeleni'ndeki yazıtta ise adağı gerçekleştirenin kendi cebinden bronz bir tanrı heykeli adadığı anlaşılmaktadır⁴⁴⁶. Gonzales, her iki yazıtta da resmi bir kehanetin olduğunu ifade etmekte ve Ares'in kehanet yönüne işaret etmektedir⁴⁴⁷. Her iki yazıt, Ares'in Side *territorium*undaki kehanet karakterini kanıtlaması açısından önemlidir.

Side'ye komşu kentlerden ele geçen epigrafik belgeler Ares'in kült karakteri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Perge'de ele geçen bir yazıtta Ares, duaları işiten, kabul eden tanrı olarak ἐπήκοος *epithetonu* ile onurlandırılmıştır⁴⁴⁸. Yazıtta

⁴³⁹Bean, 1965, **a.g.k.**, 39 Yazıt No. 135; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 263 Yazıt No. 5.

⁴⁴⁰Gebece yerleşmesi Manavgat'ın 20 km kuzey doğusunda yer almaktadır (Hellenkemper – Hild, 2004, **a.g.k.**, 542).

⁴⁴¹Sarnıçbeleni yerleşmesi ise Manavgat'tın yaklaşık 24 km doğusunda yer almaktadır (Hellenkemper – Hild, 2004, **a.g.k.**, 542; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 604-605).

⁴⁴²Nollé, 2001, **a.g.k.**, 602-602 Yazıt No. 377 (Gebece), 378 (Sarnıçbeleni).

⁴⁴³Karşılaştırmalı olarak bk. Nollé, 2001, **a.g.k.**, 602-605; M. Gonzales (2005). The Oracle and Cult of Ares in Asia Minor. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, (45/3), s. 272-275; C. Sponsel (2017). *Der Areskult in Metropolis (Ionien)*. Erlangen: FAU University Press, s. 98-101.

⁴⁴⁴Nollé, 2001, **a.g.k.**, 603. Bu durumda tanrının buyruğunun *epiphane* şeklinde, büyük olasılıkla bir kehanet, ilham veya rüya yoluyla verildiği anlaşılmaktadır.

⁴⁴⁵“Ἀρεως, τ[ὸ] ἄγαλμα ἐκ] τῶν / ιδίων καὶ [τὸ εἰκόνιον]ν σὺν τῇ / βάσι ἀνέ[θηκεν] τῷ θεῷ” (Nollé, 2001, **a.g.k.**, 602 Yazıt No. 377).

⁴⁴⁶“τὸ χάλκι[νον ἄγαλμα] / μα ἐκ τῶν ιδίων” (Nollé, 2001, **a.g.k.**, 605 Yazıt No. 378).

⁴⁴⁷Gonzales, 2005, **a.g.k.**, 271.

⁴⁴⁸Şahin, 1999, **a.g.k.**, 271-272 Yazıt No. 234.

onurlandırılan kişi üç ay boyunca Perge Akropolisi'ni sorunsuz bir şekilde gözetlediği için Ares'e adakta bulunmuştur. Bir diğer yazıt da benzer şekilde Akropolisi gözetlemekle görevli bir kişinin, başarılı görevi sonrasında Ares'e yaptığı adakla ilgilidir⁴⁴⁹. Perge'de bulunmuş başka bir yazıt ise Ares kültü rahibi Hermaios oğlu Artemidorus'tan bahsetmektedir⁴⁵⁰. Ares ayrıca Perge Tiyatrosu *gigantomakhia* firizinde tasvir edilmiştir. Ares, *biga* içerisinde tamamen zırhlı ve silahlı betimlenmiştir⁴⁵¹. Benzer şekilde Aspendos kentinde de Ares kültü rahibi belgelenmiştir⁴⁵². Aspendos'taki yazıtın içeriği, Ares rahibi Antimachos oğlu Kyaaios için eşi Nane tarafından yapılan adak ile, muhtemelen tanrının heykelinin dikilmesi ile ilgilidir.

Ares'in kült karakteri hakkında bilgi veren ilginç bir yazıt ise Side'ye komşu Dağlık Kilikya kenti Syedra'dan gelmektedir. MÖ I. yy'a tarihlendirilen yazıt, Syedralıların muzdarip olduğu korsanlık faaliyetlerinden nasıl kurtulacağı ile ilgili Klaros Apollon kehanet merkezinden aldığı bir cevap ile ilgilidir⁴⁵³. Syedralıların almış olduğu kehanet, kent merkezinin ortasına kana susamış, insan katili Ares'in bir heykelinin dikilmesi, Hermes'in onu zincirlemesi ve daha sonra adalet tanrıçası Dike'nin Ares hakkında karar vermesi ile ilgilidir. Bu şekilde Syedralıların korsan tehlikesinden kurtulacağı ve kentin huzura kavuşacağı anlatılmaktadır. Yazıtta, Ares'ten "insan katili, kana susamış bir tanrı" olarak bahsedilmektedir. Tanrının bu yönü Homeros destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Homeros'ta Ares'ten pek sevilmeyen bir tanrı olarak bahsedilir. Ares, insanların düşmanı, baş belası, eli kanlı, kaleleri yıkan olumsuz bir varlık olarak görülür⁴⁵⁴. Syedra'daki kehanet yazıtı Ares'in kent koruyucu yönünü yansıtmaları bakımından önemlidir. Karola – Nollé'ye göre, söz konusu kehanet düzenlemesinin arkasında sihirli bir fikir yattığını, Ares'in zincirlenmesi ile korsanların kente vermiş oldukları zararın, şiddetin son bulacağı anlatılmak istenmektedir⁴⁵⁵. Görünen o ki, Syedralılar kehanete uymuşlar ve Ares, Hermes ve Dike'den oluşan heykel grubunu kentlerine dikmişlerdir. Bunun en güçlü kanıtı, kehanet yazıtının heykel grubunun kaidesine kazınmış olması ve kentin İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde bu heykel

⁴⁴⁹Şahin, 1999, **a.g.k.**, 272 Yazıt No. 235.

⁴⁵⁰Şahin, 1999, **a.g.k.**, 282 Yazıt No. 252.

⁴⁵¹Alanyalı, 2012a, **a.g.k.**, 126 Res. 127-130.

⁴⁵²SEG XVII, No. 650; Brandt, 1988, **a.g.k.**, 246.

⁴⁵³Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 23-24; Gonzales, 2005, **a.g.k.**, 279-280.

⁴⁵⁴Erhat, 2001, **a.g.k.**, 50.

⁴⁵⁵Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 24.

grubunu gösteren tasvirlerin sıkça yer almasıdır⁴⁵⁶. Aynı şekilde MÖ 67-63 yılları arasında M. Pompeius Doğu Akdeniz'deki korsanlık faaliyetlerine son vermiştir.

Side kent sikkelerine baktığımızda Ares'i çok nadir olarak görürüz. Savaş tanrısının nadir olarak görülmesinin nedeni Side'de kentin koruyucu tanrıları olarak Athena ve Apollon'un algılanması olsa gerektir. Özellikle savaş ve kentin savunulması ile ilgili konularda Athena ve Apollon ön plana çıkmaktadır. Traianus Decius Dönemi'nden gelen bir arka yüz tasvirinde zırhlı betimlenmiş Ares, elinde mızrak ve kalkan ile görülmektedir⁴⁵⁷. Bu ikonografi aynı zamanda Side'ye komşu kentlerin sikkeleri üzerindeki ikonografi ile benzerdir⁴⁵⁸. Ancak Side sikkeleri üzerinde görülen ilginç bir Ares ikonografisi tanrının Side kenti için önemini göstermektedir. İmparator Caracalla'ya ait sikkenin arka yüzünde silahlı ve zırhlı betimlenmiş Ares, karşısında yüksek bir kaide veya sunak üzerinde bulunan *kolossal* bir Caracalla portresi ile tasvir edilmiştir⁴⁵⁹. İmparator Caracalla yalnız yönetimde olduğu dönemde Side kentine bir portresini göndermiştir⁴⁶⁰. Bu olay Side sikkeleri üzerinde kentin önde gelen tanrısı Athena ile de tematize edilmiştir⁴⁶¹. Buna karşın sikke tasvirinde Ares'in yer alması şaşırtıcıdır. Zira Caracalla ile Ares arasındaki kültürel ilişki hakkında bir fikir sahibi değiliz. Nollé, kesin olmamakla birlikte sikke tasvirinde bir kült topluluğunun söz konusu olabileceğini ifade eder⁴⁶². Bu şaşırtıcı durum tanrının imparator Caracalla'nın koruyucu tanrısı olması ile açıklanabilir. Zira Pisidia kenti Amblada'da hem Caracalla hem de kardeşi Geta "Yeni Ares" olarak onurlandırılmıştır⁴⁶³. Sikke tasvirinde söz konusu olan muhtemelen kültürel bir onurlandırmadır. Aynı şekilde Side'de M binasının "*imparator*

⁴⁵⁶Sikke betimlemeleri ile ilgili olarak bk. SNG Cop. 33, No. 253 (Gallienus); SNG v. Aul. 13, No. 5903 (T. Gallus); SNG PfPs. VI, No.1238-1240 (Gallienus).

⁴⁵⁷RPC IX, No. 1418.

⁴⁵⁸Örneğin bk. Sillyon (SNG PfPs. IV, No.929-930, 946; SNG France III, 969-970, 983-984), Laertes (SNG v. Aul. 13, No. 5692; SNG PfPs. VI, No.881) Lyrbe (SNG PfPs. VI, No.887-888), Syedra (SNG PfPs. VI, No.1227, 1252-1255).

⁴⁵⁹C. C. Vermeule (1968). *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor*. Cambridge: Harvard University Press, ön kapak resmi ve XVII; Price, 2004, **a.g.k.**, 312; Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 110 Görsel 3. 27.

⁴⁶⁰Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 112; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 77.

⁴⁶¹Bk. Athena sikke tipleri, **Tip IV. II. Tahtta oturan Athena, önünde Caracalla portresi ile.**

⁴⁶²Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 120.

⁴⁶³Talloon – Waelkens, 2004, **a.g.k.**, 197 Dipnot 90. H. von Aulock koleksiyonunda yer alan bir Caracalla sikkesinin arka yüzünde Ares, "Αμβλαδεων Λακεδαι νεος Αρης" lejanti ile verilmiştir (SNG v. Aul. 12, No. 4904).

onurlandırma salonu” olarak adlandırılan bölümünde Ares’in “Borghese” tipinde bir heykeli ele geçmiştir⁴⁶⁴.

Ares aynı zamanda Side’deki anıtsal *nymphaion*un korkuluk levhalarında Aphrodite ile birlikte tasvir edilmiştir⁴⁶⁵. Mitolojik bir konuyu yansıtan kabartma üzerinde, Aphrodite’nin Ares’i silahlarından arındırması konu edilmiştir. Tanrısal çift ayrıca Side Tiyatrosu’ndaki Dionysos frizinde Gigantlara karşı savaşıırken tasvir edilmiştir⁴⁶⁶. Side’den fazla uzakta olmayan Çavuşköy yerleşmesinde bir mezar içerisinde Zeus ve Aphrodite heykelcikleri ile birlikte bir Ares heykelciği ele geçmiştir⁴⁶⁷. MS III. yy’ın ilk yarısına tarihlendirilen heykelcik Ares’i, başında miğferi, zırhlı, elinde kalkan ve mızrak ile göstermektedir. Aynı zamanda Side’de ele geçmiş ve kentin önde gelen tanrılarının atribütlerinin tasvir edildiği bir kapı *lentosu* üzerindeki miğfer Nollé tarafından Ares ile ilişkilendirilmektedir⁴⁶⁸.

II. XV. Aphrodite

Side’de tapınım gören kütlerden bir diğeri ise Aphrodite’dir. Ancak Aphrodite kültü hakkında sadece yazıtlar ve heykeltıraşlık eserler aracılığı ile bilgi sahibi olmaktayız. Kentte Aphrodite kültü ile ilgili şaşırtıcı olan Nollé’nin de dikkat çektiği üzere, sikkeler üzerinde tanrıçanın bir tasvirinin bugüne kadar ele geçmemiş olmasıdır. Nollé’ye göre bunun nedeni Aphrodite kültürünün anlamının ve popüleritesinin Side kentinde yeteri kadar olmamasıdır⁴⁶⁹. Bununla birlikte Öztunç’un da ifade ettiği üzere kentte Aphrodite ile ilgili plastik eserlerin fazla olmaması Nollé’nin bu görüşünü destekler niteliktedir⁴⁷⁰. MÖ 50 / MS 50 yıllarına tarihlendirilen yuvarlak bir kaide üzerindeki yazıt, Aphrodite kültü ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Yazıtın tercümesi şu şekildedir:

“Beni, köpüklerden doğanın oğlu Eros’u Dionysios diktirdi, babası Paion’dan devralırken aynı mesleği, o ben ki, ateş saçan şimşegi taşıyım elimde, bir zamanlar Kyklopların tanrıların tanrısı gök gürleten Zeus için yaptığı şimşegi; O, küçük olsam da

⁴⁶⁴Mansel, 1963, **a.g.k.**, 116 Res. 93; İnan, 1975, **a.g.k.**, 43-46 No. 10 Lev. 22, 1-3; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 180 Res. 197.

⁴⁶⁵Mansel, 1963, **a.g.k.**, 61-62 Res. 44; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 105-106 Res.113.

⁴⁶⁶Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 88-89 Res. 20.

⁴⁶⁷İnan, 1975, **a.g.k.**, 67-68 No. 21 Lev. 34, 1; Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 66-69 Ars 1.

⁴⁶⁸Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 281-282 Yazıt No. 24.

⁴⁶⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 119.

⁴⁷⁰Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 99-100.

*bana, kanatlarımın gücü sayesinde daha güçlü olacağımı göstermek istedi. Paion'un oğlu, Polychares'in torunu, eski Aphrodite epistatesi Dionysios Maleis."*⁴⁷¹

Yazıt her şeyden önce kentte bir Aphrodite Tapınağı'nın bulunduğunu belgelemektedir. Zira babası Paion gibi Dionysios Maleis'in de yürüttüğü ἐπιστάτης görevi, Aphrodite kutsal alanının bakımı ile ilgili sınırlı bir görevi ifade etmektedir⁴⁷². Maleis bu görevi beş yıl boyunca sürdürmüş ve görev süresi sonunda bir Eros heykeli diktirmiştir. Yazıt, antik dönemin en sevilen adaklarından biri olan Eros heykellerinin Side'de Aphrodite kültü ile bağlantılı olduğunu göstermektedir⁴⁷³. Bununla birlikte yazıt ayrıca hem Aphrodite kültü memuriyetindeki beş yıllık süreyi hem de kültle ilgili görevlerin babadan oğula geçtiğini belgelemektedir⁴⁷⁴.

Kentte ele geçen başka bir yazıt benzer şekilde başka bir Aphrodite rahibesinden bahsetmektedir. Yazıtta Archedemos'un torunu, Obrimos'un oğlu Platon'un Aphrodite kültüne beş yıl boyunca sadakati ve kutsallığı ile hizmet eden eşinin bir heykelini diktiğinden bahsetmektedir⁴⁷⁵. Bu yazıtta aynı şekilde kentteki Aphrodite kutsal alanında görevli, adı bilinmeyen bir rahibeden bahsetmektedir. Bununla birlikte iki yazıt birlikte değerlendirildiğinde Side'de Aphrodite kültüne hem erkeklerin hem de kadınların hizmet ettiğini öğrenmekteyiz. 2020 yılında F. Alanyalı başkanlığında yapılan kazılarda, tapınaklar bölgesi olarak adlandırılan bölgede, P Tapınağı'nın yakında, deniz kenarında kutsal alan olarak düşünülen bir yer açığa çıkartılmıştır. Kazılar sırasında *bothros* olarak düşünülen yuvarlak bir mekân ile MÖ IV. ve V. yy'lara tarihlendirilen çok sayıda pişmiş toprak figürünün yanında ayrıca Hypnos ve elleri arkadan bağlı Eros heykelciği ele geçmiştir. F. Alanyalı, kutsal alanın deniz kenarına konuşlandırılması, ele geçen buluntular ve *bothros* içinden çok sayıda deniz kabuğunun çıkmasından hareketle bu alanı Aphrodite kutsal alanı olarak tanımlamıştır⁴⁷⁶.

⁴⁷¹J. Nollé (1984). Eros mit dem Blitz. *EpigrAnat*, (4), s. 17-19., No. 1; Nollé, 1988, **a.g.k.**, 65; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 259-262 Yazıt No. 3.

⁴⁷²Nollé, 1984, **a.g.k.**, 18; Nollé, 1988, **a.g.k.**, 65; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 259-262 Yazıt No. 3.

⁴⁷³Nollé, 1984, **a.g.k.**, 24.

⁴⁷⁴Nollé'nin de ifade ettiği üzere yazıtta Maleis, babasının bu memuriyete hizmetini gururla vurgulamaktadır (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 260). Memuriyet süresi sadece Aphrodite kültüründe değil aynı zamanda Apollon kültüründe de beş yıldır.

⁴⁷⁵Bean, 1965, **a.g.k.**, 30-31 Yazıt No. 121; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 387-388 Yazıt No. 98. Yazı erken veya

⁴⁷⁶F. Soykal Alanyalı (2021). Side'de Yeni kazılar Işığında Yeni Keşifler. *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (ASTAM), Kazı ve Yüzey Araştırmaları Semineri Dizisi*'nde sunulmuş bildirir <https://www.youtube.com/watch?v=IS6RrXTB0zc> (Erişim tarihi: 23.06.2021).

Side ve çevresinden çok sayıda Aphrodite heykeli ve heykelciği ele geçmiştir. Bunlardan bazıları İnan tarafından⁴⁷⁷, bazıları ise yakın zamanda Öztunç tarafından yayınlanmıştır⁴⁷⁸. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere normal insan ölçülerindeki plastik heykeller, heykelcilere oranla sayıca azdır. Bulunan heykelciklerden birçoğu tanrıçanın Louvre – Napoli tipindedir⁴⁷⁹. Bunun dışında Antalya tipi⁴⁸⁰, yarı giyimli Pudica tipi⁴⁸¹, Sandalını bağlayan – çözen tipi⁴⁸² ve Anadyomene tipinde tanrıçanın heykelcikleri ele geçmiştir⁴⁸³. Aphrodite heykelciklerinde dikkati çeken tanrıçanın yanında yer alan küçük figürdür. Bu figür ölüm ve uykuyu sembolize eden Hynos olup Side'deki Aphrodite ikonogafisinde çok sık karşımıza çıkmaktadır⁴⁸⁴. Side ve çevresindeki buluntuların çokluğu, bu heykelciklerin Side'de bir atölyede üretildiklerini düşündürmektedir⁴⁸⁵. Heykelciklerin çokluğu bunların özel veya dinsel alanlar için üretildiklerini göstermektedir. Bununla birlikte Side'deki Aphrodite kültü ile ilgili her hangi bir fikir edinmek güçtür. Zira çoğunluğu satın alma yolu ile müzeye kazandırıldığı için buluntu kontekleri ile ilgili fazla bilgi sahibi değiliz. Küçük heykelcikler özellikle özel alanlarda kült amaçlı olarak; mezar ve dini yapılarda ise adak amaçlı kullanılmaktadırlar. Bazı Aphrodite heykelciklerinin buluntu kontexti, bunların adak eşyası olarak kullanıldıklarını göstermektedir. Örneğin N1 tapınağı kazısında bulunan Aphrodite heykelciği⁴⁸⁶ ve Çavuşköy yerleşmesinde bir mezar odasında Zeus ve Ares heykelcikleri ile birlikte ele geçen Aphrodite heykelciği⁴⁸⁷, bunların daha çok mezar sahibi için bir adak olarak sunulduklarını düşündürmektedir⁴⁸⁸.

⁴⁷⁷İnan 1975 yılındaki çalışmasında yaklaşık 14 adet Aphrodite'ye ait eser yayınlamıştır. Bunlardan 9 tanesi Aphrodite'ye ait heykelcik veya fragman (İnan, 1975, **a.g.k.**, No.8, 80, 81, 84, 134, 214, 217, 220, 239), 5 tanesi ise Aphrodite heykellerine ait, baş, *torso* ve diğer fragmanlardan oluşmaktadır (İnan, 1975, **a.g.k.**, No.82, 122, 123, 124, 125).

⁴⁷⁸Öztunç ise 2018 yılında yapmış olduğu çalışmada Side Müzesi'nde korunan yaklaşık 9 adet eseri ilk olarak yayınlamıştır (Öztunç, 2018, **a.g.k.**, Aph 1, 3, 4, 6, 8, 9, 10, 14, 16). Bununla birlikte 2018 yılında Side Antik Kenti kazı çalışmaları sırasında 331 nolu parselde bir Aphrodite heykelciği daha ele geçmiştir (Öztunç – Erkoç, 2019, **a.g.k.**, 135 Kat. Nr.3).

⁴⁷⁹Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 97-98 (Aph 1-6); Öztunç – Erkoç, 2019, **a.g.k.**, 134.

⁴⁸⁰Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 28-31 Aph 11-12.

⁴⁸¹Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 21-27 Aph 7-10.

⁴⁸²Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 32-33 Aph 13.

⁴⁸³Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 33-34 Aph 14.

⁴⁸⁴Araştırmalarda genel olarak Aphrodite'nin yanında yer alan figür Eros veya Hynos olarak yorumlanmaktadır. Bk. Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 23.

⁴⁸⁵İnan, 1975, **a.g.k.**, 7; Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 116-120.

⁴⁸⁶İnan, 1975, **a.g.k.**, 168 No. 134; Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 19 Aph 5.

⁴⁸⁷İnan, 1975, **a.g.k.**, 38-40 No. 8; Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 13-16 Aph 2.

⁴⁸⁸Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 95; Öztunç – Erkoç, 2019, **a.g.k.**, 131-132.

Side'ye komşu Pamphylia kentleri içerisinde Aphrodite kültü bilhassa Aspendos kentinde ön plana çıkmaktadır. Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelen yazıtlar kentteki Aphrodite *Kastnietides* kültünden bahsetmektedir⁴⁸⁹. Kült aynı zamanda sikkeler aracılığı ile belgelenmektedir⁴⁹⁰. İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen, yan yana ayakta duran çift tanrıça betimi Aphrodite *Kastnietides* ile ilişkilendirilmektedir⁴⁹¹. Antik literatür anlatımlarında bahsedilen mitolojik kuruluş efsanesi ile ilişkilendirilen Aphrodite *Kastnietides*, kültünün kentin kuruluşuna kadar geri gittiğini göstermektedir⁴⁹². Side'nin bir diğer komşusu Perge'de ise Aphrodite için sık kullanılan bir *epithetonu* öğrenmekteyiz. Perge'de Güney Hamamı'nda fragmanlar halinde ele geçmiş küçük bir sunak üzerindeki yazıtta Aphrodite duaları işiten tanrıça anlamında *epekoos* sıfatı ile onurlandırılmıştır⁴⁹³. *Epekoos* özellikle Aphrodite için çok sık kullanılan bir sıfattır⁴⁹⁴. Belki de duaları işiten, dualara icabet eden tanrıça olduğu için kendisine çok sık adak sunulmaktadır. Perge'de aynı zamanda çok sayıda Aphrodite heykeli ve heykelciği ele geçmiştir. Perge Akropolisi'nde F1 olarak işaretlenen alanda yapılan kazılarda ele geçen pişmiş toprak figürünler, burada Aphrodite'ye ait bir kutsal alanın olabileceğini düşündürmektedir⁴⁹⁵. Tanrıça, Perge Tiyatrosu *gigantomakhia* firizinde Eroslar ile birlikte tasvir edilmiştir⁴⁹⁶. Aphrodite aynı zamanda, Perge'nin İmparatorluk

⁴⁸⁹L. Robert (1960). Monnaies et Divinités d'Aspendos. *Hellenica*, (XI/XII), s. 177; Jameson, 1970, **a.g.k.**, 104; Brandt, 1988, **a.g.k.**, 242-243; E. Şahin (2018). *Aspendos'un Aphrodite Kastnietis Kültü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 169., Fig. 93.

⁴⁹⁰İmparator Augustus'tan başlayıp Gallienus Dönemi'ne kadar Aphrodite *Kastnietides* sikkeler üzerinde betimlenmiştir. Sikkeler üzerindeki tasvirleri için bk. Şahin, 2018, **a.g.k.**, 164-168.

⁴⁹¹İmparatorluk Dönemi Aspendos sikkeleri üzerinde görülen ikiz tanrıça betimi ilk olarak L. Robert tarafından Aphrodite *Kastnietides* ile ilişkilendirilmiştir (Robert, 1960, **a.g.k.**, 177-178). Ayrıca bk. Brandt, 1988, **a.g.k.**, 241; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 67; Şahin, 2018, **a.g.k.**, 5-6.

⁴⁹²MÖ III. yy'da yaşamış olan Kallimachos, Aspendos'un Mopsos tarafından kurulduğunu ve Mopsos'un Aspendos'ta Aphrodite *Kastnietides*'e bir domuz kurban ettiğinden bahsetmektedir (Kallimachos, İambî, 10). Strabon ise Kallimachos'tan alıntı yaparak, domuz kurbanını kabul eden Aphrodite *Kastnietides*'in bilgelik bakımından üstün bir tanrıça olduğunu belirtir (Strabon, IX. 5.1). Stephanos Byzantinos, Aspendos yakınlarında *Kastnion* adında bir dağ olduğundan bahseder (Stephani Byzantii, s. 58-59 No.12). *Kastnietides* ismi muhtemelen bu dağdan gelmektedir. Karola und Nollé, Aspendos'un en önemli tanrıçasının kültünün önceden bu dağda onurlandırıldığını, daha sonra kültünün kentte kurulduğunu ifade eder (Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 67)

⁴⁹³Şahin, 1999, **a.g.k.**, 276 Yazıt No. 243.

⁴⁹⁴Gökalp, 2009, **a.g.k.**, 263.

⁴⁹⁵M. Recke (2015). Aphrodite auf der Akropolis von Perge? Terrakotta statuetten aus F1. A. Müller – E. Laflı (Eds.). *Figurines de terre cuite en Méditerranée" grecque et romaine 2, Iconographie et contextes*. Villeneuve d'Ascq: Septentrion, s. 547-553. Perge Akropolisi'nde Aphrodite'ye ait bir kutsal alanın olabileceği düşüncesi yakın zamanda M. Recke tarafından ortaya atılmıştır. Özellikle burada bulunan bir pişmiş toprak Aphrodite heykelciği ve diğer buluntulardan hareket eden Recke, buranın bir Aphrodite kutsal alanı olabileceği görüşündedir.

⁴⁹⁶Alanyalı, 2012a, **a.g.k.**, 126-127 Res. 131-141.

Dönemi darplarında karşımıza çıkmaktadır. Caesar Maximus'a⁴⁹⁷ ait bir arka yüz tasvirinde Aphrodite “*Anadyomene*” tipinde; yarı çıplak, yanında yunus üzerinde betimlenmiş Eros ve sağ eli ile saçının örgüsünü tutarken tasvir edilmiştir⁴⁹⁸. Benzer Aphrodite ikonografisi aynı zamanda Magydos sikkeleri üzerinde görülmektedir⁴⁹⁹.

II. XVI. Kharitler

Aphrodite kültü ile bağlantılı olan Kharitler / Üç Güzeller, Side'nin resmi panteonunda önemli bir yere sahiptirler. Kült hem sikkeler hem de heykeltıraşlık eserler aracılığı ile belgelenmektedir. Hesiodos'ta Zeus ile Okeanos kızı Eurynome birlikteliğinden meydana gelen üç kız kardeş, Kharitler⁵⁰⁰, güzelliğin, zarafetin ve sosyal hayatın cazibesinin vücut bulmuş şeklidirler⁵⁰¹. Euphrosyne, sevinci ve mutluluğu; Aglaia, ihtişamı ve Thalia ise büyümeyi sembolize etmektedir. Kharitlerin bir kente büyüme, mutluluk ve ihtişam verdiği söylenmektedir⁵⁰². Bu yüzden kültleri Roma Dünyası'nda kentlerde önemli yer tutmaktadır. Kharitler kültüsel olarak Aphrodite ile yakın ilişkide olup, Aphrodite'nin sürekli yoldaşları ve hizmetkârlarıdır⁵⁰³. Hem tanrılara hem de insanlara mutluluk ve sevinç veren Kharitler genellikle üçlü olarak birleşik ve çıplak tasvir edilirler. Side'de hem heykeltıraşlık eserlerde hem de sikkeler üzerinde çıplak ve üçlü olarak tasvir edilmişlerdir. Kharitler, İmparator Macrinus Dönemi sikkeleri üzerinde tasvir edilmişlerdir⁵⁰⁴. Aynı zamanda Side Tiyatrosu'nda yapılan kazı çalışmaları sırasında, Kharitler *torsos*u ele geçmiştir⁵⁰⁵. Benzer Kharit heykelleri Side'nin komşusu Perge'de ele geçmiştir. Güney Hamamı'nda yapılan kazı çalışmaları sırasında, VII nolu mekânda Kharitler grubuna ait torsolar ele geçmiştir⁵⁰⁶. Aynı hamamın VIII nolu mekânında ise üçlü grup şeklinde Kharitler heykeli ele geçmiştir⁵⁰⁷. İnan tarafından

⁴⁹⁷İmparator Maximinus Thrax'ın oğlu. MS 236-238 yılları arasında Caesar olarak babasının yönetiminde yer almıştır (Kienast, 1996, **a.g.k.**, 185).

⁴⁹⁸SNG PflPs. IV, No. 368; RPC VI, No. 6166 *temporary*. Benzer bir ikonografisi ise Lucius Verus'a ait bir sikke üzerinde takip edilmektedir. Sikke tasvirinde sola dönük verilmiş Aphrodite, yarı çıplak, yanında yunus üzerinde Eros ve sağ eli ile saçının buklesini tutarken görülmektedir. Bk. RPC IV.3, No. 4953 *temporary*.

⁴⁹⁹RPC VI, No. 6095 *temporary* (I. Mamaea).

⁵⁰⁰Hesiodos, *Theogon.*, 907-910. Hesiodos Kharitleri Euphrosyne, Aglaia ve Thalia olarak adlandırmaktadır.

⁵⁰¹Erhat, 2001, **a.g.k.**, 173; Rose, 2003, **a.g.k.**,121; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 92-94

⁵⁰²Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 80.

⁵⁰³Stoll, 2003, **a.g.k.**, 93.

⁵⁰⁴Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 339 No.20; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res.11 No.55; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**,296 No.80 (Macrinus), 83 (Diadumenianus, *Caes.*).

⁵⁰⁵İnan, 1975, **a.g.k.**,145-148 No.85.

⁵⁰⁶Akçay, 2007, **a.g.k.**,177-178 (K.45-46, 61).

⁵⁰⁷İnan, 1983b, **a.g.k.**, 202-203, 449 Res.17; Akçay, 2007, **a.g.k.**, 188-189 (K.54).

Helenistik Dönem'e ait bir orijinalin Antoninler Dönemi çeşitlemesi olan heykel, Side örneğine göre oldukça iyi durumda korunagelmıştır⁵⁰⁸. Kharitler aynı zamanda Perge kentinin sikkeleri üzerinde de karşımıza çıkmaktadır⁵⁰⁹.

II. XVII. Nemesis

Side panteonunda rol oynayan tanrıçalardan bir diğeri ise Nemesis'tir. İntikamın kişileştirmesi olan Nemesis, Yunan mitolojisindeki en eski kişileştirmelerden biridir⁵¹⁰. Hesiodos'un Theogonyası'nda Nyks'in (Gece) kızı olarak geçmektedir⁵¹¹. Çok yönlü kült karakterine sahip Nemesis, bir yandan şefkatli ve koruyucu yönü diğer yandan ise korkutucu ve cezalandırıcı yanı olan bir tanrıçaydı⁵¹². Kent koruyucu yönü ile kader tanrıçası Tykhe ile kültü benzerdir. Yunan Dünyası'ndaki en önemli kutsal alanı Attika Bölgesi'nde Rhamnus kentindedir⁵¹³. Tanrıçanın buradaki kültü MÖ V. yy'ın ikinci yarısına kadar geri gitmektedir. Nemesis onuruna burada yetişkin erkekler ve çocuklar için *Nemesia* adında *agon* düzenlenirdi⁵¹⁴. Anadolu'da Nemesis kültü birçok kentte, yazıtlar ve nümismatik belgeler aracılığı ile belgelenmiştir⁵¹⁵. Kültün görüldüğü en önemli kent ise Smyrna'dır. Smyrna'daki yerleşik kültün Yunan Dünyası'ndaki kültten eski olduğu ileri sürülmektedir⁵¹⁶. Zira Smyrna'daki kült, İon Kolonizasyonu'na kadar geri gitmektedir⁵¹⁷. Kültün gelişiminde rol oynayan önemli bir merkez ise Alexandreia'dır. Nemesis kültü burada Mısır Triası, özellikle İsis kültü ile senkretize olmuştur⁵¹⁸. MÖ III. yy'dan itibaren Nemesis kültü, özellikle askerler ve gladyatörler arasında popüler olan bir kültü⁵¹⁹. Roma Dünyası'nda kültün taraftarları aynı şekilde, üst düzey görevliler, askerler ve gladyatörlerdir. Zira Nemesis, *stadion* ve *arenalarda* dövüşenler için oldukça rağbet gören bir kültü⁵²⁰.

⁵⁰⁸Inan, 1983b, **a.g.k.**, 203.

⁵⁰⁹RPC VI, No. 6143 *temporary* (S. Alexander); SNG France III, No.580 (Gallienus).

⁵¹⁰Roscher, *Lexikon*, s.v. Nemesis, s. 117; H. Herter (1935). *Nemesis. RE*, (16/2), s. 2346-2352.

⁵¹¹Hesiodos, *Theogon.*,223.

⁵¹²Stoll, 2003, **a.g.k.**, 87.

⁵¹³Roscher, *Lexikon*, s.v. Nemesis, s. 124-128; Herter, 1935, **a.g.k.**,2346-2352; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 87-88; Schollmeyer, 2012, **a.g.k.**, 31.

⁵¹⁴Söz konusu *agon* ilk olarak MÖ 236/235 yıllarına tarihlendirilen bir onurlandırma yazıtında ilk olarak belgelenmektedir (Herter, 1935, **a.g.k.**,2352).

⁵¹⁵Genel olarak bk. Herter, 1935, **a.g.k.**, 2357-2359.

⁵¹⁶Roscher, *Lexikon*, s.v. Nemesis, s. 121-123; Herter, 1935, **a.g.k.**, 2352-2354.

⁵¹⁷Bk. Herter, 1935, **a.g.k.**, 2352-2354.

⁵¹⁸Herter, 1935, **a.g.k.**, 2354-2356. Nemesis kültünün Alexandreia'a Smyrna'dan taşındığı veya etkilendiği düşünülmektedir.

⁵¹⁹Latte, 1976, **a.g.k.**, 336.

⁵²⁰Nollé,1993a, **a.g.k.**, 268.

Nemesis kültü Pamphylia Bölgesi'nde Attaleia, Perge ve Aspendos kentlerinde takip edilmektedir. Attaleia kentinde kültle ilgili belgeler sadece nümismatik buluntulardan oluşmaktadır⁵²¹. Kentin MS II. ve III. yy boyunca darp ettiği sikkeler üzerinde Nemesis sıkça görülmektedir⁵²². Sikkeler zerinde tasvir edilen tip Nemesis'i kanatlı, bir elinde dümen, diğer elinde arşın ve önünde *grifon* ile gösteren tiptir. Attaleia sikkelerinin arka yüzlerinde görülen ilginç Nemesis ikonografilerinden biri ise tanrıçayı Athena ve Artemis ile gösteren tasvirdir⁵²³. Nemesis'in kentin panteonunda önemli rol oynadığını ise *homonoia* darpları belgelemektedir. Attaleia kentinin II. Valerianus Dönemi'nde Likya *Koinonu* ile yaptığı *homonoia* darplarında Nemesis kenti temsil etmektedir⁵²⁴. Benzer şekilde Side'nin Galleinus Dönemi'nde darp etmiş olduğu *homonoia* sikkelerinde de Side Athenası'nın karşısında Attaleia kentini temsilen Nemesis betimlenmiştir⁵²⁵. Side ile Attaleia kentlerinin kenti temsil ettiğini ise *homonoia* darpları göstermektedir.

Perge'de Nemesis kültü ile ilgili malzemeler oldukça fazladır. Perge'nin Batı Nekropolü'nde ele geçen ve MS II. yy'a tarihlendirilen bir mezar odasındaki yazıt, Nemesis rahibi Eutychianos ve ailesinden bahsetmektedir⁵²⁶. Yazıtta Nemesis için oldukça nadir kullanılan, caddelerin koruyucusu anlamında ἐνὸδιος *epithetonunu* öğrenmekteyiz⁵²⁷. Tiyatro'da ele geçen ve tanrıçaya adanmış bir sunak üzerindeki yazıt oldukça dikkat çekicidir⁵²⁸. Zira yazıtta Nemesis için duaları işiten anlamına gelen ἐπήκοος *epithetonu* kullanılmıştır. Aynı şekilde Perge Tiyatrosu'nun sahne binasında yapılan kazı çalışmaları sırasında bir Nemesis heykeli ele geçmiştir⁵²⁹. Bu şüphesiz Nemesis kültürünün tiyatro ile olan bağlantısı ile açıklanabilir. MS III. yy'da Perge

⁵²¹Baydur, 1976, **a.g.k.**, 66; Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 56-57.

⁵²²SNG Pfp IV, No. 163-164 (A. Pius); Hill, 1897, **a.g.k.**, 113 No.20; Baydur, 1975, **a.g.k.**, 72 No. 270; Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 57 No.1091; SNG Österreich II, No. 1816 (Commodus); SNG v. Aul. 11, No. 4623 (S. Severus), SNG Pfp IV, No.171 (Geta), Baydur, 1976, **a.g.k.**, 49 No.315 (T. Decius); SNG v. Aul. 11, No. 4629; SNG Pfp IV, No. 182-184; Baydur, 1976, **a.g.k.**, 51-52 No.329-333 (T. Gallus); SNG France III, No. 283; Baydur, 1976, **a.g.k.**, 52 No.341 (Volusianus); SNG v. Aul. 11, No. 4632; SNG France III, No. 286 (I. Valerianus); Hill, 1897, **a.g.k.**, 114 No.26; SNG France III, No. 287-289; Baydur, 1976, **a.g.k.**, 53-54 No.3349-350 (Gallienus).

⁵²³Baydur, 1976, **a.g.k.**, 53 No. 346-347.

⁵²⁴Bk. Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 15-16 Lev. 10 No. 88.

⁵²⁵Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261 Res.21 No.111; Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 259 Res. 16 Lev.5; Franke ve Nollé, 1997, **a.g.k.**, 193-194 Lev. 88; Baydur, 1976, **a.g.k.**, 55 No. 364-365 (Gallienus).

⁵²⁶Şahin, 2004, **a.g.k.**, 80 No.366.

⁵²⁷“ἐνὸδιος” sıfatı özellikle caddelerin, yolların sahibi olan Hermes için kullanılan bir sıfattır (Roscher, *Lexikon*, s. v. Hermes, s.2382; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 69).

⁵²⁸Şahin, 1999, **a.g.k.**, 278 Yazıt No. 247.

⁵²⁹J. İnan (1987b). Perge Kazısı 1985 Çalışmaları. *KST*, (8), s. 142.

Tiyatrosu'nda su oyunları, vahşi hayvan gösterileri ve gladyatör dövüşleri düzenlenmiştir⁵³⁰. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere Nemesis kültü özellikle arenalarda ve tiyatrolarda dövüşen *gladyatör*ler arasında oldukça popülerdi. Benzer şekilde Side Tiyatrosu ve çevresinde de tanrıçaya adanmış çok sayıda sunak ele geçmiştir. Perge'de aynı zamanda tanrıçaya ait çok sayıda heykel ele geçmiştir. Güney Hamamı'nda yapılan kazılarda üç adet Nemesis heykeli ele geçmiştir. bu heykellerden iki hamamın *natatio* olarak adlandırılan bölümünde⁵³¹; diğeri ise hamamın fikir ve sanat eğitimine ayrılmış bölümü (Musaion?) olarak tanımlanan VII nolu bölümünde ele geçmiştir⁵³². Bir başka heykel ise Mansel döneminde yapılan kazı çalışmaları sırasında Geç Roma Kapısı olarak adlandırılan yerde bulunmuştur⁵³³. Heykel, Nemesis'i sol omuzu ve göğsü açık, sol ayağının yanında *grifon* ile göstermektedir. Nemesis, Perge sikkeleri üzerinde oldukça nadir karşımıza çıkmaktadır. Bugün kadar ele geçen sikkeler arasında sadece İmparator Commodus Dönemi darpları bilinmektedir⁵³⁴. Sikke tasvirinde Nemesis elinde arşın ve yerde yanında tekerlek ile tasvir edilmiştir.

Side'nin yakın komşusu Aspendos'ta Nemesis kültü sadece sikkeler üzerinde takip edilmektedir. Nemesis, kentin MS II. ve III. yy'da darp etmiş olduğu sikkeler üzerinde görülmektedir. Sikkeler üzerinde Nemesis geleneksel atribütleri ile kanatlı⁵³⁵ ve uzun *khiton* giyimli olmak üzere iki farklı ikonografide tasvir edilmiştir⁵³⁶. Cepheden başı sola dönük tasvir edilmiş Nemesis, sağ elinde arşın, ve ayaklarının yanında yerde teker üzerine basan bir *grifon* ile tasvir edilmiştir. Sikkeler üzerinde Nemesis'in yoğun bir

⁵³⁰Alanyalı, 2012a, **a.g.k.**, 46.

⁵³¹Akçay, 2007, **a.g.k.**, 132-134 (K.11-12).

⁵³²Akçay, 2007, **a.g.k.**, 167 (K.37).

⁵³³Mansel, 1969, **a.g.k.**, 95.

⁵³⁴RPC IV.3, No.11618, 10665, 10815 *temporary* (Commodus).

⁵³⁵Örneğin bk. SNG France III, No. 173-174; RPC VI, No. 6271 *temporary* (I. Maesa); SNG Pfp's IV, No. 79; RPC VI, No. 6272 (I. Paula).

⁵³⁶RPC IV.3, No.3558 *temporary* (M. Aurelius); SNG France III, No.163; RPC IV.3, No. 8642 *temporary* (Commodus); SNG Pfp's IV, No.87-90 (S. Alexander); SNG v. Aul. 11, No.4592; Karola - Nollé, 1994, **a.g.k.**, 27 No. 27; SNG Pfp's IV, No.96; RPC VI, No.6293-6294 *temporary* (I. Mamaea); RPC VI, 6310 *temporary* (Orbiana); SNG Pfp's IV, No.101; RPC VI, No.6314 *temporary* (Maximus, *Caes.*), 6316, 11012 *temporary* (M. Thrax); SNG Schweiz II, No. 1252; RC VII.2, No.20984, 20995, 77275 *unassigned* (III. Gordianus), 20991, 77517 *unassigned* (Tranquillina); RPC IX, No.1073 (Volusianus); Hill, 1897, **a.g.k.**, 108., No.99; SNG Schweiz II, No. 1255 (I. Valerianus); Hill, 1897, **a.g.k.**, 109 No.103; SNG Cop. 31, No.276; SNG France III, No. 216 (Salonina); SNG v. Aul. 11, No. 4608; SNG France III, No. 220 (II. Valerianus).

şekilde tasvir edilmesi, kültünün kent panteonunda önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir⁵³⁷.

Nemesis kültünün benzer şekilde sadece sikkeler üzerinde takip edilebildiği başka bir kent ise Lyrbe kentidir. III. Gordianus ve eşi Tranquillina'ya ait sikkelerin arka yüzlerinde Nemesis, kanatlı ikonografide tasvir edilmiştir⁵³⁸.

Side'ye baktığımızda Nemesis kültü hakkında çok sayıda materyal önemli bilgiler sunmaktadır. Tiyatro ve çevresinde ele geçen dört adet küçük adak sunak, Nemesis kültünün tiyatro ile olan bağlantısına işaret etmektedir⁵³⁹. Zira kentte düzenlenen *agonlar* ve *gladyatör* gösterilerinde tiyatro önemli bir yer tutmaktaydı. Aynı zamanda Side'de MS III. yy içerisinde *gladyatör* ve kanlı hayvan gösterilerinin düzenlendiğini, Modestus ve Modesta için yapılmış onurlandırma yazıtlarından öğrenmekteyiz⁵⁴⁰. MS III. yy içerisinde Side Tiyatrosu'nun *orkestrasında* bazı değişiklikler yapılmış ve burada *gladyatör* ve vahşi hayvan gösterileri düzenlenmiştir⁵⁴¹. Nollé, tiyatro ve çevresinde ele geçen Nemesis'e adanmış sunakların çokça bulunmasından hareketle tiyatronun yakınına konuşlandırılan ve Dionysos Tapınağı olarak adlandırılan tapınağın esasen Nemesis'e adanmış olabileceğini ifade etmektedir⁵⁴². Ancak kentte Nemesis kültünü *agonlar* ve *gladyatör* gösterileri ile ilişkiye götürecek yeteri kadar buluntu henüz ele geçmemiştir. Tanrıçanın kent panteonunda önemli rol oynadığını M Binası içerisinde el geçen heykeli göstermektedir⁵⁴³. İmparator onurlandırma salonunda *in situ* ele geçmiş olan heykel, İnan'a göre Helenistik Dönem'de yapılmış bir orijinalin Roma Dönemi kopyasıdır⁵⁴⁴. Antoninler Dönemine tarihlendirilen heykelde tanrıça, sağ yanında teker üzerine ayağı ile basan bir *grifon* ile tasvir edilmiştir.

Nemesis aynı zamanda Side'nin İmparatorluk Dönemi baskılarında karşımıza çıkmaktadır. Sikkeler üzerinde kanatlı betimlenmiş tanrıça sola dönük verilmiş, sağ

⁵³⁷Bununla birlikte Brandt, Nemesis'in sadece sikkeler üzerindeki varlığının, tanrıçanın kentin yerel panteonunda önemli rol oynadığını göstermeyeceğini ifade etmektedir (Brandt, 1988, **a.g.k.**, 244).

⁵³⁸SNG PFPs VI, No. 900; RPC VII.2, No.3040 *unassigned* (III. Gordianus), 2682 *unassigned* (Tranquillina).

⁵³⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 267-270 Yazıt No.11-14.

⁵⁴⁰Bosch, 1951, **a.g.k.**, 48-52 Yazıt No. 1-2; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 415-419 Yazıt No. 111-112. Ayrıca bk. A. Yurtsever (2012). *Side'de Romanizasyon Sürecinde Gladyatörler ve Agonlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1-110.

⁵⁴¹Mansel, 1963, **a.g.k.**, 138; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 208-209.

⁵⁴²Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 117.

⁵⁴³Mansel, 1963, **a.g.k.**, 118-119 Res.97; İnan, 1975, **a.g.k.**, 93-94 No.37 Lev. 47. 1-3; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 174 Res.189; Alanyalı, 2018, **a.g.k.**, 83, 86 Res.2.

⁵⁴⁴İnan, 1975, **a.g.k.**, 94.

elinde arşın ve yerde sağ yanında *grifon*, sol yanında tekerlek ile tasvir edilmiştir⁵⁴⁵. Nemesis, Augusta Orbiana'ya ait bir sikkenin arka yüzünde ise oldukça ilginç bir ikonografide tasvir edilmiştir. *Distyl* tipte bir *aedicula* içerisinde başı örtülü bol dökümlü bir elbise içerisinde tasvir edilmiş tanrıçanın, başı öne eğik, elinde muhtemelen arşın, her iki yanında *grifon* ve tekerlek tasvir edilmiştir⁵⁴⁶. Side sikkeleri arasında oldukça nadir görülen bu tip, akla Nemesis'in kült heykelini getirmektedir.

II. XVIII. Mısır Triası (İsis, Serapis ve Harpocrates)

Side panteonunda dikkati çeken bir diğer önemli kült ise Mısır kökenli kültlerdir. İsis, Serapis ve Harpocrates'ten oluşan Mısır Triası'nın varlığı epigrafik ve nümismatik buluntularla belgelenmiştir. Doğu Akdeniz ticaretinde önemli bir liman kenti ve Mısır ile sıkı ekonomik ilişkileri olan Side'de Mısır kökenli kültlerin varlığı kaçınılmaz olarak görülmektedir⁵⁴⁷. Ele geçen buluntular Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelse de ticaret ve liman kenti olması dolayısıyla, Mısır Triası'nın kentteki varlığının Helenistik Dönem'e kadar geri gittiğini ileri sürmek yanlış bir düşünce olmayacaktır. Zira Mısır Triası, Doğu Akdeniz'de Helenistik Dönem ile birlikte özellikle bölgenin Ptolemaios hâkimiyetinde olduğu dönemde liman kentlerinde hızlı bir yayılım göstermiştir⁵⁴⁸. Benzer şekilde MÖ III. yy boyunca Ptolemaios hâkimiyeti altında kalan Pamphylia Bölgesi'nde de Mısır kökenli kültler yayılımının başladığını söyleyebiliriz. Özellikle Mısır ile yapılan ticaret bu kültlerin Pamphylia Bölgesi kentlerinde yayılmasında en önemli araçtı.

Herodot, MÖ V. yy'da Nil ülkesini ziyaret ettiğinde, İsis ve Osiris Mısırlılar tarafından tapınılan yegâne tanrılardı⁵⁴⁹. Mısır tanrıları arasında en eski tanrılardan sayılan İsis ve Osiris, Mısırlılar tarafından tanrısal çift olarak tapınım görmekteydiler. Osiris'in tanrısal eşi ve aynı zamanda Horus'un da annesi sayılan İsis, Mısır Hanedanlığı'nın bir çeşit vücuda gelmiş şekliydi⁵⁵⁰. Osiris, Helenistik Dönem'de Serapis adıyla, Horus ise Harpocrates olarak senkretize olmuştur⁵⁵¹. Bu kutsal trias hem

⁵⁴⁵Atlan, 1976, **a.g.k.**, 45 No.102; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res. 11 No.52; SNG France III, No.836; RPC VI, No.6408 *temporary* (I. Mamaea).

⁵⁴⁶RPC VI, No.10897 *temporary*

⁵⁴⁷Side'nin Alexandreia ve Mısır ile ilişkileri ile ilgili bk. Nollé, 1988, **a.g.k.**, 66; Drexhage, 1991, **a.g.k.**, 75-90; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 27-29; Arca, Gökarp ve Önen, 2011, **a.g.k.**, 287-304.

⁵⁴⁸Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 147-149. Aspendos'un Ptolemaisler Dönemi'nden itibaren hem Alexandria ile hem de Mısır ile olan ilişkileri bu kültlerin burada çok daha önceden yayılmış olabileceğini düşündürmektedir.

⁵⁴⁹Genel olarak bk. Herodot, II. 41, 42.

⁵⁵⁰Vidman, 1981, **a.g.k.**, 121.

⁵⁵¹Vidman, 1981, **a.g.k.**, 121; Merkelbach, 2001, **a.g.k.**, 71. Yunanca Σάραπις veya Σέρραπις olarak adlandırılan tanrı, esasında Osiris ile Apis'in senkretizminden ortaya çıkmış bir tanrıydı ve köken olarak bu tanrının arka planında bu iki tanrının karışımı yer almaktaydı. Bununla birlikte Apis, bazı kaynaklarda

Yunanlılar hem de Romalılar tarafından kabul görmüş ve beraber tapınım görmüşlerdir. Kültlerin yayılımı birbirinden ayrı gerçekleşmemiş; Serapis nerdeyse tanrısal eşi İsis ve bu birlikteliğin kutsal çocukları Harpokrates'te orada tapınım görmüşlerdir.

Serapis, Mısır'ın Büyük İskender tarafından MÖ IV. yy'ın sonlarına doğru fethedilmesinden sonra, Ptolemaioslar'ın imparatorluk tanrısı olarak sanatsal yönden yaratılmış bir tanrıydı⁵⁵². Antik kaynaklar Tacitus ve Plutarch'ın anlatımlarına göre Serapis ne Mısır ne de Yunanistan kökenliydi⁵⁵³. Plutarch, bu tanrının çıkış yeri olarak Sinop'u bildirmektedir⁵⁵⁴. Tacitus ise Suriye'deki Seleukia ve Mısır'daki Memphis'i bu tanrının köklendiği yer olarak bildirmektedir⁵⁵⁵. Bununla birlikte külle ilgili en eski bulgular Memphis'te ele geçmiştir. Serapis burada Büyük İskender öncesi dönemde, Oser-Apis karışımı bir kült olarak tapınım görmekteydi ve tanrı için ayrıca büyük bir Serapeum inşa edilmişti⁵⁵⁶. I. Ptolemaios Soter MÖ 320 civarlarında hanedanlığın başkentini Memphis'ten Alexandria'ya taşırken Serapis kültünü de yeni başkente taşımış ve onu kentin koruyucu tanrısı yapmıştı⁵⁵⁷. Helenistik Dönem'de Serapis özellikle Doğu Akdeniz havzasında oldukça popüler olmuştur. Pausanias, Atina ve Korinthos'ta Serapis'in tapınakları olduğunu bildirmektedir⁵⁵⁸. Korinth'teki tapınağın yanında ayrıca İsis Pelagia'nın da tapınağı vardı. Bunun yanında Serapis kültü için önemli bir merkez de Delos'tu. Burada ele geçen çok sayıda yazıttan, kült için burada tapınaklar inşa edildiğini öğrenmekteyiz⁵⁵⁹. Delos, antik dönem ticaretinde önemli noktalardan biriydi. Muhtemelen Romalılar, Geç Cumhuriyet Dönem'inde Delos ile artan yakın ticari ilişkileri sayesinde Mısır kültürleri ile tanışmıştı⁵⁶⁰. Serapis kültü, Yunan panteonundaki birçok tanrı ile, özellikle Zeus, Poseidon, Hades, Dionysos ve Asklepios gibi, *senkretize*

Mısır'da ölen Yunanlı Kral'ın da adıydı. Bu kültüsel karışım Mısır'da ele geçmiş olan en eski papirüslerde 'Οσεραπίς olarak geçmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bk. S. O. Takacs (2001). Serapis. DNP, (11), s. 445-44.

⁵⁵²Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 147-148; Vidman, 1981, **a.g.k.**, 121.

⁵⁵³Takacs, 2001, **a.g.k.**, 446.

⁵⁵⁴I. Ptolemaios Soter bir gece rüyasında tanrı Pluton'un heykelini görür ve Pluton heykelinin Sinop'tan Alexandria'ya götürülmesini emreder. Bu yeni tanrı da Alexandria'da Serapis olarak adlandırılır. Yaklaşık olarak MÖ 300 civarında ünlü heykeltıraş Bryaxis tarafından Serapis'in ünlü Serapis-Pluton kült heykeli yapılır (Merkelbach, 2001, **a.g.k.**, 81 Çizim 23 Resim 116; Takacs, 2001, **a.g.k.**, 446)

⁵⁵⁵Tacitus, *Historiae* IV. 84.

⁵⁵⁶Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 147; Vidman, 1981, **a.g.k.**, 122; Merkelbach, 2001, **a.g.k.**, 72.

⁵⁵⁷Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 147-148; Merkelbach, 2001, **a.g.k.**, 73; Takacs, 2001, **a.g.k.**, 446.

⁵⁵⁸Pausanias. *Reisen in Griechenland: Gesamtausgabe in drei Bänden* / Pausanias; auf Grund der kommentierten Übersetzung von Ernst Meyer (Ed: F. Eckstein). Düsseldorf: Artemis & Winkler, I. 18, 4; II. 4, 6.

⁵⁵⁹Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 115.

⁵⁶⁰Vidman, 1981, **a.g.k.**, 133.

olmuş ve tapınım görmüştür⁵⁶¹. Serapis'i bu oldukça çeşitli *senkretizm*de ikonografik olarak farklı kılan onun başında taşıdığı *kalathos* benzeri bir başlıktır. Serapis ikonografisinde *kalathos* tarımı ve bereketi; yukarıda tuttuğu sağ eli gücü, kuvveti ve sol elinde taşıdığı septer ise onun tanrıların kralı olduğunu sembolize etmektedir⁵⁶².

Pamphylia Bölgesi'ne baktığımızda Side'ye komşu Attaleia, Magydos, Perge ve Aspendos kentlerinde Mısır kökenli kültleri takip etmekteyiz. Attaleia'da kültlerle ilgili bize sadece nümismatik belgeler bilgi vermektedir⁵⁶³. Kentte bu kültlerle ilgili epigrafik ve arkeolojik belgeler henüz ele geçmemiştir. Kent sikkeleri üzerinde Serapis ve Harpokrates tasvirleri vardır; ancak bugüne kadar yayınlanmış olan kent sikkeleri üzerinde "Alexandria Triası'nın" diğer tanrıçası İsis ile ilgili herhangi bir tasvir belgelenmemiştir. Attaleia kenti sikkeleri üzerinde Serapis tek bir tipte görülmektedir. Tasvir edilen tip, başında *kalathos* ile tasvir edilmiş Serapis büstüdür. Serapis'in en önemli belirteci olan *kalathos*, tarımın ve bereketin sembolüdür⁵⁶⁴. İlk olarak Antoninus Pius Dönemi darplarında görülen Serapis büstleri⁵⁶⁵, M. Aurelius⁵⁶⁶ ve Commodus Dönemi darplarında da görülmektedir⁵⁶⁷. Baydur, sikkeler üzerindeki Serapis tipinin Akdeniz'deki ticaretin altın çağını yaşadığı dönemde Rhodos sikkelerinden kopya edilmiş olabileceğini ifade etmektedir⁵⁶⁸. Attaleia sikkeleri üzerinde İsis ile ilgili herhangi bir tasvir bugüne kadar bilinmemektedir. Mısır Triası'nın diğer tanrısı Harpokrates ise Caracalla sikkeleri üzerinde görülmektedir⁵⁶⁹. Harpokrates, sikkeler üzerinde çıplak, genelde sağ eli ağzında, sol kolunda bereket boynuzu ile tasvir edilmiştir.

Benzer şekilde sadece sikkeler üzerinde Mısır kökenli kültlerin takip edilebildiği diğer bir Pamphylia kenti Magydos'tur. Magydos sikkeleri üzerinde Mısır kökenli tanrılardan sadece Serapis'in tasviri bilinmektedir. Serapis, Attaleia sikkeleri üzerindeki

⁵⁶¹Merkelbach, 2001, **a.g.k.**, 74-76; Takacs, 2001, **a.g.k.**, 446.

⁵⁶²Nollé, 1990, **a.g.k.**, 254.

⁵⁶³Baydur, 1976, **a.g.k.**, 64.

⁵⁶⁴Vollkommer, 2007, **a.g.k.**, 124.

⁵⁶⁵SNG Cop. 31., No. 287-289; Baydur, 1975, **a.g.k.**, 66 No.213-219 Lev. 11; SNG France III., No. 255.

⁵⁶⁶Baydur, 1975, **a.g.k.**, 68 No. 230-236 Lev. 12; SNG PfPs. IV., No.67.

⁵⁶⁷W. Drexler (1889). Der Isis- und Sarapis-Cultus in Kleinasien. *NumZ*, (21), s.192-193; Baydur, 1975, **a.g.k.**, 70-71 No. 257-264, 268, 269 Lev. 13-14; SNG Pfälzer (No.169); SNG France 3 (No. 262-265).

⁵⁶⁸Baydur, 1976, **a.g.k.**, 64. İlginç olan diğer Pamphylia kentlerinin sikkeleri üzerinde bu tipin mevcut olmamasıdır.

⁵⁶⁹Baydur, 1976, **a.g.k.**, 45-46 No. 282-285 Lev. 3-4; SNG v. Aul. 11., No. 4624; SNG France III, No.269.

Serapis ikonografisinin aksine Magydos sikkeleri üzerinde ayakta, başında *kalathos*, sol elinde *septer* ve sağ eli yukarıda tasvir edilmiştir⁵⁷⁰.

Side'nin komşusu Perge'ye baktığımızda Mısır kökenli kültler ile ilgili heykeltıraşlık, epigrafik ve nümismatik buluntular vardır. Kazılar sırasında İsis, Serapis ve Harpokrates'e ait heykeller ele geçmiştir. İnan tarafından Hadrianus Dönemi'ne tarihlendirilen İsis heykeli, tanrıçayı tahtta oturur durumda, kucağında Harpokrates ile birlikte göstermektedir⁵⁷¹. İsis ayrıca Perge *territoriumunda* bulunan İncik yerleşmesi'nde ele geçen kehanet yazıtında *soter epithetonu* ile onurlandırılmaktadır⁵⁷². Serapis ise arkalıklı bir tahtta otururken, sol elinde bir *septer*, sağ ayağının yanında da üç başlı köpek *Kerberos* ile tasvir edilmiştir⁵⁷³. Bu heykel, İsis heykelinde olduğu gibi Helenistik Dönem'de yapılmış bir orijinalin kopyasıdır⁵⁷⁴. 1979 yılında, Perge'deki Güney Hamamı'nın *apoditerium* kısmında bir Harpokrates heykeli bulunmuştur⁵⁷⁵. Ayakta çıplak betimlenmiş Harpokrates sol elinde bir bereket boynuzu, sağ eli ağzında tasvir edilmiştir. Kaide yazıtında ise Kanopus'un çocukları tarafından imparatorun kazanmış olduğu zafer anısına büyük tanrı Serapis'e adandığı yazmaktadır⁵⁷⁶. İsis ve Serapis aynı zamanda Perge Tiyatrosu'nun sahne binasında, üçüncü kat *sokelleri* üzerindeki *gigantomakhia* frizinde tasvir edilmiştir. İyi durumda ele geçmiş olan bir kabartma üzerinde İsis, *Gigantlara* karşı savaşılmaktadır⁵⁷⁷. *Gigantomakhia* frizine ait olduğu düşünülen Serapis fragmanında ise, sadece tanrının *kalathos* ile tasvir edilmiş baş

⁵⁷⁰SNG PFPs IV., No.200 (Salonina). SNG v. Aul. 18., No. 8513; SNG PFPs IV., No. 202 (II. Valerianus)

⁵⁷¹İsis heykeli iki parça halinde farklı kazı dönemlerinden gelmektedir. 1968 yılı kazısında, Geç Antik Dönem Kapısı ile Helenistik Dönem Kapısı arasındaki büyük alanda yer alan Septimius Severus Çeşmesi'nin su havuzunda önce bir kadın başı bulunmuş; bundan 13 yıl sonra ise sütunlu caddenin güneydoğu köşesinde de tahtta oturan bir heykel bulunmuştur. Daha sonra Jale İnan tarafından kadın başında İsis tacının olabileceğine dair bulgular neticesinde, bu iki parça birleştirilmiş ve İsis heykeli olarak yorumlanmıştır. Normal insan boyutlarından büyük olan heykel, bazı eksik küçük parçalar dışında oldukça iyi durumda korunagelmıştır. Tanrıça bir taht üzerinde oturmakta ve kucağında oğlu Harpokrates tasvir edilmiştir. Heykel, tanrıçanın "İsis-Lactans" tiplemesidir Tanrıçanın bu tiplemesi hem Roma Dönemi kopyalarından hem de Alexandria sikkeleri üzerinde, özellikle Trajanus ve Hadrianus Dönemi baskılarından bilinmektedir. Bk. J. İnan (1987a). Thronende Isis von Perge. *Anatolia*, (21), s.1-6.

⁵⁷²Şahin, 1999, **a.g.k.**, 252 Yazıt No. 207. XXV.

⁵⁷³A. M. Mansel (1958c). 1957 Senesi Side ve Perge Kazıları. *TAD*, (8/1), s. 15 Lev. XIV Res.11.

⁵⁷⁴Bu tip, Serapis'in ünlü heykeltıraş Bryaxis tarafından yapılmış ve antik dönemde oldukça meşhur olan Serapis - Hades tiplemesiydi (Merkelbach, 2001, **a.g.k.**, 77). Bryaxis'in yapmış olduğu heykel, Alexandria'daki Serapeum'un kült heykeliydi. Serapeum'da ayrıca İsis'in de bir kült heykeli bulunmaktaydı.

⁵⁷⁵J. İnan (1980). Perge Kazısı 1979 Çalışmaları. *Belleten*, (44), s. 609; Akçay, 2007, **a.g.k.**, 139-140 Lev. XXIV.

⁵⁷⁶Şahin, 1999, **a.g.k.**, 191 Yazıt No. 171. Şahin yazıtta adı geçen zaferi, Marcus Aurelius ile Lucius Verus'un MS 166 yılında Parthlara karşı kazanmış olduğu zaferle ilişkilendirmektedir.

⁵⁷⁷Alanyalı, 2012a, **a.g.k.**, 130 Res. 169-175.

kısmı korunagelmıştır⁵⁷⁸. İsis ve Serapis'in *gigantomakhia* frizinde betimlenmesi, Alanyalı'nın da ifade ettiği üzere kentin panteonunda önemli rol oynadıklarını göstermektedir⁵⁷⁹.

Perge'de Mısır kökenli kültler aynı zamanda sikkeler üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Sikkeler üzerinde Serapis ve Harpokrates'in tasvirleri bilinmektedir. Buna karşın tanrıça İsis ile ilgili herhangi bir sikke tasviri bilinmemektedir. Perge sikkeleri üzerinde Serapis iki farklı ikonografide görülmektedir. Birinci ikonografide Serapis iki *signum*⁵⁸⁰ arasında, başında *kalathos*, sol elinde *septer* ve sağ eli yukarıda tasvir edilmiştir⁵⁸¹. Bu tipin sadece Gallienus baskıları bilinmektedir. Drexler iki sancak (*signum*) arasında tasvir edilen Serapis'in, tanrıya atfedilen bir zaferle ilişkili olabileceğini ifade etmektedir⁵⁸². Bununla birlikte Serapis'in bu ikonografisi muhtemelen Gallienus Dönemi'nde buraya yerleştirilmiş olan askeri birlikle ilişkili olabilir. Serapis'in özellikle askeri birliğin sembolü olan *signum* arasında yer alması, bu tanrının bu askeri birlik için önemli bir tanrı olduğunu; ayrıca birliğin buraya Mısır'dan sevk edilmiş olabileceğini düşündürmektedir⁵⁸³. Serapis'in ikinci ikonografisi ise tanrıyı ayakta, sol elinde *septer*, sağ eli yukarıda göstermektedir⁵⁸⁴. Harpokrates'in sikkeler üzerindeki tasviri Güney Hamamı'nda bulunmuş heykel ile büyük oranda benzerdir. Salonina'ya ait bir arka yüz tasvirinde Harpokrates, çıplak, sol elinde bereket boynuzu ve sağ eli ağzında tasvir edilmiştir⁵⁸⁵.

Mısır kökenli kültler Side'nin yakın komşusu Aspendos'ta da tapınım gören önemli kültlerdendi. Her ne kadar kültlerle ilgili belgeler ağırlıklı olarak MS III. yy'a ait

⁵⁷⁸Alanyalı, 2012a, **a.g.k.**, 130-131 Res. 176-177.

⁵⁷⁹Alanyalı, 2012a, **a.g.k.**, 130.

⁵⁸⁰Roma ordusunu oluşturan her lejyonun kendine özel bir sembolü ve bayrağı vardır. Lejyonun simgesi olan bu bayrak lejyon karargâhında bir oda içerisinde imparatorun resmi veya büstünün yanında korunurdu. Bk. Y. L. Bohec (1993). *Die römische Armee. Von Augustus zu Konstantin d. Gr.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag, s.285.

⁵⁸¹Drexler, 1889, **a.g.k.**, 194 1b; SNG v. Aul. 11., No. 4724; SNG PfpS. IV., No. 431-432; SNG France III, No. 581 (Gallienus).

⁵⁸²Drexler, 1889, **a.g.k.**, 194.

⁵⁸³Mısır kökenli tanrılar özellikle Mısır'da konuşlu lejyonlarda tapınım görmekteydi. Örneğin Mısır'da konuşlu Legio III Cyrenaica'da tapınım gören tanrılar Zeus Ammon ve Sarapis'ti. Bu lejyon birliği daha sonra sevk edildiği bölgelere bu kültleri taşımışlardır. Bk. O. Stoll (2001). *Römisches Heer und Gesellschaft.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag, s. 64-65.

⁵⁸⁴Drexler, 1889, **a.g.k.**, 194 1a (Salonina); SNG v. Aul. 18., No. 8517; SNG PfpS IV., No. 398 (II. Philippus), 428 (Gallienus).

⁵⁸⁵Drexler, 1889, **a.g.k.**, 195 2; SNG v. Aul. 11., 4745; SNG Belg. Sylloge Nummorum Graecorum. Belgique, La Collection de Bronzes Grecs De Marc Bar. Bibliothèque Royale de Belgique (2007). Bruxelles, s. 128 No. 821.

sikke tasvirlerinden oluşsa da, Helenistik Dönem'e tarihlendirilen bir mezar *steli* üzerinde okunan *theophorik* isim, Serapis kültünün çok daha öncesinde kentte tapınım gördüğünü göstermektedir⁵⁸⁶. Zira Aspendos'un Mısır ile çok yakın ilişkileri vardı. Bu ilişki özellikle Pamphylia Bölgesi'nin Ptolemaios hâkimiyeti altına girmesi ile artmıştır. Örneğin Ptolemaios'un ordularında Aspendoslu komutanların ve paralı askerlerin bulunduğu yazıtlarla belgelenmiştir⁵⁸⁷. Aynı zamanda Alexandreia'da Aspendos'tan gelenlerin kurmuş olduğu "*Aspendia*" adındaki mahalle ve yine Mısır'da ele geçmiş Papyrüs'lerde adı geçen Aspendoslu kişiler, Aspendos ile Mısır arasında erken dönemlerden başlayan bu ilişkiyi belgelemektedir⁵⁸⁸. Ptolemaioslar Dönemi'nden itibaren hem Alexandria ile hem de Mısır ile olan ilişkiler elbette Mısır kökenli kültlerin Aspendos kentinde çok daha önceden, en azından Helenistik Dönem'den itibaren taraftar bulduğunu göstermektedir.

Aspendos sikkeleri üzerinde Mısır Triası'nı oluşturan Serapis, İsis ve Harpokrates'in tasvirleri takip edilmektedir. Serapis sikkeler üzerinde beş değişik ikonografide görülmektedir. Sikkeler üzerindeki ilk ikonografi Serapis'i İsis ve Demeter ile birlikte göstermektedir⁵⁸⁹. İkinci ikonografi, tanrıyı tahtta otururken, yanında yeraltı dünyasını sembolize eden *Kerberos* ile⁵⁹⁰, üçüncü ikonografi Serapis'i cephesi altı sütunla vurgulanmış bir tapınak içerisinde tahtta oturur göstermektedir⁵⁹¹. Serapis kültü, Yunan panteonunda yeraltı dünyasının tanrısı Hades ile senkretize edilmişti. Bu yüzden çoğu zaman, yeraltı dünyasının hâkimi olarak üç başlı köpek *Kerberos* ile tasvir edilmiştir⁵⁹². Antik dönemin ünlü Serapis kült heykeli heykeltıraş Bryaxis tarafından yapılmış ve tanrıyı yanında *Kerberos* ile tahtta otururken, yer altı dünyasının tanrısı olarak tasvir etmektedir⁵⁹³. Serapis'i tapınak içerisinde gösteren ikonografi, tanrının Aspendos kentinde, içinde tahtta oturan bir kült heykeline sahip bir tapınağının olduğuna

⁵⁸⁶G. E. Bean (1958). *Inscriptions in the Antalya Museum*. Belleten, (22/85), s. 65., Yazıt No. 76a (Σεραπίω 'Αλεζάνδρου). Kentte ele geçen başka bir yazıtta Σεραπίω, Σεραπίων şeklinde başka *theophorik* isimler de belgelenmiştir. Bk. Brandt, 1988, **a.g.k.**, 245 Dipnot 76.

⁵⁸⁷Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 304; Akdoğan, Gökalp ve Önen, 2011, **a.g.k.**, 300-301.

⁵⁸⁸Brandt, 1988, **a.g.k.**, 244; Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 304-305; Akdoğan, Gökalp ve Önen, 2011, **a.g.k.**, 300.

⁵⁸⁹SNG France III, No. 171 (Iulia Mamaea); RPC VI, No. 6265 *temporary* (Iulia Maesa). Serapis tahtta oturur vaziyette sol elinde *septer*, sağ tarafında ayaklarının yanında *Kerberos* tasvir edilmiş. Serapis'in önünde elinde *sistrum* tutan İsis, yanında ise elinde meşale tutan Demeter tasvir edilmiştir.

⁵⁹⁰Drexler, 1889, **a.g.k.**, 190-191 1 (I. Philip); SNG v. Aul. 11., No. 4601; RPC VI, No. 6302 *temporary* (Alexander Severus); RPC VIII, No.21000 (I. Philip), 78890 (II. Philip, Caes.) *unassigned*; SNG Pfälzer (No.119); RPC IX, No.1059 (T. Gallus); RPC IX, No.1073A (Volusianus); RPC IX, No.1050 (Traianus Decius); SNG France III, No. 208 (I. Valerianus).

⁵⁹¹RPC VI, No. 6289 *temporary* (Severus Alexander).

⁵⁹²Merkelbach, 2001, **a.g.k.**, 78.

⁵⁹³Bk. Vollkommer, 2007, **a.g.k.**, 123-124.

işaret etmektedir. Dördüncü ikonografi ise Serapis'i ayakta, sol elinde *septer* ve sağ eli yukarıda göstermektedir⁵⁹⁴. Bu tipin bazı baskılarında Serapis'in önünde bir ateş sunağı gözükmektedir⁵⁹⁵. Sonuncu ikonografi ise oldukça dikkat çekicidir. Serapis, I. Valerianus Dönemi'nde Aspendos'un Side ile yapmış olduğu *Homonoia* birlikteliğinde Aspendos'un temsili tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayakta sol elinde *septer* ile betimlenmiş Serapis, karşısında Side kentini temsilen Athena ile bir sunak üzerinde el sıkışırken görülmektedir⁵⁹⁶. Sikke ikonografisi Serapis'in Aspendos kenti panteonundaki önemini göstermesi açısından kayda değerdir.

Aspendos sikkeleri üzerinde İsis ayrıca, gemi seyahati ile olan ilişkisine işaret eden *Pelegia / Pharia* tiplmesi ile karşımıza çıkmaktadır. Bu tipte İsis sağ elinde *sistrum* ve sol elinde bir yelken ile tasvir edilmiştir⁵⁹⁷. Alexandria'da İsis'e, uzun mesafelere açılan Mısırlı gemicilere başarılı bir geri dönüş dileyen tanrıça olarak, *Pelagia epitethetonu* ile tapınılırdı⁵⁹⁸. Tanrıça İsis için bahar başlangıcında Roma Dünyası'nda kutlanan *navigum Isidis* adlı bayram, tanrıçanın deniz seyahati ile olan ilişkisini göstermektedir⁵⁹⁹. Lukianos'un bildirdiğine göre Mısır'dan Roma'ya tahıl götüren ve İsis olarak adlandırılan bir tahıl gemisi vardı⁶⁰⁰. Aspendos gibi Mısır ile çok yakın ilişkileri olan bu kentte İsis'in bu tipte sikkeler üzerinde tasvir edilmesi pek şaşırtıcı olmasa gerektir. Mısır kökenli Trias'ın diğer tanrısı Harpokrates ise Aspendos sikkeleri üzerinde

⁵⁹⁴Drexler, 1889, **a.g.k.**, 191 2; Hill, 1897, **a.g.k.**, 107 No. 98; SNG v. Aul. 11, No. 4597; SNG PfpS. IV, No. 131; SNG France III, No.206; SNG Finland II, No.647 (I. Valerianus); SNG v. Aul. 11, No.4604 (Gallienus); SNG PfpS. IV, No.138; (II. Valerianus).

⁵⁹⁵Drexler, 1889, **a.g.k.**, 191 3a; SNG Cop. 31, No.272; RPC VI., No. 6325 *temporary* (M. Thrax); Drexler, 1889, **a.g.k.**, 191 3b; Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 57 No. 1080; SNG PfpS. IV, No.106; SNG Schweiz II, No.1251; RPC VII.2., 20986, 74768 *unassigned* (III. Gordianus); RPC VIII, No. 21002 *unassigned* (II. Philipus); RPC IX, No.1055 (T. Decius).

⁵⁹⁶Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 250 Res. 18 Lev. V; SNG Schweiz II, No. 1256

⁵⁹⁷Drexler, 1889, **a.g.k.**, 191 4; Hill, 1897, **a.g.k.**, 104 No. 85; SNG PfpS. IV, No. 75-76 (Macrinus / Diadumenianus); Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 57 No. 1079 (M. Thrax); RPC VI., No. 1085 (S. Alexander), 6295 *temporary* (Iulia Mamaea); RPC VI., No.6328-6329 *temporary* (M. Tharx); Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 94 No. 101 (Diadumenianus).

⁵⁹⁸L. Vidman (1981). İsis und Serapis. M. J. Vermaseren (Ed.), *Die orientalischen Religionen im Römerreich* içinde. Leiden: E. J. Brill, s.125; Merkelbach, 2011, **a.g.k.**, 66-67. “πελαγία” denizlerin efendisi, denizlerin tanrıçası anlamına gelmektedir. İsis Alexandria'da, gemi seyahatinin koruyucusu, gemicilere ışık tutan gibi anlamlara gelen *Pelegia epitethetonu* ile tapınım görürdü. Bunun dışında tanrıça ayrıca gemicileri tehlikelerden koruyan anlamında “σωτεια” ve gemicilere iyi yolculuklar dileyen anlamında “εὐπλοια” gibi *epitetheton*larla da onurlandırılmaktadır.

⁵⁹⁹Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 598-599; Latte, 1976, **a.g.k.**, 362. Bu bayram Helenistik Doğu'da Πλοιαφesia olarak adlandırılmaktadır.

⁶⁰⁰Lukian, *Navigum*, 7. Ayrıca bk. Drexhage, 1991, **a.g.k.**, 76-77; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 28-29.

geleneksel ikonografide, çıplak, sol elinde bereket boynuzu ve sağ eli ağzında tasvir edilmiştir⁶⁰¹.

Side’ye baktığımızda Mısır kültleri hakkında epigrafik ve nümismatik malzemeler önemli bilgiler sunmaktadır. Aspendos kentinde olduğu gibi kültle ilgili malzemeler çoğunlukla Roma İmparatorluk Dönemi’nden geliyor olsa da, Nollé’nin de ifade ettiği üzere Mısır Tanrıları Side’de çok daha öncesinde yerleşmiş ve tapınım görmüştü⁶⁰². Side yarımadasının batı yakasında sahilde bulunmuş profilli, beyaz mermerden bir sunak üzerindeki yazıtta “*Eirenaïos’un oğlu Sozon bu ateş sunağını büyük tanrı Zeus Helios Sarapis ve onun tapınağındaki diğer tanrılara adadı*” ifadesi geçmektedir⁶⁰³. İmparator Hadrianus Dönemi’ne tarihlendirilen yazıt, her şeyden önce Side’de *Mısır Triası*’na ait bir tapınağın olduğunu belgelemektedir. Yazıtta geçen “*tapınağındaki diğer tanrılar*” ifadesi Bean ve Nollé tarafından *trias*ın diğer tanrıları İsis ve Harpokrates olarak yorumlanmıştır⁶⁰⁴. Aynı zamanda Serapis’in Zeus ve Güneş Tanrı Helios ile *senkretize* edildiği ve Side’de bu şekilde tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Serapis, Alexandria’da tüm tanrılara eşdeğer bir *senkretizm*de tapınım görmüştür⁶⁰⁵. Serapis ile ilgili en önemli senkretizm Zeus - Serapis ve Helios - Serapis eşleştirmeleriydi⁶⁰⁶. Ateş sunağı üzerindeki yazıtta bahsi geçen Serapis Tapınağı bugüne kadar henüz lokalize edilemese de ele geçen yazıtlar İsis ve Sarapis tapınağında görevli rahipler ve hizmetçiler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Aynı zamanda sikkeler üzerinde görülen Serapis ikonografisindeki ateş sunağı, Nollé’nin de dikkat çektiği üzere, yukarıda da bahsi geçen, Sozon tarafından kentteki Mısır Tanrılarının tapınağına adanmış olan ateş sunağını akla getirmektedir⁶⁰⁷. Muhtemelen Side’de Mısır tanrılarına adanmış olan tapınak bir ateş sunağına sahipti.

⁶⁰¹Hill, 1897, **a.g.k.**, 104 No. 86; SNG France III, No. 168 (Macrinus); SNG PfPs. IV, No. 85-86; SNG France III, No. 170 (Iulia Soemias); SNG PfPs. IV, No. 110; RPC VII.2, No. 26908 *unassigned* (Tranquillina);

⁶⁰²Nollé, 1990, **a.g.k.**, 254.

⁶⁰³Bean, 1956, **a.g.k.**, 85-86 Yazıt No. 52; Nollé, 1988, **a.g.k.**, 66-67; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 272-274 Yazıt No. 16. “Διὶ Ἡλίῳ / μεγάλῳ / Σαράπιδι / καὶ τοῖς συν- / νόοις Θεοῖς / τὴν ἐστίαν / Σώζων / [Εἰ]ρεναῖον”.

⁶⁰⁴Bean, 1956, **a.g.k.**, 85; Nollé, 1988, **a.g.k.**, 67; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 273-274. Bununla birlikte Nollé, buradaki “συννόοι Θεοί” ifadesinde Mısır kökenli diğer tanrıların, Anubis ve İsis’in kız kardeşi Nephthys’in de söz konusu olabileceğini ifade eder.

⁶⁰⁵Merkelbach, 2001, **a.g.k.**, 74

⁶⁰⁶Merkelbach, 2001, **a.g.k.**, 77-78. Sarapis için benzer bir onurlandırma Kuzey Afrika’daki Karthago kentinden gelmektedir. Yazıtta Serapis benzer şekilde “*Büyük Tanrı Zeus Helios Serapis*” şeklinde onurlandırılmaktadır (“Διὶ Ἡλίῳ μεγάλῳ πανθέῳ Σαράπιδι”). Bk. Merkelbach, 2001, **a.g.k.**, 78.

⁶⁰⁷Bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 254.

Kentte ele geçen bir yazıt, İsis ve Serapis Tapınağı'nı açıp kapatmakla görevli (κλι[δο]φόρος) bir hizmetçinin, Zeus *Halonites* için yapmış olduğu adaktan bahsetmektedir⁶⁰⁸. Başka bir yazıt ise, kentte İsis ve Serapis'in kült rahipliğini yapan *demiurgos* Titus Flavius'dan bahsetmektedir. Yazıtta aynı zamanda, Dea Roma rahipliğinin yanında birçok memuriyete de hizmet eden T. Flavius'un eşinin yaşamı boyunca Athena kültü rahibeliğine hizmet ettiğini öğrenmekteyiz (**Kat. No. 5**)⁶⁰⁹. Benzer başka bir yazıt ise, ismini bilmediğimiz; ancak Dea Roma ve İmparator kültü gibi birçok memuriyete hizmet etmiş olan Sideli bir *demiurgos*un büyük tanrılar İsis ve Serapis kültü rahipliği görevini yürüttüğünü belgelemektedir⁶¹⁰. Büyük Nymhaion'da bulunmuş ve muhtemelen bir heykel altlığına ait başka bir yazıtta ise “*Büyük Tanrı Serapis*” ismi geçmektedir⁶¹¹. Ayrıca Side'de bulunmuş olan bir mezar taşında “Σεραποδώρα” ve “Ισιδώρα” isimleri geçmektedir⁶¹². Nollé bu isimlerin, babaları Mısır kökenli tanrılara inanan iki kız kardeşe ait olabileceği düşüncesindedir⁶¹³.

Side'de ele geçen nümismatik buluntulara baktığımızda Serapis tek bir tipte karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu tipte Serapis, sola dönük, sağ eli yukarıda selamlama *gestus*unda, sol elinde *septer* ve önünde, üzerinde ateş yanan bir sunak ile tasvir edilmiştir⁶¹⁴. Bu ikonografi aynı zamanda Side'nin komşusu Aspendos'un sikkeleri üzerinde görülmektedir. Serapis'in bu ikonografisini aynı zamanda önünde sunak olmadan, Magydos, Perge ve Aspendos sikkeleri üzerinde de görmekteyiz. Bunun dışında Serapis, İsis ile birlikte Side'nin İmparator I. Valerianus Dönemi'nde *Alexandreia* ile yapmış olduğu *homonoia* birlikteliklerinde tasvir edilmişlerdir. Side ile *Alexandreia* arasında ticari ilişkiler nedeniyle tesis edilen *homonoia* birlikteliklerinde partner kent *Alexandreia*, çoğunlukla İsis ile temsil edilmiştir⁶¹⁵.

⁶⁰⁸Bean, 1965, **a.g.k.**, 41-42 Yazıt No. 141; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 274-276 Yazıt No. 17.

⁶⁰⁹Bean, 1965, **a.g.k.**, 36-37 Yazıt No. 128; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 365-366 Yazıt No. 74.

⁶¹⁰Bean, 1965, **a.g.k.**, 70-71 Yazıt No. 190; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 373-374 Yazıt No. 81.

⁶¹¹Bean, 1965, **a.g.k.**, 59 Yazıt No. 159; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 573 Yazıt No. 278.

⁶¹²Nollé, 2001, **a.g.k.**, 530 Yazıt No. 208.

⁶¹³Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 119.

⁶¹⁴Caracalla baskısı için bk. Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 61 No. 1164. Geta için, Drexler, 1889, **a.g.k.**, 195 2a; SNG Pfp. IV, No. 707; SNG France III, No. 823; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 93 No.102. Macrinus için, Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res.11 No.57; SNG France III, No. 826. Alexander Severus için, Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 298 No. 93. III. Gordianus için, SNG Pfp. IV, No. 755. Gallienus için, Drexler, 1889, **a.g.k.**, 195 2b; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 307 No. 164.

⁶¹⁵Side'nin darp ettiği *homonoia* sikkelerinde çoğunlukla Side kentini temsilen Athena, *Alexandreia* kentini temsilen İsis görülmektedir. Buna karşın Side'nin Apollon Sidetes ile temsil edildiği darplarda *Alexandreia* kenti Serapis ile temsil edilmiştir. İsis tasvirli *homonoia* darpları için bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261., Res.21 No.112; Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 258 Res.2a-b Lev. IV; SNG France III, No. 876; SNG

II. XIX. Hephaistos

Side panteonunda tapınımı hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız kültlerden biri demirci tanrı olarak bilinen Hephaistos'tur. Ancak Nollé'nin de ifade ettiği üzere, el zanaatçılığının gelişmiş olduğu Side gibi bir liman kentinde Hephaistos kültü beklenebilecek bir durumdur⁶¹⁶. Kentte "Büyük Fabrikalar" olarak adlandırılan, muhtemelen kent için üretim yapan zanaatçıların işliklerinin yer aldığı bir mahalle vardı. Bu da Side kent yaşantısında Hephaistos'un önemli bir rol oynadığına işaret etmektedir. Sikkeler üzerinde tanrı genellikle bilindik ikonografide karşımıza çıkmaktadır: Kayalık bir zemin üzerinde oturur durumda tasvir edilmiş Hephaistos, önünde örs, sağ elinde çekiç ile dizlerinin üstünde ortasında *gorgo* tasviri yer alan bir kalkanı tamamlarken betimlenmiştir⁶¹⁷. Hephaistos'un özellikle MS III. yy sikkeleri üzerinde sıkça betimlenmesi doğu cephesinde savaşıyan Roma Ordularının silah tedariki ile ilişkiye götürülebilir⁶¹⁸. Benzer ikonografi Side'ye komşu Attaleia⁶¹⁹, Aspendos⁶²⁰ ve Perge⁶²¹ kentlerinin Roma İmparatorluk Dönemi darplarında da görülmektedir. Side sikkeleri üzerindeki Hephaistos ikonografisi tanrının demirci tanrı, el zanaatçıları tanrısı karakterine uymakla birlikte kültürün kentteki rolü ve karakteri hakkında tam bir bilgi sunmamaktadır. Sikke betimlemeleri dışında tanrı ile ilgili, Dionysos'un hayatının anlatıldığı Side Tiyatrosu *scaenae frons* birinci kat *sokel* frizinde Hephaistos'un Olympos'a getirilişi anlatılmaktadır⁶²². Friz kısmında katır üstünde Dionysos alayı ile birlikte Hephaistos'un Olympos'a getirilişi betimlenmiştir⁶²³.

Schweiz II, No. 1314; Franke ve Nollé, 1997, **a.g.k.**, 195 No.1; Dönmez-Öztürk, 2006, **a.g.k.**, 103 Res.30 (I. Valerianus). Serapis baskılı *homonoia* darpları için ise bk. Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 258 Res.1 Lev.IV.

⁶¹⁶Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 121.

⁶¹⁷Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 343 No.32 Lev. XII 1 (Herennius Etruscus); Atlan, 1976, **a.g.k.**, 45 No.103., Lev. III; SNG France III, No. 847; SNG PfPs IV, No. 744; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res. 11 No.50 (Maximinus Thrax).

⁶¹⁸Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 121.

⁶¹⁹Atlan, 1976, **a.g.k.**, 67 Lev. 6 No.312; SNG PfPs IV, No. 178; SNG France III, No. 277 (II. Philippus, *Caes*).

⁶²⁰SNG France III, No. 178 (Maximinus Thrax);

⁶²¹SNG PfPs IV, No. 169; SNG France III, No. 489 (Maximus, *Caes*); SNG PfPs IV, No. 425 (Gallienus), No. 443 (Salonina).

⁶²²Mitolojiye göre Hephaistos, annesi Hera ile babası Zeus arasındaki bir kavga sırasında Olympos Dağı'ndan aşağı atılır. Daha sonra tekrardan Olympos'a çağrılan tanrıyı geri getirmek için Dionysos görevlendirilir. Tanrıyı şarabı ile sarhoş eden Dionysos, Hephaistos'u bir katır sırtında tekrardan Olympos'a götürür (Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 125-126; Erhat, 2001, **a.g.k.**, 134; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 71-72;

⁶²³Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 88-89 Res.17.

II. XX. Securitas

Sadece sikke tasvirlerinden bilgi sahibi olduğumuz, ancak sikke tasvirlerinin geldiği dönem itibarı ile kent için önem arz eden kişileştirmelerden biri ise Securitas'tır. Endişeden kurtulma, güvenlik anlamlarına gelen Securitas, Roma İmparatorluğu'nun yönetiminin devamını ve güvenliğini sembolize etmektedir. Özellikle imparatorluğun içte ve dışta tehlike altında olduğu dönemlerde sikkeler üzerinde sıkça kullanılan bir motiftir⁶²⁴. Bu erdem özellikle Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde kadın figürü şeklinde kişileştirilmiştir⁶²⁵. Securitas ile ilgili Side'de sadece sikke tasvirleri bilinmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi darplarından alınan Securitas ikonografisi⁶²⁶, Side'nin güvenliğini kişileştirmektedir⁶²⁷. Ancak gerçekten de Securitas'ın Side kentinde kültürel olarak onurlandırıldığı ile ilgili belgeler mevcut değildir. Salonina'ya ait bir arka yüz tasvirinde ayakta, cepheden verilmiş tanrıça Securitas, iki bacağına çapraz konumlandırmış, sağ eli ile tepesinde nar bulunan bir asa ve sol kolu ile bir sütuna yaslanırken görülmektedir⁶²⁸. Sikke tipi, Gallienus Dönemi'nde Anadolu'yu sarsan Gott istilası ve ayrıca doğu sınırında artan Sasani tehlikesi ile ilişkiye götürülmektedir⁶²⁹.

II. XXI. Themis

Side'de sadece epigrafik belgeler ışığında bilgi sahibi olduğumuz diğer bir kült ise Themis kültürüdür. Themis, Hesiodos'un Thegonyası'nda Okeanos ile Toprak Ana Gaia'nın kızı olarak geçmektedir⁶³⁰. Yasaların ve kanunların kişileştirmesi olarak algılanan Themis, tanrıların ve insanların geleneksel düzenini temsil etmektedir⁶³¹. Themis, Zeus'un yanında yasaların koruyucu tanrıçası olarak bilinir⁶³². Bu yüzden Zeus ile birlikte doğanın ve insan yaşamının düzenleyicisidir. Zeus ile Themis'in birlikteliğinden doğan kızları Hoiralar (Eunomia, Dike ve Eirene) yasaların gözeteyicisi; Moiralar (Klotho, Lakheze ve Atropos) ise insan yaşamının düzenleyicisidir⁶³³.

⁶²⁴Securitas ile ilgili olarak bk. Latte, 1960, **a.g.k.**,321 Dipnot 5; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 98-99; C. Binder (2001). Securitas. DNP, (11), s. 317.

⁶²⁵Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 98.

⁶²⁶Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 122; SNG PFPs IV, No.868.

⁶²⁷Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 98.

⁶²⁸SNG Cop. 31, No.430; SNG PFPs IV, no. 868, 881; SNG France III, No.938-939; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 95 No. 105.

⁶²⁹Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 98-99.

⁶³⁰Hesiodos, *Theogon.*, 135.

⁶³¹K. Latte (1934). Themis. *RE*, (5. A2), s. 1626; Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 82; Erhat, 2001, **a.g.k.**,282; L. Käppel (2002). Themis. *DNP*, (12/1), s. 301; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 89.

⁶³²Stoll, 2003, **a.g.k.**, 89.

⁶³³Hesiodos, *Theogon.*,901-906.

İnsanların bir arada yaşayabilmeleri için iyi tavsiyelerde bulunan tanrıça, aynı zamanda insan derneklerini toplayıp dağıtırdı⁶³⁴. Zeus dışında kültü aynı zamanda Nemesis, Athena ve Apollon ile bağlantılıdır⁶³⁵. Themis, kehanet olaylarının kurucusu olarak adlandırılır. Zira Themis, Apollon'dan önce Delphi'deki kehanet ocağının sahibiydi⁶³⁶. Atina'daki Dionysos Tiyatrosu'nda rahip ve rahibeler için ayrılmış oturma sıralarında Athena Themis rahibesi geçmektedir⁶³⁷. Atina kentindeki Areopag meclisinde Athena, yasa uygulayıcı, karar verici tanrıça olarak bilinmektedir. Beki de bu yüzden Themis kültü Atina'da, baş tanrıça Athena ile bağlantılıdır.

Side'de Themis kültünün varlığı MS I. yyy sonu II. yy başlarına tarihlenen bir *agonistik* yazıt ile belgelenmektedir. Yazıt, Sideli Bakhios'un oğlu Antipatros'un, Lucius Avidius Maximus'un finanse ettiği Andronikian *Agonu*'nda da kazandığı ödülü Themis, Athena ve Bulaia'ya adadığı ile ilgilidir (**Kat. No. 6**)⁶³⁸. Yazıtta, L. A. Maximus'un Side'de yaşamı boyunca Themis kültünün rahipliğini yürüttüğü geçmektedir. Yazıtta adağın yapıldığı Themis, Athena ve Bulaia'dan ayrı ayrı tanrıçalar olarak bahsedilmektedir. Themis kültü Anadolu'da oldukça nadir karşımıza çıkmaktadır⁶³⁹. Side'de ele geçen yazıt bu Themis kültünün Anadolu'daki varlığı için kayda değerdir. Yazıtta Themis'in dışında başlı başına bir tanrıça olarak geçen Boulaia ise esasen *boulenin* koruyucusu ve iyi tavsiyelerde bulunan anlamında bir *epitheton* olup, çok sayıda tanrı ve tanrıça için kullanılmaktadır⁶⁴⁰. Bununla birlikte kentte ele geçen bir yazıtta Boulaia'nın kutsal alanından bahsedilmektedir⁶⁴¹. Nollé, Boulaia'nın Side kentinde Athena ile özdeşleştirildiğini ve Athena'nın kentteki onurlandırılmasının hem Themis hem de Boulaia'ya çok yakın durduğunu ifade etmektedir⁶⁴². Adak yazıtı herşeyden önce, Athena, Themis ve Boulaia'nın Side kentinde yasaların koruyucusu olduklarını göstermektedir⁶⁴³. Nollé, Side sikkeleri üzerinde çok sık tasvir edilen bir Athena ikonografisini Athena – Boulaia olarak adlandırmaktadır. Athena'yı sol elinde palmiye

⁶³⁴Homer, Ody. II.68-70.

⁶³⁵Latte, 1934, **a.g.k.**, 1627-1630.

⁶³⁶Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 171; Käppel, 2002, **a.g.k.**, 301; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 89;

⁶³⁷Latte, 1934, **a.g.k.**, 1629; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 314.

⁶³⁸Bean, 1965, **a.g.k.**, 44-47 Yazıt No.146; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 423-425 Yazıt No.120.

⁶³⁹Latte, 1934, **a.g.k.**, 1626. Themis kültü Anadolu'da ve Adalar'da oldukça nadirdir. Bununla birlikte daha çok Orta ve Kuzey Yunanistan'da kültü yaygındır.

⁶⁴⁰Nollé, 2001, **a.g.k.**, 425.

⁶⁴¹Nollé, 2001, **a.g.k.**, 396-398 Yazıt No.104. Yazıtta Boulaia'nın tapınağının inşası için belli bir miktar paranın bağışlandığından bahsedilmektedir.

⁶⁴²Karşılaştırmalı olarak bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 111; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 398, 425.

⁶⁴³Nollé, 2001, **a.g.k.**, 425.

dalı, sağ eli ile önündeki amphora içine taş atarken gösteren söz konusu ikonografi (**Kat. No. 77**) Side dışında Attaleia, Selge, Karallia, Korakesion, Lyrbe ve Syedra sikkeleri üzerinde de görülmektedir. Benzer sikke ikonografisi ayrıca Aspendos'un sikkeleri üzerinde Athena yerine giyimli bir kadın figürü ile tasvir edilmiştir⁶⁴⁴. Bu tip, Gaebler tarafından *agonistik* içerisinde değerlendirilmiş ve Themis'in kişileştirmesi olarak yorumlanmıştır⁶⁴⁵. Benzer şekilde Baydur da, Attaleia sikkeleri üzerindeki ikonografiyi Themis'in kişileştirilmesi olarak yorumlamıştır⁶⁴⁶. Gaebler, Themis'in başında taşıdığı miğferden hareketle, söz konusu *agonun* Athena için kutsal olduğunu belirtmiştir. Nollé ise Gaebler'in düşüncesinin birçok yönden savunulamaz olduğunu ve sikke ikonografisinin *agonistik* Themis kişileştirmesi olamayacağını, aksine *boulenin* kendisinin, daha doğrusu *boulenin* koruyucu tanrısının anlaşılması gerektiğini belirtmiştir⁶⁴⁷. Sikke ikonografisinde dikkati çeken ise bu ikonografinin Side ve Attaleia kentlerinde baş tanrıça Athena ile tasvir edilmesidir. Aynı şekilde Selge kentinde de Athena kentin önde gelen tanrıçasıdır. Athena'nın baş tanrıça olmadığı Aspendos kentinde ise bu ikonografi muhtemelen kent tanrıçası / Tykhe ile verilmiştir. Tipin Side başta olmak üzere komşu çok sayıda kentin sikkeleri üzerinde görülmesi, bu kentlerde Athena'nın *boulenin* koruyucusu olduğuna ve kültünün Themis ile özdeşleştirildiğine kanıt olabilir. Zira Themis Anadolu'da çok nadir belgelenmektedir. Muhtemelen kültü başka tanrı ve tanrıçalarla özdeşleşmiş, belki de kentlerin baş tanrıları ile senkretize olmuştur.

II. XXII. Dioskurlar

Arkeolojik ve epigrafik veriler yardımıyla kentte tapınımı belgelenen kültürlerden biri ise Dioskurlar'dır. Zeus ile Leda'nın birleşmesinden meydana gelen Dioskur kardeşler, Kastor ve Polydeukes, Homeros zamanından beri bilinen, hem Yunan hem de Roma Dünyası'nda birçok yerde onurlandırılan kahramanlardır. Birçok durumda insanların kurtarıcısı olarak onurlandırılırlar. Dioskurlar, savaşçıların, seyahat edenlerin, özellikle de denizcilikle uğraşan insanların koruyucusudurlar⁶⁴⁸. Sparta, Dioskur

⁶⁴⁴Örneğin bk. SNG v. Aul. 11, No. 4596, 4598; SNG PfPs IV, No. 66, 103, 104, 123, 124; SNG France III, No. 186, 191, 204, 212. Bu ikonografi Aspendos sikkeleri üzerinde bazen ayakta, bazende otururken tasvir edilmiş tanrıça ile verilmiştir.

⁶⁴⁵Gaebler, 1929, **a.g.k.**, 290-294.

⁶⁴⁶Baydur, 1976, **a.g.k.**, 68.

⁶⁴⁷Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 111 Dipnot.294.

⁶⁴⁸Kreis-von Schaewen, 1950, **a.g.k.**, 1331; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 408, 411; Latte, 1976, **a.g.k.**,175; Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 86; Rose, 2003, **a.g.k.**, 220; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 165 Dipnot *.

kardeşlerin ulusal tanrı olarak tapınım gördükleri en önemli kült merkezidir⁶⁴⁹. Anadolu'da özellikle Pisidya Bölgesi'nde Dioskurlar, kız kardeşi Helena ile birlikte onurlandırılmıştır⁶⁵⁰. Pisidya kenti Balbura'da ele geçen bir yazıt, Sideli Aurelia Athenodoriane Nenas'ın, Dioskurlar ve Helena için yapmış olduğu adaktan bahsetmektedir⁶⁵¹.

Helenistik Dönem'e tarihlendirilen ve Zeus Nikator kültü rahibi Kidramyas için yapılmış bir heykel kaidesi üzerindeki yazıtta geçen "Büyük Tanrıların rahibi" (ἱερεὺς Θεῶν Μεγάλων) ifadesi, Dioskur kardeşlerin kentte tapınım gördüğünü belgelemektedir⁶⁵². Θεοὶ Μεγάλοι ifadesi ile Zeus'un ikizleri olan Dioskur kardeşler, Kastor ve Polydeukes, anlaşılmaktadır⁶⁵³. Aynı şekilde yazıtta Kidramyas'ın heykelini yapan heykeltıraş olarak Dioskurlar'ın isminden türetilmiş bir isim olan Dioskurides adı okunmaktadır⁶⁵⁴. Yazıtta bahsedilen Dioskurlar rahibi Stesion ve *theoforik* isim Dioskurides Helenistik Dönem'de Side kentinde Dioskur kardeşlerin tapınım gördüğünü belgelemektedir. Dioskur kardeşlerin Side gibi deniz seyahatinin yoğun olduğu bir kentte onurlandırılması olağan karşılanmalıdır⁶⁵⁵. Çünkü Dioskur kardeşlerin en önemli kült karakteri gemicilerin ve seyahat edenlerin koruyucuları olmasıdır. Aynı zamanda Dioskur kardeşlerin en önemli atribütü olarak bilinen *pilos*⁶⁵⁶, çok sayıda tanrının atribütünün yer aldığı bir kapı *lentosu* üzerinde karşımıza çıkmaktadır⁶⁵⁷. *Pilos*, MÖ IV. yy sonundan itibaren Dioskurların atribütü olarak bilinmektedir⁶⁵⁸. Kapı *lentosu* üzerinde çelenk içerisinde verilmiş *piloslar* benzer şekilde Dioskurlar'ın Side'de onurlandırıldığını göstermektedir.

⁶⁴⁹Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 408; Rose, 2003, **a.g.k.**, 220-221.

⁶⁵⁰Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 212-213 Dipnot.82.

⁶⁵¹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 212-213 Yazıt No. TEp 9.

⁶⁵²Bean, 1965, **a.g.k.**, 13-14 No.100; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 379-382 Yazıt No.90.

⁶⁵³Benzer ifade Thesselya kenti Larissa'da ele geçen bir adak stel üzerinde okunmaktadır (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 410).

⁶⁵⁴Bk. Bean, 1965, **a.g.k.**, 14; İnan, 1975, **a.g.k.**, 7.

⁶⁵⁵Benzer şekilde Nollé de Dioskur kardeşlerin Side gibi bir liman kenti ve deniz seyahatinin önemli rol oynadığı kentte onurlandırma görmesi gerektiğini ifade etmektedir (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 118; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 381).

⁶⁵⁶Uzun sivri uçlu bir başlık. Antik resim sanatında Dioskur kardeşlerin dışında aynı zamanda çok sayıda tanrının başlığı olarak da karşımıza çıkmaktadır (Martini, 2003, **a.g.k.**, 261 (*Pilos*)).

⁶⁵⁷Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 281-282 Yazıt No.24.

⁶⁵⁸R. Kreis-von Schaewen (1950). Πίλος. RE, (XX.2), s. 1331.

II. XXIII. Hera

Kentte kültü hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz tanrıçalardan biri ise Hera'dır. Kültü daha çok Zeus ile ilişkili olan ve aynı zamanda hem Zeus'un kız kardeşi hem de tanrısal eşi olan Hera, daha çok kadın tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır⁶⁵⁹. Pötscher'in ifadesi ile Hera bir yeryüzü tanrıçasından ziyade, kadın ve erkeklerin paradigmasına göre bir erkeğe gelin veya eş olarak tasarlanmış bir tanrıçaydı⁶⁶⁰. Bu yüzden ağırlıklı olarak genç kız ve kadın olarak onurlandırılmış bir tanrıçadır⁶⁶¹. Hera aynı zamanda bereket özellikleri olan bir tanrıçaydı⁶⁶². Tanrıçanın en bilinen kült merkezi olan Argos Heraionu'ndaki kült heykeli bir elinde nar taşımaktadır⁶⁶³. Zira nar anlam olarak hem bereketin hem de evliliğin sembolüyüdü⁶⁶⁴.

Hera ile ilgili epigrafik ve nümismatik malzemeler bugüne kadar ele geçmemiştir. Ancak Side'de tanrıçanın Ephesia heykel tipinde biri iyi durumda koruna gelmiş bir *torso* ve bir de heykele ait fragman parçası ele geçmiştir. Side kazılarının başlamasından çok önce bulunmuş ve Antalya Müzesi'ne götürülmüş Hera *torsosunun* buluntu yeri bilinmemektedir⁶⁶⁵. Bununla birlikte 1950 yılında M Yapısı kazısı sırasında ele geçen Hera Ephesia tipinde bir heykel parçası⁶⁶⁶, tanrıçanın kentin panteonunda tapınım gören tanrılardan biri olduğunu düşündürmektedir. Zira M Yapısı, içerisinde imparatorlar ve kentte tapınım gören tanrıların onurlandırıldığı bir yapıydı. Ancak kesin olarak Hera kültünün varlığından söz etmek güçtür. Hera, Side'nin yakın komşusu Aspendos kentinde Zeus ile birlikte tapınım görmektedir⁶⁶⁷. Aspendos kentinde hem epigrafik hem de nümismatik malzemeler üzerinde Hera, Zeus ile birlikte karşımıza çıkmaktadır⁶⁶⁸.

III. XXIV. Melas Nehri Kişileştirmesi

Kentin dini yaşantısında aynı zamanda çok sayıda *personifikasyon* yer almaktaydı. Side'nin kent kişileştirmesinden sonra belki de en dikkati çeken kişileştirme ise kente hayat veren Melas (Manavgat) Nehri'nin *personifikasyonuydu*. Mitolojide tüm

⁶⁵⁹Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 77-79; Rose, 2003, **a.g.k.**, 94-95; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 49-50.

⁶⁶⁰Pötscher, 1987, **a.g.k.**, 138.

⁶⁶¹Rose, 2003, **a.g.k.**, 95.

⁶⁶²Pötscher, 1987, **a.g.k.**, 83-93; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 50.

⁶⁶³Pausanias II. 17, 4.

⁶⁶⁴Pötscher, 1987, **a.g.k.**, 84.

⁶⁶⁵H. Rott (1908). *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, s.62 Res.24; İnan, 1975, **a.g.k.**, 46-48 No.11 Lev. XXIII, 1.

⁶⁶⁶İnan, 1975, **a.g.k.**, 48 No.12 Lev. XXIII, 2-3.

⁶⁶⁷Jameson, 1970, **a.g.k.**, 104; Brandt, 1988, **a.g.k.**, 243;

⁶⁶⁸Sikke tasvirleri için bk. Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 320 No.44 (Traianus); Lindgren – Kovac, 1985, **a.g.k.**, No.1076 (Commodus); SNG PfPs IV, No.99 (M. Thrax)

nehirlerin babası olarak kabul edilen Okeanos ile Thetis'in çocukları olan ırmaklar, tam isimlerini hiçbir ölümünün bilemeyeceği kadar çok olup, bazı bölgelerde güçlü birer tanrı olarak onurlandırılmaktadır⁶⁶⁹. İnsanlar yaşayan ve hayat veren suda göksel birtakım güçlerin olduğuna inanırdı. Bu yüzden antik dünyada nehirlerin kutsallığı ciddiye alınmış, nehir tanrıları için kült yerleri, kurban törenleri ve dualar yapılmıştır. Ayrıca ebeveynler çocuklarına nehir tanrılarının isimlerini verip onları çocuklarının koruyucu tanrıları olarak seçerlerdi. Gerek nehirler olsun gerekse de kaynak suları ve göller olsun, Yunan ve Roma panteonunda onurlandırılan tanrılar gibi insan şeklinde kişileştirilen tanrısal varlıklardı⁶⁷⁰. Kentlerin kuruluşunda su kaynaklarına yakın olmak birinci derecede önem arz etmekteydi. Çünkü hem kentin gelişmesi için hem de tarımsal faaliyetler için su çok önemliydi. Benzer şekilde Sideliler Melas Nehri'nin kendileri için ne anlama geldiğini çok iyi biliyorlardı. Çünkü nehrin taşımış olduğu su kente adeta hayat sağlıyordu. Hem kent çevresindeki bereketli araziler hem de Side kenti için Melas Nehri büyük önem taşımaktaydı. Tahıl zengini Side, zenginliğini esasen Melas nehrine borçluydu⁶⁷¹. Suyun kent için ne kadar önemli olduğunu, MS III. yy sonlarına doğru, zengin bir Sideli olan Bryonianus Lollianus tarafından su sisteminin tekrar onarılması dolayısıyla kentteki tüm mahalleler tarafından Bryonianus Lollianus'un kurucu (*ktistes*) ve kent dostu olarak onurlandırılması göstermektedir⁶⁷². Sideliler, İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde Melas Nehri'ni çok sık tanrısal bir varlık gibi kişileştirmişlerdir. Benzer şekilde Perge'ye hayat veren Kestros, Perge Tiyatrosu'nun *gigantomakhia* firizinde tanrısal bir varlık olarak gigantlara karşı mücadele ederken tasvir edilmiştir⁶⁷³. Sikkeler üzerindeki tasvirler Melas Nehri'nin Side kentinin ilahi bir temsilcisi ve aynı zamanda Side'nin bölgesel kimliğinde önemli bir rolü olduğunu göstermektedir⁶⁷⁴. Benzer durum Side'ye komşu diğer Pamphylia kentlerinde vardır. Magydos, Kataraktes (Düden Çayı); Perge, Kestros (Aksu Çayı) ve Aspendos ise Eurymedon Nehri'nden (Köprüçay) hayat bulmaktaydılar. Pamphylia kentlerinin konumlarında dikkati çeken bu özellik, kentlerin kuruluşunda su kaynağına yakın olmanın ne kadar önemli olduğuna güzel bir örnek oluşturmaktadır.

⁶⁶⁹Hesiodos, *Theogon.*, 338-370; Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 38; Erhat, 2001, **a.g.k.**, 227-228; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 127-128.

⁶⁷⁰Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 45.

⁶⁷¹Nollé, 1988, **a.g.k.**, 49; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258.

⁶⁷²Bryonianus Lollianus, eşi ve oğlu Side'nin su sistemini onardığı için Side'nin dört büyük mahallesi tarafından kurucu ve vatanın dostu olarak onurlandırılmış ve heykelleri dikilmiştir. Bk. Mansel, 1963, **a.g.k.**, 51-52; Nollé, 1988, **a.g.k.**, 50-51; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 398-415 Yazıt No.105-110.

⁶⁷³Alanyalı, 2012a, **a.g.k.**, 128 Res. 142, 146, 147, 149.

⁶⁷⁴Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 4.

Benzer şekilde Magydos, Perge, Aspendos kentleri de kentlerine hayat veren su kaynaklarını ilahi bir varlık olarak Roma İmparatorluk Dönemi darplarında sıkça tasvir etmişlerdir⁶⁷⁵.

Erken dönem tasvirlerinde sakallı, erkek yüzlü boğa, daha sonraki tasvirlerde ise genç erkek olarak betimlenen nehir tanrıları, İmparatorluk Dönemi'nde genellikle sola veya sağa doğru uzanmış, genelde içinden su akan devrilmiş bir su kabına yaslanmış figür olarak betimlenmiştir⁶⁷⁶. Aynı zamanda değişik bitki dalları, bereket boynuzu, dümen gibi atribütler nehir tanrısı ikonografisinde görülmektedir. Side sikkeleri üzerinde Melas, sola doğru uzanmış, içinden su akan bir amphoraya yaslanmış şekilde, elinde bitki dalı ile tasvir edilmiştir⁶⁷⁷. Elindeki bitki dalı muhtemelen kentin de arması olan nar dalı olsa gerektir. Melas Nehri sikkeler üzerinde takip edilen bazı ikonografilerde yanında balık ile⁶⁷⁸, bazı ikonografilerde ise sağ elinde, içerisinde palmye dalı bulunan *agonistik* ödül ile tasvir edilmiştir⁶⁷⁹. *Agonistik* ödül ile esasen anlatılmak istenen kentte düzenlenen *agon*lardır. Bunun nehir tanrısı ile tematize edilmesi, nehir tanrısı kişileştirmesinin esasen kentin kendisi olmasıdır. Benzer şekilde sikkeler üzerinde Side kent tanrıçası ve ayrıca Athena da, elinde *agonistik* ödül ile tasvir edilmektedir⁶⁸⁰. *Agonistik* ödül Aspendos kentinin nehir tanrısı Eurymedon ikonografisinde de karşımıza çıkmaktadır⁶⁸¹. Aspendos kentinde nehir tanrısı aynı zamanda elinde Aphrodite Kastnietides'in kült heykelini tutmaktadır⁶⁸². Bu durum kentlere hayat veren nehirlerin, kentlerin varlığının en önemli kaynağı olduğu ve kentin tasvirinde oldukça önemli bir role sahip olduğunu göstermektedir.

⁶⁷⁵Magydos kenti için bk. F. Imhoof-Blumer (1924). Fluss- und Meergötter auf griechischen und römischen Münzen. Personifikation der Gewässer. *SchwNumRu*, (23), s. 333 No. 400 (M. Aurelius); Franke, 1968, **a.g.k.**, 52 No.210 (Gallienus); Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 50 No.56; SNG Pfp IV, No.191 (A. Pius), 198 (Macrinus); SNG France III, No. 313 (M. Thrax); SNG v. Aul. 11, No. 4642 (Iulia Mamaea), 4646 (Gallienus). Perge için bk. Imhoof-Blumer, 1924, **a.g.k.**, 333-334 No. 401; SNG France III, No.424 (S. Severus); SNG v. Aul. 11, No. 4676 (Caracalla). Aspendos kenti için ise bk. Imhoof-Blumer, 1924, **a.g.k.**, 333 No. 399; SNG Pfp IV, No. 111-112; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 52 No.58 (Tranquillina); SNG France III, No. 176 (S. Alexander), 211 (Gallienus); SNG v. Aul. 11, No. 4594 (III. Gordianus), 4603 (Gallienus).

⁶⁷⁶Franke, 1968, **a.g.k.**23. Karşılaştırma için ayrıca bk. Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**,48.

⁶⁷⁷SNG Pfp IV, No. 691 (Iulia Domna), 699 (Caracalla); SNG France III, No.822 (Geta); Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**,295 No.77 (Caracalla).

⁶⁷⁸Bk. Nollé, 1988, **a.g.k.**,49 Res.28 (sağ); Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256 Res.17 No.87 (Iulia Domna).

⁶⁷⁹Bk. Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**,340 No.23a (S. Alexander); Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256 Res.17 No.85; SNG France III, No.835 (Iulia Mamaea); Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**,298 No.91-92 (S. Alexander).

⁶⁸⁰Bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 248 Res.7 No. 26-27.

⁶⁸¹Aspendos için örneğin bk. Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**,52 No.58 (Tranquillina); SNG France III, No.211; SNG v. Aul. 11, No.4603 (Gallienus).

⁶⁸²Bk. SNG France III, No.176 (S. Alexander).

Sikke tasvirlerine baktığımızda nehir tanrısı kişileştirmeleri özellikle MS II. ve III. yyda Anadolu kentlerinde önemli rol oynamaktadır⁶⁸³. Bu dönem, Anadolu'daki kentlerin altın çağlarını yaşadığı ve kentlerde gösterişli su yapılarının, hamamların ve *nymphaion*ların inşa edildiği dönemdir. Severuslar Dönemi ile birlikte Side sikkeleri üzerinde tanrısal Melas Nehri'nin kişileştirmesinin görülmesi bu dönemde kentte yapımı tamamlanan büyük *nymphaion* ile ilişkiye götürülebilir⁶⁸⁴. *Nymphaion*da ele geçmiş kabartmalı bir levha üzerinde de nehir tanrısı tasvir edilmiştir⁶⁸⁵. Bu yapı Anadolu'daki en büyük ve gösterişli çeşme yapılarından biriydi⁶⁸⁶. Kent ve *nymphaion* Melas Nehri tarafından beslenmekteydi. Bu yüzden hem kenti için hem de tarım için aynı zamanda kontrol altında tutulmalıydı. Side Kent Tykhesi'ni ayakları altında kıvrılan Melas Nehri ile gösteren sikke tasvirlerinin anlamı bu olsa gerektir.

II. XXV. Yönetici ve İmparator Kültleri

Yunan ve Roma panteonunu oluşturan tanrı ve tanrıçaların yanında aynı zamanda kentte daha çok politik nedenlerden ötürü tesis edilen sadakat kültleri vardır. Bunların başında yönetici ve Roma İmparator kültü önemli yer tutmaktadır. Özellikle Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi dini yaşantısında Roma imparatorlarının onurlandırılması bilhassa önemli rol oynamaktaydı. Zira İmparator kültü tesis edilen kentte imparator, kentin panteonunu oluşturan tanrıların arasına katılmakta ve diğer tanrılar onuruna yapılan kültüsel aktivitelerin hemen hemen hepsi imparator onuruna da gerçekleştirilmekteydi: Tapınak inşa edilmesi, kült heykeli dikilmesi, dualar edilmesi, kurban törenleri, *agonistik* yarışmalar ve bunun yanında çok sayıda kültüsel aktivite gerçekleştirilmekteydi⁶⁸⁷. Ancak Side'de yönetici ve imparator kültü bağlamında gerçekleştirilen kültüsel aktiviteler hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Kentin önde gelen tanrılarının kutsal alanları aynı zamanda birer imparator kültü yeri olarak hizmet etmekteydi. Side'de karakteristik olan durum, imparatorların kentin önde gelen tanrılarının tapınaklarında “*synnaos*” tarzında tapınım görmeleridir. Zira Side, Roma

⁶⁸³Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 46.

⁶⁸⁴Bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 257-258.

⁶⁸⁵Mansel, 1963, **a.g.k.**, 64 Res. 46; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 107 Res.115.

⁶⁸⁶Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 83.

⁶⁸⁷Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 167-170. Aynısı, M. P. Nilsson (1978). Die Bedeutung des Herrscherkultes. A. Wlosok (Ed.). *Römischer Kaiserkult* içinde. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s.291-296; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 254; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 99-100; Price, 2004, **a.g.k.**, 35. Ritüel ve kült aktiviteleri ile ilgili olarak bk. Chaniotis, A. (2003). Der Kaiserkult im Osten des Römischen Reiches im Kontext der zeitgenössischen Ritualpraxis. H. Cancik – K. Hitzl (Ed.), *Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen* içinde. Tübingen: Mohr Siebeck, s.3-22 (Genel).

imparatorluk sınırları içerisinde başka hiçbir kentin elde edemediği kadar imparator kültü alanına (*neokoros*= tapınak bekçisi) sahip olmuştur. Altı kez *neokoros* elde eden kent, direkt imparator adına tapınak inşa etmemiş, aksine panteonundaki önemli tanrıların tapınaklarını birer imparator kültü alanı olarak düzenlemiştir.

Ele geçen materyaller Side’de Roma imparator kültü hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Epigrafik belgeler Roma imparator kültü öncesinde kentte yönetici kültünün Helenistik Dönem’de var olduğunu göstermektedir. Seleukoslar’ın Pamphylia Bölgesi üzerinde hakim olduğu dönemde kentte Zeus Nikator kültünden Seleukos I. Nikator kültü ortaya çıkmış olmalıydı⁶⁸⁸. Seleukosların iki ana tanrısı Zeus ve Apollon, hükümdar kültüyle birlikte ortaya çıkar⁶⁸⁹. MÖ 190 yılındaki savaştan sonra ise Sideliler kentte Dea Roma kültünü kurmuş olmalıydılar⁶⁹⁰. Muhtemelen Roma’ya karşı Seleukosların yanında savaşan Sideliler, Roma’nın tepkisinden korktuğu için politik nedenlerden dolayı kentte Dea Roma kültünü tesis etmiştir. Yazıtlar, Dea Roma kültü rahipliğinin kentteki en yüksek memuriyet olduğunu ve *demiourgolar* tarafından yürütüldüğünü göstermektedir⁶⁹¹. Bu kuşkusuz Roma yönetimine Side’de duyulan sadakatin önemli bir göstergesidir.

Romalı yöneticilere karşı duyulan sadakatin en güzel örneklerinden birisi ise Sidelilerin Magnus Pompeius için tanrısal düzeyde yapmış olduğu onurlandırma. M. Pompeius kentin patronu ve kurtarıcısı olarak Sideliler tarafından tanrılara eş değer onurlandırma elde etmiştir⁶⁹². Sidelilerin Pompeius için neden böyle bir onurlandırma yaptıkları ile ilgili akla ilk gelen düşünce, kuşkusuz kentin Roma’nın cezalandırmasından korkmasıdır. Zira Side korsanlık faaliyetleri sırasında korsanlara limanlarını ve tersanelerini açmış, kent korsanların ellerindeki esirleri sattığı önemli bir pazar haline gelmişti⁶⁹³. Yazıtın liman bölgesinde N1 Tapınağı’nın yanında bulunduğu dikkate alınacak olursa, Pompeius’un muhtemelen Athena Tapınağı’nda veya Apollon tapınağında *synnaos* tarzında kültüsel onurlandırıldığını söyleyebiliriz. Bu durumda

⁶⁸⁸Nollé, 1993a, a.g.k, 122.

⁶⁸⁹Nilsson, 1950, a.g.k., 158.

⁶⁹⁰Nollé, 1993a, a.g.k., 64, 122

⁶⁹¹Nollé, 1993a, a.g.k., 64, 97-98.

⁶⁹²Bean, 1965, a.g.k., 14-16; Nollé, 1993a, a.g.k., 333-335 Yazıt No. 54. Benzer şekilde Pompeius MÖ 67 yılında korsanlara karşı kazanmış olduğu zaferden sonra birçok kentte tanrısal düzeyde onur elde etmiştir (Bean, 1965, a.g.k.15). Örneğin Mitylene kentinde Pompeius “Soter, Eurgetes, Ktistes” olarak onurlandırılmış ve kentin takvimindeki bir ay onun adını almıştır (Nilsson, 1950, a.g.k., 295).

⁶⁹³Strabon XIV.3.2.

Popeius'un bir heykelinin bu iki tanrıdan birinin, olasılıkla deniz ve liman ile olan ilişkisi bakımından Athena Tapınağı'na yerleştirildiğini ve burada *synnaos* tarzında kültürel onurlandırıldığını söyleyebiliriz.

Side'de Roma'ya karşı sadakatin göstergesi sadece Dea Roma kültü değildi. Bununla birlikte aynı zamanda Genius Populi Romani ve Kutsal Roma Senatosu'nun kişileştirilmesi vardı. Side Tiyatrosu'nun sahne binasının sol tarafında ele geçmiş profilili bir kaide üzerindeki yazıtta Side Halkı Roma Halkı'nı onurlandırmaktadır⁶⁹⁴. MS III. yy sonu IV. yy başlarına tarihlendirilen yazıtlı kaide muhtemelen Genius Populi Romani'yi tasvir eden bir heykel taşımaktaydı. Roma Halkı'nın onurlandırılması Anadolu kentlerinde Helenistik Dönem'e kadar geri gitmektedir⁶⁹⁵. Bununla birlikte kaide üzerinde yer alan Genius Populi Romani heykelinin ikonografisi hakkında kesin bir şey söylemek ise güçtür. Zira hem Roma hem de Yunan geleneklerinde *demosun* kişileştirmesi farklı ikonografilerde yapılmaktaydı⁶⁹⁶. Tiyatro yakınında, sütunlu caddede ele geçen bir yazıt ise Side'nin üç önemli kent organı Boule, Demos ve Gerusia tarafından Kutsal Senato'nun bir heykelinin dikilmesinden bahsetmektedir (**Kat. No. 3**)⁶⁹⁷. Yazıt MS III. yy'nın sonlarına tarihlendirilmektedir. Bu yüzyıl içerisinde Side'ye Roma İmparatorları ve Senatosu tarafından birçok ayrıcalık verilmiştir: *Agonlar*, *neokoros*, *Asylon*, Metropolis unvanı, Pamphylia'nın birinci kenti gibi ayrıcalıklar bunlar arasında sayılabilir⁶⁹⁸. Kentlere verilen tüm bu ayrıcalıklar, özellikle de *neokoros* ayrıcalığı imparatorun ve ayrıca Roma Senatosu'nun onayına bağlıydı ve bu ayrıcalık bir kent için elde edilmesi zor, önemli bir kazanımdı. Kent muhtemelen bu ayrıcalıklara bir teşekkür ifadesi, Roma Senatosu'na sadakatin göstergesi olarak "Kutsal Senato"nun bir heykelini dikmiştir.

Augustus ile başlayan süreçte Roma Dünyası'nda ortaya çıkan imparator kültü kendinden önceki sadakat kültürlerinden kapsam, yoğunluk ve organizasyon bakımından oldukça farklıydı⁶⁹⁹. İmparatorluk Dönemi ile birlikte hemen hemen her kentte imparator

⁶⁹⁴Bean, 1965, **a.g.k.**, 9 Yazıt No.91; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 283-285., Yazıt No.25.

⁶⁹⁵Nollé, 1993, **a.g.k.**, 283. Helenistik Dönem'de Anadolu'da çok sayıda kentte benzer onurlandırmalar dikkati çekmektedir. Özellikle Roma Halkı ve Dea Roma, Anadolu kentlerinde Roma'ya karşı bağlılığın bir ifadesi olarak onurlandırılmaktadır. İlginç bir örnek Rhodos adasında vardır. Rhodoslular M 163 yılında Athena kutsal alanına Roma Halkı'nın kolossal bir heykelini dikmiştir. Bk. Nilsson, 167-170.

⁶⁹⁶Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 284-285.

⁶⁹⁷Bosch, 1951, **a.g.k.**, 66-69 Yazıt No.18; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 285-290 Yazıt No. 26.

⁶⁹⁸Genel olarak bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 88-94.

⁶⁹⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 122.

kültü rahibi (ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν) memuriyeti karşımıza çıkmaktadır. Bu memuriyet Dea Roma kültü rahipliği ile birlikte Side'deki en yüksek memuriyetlerden biri olup, sorumluluğu kentin *demiourgosu* üzerindeydi. Ele geçen yazıtlar bu makama *demiourgosların* eşleri ile birlikte hizmet ettiklerini ve görevlerinin sonunda imparator kültü bağlamında *Pentaeterik Agonlar* düzenlediklerini belgelemektedir⁷⁰⁰.

Roma İmparator kültü Side'de kentin panteonunda onurlandırılan tanrılarla bağlantılıdır. Yani Side kenti imparator için direkt olarak tapınak inşa etmek yerine, zaten kentte var olan tapınakları kullanmıştır. Bu esasen *synnaos* tarzı bir onurlandırma olup, tapınak içerisinde onurlandırılan tanrının yanına imparatorun heykelinin veya portresinin konulması ile durum çözülmüş oluyordu. Zira benzer bir durum İmparator Caracalla Dönemi'nde gerçekleşmiştir. İmparatorun Side'ye göndermiş olduğu portresi, sikke tasvirlerinden anlaşılabileceği üzere Athena Tapınağı'na yerleştirilmiştir (**Kat. No. 87**)⁷⁰¹.

Kentte MS I. yy içerisinde imparator kültü rahiplerinin varlığı bilinmektedir⁷⁰². Erken İmparatorluk Dönemi'nden itibaren Side'de Roma imparatorları kültüsel onurlandırılmışlardır. Ancak bu kültüsel onurlandırmanın *neokoros* bağlamında yapıldığı ise kesin olarak bilinmemektedir. Side'nin komşusu Perge, İmparator Vespasianus Dönemi'nde bu ayrıcalığı Artemis Tapınağı için elde etmiş ve bunu kent *titelatöründe* kullanmıştır⁷⁰³. Buna karşın Side bu unvanı ilk olarak I. Valerianus – Gallienus Dönemi ile birlikte sikkeler ve yazıtlar üzerinde kullanmaya başlamıştır. Side'nin ilk *neokorosu* hangi tarihte elde ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak I. Valerianus – Gallienus ortak yönetiminde, MS 256 yılı gibi kentin iki *neokorosa* sahip olduğu yazıtlarla belgelenmektedir (**Kat. No. 4**). Sikkeler ve epigrafik buluntular bu *neokoroslardan* ilk ikisinin Athena ve Apollon kutsal alanlarına verildiğine işaret etmektedir. Sikke tasvirleri I. Valerianus – Gallienus ortak yönetiminde Side'nin üçüncü bir *neokoros* elde ettiğini göstermektedir (**Kat. No. 117**). Üçüncü *neokorosun* hangi tanrının kutsal alanına verildiği ise henüz bilinmemektedir⁷⁰⁴. Aurelianus Dönemi (MS

⁷⁰⁰Ayrıca bk. Athena bölümü IV. I. V. **Kült Personeli** ve Apollon bölümü V. I. V. **Kült Personeli**

⁷⁰¹Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 122-123.

⁷⁰²Örneğin MS I. yy içerisinde kentte görev yapmış *demiourgoslar* imparator kültü memuriyetini birlikte yürütmüşlerdir. Bk. Bean, 1965, **a.g.k.**, 22-23 Yazıt No.112, 31-32 Yazıt No.122; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 367-368 Yazıt No.75, 370-372 Yazıt No.78.

⁷⁰³Şahin, 1999, **a.g.k.**, 72-80 Yazıt No.56.

⁷⁰⁴Eğer sikke tasvirinde gerçekten liman bölgesinde yer alan üç tapınak konu edilmişse, bu durumda üçüncü *neokorosun* Demeter kutsal alanına verilmiş olması gerekir. Zira tapınaklar bölgesinde yer alan ve P Tapınağı olarak adlandırılan tapınak Demeter'e adanmış bir tapınaktır (Kaymak, 2015, **a.g.k.**, 221-222).

270-275) sikkeleri üzerinde görülen ΣΙΔΗΤΩΝ Γ ΝΕΩΚΟΡΩΝ lejantı, Side'nin bu dönemde üç *neokoros* kült alanına sahip olduğunu belgelemektedir⁷⁰⁵. İmparator Tacitus Dönemi'nde (MS 275-276) ise Side bu sayıyı altıya çıkarmıştır⁷⁰⁶. Nollé, üçüncü *neokorosun* Dionysos, dördüncüsününse Asklepios Kutsal Alanı'na verildiği görüşündedir. Bununla birlikte diğer iki *neokorosların* ise muhtemelen Side'de kültü önem arz eden Zeus ve Demeter Kutsal Alanlarına verilmiş olabileceğini ifade eder⁷⁰⁷.

Side, sahip olduğu kutsal alanlar için, MS III. yy'ın ikinci yarısından başlayıp yaklaşık yirmibeş yıllık süreç içerisinde Roma İmparatorluğu'ndan altı kez *neokoros* ayrıcalığı elde etmiştir. Kentte bugüne kadar beş tane tapınak kazılar sonucunda açığa çıkartılmıştır. Bu tapınaklar, liman bölgesinde yer alan N1, N2 ve P Tapınakları ile tiyatronun yakınında yer alan Dionysos Tapınağı (?) ve *agoradaki* Tykhe Tapınağı'dır. Ancak tapınakların sayısı kentin elde ettiği *neokoros* sayısı ile uyuşmamaktadır. Aynı zamanda yazıtlarda kült rahipliğinden bahsedilen ve bugün yeri tespit edilemeyen tapınaklar da vardır. Örneğin Zeus, Poseidon, Aphrodite ve Mısır Tanrıları gibi. Zengin bir panteona sahip olan Side, kültü kent için önem arz eden tanrıların kutsal alanlarında imparator kültü tesis etmiştir.

İmparator Tacitus sonrası dönemde Side kentinde imparator kültü bağlamında kültüsel düzenlemelerin yapılıp yapılmadığı konusunda kesin bilgilere sahip değiliz. Zira kent sikkelerinin darbının son bulduğu Aurelianus Dönemi'ne (MS 270-275) kadar Side, *neokoros* unvanını sikkeleri üzerinde kullanmıştır. Aynı şekilde MS IV. yy'dan gelen yazıtlarda da kentin *neokoros* unvanını kullanmadığını görmekteyiz. Bununla birlikte imparator kültü ile ilgili düzenlemelerin ve onurlandırmaların Konstantin Dönemi'ne kadar sürmüş olabileceğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Ancak Konstantin ile başlayan süreçte kent günden güne paganizmden uzaklaşarak Hristiyanlık etkili bir kente dönüşmeye başlamıştır.

Ancak sikke tasvirinde kentin değişik noktalarında yer alan üç *neokoros* tapınağının da konu edilmiş olabileceğini unutmamak gerekir.

⁷⁰⁵Sikke tasvirleri için bk. SNG v. Aul. 11, No.4864 (Apollon Sidetes); Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res. 10 No. 43 (Asklepios).

⁷⁰⁶Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 124. Ayrıca bk. Burrell, 2004, **a.g.k.**, 181-188.

⁷⁰⁷Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 123.

II. XXVI. Monoteist İnanışlar: Hristiyanlık ve Yahudilik

Pagan inanışların yanında Side’de aynı zamanda Hristiyanlık ve Yahudilik gibi monoteist inanışlar da vardı. Özellikle Side gibi Doğu Akdeniz ticaretinde önemli bir yere sahip liman ve ticaret kentinde Yahudilik ve Hristiyanlık gibi tek tanrılı dinlerin taraftarlarının varlığını tabi karşılamak gerekir⁷⁰⁸. Bu inanışlar içerisinde özellikle Yahudilik, Helenistik Dönem’e kadar geri gitmektedir. Side’ye yerleşmiş tüccarlar arasında özellikle Yahudi tüccarlar çoğunlukta idi. Nollé, Seleukos dostu bir politikanın parçası olarak Yahudi tüccarların Side’ye bilinçli olarak yerleştirilmiş olabileceğini ifade etmektedir⁷⁰⁹. Zira literatür anlatımları Side’de Helenistik Dönem’de bir Yahudi cemaatinin var olduğunu belgelemektedir. MÖ 142 yılı konsüllerinden Lucius Caecilius Metellus Calvus’un Yahudi cemaatinin yaşadığı birçok krallık ve kent için yazmış olduğu mektupta, Yahudi cemaatine karşı dostça davranılmasını talep etmektedir⁷¹⁰. Mektupta çok sayıda krallığın yanında, çok sayıda kent ismi, özellikle Pamphylia ve Likya Bölgeleri ile Phaselis ve Side kentlerinin adı geçmektedir. Mektuptan sadece Side’de değil, Pamphylia Bölgesi’nin genelinde çokça Yahudi topluluğunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Yahudilerin ticaretteki rolleri dikkate alındığında hem Pamphylia hem de Likya Bölgesi kentlerinde, bilhassa liman kentlerinde belli bir nüfusa sahip olduklarını söyleyebiliriz. Roma İmparatorluk Dönemi’nde Side’deki Yahudi cemaati ve inanışları hakkında herhangi bir bilgi sahibi değiliz. Ancak Side’de ele geçmiş ve Geç Antik Dönem’e tarihlendirilen yazıtlar, Yahudilerin en az iki *sinagoga* sahip olduklarını belgelemektedir⁷¹¹. MS IV. yy’ın ikinci yarısına tarihlenen bir yazıtta Side’nin ilk *sinogogunda* gerçekleştirilen inşa ve onarım faaliyetlerinden bahsedilmektedir⁷¹². *Curator* İsakios’un masraflarını karşıladığı inşa ve onarımlar arasında, *sinagogun* yerlerinin mermer levhalarla kaplanması, içerisine yedikollu bir şamdanın yerleştirilmesi ile Tevrat konulan bölümdeki sütun başlıklarının temizlenmesi vardır. Bir ikinci yazıt ise aynı şekilde kentteki diğer *sinogogda* gerçekleştirilen inşa faaliyeti ile ilgilidir. Yazıt, *Curator* Leontios tarafından *sinagogun* içine, içinde çeşme bulunan *peristilli* bir avlunun

⁷⁰⁸Mansel, 1963, **a.g.k.**, 12; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 13.

⁷⁰⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 67 Dipnot 68.

⁷¹⁰Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 162-164 TLit 29; Hellenkemper – Hild, 2004, **a.g.k.**, 375.

⁷¹¹Mansel, 1963, **a.g.k.**, 12; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 13.

⁷¹²Nollé, 2001, **a.g.k.**, 515-519 Yazıt No. 191.

yapılması ile ilgilidir⁷¹³. Benzer şekilde Side’de Yahudi kimliğinin karakteristik işareti olan yedi kollu şamdan tasvirleri ele geçmiştir⁷¹⁴.

Hristiyanlığın Side’ye ne zaman girdiği konusunda kesin bir bilgimiz olmasa da, en azından MS III. yy içerisinde kentte önemli bir Hristiyan nüfusun olduğunu söyleyebiliriz⁷¹⁵. Erken dönemlerde Hristiyanlık, Yahudi cemaatleri aracılığı ile yayılmıştır. Özellikle Pamphylia Bölgesi’nde önemli bir nüfusa sahip olan Yahudiler, Hristiyanlığın bölgede yayılmasında etkili olmuştur. Ancak ilerleyen dönemlerde çok fazla taraftara sahip olan Hristiyanlık bilhassa Roma devlet ideolojisi ve dini için ciddi bir sorun olarak görülmüş ve bilhassa MS II. ve III. yy’lar içerisinde ciddi takibata uğramışlardır. İmparator Traianus Decius ve Diocletianus Dönemlerinde Side’de vuku bulan Martyr (din uğruna şehit edilenler) olayları bunu doğrulamaktadır. Decius yönetiminde Perge *piskopos*u Nestor, Side’de eyalet valisinin huzurunda mahkemeye çıkartılmış ve öldürülmüştür⁷¹⁶. İmparator Diocletianus Dönemi’nde ise Side’de başka bir Martyr olayı gerçekleşmiştir⁷¹⁷. “Sideli Dokuz Martyr”, Side *territorium*unda yer alan Artemis Tapınağı’nı yağmalamış ve tapınağa zarar vermişlerdir. Devamında “Sideli Dokuz Martyr” tiyatrodahş hayvanların önüne atılmış ve şehit edilmişlerdir. Ancak benzer Martyr olayları sadece Side’de değil, aynı zamanda Side’nin komşusu Perge kentinde de gerçekleşmiştir. Özellikle Hristiyan kaynaklarında geçen bu “Dokuz Martyr” efsanesi Perge’deki Artemis Tapınağı’ndan dolayı aynı zamanda Perge kenti ile ilişkilendirilmektedir⁷¹⁸. Tüm bu Martyr olayları Side’de de paganizmin savunucuları ile Hristiyanlar arasında zaman zaman ciddi çatışmaların meydana geldiğini göstermektedir.

İmparator Konstantin Dönemi ile birlikte rahatlamaya başlayan Hristiyanlar artık inanışlarını ve ibadethanelerini serbestçe yapabilecekleri bir sürece girerler. MS 313 yılında kabul edilen Milano Fermanı sonrasında paganizmin önemli anıtları olan tapınaklara ve heykellere karşı tahribatlar başlamıştır. Öyle ki MS III. yy’ın sonuna kadar Side, darp etmiş olduğu sikkeleri üzerindeki tasvirlerde ve ayrıca unvanlarda her türlü pagan sembolü ve aracı kullanırken, MS IV. yy’ın başları ile birlikte bu durum tamamen

⁷¹³Bean, 1956, **a.g.k.**, 94-95 Yazıt No. 69; Nollé, 1988, **a.g.k.**, 59-60; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 511-515 Yazıt No.190.

⁷¹⁴Mansel, 1963, **a.g.k.**, 13 Res. 7; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 14 Res.9; Nollé, 1988, **a.g.k.**, 60 Res.41; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 520 Yazıt No.192.

⁷¹⁵Mansel, 1963, **a.g.k.**, 12; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 16; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 125.

⁷¹⁶Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 186-190 Yazıt No. TLit 56. Ayrıca bk. Hellenkemper – Hild, 2004, **a.g.k.**, 375.

⁷¹⁷Mansel, 1963, **a.g.k.**, Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 190-191 Yazıt No. TLit 57.

⁷¹⁸Karşılaştırmalı olarak bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 191; Hellenkemper – Hild, 2004, **a.g.k.**, 375.

değimeye başlar ve Side zaman içerisinde Hristiyan etkili bir kente dönüşür. MS 325 yılında gerçekleşen İznik Konsili'nde kentin temsilcisi olmasa da, daha sonra MS 358 yılında Ankyra, 381 yılında ise İstanbul'da gerçekleşen konsillerde Side bir *piskopos* ile temsil edilmiştir⁷¹⁹. MS 390 yılında Side'de, İkonioia Psikoposu Amphilochios başkanlığında 25 farklı bölgenin psikoposunun katıldığı bölgesel bir *synode* toplanır⁷²⁰. Toplantının Side'de yapılmasında Kuzey Suriye menşeli Messelian inancına sahip kişilerin kentte çok sayıda bulunması etkili olmuştur⁷²¹. Bu aynı zamanda Side'nin artık önemli bir Hristiyanlık merkezi olduğunu göstermektedir.

Side'de MS IV. yy sonu ile V. yy'ın başlarında ciddi dönüşümler gerçekleşir. MS 391 yılında I. Theodosius yayınladığı bir ferman ile tüm pagan inanışları, 394 yılında ise Olimpiyatları yasaklar⁷²². MS 426 yılında ise II. Theodosius'un emri ile Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki pagan tapınaklarının tahrip edilmesi gerçekleşir. Buradaki tahribat, tapınakların tamamen yıkılması veya sökülmesi şeklinde değil de, tapınakların basilika, kilise veya martyrum benzeri yapılara dönüştürülmesi şeklindedir. Zira Side'de bu dönüşümden nasibini alır. Side'nin iki önemli tanrısı Athena ve Apollon'un kutsal alanları *basilikaya* dönüştürülür. Burada iki adet basilika ve bir martyrion inşa edilmiştir. İnşa edilen *basilika* Athena ve Apollon kutsal alanlarının mimarisi dikkate alınarak tasarlanır⁷²³. Aynı zamanda çok sayıda Hristiyan'ın katededildiği tiyatro bir açık hava kilisesine dönüştürülür⁷²⁴. Tiyatronun *cavea* köşelerine iki adet küçük şapel inşa edilmiştir. Tiyatronun bir açık hava kilisesine dönüştürülmesi şaşırtıcı olmasa gerektir. Zira "Sideli Dokuz Martyr" burada şehit edilmiştir. MS VI. yy içerisinde tiyatronun hemen yanında yer alan Dionysos (?) Tapınağı podyumuna kadar sökülmüş ve bir işliğe dönüştürülmüştür⁷²⁵.

⁷¹⁹Mansel, 1978, **a.g.k.**, 16.

⁷²⁰Mansel, 1963, **a.g.k.**, 12; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 16; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 139-140; Hellenkemper – Hild, 2004, **a.g.k.**, 377.

⁷²¹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 140. MS IV. / V. yy'da Kuzey Suriye Bölgesi'nde Hristiyan geleneğinde ortaya çıkan Messelian inanışına sahip olanlar kendilerine lider olarak şeytanı seçmeleri dolayısıyla Hristiyanlık içinde sapkın olarak görülmektedirler. Anadolu'da toplanan çok sayıda *synode*de bunların varlığı konu edilmiş ve MS 431 yılında Ephesos'ta gerçekleşen 3. Ekümenik konsilde kınanmışlardır (G. Denzler und C. Andresen (1998). *Lexikon der Kirchengeschichte*. Augsburg: Bechtermünz Verlag, s. 396).

⁷²²Olympia kentinde MÖ 776 yılından itibaren her dört yılda bir Zeus onuruna kutlanan panhellenik *agon* Olympia, MS 393 yılında son kez kutlanmıştır (Drees, 1967, **a.g.k.**, 190).

⁷²³Bean, 1999, **a.g.k.**, 100; L. Kaderli (2009). *Side Apollon, Athena Tapınakları Kutsal Alanı ve Bizans Bazilikaları, Koruma Yaklaşımı ve Tarihi Çevre Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, s. 49.

⁷²⁴Mansel, 1963, **a.g.k.**, 140-142; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 210-211.

⁷²⁵Soykal-Alanyalı, 2016, 429-430.

Side MS V. ve VI. yy'larda üçüncü ve son parlak dönemini yaşamıştır⁷²⁶. Bu dönemde kent dini bir metropolis olarak Doğu Pamphylia Metropolitliği'nin başkentliğini yapmıştır⁷²⁷. Kentte Hristiyanlık Dönemi'nden gelen çok sayıda anıt bilinmektedir⁷²⁸. Liman Bölgesi'nde Athena ve Apollon kutsal alanlarının üzerine inşa edilen *basilikalar* dışında ayrıca kentin kuzey doğusunda büyük bir Piskoposluk sarayı inşa edilmiştir. Bunların dışında kentte küçüklü büyüklü çok sayıda kilise ve şapel inşa edilmiştir.

II. XXVII. Değerlendirme

Arkeolojik, epigrafik ve nümismatik malzemeler aracılığı ile Side'nin resmi panteonunu oluşturan kültlerin incelendiği bu bölümde, kentin iki önemli tanrısı olan Athena ve Apollon dışında kentte tapınım gören kültler açıklanmaya çalışılmıştır. Ele geçen malzemeler kentte Athena ve Apollon dışında Yunan ve Roma panteonundan çok sayıda tanrının tapınım gördüğünü belgelemektedir. En erken sikke basımlarına kadar geri giden Athena ve Apollon kültlerinin yanında başka tanrıların da tapınım görüp görmediği ise şuanki veriler ışığında belirsizdir. Özellikle MÖ V. ve IV. yy'larda Athena ve Apollon dışında Side'de tapınım gören diğer tanrı ve tanrıçaların hangisi olduğu kesin değildir. Ancak Helenistik Dönem içlerinde kentte varlığı epigrafik buluntularla belgelenen kültlerin varlığını Klasik Dönem'e kadar geri götürmek olasıdır. Bugüne kadar ele geçen materyaller Side'de Yunan ve Roma panteonundan tanrıların yanında ayrıca Anadolu yerel kültler ile doğu kökenli kültlerin varlığını ortaya koymuştur. Bu esasen Doğu Akdeniz Bölgesi'nde önemli bir liman ve ticaret kenti olan Side'de beklenene durumdur. Kültlerle ilgili ağırlıklı malzemeler Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelmektedir. Klasik ve Helenistik Dönemler'den gelen az sayıda malzeme ise Athena ve Apollon dışında kentte tapınım gören diğer kültler hakkında az da olsa bilgi vermektedir. Şuan ki bilgilerimiz ışığında Roma öncesi dönemde Athena ve Apollon dışında kentte, Zeus, Herakles, Mısır Kültleri, Asklepios ve Hygieia kültlerinin varlığı belgelenmektedir. Bu kültlerin dışında aynı zamanda kentte ele geçmiş ve MÖ III. yy'a

⁷²⁶Mansel, 1963, **a.g.k.**, 12; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 16.

⁷²⁷J. Nollé (1993b). Die feindlichen Schwestern - Betrachtungen zur Rivalität der pamphyliischen Städte. G. Dobesch - G. Rehrenböck (Eds), *Hundert Jahre kleinasiatische Kommission der österreichischen Akademie der Wissenschaften*. DenkschrWien 236. Ergänzungsbände zu den TAM 14, s. 313-314; Hellenkemper – Hild, 2004, **a.g.k.**, 375.

⁷²⁸Kentteki Hristiyanlık anıtları ile ilgili genel olarak bk. Mansel, 1963, **a.g.k.**, 163-172; Mansel, 1965, **a.g.k.**, 913-915; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 257-291; Hellenkemper – Hild, 2004, **a.g.k.**, 380-394; S. Eyice (2010). Açılış Konuşması. Ü. İzmirilgil, G. Tanyeli, Z. Ahunbay (Ed.), *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya* içinde, (13-16). İstanbul: SİVA Side Eğitim Kültür ve Sanat Vakfı, s. 15-16; Yıldırım, 2013, **a.g.k.**, 25-261 (genel).

tarihlendirilen bir yazıtta geçen ancak kültü hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız Πάντες θεοί vardır⁷²⁹.

Zeus, Side panteonunda onurlandırılan önemli tanrılardan bir tanesidir. Tanrının kült karakteri hakkında bilgi veren çok sayıda *epitheton* yazıtlar aracılığı ile belgelenmektedir. “Αλωνίτης” tanrının kentte tarım ile olan ilişkisini; “Σωτήρως” kötülüklerden kurtarıcı ve koruyucu yönünü; “Κορυφίτης” *epithetonu* ise kent koruyucu yönünü yansıtmaktadır. Tarım tanrısı olarak kentte Zeus’a adanmış çok sayıda adak ele geçmiştir. Kentte tanrının ismi ile adlandırılan bir mahallenin olması Zeus’un Side kenti için önemini göstermesi açısından önemlidir. Tanrı için kullanılan *norites* ve *aspidios* gibi *toponym* sıfatlar ile ayrıca yazıtlar ile belgelenen çok sayıda *theophorik* isim Zeus’un kentteki önemini göstermektedir. Zeus kültü ile ilgili en erken belge MÖ II. yy’a tarihlendirilen ve Zeus Nikator rahibinin onurlandırıldığı yazıttır. Ancak tarımın önemli rol oynadığı Side kentinde tarım tanrısı olarak tapınım gören Zeus’un kültünün çok daha erkene gittiğini varsayabiliriz. Bunun dışında Zeus kültü hakkında bilgi veren materyaller Roma İmparatorluk Dönemi’nden gelmektedir. Özellikle İmparatorluk Dönemi’nden gelen yazıtlar, Zeus kültünün Mısır kökenli Serapis kültü ile senkretizmini belgelemektedir. Zeus onuruna Roma İmparatorluk Dönemi’nde Side’de *Olympia agonu* kutlanmıştır. Ancak *agonun* içeriği ile ilgili herhangi bir bilgi sahibi değiliz. Zeus aynı zamanda Side sikkeleri üzerinde sıkça tasvir edilmektedir. Sikkeler üzerinde genellikle tahtta oturur durumda, bazen tapınak içerisinde Nike ve kartal gibi atribütleri ile betimlenmiştir. Ender görülen bazı sikke tasvirlerinde ise Zeus, ayakta, bazen çıplak, bir elinde asa ve diğer elinde şimşek demeti ile tasvir edilmiştir. Hem tanrıyı sikke tasvirlerinde tapınak içerisinde gösteren ikonografi hem de yazıtlar aracılığı ile belgelenen kült rahipliği, tanrının kentte bir kutsal alanının varlığını akla getirmektedir. Ancak Zeus ile ilgili bir kutsal alanın varlığı bugüne kadar belgelenmemiştir. Az sayıda ele geçen heykeltıraşlık eserler ise tanrının kültü hakkında kesin bilgiler ortaya koymamaktadır. Ancak Zeus’u tahtta oturur, yanında kartal ile gösteren heykelcik (Iupiter Capitolinus tipi), sikkeler üzerindeki Zeus tasviri ile benzerlik taşımaktadır. Bu da bizlere Zeus’un Side’deki resmi hakkında bir dereceye kadar fikir vermektedir.

⁷²⁹Bk. Bean, 1965, **a.g.k.**, 3 Yazıt No. 81; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 257-258 Yazıt No.1. Yazıt, Apollonios torunu ve Apollodoros oğlu olan Apollonios’un, Artemon oğlu heykeltıraş Mnaseas tarafından yapılan heykelini tüm tanrılara adadığından bahsetmektedir.

Zeus gibi kentte tarımla ilişkili olan bir diğer kült ise Demeter kultüdür. Kentte yazıtlar aracılığı ile belgelenen 'Αναρσειτική *epithetonu* tahılları filizlendiren, ürünleri yeşerten tanrıça olarak Demeter'in tarımla olan ilişkisini göstermektedir. Demeter'in kentte tarımla ilişkili bereket yönünün yanında aynı zamanda mistik bir karakteri vardı. Demeter onuruna Side'de *Agon Mystikos* kutlanmaktaydı. Kentte fiziksel olarak belgelenen tapınaklardan biri olan P Tapınağı kesin olarak Demeter'e adanmış tapınaklardan biridir. Yazıtlar ve sikke betimlemeleri Demeter kutsal alanının aynı zamanda bir *neokoros* alanı olduğuna işaret etmektedir. Yazıtlar aynı zamanda Side'de Demeter kultünde genellikle kadınların önemli görevler üstlendiğini belgelemektedir. Sikkeler üzerinde çok nadir karşımıza çıksa da, tanrıçanın tiyatro sahne binası kaset kabartmalarında tasvir edilmesi, Demeter'in Side panteonunda tapınım gören önemli tanrılardan bir olduğunu göstermektedir.

Side'de kultü Demeter gibi mistik karakter taşıyan tanrılardan bir diğeri ise Dionysos'tur. Demeter onuruna Side'de düzenlenen *Agon Mystikos* aynı zamanda Dionysos onuruna da kutlanmaktaydı. Kultün kentteki varlığı Helenistik Dönem'e kadar geri gitmektedir. Ancak kultle ilgili materyaller ağırlıklı olarak Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelmektedir. Şarabın tanrısı olan Dionysos'un Side'de bağıcılıktan ziyade tiyatro ile yakın ilişkisi vardı. Side Tiyatrosu'nun sahne binası podyum frizlerinde tanrının hayatının anlatılması ve ayrıca kaset kabatmalarındaki tasviri, hem tiyatro ile olan yakın ilişkisini hem de panteondaki önemini göstermektedir. Side'de *agonlar* kuşkusuz çok önemli bir yer tutmaktaydı. Kentte kutlanan *agonlarda* ayrıca tiyatro gösterileri de önemli rol oynamaktaydı. Roma İmparatorluğu genelinde tanınan Dionysos Sanatçıları Derneği'nin Side'de de bir merkezi olduğu Erken İmparatorluk Dönemi'nden gelen yazıtlarla belgelenmiştir. Bu dernek kentte imparator kultü bağlamında düzenlenen ünlü tiyatro gösterilerini gerçekleştirmekteydi. Epigrafik belgeler Dionysos kultüne kentte hizmet eden önemli kişiler hakkında da bilgi vermektedir. Bu kişiler aynı zamanda Dionysos kultü ile yakın ilişkide olan Dea Roma ve imparator kultü memuriyetlerini de birlikte yürütmekteydiler. Dionysos kultünün hem Roma imparatorluğu genelinde hem de Anadolu'da olduğu gibi imparator kultü ile yakın ilişkisi vardı. Epigrafik belgeler Side'nin Büyük Gerusia'sının ziyafet salonunda Dionysos'a ayrılmış kutsal alanın olduğunu ve bu alanın MS III. yy'ın sonlarında imparator kultü bağlamında *neokoros* statüsü elde ettiğini belgelemektedir. Tiyatro yakınına konuşlandırılmış olan tapınak her ne kadar Dionysos'a ithaf edilse de son araştırmalar tapınağın aynı zamanda imparator

kültü için inşa edilmiş olabileceğini göstermiştir. Epigrafik verilerin çokluğuna karşılık Dionysos hakkında bilgi veren heykeltıraşlık eserler ve ayrıca sikke tasvirleri azdır. Demeter’e adanmış P Tapınağı’nda bulunmuş olan bir heykele ait baş ise Dionysos’un Demeter kutsal alanında onurlandırılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Denizlerin tanrısı Poseidon’un Side’deki varlığı epigrafik ve nümismatik buluntular ile bilinmektedir. Yazıtlar Poseidon’un kentteki kült rahipliğini belgelemektedir. Tanrının yaygın *epitheton*larından biri olan “Ἀσφάλειος” Side’de yazıtlar ile belgelenmiştir. Söz konusu sıfat Poseidon’un daha çok depremlerden koruyan karakterini yansıtsa da, liman ve denizcilerin kenti Side’de tanrının deniz seyahati ile ilgili yönüne de işaret etmektedir. Özellikle Side’nin komşusu Attaleia kentinde Poseidon’un denizle olan ilişkisi Side’ye göre daha belirgindir. Zira Side’de deniz ve gemi seyahati ile ilgili tanrılar Athena ve Apollon’dur. Sikkeler üzerinde çok nadir karşılaşılan Poseidon ile ilgili bugüne kadar herhangi bir heykeltıraşlık eser kentte ele geçmemiştir.

Tıp bilimlerinin öğretildiği ve önemli hekimlerin yetiştiği Side gibi bir kentte sağlık tanrıları Asklepios ile Hygieia kültleri önem arz etmektedir. Yazıtlar ve antik literatür anlatımları sağlık tanrılarının kültürünün Helenistik Dönem’e kadar gittiğini göstermektedir. Her iki tanrının kültü ile ilgili zengin arkeolojik, epigrafik ve nümismatik malzemeler ele geçmiştir. Kentte ele geçen yazıtlar sağlık tanrılarının şifa veren kült karakterini yansıtmaktadır. Öyle ki Asklepios ve Hygieia için sık kullanılan duaları işiten anlamındaki ἐπήκοος *epithetonu* yazıtlar aracılığı ile belgelenmektedir. Ele geçen adak yazıtlarında adağı gerçekleştiren kişiler, dualarını işittikleri, hastalıklarına şifa verdikleri için her iki tanrıya adakta bulunmuşlardır. Sikkeler üzerinde ise hem Asklepios hem de sağlık *triasını* oluturan Hygieia ve Telesphorus’un tasvirleri yer almaktadır. İmparator Aurelianus Dönemi’nde Asklepios’un kentteki kutsal alanı *neokoros* statüsü elde etmiştir. Yeri tespit edilemesede Asklepios kutsal alanının elde ettiği bu ayrıcalık tanrının Side panteonundaki önemi ile açıklanabilir. Asklepios ve Hygieia’nın kentteki önemi aynı zamanda çok sayıda heykel ve heykelcik buluntuları ile de belgelenmektedir.

Güneş Tanrı Helios’un Side’deki varlığı ise daha çok kültürünün ilişkili olduğu diğer tanrılar ile *senkretize* olmuş bir şekilde takip edilmektedir. Hem Zeus hem de Mısır kökenli Serapis ile kült *senkretizmi* yazıtlar aracılığı ile belgelenmiştir. Kentte ele geçen adak sunaklar tanrının aynı zamanda Zeus ve Demeter gibi tarımla ilişkili yönüne işaret etmektedir. Tanrının diğer bir kült *senkretizmi* ise sikkeler aracılığı ile belgelenmektedir.

İmparatorluk Dönemi'nden gelen sikkeler Helios'u Apollon – Sol ikonografisinde göstermektedir.

Agonların kenti Side'de *palaestraların* ve *gymnasionların* koruyucu tanrıları Herakles ile Hermes'in tapınımı önemli yer tutmaktaydı. Herakles'in kentteki varlığı MÖ III. yy'a kadar geri gitmektedir. İmparatorluk Dönemi'nden gelen bir yazıt Herakles'in Side'de kapı koruyucu yönünü belgelemektedir. Herakles'in kentte kutlanan *agon*larla ilişkisini ise yazıtlardan ziyade sikkeler üzerindeki tasvirleri yansıtmaktadır. Aynı zamanda sikkeler üzerinde tanrı, değişik mitolojik ikonografilerde tasvir edilmiştir. Özellikle sikkeler üzerinde de tasvir edilen Farnese Heraklesi, aynı zamanda kentte bulunmuş çok sayıda heykeltıraşlık eser ile temsil edilmektedir. Ancak ele geçen heykellerin buluntu yerleri, kült karakteri hakkında yararlı bilgiler sunmamaktadır.

Hermes kültü ise sadece heykeltıraşlık eserler aracılığı ile bilinmektedir. Bugüne kadar Hermes kültü ile ilgili epigrafik ve nümismatik herhangi bir materyal ele geçmemiştir. Doğal olarak bu durum Side gibi önemli bir liman ve ticaret kentinde tuhaf karşılanmaktadır. Ancak *palaestraların* ve *gymnasionların* koruyucusu Hermes'in kültünü, *agonların* önemli yer tuttuğu Side'de tabii karşılamak gerekir. Özellikle Hermes heykellerinin çokça bulunduğu M Yapısı bir *hamam - gymnasion* kompleksidir. Burada ele geçen heykellerin çokluğu Hermes'in *gymnastik* ve *agonistik* ile olan bağlantısına işaret etmektedir. Zira Hermes *palaestraların* ve gençlerin eğitim aldığı okulların koruyucu tanrısıdır.

Side'nin önde gelen tanrılarından Apollon'un kız kardeşi Artemis, Side'de tapınım gören önemli tanrılardan biridir. Epigrafik belgeler kültün Helenistik Dönem'de kentteki varlığını göstermektedir. Tiyatro sahne binası kaset kabartmalarındaki tasviri, tanrıçanın kültünün kent için önemini göstermesi açısından kayda değerdir. Sideliler komşuları Perge'deki Artemis Pergaia kültünün aksine Artemis'i avcı tanrıça olarak benimsemişlerdir. Tanrıça'nın aynı zamanda kentte bir tapınağı vardı. Ancak antik literatür anlatımlarında bahsedilen bu tapınak bugüne kadar lokalize edilememiştir. Yazıtlar ayrıca kentte Artemis kültüne hizmet eden rahipleri belgelemektedir. Sikkeler üzerinde oldukça nadir görülen Artemis ile ilgili kentte, tiyatro kaset kabartmasındaki tasviri dışında herhangi bir heykeltıraşlık eseri ele geçmemiştir.

Side'nin dini panteonunda aynı zamanda çeşitli personifikasyon kültürleri dikkati çekmektedir. Bunlardan en önemlisi kuşkusuz Tykhe / Kent Tanrıçası kişileştirmesiydi. Tykhe kültü, Side kenti ve halkı için büyük önem arz eden kültürlerden biriydi. Kültün

önemini kentin kalbi sayılan *agora*nın içine, merkezi bir noktaya inşa edilen Tykheion göstermektedir. Heykeltıraşlık eserler ve sikke tasvirleri Side Tykhesi'nin Antiokheia Tykhesi ikonografisine uyarlandığını belgelemektedir. Athena ve Apollon'dan sonra Side Kent Tanrıçası / Tykhe sikkeler üzerinde en çok tasvir edilen tanrılardan biridir. Özellikle Kent Tanrıçası Side'nin darp ettiği değişik emisyonlarda çok çeşitli ikonografilerde karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa Kent Tanrıçası, Side'nin kent tasvirinde önemli rol oynamaktadır. Birçok durumda Side, kent ve kentteki önemli gelişmeleri sikkeler üzerinde Kent Tanrıçası ile tematize etmektedir. Kentte az da olsa Tykhe kültü ile ilgili epigrafik ve heykeltıraşlık eserler ele geçmiştir.

Side için önem arz eden diğer bir kült ise kente hayat veren Melas Nehri'nin kişileştirmesiydi. Sikke tasvirleri ve kabartmalar, Sidelilerin Melas Nehri'ni tanrısal bir varlık olarak algıladıklarını göstermektedir. Zira hem Side içindeki su yapıları için hem de kent *territorium*unda yapılan tarımsal faaliyetler için Melas Nehri oldukça önem arz etmekteydi. Melas Nehri'nin kent için ne kadar önemli olduğunu ise sikke tasvirlerinde Side Tykhesi'nin ayakları altında tasvir edilmesi yansıtmaktadır. Sikkeler üzerinde sık tasvir edilen Melas kişileştirmesi aynı zamanda Kent Tanrıçası gibi kentin tasvirinde de önemli rol oynamaktadır.

Sadece sikkeler üzerindeki tasvirleri aracılığı ile tanıdığımız bir kişileştirme ise *Securitas*'tı. Side'de gerçekten bu tarz kültüsel bir onurlandırma olup olmadığı ise kesin değildir. Sikkeler üzerindeki anlamı ise daha çok Side'nin güvenliği ile ilgilidir. Zira *Securitas* betimli sikke tasvirlerinin geldiği Gallienus Dönemi, Anadolu'da Gott istilasının ve Sasani tehlikesinin arttığı bir dönemdir.

Side panteonunda aynı zamanda Anadolu yerel kültür de dikkati çekmektedir. Her ne kadar bu kültürlerle ilgili belgeler Roma İmparatorluk Dönemi'nden geliyor olsada, kültürlerin varlığını daha erken dönemlere kadar götürmek olasıdır. Side'de varlığı belgelenen Anadolu kültürlerinden en önemlisi Kybele'dir. Tanrıça'nın Side' kentindeki ikonografisi Anadolu geleneğinde olup, hem sikkeler üzerinde hem de tiyatro sahne binası kaset kabartmalarında tasviri vardır. Kaset kabartmalarında betimlenmesi Side kentinde kültürünün önemine işaret etmektedir. Bir diğer Anadolu yerel kült ise benzer şekilde tiyatronun sahne binası kaset kabartmalarında *allegorik* olarak tasvir edilen Men'dir. Önceki araştırmalarda Men'e ithaf edildiği düşünülen P Tapınağı'nın ise son yapılan araştırmalar sonucunda Demeter Tapınağı olduğu anlaşılmıştır. Kültü hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Anadolu yerel tanrılardan biri ise kentte iki adet adak

sunak üzerinde adı geçen Klea'dır. Anadolulu tanrı Klea ise Side'de daha çok Zeus ile yakın ilişkidir.

Aphrodite kültü ise epigrafik ve heykeltıraşlık malzemeler aracılığı ile belgelenmektedir. Yazıtlar kentte bir kutsal alanının varlığını ve aynı zamanda bu kutsal alanda görev alan rahibeleri belgelemektedir. Kült memuriyetinde dikkati çeken ise görev süresinin beş yıl olması ve rahiplik görevinin babadan oğula geçmesidir. Yakın zamanda yapılan kazı çalışmaları bu kutsal alanın varlığını ortaya koymuştur. Bu kutsal alanda ele geçen buluntular kültün varlığını MÖ V. / IV. yy'a kadar geri götürmektedir. Aphrodite ile ilgili bugüne kadar kentte büyük boy plastik eserler ve sikke betimlemeleri ele geçmemiştir. Buna karşılık kentte çok sayıda Aphrodite ve Eros heykelciği ele geçmiştir. Özellikle Aphrodite heykelcikleri Side'ye özgü bir biçimde Eros ile birlikte tasvir edilmişlerdir. Aphrodite kültü ile ilişkili Kharitler de Side panteonunda tapınım görmektedir. Side'nin ihtişamını ve güzelliğini sembolize eden Kharitler ile ilgili heykeltıraşlık ve nümismatik eserleri bilinmektedir.

Savaş tanrısı Ares de Side'de tapınım gören tanrılardan biridir. Kültü ile ilgili epigrafik, nümismatik ve heykeltıraşlık eserler bilinmektedir. Side *teritoryumundan* gelen yazıtlar Ares'in kehanet yönüne işaret etmektedir. Sikkeler üzerinde silahlı ve zırhlı tasvir edilmiş Ares'in bazı sikke ikonografileri ise imparator kültü ile ilişkisini göstermektedir. Aynı zamanda M Binası olarak adlandırılan yapının "İmparator Onurlandırma Salonu"nda ele geçen bir Ares heykeli bu düşünceyi desteklemektedir. Ares, heykeltıraşlık eserlerde ise Aphrodite ile birlikte karşımıza çıkmaktadır. Hem *nymphaion* korkuluk kabartmalarında hem de tiyatronun sahne binası podyum firizinde Ares, Aphrodite ile betimlenmiştir.

Side panteonunda tapınımı Helenistik Dönem'e kadar geri giden kültlerden bir diğeri ise Dioskurlar'dır. Zira kült karakteri daha çok gemicilerin ve seyahat edenlerin koruyucuları olarak bilinen Dioskur Kardeşler'in kültünü Side gibi liman kentinde normal karşılamak gerekir. Kentte ayrıca külte işaret eden *theophorik* isimler ve ayrıca Dioskurları sembolize eden tasvirler ele geçmiştir.

Önemli kültlerden bir diğeri ise kuşkusuz Nemesis kültüdür. Zira İmparatorluk Dönemi'nde Side'de bilhassa *agonlar* ve *gladyatör* gösterileri önemli yer tutmaktaydı. Genel olarak Pamphylia Bölgesi kentlerinde de kültü yaygın olan Nemesis, Side'de epigrafik, nümismatik ve heykeltıraşlık malzemeler aracılığı ile belgelenmektedir. Tiyatro çevresinden tanrıçaya adanmış çok sayıda yazıtlı adak sunak ele geçmiştir. Side tiyatrosu

agonlar ve *gladyatör* gösterilerinin düzenlendiği önemli bir yapıydı ve Nemesis kültü özellikle *gladyatörler* arasında popülerdi. M Binası içerisinde imparator onurlandırma salonunda *in situ* ele geçen bir Nemesis heykeli tanrıçanın kent panteonundaki önemini göstermesi açısından önemlidir.

Side gibi Akdeniz ticaretinde önemli bir yere sahip ve ayrıca Mısır ile yakın ticari ilişkileri bulunan bir liman kentinde Mısır Triası'nı oluşturan İsis, Serapis ve Harpokrates tapınım gören önemli kültlerdendir. Kültle ilgili belgeler Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelse de, kültün kentteki varlığını Helenistik Dönem'e, kentin Ptolemaios hâkimiyetine kadar geri götürmek olasıdır. Hadrianus Dönemi'nden gelen epigrafik belgeler, Serapis'in Zeus ve Güneş Tanrı Helios ile kült senkretizmini belgelemektedir. Kentte aynı zamanda Mısır Triası'nın tapınım gördüğü bir kutsal alan vardı. Ancak bu kutsal alanın kentte nerede olduğu bugüne kadar tespit edilememiştir. Yazıtlar aynı zamanda bu kutsal alanda görevli rahipler ve diğer kült personeli hakkında bilgi vermektedir.

Side'de kültü daha çok Athena ile bir olan zafer tanrıçası Nike panteonda ourlandırılan önemli kültlerdendir. Kültle ilgili epigrafik belgeler bugüne kadar ele geçmese de hem heykeltıraşlık eserlerin çokluğu hem de Side sikkeleri üzerinde sık tasvir edilmesi kültünün önemini göstermektedir. Nike ilk olarak MÖ IV. yy'la birlikte Athena ikonogafisinde görülmektedir. Side'nin Helenistik Dönem'de darp etmiş olduğu *tetradrakhm*lerin arka yüzleri zafer tanrıçasına adanmıştır. Kent birçok durumda hem kendi başarılarını hem de Roma'nın zaferlerini Nike ile tematize etmiştir. Zira kentin ana giriş kapısı yakınlarında bulunan çok sayıda Nike heykelinin anlamı bu olsa gerektir.

Kültü hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız tanrılardan biri ise Hephaistos'tur. Sadece sikke tasvirleri ve tiyatrodaki Dionysos firizindeki tasviri dışında kültü ile ilgili başka materyalin ele geçmediği demirci tanrı Hephaistos, zanaatçılığın önemli bir uğraş olduğu Side kentinde beklenecek kültlerden biridir. Buna karşılık kültle ilgili malzemeler azdır. Sadece epigrafik belgeler aracılığı ile belgelenen kültlerden biri ise Themis'dir. Ancak yasaların ve düzenin koruyucusu olan Themis'in kültü Side'de daha çok Athena ile yakın durmaktadır. Benzer şekilde Zeus'un tanrısal eşi Hera'nın kültü ile ilgili malzemeler azdır. Hera ile ilgili kentte sadece iki adet heykel ele geçmiştir. Ancak M Binası içerisinde ele geçen bir Hera heykeli, tanrıçanın kent panteonunda onurlandırıldığına işaret etmektedir. Kültü ile ilgili bilgi sahibi olmadığımız; ancak Side gibi önemli bir liman ve ticaret kentinde olması gereken Hestia kültüdür. Ancak Side'de

Tykhe kültünün popüler olduğunu dikkate alacak olursak, ocak tanrıçası Hestia'nın Tykhe kültü ile senkretize olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bugüne kadar buna işaret edecek materyaller ele geçmemiştir. Side'de hakkında bilgi sahibi olmadığımız bir diğer kült ise Hekate kültüdür⁷³⁰. Fazla bilgi sahibi olmadığımız kültürlerden biri ise MÖ III. yy'a tarihlendirilen bir yazıtta geçen Πάντες θεοί kültüdür⁷³¹. Kentin panteonunda onurlandırılan tüm tanrıların karşılığı olan bu ifade ile hangi tanrıların anlatılmak istendiği ise belirsizdir.

Yunan ve Roma panteonunu oluşturan tanrıların kültürleri, Anadolu ve doğu kökenli kültürlerin yanında kentte aynı zamanda sadakat kültürleri de önemli bir yer tutmaktaydı. Helenistik Dönem'de yönetici kral kültü, Roma Dönemi'nde ise imparator kültü kentte politik nedenlerden dolayı tesis edilmiştir. Yönetici kral kültü ilk olarak Helenistik Dönem'de I. Seleukos Nikator onuruna Side'de tesis edilmiştir. Roma Cumhuriyet Dönemi'nde ise Magnus Pompeius'un Side'de tanrılara eş onurlandırma elde ettiğini yazıtlardan öğrenmekteyiz. Bu kültürlerin yanı sıra aynı zamanda Roma'ya karşı sadakatin bir göstergisi olan Dea Roma ile Genius Populi Romani ve Roma Senatusu'nun da kentte kültürel onurlandırma elde ettiği yazıtlar aracılığı ile belgelenmektedir. Dea Roma Kültü MÖ 190 yılında sonra kentte tesis edilmiş olmalıydı. Hem Dea Roma kültü hem de Roma imparator kültü rahipliği kentteki en yüksek memuriyetlerden biridir. Öyle ki bu iki memuriyet epigrafik belgelerde her zaman en önde karşımıza çıkmaktadır. Kentte Roma imparatorlarının onurlandırılması önemli rol oynamaktaydı. Side Roma imparatorluğu tarafından verilen *neokoros* ayrıcalığını altı kez elde etmiş ve bunu hem yazıtlarda hem de sikkeleri üzerinde gururla kullanmıştır. İmparatorlar kentte kültü önem arz eden tanrıların tapınağında onurlandırılmaktaydı. Buna en güzel örnek İmparator Caracalla'nın Athena Tapınağı'nda tanrıça ile birlikte kültürel onurlandırılmasıdır. Athena ve Apollon tapınakları dışında, ayrıca Zeus, Demeter, Dionysos ve Asklepios kutsal alanları da *neokoros* statüsü elde etmiştir.

Çok tanrılı inanışların yanında Side'de aynı zamanda Yahudilik ve Hristiyanlık gibi tek tanrılı inanışlar dikkati çekmektedir. Yahudiliğin kentteki varlığı Helenistik Dönem'e kadar geri gitmektedir. MÖ II. yy'ın ikinci yarısında Side'de büyük bir Yahudi

⁷³⁰Imhoof-Blumer, *Kleinasiatiscche Münzen II* adlı eserinde, s. 347 No. 50'deki arka yüz tasvirini yanlışlıkla Hekate olarak yorumlamıştır. Aurelianus Dönemi'nden gelen sikkenin arka yüzündeki tasvir Demeter ile ilgilidir. Karşılaştırma için bk. Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 347 No. 50 Lev. 12, 4; Mangel, 1965, **a.g.k.**, 892; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res. 10 No.43; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 116 Dipnot.345.

⁷³¹Kültle ilgili olarak bk. K. Ziegler (1949). Pentheion. *RE*, (18.3), s. 697-747.

cemaatinin varlığı bilinmektedir. Geç Antik Dönem’den gelen yazıtlar Side’de Yahudilerin iki *sinagoga* sahip olduklarını belgelemektedir. Bir diğer tek tanrılı inanış Hristiyanlık ise MS III yy ile birlikte kentte yayılmaya başlamıştır. Özellikle bu dönem içerisinde kentte Hristiyan inancıya sahip ciddi bir nüfusun var olduğunu “Sideli Dokuz Martyr” efsanesinden öğrenmekteyiz. İmparator Konstantin ve sonrası dönemde ise Side tamamen Hristiyanlık etkili bir kent görünümü gösterir. Kent MS IV. yy sonunda Pamphylia’nın önemli bir Hristiyanlık merkezi haline gelir. Kentteki çok sayıda tapınak ise büyük oranda kiliselere dönüştürülür. Bunların içerisinde Athena ve Apollon Tapınakları dikkati çekmektedir.

Tablo 1. Side panteonunda tapınım gören kültler ile ilgili tablo

<i>Kült</i>	<i>Sikke Tasvirleri</i>	<i>Yazıt</i>	<i>Epitheton</i>	<i>Heykel / Kabartma</i>	<i>Kutsal Alan</i>	<i>Neokoros</i>	<i>Kült Personeli</i>	<i>Bayram</i>	<i>Agon</i>
Athena	Klasik, Helenistik, Roma Dön.	MÖ III./II. yy., MÖ I. / MS I. yy., MS II.-III. yy.	Prokathozomene Theos, Agiotate	Var	Var	Var	A. Mandrianus Longinus, Claudia Rufina, Titus Flavius Eşi, Aur. Kon. Solon eşi.	Epibaterion	Andronikiane Themisi, Themis Pamphyliake Touesianeios, <i>Pentaeterik Agon</i> , Thymelai
Apollon	Klasik, Helenistik, Roma Dön.	MS I.-III. yy.	Ktistes, Patroos, Sidetes	Var	Var	Var	Var	Epibaterion	Mystikos, Phoibeios, <i>Pythia</i> , Themis Pamphyliake Touesianeios, <i>Pentaeterik Agon</i> , Thymelai
Zeus	Helenistik Dön.	MÖ II. yy. MÖ I. / MS I. yy., MS II.-III. yy.	Halonites, Soter, Koruphites, Helios Megalos Serapis, Nikator, Norites, Aspidios, Anakti Theon, Barybremetai		Var	Var	Kidramyas		Olympia
Demeter	Roma Dön.	MS II.-III. yy.	Anarseitike	Var	Var	Var	Aur. Quat. Crispa, Polemon Kızı Konis		Mystikos
Dionysos	Roma Dön.	MS II.-III. yy.		Var	Var	Var	Dec. İun. Zenodotos, Celsianus		Mystikos, Thymelai
Artemis	Helenistik, Roma Dön.	MS II.-III. yy.		Var	Var		Nane		
Helios	Roma Dön.	MS II. yy. MS III. yy.	Zeus Helios Megalos Serapis	Var	Var				
Asklepios / Hygieia	Roma Dön.	MS II.-III. yy.	Epekoos	Var	Var	Var			
Poseidon	Roma Dön.	MS I.-III. yy.	Asphaleios				M. Annus Afer		
Herakles	Roma Dön.	MS I – III. yy.		Var					
Hermes				Var					
Tykhe	Roma Dön.	MS II. yy.?		Var	Var				
Kybele	Roma Dön.			Var					
Hera				Var					
Men				Var					
Nike	Klasik, Helenistik, Roma Dön.			Var					

Ares	Roma Dön.	MS III. yy.	<i>Epiphanestatos</i>	Var					
Aphrodite		MÖ I. / MS I. yy		Var	Var		Dionysios Maleis, Obrimos oğlu Platon		
Themis							L. A. Maximus		Kutsal Trieterik Agon
Kharitler	Roma Dön.			Var					
Nemesis	Roma Dön.			Var					
Mısır Triası	Roma Dön.	MS II. yy. MS III. yy.	Zeus Helios Megalos Serapis, Megalos Theos Serapis		Var		Titus Flavius		
Hephaistos	Roma Dön.			Var					
Securitas	Roma Dön.								
Dioskurlar		MÖ II. yy.					Stesion,		
Melas Nehri	Roma Dön.			Var					
Klea		MS II. / III. yy.							
Dea Roma		MÖ I. yy., MS I. – III. yy.							
Yönetici ve İmparator kültü	Roma Dön.	MÖ II. - I. MS I. – III. yy.							<i>Pentaeterik Agon, Thymelai</i>
Yahudilik		MÖ II. yy. MS IV. yy.		Var					
Hristiyanlık		MS III. yy. MS IV. yy.							

Tablo 2. Side panteonunda tapınım gören kültlerle ilgili kronolojik tablo (Epigrafik, nümismatik ve arkeolojik veriler ışığında).

MÖ V. yy.	MÖ IV. yy	MÖ III. yy	MÖ II. yy	MÖ I. yy	MS I. yy.	MS II. yy	MS III. yy.	MS IV. yy.
Athena	Athena	Athena	Athena	Athena	Athena	Athena	Athena	Athena
Apollon	Apollon	Apollon	Apollon	Apollon	Apollon	Apollon	Apollon	Apollon
		Zeus	Zeus	Aphrodite	Artemis	Demeter	Zeus	İmparator kültü
		Serapis?	Dionysos	Dea Roma	İmparator kültü	İmparator kültü	İmparator kültü	Dea Roma
		Artemis?	Dea Roma?	Yönetici Kültü	Dea Roma	Dea Roma	Dea Roma	Yahudilik
		Dionysos	Yönetici Kültü		Poseidon	Zeus	Dionysos	Hristiyanlık
		Herakles	Dioskurlar		Aphrodite	Aphrodite	Ares	
		Helios?	Yahudilik		Themis	Dionysos	Artemis	
		Pantes Theoi				Mısır Triası	Asklepios / Hygieia	
						Themis	Demeter	
						Poseidon	Klea	
						Klea	Nemesis	
						Nemesis	Poseidon	
						Hera?	Mısır Triası	
						Tykhe	Hermes	
						Helios	Kybele	
							Men	
							Nike	
							Kharitler	
							Hephaistos	
							Securitas	
							Helios	
							Hristiyanlık	

III. SİDE'YE KOMŞU KENTLERDE ATHENA VE APOLLON KÜLTÜLERİ

Bu başlık altında Side'nin önde gelen iki kültü Athena ve Apollon'un Side'ye komşu bölgelerdeki kentlerdeki durumu incelenmiştir. Athena ve Apollon'un Side'de karşımıza çıkan kült karakteri, Side'ye komşu hangi kentlerde karşımıza çıkmaktadır. Her iki tanrı Side'ye komşu hangi kentlerde önde gelen tanrı konumundaydı. Özellikle hangi sıfatlar ile tapınım görmekteydiler. Bu iki önemli kültün Side'ye komşu kentlerdeki varlığı hangi materyallerden oluşmaktadır. Hangi kentlerde kutsal alan ve kült memuriyeti mevcuttu. Hangi kentlerin sikkeleri üzerinde ağırlıklı olarak karşımıza çıkmaktaydılar. Kuşkusuz bir kentin sikkeleri üzerindeki dinsel betimlemeler, o kentin panteonunu oluşturan tanrılar hakkında en önemli belgeleri oluşturmaktadır. Buna karşın bir kentte var olan kült için sadece sikkeleri üzerindeki tanrı betimlemeleri tek başına yeterli kaynağı oluşturmamaktadır. Eğer sikkeler üzerindeki betimlemeler, kentte ele geçmiş yazıtlar, kazılar sonucunda elde edilmiş buluntular, bilhassa heykeltıraşlık eserler, kentin özelinde kutlanan bayramlar ve kentle ilgili antik literatür anlatımlarıyla destekleniyorsa, o zaman kentteki kültürlerden sağlam ve güvenilir kaynaklar olarak bahsetmek mümkün hale gelmektedir.

III. I. Side'ye Komşu Kentlerde Athena Kültü

Side'ye rakip liman kenti olarak MÖ II. yy ortalarında Bergama Kralı II. Attalos Philadelphos tarafından kurulan⁷³² Attaleia kentinde ana kültü Athena oluşturmaktadır⁷³³. Athena'nın baş tanrıçılığı hem sikkeler hem de yazıtlar aracılığı ile belgelenmektedir⁷³⁴.

⁷³²Attaleia kentinin kesin olarak hangi tarihte kurulduğu tartışmalıdır. Bununla birlikte kentin II. Eumenes'in ölümünden hemen sonra MÖ 159/158 tarihleri gibi kurulduğu kabul edilmektedir. Kentin kuruluşu ile ilgili farklı düşünceler için bk. N. Baydur (1975). *Die Münzen von Attaleia in Pamphylien I. JNG*, (25), s.34; N. Gökalp (2008). *Attaleia Kent Tarihi ve Yazıt Korpusu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.29 Dipnot 143. Kentte Doğu Garajı olarak adlandırılan bölgede yapılan müze kurtarma kazıları sırasında ele geçen buluntular kentin II. Attalos kuruluşu öncesindeki varlığını göstermektedir (F. Büyükyörük – C. Tibet (1999-2000). 1998- 1999 Yılı Antalya Doğu Nekropolü Kurtarma Kazıları. *ADALYA*, (IV), s. 115-171). MÖ IV. yy'a tarihlendirilen buluntular muhtemelen Strabon (XIV. 4. 1) ve Pausanias'ın bahsettiği (XVII. 3, 7) Korkykos yerleşmesine ait olmalıdır.

⁷³³C. E. Bosch (1947). Antaya Bölgesi'nde Araştırmalar I. Antalya Kitabeleri. *Belleten*, (41), s.100, 117; N. Baydur (1976). *Die Münzen von Attaleia in Pamphylien II. JNG*, (26), s. 56; Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 105. Bununla birlikte kentin en eski serileri üzerinde Athena ile birlikte Poseidon'un da ön yüzlerde betimlendiğini görmekteyiz. Kentte bugüne kadar ele geçen yazıtlarda Poseidon ismine rastlanmamış olsa da, Baydur'un da ifade ettiği üzere, bir liman kentinde deniz tanrısı Poseidon kültürünün mümkün olabileceğini söyleyebiliriz. Bk. Baydur, 1976, **a.g.k.**, 58-59; Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 58.

⁷³⁴Attaleia kentinin sikkeleri üzerine yapılan çalışmalarla ilgili olarak bk. Baydur, 1975, **a.g.k.**, 33-72; Baydur, 1976, **a.g.k.**, 37-78; N. Baydur (1986). *Yayımlanmamış Bazı Attaleia Sikkeleri. Anadolu Araştırmaları*, (10), s. 439-454; Kent yazıtları ile ilgili olarak bk. Bosch, 1947, **a.g.k.**, 87-125; Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 1-184.

Kentin kuruluşundan sikke darplarının son bulduğu döneme kadar tanrıçanın sikkeler üzerindeki varlığı, kült sürekliliğini göstermesi açısından önemlidir. Lanckoronski'ye göre Athena kültü II. Attalos tarafından Bergama'dan kente götürülmüş olmalıydı⁷³⁵. Baydur, Athena'nın kentteki kült karakterinin Atina ve Pergamon'daki algılanma şekliyle benzer olduğunu ifade eder⁷³⁶. Bu kült karakterini kentte ele geçmiş bir yazıtta okunan *polias* sıfatı yansıtmaktadır. MS I. yy tarihlendirilen ve Attaleia Demosu'nun Terentia Polla adlı bir rahibe için almış olduğu onurlandırma yazıtında, Athena *Polias* kutsal alanından söz edilmektedir⁷³⁷. Athena'ya verilen *polias* sıfatı kentin baş tanrıçası ve koruyucusu olduğunu göstermektedir. Yazıtta belgelenen rahiplik memuriyetiye, kentte mevcut olan Athena kutsal alanı için güçlü delildir. Bununla birlikte söz konusu kutsal alanla ilgili kentte bugüne kadar herhangi bir arkeolojik veri ele geçmemiştir.

Attaleia kentinde Athena kültüne ilişkin diğer belgeler nümismatik buluntulardan oluşmaktadır. Kentin kuruluşundan İmparator Hadrianus Dönemi'ne kadar kent sikkeleri üzerinde, ön yüzlerde tanrıçanın başı ya çift ya da tek olarak darp edilmiştir⁷³⁸. MÖ 159-100 yıllarına tarihlendirilen sikkelerin ön yüzlerindeyse çift Athena başları yer alırken, arka yüzlerde ise Nike figürü yer almaktadır⁷³⁹. Aynı dönemde darp edilen, ön yüzlerde Athena başı, arka yüzlerde Nike betimli sikkeler, Side'nin MÖ 190-36 yılları arasında darp edilen *tetradrakhm*lerine benzemektedir⁷⁴⁰. Roma İmparatorluk Dönemi'ne geldiğinde, Athena arka yüzlerde oldukça baskındır. Arka yüzlerde en sık betimlenen

⁷³⁵Lanckoronski, 1890, **a.g.k.**, 15; Bosch, 1947, **a.g.k.**, 117; Jameson, 1970, **a.g.k.**, 123. Bosch, II. Attalos Philadelphos'uns adede Athena kültünü değil aynı zamanda Ares ve Nike kültlerini de Attaleia'da tesis ettiğini belirtmektedir (Bosch, 1947, **a.g.k.**, 117). Benzer kült tesisine güzel bir örnek Lydia kenti Sardes'te vardır. Kentteki Athena kültü ve tapınağı Bergama Kralı II. Eumenes tarafından kurulmuştu. Bk. M. P. De Hoz (1999). Die lydischen Kulte im Lichte der griechischen Inschriften. AMS, (36), s. 64-65.

⁷³⁶Baydur, 1976, **a.g.k.**, 56-57. Her üç kentte de Athena Polias sıfatı ile kent koruyucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bergama'daki Athena kültü ile ilgili bk. S. Agelidis (2012). Kulte und Heiligtümer in Pergamon. R. Grüßinger — V. Kästner — A. Scholl (Eds.). *Pergamon. Panorama der antiken Metropole, Begleitbuch zur Ausstellung* içinde. Berlin: Michael Imhof Verlag, s. 175-176.

⁷³⁷SEG 6: 647; Bosch, 1947, **a.g.k.**, 99-100; Baydur, 1976, **a.g.k.**, 57; Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 103-105. Yazıt, MÖ I. yy'a tarihlendirilen yazıtta Athena rahibesi Terentia Polla'nın yürüttüğü memuriyet süresince Athena kutsal alanında yapılan sunular için yapmış olduğu bağışlar neticesinde heykelinin dikilmesini konu etmektedir. Side'deki gibi Attaleia kentinde de Athena kültünde kadınlar önemli rol oynamaktadır.

⁷³⁸Athena başının neden bazı sikkeler üzerinde çift olarak tasvir edildiğini bilmiyoruz. Baydur II. Attalos tarafından kente taşınan kültün, burada daha önceden var olan bir kült ile kaynaşmış olabileceğini belirtir. Ancak şu da unutulmamalıdır ki Bergama tarafından Side'ye alternatif bir liman kenti olarak kurulan Attaleia kentinin sikkeleri üzerinde karşılaşılan bu çift Athena başları, her iki kentin ana tanrıçasının bir tasviri de olabilir. Bu durumda çift Athena başlı tasvirler kurucu kente olan bağlılığı ve aynı zamanda birlikteliği de gösteriyor olabilir. Bk. Baydur, 1976, **a.g.k.**, 57 Dipnot 91.

⁷³⁹Baydur, 1975, **a.g.k.**, 37 Levha IV. No.35-44.

⁷⁴⁰Baydur, arka yüzdeki Nike figürünün, Side'nin MÖ 190-36 yılları arasında darp ettiği *tetradrakhm*lerinin arka yüzlerindeki Nike figürüne benzerliğine dikkat çekmektedir (Baydur, 1975, **a.g.k.**, 37).

tip, büst şeklindeki Athena başlarıdır⁷⁴¹. İmparator Hadrianus Dönemi ile birlikte Athena, sikkeler üzerinde tapınak içerisinde tasvir edilmeye başlar⁷⁴². Athena'yı tapınak içerisinde gösteren darplar, yazıtlarda bahsi geçen Athena *Polias* Tapınağı ile ilişkilendirilebilir⁷⁴³. Athena'yı tapınak içerisinde gösteren sikke betimlemesi kentin sikke basımlarının son bulduğu döneme kadar görülmektedir. Tapınak içerisinde betimlenmiş Athena tipi için karakteristik olan husus ise, sola dönük ayakta betimlenmiş Athena'nın, üzerinde bir baykuş olan sunakla tasvir edilmesidir. Tanrıça ileriye doğru uzattığı sağ elinde Nike, yukarıda duran sol elinde mızrak tutar vaziyette, sol yanında kalkanıyla tasvir edilmiştir. Bu tip aynı zamanda Attaleia sikkeleri üzerinde tapınak betimi olmadan görülmektedir⁷⁴⁴. Söz konusu Athena tipinin sikkeler üzerinde uzun bir süre boyunca korunması kuşkusuz tapındaki Athena kült heykelini akla getirmektedir. Tapınak betimli tasvirlerde üzerinde baykuş bulunan sunağın verilmesi oldukça dikkat çekicidir. Baydur, tapınağın kesinlikle bir baykuş sunağına sahip olduğunu ifade etmektedir⁷⁴⁵.

Attaleia sikkelerinde görülen bir başka Athena tipi, Side'de olduğu gibi Athena'yı kent meclisinin ve yasaların koruyucusu olarak göstermektedir. Söz konusu tipte, Korinth miğferli Athena, sol elinde palmiye dalı tutarken, sağ eli ile önündeki *amphoraya* taş atmaktadır⁷⁴⁶. Baydur, sikke tasvirindeki figürü Themis olarak tanımlamıştır⁷⁴⁷. Bununla birlikte sikke betimlemesinde görülen figür açık bir şekilde Athena olmalıdır. Zira bu tip

⁷⁴¹Arka yüzlerde Athena genellikle sağa dönük, bazen de nadir de olsa sola dönük betimlenmiştir (Baydur, 1976, **a.g.k.**, 57).

⁷⁴²Baydur, 1975, **a.g.k.**, 64-65 No.193-198 Levha 10; Baydur, 1986, **a.g.k.**, 443-444 No.20-21 Levha II. Athena'yı tapınak içerisinde gösteren sikke darpları ayrıca Antoninus Pius (Baydur, 1975, **a.g.k.**, 65 No 203-207 Levha 10-11), Marcus Aurelius (Baydur, 1975, **a.g.k.**, 68-69 No 237-241 Levha 12; SNG Österreich II, No. 1818), Lucius Verus (Baydur, 1975, **a.g.k.**, 70 No. 251 Levha 13), Commodus (Baydur, 1975, **a.g.k.**, 71 No. 265-266 Levha 14), Caracalla (SNG Österreich II, no.1821), Macrinus (SNG PflPs IV, No.175), Maximinus Thrax (SNG PflPs IV, No. 177) Dönemlerinden bilinmektedir. Tapınak betimlemesi İmparator Hadrianus darplarında genellikle dört sütunlu, diğer imparatorların darplarında ise bazen iki sütunlu, bazen de altı sütunlu verilmektedir. Bk. Baydur, 1976, **a.g.k.**, 58.

⁷⁴³Baydur, 1975, **a.g.k.**, 64-65 Levha 10. Sikkeler üzerinde iyi durumda korunagelmiş tapınak tasvirlerinde cepheden dört sütunla verilmiş Korinth düzeninde ve alçak bir podyuma sahip tapınak tasvir edilmiştir. Tapınak *attik-ion* düzeninde sütun kaidelerine sahiptir. Bununla birlikte unutulmaması gereken nokta ise sikke kalıbını hazırlayan sanatçının oldukça küçük bir alan üzerinde çalışması dolayısıyla orijinal tapınağa sadık kalamayacağıdır. Benzer şekilde Side'nin sikkeler üzerinde görülen tapınak betimlemelerinde Apollon Sidetes çok değişik tapınak modelleri içerisinde görülmektedir. Bk. **Tip III. III. VII. Apollon Sidetes tapınak içerisinde**

⁷⁴⁴Örneğin bk. SNG PflPs IV, No. 180-181; Baydur, 1975, **a.g.k.**, 67-68 No.227-229. Bununla birlikte tek fark Athena'nın önünde baykuş bulunan sunağın bulunmayışıdır.

⁷⁴⁵Baydur, 1976, **a.g.k.**, 58 Dipnot 94.

⁷⁴⁶Baydur, 1976, **a.g.k.**, 70 No.250 Levha 13; Baydur, 1986, **a.g.k.**, 445 No.27 Levha III; RPC IV.3, No. 4066 (*temporary*).

⁷⁴⁷Bk. Baydur, 1976, **a.g.k.**, 70 No.250; Baydur, 1986, **a.g.k.**, 445 No.27.

Side⁷⁴⁸ başta olmak üzere Aspendos⁷⁴⁹, Selge⁷⁵⁰ ve Side'ye komşu Batı Kilikya kentlerinden Korakesion⁷⁵¹ ve Lyrbe'nin⁷⁵² sikkeleri üzerinde de karşımıza çıkmaktadır⁷⁵³.

Kurucu kent ile koloni kent arasındaki kült birlikteliğine güzel bir örnek ise Likya kenti Phaselis'de vardır. Antik literatür anlatımlarında⁷⁵⁴ bazen Pamphylia, bazen de Likya Bölgesi içerisinde gösterilen Phaselis kentinde Athena, ana kültü oluşturmaktadır. Kentte ele geçen yazıtlar, sikke buluntuları ve ayrıca literatür anlatımları Athena'nın baş tanrıçalığını belgelemektedir. Pausanias, Phaselis'in, içerisinde Akhilleus'un ünlü kargısının korunduğu bir Athena Tapınağı'na sahip olduğunu yazmaktadır⁷⁵⁵. Kentin Akropolis'i'nde ele geçmiş olan iki adak yazıtında Athena, *polias epithetonu* ile onurlandırılmıştır⁷⁵⁶. MÖ V. yy'a tarihlendirilen ve Dor *dialektinde* olan yazıtlar Athena'nın kentin baş tanrıçası olduğunu ve kültürünün kentin kuruluşuna kadar geriye gittiğini göstermektedir⁷⁵⁷. Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelen başka bir yazıt ise Phaselis kentindeki Athena *Polias* kült sürekliliğini belgelemektedir. Kentte önemli memuriyetlere hizmet etmiş bir Athena *Polias* rahibinin onurlandırıldığı yazıtta Athena, kentin yol gösterici, lider tanrıçası olarak *prokathegetis* sıfatı ile onurlandırılmıştır⁷⁵⁸. MS III. yy'da Phaselisli Aurelia Apphia'nın kente hediye ettiği *Palladeios agonu* da tanrıça Athena onuruna kutlanmaktaydı⁷⁵⁹.

⁷⁴⁸Bk. **Tip III. XI. Athena sol elinde palmiye dalı, sağ elindeki taşı urneye atıyor.**

⁷⁴⁹Gaebler, 1929a, **a.g.k.**, 290; SNG PFPs IV, No. 103-104, 123-124.

⁷⁵⁰Gaebler, 1929a, **a.g.k.**, 293 No.65; RPC VI, No.6342 (Athena mızrak ve kalkan ile); RPC IX, No.1028.

⁷⁵¹SNG PFPs VI, No. 793, 794-795.

⁷⁵²SNG PFPs VI, No. 889.

⁷⁵³Kilikya bölgesi için ayrıca bk. Gaebler 1929a, **a.g.k.**, 293-294.

⁷⁵⁴Örneğin MS II. yy'da yaşamış olan Alexandriyalı Dionysos (*Periegetes* 855), MS XII. yy'da yaşamış Selanikli Eustathios (855. 1-3) Phaselis'i Pamphylia kentleri içerisinde sayarlar. İlk latin coğrafyacı kabul edilen Pomponius Mela (I.79) ve Yaşlı Plinius (*Naturalis Historia* V. 96) ise Phaselis'den Pamphylia'nın son kenti olarak bahsetmektedirler. Yine MS II. yy'da yaşamış olan Herodianus'ta ise Phaselis'ten bir Pamphylia adası olarak bahsedilmektedir. Ayrıca bk. Tüner-Önen, 2008, **a.g.k.**, 189-191 Yazıt No. TLit 2-4.

⁷⁵⁵Pausanias III. 3, 8.

⁷⁵⁶Tüner-Önen, 2008, **a.g.k.**, 304-306 Yazıt No.2. Bir diğer yazıt ise 2013 yılında kentte yapılan yüzey araştırmaları sırasında yine *akropoliste* bulunmuştur (N. Tüner-Önen ve F. Yılmaz (2015). A New Athena Polias Votive Inscription from the Phaselis' Acropolis. *Adalya*, (18), s. 121-125.

⁷⁵⁷Tüner-Önen, 2008, **a.g.k.**, 172; Tüner-Önen – Yılmaz, 2015, **a.g.k.**, 125.

⁷⁵⁸TAM II.3, No.1200; Tüner-Önen, 2008, **a.g.k.**, 324-326 Yazıt No.22.

⁷⁵⁹TAM II.3, No. 1206; Tüner-Önen, 2008, **a.g.k.**, 343-346 Yazıt No.32-33; Yılmaz, 2016, **a.g.k.**, 52-53.

Antik literatür anlatımları Phaselis'in Rhodos Adası'ndaki Lindos kentinden gelen kolonistler tarafından kurulduğunu bildirmektedir⁷⁶⁰. Kenti kuran Lindoslu kolonistler, kentlerindeki Athena kültünü yeni kurdukları kente taşımışlardır⁷⁶¹. Benzer şekilde Rhodoslu kolonistler tarafından kurulan Rhodiapolis ve Melanippion kentlerinde de Athena baş tanrıçadır⁷⁶². Lindos ile Phaselis arasındaki kült birlikteliğini aynı zamanda Phaselisliler'in Lindos'ta, Athena Lindia kutsal alanında yapmış oldukları adaklar da göstermektedir⁷⁶³. Athena aynı zamanda kolonistlerin koruyucu tanrıçasıdır. *Arkhegetes epithetonu* ile kolonistlere yol gösteren ve kent kurucu olarak birçok yerde onurlandırılmıştır⁷⁶⁴. Üç doğal limana sahip olan Phaselis, Doğu Akdeniz ticaretinde önemli rol oynamıştır⁷⁶⁵. Liman kenti olan Phaselis'te Athena, denizcilere yol gösteren, onları tehlikelere karşı koruyan tanrıça olarak tapınım görmektedir. Phaselisli denizcilerin on yıllık gemi yolculuğundan sonra Athena *Polias*'a yapmış oldukları adak tanrıçanın bu yönüne işaret etmektedir⁷⁶⁶. Athena'nın Phaselis'te gemi seyahatinin koruyucusu olarak tapınım görmesi, Side Athenası'nın kült algılarına benzemektedir. Phaselis kentinin baş tanrıçası Athena, sikkeler üzerinde ilk olarak Helenistik Dönem'le birlikte görülmeye başlamaktadır. MÖ 230-189 yılları arasına tarihlendirilen sikkeler üzerinde *Promakhos* tipinde tasvir edilmiş Athena, gemi pruvası içerisinde görülmektedir⁷⁶⁷. Tanrıçanın elinde savaşçı yönünü yansıtan şimşek ve *aegis* ile betimlenmesi kent koruyucu yönüne işaret etmektedir⁷⁶⁸. Bununla birlikte sikke ikonografisi, Athena'nın Phaselis'te denizcilikle olan ilişkisini, gemi seyahatinin

⁷⁶⁰Antik kaynaklar Phaselis kentinin Lakios liderliğindeki kolonistler tarafından kurulduğunu bildirir. Bununla ilgili olarak bk. Heipp-Tamer, 1993, **a.g.k.**, 15; Tüner-Önen, 2008, **a.g.k.**, 88-91; Yılmaz, 2016, **a.g.k.**, 3-5.

⁷⁶¹Lindoslular sadece Phaselis kentine değil aynı zamanda Kilikya Bölgesi'nde kurdukları Soloi ve Tarsus kentlerine de Athena kültlerini taşımışlardır. Soloi ve Tarsus kentlerinde de Athena baş tanrıça konumundadır (Tüner-Önen, 2008, **a.g.k.**, 91).

⁷⁶²Frei, 1990, **a.g.k.**, 1778-1779; Önen, 2008, **a.g.k.**, 172; Özdemir, 2016, **a.g.k.**, 166, 174. Rhodiapolis'te ele geçen Likçe yazıtlarda okunan "*malija wedrenni*", Athena *Polias* ile ilişkilendirilmektedir. Benzer şekilde Melanippion kenti de Athena için kutsal bir kenttir. Bu, kurucu kent ile koloni kent arasındaki kült birlikteliğinin bir göstergesidir. Örneğin Bergama tarafından kurulan Attaleia'da, Lindos tarafından kurulan Phaselis'te ve Rodoslular tarafından kurulan Rhodiapolis'te Athena *Polias* ana kültü oluşturmaktadır.

⁷⁶³Tüner-Önen, 2008, **a.g.k.**, 260-262 TEP 21-22.

⁷⁶⁴Ayrıntılı olarak bkz. Dümmler, 1896, **a.g.k.**, 1941-2020;

⁷⁶⁵Phaselis kentinin limanları ve deniz ulaşımı ile ilgili olarak bk. Tüner-Önen, 2008, **a.g.k.**, 67-72.

⁷⁶⁶Yılmaz, 2016, **a.g.k.**, 41. Akropolis'te bulunmuş olan adak yazıtında "Nikion oğlu Nikandros ve Polykarter oğlu Polyainetos'un denizcilikten elde ettikleri kazancın *onda birini* Athena *Polias*'a adadıkları geçmektedir (Tüner-Önen, 2008, **a.g.k.**, 304-306 Yazıt No.2). Ayrıca bk. Yılmaz, 2016, **a.g.k.**, 37-38.

⁷⁶⁷Hill, 1897, **a.g.k.**, 81 No.14; SNG v. Aul. 10. *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung H. von Aulock, Vol. 10 Lykien* (1964). Berlin: Verlag Gebr. Mann, no.4430-4436; Heipp-Tamer, 1993, **a.g.k.**, No. 327-367 Levha 26-29. Sikkelerin ön yüzlerinde sağa dönük defne çelenkli Apollon başları yer almaktadır.

⁷⁶⁸Heipp-Tamer, 1993, **a.g.k.**, 94-95.

koruyucusu olduğunu göstermektedir⁷⁶⁹. Tanrıçanın kültünde önemli rol oynayan yılan ve baykuş da sembol olarak ön yüzlerde gemi pruvasının içerisinde betimlenmiştir⁷⁷⁰. Helenistik Dönem’de Phaselis sikkeleri üzerinde görülen bir başka Athena tipi ise *Nikephorostur*⁷⁷¹. Söz konusu ikonografi muhtemelen MÖ 167’de Likya Bölgesi’nin Rodos hâkimiyetinden kurtulmasından sonra ortaya çıkmış olmalıdır⁷⁷². Bir diğer Athena tipi ise Phaselis’in Helenistik Dönem bronz darpları üzerinde görülen *palladion* tipidir⁷⁷³. Bu dönem bronz baskılarında aynı zamanda arka yüzlerde *promakhos* tipi karşımıza çıkmaktadır⁷⁷⁴. Likya Bölgesi’nin diğer kentleri gibi uzun süre sikke darp hakkı elinden alınan Phaselis, III. Gordianus Dönemi’nde tekrar sikke darp etmeye başlamış ve kentin baş tanrıçası Athena, arka yüzlerde tekrar görülmeye başlamıştır⁷⁷⁵. III. Gordianus baskılarında Athena, elinde bazen kalkan ve mızrak ile⁷⁷⁶ bazen de elinde tuttuğu bir taşı önündeki *urneye* atarken betimlenmiştir⁷⁷⁷. Literatür anlatımları, epigrafik buluntular ve ayrıca nümismatik belgeler, kentin kuruluşundan başlayarak Hristiyanlık Dönemi’ne kadar Phaselis’in baş tanrıçası Athena’nın kült sürekliliğini belgelemektedir.

Athena kültünün önemli rol oynadığı bir diğer kent ise Magydos’tur. Adı MÖ IV. yy’dan itibaren bilinen Magydos kenti, Attaleia kenti kuruluncaya kadar Side’den sonra Pamphylia’nın önemli bir liman kentidir⁷⁷⁸. Kent, Perge, Aspendos, Sillyon ve Side ile birlikte Pamphylia Bölgesi’nin en eski beş yerleşmesinden biridir⁷⁷⁹. Attaleia kenti ile

⁷⁶⁹Yılmaz, 2016, **a.g.k.**, 41.

⁷⁷⁰Yılan betimli sikkeler için bk. Heipp-Tamer, 1993, **a.g.k.**, No. 349, 351-352, 355-359, 373. Baykuş betimli sikkeler için ise bk. Hill, 1897, **a.g.k.**, 81 No 15; Heipp-Tamer, 1993, **a.g.k.**, No.368-372. Ön yüzlerde gemi pruvası içerisinde baykuş betimlenmiş sikkelerin arka yüzlerinde *Promakhos* tipi tasvir edilmiştir.

⁷⁷¹Bk. Heipp-Tamer, 1993, **a.g.k.**, No.323-326.

⁷⁷²Heipp-Tamer, 1993, **a.g.k.**, 83.

⁷⁷³Cephden ayakta verilmiş Athena sol elinde kalkan, sağ elinde mızrak taşımaktadır (Heipp-Tamer, 1993, **a.g.k.**, 167-168 Levha 31).

⁷⁷⁴Bk. SNG v. Aul. 10, No.4439-4441; Heipp-Tamer, 1993, **a.g.k.**, Levha 31-32.

⁷⁷⁵Phaselis kentinin III. Gordianus Dönemi sikkeleri ile ilgili bk. H. v. Aulock (1974). *Die Münzprägung des Gordian III und der Tranquillina in Lykien*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, s.77-78.

⁷⁷⁶Ayakta sağa dönük betimlenmiş Athena, sağ eli yukarıda mızrak tutmakta, sol yanında kalkan ile verilmiş (Aulock, 1974, **a.g.k.**, 260-264).

⁷⁷⁷RPC VII.2, No. 29138, 21679 *unassigned* (Tranquillina). Side tipinden farklı olarak tanrıçanın sol ayağının yanında kalkan betimlenmiştir.

⁷⁷⁸Magydos antik kentinin kalıntıları bugün Antalya ili Lara yakınlarında Karpuzkaldıran olarak adlandırılan yerdedir. Buradaki kalıntılar ilk olarak 1824 yılında W. M. Leake tarafından Magydos kenti ile ilişkilendirilmiştir. Bununla birlikte kentin adı ilk olarak MÖ IV. yy’ın ikinci yarısında kaleme alındığı düşünülen Pseudo-Skylax’ta ve MS II. yy’da yazıldığı düşünülen Ptolemaios’un coğrafya adlı eserinde geçmektedir. Genel olarak bk. M. Adak und O. Atvur (1999). *Epigraphische Mitteilungen aus Antalya II: Die pamphyliche Hafenstadt Magydos*, *EA*, (31), s. 59; H. Hellenkemper und F. Hild (2004). *Tabula Imperii Byzantini: Lykien und Pamphylien*, (Band 8/2). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 701; M. Arslan (2012). Pseudo-Skylaks: Periplous, *MJH*, (II/I), s. 251, No.100.

⁷⁷⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 3; Adak und Atvur, 1999, **a.g.k.**, 59.

yakın ilişki içerisinde bulunan kent, ilk olarak MÖ II. yy ile birlikte sikkeler darp etmeye başlamıştır⁷⁸⁰. Kentte, Athena kültünün karakteri hakkında bilgi veren epigrafik belgeler bugün için mevcut değildir. Bununla birlikte sikkeler üzerindeki Athena betimlemeleri, tanrıçanın kentteki önemini göstermesi açısından önemlidir. Kentin MÖ II. yy içerisinde darp ettiği sikkelerin ön ve arka yüzlerinde Athena sevilen tiptir. Özellikle ön yüzlerde çift betimlenmiş Athena başları, kentin Attaleia ile olan bağlantısını göstermektedir. Ön yüzlerde arka arkaya çift şeklinde⁷⁸¹ veya tek⁷⁸² olarak darp edilmiş Athena başları Attaleia sikkeleri ile benzerdir⁷⁸³. Adak ve Atvur, oldukça yakın konumlandırılmış bu iki kentin sikkeleri üzerinde görülen Athena tiplerindeki benzerliğin tesadüf olamayacağını, aksine bunun politik programın bir sonucu olduğunu ve muhtemelen bölgede yer alan üçüncü bir kente karşı siyasi birlikteliklerini göstermek istediklerini belirtmektedirler⁷⁸⁴. Bununla birlikte iki kentin sikke darplarında görülen bu benzerlik Attaleia – Bergama arasındaki ilişkide olduğu gibi, Attaleia ve Magydos arasındaki birlikteliği vurgulamak için de seçilmiş olabilir.

Magydos'un İmparatorluk Dönemi darplarında görülen ayakta betimlenmiş Athena figürü de benzer şekilde Attaleia kenti sikkeleri üzerinde görülen ayakta verilmiş Athena tipine benzemektedir. Sola dönük, ileriye doğru uzattığı sağ elinde Nike taşıyan Athena, yukarıda tuttuğu sol eli ile mızrak tutmakta, yerde sol tarafında bir kalkanla betimlenmiştir⁷⁸⁵. Nike açık bir şekilde Athena'yı çelenlemektedir. Bazı baskılarda ise Athena'nın hemen önünde kıvrılan yılan betimlemesi bulunmaktadır⁷⁸⁶. Bu tip, Erken

⁷⁸⁰Adak und Atvur, 1999, **a.g.k.**, 60; Helenkemper-Hild, 2004, **a.g.k.**, 701.

⁷⁸¹Örneğin bk. SNG PfPs IV, No. 186

⁷⁸²Örneğin bk. SNG PfPs IV, No. 187.

⁷⁸³Adak und Atvur, 1999, **a.g.k.**, 60 Dipnot 30.

⁷⁸⁴Adak und Atvur, 1999, **a.g.k.**, 60. Adak ve Atvur, Magydos'un, Attaleia kurulmadan önce Perge kentine bağlı olduğunu, Bergama tarafından yeni kurulan Attaleia kenti ile bağımsızlığını elde ettiğini ifade etmektedir.

⁷⁸⁵Bu tip ilk olarak İmparator Tiberius Dönemi baskılarında görülmektedir (RPC I, No.3367A). Tiberius ve Nero baskılarında kalkan görülmezken, devam eden baskılarda kalkan daima tanrıçanın sol yanında yerde betimlenmiştir. Bu tipin ayrıca Nero (RPC I, No.3368), imparator Domitianus (SNG France III, No. 298; RPC II, No. 1509), Traianus (SNG PfPs IV, No. 189; SNG France III, No. 299-302; RPC III, No. 2681-2683), Hadrianus (SNG France III, No. 303; RPC III, No. 2684-2685), Antoninus Pius (SNG PfPs IV, No.190; SNG France III, No. 304-305; RPC IV.3, No. 4950), M. Aurelius (SNG France III, No.307-308; RPC IV.3, No. 5711), L. Verus (SNG France III, No. 309; RPC IV.3, No.4947, 6548), Commodus (RPC IV.3, No. 10741, 5712), Crispina (SNG France III, No. 310; RPC IV.3, No. 4566), S. Severus (SNG PfPs IV, No.195), I. Domna (SNG PfPs IV, No.196), I. Paula (RPC VI, No.6087), Plautilla (SNG PfPs IV, No. 197), M. Thrax (SNG PfPs IV, No.199; RPC VI, No.6102), Trebonianus Gallus (SNG France III, No. 316), Gallienus (SNG France III, No.318-319) baskıları bilinmektedir.

⁷⁸⁶Örneğin bk. SNG PfPs IV, No. 194 (Commodus); RPC III, No.2685 (Hadrianus); RPC IV.3, No.4950 (Antoninus Pius). Athena'nın kutsal hayvanı olan yılan benzer şekilde Side sikkeleri üzerinde görülen bazı Athena tiplerinde de önemli belirteçtir. Bk. **Tip III. 4. Athena Promakhos**

İmparatorluk Dönemi'nden başlayarak, sikke basımlarının son bulduğu döneme kadar Magydos sikkelerinin arka yüzlerinde korunmuştur. Athena *Nikephoros* olarak adlandırılan⁷⁸⁷ bu tipteki tek fark ise Magydos sikkelerinde, Attaleia darplarından farklı olarak, Athena'nın önünde sunak üzerinde baykuşun olmayışıdır. Hem Attaleia hem Magydos sikkelerinde görülen bu tip aynı zamanda Side'nin İmparatorluk Dönemi baskılarında da sıkça görülmektedir⁷⁸⁸.

Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki rakibi ve önemli komşusu olan Perge kentinde Athena kültü, arkeolojik, epigrafik ve nümismatik belgeler aracılığıyla bilinmektedir. Her ne kadar nümismatik ve epigrafik belgeler heykeltıraşlık eserlere kıyasla yetersiz olsa da, kentte kazılar sonucunda ele geçen çok sayıda Athena heykeli, tanrıçanın kültürünün kent panteonundaki önemini göstermesi açısından önemlidir. Kentte ele geçen Athena heykelleri, Side'de ele geçen Athena heykellerine kıyasla fazladır. 1968 yılında Geç Roma kapısında yapılan kazı çalışmaları sırasında arkaik stilde bir Athena heykeli ele geçmiştir⁷⁸⁹. Kentte Güney Hamamı olarak adlandırılan yapıda yapılan kazılar sırasında, 1981 yılında bir Athena başı⁷⁹⁰; 1982 yılındaki kazılar sırasında ise iki adet Athena heykeli ele geçmiştir⁷⁹¹. İnönü tarafından Athena'nın *Perthenos* ve *Velletri* tiplerinin birer kopyası olarak yorumlanan bu heykeller, Antoninler Dönemi'ne (MS 138-193) tarihlendirilmektedir⁷⁹². Perge'de bulunan söz konusu Athena heykelleri, Side'de ele geçen Athena heykelleri ile büyük benzerlik göstermektedirler⁷⁹³. 2011 yılında ise Batı Caddesi üzerinde bulunan Cornutus *Palaestras* önünde iki ayrı Athena heykeli daha bulunmuştur⁷⁹⁴. MS II. yy'ın son çeyreğine tarihlendirilen Athena heykelleri *Giustiniani*

⁷⁸⁷Örneğin bk. SNG France III, No. 298 (Domitianus), No. 299-302 (Traianus), No. 303 (Hadrianus), No. 304-305 (Antoninus Pius), No. 307-308 (M. Aurelius), No. 309 (L. Verus), No. 310 (Crispina), No. 318-319 (Gallienus).

⁷⁸⁸Bk. **Tip III. V. Athena Nikephoros.**

⁷⁸⁹Mansel, A. M. (1969). 1968 Perge Kazısına Dair Ön Rapor. TAD,(17/1), s.95.

⁷⁹⁰J. İnönü (1983a). "Perge Kazısı 1981 Çalışmaları. TAD, (26/2), s. 14-15. Korinth miğferli baş, Athena heykeltıraşlığına ait olmalıdır (B. Akçay (2007). *Perge Güney Hamamı Heykeltıraşlık Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 179).

⁷⁹¹VII. Nolu mekân olarak adlandırılan alanda bulunan Athena heykelleri ve başı için bk. J. İnönü (1983a). "Perge Kazısı 1981 Çalışmaları. TAD, (26/2), s. 14-15; J. İnönü (1983b). Perge Kazısı 1982 Çalışmaları. KST, (5), s. 201-202; M. E. Özgür (1996). *Skulpturen des Museums von Antalya I.: Ausflug in die Mythologie und Geschichte*. Ankara: Dönmez Offset Basımevi, (sayfa numarası belirtilmemiş) No.19-20; İnönü, J. (2000). *Perge'nin Roma Devri Heykeltıraşlığı - 1*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 1-15, 17-30.

⁷⁹²İnönü, 2000, **a.g.k.**, 12, 22. Ayrıca bk. Akçay, 2007, **a.g.k.**, 181-183.

⁷⁹³Bk. **IV. III. Athena ile ilgili heykeltıraşlık eserler.**

⁷⁹⁴Orhan, S. (2017). Perge Batı Caddesi 2013 Yılı Kazılarında Ele Geçen Bir Grup Heykeltıraşlık Eseri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 22-29, 38-43.

ve *Lemnia* tiplerinin kopyalarıdır⁷⁹⁵. Athena, Perge Tiyatrosu'nun sahne binasındaki *gigantomakhia* frizinde de karşımıza çıkmaktadır⁷⁹⁶. H. S. Alanyalı, *gigantomakhia* frizinde kentte kutsanan tanrıların ve kahramanların resmedildiğini ifade etmektedir⁷⁹⁷. Kentteki önemli yapıların resim programına Athena'nın dahil edilmesi, tanrıçanın Perge'deki önemini göstermektedir. Kentte ele geçen ve Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen bir yazıttan, kentteki Athena kültü memuriyetine eşlik eden Claudia Paulina Artemisia'nın adını öğrenmekteyiz. Yazıtta onurlandırılan Artemissia, yaşamı boyunca Artemis ve Athena'nın rahibeliğini yapmıştır⁷⁹⁸. İncik yakınlarındaki bir antik yerleşmede ele geçen kehanet yazıtında Athena'ya *areia* ve *glaukoppis epitheton*ları ile hitap edilmektedir⁷⁹⁹. Ancak Güney Anadolu'da oldukça yaygın olan bu kehanet yazıtları hemen hemen birçok kentte standart bir dini alt yapıya ait oldukları için, kehanet yazıtlarında tanrılar için kullanılan *epitheton*ların gerçek kült karakteri hakkında kesin bilgiler sunmaktan uzak olduğudur⁸⁰⁰. Nümismatik buluntular içerisinde Athena betimlemeleri Perge sikkeleri üzerinde oldukça azdır. Athena betimlemelerinin yer aldığı arka yüz tasvirleri MS III. yy'dan Side ile Perge arasındaki statü mücadelelerinin yaşandığı dönemden gelmektedir⁸⁰¹. III. Gordianus Dönemi'nden gelen, Perge'nin Side ile yaptığı *homonoia* birlikteliklerinde Athena, Side kentini temsilen Perge Artemisi ile birlikte tasvir edilmiştir⁸⁰². Bir başka Athena betimlemesi ise iki kent arasında bu dönemde gerçekleşen statü çekişmelerinin boyutunu göstermesi açısından önemlidir: Gallienus Dönemi'ne (MS 253-268) tarihlendirilen bir Perge sikkesinin arka yüzünde Artemis *Pergaia*, Side Athenası tarafından çelenklenmektedir⁸⁰³. Benzer tematik aynı zamanda Side sikkeleri üzerinde Athena ile yapılmıştır⁸⁰⁴.

⁷⁹⁵Orhan, 2017, **a.g.k.**, 29, 43.

⁷⁹⁶H. S. Alanyalı (2012). *Der Kentaumachie- und der Gigantomachie-fries im Theater von Perge*. Wien: Phoibos Verlag, s. 125 Resim 119-126. Athena, kabartmada birlikte savaştığı tanrıya yardım ederken görülmektedir.

⁷⁹⁷Alanyalı, 2012, **a.g.k.**, 201.

⁷⁹⁸Şahin, 1999, **a.g.k.**, 192-193 Yazıt No. 173. Antoninler Dönemi'ne (MS 138-193) tarihlendirilmektedir.

⁷⁹⁹Şahin, 1999, **a.g.k.**, Yazıt No. 207, II. Savaşçı yönü ile ilişkili olan *Areia* sıfatı için bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 517-518; Simon, 1969, **a.g.k.**, 192; Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 102; Villing, 1992, **a.g.k.**, 9; Rose, 2003, **a.g.k.**, 102. Glaukopsis sıfatı ile ilgili ise bk. W. Pötscher (1997). Die Bedeutung des Wortes ΓΛΑΥΚΩΠΙΣ. *Philologus*, (141/1), s. 3-20.

⁸⁰⁰Bk. J. Nollé (2007). *Kleinasiatische Losorakel: Astragal- und Alphabetchresmologien der hochkaiserzeitlichen Orakelrenaissance*. München: Verlag C. H. Beck, s. 281-282.

⁸⁰¹Konu ile alakalı olarak bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 259-260.

⁸⁰²Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 167-169.

⁸⁰³Bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260 Res. 20 No.107; SNG France III, No.553-554.

⁸⁰⁴Bk. **Kat. No. 89**.

Side'nin yakın komşusu olan Aspendos kentine baktığımızda Athena kültü ile ilgili kanıtlar sadece nümismatik buluntulardan oluşmaktadır. MÖ V. yy ile birlikte sikkeler darp etmeye başlayan Aspendos'un sikkeleri üzerinde Pamphyliya dialektinde lejantlar MÖ IV. yy'a kadar korunmuştur⁸⁰⁵. Athena'nın kent sikkeleri üzerindeki tasviri ilk sikke basımlarına kadar geri gitmektedir. Özellikle MÖ V. ve IV. yy sikkeleri Athena kültürünün Aspendos'taki varlığını belgelemektedir⁸⁰⁶. MÖ 430-390 arasına tarihlendirilen *obol*lerin arka yüzlerinde *Attika* miğferli Athena başları betimlenmiştir⁸⁰⁷. Tanrıçanın miğferinde zeytin dalından yapılmış çelenk karakteristiktir⁸⁰⁸. MÖ 320-300 arası döneme tarihlendirilen bronz baskılarda ise, bazen ön yüzlerde bazen de arka yüzlerde *Attika* miğferli Athena başları görülmektedir⁸⁰⁹. İlginç bir Athena betimlemesi ise MÖ 420-200 yılları arasında Aspendos'un darp ettiği ünlü "Güreşçiler" *stater*lerinden gelmektedir⁸¹⁰. Yine Aulock Koleksiyonu'nda yer alan bir *stater*in arka yüzünde ise sapan fırlatan figürün hemen ayağının yanında, sağ elinde mızrak sol elinde kalkan ile Athena, sembol⁸¹¹ olarak betimlenmiştir⁸¹². Roma İmparatorluk Dönemi Aspendos sikkeleri üzerindeyse Athena değişik tiplerde görülmektedir. Maximinus Thrax (MS 235-238) Dönemi'nden gelen bir sikke üzerinde ise Athena karşısında Zeus ile *dexiosis* yaparken görülmektedir⁸¹³. Başka bir Aspendos sikkesi üzerinde ise tahtta oturan Athena karşısında yer alan Hera ile tasvir edilmiştir⁸¹⁴. III. Gordianus Dönemi'nden (MS 238-244) gelen bir arka yüz tasvirinde Athena, sol elinde mızrak, sağ eli ile önünde yer alan *tropheyi* çelenklerken betimlenmiştir⁸¹⁵. Bu tasvir benzer şekilde Side sikkeleri üzerinde de

⁸⁰⁵S. Jameson (1970a). Aspendos. *RE Supp* (XII), s. 102.

⁸⁰⁶Brandt, 1988, **a.g.k.**, 242; Parker, 2016, **a.g.k.**, 6.

⁸⁰⁷Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 310 No.4-6; SNG v. Aul. 11, No.4500; SNG Cop. 31, No.249-251; SNG France III, No. 26-38; O. Tekin (1991). *Aspendos Sikkeleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.31. Sikkelerin ön yüzlerinde ise *gorgo* başı yer almaktadır.

⁸⁰⁸Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 310 No.4-6 Levha 10, 10-12. Ayrıca bk. Brandt, 1988, **a.g.k.**, 342.

⁸⁰⁹Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 316 No.21-23; SNG Cop. 31, No. 258-259; SNG France III, No. 138-141; Tekin, 1991, **a.g.k.**, 70.

⁸¹⁰Aspendos'un "Güreşçi" *stater*leri ile ilgili olarak bk. Tekin, 1991, **a.g.k.**, 39-69.

⁸¹¹Tekin, 1991, **a.g.k.**, 60.

⁸¹²Sikke için bk. SNG v. Aul. 11, No.4503.

⁸¹³Bk. RPC VI, No. 6315 (*temporary*). Ayrıca bk. Jameson, 1970a, **a.g.k.**, 104. Brandt, 1988, **a.g.k.**, 242.

⁸¹⁴RPC VI, No.6290 (*temporary*) (I. Mamaea); RPC VI, No.6317(*temporary*) (Maximus, MS 236, *Caes.*). Athena'nın karşısında yer alan ayakta betimlenmiş figür, başında taşımış olduğu karakteristik *polos* nedeniyle Hera olmalıdır. Zira Aspendos'un İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde sık tasvir edilen başka bir arka yüz ikonografisinde, Zeus ile karşı karşıya tahtta otururken betimlenmiş Hera başında benzer şekilde *polos* taşımaktadır. Sikke tasviri için bk. SNG PFPs, IV, No. 99; SNG France III, No.198.

⁸¹⁵Hill, 1897, **a.g.k.**, 107 No.96; SNG France III, No. 182; Tekin, 1991, **a.g.k.**, 93 Lev. VII No.6; RPC VII.2 78398 ve 20980 (*unassigned*).

görülmektedir⁸¹⁶. Aspendos'un Side ile yaptığı *homonoia* darplarında Aspendos kentini temsil eden Sarapis'in karşısında Side kentini temsilen Athena görülmektedir⁸¹⁷. Sikke tasvirinde ilginç olan ise onur yerinde Side kentini temsil eden Athena'nın yer almasıdır⁸¹⁸.

Aspendos kentinden yaklaşık 55 km yukarıda bulunan Güney Pisidya kenti Selge'de ise Athena kültü hakkında çok az şey bilinmektedir. Buna karşın tanrıçanın kültü hem yazıtlar hem de nümismatik buluntular aracılığı ile belgelenmektedir⁸¹⁹. Kentin erken tarihli sikkeleri üzerinde Athena başları dikkati çekmektedir. Önyüzünde *Gorgoneion*, arka yüzünde ise Athena başı taşıyan sikkeler MÖ 450-400 arasına tarihlendirilmektedir⁸²⁰. MÖ 370 yılları civarına tarihlendirilen *oboller* üzerinde ise Athena ön yüzlerde görülmektedir⁸²¹. Aynı dönemde basılan bronz baskılarda arka yüzlerde aslan başı *protomu* görülmektedir⁸²². Athena başları aynı zamanda Selge'nin MÖ 350-300 yıllarına tarihlenen sikkeleri⁸²³ ile MÖ III. ve II. yy sikkeleri üzerinde de görülmektedir⁸²⁴. MÖ I. yy'a tarihlendirilen bronz baskılarda ise Athena başları ön yüzlerde görülmektedir⁸²⁵. Athena, Roma İmparatorluk Dönemi Selge sikkeleri üzerinde çok değişik tiplerde karşımıza çıkmaktadır. Sevilen ve sık tasvir edilen tiplerden bir tanesinde Athena elinde sol elinde palmye dalı ile sağ elindeki oy taşı önündeki *urneye* atarken betimlenmiştir⁸²⁶. Selge sikkeleri üzerinde İmparatorluk Dönemi'nde sık darp edilen diğer Athena tipleri ise Nikephoros⁸²⁷ ve tanrıçayı elinde mızrak ve *phiale* ile

⁸¹⁶Bk. Kat. No. 63, 82-83.

⁸¹⁷SNG Schweiz II, No. 1256 (I. Valerianus); Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261 Res. 21 No.109; Tekin, 1991, **a.g.k.**, 95 Tip 36; Franke ve Nollé, 1997, **a.g.k.**, 15; Karola-Nollé und Nollé, 2004, **a.g.k.**, 260 Res.18. Levha V.

⁸¹⁸*Homonoia* darplarında, sikkeyi darp eden kentin tanrısı, kent *ethnikon*un bulunduğu yerde yani sol tarafta yer almaktadır. Partner kentin tanrısı ise genel olarak sağ tarafta yer almaktadır. Konu ile ilgili olarak bk. Karola-Nollé und Nollé, 2004, **a.g.k.**, 243-245.

⁸¹⁹Selge Athena kültü ile ilgili olarak bk. J. Nollé – F. Schindler (1991). *Die Inschriften von Selge*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, s.70-73.

⁸²⁰SNG v. Aul. 12, No.5240-41;

⁸²¹SNG PfpS V. J. Nollé (Ed.), *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen. 5. Band, Pisidien und Lykaonien* (1999). Münih: Hirmer Verlag, No.329-344. Arka yüzlerde ise *gorgoneion* başları yer almaktadır.

⁸²²SNG PfpS V, No.349-353. Nollé tarafından Helenistik Dönem'e tarihlendirilen ve Athena serisi olarak adlandırılan sikkelerin arka yüzlerinde kalkan ve üzerinde *monogram* yer almaktadır.

⁸²³SNG Cop.32. *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum, Vol. 32 Pisidia* (1956). Kopenhag: Einar Munksgaard, No. 246; SNG v. Aul. 12, No.5266-5268; SNG France III, No.1928-1934

⁸²⁴SNG Cop.32, No. 251-254; SNG v. Aul. 12, No.5278-5281; SNG France III, No.1948-1954.

⁸²⁵SNG v. Aul. 12, No. 5295.

⁸²⁶RPC IX, No.1027A (T. Decius); SNG Cop.32, No. 286; RPC IX, No. 1028 (H. Etruscilla). Bu tipin Iulia Maesa (RPC VI, No. 6342 *temporary*) ve Iulia Paula (RPC VI, No. 6343 *temporary*) baskılarında Athena sol elinde palmye dalı yerine mızrak ve kalkan ile görülmektedir.

⁸²⁷RPC VI, No.6363 *temporary* (I. Mamaea); RPC VII.2, No.20966 *unassigned*; SNG France III, no. 2062-2063 (Tranquillina).

gösteren tiptir⁸²⁸. İmparator Traianus Decius Dönemi'nden gelen ve Selge ile Sparta arasındaki *homonoia* birlikteliğini konu alan bir sikke üzerinde Selge kentini temsilen tanrıça Athena görülmektedir⁸²⁹. Bu durum tanrıçanın kültünün kent için önemini göstermektedir. Kentte ele geçen bir yazıtta Athena'ya adanmış bir heykelden⁸³⁰ ve başka bir yazıtta ise kentteki Athena kültüne hizmet eden bir rahipten bahsedilmektedir⁸³¹. Kentte ele geçen çok sayıda yazıt, *themis* statüsünde olan *Panathenaike agon*undan bahsetmektedir⁸³². Nollé ve Schindler'e göre *themis* kategorisindeki *Panathenaike agonu* muhtemelen Athena kültü ile bağlantılıydı⁸³³.

Side'nin komşusu olan ve Men kültünün önemli rol oynadığı Sillyon kentinde Athena kültüne işaret eden belgeler neredeyse yok denecek kadar azdır⁸³⁴. İmparatorluk Dönemi'nden gelen ünik bir Sillyon sikkesi üzerinde Athena, babası Zeus ve tanrıça Hera ile birlikte betimlenmiştir⁸³⁵. Bunun dışında Athena kültüne işaret eden herhangi bir arkeolojik materyal bugüne kadar ele geçmemiştir.

Benzer şekilde sadece sikkeler aracılığı ile Athena kültünü takip edebildiğimiz kentlerden bir diğeri ise Side teritoryumunun kuzeydoğusunda yer alan Lyrbe kentidir⁸³⁶. Doğu Pamphylia kenti olan Lyrbe'nin⁸³⁷ sikkelerinde görülen Athena tiplerinde dikkati çeken ise Athena tiplerinin büyük oranda Side sikkeleri üzerinde görülen Athena tipleri ile olan benzerliğidir. Bununla birlikte sadece Athena tipleri değil aynı zamanda Apollon

⁸²⁸RPC VI, No. 6354,6357 *temporary* (Alexander Severus); RPC VIII, No. 20971 *unassigned* (I. Philippus), 20975 *unassigned* (II. Philippus).

⁸²⁹Franke ve Nollé, 1997, **a.g.k.**, 190; SNG France III, no.2071. RPC IX, No.1044. Sparta kentinin ise Herakles temsil etmektedir.

⁸³⁰Nollé ve Schindler, 1991, **a.g.k.**, Yazıt No. 2.

⁸³¹Nollé ve Schindler, 1991, **a.g.k.**, Yazıt No. 84.

⁸³²Nollé ve Schindler, 1991, **a.g.k.**, Yazıt No. 46-50.

⁸³³Nollé ve Schindler, 1991, **a.g.k.**,109. Küçük bir *agon* olan *themisin* sadece yerel bir anlamı bulunmaktaydı. Bu *agon* özel bir kişi tarafından teşvik ediliyordu ve genellikle Anadolu'nun güney kıyılarında popülerdi.

⁸³⁴Sillyon kentindeki Men kültü ile ilgili olarak bk. B. Özdemir (2020). Sillyon'da Men kültü. M. Taşkiran (Ed.). *Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi* içinde. İstanbul: Ege Yayınları, s. 113-125.

⁸³⁵RPC IV.3, No.10217 (*temporary*)(Commodus).

⁸³⁶Lyrbe antik kenti kalıntıları, bugün Manavgat ilçesinin kuzeyindeki Şıhlar olarak adlandırılan yerde yer almaktadır. J. İnân tarafından yapılan kazı çalışmaları ile çok sayıda yapıya ait kalıntının gün ışığına çıkartıldığı yerleşme Lyrbe antik kenti ile ilişkilendirilmektedir (J. Nollé (1989). *Forschungen in Selge und Ostpamphylien*. AST, (6), s. 257-259). Ayrıca bk. J. İnân (1998). *Toroslar'da bir antik kent: Eine antike Stadt im Taurosgebirge: Lyrbe? Seleukeia?*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları (genel).

⁸³⁷Kentin darp ettiği sikkeler nümismatik araştırmalarda Kilikya bölgesi katalogları içerisinde yayınlanmıştır. Bk. Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 465-466; *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung H. von Aulock, Vol. 11 Pamphylien* (1965). Berlin: Verlag Gebr. Mann, No.5697-5704; E. Levante (Ed.). *Sylloge Nummorum Graecorum. Switzerland I. Levante-Cilicia. Supplement 1* (1993). Zürich: Numismatica Ars Classica, No. 30-34; R. Ziegler (Ed.), *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen. 6. Band, Isaurien und Kilikien* (2001). Münih: Hirmer Verlag, No.885-912.

tipleri yönünden de Lyrbe sikkeleri Side sikkeleri ile benzerdir. Buradaki benzeşmenin muhtemelen gezici sikke memurlarının hazırlamış olduğu ortak kalıplarla alakalı olduğu ileri sürülebilir⁸³⁸. Zira Lyrbe, Side teritoryumunun son bulduğu noktada yer almaktadır. Kraft'ın da belirttiği üzere, Doğu Pamphylia veya Batı Kilikya Bölgesi kentlerinde darp edilen sikkeler stil yönünden Side sikkelerine dayanmaktadır⁸³⁹. III. Gordianus Dönemi'nden itibaren İmparatorluk Dönemi sikkelerinin başladığı kentte Athena farklı tipler ile karşımıza çıkmaktadır. En sık darp edilen tiplerden bir tanesi Athena'yı palmye dalı ve elindeki taşı önündeki *urneye* atarken gösteren tiptir⁸⁴⁰. III. Gordianus Dönemi'nden gelen başka bir tipte ise tanrıça sol elinde mızrak, ileriye uzattığı sağ elinde *phiale* tutarken görülmektedir⁸⁴¹. Bu iki tip, Side sikkeleri üzerinde sıkça görülen tiplerdendir⁸⁴². Benzer şekilde hem Lyrbe hem de Side sikkelerinde görülen diğer tipler ise, Athena'yı elinde şimşek demeti ile *trophe* yaparken gösteren tip⁸⁴³ ile sol elinde mızrak ve sağ eli ile yerde duran kalkanı desteklerken gösteren tiptir⁸⁴⁴. Herennius Etruscus Dönemi'nden (MS 249-251) gelen bir sikke üzerindeyse Athena, ayakta, bir eliyle kalkan ve mızrak, diğer elindeyse *phiale* tutmaktadır⁸⁴⁵.

Side'ye komşu olan Doğu Pamphylia ve Batı Kilikya Bölgesi kentlerinde de durum Lyrbe'den farklı değildir. Karallia, Kolybrassos, Kasai, Korakesion, Laertes, Syedra, Iotape kentlerinin İmparatorluk Dönemi baskılarında Athena değişik ikonografilerde tasvir edilmiştir. Athena'nın sikkeler üzerinde çok sık tasvir edildiği kentlerden biri Karallia kentidir⁸⁴⁶. Değişik tiplerde arka yüzlerde görülen Athena, muhtemelen Karallia kentinin baş tanrıçasıydı⁸⁴⁷. Sık tasvir edilen ikonografilerden biri

⁸³⁸Brandt, 1988, **a.g.k.**, 237-238. Roma İmparatorluk Dönemi'nde gezici nümismatlar ellerinde zaten halihazırda olan resim tipleri ile birçok kent için sikkeler darp etmişlerdir. Bununla birlikte özellikle birbirine yakın yerleşmelerde ortak bir darp merkezinin de olabileceği varsayılmalıdır. Konu ile ilgili genel olarak bk. K. Kraft (1972). *Das System der kaiserzeitlichen Münzprägung in Kleinasien: Materialien und Entwürfe*. Berlin: Gebr. Mann, s. 1-222.

⁸³⁹Kraft, 1972, **a.g.k.**, 1-222.

⁸⁴⁰Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 466 No.5 (III. Gordianus); SNG Pfp VI, No. 889 (III. Gordianus), 899 (Tranquillina).

⁸⁴¹SNG Pfp VI, No. 886, 892 (III. Gordianus). Ayrıca bk.

⁸⁴²Bk. **Tip III. 11. Athena, sol elinde palmye dalı, sağ elindeki taşı urneye atıyor. Tip III. 10. 2. Athena cepheden, baş sağa dönük, sol elinde mızrak, sağ elinde phiale.**

⁸⁴³RPC VII.2, No. 3131 (*Unassigned*). Side baskısı için bk. **Tip III. VIII. III. Athena elinde trophe ve mızrak.**

⁸⁴⁴RPC IX, No.1169 (Herennius Etruscus). Side baskısı için bk. **Tip III. VI. Sağ elinde kalkan, sol elinde mızrak.**

⁸⁴⁵SNG Pfp VI, No. 903; RPC IX, No.1174. Bu tipin aynı zamanda Tranquillina (RPC VII.2, No. 2649 (*Unassigned*) ve II. Philipp darpları bilinmektedir (RPC VII.2, No. 6592 (*Unassigned*)).

⁸⁴⁶Karallia antik yerleşmesinin kalıntıları bugün Güney Kalesi olarak adlandırılan yerde bulunmaktadır (J. Nollé (1987a). *Pamphyliche Studien* 6-10. *Chiron*, (17), s. 237-244).

⁸⁴⁷Kent sikkeleri üzerinde görülen Athena tasvirleri için ayrıca bk. Nollé, 1987a, **a.g.k.**, 244 Dipnot 31.

Athena *Nikephoros*'tur⁸⁴⁸. Başka bir ikonografi ise Lyrbe ve Side sikkelerinden de bildiğimiz, sol elinde mızrak ve sağ eli ile yerde duran kalkanı desteklerken gösteren ikonografidir⁸⁴⁹. Side sikkeleri üzerinde görülen Athena *Promakhos*⁸⁵⁰ ve Bulaia⁸⁵¹ tipleri de Karallia'nın Roma İmparatorluk Dönemi darplarında da karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında Septimius Severus'a ait bir arka yüz tasvirinde kalkan ve mızraklı betimlenmiş Athena, ağaca dolanmış bir yılanı öldürürken görülmektedir⁸⁵². Karallia, Side ile yakın ilişkileri olan bir kentti. Nollé'nin de dikkat çektiği üzere Side'nin etkisi bilhassa doğuya doğru uzanmaktaydı ve Batı Kilikya Bölgesi'ndeki çok sayıda küçük kent için Side, ekonomik, kültürel, dinsel ve politik bir merkezdi⁸⁵³. Kentin teritoryumunda ele geçen yazıtlarda, Side'de önemli memuriyetlere hizmet etmiş kişilerin isimlerini öğrenmekteyiz. Bunlardan bir tanesi Aurelius Mandrianus Longinus, eşi ile birlikte Side'de Athena kültünün rahipliğini yürütmüştür⁸⁵⁴. Karallia teritoryumunda ele geçmiş başka bir yazıtta ise Aurelius Solon'un eşinin aynı şekilde Athena kültü rahibeliğini yürüttüğü geçmektedir⁸⁵⁵. Söz konusu kişiler aynı zamanda Side'de çok sayıda değişik memuriyetler üstlenmiştir. Bu bilgilerden hareketle adı geçen kişilerin anavatanlarında Athena kültünün yayılmasında etkin rol üstlendiklerini söyleyebiliriz.

Doğu Pamphylia Bölgesi kentlerinde Athena tasvirlerinin sikkeler üzerinde en fazla görüldüğü kentlerden biri de Kolybrassos'tur⁸⁵⁶. Özellikle Kolybrassos sikkelerinin arka yüzlerindeki Athena tasvirleri çok zengin bir ikonografi sunmaktadır. Sık

⁸⁴⁸Athena, yukarıda tuttuğu sol elinde mızrak, ileriye uzattığı sağ elinde Nike tutmaktadır. Bk. SNG Levante, No 54 (A. Severus); SNG PFPs VI, No. 675 (Commodus), 685 (Geta), 689 (A. Severus), 695 (III. Gordianus), 699 (Gallienus); Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 451 No.4 (Volusianus).

⁸⁴⁹SNG v. Aul. 13, No. 5609 (T. Gallus); RPC IX, No.1194 (T. Decius); SN PFPs VI, No. 702; RPC IX, No.1196 (Gallienus)

⁸⁵⁰Side sikkelerinde iki farklı tipte karşılaştığımız *Promakhos* tipi Karallia sikkelerinde de görülmektedir. Bk. SNG v. Aul. 13, No. 5604 (S. Severus); Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 450 No.1; SNG PFPs VI, No. 674 (Commodus).

⁸⁵¹Sikke tasviri için bk. Svoca Nümismatik., Live Online Auction 15 (28-05-217), Lot. 378 (<https://www.acsearch.info/search.html?id=4155587>).

⁸⁵²Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 450-451 No.2 Levha 17, 13; SNG Levante Suppl., No.52.

⁸⁵³Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 14. Bu kentlerden gelen çok sayıda vatandaşın Side kentinde önemli memuriyetlere hizmet ettikleri yazıtlarla belgelenmiştir. Örneğin Karallia için bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, Yazıt No. TEp1, TEp2, TEp3; Nollé, 2001, **a.g.k.**, Yazıt No. TEp3a. Kasai için bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, Yazıt No. TEp4. Laertes için bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, Yazıt No. TEp5. Iotape için bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, Yazıt No. TEp6.

⁸⁵⁴Bk. **Kat. No. 24.**

⁸⁵⁵Bk. **Kat. No. 25.**

⁸⁵⁶Kolybrassos antik kenti, bugün Side'nin kuzeydoğusunda, bugün Ayasofya olarak adlandırılan yerde lokalize edilmektedir (G. E. Bean – T. B. Mitford (1970). *Journeys in Rough Cilicia 1964-1968*. Wien: Hermann Böhlau Nachf. / Graz-Wien-Köln Kommissionsverlag, s. 69-71; Nollé, 1989, **a.g.k.**, 257; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 267).

karşılaşılan Athena tasvirlerinde tanrıça elinde Nike ile tahtta otururken⁸⁵⁷, ayakta *phiale* ve mızrak ile⁸⁵⁸ ve kültünde önemli bir yer tutan zeytin ağacı ile görülmektedir⁸⁵⁹. Sık tasvir edilen ve aynı zamanda Side sikkeleri üzerinde de gördüğümüz Athena betimlemelerinden biriye, Athena'yı sol elinde çapraz tuttuğu mızrak ve sağ elinde *phiale* ile gösteren tasvirdir⁸⁶⁰. I. Valerianus (MS 253-260) Dönemi'nden bir arka yüz betimlemesinde, Athena oldukça ilginç bir ikonografide görülmektedir: Sola dönük ayakta verilmiş Athena, sol elinde mızrak, sağ elinde tuttuğu kalkanı alçak bir sütun gövdesinin üzerine yerleştirmektedir. Tanrıçanın hemen önünde zeytin ağacı ve bir yaban domuzu betimlenmiştir⁸⁶¹. Özellikle bazı sikke tasvirlerinde Athena'nın hemen önünde betimlenen sunak, tanrıçanın Kolybrassos'ta bir kutsal alana sahip olduğuna işaret etmektedir⁸⁶².

Günümüzde Asar Kalesi olarak adlandırılan Side'nin komşusu bir diğer Doğu Pamphylia kenti Kasai'nin⁸⁶³ sikkeleri üzerinde tanrıça Athena, çok sık tahtta oturur vaziyette, elinde *phiale* ve mızrakla tasvir edilmiştir⁸⁶⁴. Sikkeler üzerinde görülen diğer Athena tasvirleriyse tanrıçayı bazen elinde *phiale* ve mızrak ile⁸⁶⁵ bazen de mızrak ve sağ eli ile yerde duran kalkanı desteklerken göstermektedir⁸⁶⁶. Kasaili elitlerin hem kendi vatanlarında hem de Side'de önemli memuriyetlere eşlik ettikleri yazıtlarla belgelenmiştir. Kasai'de ele geçmiş bir yazıttan, Genç M. Aurelius Obrimianus Konon'un

⁸⁵⁷SNG Pfp VI, No. 778; SNG Levante Suppl., No.50 (II. Valerianus). Bu tip Nollé tarafından Athena *Nikephoros* olarak adlandırılmaktadır.

⁸⁵⁸SNG Pfp VI, No.746 (L. Verus); SG Pfp VI, No.775-777 (II. Valerianus); SNG Levante Suppl., No. 43 (Plautilla). Bu tipte Athena sola dönük verilmiş; sağ elinde *phiale*, sol eli yukarıda mızrak tutmaktadır.

⁸⁵⁹Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 459 No.1 (M. Aurelius), No. 4 (III. Gordianus); SNG Pfp VI, No. 750-751 (I. Domna), 755 (I. Mamaea), 758 (M. Thrax); SNG Levante Suppl., No. 42 (Caracalla), No.44 (I. Maesa), No.45 (I. Paula).

⁸⁶⁰SG Pfp VI, No.763 (Tranquillina), 766 (T. Decius), 767-769 (T. Gallus).-

⁸⁶¹Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 460 No.7 (I. Valerianus). Bu tasvirlerin dışında Kolybrassos sikkelerinde görülen Athena tasvirleri şunlardır: Salonina'ya ait bir arka yüz betimlemesinde Athena karşısında Tykhe ile el sıkışırken (SG Pfp VI, No.771); Athena elinde kalkan ve mızrak ile sağa doğru hareket ederken (SG Pfp VI, No.764 (T. Decius) ve sağ elinde mızrak, sol elinde *phiale* ile sağa dönük ayakta gösteren tasvirlerdir (SG Pfp VI, No.772 (Salonina), 773-774 (I. Valerianus).

⁸⁶²Örneğin bk. RPC IV.3, no.9560 *temporary* (M. Aurelius).

⁸⁶³Bugün Asar Kalesi olarak adlandırılan yerdeki kalıntılar Kasai antik kenti ile ilişkilendirilmektedir. Karşılaştırma için bk. Bean ve Mitford, 1970, **a.g.k.**, 43,48-49.

⁸⁶⁴Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 452 No. 2; SNG Pfp VI, No. No. 712; RPC VI, No. 7494 (*Temporary*) (Maximus); RPC VII.2 21686-21687 (*Unassigned*) (III. Gordianus); RPC VIII, No. 21697 (*Unassigned*) (I. Philippus); RPC IX, No. 1179 (T. Decius); SNG Pfp VI, No. No. 714 (I. Valerianus). Ayrıca bk. Erhan, 2014, **a.g.k.**, 333-334.

⁸⁶⁵RPC VIII, No. 21700 (*Unassigned*) (I. Philippus).

⁸⁶⁶SNG Levante Suppl., No. 36; RPC VI, No.7490 (*Temporary*) (S. Alexander).

Side’de *demiourgosluk*, *gymnasiarkhosluk* ve *agonotheteslik* görevlerini yürüttüğü ve büyük *nymphaion* için 5000 gümüş dinar bağışta bulunduğu öğrenilmektedir⁸⁶⁷.

Side’nin doğudaki komşusu ve aynı zamanda Dağlık Kilikya’nın başlangıç kenti kabul edilen Korakesion⁸⁶⁸ kentinde Athena kültüne ilişkin sadece nümismatik buluntular mevcuttur. Bununla birlikte Dağlık Kilikya kentlerinde Athena kültürünün baskın kültürlerden biri olduğu bilinmektedir⁸⁶⁹. Side sikkelerinden de tanıdığımız bazı Athena tasvirileri, örneğin *Bulaia* tipi⁸⁷⁰, *Nikephoros* tipi⁸⁷¹ ve Athena’yı sol elinde mızrak, sağ elinde kalkan ile gösteren tasvir, burada da karşılaşılan başlıca Athena tiplerini oluşturmaktadır⁸⁷².

Korakesion’un yaklaşık 14 km güneydoğusunda kalan Laertes kenti sikkeleri üzerinde de Athena farklı tiplerde görülmektedir. Antoninus Pius Dönemi’nden bir sikke üzerinde *Nikephoros* tipinde görülen Athena, önünde sunakla betimlenmiştir⁸⁷³. I. Valerianus’a ait bir arka yüz tasvirinde ise Athena, arkasında zeytin ağacı ve kalkan, önünde sunakla tasvir edilmiştir⁸⁷⁴. Side sikkelerinden bildiğimiz *Promakhos* tipi de Laertes sikkeleri üzerinde tasvir edilen bir diğer Athena tipidir⁸⁷⁵. III. Gordianus Dönemi’nden gelen başka bir arka yüz tasvirinde Athena, babası Zeus ve Hera ile kutsal bir *triasta* betimlenmiştir⁸⁷⁶.

Athena tasvirilerinin Dağlık Kilikya Bölgesi’nde görüldüğü bir diğer kent, Erken İmparatorluk Dönemi’nden itibaren sikkeler darp etmeye başlayan Syedra’dır⁸⁷⁷. Erken İmparatorluk Dönemi darplarında ön yüzlerde Athena büstleri görülmektedir⁸⁷⁸. Sık

⁸⁶⁷Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 204 Yazıt No. TEp 4. Onurlandırılan kişi aynı zamanda kendi vatanında imparator kültü rahipliğini yürütmüştü. Ayrıca bk. **Kat. No. 26**.

⁸⁶⁸Bk. Strabon XIV.4, 2; H. Hellenkemper – F. Hild (2004). *Tabula Imperii Byzantini: Lykien und Pamphylien* 8. J. Koder (Ed.). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaftens, s. 587 (Kalon Oros).

⁸⁶⁹H. Şahin ve A. Özdizbay (2014). Dağlık Kilikia Kurşun Kalesi Tapınağı ve Stoasına İlişkin Yeni Öneriler. *Adalya*, (17), s. 100. Aynı zamanda tip çeşitliliği bakımından da genel olarak Kilikya Bölgesi’nde en fazla görülen tanrıçadır. Bk. F. Erhan (2014). *Antik Çağ Kilikya Sikkelerinde Dinsel Tasvirler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.373-374.

⁸⁷⁰SNG Pfp VI, No. 793 (I. Valerianus).

⁸⁷¹RPC VI, No.6940 (*temporary*) (Maximinus Thrax).

⁸⁷²RPC VI, No.6943 (*temporary*) (Maximus Caes.).

⁸⁷³Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 464 No.2; RPC IV.3, No.10732 (*temporary*).

⁸⁷⁴SNG Pfp VI, No. 882; RPC IV.3, No.9255 (M. Aurelius), (*temporary*).

⁸⁷⁵SNG Pfp VI, No. 866-869; RPC IV.3, No.3576 (M. Aurelius), (*temporary*).

⁸⁷⁶SNG Pfp VI, No. 877; RPC VII.2, No.2088 (III. Gordianus) (*unassigned*).

⁸⁷⁷Syedra sikkeleri üzerinde görülen Athena tasvirileri için bk. S. Güzel (2018). *Syedra Tarihi ve Sikkeleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 71.

⁸⁷⁸SNG Pfp VI, No.1132. Arka yüzlerde ise sağ dönük elinde çelenk tutan Nike betimlenmiştir.

tasvir edilen Athena tiplerinden biriye *Nikephoros* tipidir⁸⁷⁹. Bir diğr Athena tasviri ise *Bulaia* olarak adlandırılan ve tanrıçayı önündeki *urne*ye taş atarken gösteren ikonografidir⁸⁸⁰. Sikkeler üzerinde görülen diğr tasvirlerde Athena, elinde mızrak ve kalkanla görölmektedir⁸⁸¹.

III. I. I. Değerlendirme

Athena kültü Side'ye komşu birçok kentte epigrafik, nümismatik ve arkeolojik materyaller aracılığı ile belgelenmektedir. Phaselis, Attaleia, Perge ve Selge kentlerinde hem epigrafik hem de nümismatik buluntular yardımıyla kült belgelenmektedir. Buna karşın Aspendos, Sillyon, Magydos ve Lyrbe kentlerinde ise Athena kültü ile ilgili belgeler sadece nümismatik buluntulardan oluşmaktadır. Side'ye komşu Doğu Pamphylia ve Batı Kilikya Bölgesi kentlerindeyse Athena kültü ile ilgili belgelerin ağırlıklı olarak nümismatik buluntulardan oluştuğı görölmektedir.

Phaselis, Athena kültünün Side gibi oldukça eskiye gittiğı kentlerden biridir. Her ne kadar Phaselis, antik literatür anlatımlarında bazen Likya, bazen de Pamphylia Bölgesi içerisinde gösterilse de Athena kültünün ana kültü oluşturmaları bağlamında önemlidir. Kültün kentteki varlığı epigrafik belgeler ışığında MÖ V. yy'a kadar geriye gitmektedir. Antik literatür anlatımlarıysa Athena kültünün Phaselis'e, Rhodos Adası'ndan gelen Lindoslu kolonistler tarafından taşındığını göstermektedir. Zira hem Lindos hem de Phaselis kentinde baş tanrıça Athena'dır. Yazıtlar, Phaselis'te Athena kutsal alanında görevli kült rahipleri ve ayrıca tanrıça onuruna kutlanan *agon*lar hakkında bilgi vermektedir. Antik literatür anlatımlarında da bahsedilen Phaselis'teki Athena Tapınağı'nın yeri bugün kesin olarak bilinemesi de, Akropolis'te ele geçen Athena *Polias*'a adanmış iki adet adak yazıt, kutsal alanın Akropolis'te olabileceğini düşündürmektedir. Kentin *akropolisinde* ele geçen yazıtlar Phaselis'in baş tanrıçası Athena'nın kentte *polias epithetonu* ile tapınım gördüğünü belgelemektedir. Tanrıçaya kentte verilen başka bir *epitheton* ise kentin yol göstericisi, lider tanrıçası anlamına gelen *prokathegetis* sıfatıdır. Her iki sıfat, Athena'nın Phaselis kentinde baş tanrıça olduğunu ve

⁸⁷⁹SNG Pfp VI, No. 1175, 1182; SNG Levante Suppl., No. 76; SNG Pfp VI, No. 1222; RPC IV.3, No.9357, 10245 *temporary* (M. Aurelius); RPC VII.2, No.3119 *unassigned* (III. Gordianus).

⁸⁸⁰Leo Nümismatik, Web Auction 3 (25.02.2018) Lot 660 (M. Aurelius) (<https://www.acsearch.info/search.html?id=4766035>); SNG Pfp VI, No. 1203 (L. Verus); RPC IV.3, No.9359 *temporary*.

⁸⁸¹Athena yukarıda tuttuğı sağ elinde mızrak, sol eliyle yanındaki kalkanı desteklerken (SNG Pfp VI, No.1183; SNG Levante Suppl., No. 77 (M. Aurelius); SNG Pfp VI, No. 1210; RPC IV.3, No.6955 *temporary* (I. Maesa). Athena sol eli yukarıda mızrak tutuyor, sağ eli ile yerde duran kalkanı destekliyor (SNG Pfp VI, No. 1218 (Maximus, Caes)).

kültünün kentin kuruluşuna kadar geri gittiğini göstermektedir. Tanrıçanın Phaselis'te belgelenen bir diğer kült özelliği ise denizcilikle ilgilidir. Phaselisli denizcilerin başarılı gemi seyahati sonrasında Athena'ya yaptıkları adaklar, Athena'nın Side'de olduğu gibi Phaselis'te de gemi seyahatinin koruyucusu olarak algılandığını göstermektedir. Athena aynı zamanda Phaselis sikkeleri üzerinde çok değişik ikonografilere tasvir edilmiştir. *Nikephoros*, *palladion* ve *promakhos* tipleri sikkeler üzerindeki en sevilen Athena tipleridir. Özellikle gemi pruvası içerisinde tasvir edilen Athena *Promakhos*, tanrıçanın hem kent koruyucu hem de denizcilerin koruyucusu olduğuna vurgu yapmaktadır.

Phaselis gibi Athena kültürünün kent kurucular tarafından yerleştirildiği kentlerden biri Attaleia'dır. Epigrafik ve nümismatik belgeler MÖ II. yy ortalarında kurulan kentte baş tanrıçanın Athena olduğunu belgelemektedir. Özellikle tanrıçanın sikkeler üzerinde sıklıkla betimlenmesi kült sürekliliğini göstermesi açısından önemlidir. Athena, *polias epithetonu* ile Attaleia kentinin baş tanrıçası ve koruyucusu olarak onurlandırılmaktadır. Epigrafik belgelerde ayrıca kentteki Athena *Polias* kutsal alanından ve rahiplerden bahsedilmektedir. Athena'yı tapınak içerisinde gösteren sikke betimlemeleri de bu kutsal alanın varlığına güçlü delil oluşturmaktadır.

Pamphylia'daki diğer liman kenti Magydos'da da Athena önemli rol oynamaktadır. Ancak kentte Athena kültürü ile ilgili sadece nümismatik buluntular bilgi vermektedir. Magydos'un Attaleia ile olan yakın ilişkisi, iki kentin sikkeleri üzerindeki benzer Athena tasvirleri Athena'nın kentte baş tanrıça olabileceğine işaret etmektedir. Kentin Helenistik Dönem ile Roma İmparatorluk Dönemi darpları üzerinde görülen Athena tasvirleri birçok yönden benzerdir.

Side'ye komşu Phaselis, Attaleia ve Magydos gibi liman kentlerinde Athena baş tanrıça durumundadır. Phaselis ve Attaleia kentindeki kült karakteri *poliadik* olup, tanrıçanın kent koruyucu karakterini yansıtmaktadır. Tanrıçanın bu karakteri Kıta Yunanistan'daki algılanışı ile benzerdir. Athena'nın Side'de olduğu gibi, Phaselis, Attaleia, Magydos kentlerinde baş tanrıça olması, tanrıçanın deniz ve denizcilikle ilgili kült karakterinin Pamphylia Bölgesi'nde oldukça yaygın olduğunu göstermektedir. Phaselis ve Attaleia kentlerine Athena kültürü kurucu kentler tarafından taşınmıştır. Buna karşın Side'deki durum muhtemelen Büyük Kolonizasyon sırasında buraya gelen kolonistler ile ilgili olmalıdır. Sağ salım karaya ayak basma anlamına gelen ve Side'nin en önemli bayramı olan *Epibaterion*'da olduğu gibi, Kolonistlerin sağ salım Side'ye

varmaları, koruyucu, yol gösterici tanrıçaları Athena ile gerçekleşmiş ve Sideliler bu tanrıçayı benimsemişler veya en azından bazı özelliklerini ve ikonografilerini alıp, kendi yerel tanrısı ile senkretize etmişlerdir. Ancak Side'deki bu durumu kesin olarak kanıtlayacak veriler bugün için mevcut değildir.

Athena kültürünün görüldüğü kentlerden bir diğeri ise Perge'dir. Kentte Athena kültürü ile ilgili epigrafik, nümismatik ve heykeltıraşlık eserler bilinmektedir. Ancak epigrafik ve nümismatik buluntular heykeltıraşlık eserlere kıyasla sayıca azdır. Kentte ele geçen heykeltıraşlık eserlerin çokluğu dikkate alınacak olursa, Athena'nın Perge panteonunda onurlandırılan önemli tanrılardan biri olduğu söylenebilir. Özellikle Athena heykellerinin kentin önemli kamu yapılarından gelmesi ve ayrıca Perge Tiyatrosu *gigantomakhia* frizinde tanrıçanın betimlenmesi buna güçlü delil oluşturmaktadır. Yazıtlar aracılığı ile Perge'de Athena kutsal alanında yaşamı boyunca görev yapan kadın rahibenin adını öğrenmekteyiz. Perge teritoryumunda yer alan İncik Yerleşmesi'nde ele geçen *astragal* kehanet yazıtında Athena için sık kullanılan *areia* ve *glaukoppis epitheton*ları geçmektedir. Sikkeler üzerinde ise Athena tasvirleri oldukça azdır. Athena sadece Perge ile Side arasındaki *homonoia* darplarında ve ayrıca iki kent arasındaki statü çekişmelerinin propagandaya döküldüğü sikke ikonografilerinde görülmektedir. Bugüne kadar Athena'yı yalnız bir figür olarak Perge sikkeleri üzerinde gösteren tasvir henüz bilinmemektedir.

Silyon kentinde Athena kültürü ile ilgili materyaller oldukça azdır. Kültle ilgili sadece Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelen sikke tasvirleri mevcuttur. Benzer şekilde Aspendos kentinde de Athena kültürü ile ilgili sadece nümismatik buluntular aracılığı ile bilgi sahibi olmaktadır. Ancak Aspendos'un MÖ V. ve IV. yy'da darp ettiği sikkeler üzerindeki Athena tasvirleri, kültürün kentte çok eskiye gittiğini belgelemektedir. Kentin MÖ 430-390 yılları arasında darp ettiği sikkeleri üzerinde görülen *Attika* miğferli Athena başları karakteristiktir. Athena tasvirli sikkeler aynı zamanda Aspendos'un Roma İmparatorluk Dönemi darplarında da sıkça karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Athena'nın değişik ikonografilerde betimlenmiş olması en azından Aspendos panteonunda tapınım gören önemli tanrılardan biri olduğunu göstermektedir.

Athena kültürünün yazıtlar ve nümismatik buluntular ile belgelendiği Side'ye komşu diğer bir kent ise Pisidya kenti Selge'dir. Athena'nın Selge sikkeleri üzerindeki tasviri MÖ 450-400 tarihine kadar geri gitmektedir. Gerek Klasik ve Helenistik Dönem

gerekse Roma İmparatorluk Dönemi darplarında olsun Athena çok sık betimlenmektedir. Bazı dönemlerde Athena'nın Selge sikkelerinin ön yüzlerinde tasvir edilmesi, tanrıçanın Selge panteonunda önemli tanrılardan biri olduğunu göstermektedir. Özellikle Selge'nin *homonoia* darplarında Athena'nın kenti temsil etmesi, tanrıçanın Selge'de ana kültü oluşturduğunu göstermektedir. Selge'nin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerindeki Athena tasvirlerinde dikkati çeken ise çok sayıda Athena tipinin Side sikkeleri üzerinde görülen Athena tipleri ile olan benzerlikleridir. İmparatorluk Dönemi'nden gelen yazıtlar ise Selge'de Athena kültü memuriyetini, tanrıçaya yapılan adakları ve ayrıca tanrıça onuruna kutlanan *agon*ları belgelemektedir.

Side'ye yakın Lyrbe kentinde de Athena kültü sadece sikkeler aracılığı ile belgelenmektedir. Benzer durum aynı zamanda Doğu Pamphylia ve Batı Kilikya Bölgesi kentlerinde vardır. Lyrbe, Karallia, Kolybrassos, Kasai, Korakeison, Laertes, Syedra ve Iotape kentlerinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde Athena çok değişik ikonografilerde görülmektedir. Bu ikonografilerde dikkati çeken ise sikkeler üzerindeki Athena tasvirlerinin Side sikkeleri üzerinde görülen Athena tipleri ile olan benzerlikleridir. En sık görülen Athena tasvirleri *Bulaia*, *Nikephoros* ve *Promakhos* ikonografileridir. Özellikle Karallia ve Kolybrassos sikkeleri üzerinde Athena çok sık tasvir edilmektedir. Muhtemelen Athena bu iki kentte ana kültü oluşturmaktaydı. Side'nin Batı Kilikya Bölgesi kentleri için nedenli önemli bir kent olduğu dikkate alınacak olunursa, Athena kültünün bölge kentlerinde taraftar bulması ve tapınım görmesi beklenecek durumdur. Bununla birlikte unutulmaması gereken sadece sikke tasvirlerinin kült için yeterli belgeler oluşturamayacağıdır. Zira Doğu Pamphylia ve Batı Kilikya Bölgesi kentlerinde darp edilen sikkeler stil yönünden Side sikkeleri ile benzerlik taşımakta ve gezici sikke memurları bu bölge kentlerinde zaten ellerinde hali hazırda mevcut olan kalıpları kullanmışlardır.

Tablo 3. Side'ye komşu kentlerde Athena kültü ile ilgili tablo.

<i>Kent</i>	<i>Sikke Tasvirleri</i>	<i>Yazıt</i>	<i>Epitheton</i>	<i>Heykel / Kabartma</i>	<i>Kutsal Alan</i>	<i>Kült Personeli</i>	<i>Agon</i>
Phaselis	Helenistik, Roma Dön.	MÖ V. yy. MS II. yy.	Polias, Prokathēgetis		Var	Ptolamaïos oğlu Ptolamaïos	Palladeios
Attaleia	Helenistik, Roma Dön.	MS I. yy.	Polias		Var		
Magydos	Helenistik, Roma Dön.						
Perge	Roma Dön.	MS II. yy. son çeyreği	Areia, Glaukoppis	Parthenos, Velletri, Giustiniani, Lemnia tip.		Claudia Paulina Artemisia	
Sillyon	Roma Dön.						

Aspendos	Klasik, Helenistik, Roma Dön.						
Selge	Klasik, Helenistik Dön.	MS I./II. yy. MS III. yy					Panathenaike
Lyrbe	Roma Dön.						
Karallia	Roma Dön.						
Kolybrassos	Roma Dön.						
Kasai	Roma Dön.						
Korakeision	Roma Dön.						
Laertes	Roma Dön.						
Syedra	Roma Dön.						
Iotape	Roma Dön.						

III. II. Side'ye Komşu Kentlerde Apollon kültü

Athena gibi Apollon kültü de Pamphylia Bölgesi kentlerinde yaygın bir kültü. Side'ye komşu Pamphylia bölgesi kentleri ile bölge üstü çok sayıda kentte tapımı arkeolojik, epigrafik ve nümismatik buluntularla belgelenmiştir. Yazıtlar aracılığı ile bilgi sahibi olduğumuz kült sıfatları ve aynı zamanda sikkeler üzerindeki tasvirlerden çıkan ikonografik anlamlar Apollon kültü hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle Side ile özdeşleşen Apollon Sidetes ikonografisi, Side'ye komşu çok sayıda kentte hem arkeolojik hem de nümismatik buluntularla belgelenmiş ve kültürünün Side'yi aşan bölgeler üstü bir karakter gösterdiğine güçlü kanıt oluşturmaktadır. Apollon kültürünün Pamphylia Bölgesi'nde yaygın olmasında, Pamphylia'nın batısında kalan Likya Bölgesi'nin etkisi büyüktür. Zira Anadolu'da kültürünün en çok tapınım gördüğü Likya Bölgesi, Apollon kültürünün çıkış yeri olarak kabul edilmektedir⁸⁸². Likya Bölgesi'nde en çok onurlandırılan tanrılardan biri olan Apollon'un, Likçe karşılığı Natri'dir⁸⁸³. Likya Bölgesi genelinde Apollon kültürüyle ilgili dikkat çeken ise tanrının kehanet merkezleridir. Apollon Likya'da çok sayıda kentte, kehanet tanrısı olarak tapınım görmektedir⁸⁸⁴. Tanrı aynı zamanda birçok kentte vatanın tanrısı, ataların tanrısı anlamında πατρῷος sıfatı ile tapınım görmüştür⁸⁸⁵. Benzer şekilde πατρῷος, Side Apollon'un da önemli bir sıfatıdır⁸⁸⁶.

⁸⁸²Apollon Likya ilişkisi ile ilgili olarak bk. Willamowitz-Möllerndorf, 1903, **a.g.k.**, 575-586; Z. Taşlıklioğlu (1954). Tanrı Apollon ve Anadolu ile Münasebeti. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 24-39; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 562; Rose, 2003, **a.g.k.**, 127; Özdemir, 2016, **a.g.k.**, 29-35. Kültle ilgili belgeler için bk. Frei, 1990, **a.g.k.**, 1753-1765.

⁸⁸³Frei, 1990, **a.g.k.**, 1753, 1765; Özdemir, 2016, **a.g.k.**, 32-33. Letoon üç dilli yazıtında ve Xanthos Yazıtlı Dikmesi'ndeki Natri ismi Apollon ile ilişkilendirilmektedir.

⁸⁸⁴Frei, 1990, **a.g.k.**, 1765. Örneğin Patara, Sidyma, Kyaneai, Sura, Telmesos ve Korba kentlerinde kehanet tanrısı olarak onurlandırılmaktadır.

⁸⁸⁵Apollon πατρῷος *epithetonu* ile Likya Bölgesi'nde, Patara, Rhodiapolis, Oinoanda, Balboursa, Kyaneai, Kadyanda, Apollonia, Teimusa, Tyberissos, kentlerinde onurlandırılmaktadır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Likya birliğinin baş tanrısı olan Apollon πατρῷος olarak tapınım görmüştür. Genel olarak bk. Frei, 1990, **a.g.k.**, 1754, 1760-1762; Gürdal, 2007, **a.g.k.**, 134, 136, 140, 192-194.

⁸⁸⁶Bk. V. I. III. Kült sıfatları / *epithetonlar*

Attaleia kenti panteonunda önemli bir yere sahip olan Apollon'un kültü kentte yazıtlar ve sikkeler aracılığı ile belgelenmektedir. Kentte ele geçmiş ve MS II. yy'a tarihlendirilen yazıtlarda Apollon, *Arkhegetes epitethetonu* ile onurlandırılmaktadır⁸⁸⁷. Soy kurucu veya kent kurucu anlamlarına gelen bu sıfat, Apollon için şaşırtıcı olmasa gerektir⁸⁸⁸. Özellikle tanrı Apollon için kullanılan bir sıfat olması, Apollon'un koloni kurucuların, kent kurucuların önderi, yol göstericisi özelliğini göstermektedir⁸⁸⁹. Zira Apollon Büyük Kolonizasyon sırasında kent kurucu olarak *Arkhegetes* sıfatı ile birçok kentte onurlandırılmıştır⁸⁹⁰. Benzer şekilde Attaleia da Bergama Kralı II. Attalos tarafından kurulmuş bir koloni kentiydi. Apollon'a verilen bu sıfat, kent için önem ifade eder; çünkü kent bu sıfatla kuruluşunu tanrısal düzeyde temsil eder. Bosch'un da ifade ettiği üzere Apollon, *Arkhegetes* sıfatı ile Attaleia kentinin baş tanrıçası Athena *Polias*'ın yanında ikinci bir baş tanrı olarak görülmekte ve kültürünün Attaleia'nın II. Attalos tarafından kurulmasından çok önceye gittiğine işaret etmektedir⁸⁹¹. Buna karşın kentin kuruluş dönemlerine giden ve Apollon'un onurlandırıldığı yazıtlar veya sıfatlar şuan için bilinmemektedir. Kentte ele geçen yazıtlar aynı zamanda Attaleia'da Apollon kültü rahipliğini belgelemektedir. Attaleia *Gerousiası*nın almış olduğu bir kararda, yaşamı boyunca Apollon'un rahibi olan Marcus Petronius Firmus Calpurnius Saeclarius onurlandırılmaktadır⁸⁹². Rahiplik memuriyeti kentte Apollon'un en azından kutsal alanının olduğuna güçlü bir kanıttır. Buna karşın tapınakla ilgili herhangi bir bilgi sahibi değiliz. Kentte ayrıca Apollon'un kardeşi Artemis ve Nympheler ile birlikte onurlandırıldığı bir sunak bilinmektedir⁸⁹³. Başka bir adak üzerindeyse Apollon, annesi Leto ve kardeşi Artemis ile birlikte onurlandırılmıştır⁸⁹⁴. Yazıtlarda geçen *teoforik* isimler de Attaleia kentinde Apollon kültü için sağlam kanıtları oluşturmaktadır⁸⁹⁵. Attaleia kenti

⁸⁸⁷Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 108-109, 110-111.

⁸⁸⁸Apollon'un *Arkhegetes* tanrı olarak rolü için bk. Roscher, *Lexikon*, s. v. "Apollon", 440-441; O. Kern (1895). *Arkhegetes*. *RE*, (II/1), s. 441; O. Jessen (1895). *Statistik des Beinamens Arkhegetes*. *RE*, (II/1), s. 443 No.1; Simon, 1969, **a.g.k.**, 132 Dipnot 19; Maaß, 1997, **a.g.k.**, 6; W. Leschhorn (1984). *Gründer der Stadt. Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte*. Stuttgart: Steiner Verlag, s. 109-115, 180-185.

⁸⁸⁹Bk. Jessen, 1895, **a.g.k.**, 441-444.

⁸⁹⁰Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 44; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 638; Leschhorn, 1984, **a.g.k.**, 109-115. Maaß, 1997, **a.g.k.**, 6.

⁸⁹¹Bosch, 1947, **a.g.k.**, 118.

⁸⁹²Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 110-111. Yazıtta onurlandırılan kişi Attaleia kentinde çok sayıda memuriyete hizmet etmiştir.

⁸⁹³Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 88.

⁸⁹⁴Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 170. Yazıtın nerede bulunduğu tam olarak bilinmemektedir.

⁸⁹⁵Attaleia yazıtlarında karşımıza en sık çıkan *teoforik* isimlerden biri Apollonios'dur. Bk. Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 127, 146, 162, 173, 175.

sikkeleri üzerinde Apollon ilk olarak MS II. yy'da karşımıza çıkmaktadır⁸⁹⁶. Elinde ok ve yay ile sağa doğru hareket eden çıplak betimlenmiş Apollon tipi, *Propylaios* olarak adlandırılmaktadır⁸⁹⁷. Kapı koruyucu anlamına gelen bu *epitetheton* daha çok Apollon ve Hermes için kullanılmaktadır⁸⁹⁸. Attaleia sikkeleri üzerinde görülen başka bir Apollon tipiye, Marcus Aurelius Dönemi'nden gelen bir arka yüz tasvirinde görülen *kitharados* tipidir⁸⁹⁹.

Athena'nın baş tanrıça olduğu Phaselis kentinde Apollon tapınımı Klasik Dönem'e kadar geriye gitmektedir. Phaselis *Akropolis*i'nde ele geçen ve MÖ IV. yy'a tarihlendirilen bir adak yazıtında tanrı, sağlıklı ilişkisine vurgu yapan *iatros epithetonu* ile onurlandırılmaktadır⁹⁰⁰. Kaide üzerinde yer alan ayak oyukları, bunun Apollon *Iatros* kutsal alanına yapılmış bir adak heykeli olduğunu göstermektedir. Söz konusu adak *akropoliste* olduğu düşünülen Apollon Tapınağı'na yapılmış olmalıydı⁹⁰¹. Hastalıkları iyileştiren tanrı olarak Apollon, *iatros epithetonu* ile birçok yerde onurlandırılmıştır⁹⁰². Apollon kültü Phaselis'te kentin kuruluşuna kadar geri gidiyor olmalıydı. Zira Apollon bir kolonizasyon tanrısıydı⁹⁰³. Benzer şekilde *Iatros* sıfatı da özellikle koloni kentlerinde çok yaygındı. MÖ V. yy'ın son çeyreğine tarihlendirilen, Delphi Apollon Kutsal Alanı'na Phaselislilerin bir kehanet için yapmış oldukları ödeme hakkında bilgi veren yazıt, Apollon kültürünün MÖ IV. yy'dan önce Phaselis'te var olduğuna kanıt teşkil etmektedir. Nümismatik belgelere bakıldığında Apollon'un Phaselis panteonunda önemli bir tanrı olduğunu görmekteyiz. Kentin MÖ II. yy içerisinde darp etmiş olduğu gümüş sikkelerinin ön yüzlerinde defne çelenkli Apollon başları görülmektedir⁹⁰⁴. Tanrının sikkelerin ön

⁸⁹⁶Baydur, 1976, **a.g.k.**, 62.

⁸⁹⁷Baydur, 1976, **a.g.k.**, 62. Tipin adlandırılması için bk. Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 198 No.76.

⁸⁹⁸G. Radke (1957). *Propylaios*. *RE*, (XXIII/1), s. 835-836.

⁸⁹⁹Çıplak betimlenmiş Apollon, yüksek bir *postamente* yaslanmış sol elinde *kithara* çalmaktadır. Bk. Baydur, 1975, **a.g.k.**, 69 No.248 Levha 13. Commodus baskısı için bk. RPC IV.3, No.4064 (*temporary*).

⁹⁰⁰Tüner-Önen, 2008, **a.g.k.**, no.5; Yılmaz, 2016, **a.g.k.**, 62-63.

⁹⁰¹Phaselis Akropolis'indeki Apollon tapınağına sunulmuş olan bu adak heykeli muhtemelen altından küçük bir heykeldi (Tüner-Önen, 2008, **a.g.k.**, 173; Yılmaz, 2016, **a.g.k.**, 63).

⁹⁰²Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 54. 'Ιατρός *epithetonu* özellikle Yunan koloni kentlerinde büyük yayılım göstermiştir. Bununla ilgili olarak bk. N. Ehrhardt (1989). Apollon Ietros. Ein verschollener Gott in Ionien?. *IstMitt*, (39), s. 115-122.

⁹⁰³Apollon *Arkhegetes* tanrı olarak büyük kolonizasyonda önemli rol oynamıştır. Büyük Kolonizasyon sırasında kültü çok hızlı bir şekilde yayılmış ve yeni kurulan birçok koloni kentinde kurucu ata tanrı olarak tapım görmüştür. Apollon'un *arkhegetes* tanrı olarak rolü için bk. Roscher, *Lexikon*, s. v. "Apollon", 440-441; O. Kern (1895). *Arkhegetes*. *RE*, (II/1), s. 441; O. Jessen (1895). Statistik des Beinamens *Arkhegetes*. *RE*, (II/1), s. 443 No.1; Simon, 1969, **a.g.k.**, 132 Dipnot 19; Maaß, 1997, **a.g.k.**, 6; Leschhorn, 1984, **a.g.k.**, 109-115, 180-185.

⁹⁰⁴SNG v. Aul. 10, 4430-4436; Heipp-Tamer, 1993, **a.g.k.**, 80-83 Levha 25-29. Söz konusu sikkeler ağırlıklı olarak *Hemistater*, *stater* ve *tetradrachm*lerden oluşmaktadır. SNG v. Aul. 10'da sikkeler MÖ 230-

yüzlerinde karşımıza çıkması, kültünün kent için önemini göstermektedir. Bu önem kuşkusuz Apollon'un Likya Birliği'nin baş tanrısı olmakla açıklanabilir. Likya Birliği'nin darp ettiği sikkelerde ön yüzlerde görülen defne çelenkli Apollon başları geleneksel bir tipi oluşturmaktadır. Benzer şekilde Phaselis'in Likya Birliği içerisindeki sikkelerinin ön yüzlerinde de defne çelenkli Apollon başları görülmektedir⁹⁰⁵.

Attaleia'nın hemen yakınında yer alan Magydos kentinde Apollon kültünün varlığı sadece sikke betimlemeleri ile bilinmektedir. Magydos'un Helenistik Dönem *otonom* darplarında ön yüzlerde Apollon başları karşımıza çıkmaktadır⁹⁰⁶. Sikkeler dışında Magydos kentinde Apollon kültü hakkında bilgi veren epigrafik ve arkeolojik materyaller henüz bilinmemektedir.

Panteonunda çok sayıda tanrının onurlandırıldığı Perge kentinde, Apollon kültü hakkında bilgi veren malzemeler oldukça zengindir. Perge kentinde ana kültü oluşturan tanrıça Artemis, kent ile özdeşleşmiş ve Artemis *Pergaia* olarak kentte kendine özgü yerel özellikler gösteren bir kültü temsil etmektedir⁹⁰⁷. Apollon da Side'de yerelliğine vurgu yapan *Sidetes* ismiyle tapınım görmüştür. Bu iki kardeş tanrının kültünün Pamphylia'nın iki önemli kentinde kent isimleri ile birlikte tapınım görmesi ve onurlandırılması kültlerinin yerel olduklarına güçlü kanıt teşkil etmektedir.

Perge'de Apollon'un kült karakteri hakkında Demetrios ve Apollonios kardeşlerin İmparator Domitianus onuruna diktirmiş oldukları bir onur takındaki yazıt önemli bilgiler vermektedir⁹⁰⁸. Anıtın batı tarafındaki yazıtta tanrı Apollon'dan “Σωτήρι Παμφύλῳ ἐπηκόῳ Ἀπόλλωνι” şeklinde bahsedilmektedir⁹⁰⁹. Yazıtta geçen *Pamphylios* sıfatı tanrının kültünün kardeşi Artemis *Pergaia* gibi kentte yerel bir karakter gösterdiğini

190 arasına tarihlendirilmektedir. Heipp-Tamer ise, Apollon başlarının stilistik özelliklerinden dolayı sikkeleri MÖ II. yy içerisine tarihlendirmektedir.

⁹⁰⁵Phaselis'in de daha sonra darp etmiş olduğu Likya Birlik sikkeleri ön yüzlerde sağa dönük verilmiş defne çelenkli Apollon başları ve arka yüzlerde ise *Quadratum Incusum* içerisinde ilgili kenti sembolize eden iki harf arasında *lyra* göstermektedir. Bk. SNG v. Aul. 10, No.4437-4438; Heipp-Tamer, 1993, **a.g.k.**, 100-101 Levha 29, I-II.

⁹⁰⁶SNG PFPs IV, no.188; Adak und Atvur, 1999, **a.g.k.**, 60. Sikkelerin arka yüzlerinde elinde para torbası ve *kerykeion* ile Hermes betimlenmiştir.

⁹⁰⁷Perge panteonu ve Artemis Pergaia ile ilgili olarak bkz. S. Onurkan (1969). Perge Artemis Kabartmaları ve Artemis Pergaia. *Belleten*, (XXXIII / 131), 303-323; Pekman, 1989, **a.g.k.**, 37-42. Artemis Pergaia tasviri Helenistik Dönem sikkeleri üzerinde görülmez. Bunun yerine avcı Artemis tasviri ile karşılaştırılır. Ancak bu bile Artemis kültünün önemini vurgulaması açısından kayda değerdir.

⁹⁰⁸Demetrios – Apollonios onur takı için bk. Ü. İzmirgil (1981). Perge'de Demetrios – Apollonios Takı. IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, Band I. Ankara, s. 513-518; J. İnan (1989). Der demetrios- und Apolloniosbogen in Perge. *Festschrift für Müller-Wiener, Ist.Mitt.* (39) içinde, s. 237-244;

⁹⁰⁹İnan, 1989, **a.g.k.**, 240; Şahin, 1999, **a.g.k.**, 79 Yazıt No. 56; Özdizbay, 2012, **a.g.k.**, 28.

belgelemekte ve Apollon *Pamphylios*un Perge’de kurtarıcı, duaları işiten bir tanrı olarak tapınım gördüğünü göstermektedir. Duaları işiten tanrı anlamına gelen *epekoos* sıfatı başta Aphrodite olmak üzere çok sayıda tanrı ve tanrıçaya verilen bir *epitheton*⁹¹⁰. Apollon da, *epekoos* sıfatı ile Anadolu’da birçok yerde onurlandırılmaktadır⁹¹¹. Benzer şekilde yazıtta geçen kurtarıcı (Σωτήρ) sıfatı da kötülüklerden kurtarıcı ve koruyucu anlamında Apollon için sık kullanılan bir *epitheton*⁹¹².

Apollon’un Perge kentindeki yerelliği aynı zamanda Perge teritoryumuna bağlı Lyrboton Kome yerleşmesinden gelen başka bir yazıtla da belgelenmektedir⁹¹³. Stasia oğlu Mouas tarafından İmparator Hadrianus ve Apollon *Lyrbotona* yapılan bir adak yazıtında tanrı, kentin *ethnikonu* (Λυρβωτῶν) ile onurlandırılmıştır⁹¹⁴. Yazıtı adayan Moas, annesinin ölümünden sonra üzerine aldığı vasiyet gereği, annesinden kendisine miras kalan tarlalardan elde edilecek gelirden Apollon’a kurban sunacak, ekmek ve şarap alacak ve ayrıca kendi adına her yıl dokuzuncu ayın üçüncü gününde düzenlediği oyunları finanse edecekti⁹¹⁵. *Lyrboton* gibi Apollon’un yerelliğine vurgu yapan başka bir *ethnikon* ise *Elaibarios*’dur. Antoninler Dönemi’ne tarihlendirilen yuvarlak küçük bir sunak üzerindeki yazıtta, Apollon *Elaibarios* için yapılmış bir adaktan bahsedilmektedir⁹¹⁶. Şahin tarafından “zeytin ağacı tarlaları ile kaplı müstahkem arazi” şeklinde yorumlanan *Elaibarios* (Ἐλαϊβάριος) isminden daha çok kent veya bir yerleşmenin *ethnikonu* anlaşılmalıdır⁹¹⁷. *Elaibarios* *ethnikonu*na Perge’de ele geçen yazıtlarda sıkça rastlanmaktadır. Hem sunağı adayan Eumolos hem de Perge’de önemli memuriyetlere eşlik etmiş olan Tib. Claudius Apollonios, *Elaibarios* *ethnikonu* ile adlandırılmaktaydı⁹¹⁸.

⁹¹⁰*Epekoos epithetonu* başta Suriye olmak üzere, Anadolu ve Trakya Bölgesi’nde yaygın bir sıfattı (N. Gökalp ve E. N. Akdoğu-Arca (2009). Antalya’dan Yeni Yazıtlar. *Adalya*, (12), s. 263-264 Dipnot 7).

⁹¹¹Örneğin Tarsus için bk. M. Sayar (1999). Kilikya’da tanrılar ve Kültür. *OLBA*, (2/1), s. 150; Tralleis için bk. L. Robert (1937). *Etudes Anatoliennes: recherches sur les inscriptions grecques de l’Asie Mineure*. Paris: E. De Boccard, s. 409; Zeugma için bk. K. Görkay (2012). Zeugma in Light of New Research. K. Konuk (Ed.), *Stephanèphoros de L’économie Antique À L’asie Mineure* içinde, s.284; Lykaonia için ise bk. SEG 17:544.

Ayrıca bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 51.

⁹¹²Bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 69-70; T. Gürdal (2007). *Anadolu’da Apollon Kültü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.184.

⁹¹³Lyrboton Kome yerleşmesi bugün Antalya’nın 15 km kuzeyinde, Perge’nin ise 8-9 km kuzey batısında Varsak ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Bk. R. Merkelbach ve S. Şahin (1988). Die puplzierten Inschriften von Perge. *EA*, (11), s. 158.

⁹¹⁴Merkelbach – Şahin, 1988, **a.g.k.**, 159-160 Yazıt No. 152; Şahin, 1999, **a.g.k.**, 102-103 Yazıt No.77.

⁹¹⁵Şahin, 1999, **a.g.k.**, 103.

⁹¹⁶Şahin, 1999, **a.g.k.**, 196-197 Yazıt No. 178.

⁹¹⁷Şahin, 1999, **a.g.k.**, 81-84 Yazıt No. 58. Şahin’e göre *Elaibarios*, bugünkü Varsak yakınlarında aranmalıdır.

⁹¹⁸Şahin, 1999, **a.g.k.**, 83, 197. Tiberius Claudius Apollonios *Elaibarios*, Perge kentinde çok sayıda memuriyete hizmet etmiş, aynı zamanda imparator Domitianus için dikilen onur *takını* finanse etmiş ve

Perge’de yerel bir aileye mensup Apollonios ve Demetrios kardeşler Lyrboton Kome’de zeytin ağaçları ile kaplı büyük bir araziye sahiptiler. Şahin’e göre Apollon *Elaibarios*un yurdu bu kardeşlerin sahip olduğu zeytin tarlalarıydı⁹¹⁹. *Toponim* bir isim olan Apollon *Elaibarios* için ise zeytin bahçelerini koruyan bir kült karakterinden söz etmek pek de yanlış bir düşünce olmayacaktır. Bu durumda Apollon’a verilen *Lyrboton* ve *Elaibarios* isimlerinin *toponym* bir isim olduklarını ve tanrının yerel karakterine işaret ettiklerini söyleyebiliriz.

Apollon’a Perge kentinde verilen bir diğer sıfat ise *Kerykeios*dur. Apollon kültü memuriyetine hizmet eden iki rahibin adının geçtiği kireçtaşı levha üzerinde, rahiplerden birinden Apollon *Kerykeios* rahibi olarak bahsedilmektedir⁹²⁰. Perge’de Apollon *Kerykeios* kültü hakkında herhangi bir bilgi sahibi değiliz. Daha çok tanrıların habercisi olan Hermes’in kültüründe karşılaştığımız *Kerykeios* / *Kerykeion*, Apollon’a yabancı bir sıfat olup⁹²¹, haberci, kapı koruyucu, bolluk ve bereket anlamlarını sembolize etmektedir⁹²². Side’de iki kapı *lentosu* üzerinde karşılaştığımız *Kerykeion* tasviri kapı koruyucu anlamında düşünülebilir⁹²³. Benzer şekilde Side’de tanrıça Athena’ya adanmış küçük bir adak sunak üzerinde görülen *Kerykeion* tasviri de bolluk ve bereket anlamında düşünülebilir⁹²⁴.

Kentte ele geçmiş olan ve MS II. yy’a tarihlendirilen bir onur yazıtı Apollon *Pythios* rahibi Philotas’tan bahsetmektedir⁹²⁵. *Pythios*, Apollon’un en yaygın kült sıfatlarından biri olup, aynı zamanda Delphi Apollonu’nu sembolize etmektedir⁹²⁶. Delphi Apollonu, kehanet tanrısı olmasının yanında aynı zamanda kolonizasyon tanrısıydı. Kentte ele geçmiş olan başka bir yazıtta, Perge’nin mitolojik kurucularından

ayrıca Perge’nin baş tanrıçası Artemis Pergaia için Roma’da *asylon* statüsü elde etmiştir. Ayrıca bk. S. Şahin (1995). Studien zu den Inschriften von Perge: Der Gesandte Apollonios und seine Familie. *EA*, (25), s. 2, 24.

⁹¹⁹Şahin, 1995, **a.g.k.**, 24.

⁹²⁰Şahin, 1999, **a.g.k.**, 288 Yazıt No.264.

⁹²¹Apollon *Kerykeios* için bk. A. Adler (1921). *Kerykeios*. *RE*, (21/1), s. 342.

⁹²²*Kerykeion* için bk. L. Büchner (1921). *Kerykeion*. *RE*, (21/1), s. 330-342. Örneğin Homeros ilahilerinde tanrının taşıdığı olduğu *Kerykeion*dan bolluk bereket getiren değnek olarak bahsedilmektedir. Bk. *Homerik Hymn*. Homeros İlahileri. *Homerik Hymnos’lar*. (Çev: A. Eti Sina) (2008). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 68 no. 528-530.

⁹²³Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 121, 281-282 Yazıt No. 24.

⁹²⁴Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 278 Yazıt No. 22a. Nollé, sunak üzerinde görülen *Kerykeion* ve buğday başağı tasvirlerinin Side’nin zenginliğini sağlayan iki temel kaynağı, ticaret ve tarımı sembolize ettiğini, bunun da kentin baş tanrıçası Athena ile temsil edildiğini ifade etmektedir.

⁹²⁵Şahin, 1999, **a.g.k.**, 104-105 Yazıt No. 79.

⁹²⁶Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 65-68.

Mopsos, *Delphili* Apollon'un oğlu olarak onurlandırılmaktadır⁹²⁷. Perge teritoryumuna bağlı İncik Yerleşmesi'nde ele geçen bir *astragal* kehanet yazıtında da Apollon'a, *Delphikos* (Δελφικός) sıfatı ile hitap edilmektedir⁹²⁸. Bu bağlamda Apollon'a verilen *Pythios* ve *Delphikos* sıfatlarını Perge kentinin efsanevi kurucularından Mopsos ile ilişkilendirmek mümkün gibi gözükse de Perge'nin Delphi'den alınan bir kehanet uyarınca Mopsos ve Kalkhas tarafından kurulmadığı, kentin tarihinin çok daha eskiye gittiği bilinmektedir⁹²⁹.

Heykeltıraşlık eserlere baktığımızda, Perge'de yapılan kazılar sırasında çok sayıda Apollon heykeli ele geçmiştir. İlginç ikonografilerden biri F 4 nolu *nymphaionun* alınlık kabartmalarında görülmektedir. Alınlık kabartmasında kardeşi Artemis ile birlikte tasvir edilen Apollon, kısa *khiton*, *khlamys*, ayaklarında yüksek çizmeler ve ellerinde karakteristik *phiale* ve defne çubuğu ile betimlenmiştir. G. Işın tarafından haklı olarak Apollon *Sidetes* olarak yorumlanan ikonografi, Side sikkeleri üzerindeki Apollon *Sidetes* ikonografisine büyük oranda benzemektedir⁹³⁰. Benzer Apollon *Sidetes* ikonografisi ayrıca Güney Pisidya'daki Pednelissos ve Melli yerleşmelerinde de belgelenmiştir.

Kentte ele geçmiş diğer Apollon heykelleri ise tanrıyı çıplak ideal genç erkek tipinde göstermektedir. Perge Akropolisi'nin güney yamacında yer alan ve İmparator Hadrianus Dönemi'ne tarihlendirilen F 3 çeşmesinde ele geçmiş Apollon heykeli boynundaki *khlamys* dışında çıplaktır⁹³¹. Perge Tiyatrosu'nun *scaenae fronsundaki* *gigantomakhia* frizinde de Apollon benzer ikonografide tasvir edilmiştir⁹³². Side Tiyatrosu'nun *scaenae frons* kaset kabartmalarındaki Apollon *Sidetes* tasvirinde de tanrı çıplak ve boynuna dolanmış bir *khlamys* taşımaktadır (**Kat. No. 136**).

Perge'deki Güney Hamamı'nda ele geçen başka bir Apollon heykeli ise tanrıyı ayakta, çıplak, *kitharados* ikonografisinde göstermektedir⁹³³. Müziğin ve güzel sanatların tanrısı olan Apollon'un geleneksel tipini yansıtan *kitharados* ikonografisinde tanrı,

⁹²⁷Pekman, 1989, **a.g.k.**, 13; Şahin, 1999, **a.g.k.**, 138-139 Yazıt No. 106. Κρίστης Μόψος 'Απολλώνος Δελφός. Bu ifade, Apollon'un kolonizasyon sürecindeki rolüne işaret etmektedir.

⁹²⁸Şahin, 1999, **a.g.k.**, 253. Yazıt No.207 XXIV.

⁹²⁹Perge Kenti'nin kurucuları ile ilgili olarak bk. S. Şahin (1996). Perge Kenti'nin Kurucuları ve Plancia Magna. *Adalya*, (1), s. 45-52.

⁹³⁰Işın, 2008, **a.g.k.**, 109 Figür 7.

⁹³¹A. M. Mansel (1975). Die Nymphaeen von Perge. *IstMitt*, (25), s. 370; Ç. Çağlayan (2009). *Perge Antik Kentinde Suyun Kullanımı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 35.

⁹³²Alanyalı, 2012, **a.g.k.**, 133-134 Res. 200-203

⁹³³J. İnan (1981). Perge Kazısı 1980 Çalışmaları. *KST*, (3), s. 45; Özgür, 1996, **a.g.k.**, No.13; Akçay, 2007, **a.g.k.**, 153.

ayakta, giyimli, genellikle *kithara* çalarken veya sol elinde *kithara* taşırken görülmektedir. Benzer Apollon *Kitharados* heykeli Side’de bulunmuştur (**Kat. No. 133**). Apollon *kitharados* daha çok güzel sanatlar ve *mousalarla* ilişkili bir ikonografidir. Benzer şekilde Apollon Perge’de aynı zamanda *Mousagetes* olarak karşımıza çıkmaktadır⁹³⁴. Perge’de yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ve Antoninler Dönemi’ne tarihlendirilen Güney Hamamı’nın *frigidarium* bölümünde Apollon kült heykeline ait bir kaide ve altı adet *Mousa* heykeli ele geçmiştir⁹³⁵. Eumelos oğlu Diodoros tarafından adanan Apollon kült heykeli muhtemelen aynı bölümde su havuzunda ele geçen altı *Mousa* heykeli ile birlikte buraya adanmış olmalıydı. S. Şahin hem burada ele geçen heykeller hem de kentte ele geçmiş başka bir yazıtta bahsedilen *museion*⁹³⁶ ifadesi ışığında *frigidarium* bölümünün bir *museion* olabileceğini ileri sürmüştür⁹³⁷. Gerek güzel sanatlar olsun gerekse de sağlık ve bilim alanında eğitim ve öğretimin verildiği *museionlar* Anadolu’da çok sayıda kentte belgelenmiştir⁹³⁸. Side’de de yazıtlar aracılığı ile bir *museionun* varlığı bilinmektedir⁹³⁹. Benzer şekilde Side Tiyatrosu’nun *Scanae frons* kaset kabartmalarında da Apollon, *mousagetes* olarak onurlandırılmıştır. Antoninler Dönemi’nde hem Perge hem de Side’de Apollon’un *mousagetes* olarak onurlandırılmış olması, *Romanizasyonun* etkisi ile yükselişe geçen *agonistik* coşkunun bir sonucu olmalıdır.

Epigrafik ve heykeltıraşlık buluntuların yanında Perge’de Apollon kültü ile ilgili diğer önemli kanıtları, nümismatik buluntular oluşturmaktadır. Perge’nin Helenistik Dönem’de darp edilen bronz sikkelerin ön yüzlerinde Apollon ve Artemis başları birlikte

⁹³⁴İnan, 1981, **a.g.k.**, 44.

⁹³⁵Şahin, 1999, **a.g.k.**, 173-174.

⁹³⁶Adı bilinmeyen ancak kentte hem *демиургослук* ve İmparator kültü başrahipliği ve aynı zamanda çok sayıda göreve eşlik etmiş kişinin onurlandırıldığı yazıtta, söz konusu kişinin aynı zamanda kentteki *Museionda* rahip olarak görev yaptığı geçmektedir. Bk. Şahin, 1999, **a.g.k.**, 206-219 Yazıt No. 193.

⁹³⁷Şahin, 1999, **a.g.k.**, 218-219.

⁹³⁸En ünlüsü *Alexandreia* kentinde olan *Museionların* Anadolu’da Ephesos, Smyrna, Milet, Bergama, Halikarnassos Menderes Magnesiası, Mylasa, Stratonikeia ve Pisidya Antiokheiası’nda örnekleri yazıtlar aracılığı ile belgelenmiştir (Şahin, 1999, **a.g.k.**, 214).

⁹³⁹Nollé, 2001, **a.g.k.**, 396-398 Yazıt No. 104. Nollé, Side’de M yapısı olarak adlandırılan yapıyı, imparatorlar salonunun yanında yer alan ve Mansel (Mansel, 1963, **a.g.k.**, 119; Mansel, 1965, **a.g.k.**, 907-908; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 181) tarafından kitaplık olarak tanımlanan bölümlerin varlığını dikkate alarak bir *Museion* olarak yorumlamıştır. Nolle, özellikle Side’de eğitim alan ünlü kişilerin (Örneğin VII. Antiokhos Sidetes) ve ayrıca İkinci Sophistik Dönem’de imparatorluk genelinde tanınan hekimlerin yetiştiğini, Side’nin aynı zamanda Anadolu’daki önemli kültür ve eğitim merkezi olduğunu ve bu yüzden bir *Museionun* beklenebileceğini ifade etmektedir. *Museionun* büyük bir yapı kompleksi içinde, olasılıkla M yapısı içerisinde aranması gerektiğini belirtir. Bununla birlikte Yurtsever tarafından yapılan son araştırma sonucunda, imparatorlar salonunun kuzey ve güney yan taraflarında bulunan bölümlerin kitaplık olamayacağı kesin bir şekilde ortaya konmuştur (Yurtsever, 2019, **a.g.k.**, 98, 245).

betimlenmiştir⁹⁴⁰. Perge'nin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde Apollon çok sık görülmemektedir. Nadir görülen arka yüz tasvirlerinden birinde çıplak betimlenmiş Apollon, yanında üçayak ile *pythios* ikonografisinde karşımıza çıkmaktadır⁹⁴¹. İmparatorluk Dönemi darplarında ise Apollon özellikle, Delphi ve Side ile yapılan *homonoia* birlikteliklerinde partner kentlerin temsili tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Perge, Side kenti gibi Delphi merkezli kutlanan *Pythia Agonu* 'nu düzenleme ayrıcalığını elde etmiş ve bu ayrıcalıklı durumunu *Delphi* ile yapmış olduğu *homonoialarda* tematize etmiştir⁹⁴². III. Gordianus Dönemi'nde Side ile yapmış olduğu *homonoia* birlikteliklerinde ise Perge Artemisi ile Side kentini temsilen Apollon görülmektedir⁹⁴³.

Aspendos'ta da Apollon kültü ile ilgili kanıtlar ağırlıklı olarak sikke tasvirlerinden oluşmaktadır. Bununla birlikte H. Brandt'ın da üzerinde durduğu şekliyle, Aspendos'ta ele geçmiş yazıtlarda çok sık Apollon isminden türetilmiş *teoforik* kişi adları da kentte var olan Apollon kültü için en azından önemli kanıtlar oluşturmaktadır⁹⁴⁴. Aynı zamanda Apollon kültü ile yakın ilişki içerisinde olan Helios kültü, kentte ele geçen yazıtlar aracılığı ile belgelenmiştir⁹⁴⁵. Apollon, Anadolu'da daha çok güneş tanrı Helios ile birlikte Helios – Apollon şeklinde *senkretize* olmuş ve onurlandırılmıştır⁹⁴⁶. Zira Aspendos sikkeleri üzerinde Apollon'un bazen elinde bazen de başında taşıdığı şua çelengi, kültünün kentte Helios ile *senkretize* oluşuna güçlü bir delildir⁹⁴⁷. Benzer kült senkretizasyonu aynı zamanda Side'de görülmektedir⁹⁴⁸.

Aspendos sikkeleri üzerinde Apollon ilk olarak Roma İmparatorluk Dönemi darplarında karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte MÖ V. ve IV. yy'a tarihlendirilen bir

⁹⁴⁰SNG Pfp IV, No.215-220; SNG France III, No. 340-347; H. J. Colin (1996). *Die Münzen von Perge in Pamphylien aus hellenistischer Zeit*. Köln: Kölner Münzkabinett, s. 67 Levha 40-42.

⁹⁴¹RPC VI, No. 6111 *temporary* (Elagabalus).

⁹⁴²İmparator I. Valerianus Dönemi'nde Perge, Delphi ile *homonoia* tesis etmiştir. Sikkelerin arka yüzlerinde Perge Artemisi ile Delphi Apollonu tasvir edilmiştir. Sikke lejandında ise ΠΥΘΙΑ ΟΜΟΝΟΙΑ ΠΕΡΓΑΙΩΝ ΔΕΛΦΩΝ okunmaktadır. Sikke için bkz. SNG France III, No. 551; SNG v. Aul. 11, No. 4717; Franke ve Nollé, 1997, **a.g.k.**, 171-172.

⁹⁴³Hill, 1897, **a.g.k.**, 142 No. 107; Nollé, 1993c, **a.g.k.**, No.381. Bununla birlikte Side'nin basmış olduğu darplarda benzer şekilde Apollon, Side'nin temsili tanrı olarak görülmektedir.

⁹⁴⁴Brandt, 1988, **a.g.k.**, 246 Dipnot 85.

⁹⁴⁵SEG XVII, 649. Yazıtta, Lagos adlı Helios kültü rahibinden bahsedilmektedir.

⁹⁴⁶Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 52; Nilsson, 1988, **a.g.k.**, 512 Dipnot 2; Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 244. Anadolu'da ele geçen çok sayıda yazıtta Apollon, Helios sıfatı ile onrlandırılmıştır.

⁹⁴⁷D. Salzmann (2001). Vespasian in Aspendos. *Schweizer Münzblätter*, (2001), s. 8 no.1; Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.** 321 No.47-48 (III. Gordianus). Elinde şua çelengi tutan Apollon tasvirleri için bk. RPC IV.3, no. 11017 *temporary* (Commodus); SNG France III, no.190; RPC VII.2, no. 26905 *unassigned* (III. Gordianus).

⁹⁴⁸Bk. **Tip II. III. Apollon Pythios - Helios**.

sikke⁹⁴⁹ üzerindeki aslan *protomu*, H. Brandt tarafından Apollon ile ilişkiye götürülmektedir⁹⁵⁰. Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen Apollon tasvirlerinde dikkati çeken önemli bir özellik, tanrının kehanet yönünü yansıtan atribütlerle betimlenmesidir. Sikke tasvirlerinde görülen üçayak, defne dalı ve karga, Apollon'un kehanet yönüne vurgu yapmaktadır⁹⁵¹. Ancak Apollon'un Aspendos kentinde kehanet yönüyle ilgili bilgi veren yazıt veya literatür anlatımları bugün için bilinmemektedir. İmparator Vespasianus'a ait bir sikke üzerinde uzun *khiton* giyimli, başında şua tacı ile cepheden ayakta verilmiş Apollon, her iki yanında *kithara* ve üçayakla görülmektedir⁹⁵². Antoninus Pius Dönemi'nden gelen benzer bir Apollon tasvirinde de tanrı cepheden, her iki yanında bu defa defne ağacı ve *kithara* ile betimlenmiştir⁹⁵³. Sikkeler üzerinde çıplak, yarı çıplak ve giyimli karşımıza çıkan Apollon, üçayak, *kithara*, defne dalı ve karga ile değişik ikonografilerde görülmektedir. Çıplak veya yarı çıplak betimlenmiş Apollon, sol kolu ile bir üçayağa yaslanmış, sol elinde *kithara*, sağ elinde defne dalı ile *kitharados* ikonografisinde görülmektedir⁹⁵⁴. *Kitharados* tipi, kentte düzenlenen *themis* statüsündeki *agon*larla ilişkili olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Zira söz konusu *agon* MS II. ve III. yy sikkeleri üzerinde sıkça tematize edilmiştir⁹⁵⁵. Roma İmparatorluk Dönemi Aspendos sikkeleri üzerinde görülen bir başka Apollon tipiye *pythios*dur. Side sikkelerinden⁹⁵⁶ de tanıdığımız bu tipte Apollon, sağ elinde defne dalı, önünde karga, sol kolu ile üzerine yılanın dolandığı bir üçayağa yaslanırken tasvir edilmiştir⁹⁵⁷. II. Valerianus Dönemi'nden gelen başka bir sikke tasvirinde ise Apollon,

⁹⁴⁹SNG v. Aul. 11, No. 4501.

⁹⁵⁰Brandt, 1988, **a.g.k.**, 246-247. Zira Cahn'a göre aslan Apollon'un en önemli atribütlerinden biriydi ve Apollon'un aslan ile ilişkisi özellikle Güney Anadolu'da iyi takip edilmekteydi.

⁹⁵¹Apollon'un kehanetle ilişkili yönünü yansıtan atribütleri için bk. **V. II. I. Side sikkeleri üzerinde Apollon ile ilgili semboller ve atribütler.**

⁹⁵²Salzmann, 2001, **a.g.k.**, 8 No.1; RPC II, No. 1520A. Bu tipin Domitianus baskısı için bk. SNG PfpS IV, No.60; RPC II, no.1521. Antoninus Pius için bk. RPC IV.3, No.5707 *temporary*. Domitianus ve Antoninus darplarında Apollon'un başında şua tacı görülmez.

⁹⁵³RPC IV.3, No. 10880 *temporary*.

⁹⁵⁴SNG PfpS IV, No.128 (I. Valerianus). Severus Alexander baskısı için bk. RPC VI, No. 10792 *temporary*. T. Gallus için bk. SNG Schweiz II, No. 1253; RPC IX, No. 1064. Volusianus baskısı için bk. SNG PfpS IV, No. 126; RPC IX, No. 1071.

⁹⁵⁵Bu *agon* Aspendos sikkeleri üzerinde ΘΕΜΙΑΟC lejantı ile vurgulanmıştır. Bk. Hill, 1897, **a.g.k.**, 104 No.82 (I. Domna); SNG PfpS IV, No. 71-72; SNG France III, No. 166-167 (Geta); SNG PfpS IV, No.107-108; SNG France III, No. 185 (III. Gordianus); SNG v. Aul. 11, No. 4602 (Gallienus), 4606 (Salonina), 4610 (II. Valerianus); SNG France III, No. 219 (Salonina).

⁹⁵⁶Bk. **Tip II. III. II. Apollon Pythios üçayak ile.**

⁹⁵⁷Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 322 No.50 Levha 10. 32 (III. Gordianus); SNG PfpS IV, No. 115; RPC IX, No.1053 (T. Decius); RPC VI, No. 10911 *temporary* (I. Mamaea); RPC IX, No. 1057 (H. Etruscilla). T. Decius baskılarında üçayak üzerinde *agonistik* ödül betimlenmiştir.

uzun *khiton* giyimli, sırtında okluk, sağ elinde defne dalı, önünde *kithara*, sol kolu ile yüksek bir *plinthe* üzerinde yer alan *agonistik* ödüle yaslanırken görülmektedir⁹⁵⁸.

Apollon kültünün hem yazıtlar hem de sikkeler aracılığı ile belgelendiği bir diğer Pamphylia kenti Sillyon'dur. Kentin *akropolisinde* ele geçen ve Pamphylia Dialekti'nde yazılmış bir yazıtta Apollon adı "Apelona" şeklinde geçmektedir⁹⁵⁹. MÖ 350 civarlarına tarihlendirilen yazıtta Apollon, *pythios* sıfatı ile onurlandırılmaktadır. Apollon, *Pythios* sıfatı ile antik dünyada çok sayıda kentte tapınım görmüştür⁹⁶⁰. Delphi Apollonu olarak da bilinen Apollon *Pythios*'un kehanetle ilişkili olarak dinsel anlamı vardır⁹⁶¹. Bu anlam daha çok kolonizasyon sürecinde Delphi Apollon *Pythios* Kutsal Alanı'ndan verilen kehanetlerle ilgilidir. Delphi'deki kehanet merkezi, Büyük Kolonizasyon sürecinde önemli rol oynamış ve buradan alınan kehanetler sonucunda çok sayıda kent kurulmuştur⁹⁶². Bununla birlikte Delphi'den alınan bir kehanet uyarınca Sillyon'un kurulduğu ile ilgili herhangi bir literatür anlatımı veya epigrafik belge mevcut değildir.

Sillyon sikkelerine baktığımızda Apollon ilk olarak MÖ III. yy'a tarihlendirilen darpların ön yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır⁹⁶³. Defne çelenkli Apollon başları İmparatorluk Dönemi darplarında arka yüzlerde büst şeklinde görülmektedir⁹⁶⁴. Roma İmparatorluk Dönemi Sillyon sikkelerinde en çok tasvir edilen Apollon tipi *kitharados*dur. Apollon'u uzun *khiton* giyimli, sağa dönük *kithara* çalarken gösteren tip, Augustus Dönemi'nden S. Severus Dönemi'ne kadar arka yüzlerde karşımıza çıkmaktadır⁹⁶⁵. İmparatorluk darplarında görülen başka bir tip ise *pythios* tipidir. Ayakta

⁹⁵⁸Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung, Auction 170 (13.10.2008) Lot.1795 (Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=524679>)

⁹⁵⁹C. Brixhe (1965). Nouvelles épitaphes de Pamphylie. *EtAC*, (3), s. 87-138; C. Brixhe (1969a). L'alphabet épichorique de Sidé. *Kadmos*, (8), s.54-84; C. Brixhe (1969b). Un nouveau document épichorique de Sidé. *Kadmos*, (8), s. 143-151.

⁹⁶⁰Roscher, *Lexikon*, s. v. "Apollon", 429; Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 65-68.

⁹⁶¹Nilsson, 1995, **a.g.k.**, 159.

⁹⁶²Delphi'nin Büyük Kolonizasyon sürecindeki rolü için bk. A. S. Pease (1917). Notes on the Delphic Oracle and Greek Colonization. *Classical Philology*, (12/1), s. 1-20; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 544-547; Leschhorn, 1984, **a.g.k.**, 105-109; M. Maaß (1997). *Das antike Delphie. Orakel, Schätze und Monumente*. Stuttgart: Theiss, s. 5-6; V. Rosenberger (2001). *Griechische Orakel. Eine Kulturgeschichte*. Darmstadt: Theiss, s. 69-74; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 120.

⁹⁶³Imhoof-Blumer, 1902, 351 No.6; SNG Cop. 31, No. 438-439; SNG PFPs IV, No.901-906, 920; SNG Österreich II, 2004, **a.g.k.**, No.1945. Sikkelerin arka yüzlerinde ise tahtta oturan Zeus betimlenmiştir.

⁹⁶⁴SNG Cop. 31, No. 442 (Augustus), 443 (Vespasianus); SNG PFPs IV, No. 922 (L. Verus), 923 (Commodus); SNG Österreich II, 2004, **a.g.k.**, No.1947 (M. Aurelius).

⁹⁶⁵Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 352 No.11 (Marcus Aurelius); SNG Cop. 31, no. 446 (Geta); SNG v. Aul. 11, No. 4869 (Tiberius); Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, No.1180 (Marcus Aurelius); SNG PFPs IV, No. 924-925 (Commodus), 927-928 (S. Severus), 942 (Geta); SNG France III, No. 966 (Augustus), 975 (Commodus), 985 (S. Severus); SNG Österreich II, 2004, **a.g.k.**, No.1946 (Traianus), 1948 (Commodus).

çıplak betimlenmiş Apollon, sol kolu ile yanındaki üçayağa yaslanmakta, ileriye uzattığı sağ elinde ise defne dalı tutmaktadır⁹⁶⁶. Aynı zamanda Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen bir yazıt, kentteki Apollon kültü memuriyetini belgelemektedir⁹⁶⁷.

Side'nin yakın komşusu Lyrbe kentinde Apollon kültü ile ilgili bilgilerimiz sadece sikke buluntularından oluşmaktadır. Sikkeler üzerinde en sık karşılaşılan Apollon betimi, Apollon *Sidetestir*. III. Gordianus⁹⁶⁸, II. Philipp⁹⁶⁹, Volusian⁹⁷⁰ ve I. Valerianus⁹⁷¹ Dönemleri darplarında arka yüzlerde Apollon *Sidetes* karşımıza çıkmaktadır. III. Gordianus Dönemi'nden gelen ilginç bir Apollon *Sidetes* ikonografisinde tanrı, bir Nike tarafından çelenklenirken betimlenmiştir⁹⁷². İmparatorluk Dönemi sikkelerinde karşılaşılan diğer bir Apollon tipi ise *kitharados* tipidir⁹⁷³.

Apollon *Sidetes* tipi Lyrbe dışında özellikle Side'ye komşu Batı Kilikya Bölgesi kentleri sikkeleri üzerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Korakesion, Syedra, Laertes ve Selinus kentlerinin sikkeleri üzerinde *Sidetes* tipi takip edilmektedir⁹⁷⁴. Laertes kentinde Apollon kültü aynı zamanda epigrafik ve arkeolojik buluntular ile belgelenmektedir. Batı Kilikya Bölgesi'nde şuana kadar belgelenebilen tek Apollon kutsal alanı Laertes kentindedir⁹⁷⁵. Kentte bulunan bir yazıtta, tanrının ismi *phoibos* olarak geçmektedir⁹⁷⁶. Söz konusu yazıtta kentte düzenlenen *agonun*, Apollon Tapınağı'nın kendi hazinesinden karşılandığı anlaşılmaktadır⁹⁷⁷. Laertes, Apollon *Sidetes* tipinin sikkeler üzerinde en sık tasvir edildiği kentlerden biridir. İmparator Traianus⁹⁷⁸, Hadrianus⁹⁷⁹, Antoninus Pius⁹⁸⁰,

⁹⁶⁶SNG PfPs IV, No. 926 (Commodus), 935 (S. Severus); Lindgren III, 1993, **a.g.k.**, No. 674 (S. Severus).

⁹⁶⁷Lanckoronski, 1890, **a.g.k.**, 174 No.57.

⁹⁶⁸SNG v. Aul. 13, No.5699; SNG PfPs. VI, No. 890; RPC VII.2, No. 2610, 2867, 77441 *unassigned*.

⁹⁶⁹RPC VIII, No 2758 *unassigned*.

⁹⁷⁰RPC IX, No.1177.

⁹⁷¹SNG Levante Suppl., No. 34; SNG PfPs. VI, No. 904; SNG Cop. 33, No. 163. Önünde yuvarlak bir sunak yer almaktadır.

⁹⁷²RPC VII.2, No. 3143 *unassigned*.

⁹⁷³SNG V. Aul. 13, No. 5700; SNG Cop. 33, No. 162; SNG PfPs. VI, No. 895; RPC VII.2, No.3120 *unassigned* (III. Gordianus).

⁹⁷⁴Atlan, 1967, **a.g.k.**,28 Dipnot 150; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 114.

⁹⁷⁵Kentin en yüksek noktasında, yan yana inşa edilmiş iki anteli tapınak (T2 ve T3) bulunmaktadır. Bu tapınaklardan T3 Zeus Megistos'a, T 2 olarak adlandırılan ise Apollon'a ithaf edilmiştir. Bk. Söğüt, B. (2001). Kilikya Bölgesindeki Roma İmparatorluk Tapınakları: İmparator Claudius Dönemi Tapınakları. Éric Jean, Ali M. Dinçol und Serra Durugönül (Eds.). *Kilikya: Mekânlar ve Yerel Güçler, Uuslararası Yuvarlak Masa Toplantısı (Actes de la table ronde internationale d'Istanbul, 2-5 novembre 1999)*, (Varia Anatolica 13) içinde (479-504). Paris: De Boccard, s. 481, 493 Şekil 1.

⁹⁷⁶G. E. Bean – T. B. Mitford (1962). Sites Old and New in Rough Cilicia. *AnSt*, (12), s. 204 No. 23.

⁹⁷⁷Bean – Mitford, 1962, **a.g.k.**, 204.

⁹⁷⁸SNG Levante Suppl., No. 59; SNG PfPs. VI, No. 849; RPC III, No. 2747.

⁹⁷⁹SNG PfPs. VI, No. 860; RPC III, No. 2750.

⁹⁸⁰SNG Cop. 33, No.158.

M. Aurelius⁹⁸¹ ve L. Verus⁹⁸² Dönemi sikkelerinde Apollon *Sidetes* karşımıza çıkmaktadır. Antoninus Pius Dönemi'nden gelen bir arka yüz ikonografisinde Apollon *Sidetes*, önünde üçayak ile betimlenmiştir⁹⁸³. Aynı zamanda Side sikkeleri üzerinde de görülen bu tipte⁹⁸⁴ Apollon, sağ elindeki *phiale*yi önündeki üçayak üzerinde tutarken tasvir edilmiştir. Üçayak, Apollon'un kehanet yönüne işaret ediyor olsa da Apollon *Sidetes* için bir kehanet tanrısı düşüncesinde bulunmak güçtür. Laertes sikkeleri üzerinde görülen başka bir arka yüz ikonografisinde Apollon, çıplak, sol elinde *kithara*, sağ elinde defne dalı ile üçayağa yaslanırken tasvir edilmiştir⁹⁸⁵.

Apollon *Sidetes* tipinin görüldüğü diğer Batı Kilikya Kentleri ise Korakesion⁹⁸⁶, Syedra⁹⁸⁷ ve Selinus'tur. Selinus sikkelerinde görülen *Sidetes* ikonografisinde tanrının hemen yanında karga betimlenmiştir⁹⁸⁸. Üçayak gibi karga da Apollon'un kehanet yönüne işaret etmektedir. Ancak bu durum benzer şekilde Apollon *Sidetes*in bir kehanet tanrısı olduğunu göstermez. Apollon'un sembolü olan karga⁹⁸⁹, Side'nin MÖ IV. yy içinde darp etmiş olduğu sikkeleri üzerinde görülen Apollon *Sidetes* ikonografisinde görülmektedir⁹⁹⁰. Apollon *Sidetes*'in Roma İmparatorluk Dönemi'nde Batı Kilikya Bölgesi kentleri sikkelerinde sıkça betimlenmesi, kuşkusuz kültürün önemi ile açıklanabilir. Nollé'nin de ifade ettiği şekliyle bu durum, Side'nin bu bölge ile olan dinsel etkileşimi için önemli bir göstergedir⁹⁹¹.

Apollon *Sidetes* kültü sadece Doğu Pamphylia ve Batı Kilikya Bölgesi Kentlerinde değil, aynı zamanda Side'ye komşu Perge ve Güney Pisidya Bölgesi kentlerinde de takip edilmektedir⁹⁹². Perge F 4 çeşmesi alınlık kabartmasındaki Apollon *Sidetes* tasviri, kültürün Perge kentindeki varlığına güçlü delil oluşturmaktadır. Perge'nin

⁹⁸¹SNG PfpS. VI, No. 870.

⁹⁸²SNG PfpS. VI, No. 871.

⁹⁸³RPC IV.3, No. 11038 *temporary*. M. Aurelius baskısı için bk. RPC IV.3, No. 7782, 3575 *temporary*.

⁹⁸⁴Bk. **Kat. No. 99**.

⁹⁸⁵SNG PfpS. VI, No. 880 (II. Valerianus, *Caes.*).

⁹⁸⁶Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 461 No.3; RPC IV.3, No. 6013 *temporary* (M. Aurelius).

⁹⁸⁷SNG PfpS. VI, No. 1166 (Antoninus Pius).

⁹⁸⁸SNG Levante Suppl., No.89 (S. Alexander); RPC III, No. 3185 (Hadrainus); RPC VI, No. 6859, 6861 *temporary* (S. Alexander); RPC VIII, No. 3134, 2621 *unassigned* (Philippus Arabs); RPC IX, No. 1303 (T. Decius); RPC IX, No.1306 (H. Etruscilla).

⁹⁸⁹Bununla ilgili olarak bk. **V. II. I. Side sikkeleri üzerinde Apollon ile ilgili semboller ve atribütler**.

⁹⁹⁰Bk. **Kat. No. 45-48 Ay**.

⁹⁹¹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 114.

⁹⁹²Güney Pisidya'da Apollon kültü ve kutsal alanları için bk. G. Işın (1998). The Ruins at Kozan-Bodrumkaya: Pednelissos. *Adalya*, (3), s. 111-127; G. Işın (2008). The Cult of Apollo in Southern Pisidia and Apollo Sideton. *Arkeoloji Dergisi*, (12), s. 107-115; G. Işın (2014). The Sanctuaries and the Cult of Apollo in Southern Pisidia. *Anadolu/ Anatolia*, (40), s. 87-104.

yukarısında, Kuzey Pamphylia ile Güney Pisidya Bölgesi sınırında lokalize edilen Pednelissos Yerleşmesi'nde bulunan bir kaya kabartması ise Apollon *Sidetes* kültünün bölgeler üstü varlığını belgelemektedir. Kabartma, kentin güney batısında yer alan Apollon Kutsal Alanı'nda yer almaktadır⁹⁹³. Temenos duvarında yer alan bir kaya bloğuna oyulmuş kabartma, bir *aedicula* içinde cepheden verilmiş Apollon'u tasvir etmektedir⁹⁹⁴. Kısa *khiton* ve kalın *khlamys* giyimli; sağ elinde *phiale* ve sol elinde uzun defne dalı tutan Apollon, alışlageldik *Sidetes* ikonografisinde tasvir edilmiştir⁹⁹⁵. Işın tarafından açık hava kutsal alanı olarak yorumlanan alandaki kabartma Geç Helenistik / Erken Roma Dönemi'ne tarihlendirilmektedir⁹⁹⁶. Pednelissos'ta Apollon kültünün varlığı Helenistik Dönem'e kadar geri gitmektedir. Bu dönem sikkelerinin ön yüzlerinde görülen defne çelenkli Apollon başları, Apollon'un kentin baş tanrısı olduğunu göstermektedir⁹⁹⁷. Roma İmparatorluk Dönemi darplarında görülen kısa *khiton* ve *khlamys* giyimli bir elinde *phiale* diğer elinde uzun asa tutan figür Apollon *Sidetes* ikonografisine oldukça yakın durmaktadır⁹⁹⁸.

Apollon *Sidetes* kültünün takip edildiği bir diğer Güney Pisidya yerleşmesi ise Melli'dir. Pednelissos'tan yaklaşık 26 km batıda yer alan Melli'de Pednelissos'taki kabartmanın oldukça yakın bir benzeri bulunmuştur⁹⁹⁹. Kötü durumda koruna gelmiş kabartma, Pednelissos örneğinde olduğu gibi kayaya oyulmuş bir *aedicula* içine yerleştirilmiş Apollon tasvirinden oluşmaktadır. Bununla birlikte figürün baş konturları, ayakları ile sağ elin durumu, üzerindeki *khlamyse* ve taşımış olduğu asaya ait izler, bunun Apollon *Sidetes* olduğu konusunda şüphe götürmez¹⁰⁰⁰. Bu kabartmanın dışında ayrıca Melli'de Apollon Klarios kehaneti yorumlamasına uygun olarak tanrı ve tanrıçalar

⁹⁹³Işın, 1998, **a.g.k.**, 117-118 Figür 16-17

⁹⁹⁴L. Vandeput – V. Köse, (2004). Pisidien Survey Project: Survey Kampagne 2002 in Pednelissos. *AST*, (21/1), s. 347, 352.

⁹⁹⁵Işın, 1998, **a.g.k.**, 117-118; Işın, 2008, **a.g.k.**, 108; Işın, 2014, **a.g.k.**, 89.

⁹⁹⁶Işın, 2008, **a.g.k.**, 109; Işın, 2014, **a.g.k.**, 89.

⁹⁹⁷SNG PfpS V. J. Nollé (Ed.), *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen. 5. Band, Pisidien und Lykaonien* (1999). Münih: Hirmer Verlag, no. 300-301 (sayfa numarası belirtilmemiş).

⁹⁹⁸Bazı kataloglarda kadın figürü (Örneğin bk. SNG v. Aul. 12. *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung H. von Aulock*, Vol. 12 Pisidien – Lykaonien - Isaurien (1964). Berlin: Verlag Gebr. Mann, no. 5139), bazı kataloglarda ise (RPC IV.3, no. 7703-7704) erkek tanrı figürü olarak adlandırılan bu ikonografi geleneksel Apollon *Sidetes* ikonografisine çok benzemektedir.

⁹⁹⁹Işın, 2008, **a.g.k.**, 114-115 Figür 5-6; Işın, 2014, **a.g.k.**, 102 Figür 7.

¹⁰⁰⁰Işın, 2008, **a.g.k.**, 109; Işın, 2014, **a.g.k.**, 90.

onuruna dikilen alfabetik bir kehanet yazıtı da yerleşmedeki Apollon kültünün varlığını kanıtlamaktadır¹⁰⁰¹.

Pednelissos'un 20 km güneyinde yer alan Yumaklar Köyü'nde kaidesi ile birlikte ele geçen bir heykel, Güney Pisidya Bölgesi'nde Apollon'un yerli karakterine işaret etmektedir. MS II. yy'a tarihlendirilen ve kaidesi üzerindeki yazıttan "*Yüce Tanrı Mamblasenos'a*" adandığı anlaşılan heykel, omuzundaki *khlamyse* kadar çıplak betimlenmiş ve sağ elinde defneyaprakları tutmaktadır¹⁰⁰². G. Işın, Mamblasenos isminin Apollon'un bölgedeki yerel isimlerinden biri olduğunu ve heykelin Apollon *Sidetes* ikonografisi içerisinde düşünülmesi gerektiğini ifade etmektedir¹⁰⁰³. Söz konusu Apollon ikonografisi, Perge'de F 3 çeşmesinde bulunan Apollon heykeli, Perge Tiyatrosu *gigantomakhia* frizindeki Apollon tasviri, Side Tiyatrosu *scaenae frons* kaset kabartmasındaki Apollon *Sidetes* ikonografisi ile benzerdir. Bununla birlikte Apollon'u boynunda *khlamys* ile çıplak gösteren söz konusu ikonografi en erken, Side'nin MÖ IV. yy içerisinde basmış olduğu sikkelerin arka yüzlerindeki çıplak Apollon *Sidetes* ikonografisine kadar geri gitmektedir¹⁰⁰⁴.

III. II. I. Değerlendirme

Apollon kültü Side'ye komşu Pamphylia Bölgesi kentleri ile bölgeler üstü çok sayıda kentte arkeolojik, epigrafik ve nümismatik buluntular ile belgelenmektedir. Gerek yazıtlar olsun gerekse sikke tasvirlerinden, tanrının kült karakteri hakkında önemli bilgiler öğrenmekteyiz. Özellikle Side ile özdeşleşen Apollon *Sidetes* ikonografisi, Side'ye komşu çok sayıda kentte hem arkeolojik hem de nümismatik buluntularla belgelenmiş ve kültünün Side'yi aşan bölgeler üstü bir karakter gösterdiği görülmektedir. Side'nin batı komşularında, Perge ve Pisidya Bölgesi kentlerinde daha çok heykeltıraşlık eserler ile temsil edilen Apollon *Sidetes*, Side'nin doğu komşuları, özellikle Batı Kilikya Bölgesi kentlerinde ise sadece nümismatik buluntular ile temsil edilmektedir. Apollon kültünün Pamphylia Bölgesi kentlerinde popüler olmasında, Roma İmparatorluk Dönemi'nde bölge kentlerinde kutlanan *agon*ların etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Zira Apollon *agonistik* bir tanrı olup, kültü güzel sanatlarla yakın ilişki içerisinde. Apollon'un *agon*larla ve güzel sanatlarla ilişkili yanı bilhassa sikkeler aracılığı ile

¹⁰⁰¹S. Mitchell (2003). Inscriptions from Melli (Kocaaliler) in Pisidia. *AnSt*, (53), s. 151 No.13.

¹⁰⁰²Işın, 2008, **a.g.k.**, 11 Figür 9.

¹⁰⁰³Işın, 2008, **a.g.k.**, 110.

¹⁰⁰⁴Apollon *Sidetes* ikonografisi ile ilgili olarak bk. **Tip III. III. Apollon Sidetes**.

vurgulanmıştır. Apollon onuruna Side’de kutlanan *Pythia Agonu* aynı zamanda Perge tarafından da düzenlenmiştir. Perge’nin dışında ayrıca Attaleia ve Aspendos kentleri de Apollon onuruna *agonlar* düzenlemiştir.

Phaselis, Apollon kültünün Side gibi oldukça eskiye gittiği kentlerden biridir. Ele geçen materyaller Apollon kültünün MÖ IV. yy’a kadar geri gittiğini belgelemektedir. Özellikle Phaselis’te belgelenen ve Apollon’un sağlıkla ilişkili kült karakterini yansıtan *iatros epithetonu*, tanrının kolonizasyon ile olan bağlantısını göstermektedir. Zira Apollon *Iatros*, Kolonizasyon sürecinde kurulan kentlerde oldukça yayılım göstermiş bir tanrıdır. Kentin Helenistik Dönem içerisinde darp etmiş olduğu sikkelerin ön yüzlerinde görülen Apollon başları, tanrının kent panteonundaki önemine işaret etse de, bu durum kültünün öneminin yanında aynı zamanda Apollon’un bu dönemde oluşturulan Likya Birliği’nin baş tanrısı olmasıyla da ilgili olabilir.

Attaleia kentinde Apollon kültü hem epigrafik hem nümismatik buluntular aracılığı ile belgelenmektedir. Apollon’un Attaleia kenti panteonunda Athena’dan sonra gelmesi, Side’deki durum ile oldukça benzerdir. Apollon’a verilen *Arkhegetes* sıfatı tanrının kent kurucu olarak tapınım gördüğünü göstermektedir. Benzer şekilde Apollon, Side’de de ataların tanrısı, kent kurucu tanrı olarak tapınım görmüştür. Kentte ayrıca yaşamı boyunca Apollon kültüne hizmet etmiş rahipler yazıtlar aracılığı ile belgelenmektedir. Apollon ile ilgili nümismatik belgeler ise Roma İmparatorluk Dönemi’nden gelmektedir. Kent kurucu Apollon, sikkeler üzerinde aynı zamanda kent koruyucu ikonografide görülmektedir. Bunun dışında sikkeler üzerinde görülen başka bir ikonografi ise Apollon’un güzel sanatlarla ilişkisini yansıtan *kitharados* tipidir.

Magydos kentinde de Athena kültünde olduğu gibi Apollon kültü içinde yegâne kaynaklar sikke tasvirlerinden oluşmaktadır. Sikkeler üzerindeki tasvirler ise ağırlıklı olarak Roma İmparatorluk Dönemi’nden gelmektedir. Bunun dışında Apollon ile ilgili herhangi bir materyal bugün için mevcut değildir.

Side’nin komşuları içerisinde Apollon kültü ile ilgili en zengin malzemenin geldiği kent kuşkusuz Perge’dir. Çok sayıda kült sıfatı ve heykeltıraşlık eser Apollon kültü hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Kültün varlığı ile ilgili kanıtlar sikke buluntuları aracılığı ile Helenistik Dönem’e kadar geri gitmektedir. Buna karşın epigrafik ve heykeltıraşlık materyaller ağırlıklı olarak Roma İmparatorluk Dönemi’nden

gelmektedir. Epigrafik belgeler aracılığı ile öğrendiğimiz Apollon sıfatları, Side'ye kıyasla oldukça çoktur. Apollon'un Perge'de dikkati çeken en önemli sıfatı *Pamphylios* sıfatıdır. Apollon *Pamphylios*, duaları işiten, kurtarıcı tanrı olarak tapınım görmektedir. *Pamphylios* sıfatı, Apollon Sidetes de olduğu gibi tanrının Side'ye komşu Perge kentinde de yerel bir tanrı olarak algılandığını göstermektedir. Perge'ye bağlı bir yerleşim olan Lyrboton Kome'den ele geçmiş yazıtlarda geçen *Lyrboton* ve *Elabairos toponim* isimleri de Apollon'un yerel bir tanrı olduğuna işaret etmektedir. Apollon'a Perge'de verilen diğer bir sıfat ise muhtemelen kapı koruyucu yönüne işaret eden *kerykeiostur*. Bunun dışında yazıtlar aracılığı ile belgelenen diğer sıfatlar *Delphikos* ve Delphi Apollonu'nu sembolize eden *pythios* sıfatıdır. Perge, Side gibi Roma İmparatorluk Dönemi'nde Delphi merkezli kutlanan *Pythia Agonu*'nu düzenleme ayrıcalığını elde etmiştir.

Perge'de Apollon'u tasvir eden çok sayıda heykeltıraşlık eser ele geçmiştir. Side ile kıyaslandığında Perge'deki heykeltıraşlık eserler sayıca çoktur. Apollon'u tasvir eden heykeltıraşlık eserler arasında F 4 numaralı *nymphaionun* alınlık kabartmasındaki tasvir dikkate değerdir. Burada Apollon, kardeşi Artemis ile birlikte Sidetes ikonografisinde tasvir edilmiştir. Diğer heykeltıraşlık eserler ise Apollon'u ideal tipte, çıplak tasvir etmektedir. Apollon'u güzel sanatların tanrısı olarak gösteren *Kitharados* ve *Mousagetes* heykel tipleri ele geçmiştir. Tanrı aynı zamanda Perge Tiyatrosu sahne binasının *gigantomakhia* frizinde betimlenmiştir.

Perge'de ele geçen nümismatik buluntular ise epigrafik ve heykeltıraşlık eserlere göre daha erkene gitmektedir. Apollon, Perge'nin Helenistik Dönem darplarında ön yüzlerde kardeşi Artemis ile birlikte tasvir edilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerindeyse Apollon, *Pythios* tipinde karşımıza çıkmaktadır. Kent, İmparatorluk Dönemi'nde *Pythia Agonu*'nu düzenlemiş ve bunu Delphi ile yapmış olduğu *homonoia* ile sikkeleri üzerinde tematize etmiştir.

Perge gibi Apollon kültürünün eskiye gittiği kentlerden bir diğeri ise Sillyon kentidir. MÖ 350 yıllarına tarihlendirilen ve Pamphylia dialaktinde yazılmış bir yazıtta tanrının adı Apelona olarak geçmektedir. Yazıttan aynı zamanda Apelona (Apollon) için kullanılan *pythios epithetonunu* öğrenmekteyiz. Epigrafik buluntuların yanında aynı zamanda nümismatik buluntular da Helenistik Dönem'e kadar geri gitmektedir. Apollon, MÖ III. yy Sillyon sikkelerinin ön yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır. Kültle ilgili aynı zamanda Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelen çeşitli sikke tasvirleri ve ayrıca kült

memuriyetini belgeleyen yazıtlar, Apollon'un Sillyon kentindeki önemini ve ayrıca kültünün sürekliliğini belgelemektedir.

Aspendos'ta ise kültle ilgili kanıtlar ağırlıklı olarak nümismatik buluntulardan oluşmaktadır. Bununla birlikte epigrafik belgelerde karşılaşılan Apollon isminden türetilmiş *teoforik* isimler, kültün kentte tapınım gördüğüne güçlü delil oluşturmaktadır. Aynı zamanda Apollon kültüne yakın duran Helios kültünün kentteki varlığı ve sikkeler üzerinde Apollon'un şua çelenkli betimlenmesi, Aspendos'ta Apollon-Helios senkretizmine güçlü delildir. Apollon'un sikkeler üzerindeki tasvirleri İmparatorluk Dönemi'nden gelmektedir. Sikke tasvirleri, tanrının kehanet ve *agonistik* tanrı yönlerine işaret etmektedir. Ancak tanrının Aspendos'ta kehanet yönünü kesin olarak doğrulayacak kanıtlar bugün için ele geçmemiştir. Yazıtlar kentte *themis* statüsünde bir *agonun* kutlandığını belgelemektedir.

Doğu Pamphylia ve Batı Kilikya bölgeleri kentlerinde ise Apollon kültü ile ilgili özellikle sikke tasvirleri dikkati çekmektedir. Kültle ilgili materyaller ağırlıklı olarak Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerindeki tasvirlerden oluşmaktadır. En sık tasvir edilen Apollon ikonografisi, Side ile özdeşleşmiş olan Sidetes ikonografisidir. Bu ikonografi özellikle Lyrbe, Korakesion, Syedra, Laertes ve Selinus sikkeleri üzerinde sıkça darp edilmiştir. Sidetes tipinin Batı Kilikya kentleri sikkelerinde sıkça görülmesi Apollon Sidetes kültünün bölge kentlerinde popüler olduğuna işaret etmektedir. Özellikle Laertes kentinde Apollon kültü önem arz etmektedir. Kentte Phoibos Apollon olarak onurlandırılan tanrı, bir tapınağa sahipti ve bu tapınağın hazinesinden Apollon onuruna bir *agonun* düzenlendiğini yazıtlardan öğrenmekteyiz.

Apollon Sidetes tipi aynı zamanda Güney Pisidya kentlerinden Pednellissos ve Melli yerleşmelerinde belgelenmektedir. Her iki kentte ele geçen Apollon Sidetes kabartmaları kültün bölgeler üstü karakterine ışık tutmaktadır. Pednellissos'taki Apollon kültü MÖ IV. yyın ikinci yarısına kadar geri gitmektedir. Apollon Kutsal Alanı'nda kayaya oyulmuş Apollon Sidetes kabartması, Sidetes ikonografisi ve kültün Side'yi aşan yayılımı için oldukça önemlidir. Muhtemelen Apollon, Pednellissos kentinde ana kültü oluşturmaktaydı. Zira Apollon hem Helenistik Dönem darplarında hem de İmparatorluk Dönemi darplarında görülmektedir. İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen Sidetes ikonografisi ise Apollon Sidetes'in Pednellissos'taki kült sürekliliğine güçlü delil oluşturmaktadır.

Melli ve Pednelissos'taki Apollon kabartmalarından başka aynı zamanda Yumaklar Köyü'nde ele geçen buluntular da Apollon Sidetes ikonografisi içinde değerlendirilmektedir. Yumaklar Köyü'nde ele geçen bir heykel ve yazıtı, Mamblasenos olarak adlandırılan tanrıdan bahsetmektedir. Muhtemelen Mamblasenos, Apollon'un bölgedeki yerel isimlerinden biridir. Mamblasenos'un ikonografisi Side'nin MÖ IV. yy sikkeleri üzerinde görülen Apollon Sidetes ikonografisine ve ayrıca Side Tiyatrosu sahne binası kaset kabartmasındaki Apollon Sidetes ikonografine benzemektedir. Benzer şekilde Perge Tiyatrosu'nun sahne binası *gigantomakhia* frizindeki Apollon tasviri ve yine Perge'deki F 3 numaralı çeşme binasında ele geçen Apollon heykeli de Yumaklar Köyü'nde bulunmuş Apollon heykeli ile benzerlikler taşımaktadır.

Tablo 4. Side'ye komşu kentlerde Apollon kültü ile ilgili tablo

Kent	Sikke Tasvirleri	Yazıt	Epitheton	Heykel / Kabartma	Kutsal Alan	Kült Personeli	Agon
Phaselis	Helenistik Dön.	MÖ IV. yy.	Iatros		Var		
Attaleia	Roma Dön.	MS II. yy.	Arkhegetes			M. P. F. Cal. Saeclarius	
Magydos	Helenistik Dön.						
Perge	Helenistik, Roma Dön.	MS I. yy. MS II. yy. MS III. yy.	Epekoos, Soter, Pythios, Pamphylios, Elaibarios, Lyrboton, Kerykeios, Delphikos	Sidetes? Kitharados Mousagetes?			
Silyon	Helenistik, Roma Dön.	MÖ IV. yy.	Pythios				
Aspendos	Roma Dön.						
Lyrbe	Roma Dön.						
Korakeision	Roma Dön.						
Laertes	Roma Dön.	MS I/II. yy.	Phoibos		Var		Var
Syedra	Roma Dön.						
Selinus	Roma Dön.						
Pednelissos	Helenistik, Roma Dön.			Var	Var		
Melli				Var	Var		
Yumaklar				Var			

IV. SİDE KENTİ'NDE ATHENA KÜLTÜ

IV. I. Epigrafik ve Literatür Belgeleri

IV. I. I. *Kültün kentte ortaya çıkışı / Athena kültü ve kolonistler*

Yunan dünyasında bazı tanrıların kültünün ortaya çıkması, içinde oldukça ilginç birtakım mitoslar barındırır. Bunlardan bir tanesi ise Athena kültünde karşımıza çıkar. Zeus, ilk eş olarak kendine aldığı Metis'i Athena'yı doğuracağı sırada yutar ve daha sonra Athena'yı kendi kafasından çıkarır¹⁰⁰⁵. Arkaik ve Klasik Dönem resim sanatında çok sık tasvir edilen bu mitos, tanrıçanın kültünün Yunan dünyasında nasıl ortaya çıktığını göstermesi açısından önemlidir¹⁰⁰⁶. Ancak tanrıçanın kökeni oldukça eskiye Minos ve Miken çağına kadar geri gitmektedir.

Atina kenti ile özdeşleşen ve aynı zamanda kente adını da veren tanrıça Athena¹⁰⁰⁷, Yunan dünyasında kökeninde savaşçı özellikleri barındıran bir tanrıça olarak algılanmaktadır¹⁰⁰⁸. Homeros'da Παλλὰς 'Αθήνη veya Παλλὰς 'Αθηναίη şeklinde karşımıza çıkan Athena¹⁰⁰⁹, Peleponnesos Savaşları'ndan sonra çok sık 'Αθηναίη şeklinde görülmektedir¹⁰¹⁰. Παλλὰς *epitetethon* aynı zamanda tanrıçanın Yunan dünyasında en sık kullanılan sıfatlarından biridir¹⁰¹¹. Knossos'da ele geçmiş Linear B tabletlerinde okunan “atana potinia” ismi, tanrıçanın MÖ II. binde Miken kültüründeki varlığını belgelemektedir¹⁰¹². Nilsson, Athena'nın savaşçı özelliklerinin Yunan öncesi dönemde,

¹⁰⁰⁵Hesiodos, *Theogonia – İşler ve Günler*. (Çev: A. Erhat – S. Eyüboğlu). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, 886-900; Homeric. Hymn., 28; Pindar, *Olympian odes, Pythian odes*. (Çev: W. H. Race). Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997, 7, 34-35. Zeus Prometheus veya Hephaistos'un yardımıyla Athena'yı başından doğurur (Apollodoros. *Bibliotheka. Yunan Mitolojisi*. (Çev: N. Nirven). İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017, I. III, 6). Genel olarak bk. Roscher, *Lexikon*, s. v. Athene, s. 675-676; Nilsson, 1955, **a.g.k.**. 684; Simon, 1969, **a.g.k.**. 185-187; Muth, 1998, **a.g.k.**. 54-85 Dipnot 172; Rose, 2003, **a.g.k.**. 101-102; Stoll, 2003, **a.g.k.**. 51.

¹⁰⁰⁶Athena'nın doğumu ile ilgili Arkaik ve Klasik Dönem tasvirleri için bk. K. Schefold (1981). *Die Göttersage in der klassischen und hellenistischen Kunst*. München: Hirmer Verlag, s. 21 Res. 7; K. Schefold (1993). *Götter- und Heldensagen der Griechen in der früh- und hocharchaischen Kunst*. München: Hirmer Verlag, s. 53 Res. 26; E. Simon (1982). *Die Geburt der Athena auf der Reliefamphora in Tenos*. AntK, (25), s. 37 Res. 1.

¹⁰⁰⁷Nilsson, 1955, **a.g.k.**. 434 Dipnot 2; Simon, 1969, **a.g.k.**, 179.

¹⁰⁰⁸Simon, 1969, **a.g.k.**. 179.

¹⁰⁰⁹Homeros, *İl.*, I, 200, 400. IV, 77. V, 856; Homeros, *Ody.*, I, 252. III, 29, 41. IV, 289. Athena ismi *ion* lehçesinde 'Αθήνη veya 'Αθηναίη olarak; *aiol* ve *dor* lehçelerinde 'Αθάνα, 'Αθαναία şeklinde; attika lehçesinde MÖ IV. yy'a kadar 'Αθηναία, 'Αθηναά şeklinde görülmektedir (Roscher, *Lexikon*, s. v. Athene, s. 675; Dümmler, 1896, **a.g.k.**, 1941).

¹⁰¹⁰Homeros, *İl.*, I, 200, 400. IV, 77. V, 856

¹⁰¹¹Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 433; Simon, 1969, **a.g.k.**, 179.

¹⁰¹²Simon, 1969, **a.g.k.**, 180.

Minos ve Miken çağında oluştuğunu ifade etmektedir¹⁰¹³. Nilsson'a göre tanrıça Minos kültüründe saray tanrıçası olarak tapınım görmüş; savaşların egemen olduğu Miken çağında ise bu saray tanrıçası düşmana karşı kentleri ve kaleleri koruyan Pallas Athena'ya dönüşmüştür¹⁰¹⁴. Muth, tanrıçanın *panhellenik* bir karakter gösterdiğini, bununla birlikte Minos ve Miken özelliklerinin kaynaştığını ifade eder¹⁰¹⁵. A. Teffeteller ise benzer şekilde Nilsson'un görüşünü kabul eder; fakat Athena'nın Minos çağındaki algılanmasında Hitit güneş Tanrıçası Arinna'nın etkisi olduğu görüşündedir¹⁰¹⁶. Aynı şekilde Bremmer, Athena'nın koruyucu karakterini yansıtan savaşçı tanrıça yönünün doğu kökenli tanrı ve tanrıçalardan etkilendiğini belirtir¹⁰¹⁷. Simon, Miken ve Minos kültürlerindeki saray tanrıçası Athena'nın Ön Asya köklerine dikkat çekmekte ve doğudaki en yakın emsalinin İştar olduğunu ifade etmektedir. Simon ayrıca Athena'nın doğu köklerine kanıt olarak, Yunanistan'da çok sayıda yerleşmede Athena'ya verilen *epitheton*ları göstermektedir. Argolis yöresindeki Lerna kentinde Athena'ya verilen *Saitis epithetonu* Mısır kökenlidir. Mısır'daki Theben kentinin tanrıçası Athena'ya verilen *Onga epithetonu* da benzer şekilde Fenike kökenli bir sıfattır. Theben kentinin kurucusu Kadmos, Athena'yı anavatanı Feneki'den götürmüştür. Kuzey Arfika kökeni üzerine ise Simon, Athena'nın *tritogenia* sıfatının geldiği Libya'daki Triton Gölü yakınında doğmasını ileri sürmektedir¹⁰¹⁸. Athena'nın Ön Asya'daki bir diğer benzeri ise savaşçı karakter gösteren Sümer tanrıçası İnanna'dır¹⁰¹⁹. Doğudaki diğer paralelleri ise Ugarit'te Anat, Mısır'da Neith ve Palmyra panteonunda Allat'tır¹⁰²⁰. Özellikle doğulu bu tanrıçalarda görülen poliadik, savaşçı, bilge ve dokuma ile ilgili kült karakterleri Yunan Athenası ile benzerdir.

¹⁰¹³Nilsson bununla birlikte Athena isminin sonundaki “-ene” son ekinden dolayı isminin Yunan öncesi dönemden geldiğini ifade etmektedir (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 349).

¹⁰¹⁴Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 347, 433. Benzer şekilde Simon da, Athena'nın ismini Yunan öncesi dönemde aldığı görüşündedir (Simon, 1969, **a.g.k.**, 179). Ayrıca bk. Işık, 2004, **a.g.k.**, 507-518.

¹⁰¹⁵Muth, 1998, **a.g.k.**, 86 Dipnot 177-178. Muth, başta merkezi kült yeri Atina olmak üzere Yunanistan'da çok sayıda kült yerinde onurlandırılmasını ve ayrıca Minos kültüründeki yılanlı tanrıça ve Miken kültüründeki kalkanlı tanrıça biçimlendirilmesini Athena ile ilişkilendirmektedir.

¹⁰¹⁶Bk. A. Teffeteller (2001). Greek Athena and the Hittite Sungoddes of Arinna. S. Deacy – A. Villing (Eds.), *Athena in the Classical World* içinde, s. 349-365.

¹⁰¹⁷Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 20 Dipnot 66. Athena özellikle Mezopotamya'nın savaşçı tanrıçası İştar ile yakın durmaktadır.

¹⁰¹⁸Simon, 1969, **a.g.k.**, 180.

¹⁰¹⁹Deacy, 2008, **a.g.k.**, 20

¹⁰²⁰Özellikle Palmyra panteonunda önemli rol oynayan Allat, kült karakteri ve ikonografisi yönüyle Athena ile oldukça benzerdir. Genel olarak bk. H. J. W. Drijvers (1976). Das Heiligtum der arabischen Göttin Allat im westlichen Stadtteil von Palmyra. *AW*, (7. Jahrgang, Heft 3), s. 28-38.

Athena'nın savaşçı özelliğini yansıtan *palladion* tiplmesi en erken Miken sanatında kendini göstermektedir¹⁰²¹. Kent tılsımı¹⁰²² olarak adlandırılan *palladion*, kentlerin güvenliğini ve kamusal refahı garanti ederdi¹⁰²³. Miken Çağı'nda kalelerin ve kralların koruyucusu olan saray tanrıçası, Miken sonrası dönemde *poliadik* özellikler gösteren kent tanrıçasına dönüşmüştür¹⁰²⁴. Kent koruyucu *poliadik* kült karakterini yansıtan en önemli *epithetonu polias*tır¹⁰²⁵. *Polias epithetonu* Athena'nın kalelerin tanrıçası olduğuna işaret etmektedir. Brackertz'in de dikkat çektiği üzere Athena, kale yerleşmelerinin büyük kentlere dönüşümünde *polias* olarak kentlerin koruyucusu olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁰²⁶. Bu yüzden Athena babası Zeus ile birlikte *polis* yaşantısının kalbinde duran tanrılarıdır¹⁰²⁷. Athena, Yunanistan ve Anadolu'da çok sayıda kentte *polias epithetonu* ile kentlerin koruyucusu olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁰²⁸.

Athena kültü, Büyük Kolonizasyon sırasında kolonistler tarafından çok sayıda kente taşınmıştır. Athena'nın kolonizasyondaki yönünü en iyi *arkhegetes epithetonu* yansıtmaktadır. Ancak Athena'nın kolonizasyondaki yönü Apollon'a göre zayıf kalmaktadır¹⁰²⁹. MÖ VIII. yy'ın ikinci yarısı ile başlayan Büyük Kolonizasyon sürecinde Athena Kültü kolonistlerin aracılığı ile Akdeniz Coğrafyası'nda yayılmaya başlamıştır¹⁰³⁰. Kolonistler gittikleri yerlere kendi tanrılarının kültlerini de beraberlerinde

¹⁰²¹Bk. Simon, 1969, **a.g.k.**, 181 Res. 163, 183 Res. 164.

¹⁰²²J. N. Bremmer (1996). *Götter, Mythen und Heiligtümer im antiken Griechenland*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s. 20.

¹⁰²³Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 20. Aynı zamanda Athena'nın mızrak fırlatan kült heykelinin de adı olan *palladion*, Antik Dünya'da kentlerin güvenliğini ve sürekliliğini sağladı. Çok sayıda kent, *palladion* heykeline sahipti. Örneğin Troia Kenti'ndeki Athena *Palladion* kült heykeli uzun yıllar Troia kentini, kent düşene kadar korumuştur. Daha sonrasında Atina, Argos, Roma ve Lavinum gibi çok sayıda kent de *palladion* heykeline sahip olduklarını iddia etmişlerdir (Stoll, 2003, **a.g.k.**, 53).

¹⁰²⁴Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 348-349; Simon, 1969, **a.g.k.**, 179.

¹⁰²⁵Πολιᾶς *epithetonu* Πολις isminden gelmektedir. Genel olarak bk. Brackertz, 1976, **a.g.k.**, 191-192.

¹⁰²⁶Brackertz, 1976, **a.g.k.**, 199-200. *Polias* her ne kadar Athena'ya özgü spesifik bir *epitheton* gibi görünse de, aynı zamanda babası Zeus'a da verilen sıfatlardan biridir. Örneğin Atina Akropolü'nde Athena *Polias*'ın yanında aynı zamanda Zeus *Polieus*, *Poliouchus* tapınımları vardı (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 417-418; J. D. Mikalson (2005). *Ancient Greek Religion*. Oxford: Blackwell, s. 51, 138).

¹⁰²⁷J. N. Bremmer (1996). *Götter, Mythen und Heiligtümer im antiken Griechenland*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s. 34; Yılmaz, 2016, **a.g.k.**, 32-33. Her iki tanrıyı birleştiren çok sayıda özellik ve kült sıfatı vardır. Bunlardan en önemlisi *Polieus* ve *Polias*'tır. Zeus ve Athena kült bağlantısı ile ilgili bk. Dümmler, 1896, **a.g.k.**, 2001-2002.

¹⁰²⁸Genel olarak bk. Brackertz, 1976, **a.g.k.**, 191-216. *Polias epithetonunun* yazıtlar ile belgelendiği kentler için bk. Yılmaz, 2016, **a.g.k.**, 32 Dipnot 160.

¹⁰²⁹Apollon kolonistlerin lideri, kentlerin kurucusu olarak diğer tanrılara kıyasla *Arkhegetes epithetonu* ile daha çok onurlandırılmaktadır. Apollon'un kolonizasyondaki etkisi özellikle kehanet merkezi Delphi bağlamında önem kazanmaktadır. *Arkhegetes*, aynı zamanda bir kentin koruyucu baş tanrısının tipik sıfatlarından biridir. *Arkhegetes epithetonu* ile ilgili genel bk. Brackertz, 1976, **a.g.k.**, 216-223.

¹⁰³⁰Büyük Kolonizasyon ile ilgili oldukça ilginç bir anlatım Platon'un Phaidon Dialoğu'nda (Platon, Phaidon 109b) vardır: "Dünya çok büyük ve bir göletin kenarındaki karıncalar veya kurbağalar gibi denizin sadece küçük bir bölümünde yaşıyoruz". Bu ilginç karşılaştırma Yunanlıların büyük kolonizasyon

götürmüşlerdir. Örneğin Lindos kenti tarafından kurulan Phaselis'e, Lindoslular baş tanrıçaları olan Athena'nın kültünü taşımışlardır. Aynı şekilde yine Lindoslular tarafından kurulan Kilikia kentleri Soloi ve Tarsus ve ayrıca Sicilya'da kurulan Gela kentinin baş tanrıçası da yine Athena'dır¹⁰³¹. Kurucu kent ile koloni kent arasındaki kült birlikteliğine geç bir örnek ise Attaleia kentidir. Bergama kralı II. Attalos tarafından MÖ 158 yılı gibi kurulan Attaleia kentine Pergamon kentinin baş tanrıçası Athena ve kültü taşınmıştır¹⁰³². Lindos – Phaselis örneğinde olduğu gibi, Pergamon – Attaleia kentlerinde de baş tanrı Athena *Polias*'tır¹⁰³³.

Athena ile benzer kült karakterine sahip bir tanrıça, kolonistler gelmeden önce, gerek Pamphylia gerekse de Likya Bölgesi'nde tapınım görüyor olmalıydı. Likyada Maliya, Yunan panteonundaki Athena ile bir tutulmaktadır. Maliya ismi MÖ IV. yy'ın ilk yarısına tarihlendirilen bir vazo üzerinde belgelenmiştir¹⁰³⁴. Vazo üzerinde Maliya olarak tasvir edilen tanrıça betimlemesi, Yunan'daki savaşçı Athena ikonografisindedir. Serangeli, Maliya'nın Hitit panteonundaki Maliya ile bir olduğunu ve Athena ile çok sayıda spesifik karakter ile benzer olduğunu ortaya koymuştur¹⁰³⁵. Side kentinde de karakter olarak Athena'ya yakın duran ve adı *sidece* telaffuz edilen bir tanrıça kolonistler buraya gelmeden önce tapınım görüyor olmalıydı. Bu tanrıça, Parker'ın ifadesine bakılırsa, Yunan ikonografisinden etkilenmiş ve Sideliler tarafından benimsenmişti¹⁰³⁶.

hareketleriyle birlikte büyük bir coğrafyaya yayıldıklarını göstermektedir (J. Ober (2016). *Das Antike Griechenland. Eine neue Geschichte*. Stuttgart: Klett – Cotta, s. 49). Büyük Yunan Kolonizasyonu ile ilgili olarak bk. W. Ziehr (1977). *Reise in die Alte Welt*. Stuttgart: Deutscher Bücherbund, s. 82-83; Eder, W. (1999). *Kolonisation. DNP*, (6), s. 653-664.

¹⁰³¹Bkz. M. Adak (2007). Die dorische und äolische Kolonisation des lykisch-pamphyliischen Grenzraumes im Lichte der Epigraphik und der historischen Geographie. *Griechische Epigraphik in Lykien* (Ed: C. Schuler), Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 41-43; N. T. Önen (2008). *Phaselis Antik kenti ve Teritoryumu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 172; N. T. Önen- F. Yılmaz 2015. A New Athena Polias Votive Inscription from the Phaselis' Acropolis. *Adalya*, (XVIII), s. 124; Yılmaz, 2016, **a.g.k.**, 29 Dipnot 154.

¹⁰³²Baydur, 1975, **a.g.k.**, 33-72.; Baydur, 1976, **a.g.k.**, 37-78; Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 56. Zira her iki kentte de Athena Polias sıfatı ile tapınım görmektedir.

¹⁰³³Benzer bir örnek Miletoslular tarafından Karadeniz kıyısında kurulan Sinope kenti için verilebilir. Her iki kentte de Athena Polias *epithetonu* ile onurlandırılmıştır. Bk. Yılmaz, 2016, **a.g.k.**, 32 Dipnot 160.

¹⁰³⁴R. D. Barnett (1974). A Silver-Head Vase With Lycian Inscriptions. *Mansel'e Armağan = Mélanges Mansel II* içinde. Ankara: TTK, s. 893-903; Frei, 1990, **a.g.k.**, 1776; M. Serangeli (2015). Heth. Maliya, lyk. Maliya und griech. Athena. C. Zinko – N. Zinko (Eds.). 1. *Grazer Symposium zur indogermanischen Altertumskunde. "Der antike Mensch im Spannungsfeld zwischen Ritual und Magie"* Graz, 14. – 15. November 2013 içinde. Graz: Leykam Buchverlag, s. 376-377; B. Ş. Özdemir (2016). *Tlos Tanrıları ve Kültürleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 22; Yılmaz, 2016, **a.g.k.**, 23;

¹⁰³⁵Serangeli, 2015, **a.g.k.**, 385-386. Serangeli'ye göre her iki tanrı nehir kökenli (Athena tirton nehri) olmaları, at kültü ile bağlantılı olmaları (Athena Hippias), kentlerin koruyucu tanrıları olmaları ve cezalandırıcı tanrı yönleri ile benzerdir.

¹⁰³⁶R. Parker (2016). Athena in Anatolia. *Pallas*, (100) Cent chouettes pour Athéna, s. 81.

En azından **Kat. No. 2**'deki *bilingual* yazıttan Yunan Athenası'nın sadece "deaθono" olarak adlandırıldığını bilmekteyiz¹⁰³⁷. Benzer şekilde Perge'nin baş tanrıçası Artemis'in adı da Helenistik Dönem'e tarihlendirilen yazıt ve sikkeler üzerinde yerel Pamphylia dialektinde "Wanassa Preiia" olarak geçmektedir¹⁰³⁸. Side ve Perge özelindeki bu örnekler, Pamphylia Bölgesi dini inanışında yerel özelliklerin baskın olduğunu göstermektedir.

Yazıtlar, Athena kültünün Side'de başlangıcı hakkında kesin bir bilgi sunmamaktadır. Ancak Strabon'un *Geographika* adlı eserinde geçen ifade (**Kat. No. 1**), Athena kültünün kentteki kökeni hakkında bir fikir vermektedir. Strabon eserinde Side'nin bir Kyme kolonisi olduğundan ve içerisinde bir Athena Tapınağı'nın bulunduğu bahsetmektedir¹⁰³⁹. Bu ifade, Side'deki Athena kültü ile ilgili bilinen en eski literatür anlatımı olmasının yanında, kentte Athena kültünün baskın olduğunu göstermesi açısından da önemlidir. Bununla birlikte kentin gerçekten Kymeli kolonistler tarafından kurulduğu ise kesin değildir¹⁰⁴⁰. MÖ VII. yy'da büyük kolonizasyon hareketleri sırasında Kymeli kolonistlerin Side'ye gelmiş olabileceğini kabul edebiliriz. Buna karşın Side, Kymeliler'in kente gelmelerinden çok daha önce kurulmuş bir kentti. Arrianus, *Anabasis* adlı eserinde, Strabon'un bildirdiği gibi Side halkının Aiolia kenti Kyme'den geldiğini, ancak ilk Yunanlı kolonistlerin Side'ye ayak basar basmaz kendi adillerini unutmaya başladıklarını ve pek de anlaşılamayan barbarca bir dil konuşmaya başladıklarını ifade eder¹⁰⁴¹. Bir diğer önemli belge ise kentin MÖ 400-330 yılları arasında

¹⁰³⁷Ayrıca bk. Nollé, 2001, **a.g.k.**, 631-632.

¹⁰³⁸Bk. İ. Kaygusuz (1980). Perge Artemis'i için bir adak yazıtı. BELLETEN, (44/174), s. 249-250; Şahin, 1999, **a.g.k.**, 2-3 Yazıt No.1;

¹⁰³⁹Kyme, Side dışında Troas Bölgesi'nde Kebren, Thrakia'da Ainos, İonia Bölgesi'nde Smyrna, Güney İtalya'da Cumae ve Aiolia Bölgesi'nde Neonteichos kentlerini kurmuştur. Side'nin Kyme kolonisi olarak kurulması ile ilgili antik literatür için bkz. H. Engelmann (1976). *Die Inschriften von Kyme* (IK 5). Bonn: Rudolph Habelt Verlag, s. 167-168.

¹⁰⁴⁰Side'nin kuruluşu ile ilgili olarak Miletli Hekataios'a atfedilen bir notta Side'nin adının tanrı Tauros ile karısı Kimolos'un kızı Side'den geldiği ifadesi geçmektedir (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 154.). MS 303 yılı gibi kaleme alındığı düşünülen ve kilise tarihçisi Eusebios'un yazmış olduğu kronikte, Side'nin kuruluş tarihi olarak MÖ 1405 yılı verilmektedir (Müller, 1988, **a.g.k.**, 12.). Side de ele geçen en eski arkeolojik veriler ise Suriye-Hitit etkili taş bir mühür ve MÖ II. bine tarihlendirilen Kuzey Suriye-Hitit etkili bazalttan yapılmış bir kraterden oluşmaktadır (Mansel, 1963, **a.g.k.**, 4; Mansel, 1965, **a.g.k.**, 881.; Mansel, 1975, **a.g.k.**, 6 Res. 5.). R. Paribeni ve P. Romanelli tarafından bulunan söz konusu taş mührün buluntu yeri bilinmemekle birlikte, mührün yerel kişiler tarafından getirilip onlara teslim edildiğidir. Benzer şekilde yarım adanın ucundaki N1 ve N2 tapınakları yakınında denizde bulunan bazalt kraterin de kente başka bir yerden, olasılıkla Suriye Fenike taraflarından götürülmüş olabileceği düşünülmektedir (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 46; Alanyalı, 2004, **a.g.k.**, 13 Dipnot 25).

¹⁰⁴¹Flavius Arrianus. *İskender'in Seferi: Arrianos, İskender'in Seferi, Alexandrou Anabasis*. (Çev: F. Akderin). İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2004, I. 26, 4.

darb ettiği sikkeleri üzerinde Side dilinde lejantların bulunmasıdır¹⁰⁴². Side’de Helenistik Dönem içlerine kadar konuşulmaya ve yazılmaya devam eden dil Yunanca olmayıp, aksine Luwi kökenli bir dildir¹⁰⁴³. Side’de konuşulan yerel dil, Anadolu’lu özgün bir dil olup, yazı olarak Fenike kökenlidir¹⁰⁴⁴. Benzer şekilde kentte yapılan kazı çalışmaları sırasında yarım adanın ucunda Athena ve Apollon tapınaklarının yer aldığı kutsal alanda ele geçen ve Geç Hitit Dönemi’ne tarihlendirilen basalt bir krater, Side’nin Büyük Kolonizasyon öncesinde Hitit Dönemi’ndeki varlığını belgelemektedir¹⁰⁴⁵. Bu durum açık bir şekilde Side’nin gerçekte Kymeliler tarafından kurulmadığını, Anadolu’nun yerli halkları tarafından çok daha önceden kurulduğunu göstermektedir¹⁰⁴⁶.

Yunan tanrıçası Athena’nın kültünün Side kentine Kymeli kolonistler tarafından getirildiği düşüncesi bugün hala daha belirsizdir. Zira Büyük Kolonizasyon hareketleri sırasında koloni kurucu kentler ile koloni kentler arasında karşımıza çıkan kült birlikteliği Kyme ile Side kentleri arasında takip edilmez¹⁰⁴⁷. Athena kolonistlere gemi yapma sanatını öğreten tanrıça olarak bilinmektedir¹⁰⁴⁸. Özellikle *Arkhegetes epithetonu* ile kolonistlerin kurucu tanrıçası ve onlara yol gösteren tanrıça olarak birçok yerde onurlandırılmıştır¹⁰⁴⁹. Bugüne kadar ele geçen yazıtlarda *arkhegetes epithetonu* karşımıza çıkmasa da Side’nin MÖ 400-380 arasına tarihlendirilen sikkeleri üzerinde elinde baykuş taşıyan Athena tipi *arkhegetes* olarak adlandırılmaktadır (**Kat. No. 45 ve 47**)¹⁰⁵⁰. Tanrıça Athena onuruna Side’de kutlanan *Epibaterion Bayramı*¹⁰⁵¹, aynı şekilde limana yakın yerde inşa edilen tapınaklar, tanrıçanın kültünün Side’ye Kymeli kolonistler tarafından getirilmiş olabileceğini akla getirir de bununla ilgili kesin deliller mevcut değildir. Mansel, Side’deki Athena kültünün kökeninde savaşçı ve bereket özellikleri olan

¹⁰⁴²Sikkeler üzerindeki sidece lejantlarla ilgili olarak bkz. (Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 46-48.).

¹⁰⁴³Bosch, 1957, **a.g.k.**, 16; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 4; Işık, 1996, **a.g.k.**, 29-30.

¹⁰⁴⁴V. V. Sevorokin (1968). Zur Entstehung und Entwicklung der kleinasiatischen Buchstabenschriften. *Kadmos*, (7), s. 170-171; Işık, 1996, **a.g.k.**, 29-30.

¹⁰⁴⁵A. M. Mansel (1958b). Ein Basaltkrater aus Side. *Anatolia*, (3), s. 1-13; M. Özhanlı (2007). Side’de Bulunan Bir Yeni Hitit Eserinin Duşundurdıkları. *Adalya*, (10), s. 17-30. Ayrıca bk. Işık, F. (1996). Pamfilya ve Anadolu gerçeği. *Adalya*, (I), s.34. Bu eser, Mansel’in de ifade ettiği üzere Side’nin bugüne kadar bilinen en eski eseridir.

¹⁰⁴⁶Mansel, 1963, **a.g.k.**, 3; Mansel, 1965, **a.g.k.**, 879-880; Mansel, 1975, **a.g.k.**, 4; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 38.

¹⁰⁴⁷Engelmann, 1976, **a.g.k.**, 163. Bununla birlikte Kyme’de Athena kültü hem yazıtlar hem de sikkeler aracılığı ile belgelenmektedir.

¹⁰⁴⁸Schefold, 1989, **a.g.k.**, 22-23 Res. 8. Argonautlar dünyanın ilk gemisini yapan halklar olarak bilinir. Onlara gemi yapım sanatını öğreten Athena’dır. MS II. yy başlarına tarihlendirilen British Museum’da korunan bir Campanian kabartmasında Athena’nın Argonautlara gemi yapımını öğretmesi konu edilmiştir.

¹⁰⁴⁹Ayrıntılı olarak bkz. Dümmler, 1896, **a.g.k.**, 1941-2020;

¹⁰⁵⁰Bk. **Tip III. I. Athena Arkhegetes**

¹⁰⁵¹Bk. **IV. I. II. Bayramlar: Prosesyon, Kurban törenleri, Agonlar**

Anadolulu yerel bir tanrıça yattığını ve bu tanrıçanın Yunanlıların buraya gelmesinden sonra Hellen tanrıçası Athena'ya dönüştüğünü ifade eder¹⁰⁵². Atlan da benzer şekilde kentin Yunan kültürü ile tanışmasından sonra, Side'nin yerel tanrıçasının, Yunanlı Athena ile olan benzer özelliklerinden dolayı senkretize olup, Yunan tanrıçası Athena şeklinde algılandığını ifade etmektedir¹⁰⁵³. Nollé, Sidelilerin uzun süren ve kompleks bir süreçte, artan Yunan kültürü etkisi ile tanrıça Athena'nın ismini, biçimini, kült ve mitolojisini Yunan kültüründen almış olabileceğini belirtmektedir¹⁰⁵⁴. Benzer şekilde Parker da Side'nin yerel tanrıçasının ikinografik olarak Yunan Athenası'ndan etkilendiğini belirtmektedir¹⁰⁵⁵. Özellikle Side'nin darp etmiş olduğu en eski sikke tasvirlerinde Athena, yerel-bereket yönünü gösteren nar ve savaşçı Helen tanrıçası yönünü gösteren miğfer gibi atribütlerle bir arada görülmektedir. Muhtemelen Yunanlı kolonistler gelmeden önce Side'de, kökeninde doğulu, olasılıkla Fenike kökenli bir tanrıça zaten vardı. Bu tanrıçanın zaman içerisinde Side'nin batı ile artan ticari faaliyetleri sonucunda, kolonistler tarafından kente getirilen Yunan Athenası ile senkretize edildiğini ileri sürebiliriz.

IV. I. II. Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar

Antik dönem kent yaşantısında bayramlar önemli bir yer tutmaktaydı. Yunanlı filozof Demokritos, "*Bayramsız bir yaşamın, hansız uzun bir yol gibi olduğunu*" ifade eder¹⁰⁵⁶. Kentin en önemli bayramı kentin ana kültünü oluşturan tanrı veya tanrıça onuruna kutlanırdı¹⁰⁵⁷. Helenistik Dönem'de yönetici krallar onuruna kutlanan bayramlara, Roma İmparatorluk Dönemi'nde imparator kültü eklenmiştir¹⁰⁵⁸. Yıllık kutlanan bu tarz bayramlarda geleneksel ritüellerle birlikte, kentin geleneksel

¹⁰⁵²Mansel, 1963, **a.g.k.**, 3-4.; Mansel 1975, **a.g.k.**, 5-6.

¹⁰⁵³Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 40.

¹⁰⁵⁴Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 107.

¹⁰⁵⁵Parker, 2016, **a.g.k.**, 81.

¹⁰⁵⁶Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 111.

¹⁰⁵⁷Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 111; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 122. Bununla birlikte kentlerin *panteonunda* yer alan diğer tanrılar onuruna da büyük bayramlar düzenlenmekteydi. Örneğin Atina ve Sparta kentlerinde ana kült Athena olmasına rağmen, her iki kentin önemli bayramları başka tanrılar onuruna kutlanmaktaydı. Atina'da Anthesteria, Dionysos onuruna kutlanmaktaydı. Sparta'nın en büyük bayramları olan Karneien, Gymnopaidien ve Hyakinthien ise tanrı Apollon onuruna kutlanmaktaydı. Bk. Parke, 1977, **a.g.k.**, 159; Dreher, 2001, **a.g.k.**, 115-116

¹⁰⁵⁸Örneğin MÖ 307 yılında Atinalılar Antigonos ve oğlu Demetrios Poliorketes onuruna yıllık *agonlar*, *prosesyon* ve *kurban törenleri* düzenlemişler ve Demetrieia adında bayram adanmışlardır (Deubner, 195, **a.g.k.**, 235).

prosesyonu¹⁰⁵⁹, kentin önde gelen tanrılarına kurbanlar¹⁰⁶⁰, bayramla ilişkili müzikal ve bedensel içerikli *agon*lar, tiyatro gösterileri ve yaşayan veya ölen imparatorlarla ilişkili kültürel düzenlemeler yapıldı¹⁰⁶¹. Kentlerdeki zengin insanlar bu bayramları düzenlemekle görevliydi. Özellikle *Eurgetes*ler, bayramlar sırasında gerçekleşen, kurban törenleri, adak eşyaları ve bayramlarla ilişkili oyunları finanse eden kişilerdi¹⁰⁶². Bununla birlikte kent yaşantısında çok değişik bayramlar vardı¹⁰⁶³. Bunlar içerisinde özellikle yeni yıl bayramı önemli bir yer tutmaktaydı. Örneğin Side’de kutlanan *Epibaterion Bayramı*, Side’nin takviminde önemli bir yere sahipti. Bu bayram kentin bilinen tek ve en önemli bayramı olmakla birlikte, kış aylarında kesintiye uğrayan gemi seyahatinin tekrardan başlaması dolayısı ile kentin önde gelen tanrıları onuruna kutlanmaktaydı¹⁰⁶⁴. Milet kentinde yeni yıl başlangıcı olarak kutlanan Apollon Delphinion Bayramı, Side’de kutlanan *Epibaterion Bayramı* ile karşılaştırılabilir. Bahar ayı *Taureonda* kutlanan Apollon Delphinion Bayramı, Milet kentinin yeni yıl başlangıcı olarak kabul edilmekteydi¹⁰⁶⁵.

Yazıtlar, Side’de kutlanan bayramlar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Side’de kutlanan ve adeta kent ile özdeşleşmiş olan *Epibaterion Bayramı* hakkında çok sayıda yazıt bilgi vermektedir (**Kat. No. 6, 7, 8, 9, 10, 16, 17, 18**). Side için büyük öneme sahip bu bayram, önceleri Athena onuruna kutlanmaktaydı. *Epibaterion Bayramı*’nın Roma öncesi dönemde nasıl kutlandığına ilişkin herhangi bir bilgi sahibi değiliz. MS I. yy

¹⁰⁵⁹Örneğin Atina’da Panatheneia bayramlarında gerçekleşen geleneksel prosesyon. Bk. Parke, 1987, **a.g.k.**, 25-26.

¹⁰⁶⁰Sadece onuruna kutlandığı tanrı veya tanrıça onuruna değil, aynı zamanda kentin *panteon*undaki diğer tanrılar onuruna da kanlı kurban törenleri gerçekleştirilmekteydi. Örneğin Milet’in yeni yıl bayramı Apollon Delphinios bayramının dördüncü gününde Apollon Delphinios ve Delphinion’da onurlandırılan diğer tüm tanrılar ve ayrıca imparatorlar onuruna kurbanlar kesilmekteydi. Bk. A. Herda (2005). Apollon Delphinios, das Prytaneion und die Agora von Milet. Neue Forschungen. AA, (1. Halbband), s. 247-248; A. Herda (2008). Apollon Delphinios – Apollon Didymeus: Zwei Gesichter eines milesischen Gottes und ihr Bezug zur Kolonisation Milets in archaischer Zeit. R. Bol – U. Höckmann – P. Schollmeyer (Ed.), *Kult(ur)kontakte. Apollo in Myus, Milet/Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern, Aktendes Table Ronde in Mainz vom 11.–12. Mart 2004* içinde. Rhaden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf GmbH, s. 18.

¹⁰⁶¹Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 112.

¹⁰⁶²Side’de çok sayıda yazıtta bu memuriyet geçmektedir (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 347 Yazıt No. 64; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 412 Yazıt No.109, 471 Yazıt No.153, 661 Yazıt No.58).

¹⁰⁶³Bk. C. Auffahrt (1998). Fest, Festkultur, *DNP*, (4), s. 488. Yeni yıl bayramı, çocukların yetişkinliğe kabul bayramı, kadınlar bayramı, askeri bayramlar gibi.

¹⁰⁶⁴Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 110; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 76. Side’de kutlanan *Epibaterion Bayramı* çok sayıda liman kentinde kutlanan Ploiaphesia bayramlarına benzemektedir. Bk. Nilsson, 1988, **a.g.k.**, 625-626; S. A. Takacs (2000). Ploiaphesia. *DNP*, (9), s. 1145.

¹⁰⁶⁵Miletteki yeni yıl bayramı bahar ayı olan Taureon’da gerçekleşiyordu. Taureon’un yedisi ile onuncu günleri arasındaki ilk dört günü, Apollon kutsal alanı Delphinion’da gerçekleşmekteydi (Herda, 2005, **a.g.k.**, 249; Herda, 2008, **a.g.k.**, 18-19).

sonu ve II. yy başlarına tarihlendirilen **Kat. No. 6** ve **7**'deki yazıtlar *Epibaterion Bayramı*'nın önceden Athena onuruna (ἐπιβατήριον τῆς Ἀθηνᾶς) kutlandığını belgelemektedir¹⁰⁶⁶. Bu dönemde Apollon ismi, *Epibaterion Bayramı* için geçmemektedir. Bununla birlikte MS III. yy içerisinde tarihlendirilen yazıtlarda Apollon ismi, Athena'nın yanında *Epibaterion Bayramı* ile geçmektedir (**Kat. No. 8, 9, 10, 16, 17, 18**). Apollon'un da bu bayrama dâhil edilmesi, tıpkı tanrıça Athena'daki anlamı gibi, Apollon'un da Side'de denizlerin ve deniz seyahatinin koruyucu tanrısı olarak tapınım gördüğünü göstermektedir¹⁰⁶⁷.

Epibaterion kelimesi Yunanca varmak, ulaşmak anlamına gelen *epibainein* kelimesinden gelmektedir¹⁰⁶⁸. Gemi seyahatinin koruyucusu olan tanrılara verilen bir sıfat olan *epibaterios*, aynı zamanda tanrının belirli bir yerdeki *epiphanesi* anlamına da gelmektedir¹⁰⁶⁹. *Epibaterion*, ilk araştırmalarda limana, şehre girmek olarak yorumlanmıştır. Cockerell'in kopyaladığı yazıtları yayınlayan J. Franz, *Epibaterion*'u Athena ve Apollon'un Side'ye gelmeleri, iki tanrının *epiphanesi* olarak yorumlamıştır¹⁰⁷⁰. *Epibaterion*'un anlamı ile ilgili en kabul gören görüş ise L. Robert tarafından öne sürülmüştür. L. Robert ise iki tanrının *epiphanesinin* aksine *Epibaterion* kelimesini gemilerin sağ salım limana varması olarak yorumlamıştır¹⁰⁷¹. Benzer şekilde A. M. Mansel de *Epibaterion*'un, gemilerin sağ salım Side limanına varması onuruna kutlandığını ifade etmişlerdir¹⁰⁷². Nollé de benzer şekilde geminin kente girmesi veya

¹⁰⁶⁶Karşılaştırmalı olarak bk. L. Robert (1948). *Hellenica. Recueil d'épigraphie de Numismatique et d'Antiquités Grecques V*. Paris: Adrien-Maisonneuve, s. 74-6; Bean, 1965, **a.g.k.**, 44-47 Yazıt No.146; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 423-425 Yazıt No.120.

¹⁰⁶⁷Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 113. Bununla birlikte limanın yakınındaki tapınaklarda MS II. yy içerisinde yapılan değişikliklerde de Apollon'un artan öneminin etkisi olduğu düşünülebilir. Apollon *Epibaterion Bayramı*'na dahil edildikten sonra deniz kenarındaki Athena Tapınağı'nın yanına tapınağı yeniden inşa edilmiştir.

¹⁰⁶⁸*Epibaterion* aynı zamanda Yunan ve Roma edebiyatında bir çeşit şiir türüdür. Bu şiir türünün konusu deniz yolculuğunda beklenen yolcu ile ilgili söylenen sözlerdir. Özellikle işlenen konular arasında deniz yolculuğu yapan kişilerin çektiği sıkıntılar ve kaygılar konu edinmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ü. F. Telatar (2010). Propemptikon ve Epibaterion dizeleri. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 50 (1), s. 49.

¹⁰⁶⁹O. Jessen (1907). Epibaterios. *RE*, (VI/1), s. 28. Jessen, Side'deki *Epibaterion Bayramı*'nın Athena ve Apollon'un *epiphanesi* onuruna kutlandığını ifade etmektedir. Benzer görüş J. Franz tarafından ileri sürülmüştür. Ancak Mansel'in de ifade ettiği üzere bu bayram Side'nin önde gelen iki tanrısının deniz aşırı bir ülkeden gelip Side'de karaya çıkmaları ile ilgili bir bayram değildir (Mansel, 1978, **a.g.k.**, 134). Epibaterios kelimesi ile ilgili yorumlar için bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 109 Dipnot 283.

¹⁰⁷⁰CIG 4352.

¹⁰⁷¹Robert, 1948, **a.g.k.**, 74-76.

¹⁰⁷²Mansel, 1963, **a.g.k.**, 83; Mansel, 1965, **a.g.k.**, 895; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 135. Örneğin Diomedes, İlion kentinden anavatanı Troizen'e sağ salım dönmesi onuruna Apollon Epibaterios'a tapınak adamıştır. Alexandria'da Caesar Epibaterios Tapınağı vardı. Muhtemelen bu tapınak Caesar'ın kente sağ salım varması onuruna dikilmişti (Jessen, 1907, **a.g.k.**, 28).

limana varması şeklinde yorumlamıştır¹⁰⁷³. Denize açılma bayramı olarak bilinen *Epibaterion*, Side'nin bilinen tek ve en önemli bayramıydı¹⁰⁷⁴. Belki de Side'nin takviminde yeni yıl başlangıcı gibi bir öneme sahipti diyebiliriz. Zira Side, bir ticaret kentiydi ve kış aylarında kesintiye uğrayan deniz ticaretinin baharda *Epibaterion Bayramı* ile açılması kuşkusuz kent için en önemli olaylardan bir tanesiydi. Milet'de kutlanan yeni yıl başlangıcı bayramı *Delphinion*, bahar aylarında, Nisan ve Mayıs arasında kutlanmaktaydı¹⁰⁷⁵.

Epibaterion Bayramı birçok liman kentinde kutlanan *ploiaphesia* veya latince adıyla *navigium isidis* bayramlarına benzemektedir¹⁰⁷⁶. *Ploiaphesia* bayramları deniz seyahatinin başladığı ilkbaharda kutlanmaktaydı. Bayram sırasında öncelikle bir gemi¹⁰⁷⁷ denize bırakılırdı ve deniz seyahati başlamış olurdu¹⁰⁷⁸. Bu bayramlar sırasında uzun bir *prosesyon* gerçekleşmekteydi. Apuleius, başkalaşım adlı eserinde liman kenti Korinth'de denize açılma bayramı sırasında gerçekleştirilen *prosesyondan* bahsetmektedir¹⁰⁷⁹. *Prosesyon*, Korinth'teki tapınaktan liman yakınındaki Kenchreai'ye doğru devam etmekteydi. Bu bayramların kutlanış şekli bize Side'deki *Epibaterion Bayramı* 'nın nasıl kutlandığı hakkında bir fikir vermektedir.

*Epibaterion Bayramı*nın süresi ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak geleneksel bayramlarda kurban, *prosesyon* ve bayramla ilişkili yarışmaların düzenlendiğini hesaba katarsak, *Epibaterion Bayramı* 'nın Side'de birkaç güne yayıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Olympia'da Zeus onuruna kutlanan *Olympia* yaklaşık beş gün sürüyordu¹⁰⁸⁰. Atina'da Athena onuruna kutlanan *Panatheneia* ise bir veya iki gün sürüyordu¹⁰⁸¹. Benzer şekilde Side'de kutlanan *Epibaterion Bayramı* sırasında gerçekleşen müzikal ve sportif *agonlar* dikkate alındığında, bayramın birkaç güne

¹⁰⁷³Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 109-110.

¹⁰⁷⁴Bu kelime Side gibi önemli bir liman kentinde denizden yürütülen gemi ticareti ile ilgili kullanılan bir ifadeydi. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 110.

¹⁰⁷⁵Herda, 2005, **a.g.k.**, 249; Herda, 2008, **a.g.k.**, 18. *Delphinion Bayramı*, bahar ayı olan *taureonun* ilk dört gününde, 7. ve 10. günlerinde kutlanmaktaydı.

¹⁰⁷⁶Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 598-599.

¹⁰⁷⁷Nollé'nin de belirttiği şekliyle muhtemelen bir model gemi. Bkz. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 110.

¹⁰⁷⁸Nilsson, 1988, **a.g.k.**, 625.

¹⁰⁷⁹Apuleius, 11, 8-14.

¹⁰⁸⁰*Olympia* başlangıçta bir gün sürüyordu. Zira başlangıçta, Zeus onuruna kurban töreni ve Statdion koşusundan ibaretti. Bununla birlikte zaman içerisinde *agonların* tesis edilmesi ve bayramın artan *panhellenik* anlamı, bayramın içeriğinde ve süresinde değişiklikler yapılmasına etki etmiştir. Bk. Drees, 1967, **a.g.k.**, 77-78.

¹⁰⁸¹Drees, 1967, **a.g.k.**, 23-24; Parke, 1987, **a.g.k.**, 40.

yayıldığını söyleyebiliriz. Side’de kutlanan bayramların hem dini hem de ekonomik yönü vardı. Zira kentte kutlanan bayramlar sırasında düzenlenen *agon*lara komşu kentlerden gelen ziyaretçiler vardı ve bunlar kenti ziyaret etmekteydiler¹⁰⁸². Böylelikle kent kalabalıklaşıyor ve ekonomik yönden zenginleşiyordu. Bu yüzden komşu kentlerden gelen ziyaretçiler düşünüldüğünde Side’de kutlanan *Epibaterion Bayramı*’nın birkaç gün sürdüğünü söyleyebiliriz.

Side’de bu bayram sırasında mutlaka bir *prosesyon* alayı gerçekleştirilmekteydi. Yunan ve Roma Dünyası’nda kentlerde kutlanan bayramlar sırasında resmi ve törensel *prosesyon* önemli bir yer tutmaktaydı¹⁰⁸³. Düzenli olarak gerçekleşen *prosesyon*lar kentin önde gelen tanrısı onuruna kutlanan bayramların önemli bir bölümünü oluşturmaktadır¹⁰⁸⁴. Önceden düzenlenmiş belli kurallara göre işleyen *prosesyon*, tanrının kutsal alanında başlar, kentin içindeki önemli noktalardan geçerek tekrar tanrının kutsal alanına doğru devam eder ve burada sonlanırdı¹⁰⁸⁵. Milet’de Apollon *Delphinios* onuruna kutlanan yeni yıl başlangıcı bayramındaki *prosesyon*, limanın hemen yanındaki *Delphinion*’dan başlayıp, Milet ile Didyma arasındaki kutsal cadde boyunca devam edip Apollon Didymeius kutsal alanında son bulurdu¹⁰⁸⁶. *Prosesyon* sırasında tanrının kült heykelleri tapınaklardan alınır ve *prosesyon* boyunca taşınırdı¹⁰⁸⁷. Ayrıca, Roma İmparatorluk Dönemi’nde ölen veya yaşayan imparatorların portreleri de *prosesyon*

¹⁰⁸²Örneğin Aurelius Paioninus Tuesianus’un *Epibaterion Bayramı* sırasında finanse ettiği *agon*lar tüm Pamphylia’dan gelen ziyaretçilere açtı. Bk. V. I. II. **Bayramlar: Prosesyon, Kurban Törenleri Agonlar.**

¹⁰⁸³Yunanca *πομπή* / *pompe*, latince *pompa* olarak adlandırılan *prosesyon* kentlerde kutlanan bayramların en önemli bölümünü oluşturmaktaydı. Genel olarak bk. F. Bömer (1952). *Pompa. RE*, (21.2), s.1878-1994; Parke, 1977, **a.g.k.**, 25-26; Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 44-51; S. R. F. Price (2001). *Prozession* (Çev: P. Riedl). *DNP*, (10), s. 477-479.

¹⁰⁸⁴Parke, 1977, **a.g.k.**, 25; Price, 2001, **a.g.k.**, 478.

¹⁰⁸⁵Örneğin Atina’da *Panathenia Bayramları* sırasında gerçekleşen *prosesyon* Keramaikos’taki Dipylon ile kutsal kapı arasındaki Pompeion’da başlamakta ve kentin içinden ve özellikle önemli kamu yapılarından geçerek Akropolise doğru devam etmekteydi. Bk. Parke, 1987, **a.g.k.**, 25; P. Conolly – H. Dodge (1998). *Die antike Stadt. Das Leben in Athen und Rom*. Köln: Könnemann, s. 86; J. Rüpke (2006). *Die Religion der Römer*. München: C. H. Beck, s. 96-97.

¹⁰⁸⁶Herda, 2005, **a.g.k.**, 249; Herda, 2008, **a.g.k.**, 18-19. Benzer bir düzenleme Samos’ta vardır. Samos’taki kutsal cadde üzerinde, kentin baş tanrıçası Hera onuruna kutlanan Heraia bayramlarındaki *prosesyon* da önemli rol oynamaktaydı. Bk. A. Herda (1995). *Die heilige Straße von Samos*. K. Stemmer (Ed.), *Standorte. Kontext und Funktion antiker Skulptur, Ausstellungskatalog der Abguss-Sammlung Antiker Plastik* içinde. Berlin: Freunde u. Förderer d. Abguss-Sammlung antiker Plastik, s. 133-134nnn; M. Mohr (2010). *Die 'Heilige Strasse' von Samos. Ein Motivtransfer im Rahmen der Konstituierung eines Poliskultes?*, R. Rollinger, B. Gufler, M. Lang, I. Medreiter (Eds.), *Interkulturalität in der alten Welt. Vorderasien, Hellas, Ägypten und die vielfältigen Ebenen des Kontakts, Philippika 34* içinde. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 17-18.

¹⁰⁸⁷Burada söz konusu olan muhtemelen kült heykelinin bir resmi belki bir *ikon* olmalıdır.

sırasında taşınırdı¹⁰⁸⁸. *Prosesyon* için çok sayıda ritüel düzenleme gerçekleştirilirdi¹⁰⁸⁹. Bunlar içerisinde özellikle müzik, *prosesyon* alayında önemli bir yere sahipti. Devam eden *prosesyon* genellikle tanrının kutsal alanı önünde veya kutsal alandaki sunakta gerçekleştirilen kanlı kurban töreni ile sonlanırdı¹⁰⁹⁰.

Side’de *Epibaterion Bayramı*’nın nasıl kutlandığı hakkında pek fazla bilgi sahibi değiliz. *Nymphaionda* bulunmuş olan ve üzerinde kurban töreninin betimlendiği kabartma, *Epibaterion* sırasındaki *prosesyon* için bir fikir vermektedir (**Kat. No. 132**). Kabartmada bir sunak etrafında sağ tarafta Athena, sol tarafta ise giyimli üç figür daha vardır¹⁰⁹¹. Kabartma üzerinde en sağ kısımda arka planda direğinin tepesinde nar bulunan bir gemi tasviri daha vardır. Arka planda yer alan gemi, Nollé tarafından Side kent gemisi olarak yorumlanmaktadır¹⁰⁹². **Kat. No. 56**’daki sikke betimlemesinde yelkeninde CIAHTΩN yazan ve ucunda Athena’nın betimlendiği gemi tasviri Nollé’nin düşüncesini doğrulamaktadır. Bu sahne gemilerin Side limanına sağ salim varmaları bağlamında kutlanan *Epibaterion Bayramı* ile ilişkilendirilmektedir¹⁰⁹³. Kabartmadan hareketle Nollé: “*Epibaterion Bayramı sırasında, Athena ve Apollon’un tapınaklarındaki eski heykeller veya resimler alınıp, bir prosesyon eşliğinde limana götürülürdü. Burada yapılan bir giriş kurban töreninden sonra bu heykeller veya resimler, gabya çubuğunda nar betimlemesi olan Side kent gemisine bindirilirdi. Geminin kısa bir denize açılmasından sonra, gemi seyahati herkes için serbest bırakılırdı*” şeklinde bir yorum getirmiştir¹⁰⁹⁴.

Nollé’nin önerisi bayram sırasındaki *prosesyonun* küçük bir bölümü olarak düşünülebilir. Kuşkusuz tapınakların yer aldığı kutsal alan *prosesyonun* başlangıç noktası ve aynı zamanda sonlandığı yerd¹⁰⁹⁵. Tanrının mutlu edilmesi birinci öncelikti. Tapınakların denizin kenarında limana yakın bir noktaya inşa edilmeleri, bu alanın *Epibaterion Bayramı* için önemli bir merkez olduğunu bize göstermektedir. Geleneksel

¹⁰⁸⁸Oionoanda’daki ünlü Demosthenes yazıtında *agonların* başlamasından önce yapılan *prosesyon* sırasında kentin önde gelen tanrıları ve ayrıca imparator portrelerinin taşındığı geçmektedir (Wörrle, 1988, **a.g.k.**, 187-188). Ayrıca bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 200 Dipnot 28.

¹⁰⁸⁹Genel olarak bk. Rüpke, 2006, **a.g.k.**, 97, 101-102.

¹⁰⁹⁰Price, 2001, **a.g.k.**, 478-479.

¹⁰⁹¹Mansel (1978), 106. Bu giyimli figürler Mansel tarafından tanrıça olarak yorumlanmaktadır.

¹⁰⁹²Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 109.

¹⁰⁹³Mansel, 1963, **a.g.k.**, 63 Res.45; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 106 Res.114; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 109.

¹⁰⁹⁴Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 110; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 424-425.

¹⁰⁹⁵Kentlerde kutlanan ana bayramlarda *prosesyonlar* tapınaklarda başlayıp yine tapınaklarda sona ererdi. Rüpke, 2006, **a.g.k.**, 96-97.

prosesyon kutsal alanda ve limanda yapılan törenden sonra büyük olasılıkla sütunlu cadde üzerinden kent merkezine doğru devam ediyordu. Atina'da Athena *Polias* onuruna kutlanan *panatheneia* şenliklerindeki *prosesyon* Dipylon Kapısı'nın hemen yanında bulunan Pompeion'da başlayıp, kentin içinden, özellikle de önemli kamu yapılarından geçerek *akropolise* doğru devam ederdi¹⁰⁹⁶. Samos'ta Heraia bayramlarındaki *prosesyon*, kutsal cadde boyunca gerçekleşmekteydi¹⁰⁹⁷. Benzer şekilde Milet kentinde yıllık düzenlenen *Delphinion Bayramı*'ndaki *prosesyon* ise Milet – Didyma arasındaki kutsal yol boyunca yer alan tüm kutsal alanlara uğramaktaydı¹⁰⁹⁸. Bu kutsal yol daha önceden belirlenmiş, özellikle kent için önem arz eden yapıların bulunduğu noktalardan geçmekteydi¹⁰⁹⁹.

Side'de *Epibaterion Bayramı* sırasında gerçekleşen kutsal *prosesyonun* katılımcıları, katılımcıların sırası, *prosesyon* güzergâhının nasıl olduğu, prosesyonda taşınan nesneler ve imgeler ile prosesyon sırasında gerçekleşen kurban törenleri hakkında mevcut veriler sessiz kalmaktadır. Ancak bayram sırasındaki *prosesyonun* önemli kamu yapılarından ve ayrıca kentte tapınım gören diğer tanrıların kutsal alanlarından geçtiğini ve zaman içerisinde değişmiş olabileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde kentin çok sayıda önemli kamu yapısı kazandığını düşünecek olursak, kentin bu en önemli bayramı sırasında gerçekleşen *prosesyon* yolunun bu yapılara göre değiştiğini söyleyebiliriz. Bu yapılar arasında özellikle tiyatronun oldukça önemli bir yeri vardı. *Epibaterion Bayramı* sırasında düzenlenen müzikal içerikli *agonlar* tiyatrodan gerçekleştirilmekteydi. Tam fonksiyonu bilinmese de tiyatronun orkestrasında üzerinde “tanrıçaya adanmıştır” yazan bir korkuluk levhası ele geçmiştir (**Kat. No. 12**). Bean, yazıtta geçen tanrıça ifadesi ile kentin baş tanrıçası Athena'nın kasetedilmiş olabileceği görüşündedir¹¹⁰⁰. Athena, Side'de aynı zamanda bir *neokoros* tanrıçasıydı. İmparator kültü bağlamında Side Tiyatrosu'nda önemli törenler düzenlenmekteydi¹¹⁰¹. Bu yüzden *prosesyonun* tiyatroya kesinlikle uğradığını söyleyebiliriz. Zira imparator kültü ile ilişkili olarak tiyatrolar, kentteki *prosesyonların* önemli bir noktasını oluşturmaktaydı. Bu yüzden tiyatronun kentte düzenlenen *prosesyonlarda* ve kült

¹⁰⁹⁶Panatheneia şenliklerindeki *prosesyonun* detaylı tasviri için bk. Deubner, 1956, **a.g.k.**, 25-35.

¹⁰⁹⁷Herda, 1995, **a.g.k.**, 133-134; Mohr, 2010, **a.g.k.**, 17-18.

¹⁰⁹⁸Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 45; Herda, 2005, **a.g.k.**, 291

¹⁰⁹⁹Parke, 1987, **a.g.k.**, 25.

¹¹⁰⁰Bean, 1956, **a.g.k.**, 90 Yazıt No. 58.

¹¹⁰¹Tiyatronun özellikle imparator kültü bağlamında kentlerde kutlanan ana bayramlardaki *prosesyonda* oldukça önemli bir yere sahipti. Bununla ilgili olarak bk. **IV. I. IV. İmparator Kültürleri / Neokoroslar.**

törenlerinde çok önemli bir yeri vardı. Özellikle Gytheion, Oinoanda ve Ephesos'ta ele geçen yazıtlar, imparator kültü ile ilişkili *prosesyonun* usulü ve düzenlenmesi konusunda önemli bilgiler sunmaktadır. Lakonya bölgesinde küçük bir liman kenti olan Gytheion'da ele geçen ve İmparator Tiberius Dönemi'ne tarihlendirilen (MS 15) yazıtta, kentteki Asklepios ve Hygeia kutsal alanlarından başlayan *prosesyona* beyaz elbiseli ve başlarında defne çelengi bulunan *ephebeler*, genç erkekler ve diğer vatandaşların yanı sıra genç kızlar ve kadınların katıldığından bahsedilmektedir. *Prosesyon* altı gün süren bayram sırasında, tiyatroda yapılan *thymelik agonlar* sırasında gerçekleşmekteydi¹¹⁰². *Prosesyon* alayı, *agora* ve *Kaisareion*'a vardığında imparatorluğun ve imparatorun selameti ve ayrıca tanrıların esenliği için bir boğa kurban edilirdi. *Agorada* gerçekleştirilen kurban töreninden sonra *prosesyon* tiyatroya doğru devam ederdi. Tiyatroda tanrısal Augustus, eşi Augusta Livia ve İmparator Tiberius'un imgelerinin (*eikon*) önünde tütsü sunusu yapıp üst düzey yöneticilerin güvenliği için çeşitli ritüeller gerçekleştirilip adaklarda bulunulurdu. Bundan sonra ise tiyatroda imparatorlar ve yöneticiler onuruna çeşitli gösteriler ve yarışmalar düzenlenirdi¹¹⁰³. İmparator kültü ile ilişkili benzer tiyatro gösterileri Side'de de belgelenmiştir. Essasen bu gösteriler imparatorların onurlandırıldığı tüm kentlerde gerçekleştirilmekteydi¹¹⁰⁴. Gytheion yazıtı, imparator kültüründe gerçekleştirilen *prosesyonun* başlangıç ve bitiş noktalarını, *prosesyonda* imparatorlar ile eşlerinin imgelerinin taşındığını ve ayrıca *prosesyon* alayının *agora* ve tiyatro gibi kamu yapılarına uğradığını belgelemektedir. Bununla birlikte tiyatro, imparator kültüründe önemli kült aktivitelerinin yapıldığı ve *prosesyonun* sonlandığı yer olarak görülmektedir.

Ephesos'taki yazıtta ise *prosesyon* sırasında toplamda yirmidokuz adet imgenin¹¹⁰⁵ taşındığından bahsedilmektedir. Bu imgeler büyük bir *prosesyon* eşliğinde

¹¹⁰²Gytheion'da imparator kültü ile ilişkili bayram toplam altı gün sürüyordu. Bayramın birinci günü Augustus'a, ikinci günü Tiberius'a, üçüncü günü Livia ve Kent Tykheisi'ne, dördüncü günü Germanicus Caesar ve Nike'ye, beşinci gün Drusu Caesar ve Aphrodite'ye ve altıncı gün de Titus Flamininus'a adanmıştı (Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 369; Süß, 1999, **a.g.k.**, 134; Edelmann, 2008, **a.g.k.**, 146 Dipnot 6).

¹¹⁰³Genel olarak bk. Süß, 1999, **a.g.k.**, 134-136; Price, 2004, **a.g.k.**, 192; Edelmann, 2008, **a.g.k.**, 145-157.

¹¹⁰⁴Süß, 1999, **a.g.k.**, 135. İmparator Augustus yönetiminde imparatorluk genelinde inşa edilen tiyatro yapıları imparator kültü bağlamında önemli fonksiyonlar icra etmiştir.

¹¹⁰⁵İmparator Traianus Dönemi'ne, MS 104 yılına tarihlendirilen yazıtta geçen imgeler, muhtemelen heykel veya büstler, Vibius Salutaris tarafından vakfedilmiştir. Toplamda 29 heykel arasında biri gümüş üzerine altın kaplama 9 tane Artemis heykeli ile imparator Traianus, eşi Plotina, Senato, Atlı sınıfı, Populus Romanus, Ephesos kenti kişileştirmesi, Demos, Boule, Gerusia, Ephebeler, Augustus, Ephesos kenti kurucusu Androklos, Lysimakhos, Euonomos ve diğer kişilere ait 20 kadar heykel vardır. Edelmann'ın da ifade ettiği üzere buradaki Artemis heykellerinin tapınaktaki kült heykellerinin küçük kopyaları, imparator ve eşinin ise *protom* şeklinde olduğu, diğer kişileştirmelerin ise küçük heykelcikler şeklinde yapıldığıdır.

saklandıkları Artemission'dan alınıp Magnesia Kapısı üzerinden Ephesos'un Doğu Kapısı'na ve buradan da tiyatroya kadar taşınırdı. Tiyatroda gerçekleştirilen düzenlemelerden sonra söz konusu imgeler bu sefer Panayır Dağı'nın diğer tarafında yer alan Koressos Kapısı üzerinden tapınağa tekrar geri taşınırdı¹¹⁰⁶.

Likya kenti Oinoanda'da ele geçen yazıtta ise Likyalı yerel bir politikacı olan Demeosthenes tarafından imparator kültü bağlamında kurulan Demostheneia adlı bayramdan bahsedilmektedir. Demostheneia esasen dört yılda bir düzenlenen müzikal *agon* olup, bayram süresince çeşitli *prosesyonlar* gerçekleştirilirdi¹¹⁰⁷. *Prosesyonlarda* çeşitli kurban grupları, belli sayıda kurban ile birlikte tiyatroya doğru ilerlerdi. Oyunların lideri ve aynı zamanda düzenleyicisi olan *Agonothet*¹¹⁰⁸, beyaz elbiseli, başlarında çelenk olan, imparatorların ve kentte ataların tanrısı olarak tapınım gören Apollon'un¹¹⁰⁹ resimlerini taşıyacak olan 10 tane *sebastophoroi*¹¹¹⁰ seçmek zorundaydı. Bu kişiler aynı zamanda *prosesyona* eşlik etmek, kutsal sunağı taşımak ve ayrıca diğer kentlerden gönderilen kurbanları tören alayı içerisinde tiyatrodan geçirmek zorundaydı¹¹¹¹. Gytheion, Ephesos ve Oinoanda örnekleri kentte kullanan bayramlar sırasında gerçekleşen *prosesyonda* tiyatronun ne denli önemli rol oynadığını göstermesi açısından önemlidir.

Tiyatronun hemen yanında yer alan ve kentin adeta kalbi sayılan *agora* da *prosesyonun* uğrak noktalarından biri olmalıydı. Zira *agoradaki* büyük alan *prosesyonun* katılımcıları için yeterli büyüklükte bir alan sunuyordu. *Prosesyon* yolunda bir diğer önemli nokta ise **Kat. No. 3**'de de geçen imparator büstlerinden oluşan kutsal hediyelerin sergilendiği yapıdır. Bu yapı çok büyük olasılıkla M Yapısı içerisinde yer alan ve "İmparator Salonu" olarak adlandırılan bölümdür¹¹¹². Yurtsever, M Yapısı'nın ve

Genel olarak bk. Edelmann, 2008, a.g.k., 147-148. Karşılaştırma için bk. Süß, 1999, a.g.k., 135-136; Price, 2004, a.g.k., 310.

¹¹⁰⁶Süß, 1999, a.g.k., 135; Edelmann, 2008, a.g.k., 148.

¹¹⁰⁷*Demostheneia Bayramı*'nın içeriği ile ilgili olarak bk. Wörrle, 1988, a.g.k., 227-258.

¹¹⁰⁸Wörrle, 1988, a.g.k., 183-209.

¹¹⁰⁹Yazıtta Apollon, *patroos* sıfatı ile ataların tanrısı olarak onurlandırılmaktadır. Karşılaştırma için bk. Wörrle, 1988, a.g.k., 4-17 satır 32 (Yunanca text ve tercümesi).

¹¹¹⁰Wörrle, 1988, a.g.k., 216-219.

¹¹¹¹Genel olarak bk. Wörrle, 1988, a.g.k., 12-13; Edelmann, 2008, a.g.k., 146-147.

¹¹¹²A. Yurtsever tarafından doktora tezi olarak çalışılan M Yapısı bir *hamam-gymnasion* kompleksi olup, doğu *stoa* üzerinde orta kısımda bulunan alan, imparator onurlandırma salonu olarak tanımlanmıştır. Genel olarak bk. Yurtsever, 2019, a.g.k., 271-281. Çok sayıda heykelin ve ayrıca imparator büstlerinin ele geçtiği bu alan **Kat. No. 3**'de geçen "*imparator büstlerinden oluşan kutsal hediyelerin konulduğu yer*" ifadesine de uymaktadır. Zira yazıtın devamında imparator büstlerinden oluşan kutsal hediyelerin yanına, Side kentinin muhterem, imparator seven, güçlü, kutsal ve büyük *gerusiasının*, kutsal senatonun bir heykelini yerleştirdiği anlatılmaktadır.

özellikle de imparator salonunun, *prosesyon* yolunun önemli bir ayağını oluşturduğunu ifade etmektedir¹¹¹³. Kutsal hediyelerin konulduğu alan, yani M Yapısı da kesinlikle bu *prosesyon* yolunun önemli bir noktasını oluşturmaktaydı. Aynı zamanda *hamam-gymnasion* kompleksi olan M Yapısı'nın *Epibaterion Bayramı* sırasında kentte kutlanan *agon*lara gelen ziyaretçileri ağırlamak gibi bir fonksiyonu olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu yapı aynı zamanda bir prestij yapısıydı. Bir diğer önemli nokta ise bayramlar sırasında gerçekleşen *agon*ların ve spor yarışmalarının düzenleneceği *stadion* benzeri bir yapıyı *prosesyon* güzergâhına dâhil etmek pek yanlış bir fikir olmayacaktır. Her ne kadar kentte *stadion* benzeri bir yapı bugüne kadar tespit edilemese de, Side gibi *agonistik* festivallerin çok sık düzenlendiği bir kentte pek tabi olması gereken bir yapıdır¹¹¹⁴.

Yunan ve Roma dünyasındaki kültlerin odak noktasında yer alan kült aktivitelerinden bir diğeri ise kurban törenleriydi¹¹¹⁵. Bayramlar sırasında gerçekleşen *prosesyonda* kurban ve devamında gerçekleşen kurban yemeği önemli bir yer tutmaktadır¹¹¹⁶. Birçok durumda kurban ve kurban etinin pişirilip yenmesi kutsal alanda gerçekleşmekteydi¹¹¹⁷. Kurban etinin büyük kısmı kurban törenini yöneten kişilere, kentin önde gelen memuriyetlerine iştirak eden kişilere ve ayrıca *prosesyon* katılımcılarına bırakılırdı. Arta kalan kurban eti ise halka verilirdi¹¹¹⁸. Kanlı veya kansız şekilde gerçekleşen kurban törenleri çok değişik tarzda yapılmaktaydı¹¹¹⁹. Kurban töreni tanrıya adanmış kutsal alan içerisinde resminin veya kült heykelinin huzurunda kültsel

¹¹¹³Yurtever, 2019, **a.g.k.**, 246.

¹¹¹⁴Özellikle *stadion* yapısı, kentte yazıtlar aracılığı ile belgelenen *hippia* yarışları ve ayrıca *agon*lardaki spor müsabakaları için gerekli bir yapıydı. Nollé, *stadion* yapısının Helenistik sur duvarlarının kuzey kanadının önünde aranması gerektiği görüşündedir (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 9, 85).

¹¹¹⁵E. Guhl und W. Koner (1864). *Das Leben der Griechen und Römer*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, s. 329-336; Parke, 1987, **a.g.k.**, 17; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 121.

¹¹¹⁶Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 829-831; Deubner, 1956, **a.g.k.**, 25-26; Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 45-46; Schollmeyer, 2012, **a.g.k.**, 63-64;

¹¹¹⁷Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 829.

¹¹¹⁸Deubner, 1956, **a.g.k.**, 25. Örneğin *Panatheneia* şenliklerinde kesilen kurbanlarda geleneksel pay, *Prytanlar*, *Arkhone*lar, hazine bekçileri, *Hieroponlar* (organizasyon yetkilileri), *Strategoslar*, *Taxiarklar*, *Prosesyon* katılımcıları ve *Kanephorlar* arasında dağıtılmaktaydı. Bu dağıtımdan arda kalanlar ise halka verilmekteydi. Öyleki *Hieropoilar*, *prosesyon* için yaklaşık 41 *Mina* (4100 drakhmi) değerinde inek satın alıyorlardı. Bu hayvanlar içerisinde Athena – Nike sunağında kurban edilecek en güzel inek seçildikten sonra, diğerleri Athena'nın büyük sunağında kurban ediliyorlardı.

¹¹¹⁹Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 132-157; Parke, 1987, **a.g.k.**, 17-21; Muth, 1998, **a.g.k.**, 39-40; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 121-122. Kanlı kurban törenlerinde iki değişik ritüel vardı. Olympos tanrıları için yapılan kurban törenlerinde hayvanlar kurban edilip, kurbanın yağlı ve kemikli kısımları tanrı için sunakta yakılırdı. Kurbanın iç organları ve diğer etli kısımlar ise rahipler ve diğer katılımcılar için pişirilirdi. Bir diğer ritüel ise *kithonik* tanrılar ve kahramanlar için yapılan kanlı kurban törenleriydi. Bu tarz kurban törenlerinde ise kurbanın kanı direkt olarak toprağa akıtılırdı ve kurban bütün şeklinde sunak üzerinde yakılırdı.

ritüellerle gerçekleştirilmekteydi¹¹²⁰. Kurban törenlerinde aynı zamanda tanrı için getirilmiş adak eşyaları, kurban hediyeleri, yemekler¹¹²¹, tütsü ve müzik gibi sunularda yapıldı¹¹²². Bu tarz aktiviteler de aynı şekilde tanrının kutsal alanında gerçekleşmekteydi. Özellikle tanrıya sunulan adak eşyaları ve getirilen diğer hediyeler kutsal alanda *stoa* benzeri yapı içerisinde gözle görülecek şekilde yerleştirilmekteydi.

Kurban törenleri sadece bayramlar sırasındaki kurban sunularından ibaret değildi. Aynı zamanda kent takviminde önemli olan bazı günlerde de Athena ve panteonda onurlandırılan diğer tanrılar için kurban ve adak sunuları yapılmaktaydı¹¹²³. Örneğin Atina'da *Boedremion* ayının 12. gününde Athena için, *Skiophorion* ayının 30. gününde ise Zeus *soter* ve Athena *sotereia* için kurban sunulurdu¹¹²⁴. Athena için benzer kurban törenleri elbette Side'nin kent takviminde de vardı. Ancak kent takvimi ile ilgili bilgilerimiz oldukça eksiktir. Bir diğer nokta ise sadece kentin panteonundaki önemli tanrılar için değil aynı zamanda Roma imparator kültü ile ilişkili olarak da kentlerde kurban törenleri gerçekleştirilmekteydi. Athena'nın kutsal alanı aynı zamanda imparator kültüne hizmet etmekteydi. Gytheion'da imparator kültü ile ilgili bilgi veren yazıtta sağlık tanrıları Asklepios ve Hygieia'nın Tapınağı'ndan imparatorluk anıt mezarına doğru gerçekleşen bir *prosesyon* sırasında sadece yönetimdeki imparatora değil, aynı zamanda tanrılara ve gelmiş geçmiş tüm imparatorlar onuruna boğa kurban edilirdi¹¹²⁵. Side'de kutlanan bayram sırasında da çok sayıda kurban töreninin gerçekleştirildiğini, özellikle *prosesyonun* uğradığı önemli noktalarda kurban sunularının yapıldığını söyleyebiliriz.

Side'de Athena için gerçekleştirilen kurban törenleri ile ilgili çok az bilgi sahibiyiz. Sadece *nymphaionda* ele geçmiş olan kabartma (**Kat. No. 132**) Athena onuruna yapılan kurban töreni hakkında bilgi vermektedir. **Kat. No. 132** açık bir şekilde Side

¹¹²⁰Parke, 1987, **a.g.k.**, 21. Bu durumda kült heykelinin tapınaktan dışarı çıkartılamayacağını, buna karşın kurban töreninde kült heykelinin bir temsilinin hazır bulundurulduğunu düşünebiliriz.

¹¹²¹Bu çeşit bir sunu Side'de ele geçmiş bir mezar yazıtında karşımıza çıkmaktadır. Romana için yazılmış olan bir mezar şiirinde, kocası tarafından Romana'nın mezarı üzerinde gerçekleştirilen yiyecek içecek sunusundan bahsedilmektedir (Nollé, 2001, **a.g.k.**, 541-545 Yazıt No. 226).

¹¹²²Parke, 1987, **a.g.k.**, 23; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 121.

¹¹²³Bunlar tabiki kült memuriyetine eşlik eden görevliler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bk. **IV. I. V. Kült Personeli**.

¹¹²⁴Deubner, 1956, **a.g.k.**, 39, 174-175. *Boedremion* ayının 12. gününde Athena'ya sunulan teşekkür kurbanı demokratların Pyle'den geri gelmesinin anısına sunulurdu. *Skiophorion* ayının 30. gününde Atina'nın liman kenti Pireus'da büyük bir *prosesyon* eşliğinde kullanan *Diisotereia* bayramında Zeus *soterin* yanında ayrıca Athena *sotereia* için de kurban sunulurdu. *Diisotereia* ile ilgili olarak bk. Parke, 1987, **a.g.k.**, 256-258.

¹¹²⁵Price, 2004, **a.g.k.**, 346-347. Price'in de belirttiği üzere *prosesyonun* sağlık tanrılarının kutsal alanından başlaması imparatorların sağlığı ve uzun süreli gemenliği için olmalıydı.

yarım adasının ucunda, limanın hemen yanında yer alan Athena Kutsal Alanı'nda, *Epibaterion Bayramı* sırasındaki geleneksel kurban törenini tasvir etmektedir¹¹²⁶. Kabartma muhtemelen bayramın başlangıcındaki kurban törenini tasvir etmektedir.

Kötü korunagelmiş olmasına karşın; *nymphaion* kabartmasındaki figürler hakkında bir fikir yürütmek mümkündür. Athena karakteristik elbisesi ve *aegisi* ile rahatsızlıkla seçilebilmektedir. Tanrıça, karşısında yer alan, kötü durumda olmasına karşın kontur hatlarından sol ayağı sabit, sağ ayağı geride duran bir figür ile aralarında yer alan bir sunak üzerinde el sıkışmaktadır. Sahnenin sağında ise giyimli, muhtemelen iki kadın figürü daha vardır. Kabartmanın arka planında yer alan ve ucunda nar motifi bulunan gemi, kabartmada *Epibaterion Bayramı* sırasında Athena ve Apollon tapınaklarının olduğu liman kenarındaki kutsal alanda gerçekleşen kurban töreninin tasvir edildiğini göstermektedir¹¹²⁷.

Kabartmada Athena'nın karşısında yer alan; buna karşın kötü durumda korunagelmiş figür muhtemelen Apollon olmalıdır. Bununla ilgili olarak şu tespitler ileri sürülebilir. *Epibaterion Bayramı* Side'de hem Athena hem Apollon onuruna kutlanmaktaydı. Her iki tanrı Side'de gemi seyahatinin koruyucusuydu ve tapınakları bu yüzden limanın hemen yanında yan yana inşa edilmişlerdi. *Nymphaion* kabartmasının geldiği Severuslar Dönemi (MS 193-217), *Epibaterion* için Apollon isminin de yazıtlarda geçtiği dönemdir¹¹²⁸. MS III. yy içlerine tarihlendirilen yazıtlar Apollon'un *Epibaterion Bayramı* 'na dahil edildiğini belgelemektedir¹¹²⁹. Aynı şekilde Severuslar Dönemi'nden gelen sikke tasvirleri, her iki tanrıyı bir ateş sunağı üzerinde *dexiosis* yaparken göstermektedir (**Kat. No. 68**). Belki de sikke tasvirlerinde görülen Athena ve Apollon'un kült birlikteliğinin arkasında yatan en önemli neden bu iki tanrı onuruna kentte kutlanan *Epibaterion Bayramı*dır. Bu yüzden *nymphaion* kabartmasında Athena ve Apollon'un, *Epibaterion Bayramı* sırasında gerçekleşen kurban töreninde tasvir edilmiş olabileceğini ileri sürmek pek yanlış bir fikir olmasa gerektir.

¹¹²⁶Ayrıca bk. **VI. Kutsal Alanlar**.

¹¹²⁷Mansel, 1963, **a.g.k.**, 62; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 106. Ayrıca bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 109-110.

¹¹²⁸*Nymphaion*un inşasına muhtemelen İmparator Septimius Severus Dönemi'nde başlanılmış ve Caracalla Dönemi'nde bitirilmiştir. Karşılaştırmalı olarak bk. Mansel, 1963, **a.g.k.**, 63-64; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 107-108; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 82-83

¹¹²⁹*Epibaterion Bayramı* ile ilgili olarak bk. Yukarıda **IV. I. II. Bayramlar: Prosesyon, Kurban törenleri, Agonlar**.

Kurban kadar önemli olan ve özde kurban sunusuyla aynı anlama gelen adak sunuları ile ilgili de ne yazık ki çok az sayıda belge mevcuttur. En erken tarihli belge beyaz mermerden bir sunak üzerindeki Yunanca – Sidece *bilingual* yazıttır (**Kat. No. 2**)¹¹³⁰. MÖ III. yy. sonu, II. yy başlarına tarihlendirilen çift dilli yazıtta Athenobios oğlu Artemon tarafından tanrıça Athena’ya yapılmış bir adaktan bahsedilmektedir. Yazıt aynı zamanda tanrıça Athena’nın isminden türetilen *antromorfik* Athenobios ismini de belgelemektedir¹¹³¹. Athena’ya yapılan adakta Sidece’nin kullanılması Helenistik Dönem’de tanrıçanın kültündeki yerel geleneği belgelemektedir¹¹³². Kentte ele geçmiş ancak buluntu yeri tam belli olmayan iki adet küçük adak, üzerlerinde yer alan Athena tasvirleri dolayısıyla tanrıçaya sunulmuş olmalıdırlar. Bu adaklardan biri üzerinde miğferli Athena büstü, kanatlı kerykeion, haşhaş kozası ve buğday başağı betimi vardır¹¹³³. Diğeri üzerinde ise sağa doğru hareket halinde, sağ eli ileride sol elinde kalkan ile tasvir edilmiştir¹¹³⁴. Üzerlerinde yazıt taşınamalarına rağmen bu tarz adaklar kültür için önemli belgelerdir. Bu tarz adak sunularının yapılacağı yer hiç şüphesiz tanrıçanın kutsal alanıdır. Ancak buluntu yerlerinin bilinmemesi, adakların yorumlanmasını güçleştirmektedir.

Kentte Apollon onuruna kutlanan *Pythia Agonu* için yapılmış, altınla kaplı taşınabilir bir sunağa ait altlık ele geçmiştir (**Kat. No. 139**). Söz konusu sunak ise Apollon ve imparatorlar için adanmıştı¹¹³⁵. Bunun dışında sikkeler üzerinde Athena’yı başka tanrılar ile sunak önünde gösteren betimlemeler vardır. *Homonoia* tiplerinde görülen sunak betimlemesi, tesis edilen birliktelik için yemin sunusu olarak her iki kenti temsil eden tanrının kutsal alanına bırakılırdı¹¹³⁶. Athena ve Artemis’e adanmış bu tarz bir sunak kentte ele geçmiştir¹¹³⁷.

¹¹³⁰Paribeni et Romanelli, 1914, **a.g.k.**, 128-129 Yazıt No. 9; H. Th. Bossert (1950). *Schrift und Sprache der Sideten. Belleten*, (14), s. 9-12; J. Nollé (1988b). *Mitteilungen zu sidetischen Inschriften. Kadmos*, (27), s. 57-59; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 276-277 Yazıt No.19 (Yunanca yazıt); Nollé, 2001,**a.g.k.**, 630-633 Yazıt No. S1 (Sidece yazıt).

¹¹³¹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 277; Nollé, 2001,**a.g.k.**,633.

¹¹³²Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 51.

¹¹³³Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 278 Yazıt No. 22a.

¹¹³⁴Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 278 Yazıt No.22b. Bu tip, Nollé’nin de ifade ettiği üzere İmparatorluk Dönemi baskılarında sık tasvir edilen Athena tiplerinden biridir. Ayrıca bk. **Tip III. IV. Athena Promakhos**.

¹¹³⁵Bk. Apollon bölümü **V. I. II. Bayramlar: Prosesyon, Kurban Törenleri, Agonlar**.

¹¹³⁶Bununla ilgili olarak bk. **Tip III. XIII. III. Homonoia birliktelikleri**

¹¹³⁷Söz konusu sunağın N1 ve N2 tapınaklarının hemen yanında bulunması beklenirdi; ancak sunak 2006 yılında Side Müzesi’nin 100 metre doğusunda “Büyük Kapı Mahallesi” olarak adlandırılan kesimde bulunmuştur. Bk. Adak, Akdoğu, Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 106 Yazıt No.13.

Kat. No. 24'deki yazıtta geçen *prothytes* ifadesi kentte gerçekleşen kurban törenleri ile ilgili bir memuriyetin varlığını kanıtlamaktadır. Bu memuriyet Price'in de ifade ettiği şekliyle daha çok imparator kültü ile ilgili bir memuriyet olup, imparator adına kurban sunan kişidir¹¹³⁸. Nollé'ye göre ise *prothytes* muhtemelen meclis toplantılarının başında, bayram törenlerinde, kent meclisinin koruyucu tanrısı *Boulaia* ve imparatorlar için kurban sunmakla görevliydi¹¹³⁹. Yazıtta onurlandırılan kişinin bu memuriyete eşlik ettiği ve bu görevi “muhterem meclis” adına yürüttüğü geçmektedir.

Tanrılar onuruna kutlanan bayramlar sırasında gerçekleşen *agon*lar aynı zamanda kurban törenleri gibi kültürel aktivitelerden bir diğerydi¹¹⁴⁰. Bir tanrının veya ölünün onuruna kutlanan bayramlarla ilişkili *agon*lar günlük yaşamda önemli yer tutmaktaydı¹¹⁴¹. Esasen Yunan dinini ve panteonunu oluşturan kütlerin özünde *agon*lar önemli bir yer tutmaktaydı. Bu *agon*ların bazıları dinsel açıdan büyük anlamlar ifade etmekteydi¹¹⁴². Örneğin Atina'daki *panatheneia* bayramlarında kurban törenlerinden sonra yarışmalar başlardı. Önce müzikal *agon*lar, daha sonra ise spor müsabakaları ile şenlikler devam ederdi¹¹⁴³. Yunan Dünyası'nda *agon* (ἀγών) kelime anlamı olarak yarışma ve spor müsabakaları için kullanılan bir ifadedir¹¹⁴⁴. Bununla birlikte Homeros'un eserlerinde “toplantı yeri” ya da “mücadele yeri” anlamında kullanılmıştır¹¹⁴⁵. Yunan Dünyası'nda *agon*lar “kutsal ve taç ödüllü oyunlar” ve “para ödüllü oyunlar” olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydı¹¹⁴⁶. Yunan Dünyası'ndaki *Olympia*, *Pythia*, *Nemea* ve *Isthmia*, kutsal ve taç ödüllü *panhellenik agon*lardı¹¹⁴⁷. Roma

¹¹³⁸Price, 2004, **a.g.k.**, 348.

¹¹³⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 199-200.

¹¹⁴⁰Parke, 1987, **a.g.k.**, 23-24; Sonnabend, 1999, **a.g.k.**, 291.

¹¹⁴¹L. Englert (1942). *Gymnastik und Agonistik als polistische Leibeserziehung*. H. Berve (Ed.), *Das neue Bild der Antike I* içinde. Leipzig: Koehler & Amelang, s. 222. Yunanlıların geliştirmiş olduğu *gymnastik* ve *agonistiğin* kökeninde tanrı ve ölü onuruna düzenlenen bayramlardaki *agon*lar yatmaktadır.

¹¹⁴²Örneğin Delphi kentinde *Pythia*, Nemea'da *Nemeia*, Milet'de *Didymeia*, Aleksandreia Troas'taki *Smintheia* gibi, bk. Nilsson, 1995, **a.g.k.**, 97-179; N. Çokbankir (2010). *Yazıtlar ışığında Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya Agonları ve Sporcuları* (Yayınlanmamış Doktora tezi), Antalya.

¹¹⁴³Deubner, 1956, **a.g.k.**, 34; Rachet, 2005, **a.g.k.**, 245.

¹¹⁴⁴Genel olarak bk. P. J. Meier – E. Reisch (1894). *Agones*. RE, (1), s. 836-867.

¹¹⁴⁵Homeros, *İl.*, 23, 495, 507, 685; *Ody.*, 8, 200, 260.

¹¹⁴⁶Kutsal ve taç ödüllü oyunlar en yüksek dereceye sahip *agon*lar olup, ödül olarak değişik ağaç yapraklarından yapılmış çelenk veya taç verilirdi. Buna karşın daha düşük derecedeki para ödüllü oyunlarda ise birinci gelene para ya da değerli bir döül verilirdi. Bu oyunlar aynı zamanda tematik oyunlar olarak adlandırılmaktaydı. Karşılaştırmalı olarak bk. Meier – Reisch, 1894, **a.g.k.**, 847-849; L. Drees (1967). *Olympia: Götter, Künstler und Athleten*. Stuttgart: Kohlhammer, s. 32 Dipnot 10; Çokbankir, 2010, **a.g.k.**, 43-44; Erol-Özdizbay, 2011, **a.g.k.**, 59-60.

¹¹⁴⁷Parke, 1987, **a.g.k.**, 32, 40; W. Decker (2001). *Sportfeste. DNP*, (11), s.849. Bu dört *panhellenik agon*un yanında aynı zamanda dört yılda bir kutlanan “*Büyük Panatheneia*” da kutsal taç ödüllü statüsünde bir *agodu*.

Dünyası'nda ise kentler, düzenlemiş oldukları *agon*ları hem kutsal ve taç ödüllü hem de para ödüllü olarak derecelendirip düzenlemişlerdir¹¹⁴⁸. Elbette *agon*ların statülerinin değiştirilmesinde baştaki Roma imparatorunun tanımış olduğu ayrıcalıkların etkisi büyüktür. Bu durumda kentler elde etmiş oldukları ayrıcalıklar karşılığında düzenledikleri *agon*lara imparatorun ismini verebilmekteydi. Örneğin İmparator III. Godianus'un Side'de düzenlenen *Agon Phoibeios*'a tanımış olduğu ayrıcalıklara Sideliler, imparatorun ismini *agona* vererek teşekkür etmişlerdir¹¹⁴⁹. Bir diğer önemli nokta ise, kentler düzenlemiş oldukları *agon*ların esas *agon*un düzenlendiği kentteki statüsüyle aynı olduğunu vurgulamak için *isolympik*, *isopythik* gibi isimlerle adlandırmışlardır. Benzer durum Side'de vardır. Kentte kutlanan *Pythia Agonu*, yazıtlarda *isopythia* olarak adlandırılmıştır. Bu durum Side'de kutlanan *Pythia Agonu*'nun içerik yönünden Delphi kentinde kutlanan *Pythia Agonu* ile benzer olduğunu göstermektedir.

Antik dönem Yunan dünyasında daha çok tanrı, tanrıça ve kahramanlar onuruna düzenlenen *agon*lar, Roma İmparatorluk Dönemi'nde imparator kültü ile ilişkili olarak da düzenlenmiştir¹¹⁵⁰. Özellikle Anadolu'da *neokoros* tesis edilen kentlerde Roma'ya özgü kanlı hayvan dövüşlerinin ve gladyatör oyunlarının gerçekleştirildiği de bilinmektedir¹¹⁵¹. Roma İmparatorluk Dönemi'nde, onuruna kutlandığı tanrı yanında imparator kültünün de bu *agonistik* festivallere girdiğini öğrenmekteyiz. *Agonistik* festivaller üzerinde hiç kuşkusuz *romanizasyonun* çok büyük etkisi vardı. Roma İmparatorluk Dönemi'nin II. ve III. yy'larında müzikal ve sportif *agon*lar hemen hemen birçok yerde düzenlenmiştir¹¹⁵². Özellikle imparatorlar tarafından ayrıcalıklarla donatılan *agon*lar Roma düşüncesinin ve ideolojisinin yayılması için mükemmel bir araçtı.

Side'de ele geçen yazıtlar, Athena onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı* sırasında çeşitli *agon*ların düzenlendiğini belgelemektedir. Yazıtların yanında aynı zamanda sikkeler üzerindeki zengin *agonistik* tipler de kentte kutlanan *agon*lar hakkında

¹¹⁴⁸Roma Dünyası'ndaki *agon*lar için bk. Meier und Reisch, 1894, **a.g.k.**, 866-867.

¹¹⁴⁹*Agon* ile ilgili olarak bk. **V. I. II. Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar.** İmparator tarafından Side'ye tanınan bu ayrıcalık aynı zamanda Side sikkeleri üzerinde Athena ile tematize edilmiştir. **Bk. Kat. No. 66 ve 88.**

¹¹⁵⁰Roma İmparatorluk Dönemi'nde özellikle Olympia ve Hadrianeia gibi *agon*lar imparator kültü ile ilişkili olarak karşımıza çıkmaktadır, bkz. M. F. Lehner (2004). *Die Agonistik im Ephesos der römischen Kaiserzeit (Inaugural-Dissertation)*. München, s. 6.

¹¹⁵¹Decker, 2001, **a.g.k.**, 847-855. Side'de Roma İmparatorluk Dönemi'nde düzenlenen gladyatör ve kanlı hayvan gösterileri için bkz. Yurtsever, 2012, **a.g.k.**, (genel).

¹¹⁵²Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258.

önemli bilgiler sunmaktadır¹¹⁵³. Roma İmparatorluk Dönemi'nde kentte çok sayıda *agon* düzenlenmiştir. Öyle ki Nollé haklı olarak Side kentini “*Agonların Kenti*” olarak tanımlamaktadır¹¹⁵⁴. Yazıtlar ve sikkeler aracılığı ile Side’de *Pythia*, *Olympia*, *Agon Phoibeios*, *Agon Mystikos*, *themis* statüsünde para ödüllü yarışmalar ile *Thymelai* adlı tiyatro oyunlarının düzenlendiğini öğrenmekteyiz¹¹⁵⁵. Düzenlenen *agonistik* festivaller daha çok bir tanrı ve özellikle imparator kültü ile bağlantılıdır. Bununla birlikte kentin önde gelen tanrısı olarak Athena’nın bu *agonlara* dahil edildiğini söyleyebiliriz. Özellikle sikkeler üzerinde Athena ile yapılan zengin *agonistik* betimlemeler bunu ispatlamaktadır¹¹⁵⁶.

Kentte Athena onuruna kutlanan ve yazıtlar yardımıyla belgelenen en erken *agon*, L. Avidius Maximus tarafından organize edilen “*Andronikiane Themisi*”dir. **Kat. No. 6** ve **7** nolu yazıtlarda bu *agonunun* Athena onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı* sırasında düzenlendiği geçmektedir. Yazıtlarda geçen ἐπιβατήριον τῆς Ἀθηνᾶς ifadesi *Epibaterion Bayramının* sadece Athena onuruna kutlandığını belgelemektedir¹¹⁵⁷. *Epibaterion Bayramı* için sadece Athena’nın adının geçmesi, Athena’yı kentin baş tanrıçası pozisyonuna getirmektedir. MS I. yy sonu veya II. yy başlarına tarihlendirilen bu *agon*, para ödüllü olup, sadece Sidelilerin katılabildiği bir *agondur*¹¹⁵⁸. **Kat. No. 6**’da, *agonu* bağışlayan L. Avidius Maximus’un aynı zamanda yaşamı boyunca Themis rahipliği görevini yaptığı geçmektedir. Zira **Kat. No. 7**’de aynı kişinin Themis onuruna üç yılda bir “*Kutsal Trieterik Agonlar*” düzenlediği anlatılmaktadır¹¹⁵⁹.

Küçük ölçekli *themis* statüsünde başka bir *agon* ise Aurelius Paioninus Tuesianus tarafından organize edilen “*Themis Pamphyliake Touesianeios*”dur (**Kat. No. 8, 9, 10, 16, 17, 18**). Bu *agon* da “*Andronikiane Themisi*” gibi *Epibaterion Bayramı* sırasında düzenlenmekteydi. Yazıtlarda bu kişinin yaşamı boyunca *agonotheteslik* yaptığı ve *agonları* bizzat kendi imkânları ile finanse ettiği geçmektedir. *Liturjik* bir memuriyet olan *agonotheteslik*, oyunların düzenlenmesinden ve her türlü finansmanından

¹¹⁵³Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 84.

¹¹⁵⁴Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258-259.

¹¹⁵⁵Bu *agonlar* kentte Athena’ya kıyasla *agonistik* tanrı olarak ön plana çıkan Apollon bölümünde incelenecektir. Bk. Apollon Bölümü V. I. II. *Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar*

¹¹⁵⁶Bk. **Kat. No. 76, 82, 90**.

¹¹⁵⁷Bean, 1965, **a.g.k.**, 44; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 113; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 424.

¹¹⁵⁸Bean, 1965, **a.g.k.**, 44; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 423; Adak, Akdoğu-Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 100. *Andronikiane Themis*’i, çelenk ödüllü *agon* olmasına rağmen, birinci gelenlere ayrıca para ödülü verilmekteydi. Bk. **Kat. No. 6**.

¹¹⁵⁹Adak, Akdoğu-Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 100.

sorumluydu¹¹⁶⁰. Bununla birlikte söz konusu yazıtlarda dikkati çeken en önemli detay ise *Epibaterion Bayramı* için Athena'nın yanında Apollon adının da geçmesidir (ἐπιβατήριον θεῶν Ἀθηνᾶς καὶ Ἀπόλλωνος). Böylece Severuslar Dönemi ile birlikte Side'nin tek ve en önemli bayramının aynı zamanda Apollon onuruna da kutlanmaya başladığını öğrenmekteyiz. Statü ve içerik yönünden L. Avidius Maximus'un bağışladığı *agon* ile benzer olmasına karşın, bu *agon* tüm Pamphylia Bölgesi kentlerinden ziyaretçilere ve sporculara açıktı¹¹⁶¹. Bu durumda *agonun* yerel veya bölgesel oluşuna, kentin veya bağışlayan kişinin karar verdiğini söyleyebiliriz¹¹⁶². Nollé'ye göre Tuesianus tarafından bahsedilen *agon*, L. A. Maximus tarafından finanse edilen *agonun* ekonomik nedenlerden ötürü kaldırılmasından sonra Severuslar Dönemi'nde kurulmuştu¹¹⁶³. Yazıtlardan Tuesianus'un bu *agonları* en az dört kez düzenlediğini öğrenmekteyiz¹¹⁶⁴. Benzer şekilde Severuslar Dönemi ile birlikte Side sikkelerinin arka yüzlerinde *agonistik* betimli konular tasvir edilmeye başlamıştır¹¹⁶⁵.

Kentte Athena onuruna kutlanan *agonlar* sadece bu iki küçük ölçekli *agondur*. Bu *agonlar* Athena onuruna kutlanan kentin tek ve en önemli bayramı olan *Epibaterion Bayramı* ile ilişkilidir¹¹⁶⁶. Bundan başka ayrıca yine Athena ile ilişkili olan ve imparator kültü bağlamında düzenlenen *agonlar* vardır¹¹⁶⁷. İmparator kültü rahipleri (*Arkhiereus*) tarafından finanse edilen bu *agonlar* “*Pentaeterik Agon*” olarak adlandırılmaktaydı¹¹⁶⁸. *Arkhiereus* makamı, Roma İmparatorluk Dönemi'nde eyalet meclislerindeki en yüksek memuriyetlerden biriydi¹¹⁶⁹. *Arkhiereuslar* dört yıllık memuriyetleri sonunda, *Thymelai* adı verilen tiyatro gösterileri düzenliyorlardı. İmparator kültü ile ilişkili bu tarz *agonlar*

¹¹⁶⁰Çokbankir, 2010, **a.g.k.**, 70; Erol-Özdizbay, 2011, **a.g.k.**, 56-57.

¹¹⁶¹Yazıtlar aracılığı ile belgelenenlerden dört tanesi Side vatandaşı olup: **Kat. No.10'**da Aur. Menneas, **Kat. No. 16'**da Aur. Neoptolemos ve Genç Aur. Hermippos, **Kat. No. 17'**de Genç Aur. Konon; buna karşın **Kat. No. 8'**de Pergeli Aur. Glaukippos, **Kat. No.18'**de ise Aspendoslu Aur. Artemon bincilik elde etmiştir. Ayrıca bkz. Weiss, 1981, **a.g.k.**, 335; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 423-456.

¹¹⁶²Ayrıca bk. Çokbankir, 2010, **a.g.k.**, 53-56.

¹¹⁶³Weiss, 1981, **a.g.k.**, 335; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86; Adak, Akdoğu-Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 101.

¹¹⁶⁴Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86.

¹¹⁶⁵Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258.

¹¹⁶⁶Robert, 1948, **a.g.k.**, 74-76; Mansel, 1951a, **a.g.k.**, 8; Bean, 1965, **a.g.k.**, 46; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86, 109; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 424.

¹¹⁶⁷Bk. IV. I. IV. *İmparator Kültleri / Neokoroslar*

¹¹⁶⁸Nollé, 2001, **a.g.k.**, 367-368. Bu tarz imparator kültü ile ilişkili *agonlar* Hierapolis, Perge, Aspendos, Attaleia, Selge ve ayrıca Likya Bölgesi'nde belgelenmiştir.

¹¹⁶⁹J. Deininger (1965). *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit: von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.* München: Verlag C. H. Beck, s. 148.

Side'ye komşu Perge¹¹⁷⁰, Aspendos¹¹⁷¹ ve Selge¹¹⁷² kentlerinde belgelenmiştir. İmparator kültünün temel çerçevesini oluşturan bu *agonlar*, kentin önde gelen kültleri ile birlikte düzenlenmekteydi¹¹⁷³. Yazıtlardan öğrendiğimize göre Athena kültü rahipleri aynı zamanda imparator kültü memuriyetlerini sürdürmekteydiler. Zira Athena Tapınağı bir imparator kültü tapınağı'ydı. Bu nedenle imparator onuruna düzenlenen *agonların* aynı zamanda Athena onuruna da kutlandığını söyleyebiliriz¹¹⁷⁴. Örneğin İmparator Caracalla'nın Side'ye göndermiş olduğu portresinin sağ salim kente varması ve Athena Tapınağı'na yerleştirilmesi, kentte *prosesyon*, şenlikler ve oyunlarla kutlanmış olmalıydı. Zira bu Side kenti için çok önemli olaylardan biriydi¹¹⁷⁵.

IV. I. III. Kült sıfatları / *epithetonlar*

Yazıtlar, kent panteonunda yer alan tanrıların kültlerinin belgelenmesinde önemli malzemeleri oluşturmaktadır. Özellikle sikkelere göre en güvenilir kaynak olan yazıtlar, kentlerde yer alan kültlerin karakterini en iyi yansıtan malzemelerdir. Yazıtlardan öğrendiğimiz kült sıfatları (*Epiklese*, *Epitheta*), tanrının kültünün fonksiyonu ve özelliği hakkında önemli bilgiler sunmaktadır¹¹⁷⁶. Kült sıfatları, bir tanrının spesifik özelliklerine, gücüne, güzelliğine işaret etmektedirler. Yunan ve Roma panteonundaki tanrıları niteleyen çok sayıda *epitheta* antik literatür yardımıyla bilinmektedir¹¹⁷⁷. Her bölge için yazıtlar aracılığı ile belgelenen çok sayıda kült sıfatı vardır. Örneğin kentleri ve kentlerdeki kurumları koruyan Athena *Polias*, Zeus *Agoraios*; evli çiftleri koruyan Hera *Gamelios*; zanaatkârları koruyan Athena *Ergane*; sağlığın tanrısı Apollon *Iatros*, *Paian*; Kolonicilerin koruyucu tanrısı Athena *Arkhegetes* ve Apollon *Arkhegetes* gibi¹¹⁷⁸.

Athena, antik dünyada çok sayıda epitetheton ile onurlandırılmıştır. Tanrıçanın almış olduğu değişik *epitethetonlar* onun kült karakteri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Tanrıçanın almış olduğu sıfatlar kültünün iki yönlü karakterini gösterir: Bir

¹¹⁷⁰Şahin, 1999, **a.g.k.**, 55-58 Yazıt No. 42-43, 86-88 Yazıt No. 60, 91-92 Yazıt No.63.

¹¹⁷¹Burrell, 2004, **a.g.k.**,189.

¹¹⁷²J. Nollé – F. Schindler (1991). *Die Inschriften von Selge*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, Yazıt No. 20.

¹¹⁷³Price, 2004, **a.g.k.**,180-181.

¹¹⁷⁴Ayrıca bk. IV. I. IV. *İmparator Kültleri / Neokoroslar*

¹¹⁷⁵Nollé'nin de ifade ettiği üzere, imparatorun portresinin kente gelmesi, tıpkı imparatorun kendisinin kente gelmesi ile aynı anlamdaydı. Bu olay kentte törenlerle, şenliklerle, oyunlarla kutlanmaktaydı (Nollé, 1987b, **a.g.k.**, 105; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255).

¹¹⁷⁶J. L. García Ramón (2015). *Götterbilder und Epitheta Deorum*. G. Blamberger – D. Boschung (Eds.), *Römische Götterbilder der mittleren und späten Kaiserzeit* içinde. Paderborn: Wilhelm Fink, s. 109.

¹¹⁷⁷Ununla ilgili olarak bk. Garcai Ramon, 2015, **a.g.k.**, 109-137.

¹¹⁷⁸Genel olarak bk. A. Chaniotis (1997). *Epiklese*. DNP, (3), s. 1119.

yanda savaşçı karakteri; diğerk yanda ise barış zamanlarında kentlerin, sanatların koruyucusu ve öğreticisi olan kült karakteri¹¹⁷⁹.

Homeros'un eserlerinde çok sık geçen *Pallas epithetonu* tanrıçanın en yaygın sıfatlarından biri olup silahlı saray tanrıçasının adıdır¹¹⁸⁰. Savaşçı, silahlı *pallas* ikonografisi, *palladion* olarak adlandırılır¹¹⁸¹. Koruyucu kült karakterini en iyi silahlı ikonografisi yansıtmaktadır. *Promakhos*, *Sthenias* ve *Areia* Athena'nın savaşçı karakterini yansıtan başlıca sıfatlardır¹¹⁸². Kentleri savunan, koruyan tanrıça olarak çok sık *polias*, *poliuchos* sıfatları ile birçok kentte onurlandırılmıştır¹¹⁸³. *Polias* özellikle Anadolu kentlerindeki en yaygın sıfatlarından biridir¹¹⁸⁴. Athena babası Zeus ile birlikte bu sıfatlarla onurlandırılırdı. Athena ve Zeus kentlerin koruyucusu ve aynı zamanda kentlerin politik özgürlüğünün de koruyucusuydular¹¹⁸⁵.

Barış zamanlarında ise Athena, kendisini onurlandıranların koruyucusu ve aynı zamanda çok sayıda sanat kolunun eğitmeni olarak gözükmektedir. Athena *Ergane* olarak, sanatçıları ve el sanatkârlarını korur ve onları teşvik ederdi¹¹⁸⁶. O'nun bu özelliğı çok sık demirci tanrı Hephaistos ile yakın durmaktadır¹¹⁸⁷. Atina Agorası'ndaki Hephaisteion'da tanrı Hephaistos ile birlikte onurlandırılmıştır¹¹⁸⁸. Sanatçıların da esin

¹¹⁷⁹Rose, 2003, **a.g.k.**, 102-103.

¹¹⁸⁰Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 433.; Simon, 1969, **a.g.k.**, 179; Pötscher, 1987, **a.g.k.**, 65-16. Fırlatmak anlamına gelen *παλλειν* kelimesinden gelen *pallas*, silahlı, mızrak fırlatan tanrıçayı ifade etmektedir. *Pallas* aynı zamanda Athena'nın en bilinen ikonografilerinden biridir. Özellikle Panathenik Ödül Amphoraları üzerinde görülen Athena tipi *Pallas Athena* olarak adlandırılmaktadır (Simon, 1969, **a.g.k.**, 190-192 Res. 173-174).

¹¹⁸¹Simon, 1969, **a.g.k.**, 179.

¹¹⁸²Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 517-518; Simon, 1969, **a.g.k.**, 192; Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 102; Villing, 1992, **a.g.k.**, 9; Rose, 2003, **a.g.k.**, 102. *Areia* sıfatı ile savaş tanrısı Ares ile ilişkilidir.

¹¹⁸³Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 433; Pötscher, 1963, **a.g.k.**, 395; Simon, 1969, **a.g.k.**, 194; Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 102; Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 20; Rose, 2003, **a.g.k.**, 103; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 54. Özellikle adını verdiği ve baş tanrıçası olduğı Athena kentini korurdu. Aynı zamanda kent tanrıçası olarak Athena limanları düşmanların saldırısından korurdu. Athena *Polias*'ın tapınağı kentlerin akropolisinde bulunurdu.

¹¹⁸⁴*Polias epithetonunun* görüldüğü kentler için bk. Yılmaz, 2016, **a.g.k.**, 16 Fig. 5.

¹¹⁸⁵Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 417-418, 433; Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 20; Deacy, 2008, **a.g.k.**, 78.

¹¹⁸⁶Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 439; Simon, 1969, **a.g.k.**, 187, 228; Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 102; Villing, 1992, **a.g.k.**, 9; Rose, 2003, **a.g.k.**, 101.

¹¹⁸⁷Athena'yı Hephaistos ile bağlayan en önemli nokta çocuk Erichthonios'tu. Bununla birlikte Hephaisteia sıfatı ile de kültü çok sık Hephaistos ile ilişkidir. Athena ile Hephaistos ilişkisi için genel olarak bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 439-440; Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 98-99, 102.

¹¹⁸⁸Simon, 1969, **a.g.k.**, 228. Benzer şekilde Atina Akropolü'ndeki Parthenon'un doğu frizinde Athena Hephaistos ile birlikte betimlenmiştir.

kaynağı olan Athena, müzikle ilgili sanatların da tanrıçasıydı. *Aulos*un icadı tanrıçaya verilir¹¹⁸⁹. Müzik ile olan ilişkisi tanrı Apollon ile yakınlık gösterir¹¹⁹⁰.

Bilge tanrıça Athena, filozofları ve hatipleri korurdu. O, bu özelliğini annesi Metis'ten almıştır. Zira Metis aklın ve bilgeliğin sembolü bir tanrıçaydı¹¹⁹¹. Zekânın tanrıçası olarak savaş gemisinin icadı Athena'ya ithaf edilmektedir. Argoslu kolonistlere gemi inşasını tanrıça öğretmiştir¹¹⁹². Bu yönüyle Athena kolonistlerin koruyucu tanrısıydı.

Kadınlarla ilgili konularda örneğin, dokuma, örme gibi konularda Athena büyük bir sanatsal beceriye sahipti. Athena dokumacılığın ve dokumanın koruyucusuydu¹¹⁹³. Tanrıça aynı zamanda çocukları sahiplenir, onları evlat edinir ve anneleri tehlikelere karşı korurdu. Hem annesiz bir tanrıça hem de *Parthenos* olmasına karşın Athena aynı zamanda *Kourotrophos* bir tanrıçaydı¹¹⁹⁴. Anne tanrıça olarak Athena Elis'te *Meter epithetonu* ile ourlandırılmıştır¹¹⁹⁵. Ancak *Meter* yönünü en iyi çocuk *Erichthonios* yansıtmaktadır. Athena'nın bu yönü belki de çok sayıda kahramanın koruyucu tanrıçası olmasında etkili olmuştur. Örneğin, Perseus, Theseus, Herakles, Akhilleus ve Odysseus gibi kahramanların koruyucusu ve yardımcısıdır¹¹⁹⁶. Athena'nın bu özelliği kralların koruyucu tanrıçası olduğu Miken Dönemi'ne kadar geri gitmektedir¹¹⁹⁷.

Athena, Olympos tanrıları arasında kült karakteri en fazla çeşitlilik gösteren tanrıçadır. Athena *Hygeia* olarak aynı zamanda sağlık tanrıçasıydı¹¹⁹⁸. Bu özelliği ile tanrı Apollon ve oğlu Asklepios ile kült karakteri olarak benzerdir¹¹⁹⁹. Athena ayrıca

¹¹⁸⁹Agizza, 2001, **a.g.k.**, 42.

¹¹⁹⁰Her iki tanrıyı müzik ile birleştiren önemli noktalardan biri şüphesiz Marsyas mitosudur. Marsyas hem Athena hem de Apollon ile aulos çalma konusunda çatışma yaşamıştır. Bk. Simon, 1969, **a.g.k.**, 197-198; Erhat, 2001, **a.g.k.**, 200; Rose, 2003, **a.g.k.**, 106; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 150.

¹¹⁹¹Rose, 2003, **a.g.k.**, 47.

¹¹⁹²Rose, 2003, **a.g.k.**, 105; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 53. Tanrıça Argos'ta *Salpinks* (trompetçi) sıfatı ile onurlandırıldı.

¹¹⁹³Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 439; Pötscher, 1987, **a.g.k.**, 174-175; Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 20; Rose, 2003, **a.g.k.**, 106. Özellikle bu yeteneği genç kızlara ve kadınlara verirdi. Parthenon'un doğu frizinde *peplos*un tanrıça Athena'ya, Atinalı genç kızlar tarafından verilmesi tanrıçanın bu özelliğini göstermektedir. Bk. F. Brommer (1977). *Der Parthenonfries*. Mainz: Philipp von Zabern, Lev. 177; I. Jenkins (2008). *Die Parthenon-Skulpturen im Britischen Museum*. Darmstadt: WBG, s.116 Res. (Genel).

¹¹⁹⁴Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 439, 442-444; Rose, 2003, **a.g.k.**, 103; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 53.

¹¹⁹⁵Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 443-444; Pötscher, 1963, **a.g.k.**, 394; Pötscher, 1987, **a.g.k.**, 169.

¹¹⁹⁶Dümmler, 1896, **a.g.k.**, 1943. Özellikle Homer'in *İlyada*'sında kahramanların koruyucusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹¹⁹⁷Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 347; Pötscher, 1963, **a.g.k.**, 395;

¹¹⁹⁸Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 440 Dipnot 8; Deacy, 2008, **a.g.k.**, 5; Simon, 1969, **a.g.k.**, 193-194.

¹¹⁹⁹Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 102. Athena Hygeia ile ilgili olarak bk. H. B. Walters (1899). *Athena Hygieia*. *JHS*, (19), s. 165-168.

barışı sağladı. Atina kentinin baş tanrıçası barış zamanında Atina'daki halk toplantılarının koruyucusuydu. Athena *Bulaia* olarak halk meclisine iyi tavsiyelerde bulunurdu¹²⁰⁰. Zafer tanrıçası olarak kültü Nike ile ilişkilidir. Atina Akropolü'nde Athena Nike olarak onurlandırılmıştır¹²⁰¹. Bu durum tanrıçanın kültürünün zafer tanrıçası Nike ile senkretize olduğunu göstermektedir.

Athena için sık kullanılan sıfatlardan biri de *Tritogenia*dır. Anlamı kesin olarak bilinmemekle birlikte, Homeros'un eserlerinde baş tanrı Zeus, kızı Athena'ya daha çok bu *epitheton* ile seslenir¹²⁰². İlyada ve Odyssea'nın birçok yerinde, yorulmak bilmeyen, gücü tükenmeyen anlamına gelen *Atrytone* epithetonu ile onurlandırılmıştır¹²⁰³. Athena *Hippia* olarak Poseidon ile birlikte atların tanrıçası olarak onurlandırılmaktaydı¹²⁰⁴. Athena için kutsal sayılan zeytin ağacının yetiştirilmesi de tanrıçaya ithaf edilmektedir¹²⁰⁵. Athena *Moria* olarak aynı zamanda zeytin ağacı yetiştiriciliğinin ve zeytin bahçelerinin koruyucu tanrıçasıydı¹²⁰⁶. Athena için kutsal olan baykuş ise tanrıçanın akıl ve erdem yönünü vurgulamaktadır¹²⁰⁷. Tanrıça Homeros'da çok sık, baykuş gözlü, parlak gözlü anlamına gelen *Glaukopis* sıfatı ile adlandırılır¹²⁰⁸.

Side'de ele geçen yazıtlardan Athena ile ilişkili az sayıda *epitheton* bilinmektedir. Bununla birlikte az sayıdaki bu *epitheton* Athena'nın kült karakteri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Kilikya-Pamphylia sınırında bir kent olan Karallia Teritoryumu'na ait Aydolin Kalesi'nde bulunmuş olan ve A. Mandrianus Longinus'un onurlandırıldığı bir yazıtta, tanrıça Athena “προκαθεζομενη θεός” olarak adlandırılmaktadır (**Kat. No. 24**)¹²⁰⁹. “προκαθεζομενη θεός” ifadesi bir kentin baş tanrısı, kentin tanrısal patronu için

¹²⁰⁰Rose, 2003, **a.g.k.**, 103; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 53; Deacy, 2008, **a.g.k.**, 79.

¹²⁰¹Simon, 1969, **a.g.k.**, 187, 194; Stoll, 2001, **a.g.k.**, 52

¹²⁰²Homeros, *İl.*, IV 515, VIII 39, XXII 183. *Tritogenia* sıfatı ile ilgili farklı görüşler için bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 347; Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 102; Pötscher, 1987, **a.g.k.**, 150-160; Rose, 2003, **a.g.k.**, 102; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 55-56.

¹²⁰³Örneğin bk. Homeros, *İl.*, II 157, V 115, X 284, XXI 420; Homeros, *Odys.*, IV 762 VI 324.

¹²⁰⁴Stoll, 2003, **a.g.k.**, 54; Deacy, 2008, **a.g.k.**, 48.

¹²⁰⁵Tanrıçanın tanrı Poseidon ile girişmiş olduğu yarış, O'nun bu özelliğini kanıtlamaktadır; çünkü tanrılar Poseidon'un vermiş olduğu kaynak hediyesine karşın Athena'nın zeytin ağacı hediyesini daha değerli bulmuşlar ve Athena'yı Attika bölgesinin hakimi ilan etmişlerdir (Simon, 1969, **a.g.k.**, 194-195; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 442; Deacy, 2008, **a.g.k.**, 80).

¹²⁰⁶Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 442; Simon, 1969, **a.g.k.**, 182; Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 102; Pötscher, 1987, **a.g.k.**, 169; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 56. Athena *Moria*'nın yanında aynı zamanda Zeus Morios kültü vardı.

¹²⁰⁷Pötscher, 1963, **a.g.k.**, 404-405; Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 102; Pötscher, 1987, **a.g.k.**, 78, 158; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 56; Deacy, 2008, **a.g.k.**, 5.

¹²⁰⁸Glaukopis sıfatı ile ilgili genel olarak bk. W. Pötscher (1997). Die Bedeutung des Wortes ΓΛΑΥΚΩΠΙΣ. *Philologus*, (141/1), s. 3-20.

¹²⁰⁹Nollé, Karallia kentinin önceden Side teritoryumuna ait olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Nollé 1993a, **a.g.k.**, 197. Dipnot 4.

kullanılmaktadır¹²¹⁰. Brackertz bu sıfatın bir kentin baş tanrıçası, koruyucu tanrıçası için kullanılan bir sıfat olduğunu belirtmektedir¹²¹¹. Söz konusu ifade Athena'nın Side'nin baş tanrıçası olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Karallia Teritoryumu'ndan gelen başka bir yazıtta ise, Athena Ἀγνώτατε *epithetonu* ile onurlandırılmaktadır (**Kat. No. 25**). Nollé'ye göre bu *epitheton* ise bir kentin önde gelen tanrısı için kullanılırdı¹²¹².

Kentte ele geçen *agonistik* içerikli bir yazıtta, başarı kazanmış bir sporcunun elde ettiği heykel ödülünü Themis, Athena ve Boule'ye adadığı ifadesi geçmektedir (**Kat. No. 6**)¹²¹³. G. Bean, söz konusu adağın Themis, Athena ve Boule için yapıldığını ifade etmektedir¹²¹⁴. Nollé ise, yazıtın sonundaki Boule kelimesini *Bulaia* olarak yorumlamıştır¹²¹⁵. Nollé, Side'nin baş tanrıçası Athena'nın onurlandırılmasının Themis ve Boulaia'ya yakın durduğunu, özellikle Hadiranus Dönemi'nden itibaren Side sikkeleri üzerinde sık tasvir edilen Athena tiplemesini (**Kat. No. 73**) Athena - Bulaia olarak tanımlanmaktadır¹²¹⁶. Bununla birlikte 2003 yılında kentte yapılan çalışmalar sırasında ele geçen bir adak yazıtında (**Kat. No. 7**) benzer şekilde Athena ve Themis'in yanında Demos'a yapılan bir adaktan bahsedilmektedir¹²¹⁷. Gerek Boule olsun gerekse de Demos, Side kentinin yönetiminde söz sahibi olan iki önemli organdı¹²¹⁸. **Kat. No. 6** ve **7**'de söz konusu olan kentin önemli organlarının kişileştirilmesidir. Kent meclisine iyi tavsiyede bulunan, meclisin koruyucusu anlamlarına gelen *Bulaia epithetonu* ise Athena başta olmak üzere değişik birçok tanrı ve tanrıça için kullanılmaktadır¹²¹⁹. Ancak **Kat. No. 6**'da söz konusu olan ise *Boulaia epithetonundan* ziyade Boule, yani Side Meclisi'dir.

¹²¹⁰Nollé 1993a, **a.g.k.**, 201 Dipnot. 34; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 76.

¹²¹¹Brackert, 1976, **a.g.k.**, 211-216. Söz konusu sıfat Teos kentinde Dionysos, Menderes Magnesia'sında Artemis Leukophryene, Milet'de Apollon Didymeus, Aphrodisias kentinde Aphrodite, Ephesos'ta Artemis için belgelenmiştir.

¹²¹²Nollé 2001, s. 657.

¹²¹³Nollé, 2001, **a.g.k.**, 421-425 No. 120. Nollé yazıtta geçen Bulaia ifadesi ile kentin önde gelen tanrıçası Athena'yı ilişkilendirmektedir. Buna kanıt olarak kentte bulunmuş olan başka bir yazıt ve yazıtta geçen kutsal alan ifadesini öne sürmektedir. Bk. Nollé (2001), s.398. Söz konusu yazıtta hayır sahibinin Bulaia'nın kutsal alanının yapımı için para verdiğinden bahsetmektedir.

¹²¹⁴Bean, 1965, **a.g.k.**, 44.

¹²¹⁵Nollé, 2001, **a.g.k.**, 425.

¹²¹⁶Nollé (1993), s. 111.

¹²¹⁷Adak, Akdoğu-Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 102.

¹²¹⁸Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 95. Boule ve Demos dışında kentte ayrıca yaşlılar meclisi olarak görev yapan Gerusia bulunmaktaydı. Bu üç önemli organ Side kentinde ele geçen çok sayıda adak ve onurlandırma yazıtında beraber geçmektedir. Örneğin bkz. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, Yazıt No. 26, 28, 29, 40, 41, 58; Nollé, 2001, **a.g.k.**, Yazıt No. 92, 102, 103, 113, 379.

¹²¹⁹Jessen, R.E., III, 1019-1020, s. v. Bulaios/Bulaia; Nilsson (1988), s. 174, 329, 336. Söz konusu *epitheton* özellikle Zeus, Athena, Artemis, Themis ve Hestia için kullanılırdı, ayrıca bk. Mikalson (2005), s. 34, 46, 175-176. Atina Agorası'ndaki Bouleuterion'da meclis her toplantı öncesinde kentin tanrısız patronları Zeus Bulaios ve Athena Boulaia'nın sunağında dua ederlerdi.

Side kentinde Athena ile ilgili kült sıfatları içerisinde beklenene en önemli sıfatlardan biri *polias* olmalıydı. Fakat bugüne kadar ele geçen yazıtlarda Athena için *polias epithetonu* karşımıza çıkmamıştır. Yazıtlarda Athena'nın *προκαθεζομενη θεός* (**Kat. No. 24**) olarak onurlandırılması, tanrıçanın kentin baş tanrıçası olduğunu kanıtlamaktadır¹²²⁰. Yazıtlarda kentin baş tanrıçası olarak geçmesi bizlere Athena kültürünün *poliadik* bir özellik taşıdığını göstermektedir. Çünkü bir kentin önde gelen baş tanrıçası aynı zamanda, o tanrının veya tanrıçanın kentin *poliadik* kültü olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde yazıtların yanında Side sikkeleri üzerindeki Athena betimlemeleri ve tematik, Athena'nın kent koruyucu, *poliadik* karakterini yansıtmaktadır. Bu bağlamda, her ne kadar yazıtlar aracılığı ile belgelenmese de, Side'nin koruyucu tanrıçasının aynı zamanda *kourotrophos* karakter taşıdığını da söyleyebiliriz. Athena Side'de açık bir şekilde kent tanrıçasıdır. F. Alanyalı'nın da ifade ettiği üzere kadınlarla ilgili olan *kourotrophos* kültü, çok sık kent tanrıçaları ile ilişki içerisinde¹²²¹. Bunun yanında kentte tanrıçanın isminden türetilen çok sayıda *teoforik* ismin varlığı Athena'nın *kourotrophos* yönüne işaret etmektedir. Zira yeni doğanlara tanrıçanın isminden türetilen *teoforik* isimlerin verilmesi Athena'nın koruyucu yönüyle ilgilidir¹²²².

Athena ile ilgili sıfatların yanında aynı zamanda tanrıçanın isminden türetilen *teoforik* isimler de kentte ele geçen yazıtlarda karşımıza çıkmaktadır¹²²³. Tanrı isimlerinden türetilen *teoforik* isimler, kentin önde gelen tanrılarına tapınıldığının en güçlü göstergesidir. Kentte Athena'nın isminden türetilmiş, 'Αθηναίς, 'Αθήναιος, 'Αθηνίων, 'Αθηνόβιος, 'Αθηνοδωριανή, 'Αθηνόδωρος, 'Αθηνόμανδρος, gibi çok sayıda *teoforik* isim yazıtlarla belgelenmiştir. Söz konusu isimler ağırlıklı olarak Sidece – Yunanca bilingual yazıtlarda karşımıza çıkmaktadır¹²²⁴. **Kat. No. 2**'de yer alan çift dilli yazıtta Athenabios oğlu Artemon tarafından tanrıça Athena'ya yapılan bir adaktan bahsedilmektedir¹²²⁵. MÖ III. yy'a tarihlenen Sidece – Yunanca yazıt aynı zamanda

¹²²⁰Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 76.

¹²²¹F. Alanyalı (2016). Efes'te Kourotrophos Tanrıçaların İzinde. *AÜSBD*, (2016), s. 4. Örneğin Atina kentinin baştanrıçası olarak Athena aynı zamanda *Kourotrophos* bir tanrıçaydı. *Kourotrophos* tanrı ve tanrıçalar için genel olarak bk. M. Bulba (2019). Kaunos Demeter Kutsal Alanı: Terrakota Buluntular. *CEDRUS*, (VII), s. 130-134.

¹²²²Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 105.

¹²²³Athena'nın dışında aynı zamanda Apollon, Artemis ve Serapis ile ilgili *teoforik* isimler yazıtlarda belgelenmiştir.

¹²²⁴Genel olarak bk. Nollé, 2001, **a.g.k.**, 630-646.

¹²²⁵M. Darga (1967). Side dili ile yazısı hakkında notlar ve Side Doğu Şehir Kapısı'nda bulunan yazıt. *BELLETEN*, (121), s. 56-58; Nollé, J. (1988b). Mitteilungen zu sidetischen Inschriften. *Kadmos*, (27), 57-59; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 276-277 Yazıt No. 19; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 630-633 Yazıt No. S1. Yazıtın Sidece

Athena ile ilgili en erken epigrafik belgedir¹²²⁶. Athena'nın isminden türetilen bu *teoforik* isimlerin çokluğu tanrıçanın kültünün kentteki önemine işaret etmektedir.

IV. I. IV. *İmparator Kültleri / Neokoroslar*

Roma İmparatorluk Dönemi öncesinde, Yunan kentlerinde ve özellikle de Helenistik Krallıklar'da görülen kültürel onurlandırma daha çok o dönem içerisinde meydana gelen olağandışı askeri ve siyasi olaylar sonucunda kralın veya yöneticinin onuruna düzenlenirdi¹²²⁷. Benzer şekilde Büyük İskender'in Dönemi içerisinde gerçekleştirmiş olduğu olağanüstü başarılar, onun tanrısal düzeyde onurlandırılmasında etkili olmuştur. Kültürel onurlandırmada dinsel, politik ve ayrıca sosyal etkenler önemli rol oynamaktadır¹²²⁸. Örneğin Side'de epigrafik malzemeler aracılığı ile belgelenen Seleukos Nikator Kültü'nün arka planında yatan en önemli faktör politik nedenlerdir. Kent, Pamphylia Bölgesi üzerinde hâkimiyet kuran Seleukoslara karşı kentte yönetici kültü tesis etmiştir.

Sadece Helenistik Dönem Krallıklarında değil, aynı zamanda Cumhuriyet Dönemi'nde Kent Roma'da ve ayrıca imparatorluğun doğusunda benzer şekilde yüksek derecedeki devlet yöneticilerinin de kültürel onurlandırılması bilinmektedir¹²²⁹. Appianus, Romalılar'ın yönetimdeki imparatora, eğer diktatör bir yönetim göstermemişse veya yönetimi süresince kötü, kusurlu bir iş yapmadıysa, ölümünden sonra tanrısal düzeyde onurlandırma gösterdiklerini bildirmektedir¹²³⁰. Latte, imparator kültünün aslında kişiler

kısımında Athena ismi “*deaθono*” olarak okunmaktadır. Athena'nın isminden türetilen *teoforik* isim ise Sidece kısmında “*θanπιw*” olarak verilmiştir.

¹²²⁶Sidece – Yunanca yazıtların tarihlendirilmesi ile ilgili olarak bk. Nollé, 2001, **a.g.k.**, 630.

¹²²⁷Bilinen en eski tanrısal düzeyde onurlandırma Peleponnessos Savaşları sonunda MÖ 404 yılında Samos adasında Spartalı komutan Lysandros onuruna düzenlenmiştir (A. Wlosok (1978). Einführung. A. Wlosok (Ed.), *Römischer Kaiserkult* içinde. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s.3).

¹²²⁸T. Witulski (2007). *Kaiserkult in Kleinasien. Die Entwicklung der kultisch religiösen Kaiserverehrung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH, s. 8. Kentlerin almış oldukları yardımlar ve ayrıcalıklar, bununla birlikte güçlü yönetim yanında yer almak istemeleri gibi etkenler düşünülebilir. İmparator Octavianus'un MÖ 27 yılında Augustus unvanını alması dinsel etken olarak yorumlanabilir; çünkü bu unvan tanrısal çerçeveden uyarlanmış mistik bir kavramdı (A. D. Nock (1978). *Die Einrichtung des Herrscherkultes*. A. Wlosok (Ed.), *Römischer Kaiserkult* içinde. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s. 379).

¹²²⁹Wlosok, 1978, **a.g.k.**, 3-4. Örneğin Roma Cumhuriyet Dönemi'nde başarılı yönetiminden dolayı MÖ 197 yılında T. Quintius Flaminius onuruna kültürel düzenleme yapılmıştır. W. Martini (2003). *Sachwörterbuch der klassischen Archäologie*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, s. 150. *Kaiserkult*. Bununla birlikte aynı zamanda imparatorluğun doğusunda da çok sayıda yöneticinin kültürel onurlandırılması mevcuttu (Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 167-170). İmparatorluğun doğusunda onurlandırılan yöneticiler ile ilgili tablo için bk. G. W. Bowersock (1978). Augustus un der Kaiserkult im Osten. A. Wlosok (Ed.), *Römischer Kaiserkult* içinde. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s. 401-402.

¹²³⁰Appianus, *Roman History*. Appianus of Alexandria. Roma History (Çev: H. White). London: W. Heinemann, II 148.

için yapılmadığını aksine arka planda *İmperium Romanum*un gücünün yattığını ifade etmektedir¹²³¹. Nilsson ise tanrılara eş kültürel onurlandırmanın, Roma'ya karşı bağlılık ve teşekkürün bir ifadesi olduğunu belirtir¹²³².

Roma imparator kültü hem Helenistik Dönem yönetici kültü hem de Roma Cumhuriyet Dönemi'ndeki geleneklerin bir devamı olarak ortaya çıkmıştır¹²³³. Yönetici kültünün Anadolu kentlerinde yaygınlaşmasında ilk basamak Dea Roma kültüydü. Dea Roma kültü, Roma'nın hâkimiyet kurduğu bölgelerde Roma devlet ideolojini yansıtan önemli araçlardan biriydi¹²³⁴. Kültün yaygınlaşmasında, II. Makedonya savaşları ile başlayan Geç Roma Cumhuriyet Dönemi savaş mücadelelerinin etkisi büyüktür. Anadolu'da giderek gücünü gösteren Roma'ya karşı kentler, Dea Roma kültünü kentlerinde tesis ederek Roma ile iyi ilişkiler kurmuştur. Örneğin Smyrna, MÖ 195 yılında kentte bir Dea Roma Tapınağı inşa ettirmişti¹²³⁵. Devam eden süreçte özellikle Augustus Dönemi ile birlikte Anadolu'daki eyaletlerde Dea Roma için çok sayıda tapınak inşa edilmiştir¹²³⁶. Muhtemelen Side'de Dea Roma onuruna kültürel düzenleme, Roma'ya karşı hoş görünmek için MÖ 190 sonrasında tesis edilmiş olmalıydı. Nollé bu duruma, Side'nin, Roma ile III. Antiokhos arasındaki savaşta Seleukos Kralı'ndan yana taraf olmasını ve devam eden süreçte Roma'nın tepkisini çekmemek için kentte Dea Roma onuruna kültürel düzenleme yapmış olabileceğini belirtmektedir¹²³⁷. Benzer şekilde Mellor da, Side'de Dea Roma kültünün ilk olarak MÖ 189/188 civarı tesis edildiğini ifade etmektedir¹²³⁸.

Roma İmparatorluk Dönemi öncesinde ilk tanrılaştırma, Iulius Caesar için ölümünden iki yıl kadar sonra MÖ 42 yılında yeğeni Octavianus'un da girişimleri ile

¹²³¹Latte, 1976, **a.g.k.**, 308.

¹²³²Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 367.

¹²³³Nock, 1978, **a.g.k.**, 378-379; Wlosok, 1978, **a.g.k.**, 3; Price, 2004, **a.g.k.**, 110-111.

¹²³⁴Dea Roma, bir anlamda Roma'nın gücünün tanrısal yönden vücuda getirilmesi idi (Wlosok, 1978, **a.g.k.**, 5).

¹²³⁵Bowersock, 1978, **a.g.k.**, 390.

¹²³⁶Augustus Dönemi'nde, MÖ 17 yılında belirleyici birtakım kurallar uygulanmaya koyulmuştur. Augustus, Asia ve Bithynia eyaletinde yaşayan Romalıları, Dea Roma ve Divus Iulius için Ephesos ve Nikaia'da tapınak kurulmasına; buna karşın aynı eyaletlerde yaşayan Yunanlılar için, kendisi ve Dea Roma onuruna Bergama ve Nikomedia'da tapınak kurulmasına izin vermiştir (Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 367; D. Kienast (2009). *Augustus: Prinzeps und Monarch*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s.246).

¹²³⁷Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 64.

¹²³⁸R. Mellor (1975). *Thea Rome: Worship of the Goddess Roma in the Greek World*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, s. 88.

olmuştur¹²³⁹. Octavianus daha sonraki adıyla Augustus Dönemi'nde, imparator kültü için temeller atılmıştır. Bununla birlikte imparator kültünün daha da gelişmesi ise halefleri döneminde gerçekleşmiştir. Bazı istisnalar olmakla birlikte imparatorun tanrısallaştırılması ölümünden sonra gerçekleşmekteydi¹²⁴⁰. Ölen bir imparatorun tanrısallaştırılması şu şekilde gerçekleşmekteydi: Öncelikle uygun bir cenaze töreni yapılırdı ve devamında senato yeni imparatorun isteği üzerine *consecratio* kararı alırdı¹²⁴¹. *Consecratio* kararının üzerine tanrısallaştırılan imparatora *flamines* atanır, tapınak ve sunaklar dikilirdi¹²⁴². Söz konusu prosedür İmparator Diokletianus'a kadar, hemen hemen *damnatio memoriae* uğramamış imparator ve bazı imparator eşlerine uygulanmıştır¹²⁴³.

MÖ 42 yılında, Caesar için tapınak dikilmesi ve kültüsel düzenlemelerin yapılması karara bağlanır¹²⁴⁴. Caesar'ın tanrı ilan edilmesi imparator kültü için esas kırılma noktası olmuştur. MÖ 31 yılında Actium Savaşı sonrasında Octavianus Roma'nın tek hâkimi olunca, Anadolu'daki kentler oluşan bu büyük güce, Roma İmparatorluğu'na karşı hoş

¹²³⁹Caesar'ın tanrısallaştırılması ile ilgili olarak bk. H. Gesche (1978). Die vergottung Caesars. A. Wlosok (Ed.), *Römischer Kaiserkult* içinde. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s. 368-374.

¹²⁴⁰Örneğin daha henüz hayattayken imparator Gaius (Caligula), Nero ve Domitianus ve Commodus kendilerini tanrı ilan etmişlerdi. Bk. Franke, 1968, **a.g.k.**, 11; M. Peppel (2003). Gott oder Mensch. Kaiserverehrung und Herrschaftskontrolle. H. Cancik – K. Hitzl (Ed.), *Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen* içinde. Tübingen: Mohr Siebeck, s. 70.

¹²⁴¹Roma imparatorlarının tanrılaştırılması Roma senatosu tarafından alınan bir karar ile gerçekleşiyordu. *Consecratio* olarak adlandırılan bu karar, ilk olarak imparatorun ölümünden sonra senato tarafından alınıyordu. Bunun anlamı, imparatorun Roma devlet tanrılarının arasına girmesi demektir. Bununla birlikte imparatorun *Consecratio* aldığı tarih Roma bayram takviminde yerini alıyordu. Tanrılaştırılan imparator tıpkı eski Roma tanrılarının almış olduğu isimler gibi *Divus* unvanını alıyordu. Bunu takiben imparator onuruna ritüel törenler, kanlı ve kansız kurban törenleri düzenlenirdi. Ama burada esas önemli olan nokta burada tanrılaştırılan imparator gerçek anlamda bir tanrı olmuyordu. Bunu imparatora yaşamı süresince yapmış oldukları iyi işler ve yönetimi sonucunda verilen resmi bir onurlandırma şeklinde yorumlayabiliriz. *Consecratio* ilk olarak imparatorun gömülmesinden kısa bir süre sonra, Roma senatosu tarafından alınabildiği gibi imparatorun ölümünden hemen sonra da alınabiliyordu. *Consecratio* ve gömülme işlemini takiben imparatorun tanrılaştırılması yani *Apotheose* gerçekleşmiş oluyordu. Genel olarak bk. Guhl und Koner, 1864, **a.g.k.**, 738-739; A. v. Domazewski (1909). *Abhandlungen zur römischen Religion*. Leipzig und Berlin: B. G. Teubner, s. 193; E. Bickermann (1978). Die römische Kaiserapotheose. A. Wlosok (Ed.), *Römischer Kaiserkult* içinde. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s.82-121; Peppel, 2003, **a.g.k.**, 71.

¹²⁴²Flamines Roma'da 15 kişiden oluşan rahipler grubu. Bu rahiplerin her biri Roma'nın *panteonundai* tanrılara hizmet etmekteydi. En büyük üç *Flamines* (*Flamines Maiores*) Iupiter, Mars ve Quirinus için görevliydi. Bunlar *flamen dialis* olarak adlandırılırdı. Diğer 12 *Flamines* ise (*flamines minores*) Vulkan, Vulturnus, Portunus, Pales, Carmenta, Flora, Pomona, Furrina, Faacer ve Keres için görevliydi. Geri kalan ikisi ise bilinmemektedir. *Flamines*ler özellikle hizmetinde olduğu tanrı için gerçekleşen kurban törenlerini denetlerdi (Martini, 2003, **a.g.k.**, 96; Fredouille, 2005, **a.g.k.**, 70).

¹²⁴³*Damnatio Memoriae*, Roma dünyasında Senato tarafından, Roma halkına zulm eden, iyi yönetim göstermeyen veya Roma'ya ihanetten mahkûm olanların her türlü anısını ortadan kaldırmak için alınan karar (Kienast, 1996, **a.g.k.**, 53-54; Martini, 2003, **a.g.k.**, 61; Fredouille, 2005, **a.g.k.**, 58).

¹²⁴⁴J. P. V. D. Baldson (1978). Die Vergottung Caesars, Rezension von Helga Gesche, in: *Römischer Kaiserkult* (Hrsg. A. Wlosok), s. 364.

görünmek, yardımlar ve özellikle de ayrıcalıklar elde etmek için yönetimde bulunan imparator onuruna tanrısal düzeyde kültürel düzenlemeler ve tapınaklar inşa etmişlerdir¹²⁴⁵. Damaskoslu Nikolaos, Actium savaşı sonrası Augustus'un ve Roma'nın doğu dünyasındaki yansımalarını şu sözlerle ifade eder: “*Tüm insanlık çok derin saygılarını İmparator Augustus’a gösterdi. Şehirler ve eyalet meclisleri tapınaklarla ve kurbanlarla onu onurlandırdılar; çünkü bu onun büyüklüğüne yaklaşıyordu. Bu nedenle ona iyilikleri için her yerde teşekkür ettiler*”¹²⁴⁶ Özellikle Roma'nın nüfuz alanını genişletmesi ve Anadolu topraklarının çoğunun Roma'nın hâkimiyeti altına girmesi bunda en önemli etken olarak düşünülebilir. Bu durum Erken İmparatorluk Dönemi'nden itibaren özellikle Anadolu'daki kentler arasında giderek artan bir rekabetin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'daki kentler arasında ortaya çıkan bu yeni rekabetin adı *neokoros* düşüncesi idi. Kentler elde ettikleri bu unvan ile Roma yönetiminden sosyal yardımlar ve ayrıca birtakım ayrıcalıklar kazanıyordu. Anadolu'da Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde imparator kültüne yönelik en fazla tapınak Asia Eyaleti'ndeki kentlerde inşa edilmiştir. İlk *neokoros* tapınağını inşa eden Pergamon, Asia Eyaleti'nin en önemli *metropol* kentlerinden biriydi¹²⁴⁷. Pergamon'dan başka, özellikle eyaletin başkenti Ephesos'ta Roma imparatorları adına inşa edilen tapınaklar ve kültürel düzenlemeler de oldukça fazladır¹²⁴⁸. Kentler için önemli olan hiç kuşkusuz tapınak inşa etme hakkını eyalet düzeyinde elde etmektir; çünkü bu durum kentleri eyalet içerisinde ayrıcalıklı bir konuma yükseltmekteydi. Eyalet düzeyinde inşa edilen tapınaklar kent tarafından, eyalet meclisinin almış olduğu karar neticesinde bu kararın bir elçiyle

¹²⁴⁵Augustus Dönemi için genel olarak bk. Bowersock, 1978, **a.g.k.**, 389-402.

¹²⁴⁶Nikolaos v. Damaskus. Nikolaos von Damaskos. *Leben des Kaisers Augustus*. (Ed. J. Malitz). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003, I. Ayrıca bk. P. Zanker (2003). *Augustus und die Macht der Bilder*. München: C. H. Beck, s. 294.

¹²⁴⁷*Neokoros* sürecinin nasıl işlediği ile ilgili olarak antik kaynaklar Tacitus ve Cassius Dio önemli bilgiler vermektedir. İmparator kültü için tapınak inşa etmek için öncelikle eyalet meclisi tarafından bu yönde bir karar alınması gerekiyordu. Tapınağı inşa edecek olan kent yine eyalet meclisi tarafından belirleniyordu. Kent tarafından imparatora gönderilen bir elçi ile tapınak inşası için gerekli olan izin elde edilmiş oluyordu. Ayrıntılı bilgi için bk. Cassius Dio, *Rom. Hist.* Cassius Dio Cocceianus. *Roman History*. (Ed. E. Cary). Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 51. 20, 6-8; Tacitus. *Hist.*, IV. 37.

¹²⁴⁸Ephesos'taki İmparatorKültü anıtları için genel olarak bk. Price, 2004, **a.g.k.**, 412-418; B. Burrell (2004). *Neokoroi, Greek Cities and Roman Emperors*. Leiden: Brill, s. 59-87.

imparatora ulaştırılması ve imparatorun izni gibi bir takım süreçler sonucunda inşa ediliyordu¹²⁴⁹.

Neokoros kelime anlamı olarak tapınak görevlisi, hizmetçisi anlamlarına gelmektedir¹²⁵⁰. Bu kavram Yunan dünyasında çeşitli kültüsel fonksiyonlar ve bu kültürle ilgili memuriyetler için kullanılan bir kavram olup, ayrıca tapınak koruyuculuğu anlamına da gelmektedir¹²⁵¹. Yunan dünyasında *neokoros* kavramı daha ziyade alt seviyelerde tapınak işleri ile ilgili görevleri kapsayan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır¹²⁵². Özellikle Delos'ta bu kavram, tapınak görevlileri yerine, yerel bazı magistratlar için kullanılmaktaydı ki bunlar yapmak zorunda oldukları bir takım görevler ve hizmetler ile yükümlüydüler¹²⁵³.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde *neokoros* düşüncesinin temelinde yönetici kültür yatmaktadır; ancak bu, Dea Roma kültüründen farklı olarak sadece imparator ve senato tarafından verilen bir ayrıcalıktı¹²⁵⁴. İmparatorlar adına yapılan kültüsel düzenleme kent tarafından tapınak inşa etmek şeklinde olabildiği gibi, aynı zamanda kentin önemli tanrılarının tapınağında *synnaos* şeklinde de tesis edilebilmekteydi¹²⁵⁵. *Synnaos* şeklindeki onurlandırma özellikle Pamphylia Bölgesi kentlerinde gözlemlenen bir durumdur¹²⁵⁶. Erken İmparatorluk Dönemi'nde az sayıda verilen *neokoros* unvanı çok az sayıda kente, özellikle Anadolu'da *metropol* sayılan kentlere verilmiştir. Bununla birlikte Orta İmparatorluk Dönemi ve Asker Kökenli İmparatorlar Dönemi'nde çok sayıda kent bu hakkı elde etmiştir. İmparator kültürü tapınağı kurmak için izin alan kent, *neokoros*

¹²⁴⁹Provinzial düzeyde inşa edilen bu tapınaklardan başka *munizipial* düzeyde inşa edilmiş İmparator kültürü tapınakları vardı. Bu tarz tapınaklar kentlerin kendi imkânları ile yapmış oldukları tapınaklar olup *provinzial* düzeyde temsil hakkı olmayan tapınaklardı. Mylasa ve Stratonikeia'daki Augustus ve Dea Roma Tapınağı, *munizipial* düzeyde inşa edilen tapınaklara örnek olarak verilebilir. Bk. Burrell, 2004, **a.g.k.**, 28-30.

¹²⁵⁰*Neokoros* hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hanell, 1935, **a.g.k.**, 2422-2428; Williams, 2000, **a.g.k.**, 827-828; Burrell, 2004, **a.g.k.**, 3-4.

¹²⁵¹Örneğin Ephesos ve Magnesia kentleri kendilerini Artemis kültürünün *neokoros*u olarak adlandırdılar. Benzer şekilde Aizonai de kendini Zeus'un *neokoros*u olarak adlandırmıştır. Burada *neokoros* kavramı "kentteki kültürün koruyucusu" anlamını karşılamaktadır (Hanell, 1935, **a.g.k.**, 2424; Williams, 2000, **a.g.k.**, 827).

¹²⁵²Hanell, 1935, **a.g.k.**, 2423. Delphi'de, *neokoros* kavramı tapınak hizmetleri ile ilgili bir takım işleri yürüten görevliler için kullanılmaktaydı.

¹²⁵³Williams, 2000, **a.g.k.**, 827.

¹²⁵⁴Genel olarak bk. K. Hanell (1935). *Neokoroi*. RE, (XVI/2), s. 2422-2428; J. Williams (2000). *Neokoros*. DNP, (8), s. 827-828; Burrell, 2004, **a.g.k.**, 3-4.

¹²⁵⁵Wlosok, 1978, **a.g.k.**, 21; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255. Örneğin Septimius Severus'un eşi Iulia Domna, Atina Akropolü'ndeki Parthenon'da kültüsel onurlandırılmıştır (Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 369).

¹²⁵⁶J. Süß (2003). *Kaiserkult und Urbanistik*. H. Cancik – K. Hitzl (Ed.), *Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen* içinde. Tübingen: Mohr Siebeck, s. 267.

unvanını yazıtlarda ve ayrıca darp ettiği sikkeleri üzerinde gurur ifadesi olarak kullanırdı¹²⁵⁷. Bunun için kent büyük hizmetler ve görevler yerine getirmek zorundaydı. İmparator kültü bağlamında çeşitli kült ritüelleri, şenlikler ve *agonistik* oyunlar gerçekleştirilmekteydi¹²⁵⁸. En önemli ritüellerden bir tanesi imparatorun resminin taşınmasıydı¹²⁵⁹. Bu düzenlemeleri kentlerde finanse edenler *arkhiereus* / *arkhiereia* olarak adlandırılan imparator kültü rahipleri idi¹²⁶⁰. Bu memuriyete hizmet edenler ise genellikle kentlerdeki *euergetes*lerdi. Bir *arkhiereus*, kültle ilgili düzenlemelerden, şenliklerden ve *agon*lardan ve ayrıca tüm masraflardan sorumlu kişiydi¹²⁶¹.

Actium Savaşı'ndan sonra Anadolu'da iki eyalette Augustus ve Dea Roma adına kültürel düzenlemeler yapılmıştır¹²⁶². Bu eyaletlerden biri Asia Eyaleti, diğeri ise Pontus ve Bithynia eyaletiydi¹²⁶³. Bergama, Nikomedia, Ankyra, Mylasa, Stratonikeia ve Pisidia Antiokheiası'nda Augustus ve Dea Roma Tapınakları inşa edilmiştir¹²⁶⁴. Eyalet düzeyinde kurulan ilk *neokoros* tapınağı ise Bergama'da Augustus ve Dea Roma onuruna kurulan tapınaktı¹²⁶⁵. Suetonius, Augustus'un kendisi onuruna dikilen tapınaklara kendi adı yanında Dea Roma adının da verilmesi koşulu ile tapınak dikilmesine izin verdiğini bildirmektedir¹²⁶⁶. Bu yüzden olsa gerek Bergama'da kurulan tapınak Augustus ve Dea

¹²⁵⁷Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 367. Bilhassa bu durum sikkeler üzerinde karşılaşılan durumdur. Özellikle Pamphylia Bölgesi kentlerinde I. Valerianus ve Gallienus Dönemi (MS 253-260) ile birlikte kentler bu unvanı sikkeleri üzerinde gururla kullanmışlardır.

¹²⁵⁸Bu düzenlemelerle ilgili olarak örneğin kentler imparatorun doğum gününün kutlandığı şenlikler, bayramlar, kurban törenleri, açılışlar, imparatorun heykelinin taşındığı gösteriler düzenlemişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. A. Chaniotis (2003). *Der Kaiserkult im Osten des Römischen Reiches im Kontext der zeitgenössischen Ritualpraxis*. H. Cancik – K. Hitzl (Ed.), *Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen* içinde. Tübingen: Mohr Siebeck, s. 3-16.

¹²⁵⁹Chaniotis, 2003, **a.g.k.**, 9.

¹²⁶⁰*Arkhiereus* ve *Arkhiereia* ile ilgili olarak bk. Chaniotis, 2003, **a.g.k.**, 17.

¹²⁶¹Price, 2004, **a.g.k.**, 122-125. Kültle ilgili düzenlemeler arasında örneğin İmparator kültü tesis edilen tapınağın süslenmesi, kurban törenleri, prosesyon, imparator ve ailesine ait resimlerin taşınması sayılabilir.

¹²⁶²Cass. Dio 51. 20. 7. Cassios Dio, Nikomedia ve Bergama'un Roma'ya göndermiş olduğu elçilerle kendi bölgelerinde Augustus onuruna kültürel düzenleme inşa etmek için izin istediklerini yazmaktadır.

¹²⁶³Bowersock, 1978, **a.g.k.**, 394-295 Dipnot 22 ve 26. Bununla birlikte Pontus ve Bithynia eyaletinde Nikaia kentinde, Asia Eyaleti'nde Ephesos'ta ise Divi Iulius ve Dea Roma adına kültürel düzenlemeler yapılmıştır. Ephesos'ta Devlet *Agorası*'nda ortaya çıkarılan yapının, Dea Roma ve Divus Iulius onuruna dikildiği düşünülmektedir. Bk. Süß, 2003, **a.g.k.**, 253; W. Letzner (2010). *Ephesos. Eine antike Metropole in Kleinasien*. Mainz: Philip von Zabern, s. 45. Ephesos'taki İmparator kültü için genel olarak bk. H. Engelmann (1993). *Zum Kaiserkult in Ephesos*. *ZPE*, (97), s. 279-289.

¹²⁶⁴Nilsson, 1974, **a.g.k.**, 385-386; Zanker, 2003, **a.g.k.**, 299-304.

¹²⁶⁵Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 367; Price, 2004, **a.g.k.**, 112. MÖ 29 yılında Octavianus, Provinz Asia halklarına, hem Dea Roma hem de kendi adına Bergama'da eyalet düzeyinde temsil edilen bir tapınak dikilmesi için izin verir. Bergama bu hakkı daha Augustus hayatı boyunca elde etmiş ve uzun süre muhafaza etmiştir. Tapınağın yapımına, iznin alındığı MÖ 29 tarihi gibi başlandığı düşünülecek olursa, muhtemelen sikkeler üzerinde ilk tasvirlerinin görüldüğü MÖ19 yılı gibi bitirilmiş ve açılmış olmalıydı. Bk. Witulski, 2007, **a.g.k.**, 11; Grüßinger - Kästner - Scholl, 2012, **a.g.k.**, 153).

¹²⁶⁶Suetonius, *Augustus*, LII.

Roma adına inşa edilmiştir. Bergama’da kurulan *neokoros* tapınağını Mylasa¹²⁶⁷ ve Ankara’da kurulan Augustus ve Dea Roma Tapınakları takip etmiştir¹²⁶⁸. Augustus ile birlikte eyaletlerde, özellikle de Anadolu’da imparator kültüründe hızlı bir artış görülmektedir¹²⁶⁹. İnşa edilen bu tapınakların bazıları *provinzial* düzeyde bazıları ise *munizipial* düzeyde tapınaklardı. Provinzial düzeyde temsili olan tapınaklar ile *munizipial* düzeydeki tapınaklar arasındaki ayrım, bu tapınakların temsil derecesi ile ilgilidir. Eyalet düzeyinde inşa edilen imparator kültü tapınakları için Roma Senatosu’nun ve imparatorun izni gerekliydi¹²⁷⁰. Bununla birlikte kentler bazında oluşturulan kültürler ise daha çok *munizipial* olarak adlandırılan yerel girişimler olup, bu tarz düzenlemeler için herhangi bir izne gerek yoktu. Bergama, Nikomedia ve Ankara’daki tapınaklar provinzial temsili olan tapınaklardı. Mylasa, Stratonikeia ve Pisidia Antiokheia’sındaki tapınaklar ise kentlerin kendi imkanlarıyla, imparatora teşekkür ve şükran hediyesi olarak inşa etmiş olduğu *munizipial* düzeyde tapınaklardı¹²⁷¹. İmparator Tiberius Dönemi’nde ise Asya Eyaleti’nde, kendisi, annesi Livia ve Dea Roma adına Smyrna’da bir İmparator kültü Tapınağı inşa edilir¹²⁷².

¹²⁶⁷Mylasa’daki tapınak, taşıdığı yazıtta göre MÖ 12-2 arasına tarihlendirilmektedir. Yazıt, tapınağın Mylasa halkı tarafından, Caesar’ın oğlu, Pontifex Maximus imparator Augustus’ ve Dea Roma adına dikildiğini ifade etmektedir (F. Rumscheid (2004). *Der Tempel des Augustus und der Roma in Mylasa. Eine Kreative Mischung östlicher und westlicher Architektur. JDI*, (119), s. 131-132).

¹²⁶⁸Arkeolojik araştırmalarda oldukça tartışmalı olan ve iyi durumda ele geçmiş olan tapınaklardan biri olan Ankara Augustus Tapınağı, Galatia Eyaleti’nde imparator kültü için dikilmiş olan eyalet düzeyinde bir tapınaktır. Tapınak yazıtlardan anlaşıldığı üzere Galatia eyaleti meclisinin teşebbüsünün imparator tarafından kabul edilmesi neticesinde inşa edilmiştir. İlk araştırmalarda “Monumentum Ancyranum” olarak geçen ve Augustus’un kendi ağzından başarılarını anlattığı eserini (Res Gestae) içeren bu tapınak, sol ön taraftaki ante duvarında ele geçen ve Augustus ve Dea Roma rahiplerinin senelik kültürel şenlikler çerçevesinde adaklarını ve bağışlarını anlattığı yazıttan ötürü Augustus ve Dea Roma Tapınağı olarak adlandırılmaktadır. Ayrıntılı olarak bk. D. Krencker – M. Schede (1936). *Der Tempel in Ankara*. DAA, (3). Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter, s. 1-8, 51-61; Bosch, 1967, **a.g.k.**, 35-37.

¹²⁶⁹Price, 2004, **a.g.k.**, 114-115. İmparator Augustus’un Anadolu’da yaklaşık otuz dört kentte kült rahipliği vardı. Roma İmparatorluk Dönemi’nde Augustus’tan başka hiç bir imparator için bu çoğunlukta küt rahipliği tesis edilmemiştir.

¹²⁷⁰P. Talloen – M. Waelkens (2004). *Apollo and the Emperors (I). The Material Evidence for the Imperial Cult at Sagalassos. Ancient Society*, (34), s. 174; Price, 2004, **a.g.k.**, 127-128.

¹²⁷¹Mylasa kenti MÖ 40 yılında Hybreas ve Labienus arasında çıkan iktidar mücadeleleri sonucunda zarar görür ve kent tahrip olur. Birkaç yıl geçtikten sonra kent Octavian’a bir elçi gönderir. Octavian bunun üzerine MÖ 31 yılında, epigrafik olarak da belgelenen bir dekretle kente karşı yapılan bu haksızlığı tanı ve bununla birlikte Labienus’un kentte neden olduğu zararların düzeltilmesi için kente bir takım ayrıcalıklar tanı. Muhtemelen Octavian’ın kent için vermiş olduğu bu ayrıcalıklar, O’na ve Roma imparatorluğu adına kente, Augustus ve Dea Roma adına bir tapınak inşa edilmesinde etkili olmuştur (Strabon 14, 2, 24;). Pisidia Antiokheiası ise Augustus Dönemi’nde kurulmuş olması nedeniyle Augustus ve Roma’nın sembolü olan Dea Roma onuruna tapınak inşa etmiş olsa gerektir (Süss (2003), s. 269.). Munizipial düzeyde başka bir tapınak ise Likya kenti Oinoanda’da inşa edilmiştir. Kesin olmamakla birlikte tapınak (καίσαρος ναός) Julius Caesar veya Octavianus’a (Augustus) adanmış olmalıydı. Wörrle, 1984, **a.g.k.**, 57-58

¹²⁷²Tacitus, *Hist.*, IV. 55-56. Tacitus, MS 26 yılında Roma Senatosu’nun, Provinz Asia’da Tiberius, annesi Livia ve Roma senatosu onuruna inşa edilecek olan tapınağın hangi kente verileceği konusunda karar

Anadolu’da Roma imparator kültüne yönelik diğer düzenlemeler arasında, imparatorluk kült salonları, *sebastaionlar* ve *sunaklar* önemli bir yer tutmaktadırlar. Roma imparatorlarının yapmış oldukları yardımlar ve kentlere vermiş oldukları ayrıcalıklar sonucunda kentler imparatorlar adına tapınak inşa ettikleri gibi, diğer bir tanrının tapınağı içinde de imparatora tanrısal düzeyde tapınım göstermişlerdir. Sardes Artemis Tapınağı’nda Antonius Pius ve eşi Faustina Maior¹²⁷³, Didyma Apollon Tapınağı’nda Gaius Caligula¹²⁷⁴, Bergama Dionsysos Tapınağı’nda Caracalla¹²⁷⁵, Termessos Artemis Tapınağı’nda ise Antininus Pius kültsel olarak onurlandırılmıştır¹²⁷⁶. Bunun dışında özellikle özel konutlarda da imparator kültüne yönelik düzenlemeler

aldığından bahseder. Toplamda on bir kentin bu onuru elde etmek için yarıştığından, Bergama, Ephesos ve Milet gibi büyük kentlerin bu yarıştan çekilmek zorunda kaldığından ve son olarak da Roma Senatosu’nun Sardes ve Smyrna kentleri arasından tapınak inşa edilecek kent olarak Smyrna’yı seçtiğini bildirir.

¹²⁷³Büyük olasılıkla kentte meydana gelen büyük deprem sonucunda tahrip olan Artemis Tapınağı’nın Antoninus Pius Dönemi’ndeki onarımı dolayısıyla tapınakta imparator Antoninus Pius ve eşi Faustina onuruna kültsel düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan düzenlemede tapınağın *naosu* iki kısma ayrılmış, bir kısımda tanrıça Artemis ve diğer kısımda imparator Antoninus Pius ve eşi Faustina onurlandırılmıştır. Tapınakta yapılan kazı çalışmaları sırasında Faustina Maior’a ait *kolossal* bir baş ve ayrıca imparator Antoninus Pius’a ait olduğu düşünülen yine kolossal bir başın bazı parçaları bulunmuştur. Bk. Price, 2004, **a.g.k.**, 252-253; Burrel, 2004, **a.g.k.**, 103-104.

¹²⁷⁴Didyma Apollon Tapınağı’nda İmparator Caligula (Gaius) onuruna kültsel düzenleme hakkında tapınakta ele geçen bir yazıt bilgi vermektedir. Yazıtta İmparator Caligula’nın, tapınağın restorasyonu sırasında ve kendi kültü için tapınağın kutsal alanında bir alan oluşturulduğundan bahsedilmektedir. Kültsel düzenleme hakkında ayrıca antik kaynaklar Suetonius ve Cassius Dio da bilgi vermektedir. Cassius Dio’nun anlatımlarından, Apollon tapınağında Caligula’nın kültsel onurlandırılmasının imparatorun yönetimi döneminde gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Witulski, 2007, **a.g.k.**, 42-43; E. Winter (1996). *Stattliche Baupolitik und Baufürsorge in den römischen Provinzen des kaiserzeitlichen Kleinasien*. AMS, (20). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, s. 30-31).

¹²⁷⁵Tiyatro terasının kuzey bitiminde yer alan Dionysos Tapınağı, Roma İmparatorluk Dönemi’nde birtakım onarımlar geçirmiş ve muhtemelen imparator Caracalla Dönemi’nde tekrar açılmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi’nde tapınağa eklenmiş olan ve bronz levhalardan oluştuğu tahmin edilen yazıt, tapınakta tanrı Dionysos’un yanında imparator Caracalla’nın da kültsel onurlandırıldığını düşündürmektedir. Tapınakta imparator Caracalla’ya “*Yeni Dionysos*” olarak tapınılmıştır (Radt, 1999, **a.g.k.**, 190-192; M. Maischberger (2012). *Der Dionysos-Tempel auf der Theaterterrasse*. R. Grüßinger — V. Kästner — A. Scholl (Eds.). *Pergamon. Panorama der antiken Metropole, Begleitbuch zur Ausstellung* içinde. Berlin: Michael Imhof Verlag, s.247). Bir başka görüşe göre Caracalla’nın Pergamon’daki Asklepion’da veya Dionysos Tapınağı’nda Asklepios ile birlikte kültsel onurlandırıldığıdır. İmparator, Asklepion’da hastalığına şifa aramıştır. Bk. J. Nollé (2003a). *Caracallas Kur in Pergamon: Krankheit und Heilung eines römischen Kaisers im Spiegel der Münzen*. AW, (34), s. 410-413; H. Müller (2012). *Römischer Kaiserkult*. R. Grüßinger — V. Kästner — A. Scholl (Eds.). *Pergamon. Panorama der antiken Metropole, Begleitbuch zur Ausstellung* içinde. Berlin: Michael Imhof Verlag, s. 157; Burrel, 2004, **a.g.k.**, 30-35.

¹²⁷⁶Termessos’ta 1989 yılında bulunan bir yazıt kentte bulunan bir tapınağın onarımı ve bu onarıma katılan bir imparatorun bahsetmektedir. Yazıt tapınağın onarımı için gerekli finansal desteğin bir kısmının kent tarafından, bir kısmının da imparator tarafından karşılandığını yazar. Tapınak muhtemelen Antoninus Pius Dönemi’nde meydana gelmiş olan büyük deprem sonucunda zarar görmüş ve imparatorun yardımıyla tekrar ayağa kaldırılmıştır. Antoninus Pius’un tapınakta Tanrıça Artemis ile kültsel onurlandırılmasında, imparatorun yapmış olduğu bu yardımların etkili olduğu söylenebilir. Bk. B. İplikçioğlu, G. Çelgin und A. V. Çelgin (1991). *Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium I*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 10-11 Yazıt No.2.

vardır¹²⁷⁷. Tüm bu düzenlemelerde göze çarpan en önemli özellik ise bu yapıların *agora*, hamam ve tapınak gibi kent nüfusunun kalabalık olduğu alanlarda, kentin topoğrafyasında en dikkati çekecek yerlere inşa edilmiş olmalarıdır¹²⁷⁸. Bununla birlikte imparatorlarla ilgili kültüsel düzenlemeler büyük oranda kentin önde gelen tanrısının tapınağında *synnaos* şeklinde tesis edilmesi idi. Bununla birlikte MS I. yy ile birlikte kentler elde ettikleri *neokoros* statüsünü, bir propaganda malzemesi olarak bilhassa darp etmiş oldukları sikkeleri üzerinde kullanmışlardır. Özellikle MS III. yy'da Anadolu kentleri bu ayrıcalık için adeta yarışmışlardır.

Pamphylia Bölgesi'nde imparator kültüne yönelik ilk düzenlemeler bölgenin Pamphylia-Likya eyaleti olarak düzenlendiği İmparator Vespasianus Dönemi'nde (MS 69-79) gerçekleşmiştir¹²⁷⁹. İmparator Vespasianus Dönemi'nde Perge, Pamphylia Bölgesi'nde *neokoros* ayrıcalığı elde eden ilk kenttir¹²⁸⁰. Perge, elde etmiş olduğu bu ayrıcalığa teşekkür ifadesi olarak, kentte imparator onuruna *Megala Kaisarea* adında *agonlar* tesis ederek göstermiştir¹²⁸¹. İmparator Domitianus Dönemi'nde ise kentteki Artemis Tapınağı'na *asylon* statüsü verilir¹²⁸². Perge, ayrıcalıklı bu durumuna uzun süre Pamphylia Bölgesi'nde korumuştur. MS III. yy'ın ikinci yarısı ile birlikte Aspendos ve Side kentleri de *neokoros* ayrıcalığı elde eder¹²⁸³. Zira *neokoros* ibaresi ilk olarak bu

¹²⁷⁷Bu tarz kültüsel düzenlemelere en güzel örnek Ephesos'taki 2 numaralı yamaç evinde vardır. Bk. E. Rathmayr (2006). Götter- und Kaiserkult im privaten Wohnbereich anhand von Skulpturen aus dem Hanghaus 2 in Ephesos. *Römische Historische Mitteilungen*, (48), s. 131-133.

¹²⁷⁸İmparator kültüne yönelik yapıların kent içindeki anlamı üzerine bk. Süß, 2003, a.g.k., 250-251. J. Süß İmparator kültüne yönelik yapıları kült odaları, tapınaklar ve sunaklar şeklinde üç grupta sınıflandırmış ve bunları kentlerdeki topoğrafik konumlarına göre incelemiştir.

¹²⁷⁹İmparator Vespasianus Dönemi'ne kadar Pamphylia Bölgesi, İmparator Augustus Dönemi'nde teşkilatlandırılan Galatia Eyaleti'ne bağlıydı (M. A. Kaya (2005). Anadolu'da Roma Eyaletleri; Sınırlar ve Roma Yönetimi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (24/38), s. 19; K. Taşdöner (2017). *Anadolu'da Roma Eyaletleri. Augustus Dönemi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, s. 108).

¹²⁸⁰Şahin, 1999, a.g.k., 65, 72 Yazıt No.56; Baz, 2012, a.g.k., 34; F. Baz (2013). *Aspendos Kentinde İmparator kültü'ne İlişkin Gözlemler. ADALYA, (XVI)*, s. 77; F. Baz (2016). "Pamphylia'nın İlk Neokoros Unvanının Perge'ye Verilmesi Hakkında Düşünceler". B: Takmer – E. N. Akdoğan Arca – N. Gökalp Özdil (Eds). *Vir Doctus Anatolicus. Studies in memory of Sencer Şahin / Sencer Şahin Anısına Yazılar Philia Suppl I* içinde. İstanbul: Kabalcı, s. 134-135. Bununla birlikte aynı zamanda İmparator Tacitus Dönemi'nde tarihlendirilen bir yazıtta Perge'nin Vespasianus Dönemi'nden beri *neokoros* olduğu geçmektedir. Bk. Weiss, 1991, a.g.k., 357;

¹²⁸¹Şahin, 1999, a.g.k., 55-60 Yazıt No.42-45; Baz, 2016, a.g.k., 142. Bununla birlikte kentte Vespasianus onuruna bir de hamam adanmıştır. Bk. Şahin, 1999, a.g.k., 68 Yazıt No. 54.

¹²⁸²Weiss, 1991, a.g.k., 357; Şahin, 1999, a.g.k., 65, 78 Yazıt No.56; Baz, 2016, a.g.k., 143;

¹²⁸³Aspendos kentinin *neokoros* statüsü ile ilgili genel olarak bk. Burrell, 1984, a.g.k., 189-190; Brandt, 1988, a.g.k., 248-249; Price, 2004, a.g.k., 444; Baz, 2013, a.g.k., 71-83. Kentteki tiyatrodan ele geçen bir yazıtta geçen *neokoros* ifadesi kentin bu ayrıcalığı MS II. yüzyılın sonlarında elde etmiş olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır.

dönemde sikkeler üzerinde tematize edilir¹²⁸⁴. Bölgenin diğer kenti Attaleia ise *neokoros* unvanı elde edememiştir¹²⁸⁵. Benzer şekilde Sillyon da bu unvanı alamamıştır; ancak İmparator Aurelianus Dönemi'nde (MS 270-275) kentteki Men Tapınağı'na *asylon* statüsü bağışlanmıştır¹²⁸⁶. MS III. yy'da, Pamphylia'nın iki metropol kenti Side ve Perge *neokoros* elde etmek adına adeta büyük bir yarışın içine girmişlerdir. Bu yarışta Perge dört kez, Side ise Roma İmparatorluğu'nda başka hiçbir kentin elde etmediği sayıda, altı kez *neokoros* elde etmiştir. Her ne kadar Side, bu unvanı Perge ve Aspendos kentlerinden çok daha sonra almış olsa da kentte Roma imparator kültürünün Erken İmparatorluk Dönemi ile başladığına işaret eden belgeler vardır. İmparator kültüne hizmet eden *arkhiereus* memuriyeti MS I. yy'dan gelen yazıtlarda belgelenmiştir. Bir diğer önemli belge ise Nollé'nin de ifade ettiği üzere Side'nin daha İmparator Vesapasianus Dönemi'nde imparator kültü ile ilişkili *Pentaeterik Agonlar* düzenlemesidir¹²⁸⁷. F. Baz'ında çalışmasında dikkat çektiği üzere, Side'de MS I. ve II. yy'larda imparator kültüne yönelik düzenlemeler mevcut olsa da, bu düzenlemeler *neokoros* kapsamında gerçekleştirilmemiştir¹²⁸⁸.

Side'de Augustus ve Iulius - Claudiuslar Hanedanlığı üyelerinin Roma imparator kültü ile ilişkili tapınım gördüğüne dair belgeler mevcut değildir. Roma imparator kültü ile yakın ilişkili Dea Roma kültürünün varlığı Side'de MÖ 188 yılından itibaren bilinmektedir¹²⁸⁹. MS I. yy'a tarihlendirilen yazıtlar, bu kültürün rahipliğinin kentteki en yüksek memuriyet olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde bu kültürün rahipleri imparator kültü rahipliğini de yürütmekteydiler. Dea Roma Kültü, Anadolu kentlerinde ilk olarak imparator kültü ile birlikte tesis edilmiştir. Anadolu'da birçok kentte Augustus ve Dea Roma tapınakları inşa edilmiştir. Side'de Augustus ve Dea Roma kültüne işaret eden belirtiler mevcuttur. MÖ I. yy'ın üçüncü çeyreğinde inşa edildiği düşünülen Dionysos

¹²⁸⁴Hem Aspendos hem de Side sikkeleri üzerinde *neokoros* ifadesi I. Valerianus ve Gallienus ortak yönetimi ile görülmektedir.

¹²⁸⁵Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 38, 57. Bununla birlikte Attaleia kentinde imparator kültü memuriyeti ve bu kültürle ilgili *agonlar* yazıtlar aracılığı ile belgelenmiştir. Örneğin M. Gavius Gallicus'un onurlandırıldığı yazıt (Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 93-94).

¹²⁸⁶E. N. Lane (1975). *Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis 2. The Coins and GeMS Leiden*: Brill, s. 151 No. 53. Bununla birlikte Side'de olduğu gibi Sillyon kenti de *asylon* statüsünü basmış olduğu sikkeleri üzerinde de tematize etmiştir. Bk. SNG PFPs IV, No. 960.

¹²⁸⁷Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 85; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 367 Yazıt No.75.

¹²⁸⁸Baz, 2012, **a.g.k.**, 35.

¹²⁸⁹Mellor, 1975, **a.g.k.**, 88; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 64, 122. Bununla birlikte kültürle ilgili yazıtlar ilk olarak Erken İmparatorluk Dönemi'nden gelmektedir.

Tapınağı (?) bu tarz bir kültürel düzenleme için inşa edilmiş olabilir¹²⁹⁰. Tapınağa yakın bir noktada ele geçen Augustus portresi ve ayrıca tapınağın inşa edildiği dönem, bu tarz bir kült düzenlemesini akla getirmektedir. Side'deki Dionysos Tapınağı (?) da Augustus ve Dea Roma onuruna Side'nin kendi imkanlarıyla yaptığı *munizipial* bir tapınak olabilir.

Kentte ele geçen ve MS I. yy'a tarihlendirilen yazıtlarda Dea Roma ve imparator kültü başrahipliğinden bahsedilmektedir¹²⁹¹. **Kat. No. 14**'te onurlandırılan *Demiourgos* M. Annius Afer'den Dea Roma ve imparator kültü başrahibinden *ἱερεὺς Θεᾶς Ῥώμης καὶ ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν* şeklinde bahsedilmesi, bu kişinin birden fazla imparatorun kültüründe başrahiplik yaptığını göstermektedir¹²⁹². Muhtemelen onurlandırılan kişi uzun yıllar bu görevde bulunmuştu. **Kat.No. 15**'te ise imparator kültü başrahibinden *ἱερεὺς Θεᾶς καὶ Ῥώμης ἀρχιερεὺς Καίσαρος Σεβαστοῦ* şeklinde bahsedilmektedir¹²⁹³. Bununla birlikte **Kat. No. 14 ve 15**'te onurlandırılan kişilerin imparator kültü bağlamında düzenlenen *pentaterik* oyunları finanse ettiği anlatılmaktadır. Söz konusu iki yazıt kentte imparator kültürünün varlığını açık bir şekilde göstermektedir. Bununla birlikte **Kat No. 14 ve 15**'teki yazıtlarda direkt olarak *neokoros* kavramından bahsedilmemektedir. Bu durum imparator kültü ile ilgili aktivitelerin *neokoros* kapsamında gerçekleştirilmediğini göstermektedir¹²⁹⁴.

Epigrafik ve nümizmatik belgeler Side'nin ilk olarak MS III. yy'da *neokoros* elde ettiğini göstermektedir¹²⁹⁵. **Kat. No. 4**, I. Valerianus – Gallienus ortak yönetiminin başlangıcında (MS 254-255) iki *neokoros* kutsal alanına sahip olduğunu belgelemektedir¹²⁹⁶. Bu tarihten önceye giden Side'nin *neokoros* elde ettiğine dair belgeler yoktur. Ayrıca kent sikkeleri üzerinde *neokoros* lejantı yine ilk olarak bu iki imparatorun ortak yönetimi sırasında başlamaktadır. Athena Tapınağı'nın *neokoros* özelliği I. Valerianus – Gallienus Dönemi'nden gelen sikkeler üzerinde bilhassa vurgulanmıştır. Muhtemelen bu dönemde önce Athena, daha sonra ise Apollon tapınağı

¹²⁹⁰Soykal-Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 424.

¹²⁹¹Genel olarak bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, Yazıt No.44; Nollé, 2001, **a.g.k.**, Yazıt No. 71, 73, 75, 77, 81, 116.

¹²⁹²Bu ifade kentte birden fazla imparatorun, belki de imparator eşinin, özellikle de arka arkaya yönetime geçen imparatorların kültürel onurlandırıldığını göstermektedir. Benzer yazıtlar için bk. Nollé, 2001, **a.g.k.**, 373-374 Yazıt No.81, 421 Yazıt No.116.

¹²⁹³Nollé, 2001, **a.g.k.**, 361, 367.

¹²⁹⁴Ayrıca bk. Baz, **a.g.k.**, 35.

¹²⁹⁵Side'ye MS I. ve II. yy'larda *neokoros* verilmediğine dair görüşler için genel olarak bk. Baz, 2012, **a.g.k.**, 29-46.

¹²⁹⁶Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 317-319 Yazıt No.44.

neokoros statüsü elde etmiştir¹²⁹⁷. Bu dönem içerisinde üçüncü bir *neokoros* elde eden Side¹²⁹⁸, Aurelianus Dönemi'ne (MS 270-75) kadar bu statüsünü korumuştur. İmparator Tacitus Dönemi'ne tarihlendirilen **Kat. No. 3** ise kentin altı kez *neokoros* (ἑξάκις νεωκόρος) olduğunu belgelemektedir¹²⁹⁹. Kuşkusuz bu durum kent için önemli bir gurur kaynağıydı. Zira kentte ele geçmiş başka bir yazıt üzerinde de ἑξάκις νεωκόρος lejantı okunmaktadır¹³⁰⁰.

Tacitus Dönemi'ne (MS 275-276) tarihlendirilen ve Side kentinin üç önemli organı *Boule*, *Gerusia* ve *Demos*'un Kutsal Senato'nun temsili bir heykelini dikmesini konu alan **Kat. No. 3**'de, Athena Tapınağı'nın bir *neokoros* tapınağı olduğu geçmektedir¹³⁰¹. Söz konusu tapınak yarım adanın ucunda Athena'ya adanmış olan tapındı ve bu tapınak bir imparator kültü yeri olarak düzenlenmişti¹³⁰². Yazıtta geçen “*imparatorun büstlerinden oluşan kutsal hediyeler*” ifadesi ile imparator Tacitus'un kente göndermiş olduğu portreler anlaşılmaktadır¹³⁰³. Nollé'ye göre bu hediyeler Athena ve Dionysos'un *neokoros* kutsal alanlarına yerleştirilmiş olmalıdır¹³⁰⁴. Zira Side kentinin *Boule*, *Gerusia* ve *Demosu* imparatorun göndermiş olduğu hediyelere teşekkürü, kutsal senatonun temsili bir heykelini bu hediyelerin yanına yerleştirerek göstermiştir¹³⁰⁵. **Kat. No. 3** açık bir şekilde *neokoros* tapınaklarında imparatorların *synnaos* şeklinde tapınım gördüklerini ve imparatorların portrelerinin, büyük olasılıkla portre büstlerinin kutsal alana yerleştirildiğini kanıtlamaktadır¹³⁰⁶.

¹²⁹⁷ Belki de **Kat. No. 69**'da Athena ve Apollon'u bir tapınak modeli üzerinde el sıkışırken gösteren sikke tasviri, Side'nin bu iki tanrısının kutsal alanlarının elde etmiş olduğu *neokoros* statüsünü tematische etmektedir. Ayrıca bk. **Tip III. XIII. I. Athena ve Apollon Sidetes**.

¹²⁹⁸ Kent sahip olduğu üç *neokoros* kutsal alanını sikkeleri üzerinde gururla tasvir etmiştir. Galleinus Dönemi'nden gelen **Kat. No. 117**'deki sikke üzerinde görülen yan yana üç tapınak modeli kentin sahip olduğu üç *neokoros* kutsal alanına gönderme yapmaktadır.

¹²⁹⁹ Kentin elde etmiş olduğu *neokoros*larla ilgili olarak bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 254-255; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 122-125.

¹³⁰⁰ Side'de ele geçmiş olan başka bir yazıtta benzer şekilde “ἑξάκις νεωκόρος” unvanı belgelenmektedir. Bk. Nollé, 2001, **a.g.k.**, 417 Yazıt No. 112.

¹³⁰¹ Yazıtta Athena Tapınağı'nın yanında aynı zamanda Dionysos kült alanının da *neokoros* statüsü elde ettiği geçmektedir. Nollé, yazıttan hareketle Dionysos ile ilgili *neokoros* kült alanının, Side Gerusiası'nın toplantı salonunda küçük bir şapel olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 290.

¹³⁰² Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 123; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 77.

¹³⁰³ Nollé, imparator tarafından en az iki portrenin kente hediye olarak gönderildiğini ifade etmektedir (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 289).

¹³⁰⁴ Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 289.

¹³⁰⁵ Nollé, muhtemelen her *neokoros* kutsal alanına bir heykelin yerleştirilmiş olabileceğini ifade etmektedir (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 289).

¹³⁰⁶ İmparator kültünün başka bir tanrının tapınağında birlikte düzenlenmesine Anadolu'da çok sık rastlanılmaktadır. Ephesos Artemis kutsal alanında imparator Augustus (H. Engelmann (1993). Zum Kaiserkult in Ephesos. *ZPE*, (97), s. 279-280.); Sardes Artemis Tapınağı'nda, kolossal portre büstleri de

Kat. No. 3'te imparatorun hediye ettiği portrelerin konulduğu yer ile kentte *neokoros* kapsamında oluşturulan bir alandan bahsediliyor da olabilir. Side *Gerusiasının* yapmış olduğu adak hediyesi bu alana yerleştirilmiş olabilir¹³⁰⁷. İmparator kültü bağlamında bu tarz düzenlemeler bilinmektedir¹³⁰⁸. Örneğin böyle bir düzenleme Side'nin komşusu Aspendos kentinde karşımıza çıkmaktadır. Aspendos'ta İmparatorluk Dönemi'nde inşa edilmiş *agorada* yer alan *bazilikanın* kuzey yan salonunda imparator kültürünün uygulandığı görülmektedir¹³⁰⁹. Philostaratos'un Tyanalı Apollonios'un hayatını anlattığı eserinde, Aspendos kentinde tahıl sorunu yüzünden patlak veren bir isyan sırasında kentin valisi öfkeli kalabalıktan, *agorada* yer alan Tiberius'un heykeli ve çeşitli adak eşyalarından oluşan alana sığınarak korunmuştur. Bu alan Philostaratos'un ifadesi ile Olmypia Zeus'tan daha kutsal ve dokunulmazdı¹³¹⁰. Benzer düzenleme imparator kültü bağlamında Side kentinde de yapılmış olabilir. M Binası olarak tanımlanan yapının içerisindeki imparatorlar salonu, bu tarz bir düzenlemeye hizmet ediyor olabilir. Buradaki nişler içerisinde imparator büstleri ve çok sayıda heykeltıraşlık eser ele geçmiştir. Mellink¹³¹¹, Mansel¹³¹², Alanyalı¹³¹³ ve Yurtsever¹³¹⁴ M Yapısı içerisinde yer alan bu mekânın imparator kültüne hizmet ettiğini belirtmişlerdir¹³¹⁵. Bununla birlikte bu alan yazıtta da geçtiği şekliyle imparatorların kutsal hediyelerinin konulduğu alan olarak da yorumlanabilir. Zira bu mekân H. S. Alanyalı'nın da açıkça belirttiği üzere Side kentinin kimliğini yansıtan *represenativ* bir yapıydı¹³¹⁶. Ancak kültürel onurlandırma kuşkusuz Athena Tapınağı'nın içerisinde *synnaos* şeklinde gerçekleştirilmekteydi. *Neokoros* kapsamındaki kültürel düzenleme Side'nin önde gelen tanrıalarının tapınaklarında gerçekleştirilmekteydi. Esase bu durum Side'ye komşu diğer Pamphylia kentlerindeki

ele geçen Antoninus Pius ve eşi Faustina Maior (Price, 2004, **a.g.k.**, 252-253; Burrell, 2004, **a.g.k.**, 103-104.); Didyma Apollon tapınağında Gaius Caligula (Witulski (2007), s. 42-43; Winter (1996), s. 30-31. Dp. 227. Ayrıca s.340. No.40.); Bergama Dionysos Tapınağı'nda Caracalla (Radt (1999), S. 192.) ve Termessos Artemis Tapınağı'nda Antoninus Pius için yapılan kültürel düzenlemeler bir imparatorun başka bir tanrının tapınağında birlikte tapımına güzel örneklerdir (İplikçioğlu, Çelgin, Çelgin, 1991, **a.g.k.**, 10., Yazıt No. 2).¹³⁰⁷Söz konusu adak "Kutsal Senato'yu sembolize eden bir heykel, olasılıkla kutsal senatonun *personifikasyonu* olmalıdır.

¹³⁰⁸Bk. Süß, 2003, **a.g.k.**, 249-250.

¹³⁰⁹Price, 2004, **a.g.k.**, 314. Ayrıca bk. Süß, 1999, **a.g.k.**, 45 Dipnot 169.

¹³¹⁰Philostratos, *Apollonius*. The Life of Apollonius of Tyana with The Epistles of Apollonius (Ed: F. C. Conybeare), I, XV. Ayrıca bk. Pricce, 2004, **a.g.k.**, 314.

¹³¹¹M. J. Mellink (1955). *Archaeology in Asia Minor*. *AJA*, (59/3), s.238.

¹³¹²Mansel, 1963, **a.g.k.**, 121; Mansel, 1965, **a.g.k.**, 908; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 179.

¹³¹³Alanyalı, 2018, **a.g.k.**, 81-84.

¹³¹⁴Yurtsever, 2019, **a.g.k.**, 279.

¹³¹⁵Ayrıca bk. J. Süß (1999). *Kaiserkult und Stadt. Kultstätten für römische Kaiser in Asia und Galatia*, Inaugural Dissertation. München: Ludwig-Maximilians-Universität, s. 45 Dipnot 169.

¹³¹⁶Alanyalı, 2018, **a.g.k.**, 84.

düzenlemeyle benzerdi. Side kenti de elde etmiş olduğu *neokoros*lar için yeni tapınak inşa etmek yerine, kentte var olan tanrıların tapınaklarını kullanmıştır¹³¹⁷. Bu durum tapınakların içerisinde onurlandırılan tanrının kült heykelinin yanına imparatorun heykeli veya portresinin konulması ile çözüme kavuşturulmaktaydı¹³¹⁸.

Kat. No. 3'deki yazıttan Side kentindeki Athena kültü için en önemli bilgiyi öğrenmekteyiz. Yazıtta kutsal alanı *neokoros* kült alanı olan Athena için *asylon* sağlayan tanrıça olarak bahsedilmektedir. *Asylon* statüsü ilk olarak imparator Aurelianus Dönemi sikkeleri üzerinde 'Αθηνᾶ ἄσύλῳ Σιδητῶν lejantı ile tematize edilmiştir (**Kat. No. 81**)¹³¹⁹. Athena Tapınağı'nın elde ettiği *asylon* statüsü, tapınağın önemini göstermesi açısından oldukça önemlidir¹³²⁰. Sadece bu durum bile Athena'nın Side kentinin baş tanrıçası olduğunu ispat için yeterlidir. Bir yerin dokunulmazlığı anlamına gelen *asylon*, tüm kutsal alanlar için geçerliydi¹³²¹. Bu hak, Roma İmparatorluk Dönemi'nde genelde kentlerin baş tanrıalarının kutsal alanlarına önemli bir ayrıcalık olarak tanınırdı¹³²². Zira Brackertz ortaya koyduğu ana özellikler içerisinde, kentin baş tanrıçasının kutsal alanın *asylon* hakkına sahip olması gerektiğini belirtmektedir¹³²³. Yazıt, Side'deki *Boule*, *Gerusia* ve *Demos*'un kutsal senatonun bir temsilini dikmesini konu edinmektedir. Yazıtta Side'nin kutsal ve büyük Gerusiası'nın hem Athena hem de tanrı Dionysos'un kutsal alanı ile ilgili *neokoros* faaliyetlerini yürüttüğü anlaşılmaktadır.

Side Athena Tapınağı'nın *synnaos* özelliğini Side *Demosu*'nun Pompeius için almış olduğu bir onurlandırma yazıtında da görmekteyiz (**Kat. No. 23**). Limanın yanında N1 olarak adlandırılan tapınağın güneybatı tarafında bulunan yazıtta Pompeius tanrıları

¹³¹⁷Nollé'nin de belirttiği üzere kentin *neokoros*lar için sıfırdan yeni tapınak inşa etmesi beklenmeyecek durumdur (Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255).

¹³¹⁸Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255.

¹³¹⁹Sikke tasviri için bkz. SNG PFPs IV, No.889.

¹³²⁰Side'nin komşusu ve aynı zamanda rakibi olan Perge'de Artemis Tapınağı'nın da *asylon* statüsü bulunmaktaydı. Ancak Perge Artemis Tapınağı *asylon* statüsünü, Side kentinden çok daha önce MS I. yy'da elde etmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 90 Dipnot 109; Şahin, 1999, **a.g.k.**, 72 Yazıt No.56; Özdizbay, A. (2008). Pamphylia - Perge Tarihi ve Roma İmparatorluk Dönemi Öncesi Perge'nin Gelişimi: Güncel Araştırmalar Işığında Genel bir Değerlendirme. İ. Delemen – S. Çokay-Kepçe – A. Özdizbay – Ö. Turak (Eds.), *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı EUERGETES Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag*. Antalya: AKMED, s. 851-852.

¹³²¹Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 84-85; Rachet, 2005, **a.g.k.**, 51-52 (*Asylonrecht*). *Asylon* statüsünün tarihsel gelişimi ile ilgili genel olarak bk. S. Sarıkaya (2012). *Asylonia: Zaman içindeki tarihsel gelişimi*. N. E. Akyürek Şahin - B. Takmer - F. Onur (Eds.), *Eskiçağ Yazıları 2* içinde. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 67-78.

¹³²²Örneğin Side'nin komşusu Perge kentinde an akült olan Artemis'in kutsal alanı, Sillyon kentinde ana kültü oluşturan Men kutsal alanına, Ephesos kentinde Artemis kutsal alanına *asylon* statüsü tanınmıştır.

¹³²³Brackertz, 1976, **a.g.k.**, 156.

eşdeğer şekilde onurlandırılmıştır¹³²⁴. Pompeius için Side kentinin yapmış olduğu tanrısal düzeyde onurlandırma, kentin baş tanrıçası Athena'nın tapınağında *synnaos* şeklinde gerçekleştirilmiş olmalıydı¹³²⁵. Yazıtın liman tarafında, tapınakların olduğu bölgede, bulunmuş olması şaşırtıcı değildir. Çünkü Pompeius'un Küçük Asya kıyılarında korsanlara karşı kazanmış olduğu zafer birçok liman kenti gibi Side'yi de ihya etmiştir¹³²⁶. Bu yüzden Pompeius'un Side'nin baş tanrıçası olan ve kentte deniz ticaretinin ve limanların koruyucu tanrıçası olarak onurlandırılan Athena Tapınağı'nda tanrısal düzeyde onurlandırıldığını söyleyebiliriz¹³²⁷.

Roma İmparator kültü bağlamında Side Athena Tapınağı'nda benzer bir düzenlemeyi sikkeler aracılığı ile öğrenmekteyiz. İmparator Caracalla'nın yalnız yönetimde olduğu dönemde (MS 211-217) gerçekleştirilmiştir. İmparator Caracalla Dönemi'nden gelen sikkelerin arka yüz tasvirlerinde tanrıça Athena ile birlikte imparator portresi tasvir edilmiştir¹³²⁸. İmparator Caracalla yalnız yönetimde olduğu dönemde kendi portre büstünü gemiyle Side'ye göndermiş ve Athena Tapınağı'na yerleştirilmiştir¹³²⁹. Sikke üzerinde görülen gemi tasviri, imparator Caracalla'nın portresinin gemi yoluyla Side'ye gönderildiğini göstermektedir (**Kat. No. 87**). Caracalla'nın tek başına imparator olduğu dönemden gelen bir arka yüz tasvirinde, imparatorun portresi tanrıça Athena dışında ayrıca kent personifikasyonu ile birlikte tasvir edilmiştir¹³³⁰.

¹³²⁴Magnus Pompeius, MÖ 67 yılında Anadolu'nun güney kıyılarında korsanlara karşı büyük bir başarı kazanmış ve birçok kent tarafından onurlandırılmıştır. Bkz. Bean, 1965, **a.g.k.**, 15; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 334-335; Adak, Akdoğu-Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 91.

¹³²⁵Nollé "ἰσοθεός τιμή" ifadesinden Pompeius'un Athena ve Apollon tapınaklarının birinde "σύνναος" olarak tanrısal düzeyde onurlandırıldığını, bunun anlamının ise Pompeius'un bir heykelinin bu tanrılardan birinin tapınağına dikildiğini ve kültünün birleştirildiğini ifade etmektedir. Bkz. Nollé 1993, s. 34 ve 112;

¹³²⁶Pompeius korsanlara karşı zaferden sonra özellikle Akdeniz ticaretinde önemli rol oynayan kentlerde onurlandırmalar elde etmiştir. Bkz. F. Miltner (1952). Cn. Pompeius Magnus (No.31). *RE*, (XXI/2), s.2101; Bean, 1965, **a.g.k.**, 15.

¹³²⁷Pompeius için benzer bir onurlandırma Anadolu'da Apollon'un kehanet merkezinin bulunduğu Klaros kentinde görülmektedir. Kentteki kutsal cadde üzerinde Pompeius'un bir heykeli dikilmiştir. Bkz. E. I. Faultisch (1997). *Hellenistische Kultstatuen und ihre Vorbilder*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, s. 139., Dipnot. 562; N. Şahin (1998). *Klaros. Apollon Klarios Bilcilik Merkezi*. İstanbul: Ege Yayınları, s.33-34.

¹³²⁸Nollé, 1990, **a.g.k.**, 252 Res. 13 No. 60-61.

¹³²⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 112 Dipnot 300. Roma İmparatorluk Dönemi'nde imparatorların başka bir tanrının tapınağında onurlandırılmasına başka bir örnek Bergama Dionysos Tapınağı verilebilir. Roma Dönemi'nde tapınağına eklenmiş olan ve bronz levhalardan oluştuğu tahmin edilen yazıt tapınakta tanrı Dionysos'un yanında imparator Caracalla'nın da kültüsel onurlandırıldığını göstermektedir. Tapınakta İmparator Caracalla'ya "Yeni Dionysos" olarak tapınılmıştır. W. Radt (1999). *Pergamon. Geschichte und Bauten einer antiken Metropole*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s. 190-192.

¹³³⁰Kent Personifikasyonu ile esasen vurgulanmak istenen Caracalla portresinin Side'ye gelmesidir. Bu kuşkusuz kent için önemli olaylardan bir tanesidir. İmparator Caracalla'nın portre büstünü gösteren sikke tasviri için bk. Nomos AG > Auction 15, Lot. 269. 22 October 2017 (<https://nomosag.com/>)

IV. I. V. *Kült personeli*

Kentlerde tapınım gören tanrıların kültüel aktivitelerinden yüksek derecedeki *Magistratlar* ve rahipler sorumluydu. Bu memuriyetlere eşlik edenler kültüel aktiviteleri uygulamak, denetlemek ve belirlemekle görevliyidiler¹³³¹. Kentlerdeki zenginler ve önde gelen aileler, genellikle bu memuriyetlere hizmet eder ve finansal olarak desteklerdi¹³³². Özellikle bazı önemli kült memuriyetleri kentlerdeki önde gelen ailelerin tekelinde olabiliyordu. Zira bu memuriyetlere eşlik etmek sosyal anlamda önemli bir itibar kazanımıydı¹³³³. Oldukça pahalı ve zahmetli olan bu meuriyetler aynı zamanda satılabilmektedir¹³³⁴.

Her kentte karşımıza çıkan danışma meclisi (*boule*) ve halk meclisi (*demos*) gibi politik kurumlar Side kentinde de önemli görevler icra eden kurumlardı¹³³⁵. Erken İmparatorluk Dönemi'nde Side'nin en önemli iki organı olan *boule* ve *demos*, Geç Roma Dönemi'nde yaşlılar meclisi olarak adlandırılan *gerusia* eklenmiştir¹³³⁶. Erken İmparatorluk Dönemi'nde kentte yapılan politik, sosyal ve dini amaçlı görevlerde *boule* ve *demos* etkili iki kurumdu. Geç Roma Dönemi'nde ise yazıtlarında belgelediği üzere *gerusia*, bu iki kuruma göre daha önemli bir kurum olarak görülmektedir¹³³⁷. Bu kurumların kentte yürütmüş olduğu çok sayıda *liturjk* memuriyetler vardı. *Arkhierous*, *Agonothetes*, *Gymnasiarkhie*, *Agoronomia*, *Demiurgia* gibi görevler bunlardan bazılarıdır. Kentteki en üst memuriyet ise Anadolu'nun birçok kentinde olduğu gibi *Demiurgia* memuriyetiydi. Bir yıllığına bu memuriyete seçilen kişi aynı zamanda yıla da adını vermektedir. Memuriyetlerin süresi genellikle bir yıldı, kentte ele geçen yazıtlar aracılığı ile bu memuriyetlere hizmet eden bazı kişilerin isimleri belgelenmektedir.

Side'de bu üç önemli kurumun üstlendiği memuriyetlere eşlik edenler kentin zengin, aristokrat kişileri idi. Ele geçen çok sayıda yazıtta kentin önemli zenginleri, *boule*, *demos* ve *gerusia* tarafından yürüttükleri memuriyetler dolayısıyla onurlandırılmıştır¹³³⁸.

¹³³¹J. Scheid (2004). Der Priester. A. Giardina (Ed.), *Der mensch der römischen Antike* içinde. Essen: Magnus Verlag, s. 81.

¹³³²Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 64-65.

¹³³³Bk.Sonnabend, 1999, **a.g.k.**, 292; Price, 2004, **a.g.k.**,380.

¹³³⁴Memuriyetlerin satılması özellikle Helenistik Dönem Anadolu'sunda bir modaydı. Buna karşın Roma İmparatorluk Dönemi'nde bu, nadir karşımıza çıkmaktadır. Bk. Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 74-75; Sonnabend, 1999, **a.g.k.**, 292.

¹³³⁵Side kentindeki politik kurumlar için genel olarak bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 95-103; Bauer, 2014, **a.g.k.**, 244-259.

¹³³⁶Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 95; Bauer, 2014, **a.g.k.**, 244-259.

¹³³⁷Bauer, 2014, **a.g.k.**, 246.

¹³³⁸Genel olarak bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 98-99.

Yazıtlar aracılığı ile bilinen bu kişiler kentin önde gelen tanrıları ve imparator kültü ile ilgili kült memuriyetlerini yerine getirmekteydi. Özellikle *Arkhierous* adı verilen imparator kültü başrahipliği en yüksek makamlardan biriydi ve bu memuriyetlerle ilgili finansal tüm yükümlülük bizzat kendileri tarafından karşılanmaktaydı¹³³⁹. *Arkhierous*ların görevleri arasında imparatorlar ile kent tanrıları onuruna yapılan kurbanlar ve ayrıca imparator kültü ile ilişkili *agon*lar önemli yer tutmaktaydı¹³⁴⁰. Side’de ele geçen bir mezar yazıtında, imparator kültü rahipliği yapan bir çiftin memuriyetliklerinin zirve noktasında ünlü tiyatro gösterileri tertip ettikleri yazmaktadır¹³⁴¹. Yazıtlar, *Arkhierous*ların bu göreve genelde eşleri ile birlikte hizmet ettiklerini belgelemektedir. Bununla birlikte tek başına eşlik eden bayanlar da yazıtlarda belgelenmiştir. Örneğin Modesta adında bir kadın, *arkhierieia* olarak İmparator kültüne hizmet etmiş ve aynı zamanda Side’de, muhtemelen imparator kültü ile ilişkili olan *gladyatör* ve kanlı hayvan gösterileri düzenletmiştir¹³⁴².

Side ve *teritoryumunda* ele geçmiş çok sayıda yazıt, kentin önde gelen tanrılarının kültlerine hizmet eden kişiler hakkında bilgi vermektedir. Bugüne kadar ele geçen yazıtlar başta Athena ve Apollon olmak üzere, Demeter, Zeus, Poseidon, Dionysos, Themis Aphrodite ve Mısır kökenli kültlerin rahipleri hakkında bilgi vermektedir. Rahiplik memuriyetine eşlik edenler ağırlıklı olarak erkeklerdi. Bununla birlikte kadınlar da kentin önde gelen tanrılarının kült memuriyetlerinde bizzat kendileri¹³⁴³ veya eşlerinin yanında görev almaktalardı¹³⁴⁴. Kentteki rahiplik memuriyetinde dikkati çeken ise, görevi yürütenlerin yaşamı boyunca (διὰ βίου) hizmet etmeleri idi¹³⁴⁵. **Kat. No. 6**’da

¹³³⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 97.

¹³⁴⁰Wörle, 1988, **a.g.k.**, 103-105.

¹³⁴¹Nollé, 2001, **a.g.k.**, 541-545 Yazıt No. 226.

¹³⁴²Nollé, 2001, **a.g.k.**, 418 Yazıt No. 112.

¹³⁴³Side’de özellikle Athena, Demeter, Aphrodite ve Artemis kültlerinde kadınların rahibelik makamına hizmet ettikleri yazıtlar aracılığı ile belgelenmiştir. Bunlar arasında örneğin **Kat. No.5**’te de adı geçen ve yaşamı boyunca Side kentinde Athena kültünün rahibelliğini yapan Claudia Rufina; aynı şekilde bir mezar yazıtında adı geçen ve kocası ile birlikte rahiplik makamına hizmet ettiğini öğrendiğimiz Romana zikredilebilir. Bk. Nollé, 2001, **a.g.k.**, 365-367., Yazıt No.74, 541-545 Yazıt No.226.

¹³⁴⁴Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 105.

¹³⁴⁵Benzer durum Roma İmparatorluk Dönemi Anadolu’sunda çok sayıda kentte takip edilmektedir. Örneğin Phaselis kentinde Athena *Polias*’ın rahibi görevini yaamı boyunca sürdürmüştür (Önen, 2008, **a.g.k.**, 324-326 Yazıt No.22). benzer şekilde Attaleia kentinin *panteonundaki* tanrıların rahipleri yaşam boyu bu göreve seçilmekteydi (Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 54). Ankyra ve Ephesos kentlerindeki Dionysos kültü rahipleri de yaşam boyu bu makama hizmet etmekteydiler (B. Öztürk (2010). *Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya’sında Dionysos Kültü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 79 Yazıt No. 1, 85 Yazıt No. 12).

onurlandırılan L. Avidius Maximus, Themis kültüne; Konis, Demeter kültüne¹³⁴⁶; *Demiourgos* Decmus Iunius Zenodotos ise Dinoysos kültüne yaşmaları boyunca hizmet etmişlerdir¹³⁴⁷.

Az sayıda yazıtta rahiplerin görevleri ve kült aktiviteleri hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Zeus Halonites'e adanmış küçük bir altar üzerindeki yazıtta geçen κλειδοφόρος ifadesi, genellikle kadınların görev yaptığı tapınak hizmetçisi anlamına gelmektedir. Nollé'ye göre bu kişi tapınağı açıp, daha sonra kapatmakla görevliydi¹³⁴⁸. Aphrodite rahibi Dionysos Maleis'in onurlandığı bir başka yazıtta ise Aphrodite kutsal alanının bakımı ile ilgili sınırlı bir görevi ifade eden ἐπιστάτης kelimesi geçmektedir¹³⁴⁹. Yazıtlardan ayrıca rahiplik süresi hakkında da bilgi sahibi olmaktayız. Kentte Aphrodite Kutsal Alanı'nda görevli rahiplerin görev süresi beş yıldır¹³⁵⁰. Benzer şekilde Apollon Tapınağı'ndaki rahiplerde beş yıllığına bu göreve seçilmekteydiler. Rahiplik makamına hizmet eden kişilerin aynı zamanda çok sayıda değişik memuriyeti de sürdürdükleri yazıtlardan anlaşılmaktadır¹³⁵¹. Özellikle *demiourgos* memuriyetini yürütenler hem Dea Roma hem de imparator kültü rahipliğine de hizmet etmekteydiler.

Side'de Athena kültü ile ilgilenen rahiplik memuriyeti ve görevleri hakkında çok az bilgi sahibiyiz. Karallia Teritoryumu'ndan gelen bir yazıtta (**Kat. No. 24**), A. Mandrianus Longinus adlı kişinin Side kentinde hem Athena kültü hem de imparator kültünün rahipliğini yürüttüğünü öğrenmekteyiz. Yazıtta onurlandırılan Longinus'un eşi ile birlikte uzun yıllar boyunca Athena rahipliği ve imparator kültü rahipliğini birlikte yürüttüğü geçmektedir¹³⁵². Bu ifade, Side kentinde Athena kültü rahipliğine hem erkeklerin hem de kadınların beraber katıldıklarını göstermektedir¹³⁵³. Longinus aynı zamanda Side'de *prothyteslik* memuriyetine eşlik etmiştir. Daha çok imparator kültü ile ilişkili olan bu memuriyet kentte gerçekleştirilen kurban törenlerindeki sunudan

¹³⁴⁶Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 304 Yazıt No. TEp 3. Karallia teritoryumunda ele geçmiş olan bir yazıtta ise Side'de Demeter kültüne yaşamı boyunca eşlik etmiş olan Konis adında bir kadından bahsedilmektedir.

¹³⁴⁷Nollé, 2001, **a.g.k.**, 368-370 Yazıt No. 76.

¹³⁴⁸Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 275.

¹³⁴⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 259-262 Yazıt No. 3. Yazıtta memuriyet süresinin sonunda Dionysos Maleis tarafından Aphrodite'ye sunulan bir Eros'tan bahsedilmektedir.

¹³⁵⁰Nollé, 2001, **a.g.k.**, 387-388 Yazıt No. 98.

¹³⁵¹Örneğin kentteki en üst makam olan *demiurgia* memuriyetine hizmet eden Tiberius Iulius Magnus, Apollon kültü rahipliği yanında *arkhiereia*, *agonothesia*, *gymnasiarkhia* memuriyetlerine hizmet etmekteydi. Bk. **Kat. No. 15**.

¹³⁵²Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 195, Yazıt No. TEp 1. A. Mandrianus Longinus aynı zamanda eşi ile birlikte Side'de Athena kültünün rahipliğini yürütmüştü.

¹³⁵³Bean, 1965, **a.g.k.**, 37; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 104-105, 205.

sorumluydu¹³⁵⁴. Aurelius Mandrainus Longinus ayrıca Side’de gladyatör dövüşlerini ve vahşi hayvan gösterilerini düzenlemiştir. Aynı yazıtta bu oyunların Side vatandaşı olan ve aynı zamanda Roma konsüllüğü de yapmış T. Licinnius Mucianus tarafından kente miras olarak bırakıldığından bahsedilmektedir¹³⁵⁵.

Karallia teritoryumunda, Kome Pisarissos’da ele geçmiş olan başka bir yazıtta (**Kat. No. 25**) onurlandırılan Aurelius Kononianus Solon adlı kişinin eşinin, Side’de Athena kültü memuriyetinde rahibelik görevi icra etmiş olduğu anlatılmaktadır¹³⁵⁶. Kentte bulunmuş olan başka bir yazıtta da Athena kültü rahipliğinde kadınların üstlendiği görev belgelenmektedir (**Kat. No. 5**). Kent için önemli memuriyetler yerine getirmiş olan ve önemli bir aileye mensup T. Flavius’un onurlandırıldığı yazıtta, eşi Claudia Rufina’nın yaşamı boyunca (δὶ ἄ βίου) Side’de Athena kültü memuriyetine eşlik ettiği anlatılmaktadır. Yazıtta onurlandırılan T. Flavius’un *Demiurgia* memuriyetinin yanında aynı zamanda *Dea Roma* Kültü ile İsis - Sarapis kültü rahipliğini de yürüttüğünü öğrenmekteyiz¹³⁵⁷. Side’de Ahena kültü rahipliğinde erkeklerin ve kadınların önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Athena kültünün memuriyetlerini yürütenler yazıtlardan öğrendiğimize göre aynı zamanda İmparator kültü ve Dea Roma kültünün de rahipleriydi.

IV. I. VI. *Değerlendirme*

Epigrafik belgeler ve literatür anlatımları Athena kültünün Side’de ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı hakkında kesin bilgiler vermemektedir. Büyük Kolanizasyon faaliyetleri sırasında kültü Akdeniz Dünyası’nda hızlı bir şekilde yayılan Athena’nın kültünün Side’ye kolonistler tarafından getirilip getirilmediği ise kesin değildir. Hem Strabon hem de Arrianus’un anlatımlarında geçen Side’nin Aiolia kenti Kyme’nin bir kolonisi olduğu ifadesi, Kyme ile Side arasında Athena kültü bağlamında bir birlikteliğin olmaması dolayısıyla da dikkat çekicidir. Zira Büyük Kolonizasyon sürecinde kurulan kentlerde kolonistler, ana kültürlerini kolonilerine (*apoikia*) taşımışlardır. Side’de konuşulan yerel dil göstermektedir ki, kent kolonistler buraya gelmeden çok daha önceden kurulmuştu. Aynı zamanda Side’de Yunan Athenası’na kült karakteri bakımından yakın bir yerel tanrıça tapınım görüyor olmalıydı. Bu tanrıça muhtemelen

¹³⁵⁴Karşılaştırmalı olarak bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 199-200; Price, 2004, **a.g.k.**, 348.

¹³⁵⁵Bosch, 1951, **a.g.k.**, 71-72 Yazıt No. 22; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 340-341 Yazıt No. 59. Ayrıca bk. **Kat. No. 24**.

¹³⁵⁶K. Tomaschitz (1998). *Unpublizierte Inschriften Westkilikiens aus dem Nachlass Terence B. Mitfords* (TAM 21). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 23-27 No. 10; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 656-657 TEP 3a.

¹³⁵⁷Bean, 1965, **a.g.k.**, 36-37; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 367.

karakter bakımından Yunan Athenası ile benzer doğu kökenli, olasılıkla Fenike kökenli bir tanrıça olmalıydı. Athena kültünün Side'ye kolonistlerle birlikte taşınmış olabileceği veya zaman içerisinde Side'de tapınım gören yerel bir tanrıça ile kaynaşmış olabileceğine dair henüz kuvvetli bir belge bulunmamaktadır. Özellikle liman kenti Side'de artan ticari ve kültürel faaliyetler neticesinde Sidelilerin kendi yerel tanrıçalarının ikonografisini ve kült karakterini Yunan Athenası ile senkretize ettiği varsayılabilir. Zira kentin arması ve aynı zamanda bereket sembolü olan narın Side Athenası'nın en önemli atribütü olması bu senkretizasyonu göstermektedir.

Athena ile ilgili bugüne dek bilinen en eski epigrafik belge MÖ III. / II. yy'a tarihlendirilen Yunanca – Sidece adak yazıtıdır. Yazıtta geçen “*deaθono*” ifadesi, tanrıçanın Helenistik Dönem içlerinde yerel dildeki varlığını belgelemektedir. Söz konusu adağın Side dilinde sunulması Helenistik Dönem içerisinde tanrıça onuruna yapılan kült aktivitelerinde yerel geleneğin baskın olduğunu işaret etmektedir. Athena kültü ile ilgili tek kaynak Strabon'un anlatımıdır. Strabon'un kentteki Athena Tapınağı'ndan bahsetmesi, Side'de ana kültün Athena'ya ait olduğunu göstermektedir. Strabon'un bahsettiği Athena Tapınağı Side limanın ucunda yer alan ve MS II. yy'a tarihlendirilen tapınağın öncüsü olmalıdır¹³⁵⁸.

Epigrafik buluntular içerisinde az sayıda *epitheton* Athena'nın kült karakteri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Ne yazık ki, Athena'nın kült karakteri hakkında bilgi veren yazıtlar Roma İmparatorluk Dönemi'nden daha erken değildir. Roma öncesi dönemlerle ilgili tanrıçanın kült karakteri hakkında bilgi verecek *epitheton*lar bugün için henüz ele geçmemiştir. **Kat. No. 24**'deki yazıtta geçen *προκαθεζομενη θεός epithetonu* Athena'nın Side'nin tanrısal sahibi, baş (*poliadic*) ve koruyucu tanrıçası olduğunu açıkça göstermektedir. **Kat. No. 25**'de geçen *ἀγιώτατε epithetonu* ise Athena'nın kentin önde gelen tanrıçası olduğuna işaret eden bir başka sıfatıdır. Yazıtlarda Athena'nın Themis ile birlikte zikredilmesi, tanrıçanın Side'de kentin ve hukuk düzeninin de koruyucusu olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Aynı zamanda epigrafik belgelerde Athena'nın isminden türetilen *teoforik* isimler ile sıkça karşılaşılması kültünün kentteki önemine işaret etmektedir.

¹³⁵⁸Bk. Bölüm VI. KUTSAL ALANLAR

Athena'nın kentteki kült karakteri hakkında bilgi veren en önemli belge, *Epibaterion Bayramı*dır. Denize açılma bayramı olan Epibaterion, Athena'nın kentte gemi seyahatinin ve limanın koruyucusu olduğunu göstermektedir. Yazıtlar *Epibaterion Bayramı* 'nın başlangıçta sadece Athena onuruna kutlandığına işaret etmektedir (**Kat. No. 6 ve 7**). Side'nin bilinen tek bayramı Epibaterion'un başlangıçta sadece Athena onuruna kutlanması, tanrıçanın kentin baş tanrıçası olduğuna işaret eden bir başka kanıttır. Kentin sahip olduğu liman ve bunun üzerinde yürütülen ticaret, Side'nin en önemli zenginliği idi. Bu yüzden önemli bir liman ve ticaret kenti olan Side'de Athena'ya yüklenen deniz ticaretinin koryucusu olma özelliği şaşırtıcı olmamalıdır. Benzer şekilde Athena kutsal alanının limanın hemen bitişiğinde konuşlandırılması da Athena'nın denizle olan ilişkisini kanıtlamaktadır.

Epibaterion Bayramı'nın Side'de nasıl ve kaç gün kutlandığı bilinmemektedir. Bu bayram, muhtemelen kış aylarında, kesintiye uğrayan deniz ticaretinin baharda tekrar açıldığı dönemde kutlanıyor olmalıydı. Bayram sırasında hiç kuşkusuz, *prosesyon* ve kurban töreni ile *agon*lar düzenlenmekteydi. Ancak kentte bu bayram ve süreçlerine dair bilgi veren tek kaynak *nymphaionda* ele geçen kurban sahnesini konu eden kabartmadır (**Kat. No. 131**). Bayram sırasında gerçekleşen *prosesyonun* kutsal alanda başlayıp daha sonra limanda tanrıçanın resminin gemiye bindirilmesi ile devam ettiğini, sonrasında tiyatro, *agora*, *hamam-gymnasion* yapısı ve diğer kutsal alanlara uğrayarak tekrar Athena kutsal alanında son bulduğunu söyleyebiliriz.

Epibaterion Bayramı'nın Athena onuruna kutlandığı dönemde kentte düzenlenen *agon*lar, *themis* statüsündeydi. Bunlardan “*Andronikiane Themisi*” (**Kat. No. 6, 7**) MS I. yy sonu – MS II. yy başlarında sadece Sidelilerin katılabildiği bir *agondur*. “*Themis Pamphyliake Touesianeios*” (**Kat. No. 8, 9, 10, 16, 17, 18**) ise Severuslar Dönemi'nde (MS 193-235) kutlanmaya başlanan ve Pamphylia Bölgesi kentlerine açık olan bir *agondur*. “*Andronikiane Themisi*” sadece Athena onuruna iken, “*Themis Pamphyliake Touesianeios*” ile hem Athena hem de Apollon onurlandırılmaktadır. Bu iki *themis* dışında ayrıca, Athena ve İmparator kültü için düzenlenen “*Pentaeterik agon*”lar vardır.

Epigrafi belgeler, Athena kutsal alanının yönetici ve İmparator kültüne hizmet ettiğini göstermektedir. Side, *neokoros* tapınağı inşa etmek yerine, kentteki mevcut tapnaklara *neokoros* tesis etmiştir. Yazıtlar, Side'nin altı kez *neokoros* elde ettiğini belgelemektedir (**Kat. No. 3**). Yönetici kültüne dair en erken belge, kentin Pompeius için

yapmış olduğu onurlandırmadır. Pompeius, Athena kutsal alanında tanrılara eş değer bir onurlandırma elde etmiştir. Kentte ilk neokoros ise I. Valerianus - Gallienus Dönemi'nde (MS 253-268) (**Kat. No. 4**) Athena Tapınağı'nda tesis edilmiştir. Ancak, Athena'nın İmparator kültü ile ilişkisini gösteren belgeler Erken İmparatorluk Dönemi'ne kadar geri gitmektedir. Dea Roma ve imparator kültüne hizmet eden *arkhiereus* memuriyeti ve İmparator kültü ile ilişkili *Pentaeterik agon*ların varlığı yazıtlar aracılığı ile MS I. yy'dan beri bilinmektedir. İmparator Caracalla'nın portresinin Side'ye gönderilmesi ve Athena Tapınağı'na yerleştirilmesi de İmparator kültüne yönelik önemli bir düzenlemedir. Benzer bir durum Tacitus Dönemi'nde de (MS 275-276) görülmektedir (**Kat. No. 3**). Yazıtta geçen "*imparatorun büstlerinden oluşan kutsal hediyeler*" ifadesi, imparator portrelerinin Athena Tapınağı'na yerleştirildiğini ve burada birlikte (*synnaos*) tapınım gördüklerine işaret etmektedir. **Kat. No. 3**'den ayrıca, Athena Tapınağı'nın *asylon* statüsüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sikkeler, Athena Tapınağı'nın bu ayrıcalığı Aurelinus Dönemi'nde (MS 270-275) elde ettiğini göstermektedir (**Kat. No. 84**). *Asylon* statüsünün Athena Tapınağı'na verilmesi, Athena'nın Side kentinin baş tanrıçası olduğuna bir kez daha vurgu yapmaktadır.

Yazıtlar, Side'de Athena kültüne hizmet eden kült personelleri hakkında da bilgi vermektedir. Athena kültüne hizmet edenler genellikle, kentte başka önemli görevlere de hizmet eden üst sınıfa mensup kimselerdir. Rahiplik makamına, erkekler ve kadınların yanı sıra evli çiftlerin de hizmet ettiği görülmektedir (**Kat. No. 24**). Yazıtlardan, uzun yıllar boyunca kadınların eşleri ile birlikte Athena kültüne hizmet ettiğini, ayrıca bazı rahiplerin Athena kültü memuriyetini yaşamları boyunca sürdürdüğünü öğrenmekteyiz (**Kat. No. 5**). Kült memuriyetlerinde süre dört yıldır. Athena rahiplerinin, kentte aynı zamanda İmparator kültü ve Dea Roma kültünün de rahipleri olduğu görülmektedir.

Tablo 5. Side’de kült memuriyetlerine hizmet eden kişiler

İsim	Athena	Apollon	Dea Roma	İmparator kültü	Demeter	Mısır Triası	Aphrodite	Dionysos	Diğer	Liturjik memuriyetler
M. Annius Afer		+	+	+					Poseidon	Demiourgos, Agonothetes
A. P. Tuesianus	+	+								Agonothetes
T. Iul. Magnus		+	+	+						Demiourgos, Agonothetes, Gymnasiarkh, Probule
A. Mandrianus Longinus	+			+						Agonothetes, Agoranomos, Quartal, Eirenarkh, Arkhisitonetes, Praktoreus, Prothytes, Curator
Aur. Killaramotiane Ies	+									
Aur. Solon	+									
T. Flavius			+	+		+				Demiourgos, Arkhiprobulos, Arkhisitonetes,
Claudia Rufina	+									
Dionysos Panchares		+								
Dionysos Maleis							+			Epistates
Platon’un Eşi							+			
L. Avidius Maximus									Themis	Agonothetes
Dec. Iun. Zenodotos			+					+		Demiourgos, Emporiarkh
T. Flav. Spartiaticus			+	+						Demiourgos, Arkhiprobulos
Kidramyas									Zeus	Epitropos
Konis					+					
Aur. Quad. Crispa					+					
T. Flav. Fl[avian]us			+							
İsim bilinmiyor		+								
İsim bilinmiyor					+					
Nane									Artemis	
Marc. Quirininus			+	+						Demiourgos, Agonothetes
[...]asetas				+						
[...] Celsianus [...]			+	+				+		Demiourgos
Claudianus [...]			+							Demiourgos
İsmi bilinmiyor			+			+				
Paion oğlu Stesion									Dioskurlar	
Zosimion				+						

Zosimion eşi Romana				+						
Kneis'in oğlu				+						Gymnasiarkh, Dekaprotia
Kneis'in kızı				+						Gymnasiarkh, Dekaprotia
M. Aur. Obrimianus Konon				+						Demiourgos, Agonothetes, Gymnasiarkh, Eirenarkh
Modestus				+						<i>Venationes</i>
Modesta				+						<i>Venationes</i>
T. Flav. Fl[avian]us				+						Demiourgos
M. Aur. Tr.				+						Demiourgos
Antiochianos				+						<i>Venationes?</i>
Zophyros				+						Demiourgos, Agonothetes
Falconianus Artemas										Demiourgos
Aur. Diphilianus Diphilos										Demiourgos, Agonothetes
Vett. Pomp. Claudianus Diogenes										Demiourgos
Titus Licinnius Mucianus										<i>Venationes</i> , Curator

IV. II. Nümismatik Belgeler

Side kentinde Athena oldukça önemli bir role ve anlama sahiptir¹³⁵⁹. Bu anlam ve rol epigrafik ve heykeltıraşlık eserlere kıyasla özellikle nümismatik buluntular ile daha iyi takip edilmektedir. Athena'nın Side'deki rolünü ise en iyi sikkeler üzerindeki tip ve ikonografik çeşitlilik yansıtmaktadır. Klasik, Helenistik ve Roma Dönemlerinde basılan sikkelerin büyük çoğunluğu tanrıça Athena'ya ithaf edilmiştir. Bu durum tanrıçanın kent için taşıdığı anlamı göstermesi açısından önemlidir.

IV. II. I. Side sikkeleri üzerinde Athena ile ilgili semboller ve atribütler

Erken dönem Side sikkeleri üzerinde tanrıça Athena ile ilişkilendirebileceğimiz semboller oldukça azdır. Sikkelerin üzerinde Athena ile ilişkili en erken sembol; nardır (**Kat. No 27-28**)¹³⁶⁰. Nar, Anadolu Ana Tanrıçası Kubaba'nın en önemli atribütü olup, aynı zamanda bereketin sembolüdür¹³⁶¹. Nar, ilk sikke basımlarından başlayıp; sikke basımlarının son bulduğu döneme kadar Side sikkelerinin üzerinde görülmektedir¹³⁶². Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde ağaç şeklinde stilize betimlenen nar, Side kentinin adeta konuşan sembolüdür (**Kat. No. 118**). Side şehrinin arması olan nar aynı zamanda kentte Athena için kutsal bir meyvedir¹³⁶³. Kentin ilk sikke darpları üzerinde nar

¹³⁵⁹Benzer durum Athena kültürünün ana kült olduğu çok sayıda kentte de takip edilmektedir. Örneğin Athena kültürünün dominant olduğu Atina ve Korinth kentlerinde tanrıça benzer anlama ve role sahiptir. Bk. S. Ritter (2002). *Bildkontakte: Götter und Heroen in der Bildsprache griechischer Münzen des 4. Jahrhunderts v. Chr.* Berlin: Reimer Verlag, s. 19-34. Anadolu'da ise çok sayıda kent içerisinde özellikle Bergama ve İlon kentlerinde Athena benzer anlama ve öneme sahiptir. Bk. M. O. Korfmann (2005). Troia/Wilusa: Überblick und offizieller Rundweg mit Informationstafeln verfasst von der Grabungsleitung. Çanakkale: Çanakkale – Tübingen Troia Vakfı, s. 12; Riedel, S. (2016). *Darstellungen der Göttin Athena auf den Münzen von Pergamon und İlon*. Bonn: Habelt Verlag, s. 15-19, 51-52 (genel).

¹³⁶⁰Nar sadece Athena'nın değil aynı zamanda Apollon içinde Side'de kutsaldır. Bk. **V. II. I. Side sikkeleri üzerinde Athena ile ilgili semboller ve atribütler.**

¹³⁶¹Naumann, 1983, **a.g.k.**, 36.

¹³⁶²Nar, Side kentinin sembolü ve kentin armasıdır. Bu yüzden nar tasvirli Side sikkeleri sikke terminolojisinde “Wappenmünze” olarak adlandırılan sikkelere örnek verilebilir. Örneğin Atina kentinin MÖ VI. yy'ın ikinci yarısı içerisinde basmış olduğu *didrachm*iler gibi. Söz konusu sikkeler üzerinde görülen, tekerlek, gorgo, at ve baykuş gibi semboller Atina kenti ile ilişkilendirilmekte ve “Wappenmünze” olarak tanımlanmaktadır. **Kat. No. 27-28**'deki sikkeler Side'nin erken sikkelerindendir. Tıpkı Atina kentinin erken sikke serileri gibi, Side'nin darp ettiği ve üzerinde tanrı ve tanrıça betimi olmayan, buna karşın sadece sembollerin yer aldığı sikkeler “Wappenmünze” olarak adlandırılabilir. “Wappenmünze için bk. B. V. Head (1888). *BMC: Catalogue of the Greek Coins. Attica, Megaris, Aegina*. London: Longmans Yayınevi, s. XII-XIII; H. A. Cahn (1946). Zur frühattischen Münzprägung. *MusHelv*, (3), s. 137-143; S. Dawson (1999). The Athenian Wappenmünzen. *Scholia*, (8), s. 71-78.

¹³⁶³Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 53; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 5; Nollé, 1993, **a.g.k.**, 38-40, 53. Side'nin basmış olduğu sikkeler üzerinde nar motifi ağırlıklı olarak Athena ile birlikte kaşımıza çıkmaktadır. Nar, Klasik ve Helenistik Dönem sikkeleri üzerinde daima Athena'nın yanında verilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde ise Apollon'un da nar motifi ile birlikte tasvir edildiği görülmektedir. Ayrıntılı olarak bkz. Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 2 Dipnot 29.

motifi tanrıça Athena ile ilişkiye götürülmektedir¹³⁶⁴. En erken sikke basımlarından başlayarak Roma İmparatorluk Dönemi de dahil olmak üzere nar, daima kentin tanrısal sahibesi Athena'nın yanında tasvir edilmiştir. Özellikle kent, egemenliğinden yoksun olduğu dönemlerde bile Athena ve nar motifini sikkeleri üzerinde sembol olarak kullanmaya devam etmiştir¹³⁶⁵. Nar, içinde taşımış olduğu çok sayıda çekirdekten ve kana benzeyen sıvısından ötürü bereketin, yaşamın sembolü olarak adlandırılmaktadır¹³⁶⁶. Nar, aynı zamanda Athena Nike'nin karakteristik bir atribütüdür¹³⁶⁷. Başta Hera olmak üzere çok sayıda tanrı ve tanrıçanın atribütü olan nar¹³⁶⁸, ayrıca kitonik özellikler gösteren bir meyvedir¹³⁶⁹. Bu yönüyle tanrıça Athena'nın Side de bereket özellikleri olan bir tanrıça olduğunu söyleyebiliriz.

Erken dönem sikke betimlerinde dikkati çeken önemi bir sembol ise meyve dalıdır. Atlan tarafından genellikle nar olarak tanımlanan bu meyve dalları¹³⁷⁰, bazı

¹³⁶⁴Mansel, 1965, **a.g.k.**, 879-880; Atlan, 1967, **a.g.k.**, 1-2; Franke, 1988, **a.g.k.**, 4; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 244; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 38-40, 53.

¹³⁶⁵Örneğin kentin Lykia kralı Artumphara idaresinde ve Galat kralı Amyntas yönetiminde basmış olduğu sikkeler. Bk. S. Atlan (1958). Eine in Side geprägte lykische Münze. *Anadolu*, (3), s. 89-95; S. Atlan (1975). Side'de Basılan Amyntas Sikkeleri. *Belleten*, (39/156), s. 575 – 589; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 53; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 8.

¹³⁶⁶Yeni yıl başlangıçlarında veya yeni evli çiftlerin eve girişi sırasında kapı eşiğinde bir nar parçalanırdı. Benzer şekilde tarlada da sabanla meyve parçalanırdı. Böylece hem evde hem de tarlada berereket ve şans hâkim olurdu (Baumann, 2000, **a.g.k.**,32).

¹³⁶⁷R. Luyster (1965). Symbolic Elements in th Cult of Athena. *History of Religion*, (5), s. 144. MS II. yy'da yaşamış olan Harpakration tarafından kaleme alınan bir kitapta geçen ve MÖ II yy'da yaşamış olan Heliodoros'a ait bir notta, Atina Akropolü'nde yer alan ve MÖ 480 yılında Pers tahribatı sırasında yıkılmış olan Athena-Nike tapınağında yer alan kanatsız betimlenmiş Athena Nike kült heykeli bir elinde nar, diğer elinde ise miğfer taşıdığı geçmektedir (Luyster, 1965, **a.g.k.**, 136 Dipnot 18; I. S. Mark (1993). The Sanctuary of Athena Nike in Athens: Architectural Stages and Chronology. *Hesperia Supplements*, (26). Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens, s.123. Rekonstrüksiyon önerisi için ayrıca bk. D. Giraud (1994). *Study for the Restoration of the Temple of Athena Nike, Vol. 1b*. Atina: Ypurgeio Politismu, Lev.8-9. O. Benndorf ise Akropolis'teki Athena Nike kült heykelinin, Atinalı komutan Kimon tarafından Eurymedon savaşından sonra dinsel bir trophe olarak Side'den Atina'ya götürüldüğünü öne sürmüştür (O. Benndorf (1879). *Kleine Schriften von Otto Benndorf (Sonnderdrucke): Über das Cultusbild der Athena Nike*. Wien: Druck- und Commissions-Verlag, s. 17-47). Bununla birlikte bu görüş Nollé ve I. S. Mark tarafından olanaksız görülmektedir. Karşılaştırma için bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**,48 Dipnot 74; Mark, 1993, **a.g.k.**, 95 Dipnot 11; Roscher, Lexikon, s. v. Athene, 689.

¹³⁶⁸W. Pötscher (1987). *Hera. Eine Strukturanalyse im Vergleich mit Athena*. Darmstadt: WBG, s. 83-93. Nar, Hera dışında aynı zamanda Astarte, Demeter, Aphrodite, Apollon, Dionysos kültleri ile ilişkilidir (Luyster, 1965, **a.g.k.**, 144; C. Hünemörder (1998). Granatapfel. *DNP*, (4), s. 1203; Baumann, 2000, **a.g.k.**,32).

¹³⁶⁹Nar, aynı zamanda doğumun, ölümün bir sembolüydü. Kitonik yönü özellikle Demeter – Persephone kültünde önemli rol oynamaktadır. Persephone ölümler ülkesinde Hades tarafından nar yemeye zorlanır. Hades'e âşık olması ile birlikte nar, Kore şeklinde vücut bulan yeniden yaşamın sembolü olur (Luyster, 1965, **a.g.k.**, 144-145; Pötscher, 1987, **a.g.k.**, 85; Baumann, 2000, **a.g.k.**, 32; Erhat, 2001, **a.g.k.**, 120; Rose, 2003, **a.g.k.**, 89).

¹³⁷⁰Örneğin bk. Atlan, 1967a, **a.g.k.**, Levha II No.34-40. Muhtemelen Atlan, narın Side'de Athena ile olan ilişkisinden dolayı haklı olarak bu meyve dallarını nar dalı olarak tanımlamıştır.

staterler üzerinde zeytin dalını çağrıştırmaktadır¹³⁷¹. **Kat. No. 33** arka yüzde *quadratum incisum* içerisindeki meyve dalı, Atina kentinin MÖ V. yy içerisinde darp etmiş olduğu baykuşlu sikkelerin arka yüzlerindeki zeytin dalı motifine çok benzemektedir¹³⁷². Erken dönem sikkelerinin Atina ve Korinth etkili olarak Side’de ortaya çıktığını kabul edecek olursak¹³⁷³, Athena’nın hemen yanında betimlenen dalın, zeytin olabileceğini ileri sürmek pekte yanlış olmayacaktır¹³⁷⁴. Gerek nar dalı olsun gerekse de zeytin dalı bereket ve zenginlik sembolüdür¹³⁷⁵. Zeytin, tanrıça Athena’nın kültüründe oldukça önemli bir role sahiptir¹³⁷⁶. Roma İmparatorluk Dönemi’nde zeytin ağacının yaratılmasının konu edildiği sikke betimlemesi, Athena’nın Side kenti için anlamını göstermektedir¹³⁷⁷.

Athena ile ilişkili sembollerden bir diğeri ise Atlan’nın da dikkat çektiği yunus balığıdır. Atlan, Side’de deniz seyahati ile olan ilişkilerinden dolayı yunus balığının Athena ve Apollon’u sembolize ettiğini ifade etmektedir¹³⁷⁸. Yunus balığı denizle ilişkili olan tüm tanrıların önemli bir atribütüdür¹³⁷⁹. Side’de denizle ilişkili tanrılar deniz seyahatinin koruyucu tanrıları Athena ve Apollon’dur.

Athena’nın kutsal hayvanı kabul edilen baykuş, Side sikkelerinde *Arkhegetes* olarak adlandırılan tipte karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 45, 47**). Homeros’ta gök gözlü, baykuş gözlü anlamlarına gelen *Glaukopis* sıfatı, tanrıçanın zekâ ve bilgelik yönünü yansıtan önemli bir *epithetondur*¹³⁸⁰. Sadece *Arkhegetes* tipinde tanrıçanın sağ elinde

¹³⁷¹Bk. Atlan, 1967a, **a.g.k.**, Levha II No. 41-42.

¹³⁷²Bk. Boardman vd., (1966). *Die griechische Kunst*. München: Hirmer Verlag, Lev. 182 No.4-5; Baumann, 2000, **a.g.k.**, 45 No.100.

¹³⁷³Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 7-8, 13-14, 16-17.

¹³⁷⁴Athena’nın Yunan öncesi dönemdeki atribütlerinden biri de ağaçtı. Nilsson, Minos kültüründeki ağaç kültürünün Athena’nın kutsal zeytin ağacını hatırlattığını ifade eder (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 349). Konu ile ilgili olarak ayrıca bk. Simon, 1969, **a.g.k.**, 179-181.

¹³⁷⁵Baumann, 2000, **a.g.k.**, 34, 44.

¹³⁷⁶Zeytin ağacının yetiştirilmesi Tanrıça Athena’ya ithaf edilmektedir. Zeytin Attika bölgesinde tanrıça tarafından Atina kentine hediye edilmiştir. Athena “Moria” olarak aynı zamanda zeytin ağacı yetiştiriciliğinin ve zeytin bahçelerinin koruyucu tanrıçasıydı (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 442; Luyster, 1965, **a.g.k.**, 149; Simon, 1969, **a.g.k.**, 182; Baumann, 2000, **a.g.k.**, 44). Tanrıçanın tanrı Poseidon ile girişmiş olduğu yarış O’nun bu özelliğini kanıtlamaktadır. Çünkü tanrılar Poseidon’un vermiş olduğu kaynak hediyesine karşın Athena’nın zeytin ağacı hediyesini daha değerli bulmuşlar ve Athena’yı Attika bölgesinin hâkimi ilan etmişlerdir (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 442; Simon, 1969, **a.g.k.**, 194-195; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 54; Deacy, 2008, **a.g.k.**, 80).

¹³⁷⁷Bk. **Tip III. XII. Athena zeytin ağacını yaratıyor**

¹³⁷⁸Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 51-52.

¹³⁷⁹M. Wellman (1901). Yunus. RE, (IV.2), s. 2507. Bununla birlikte yunus balığı Apollon kültüründe, özellikle Apollon Delphinios kültüründe önemli bir yere sahiptir. Ayrıca bk. **V. II. I. Side sikkeleri üzerinde Athena ile ilgili semboller ve atribütler**.

¹³⁸⁰*Glaukopis*, Homeros’un eserlerinde Athena için *pallastan* sonra en sık kullanılan *epithetondur* Homeros, *İl.*, I. 206. II. 172. V. 825. VII. 17, 32, 44; Homeros, *Ody.*, I. 44, 80, 178, 221. II. 399, III. 26, 229, 330; *Homeric Hymn*, 28. 5-16). Gök gözlü çakır gözlü anlamına gelen bu sıfat tanrıçanın kutsal hayvanı baykuş

görülen kanatları açık baykuş, Athena'nın koloni ve kent kurucu yönüne işaret etmektedir¹³⁸¹.

Side sikkeleri üzerinde Athena ile ilişkili bir diğer atribüt ise baykuş gibi tanrıça Athena için kutsal olan yilandır¹³⁸². Kitonik anlamı olan yılan¹³⁸³, Athena'nın Minos sanatındaki ikonografisine kadar geri gitmektedir¹³⁸⁴. Yunan sanatında Athena'nın savaşçı yönünü de yansıtan yılan¹³⁸⁵, genellikle Erikhthonios ile ilişkilendirilmektedir¹³⁸⁶. Erikhthonios tanrıçanın *Kourotrophos* yönüne işaret etsede, Side'de tanrıçanın bu karakterini belgeleyecek yazıt ve sikke betimlemeleri ele geçmemiştir¹³⁸⁷. Sikkeler üzerinde yılan ilk olarak, Geç Helenistik Dönem'e tarihlendirilen bronz sikkeler üzerinde görülmektedir (**Kat. No. 58**). Roma İmparatorluk Dönemi'nin en sık darp edilen tipinde

ile ilişkilendirilmiştir (Luyster, 1965, **a.g.k.**, 151; Erhat, 2001, **a.g.k.**, 66; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 56; Deacy, 2008, **a.g.k.**, 80). Glaukopis kelimesinin anlamı için genel olarak bk. W. Pötscher (1997). Die Bedeutung des Wortes ΓΛΑΥΚΩΠΙΣ. Philologus, (141), s. 3-23.

¹³⁸¹Bk. **Tip III. I. Athena Arkhegetes**

¹³⁸²Baykuş ve yılan dışında aynı zamanda zekânın sembolü olan horoz ve karga da Athena'nın kutsal hayvanları arasındadır (E. Küster (1913). *Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion*. Gießen: Alfred Töpelmann Verlags, s. 116; Nilsson, 1955, **a.g.k.** 348; Roscher, *Lexikon*, s. v. Athene, s. 686). Herodotos'un Atina akropolündeki tapınakta yaşadığını söylediği kocaman yılan, büyük olasılıkla Athena Tapınağı'nda barınıyordu (Herodotos, *Tarih*, VIII. 41). Yunanlılar bu yılanı akropolün koruyucusu ve aynı zamanda konuğu olarak görürlerdi. Bu yılan için her ay kurbanlık adak olarak bal çöreği götürürlerdi. Pers savaşları sırasında her zaman yediği bu çöreği yemediği görülmüş ve bu Atinalılar tarafından tanrıçanın, Athena'nın, kenti terk ettiği şeklinde yorumlanmış ve apar topar kenti terk etmişlerdir. Ayrıca bk. Luyster, 1965, **a.g.k.**,145-146.

¹³⁸³Küster, 1913, **a.g.k.**, 116.

¹³⁸⁴M. P. Nilsson, Athena'nın önemli bir atribütü olan yılanı Minos ültüründeki yılanlı tanrıça ile ilişkilendirmektedir. Nilsson'a göre Minos kültüründeki saray ve ev tanrıçası savaşçı tanrıçadan ziyade, evleri, sarayları koruyan bir özelliğe sahipti. Evleri koruyan bu tanrıça ev yılanından geliştirilmişti ve atribüt olarak yılanı sahipti (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 348). Ayrıca bk. W. Pötscher (1963). *Athene. Gymnasium*, (70), s. 408-409; 1963,Pötscher, 1987, **a.g.k.**,176; Deacy, 2008, **a.g.k.**, 38-39.

¹³⁸⁵Küster, 1913, **a.g.k.**,116-117. Özellikle yılanlarla dolanmış aigis savaş sırasında düşmana korku salıp koruma sağlardı.

¹³⁸⁶Küster, 1913, **a.g.k.**, 98-99; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 317; Simon, 1969, **a.g.k.**, 207; Erhat, 2001, **a.g.k.**, 103-104; Rose, 2003, **a.g.k.**, 103-104; Roscher, *Lexikon*, s. v. Athene, 683-684. Yarı insan yarı yılan olan çocuk Erikhthonios mitolojiye göre Athena'nın çocuğu olarak kabul edilir. Erikhthonios daha sonra Atina'nın hükümdarı olacak ve Atinalılar tarafından Atinalılar'ın kök atası olarak onurlandırılacaktır. Atina Akropolü'ndeki meşhur Erechtheion Atina kentinin kutsalları başta Athena, Erechthonios ve Hephaistos için adanmıştı (Schefold und Jung, 1988, **a.g.k.**, 70; F. Durando (1997). *Griechenland. Wiege der westlichen Kultur*. Erlangen: Karl Müller Verlag, s. 178-179).

¹³⁸⁷Hem annesiz bir tanrıça hem de *Parthenos* olmasına karşın Athena aynı zamanda Kourotrophos bir tanrıçaydı. Kourotrophos tanrıça olarak aynı zamanda çocukları sahiplenir, onları evlat edinir ve annelerini, ailelerini tehlikelere karşı korurdu (L. R. Farnell (1896). *The Cults of the Greek States, Vol. I*. Oxford: Clarendon Press, s.344; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 439, 443-44; Pötscher, 1987, **a.g.k.**, 168-169; Rose, 2003, **a.g.k.**, 103). Anne tanrıça olarak, MÖ 460 yıllarına tarihlendirilen bir *stamnos* üzerinde çocuk Erikhthonios'u toprak ana Gaia'dan alırken (Simon, 1969, **a.g.k.**,194-195 Res. 178) veya Berlin Müzesi'nde korunan, Aigis'i üzerinde çocuk Erikhthonios'u taşıyan heykelinde görmekteyiz (V. Brinkmann (2016). *Athen. Triumph der Bilder*, (Ed.: V. Brinkmann). Eine Ausstellung der Liebighaus Skulpturensammlung, Frankfurt am Main, 4. Mai bis 4. September 2016. Petersberg: Michael Imhof Verlag, s.40 Res.13).

tanrıçanın hemen yanında görülen yılan, tanrıçanın kent koruyucu kült karakterine işaret etmektedir (**Kat. No. 59**).

Çok yönlü bir kült karakterine sahip olan Athena, erken dönemlerden itibaren savaşçı kimliği ile ön plana çıkmıştır¹³⁸⁸. Özellikle savaşçı tanrıça olarak taşımış olduğu her bir atribütün kültüründe bir anlamı ve rolü vardır. Side sikkeleri üzerinde de ağırlıklı olarak bu savaşçı kimliğini takip etmek mümkündür. Savaşçı tanrıça olarak ikonografisinde rol oynayan önemli atribütler, miğfer, kalkan, mızrak, aigis ve şimşektir¹³⁸⁹. Bu atribütlerin hemen hemen hepsini Side sikkeleri üzerindeki Athena ikonografilerinde görmekteyiz.

Side sikkeleri üzerinde Athena ilk olarak başında miğfer ile gözükmektedir. Miğfer tanrıçanın “Athena” olarak yorumlanmasında en önemli belirteçlerden biridir¹³⁹⁰. Tanrıçanın istisnasız bir şekilde başında taşımış olduğu miğfer bazen *Attika*, bazen de *Korinth* tipindedir¹³⁹¹. Klasik ve Helenistik Dönem boyunca her iki tip miğfer sikke betimlemelerinde takip edilmektedir. Bununla birlikte Roma Dönemi’nde ise tanrıça istisnasız Korinth miğferi ile sikkeler üzerinde betimlenmiştir¹³⁹².

Miğfer dışında tanrıçanın savaşçı kimliğini yansıtan en önemli iki belirteç ise kalkan ve mızraktır. Her iki atribüt Athena’nın hem koruyucu hem de savaşçı yönünü sembolize etmektedir. Kent koruyucu olarak Athena *Palladion* tipinde, savaşçı tanrıça

¹³⁸⁸Tanrının savaşçı kimliğini yansıtan en erken betimlemelerden biri Mykene’den gelmektedir. Levha üzerinde ortada yer alan ve kalkan taşıyan figür Athena olarak tanımlanmaktadır (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 347, 435 Lev. 24.1; Simon, 1969, **a.g.k.**, 181 Res. 163). Yunan sanatında ise ilk olarak Tenos’ta bulunmuş bir *pithos*un boyun kısmında, babası Zeus’un başından elinde mızrak, başında miğfer ile savaşçı tanrıça olarak doğarken betimlenmiştir (Simon, 1969, **a.g.k.**, 186 Res. 165).

¹³⁸⁹Roscher, Lexikon, s.v. Athene, 678-681; A. Ley (1997). Athena (Ikonographie). *DNP*, (2), s.166; Schollmeyer, 2012, **a.g.k.**, 28; Deacy, 2008, **a.g.k.**, 7-8;

¹³⁹⁰F. Işık’ın da ifade ettiği üzere tanrıçaya ait bazı buluntuların tanımlanması mızrak, aigis ve miğfer gibi Athena’ya özgü belirteçler taşıması ile kesinlik kazanabilir (Işık, 2012, **a.g.k.**, 204)

¹³⁹¹Bununla birlikte Athena bazı tiplerde ve ikonografilerde başında miğfersiz betimlenmiştir. Örneğin İlon Athenası başında miğfer yerine polos taşır (L. Lacroix (1949). *Les reproductions de statues sur les monnaies grecques. La statuaire archaïque et classique*. Liege: Faculté de Philosophie et Lettres, Lev. VII Res. 2-3). Aynı şekilde Bergama kentinde Athena Nikephoros’ta başında polos ile betimlenmiştir (R. Grüßinger — V. Kästner — A. Scholl (2012). *Pergamon. Panorama der antiken Metropole, Begleitbuch zur Ausstellung*. (Eds.) R. Grüßinger — V. Kästner — A. Scholl. Berlin: Michael Imhof Verlag, s. 174 Res. 1, 547 Res. Kat. 6.52).

¹³⁹²Buna karşılık Roma Dönemi’nden gelen heykeltıraşlık buluntular içerisinde attika miğferli Athena başı vardır. Bk. **Kat. No. 125**.

olarak Athena *Promakhos* tipinde kalkan ve mızrak önemli atribütlerdir¹³⁹³. Bazı sikke tipleri haricinde Athena sürekli mızraklı betimlenmiştir¹³⁹⁴.

Athena'nın Side sikkeleri üzerindeki önemli bir atribütü ise şimşek demetidir. Mızrak ve kalkan gibi şimşek demeti de Athena'nın koruyucu ve savaşçı kült karakterini sembolize etmektedir¹³⁹⁵. İlk olarak Helenistik Dönem bronz sikkeleri üzerinde görülen şimşek demeti (**Kat. No. 61**), Roma Dönemi'nde değişik ikonografilerde Athena'nın önemli bir atribütü olarak karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 62-64**). Sikkeler üzerinde Athena çoğu zaman sağ elinde taşıdığı mızrak yerine şimşek demeti ile betimlenmiştir¹³⁹⁶.

Athena'nın tanımlanmasında miğferden sonra en önemli belirteci olan *aigis*¹³⁹⁷, tanrıçanın Side sikkeleri üzerinde görülen savaşçı ikonografisinde önemli rol oynamaktadır. Genellikle Athena'nın göğsünde taşımış olduğu *aigis*in ortasında Medusa başı yer almaktadır¹³⁹⁸. Medusa motifi aynı zamanda MÖ IV. yy içerisinde darp edilen gümüş staterlerin ön yüzlerindeki Athena *Parthenos* tipinde yer alan kalkanın ortasında karşımıza çıkmaktadır¹³⁹⁹. Gerek *aigis* gerekse de kalkan üzerine yerleştirilmiş olan Medusa başı tanrıçanın güç sembolüdür¹⁴⁰⁰. Roma İmparatorluk Dönemi'nde karşılaşılan bazı darplarda Athena, kalkan yerine *aigisi* ile karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 62**)¹⁴⁰¹.

Savaşçı bir tanrıça olan Athena, aynı zamanda zafer tanrıçasıydı. Zafer tanrıçası Athena'nın en önemli atribütü Nike'ydi. Zafer getiren, zaferi bağışlayan Athena *Nikephoros*, başta Atina Akropolisi olmak üzere birçok yerde onurlandırılmıştır¹⁴⁰². Kent

¹³⁹³Bununla birlikte iki tip arasındaki en önemli fark, *palladion* tipinde tanrıçanın mızrak ve kalkan ile ayakta sabit durması; *promakhos* tipinde ise tanrıçanın hareketli verilmesidir. Karşılaştırma için bk. H. G. Niemeyer (1960). *Promakhos: Untersuchungen zur Darstellun der bewaffneten Athena in archaischer Zeit*. Waldsassen – Bayern: Stiftdland – Verlag KG, s. 17-24; Luyster, 1965, **a.g.k.**, 133, 156-157; Roscher, Lexikon, s.v. Athene, 689-695; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 52-53

¹³⁹⁴Örneğin bk. **Kat. No. 77, 84, 87, 89-90**.

¹³⁹⁵Her ne kadar şimşek babası Zeus'un önemli bir belirteci ise de, Athena çoğu zaman bu atribütü babasından ödünç almaktadır (Roscher, Lexikon, s. v. Athene, 675-678; Rose, 2003, **a.g.k.**, 103)

¹³⁹⁶Örneğin bk. **Kat. No. 61-63**.

¹³⁹⁷Her biri yüz sığır değerinde yüz altın püskülden oluşan *aigis* Homeros'ta Zeus'un kalkanı (*Homeros, İl, XVII. 593-595*) olarak geçmektedir (Roscher, Lexikon, s.v. Aigis, 149-150). Tanrısal gücü sembolize eden *aigis* Athena dışında aynı zamanda Apollon tarafından taşınırdı (*Homeros, İl, XV. 308*) .

¹³⁹⁸Korku salma, bakını taşa çevirme gibi tılsımlı özellikleri olan *Gorgo* kardeşlerden *Medusa*, Perseus tarafından öldürülür. Perseus kendisine yardım eden Athena'ya *Medusa*'nın kesik başını hediye olarak getirir ve Athena'da *Gorgo Medusa*'nın başını *aigisinin* ortasına yerleştirir. Athena aynı zamanda *gorgophonos*, *gorgopis* ve *gorgo epithetonları* ile onurlandırılmıştır (Luyster, 1965, **a.g.k.**, 157-158; Roscher, Lexikon, s.v. Athene, 677).

¹³⁹⁹Bk. **Kat. No. 48-49**.

¹⁴⁰⁰Luyster, 1965, **a.g.k.**, 157-158; Pötscher, 1987, **a.g.k.**, 78, 95.

¹⁴⁰¹Homeros'ta geçtiği şekliyle Athena *aigisi* elinde kalkan olarak taşıyordu (*Homeros, İl, II. 445-450*)

¹⁴⁰²Atina'da zaferin kişileştirmesi Athena-Nike'ydi. Akropolis'te Athena –Nike onuruna küçük bir tapınak inşa edilmişti. Tapınak, Peleponnessos savaşlarındaki Atina kentinin zaferini sembolize etmekteydi (J.

koruyucu Athena *Polias* aynı zamanda Athena - Nike ile benzer bir anlama sahipti¹⁴⁰³. Side sikkeleri üzerinde Nike çok sayıda tipte tanrıçanın önemli bir atribütü olarak karşımıza çıkmaktadır. Genellikle tanrıça tarafından ileriye doğru uzattığı elinde tasvir edilmiştir¹⁴⁰⁴. Helenistik Dönem’de ön yüzlerinde Athena başlarının yer aldığı gümüş *tetradrachm*lerin arka yüzleri, zafer tanrıçası Nike’ye adanmıştır.

IV. II. II. Side sikkeleri üzerinde görülen Athena tipleri

Bu başlık altında, tanrıçanın Side sikkeleri üzerinde görülen betimlemeleri tipolojik yönden dört ana grupta incelenmiştir. Bu tipler zengin ikonografik çeşitlik ile kendi içerisinde çok sayıda alt tipte değerlendirilmiştir. Birinci grup, Athena başlarından oluşmaktadır. Bu grupta tanrıçanın ikonografisindeki en önemli belirteçlerden biri olan miğfer tipi temel alınmıştır. İkinci grubu Athena büstlerinden oluşmaktadır. Side sikkeleri üzerinde nadir karşılaşılan Athena büstleri bir önceki grupta olduğu gibi miğfer tipine göre gruplandırılmıştır. Üçüncü grup ise ayakta betimlenmiş Athena betimlemelerinden oluşmaktadır. Bu grup kent sikkeleri üzerindeki en zengin Athena ikonografisini sunmaktadır. Son ve dördüncü grup ise oturur durumda betimlenmiş Athena tiplerinden oluşmaktadır.

Tip I. Athena başları

Tip I. I. Attika miğferli Athena başı

Athena başları, Side’nin MÖ 479-460 yılları arasında darp ettiği düşünülen¹⁴⁰⁵ sikkeleri üzerinde arka yüzlerde karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 30**). Sikkelerin ön yüzlerinde yunus balığı motifi üzerinde nar tasviri yer almaktadır Arka yüzlerde ise *quadratum incusum* içerisinde tanrıça Athena başında miğfer ile profilden tasvir edilmiştir¹⁴⁰⁶.

Charbonneaux, R. Martin und F. Villard (1977b). *Die griechische Kunst III. Das klassische Griechenland*. München: C. H. Beck, s. 46; Villing, 1992, **a.g.k.**, 49 Dipnot 118; Durando, 1997, **a.g.k.**, 176).

¹⁴⁰³Luyster, 1965, **a.g.k.**, 135

¹⁴⁰⁴Aynı zamanda Athena, Arkaik Dönem boyunca çoğu kez kanatlı betimlenmiştir (Simon, 1969, **a.g.k.**, 185; A. J. Villing (1998). Athena as Ergane and Promakhos. The Iconography of Athena in Archaic East Greece. N. Fischer – D. Boedeker (Eds.), *Archaic Greece, New Approaches an New Evidence* içinde. London: Duckworth, s.162-163) Bu erken dönemlerde tanrıçanın kültünün zafer tanrıçası Nike ile kült senkretizasyonuna örnek oluşturmaktadır.

¹⁴⁰⁵Tarihlendirme için bkz. Hill, 1897, **a.g.k.**, LXXXI; Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 4.

¹⁴⁰⁶Hill, 1897, **a.g.k.**, 143 No.1-3 Lev. XXV No. 7-8.

Athena'nın başında yer alan miğfer tek sorguçlu attika miğferidir. Miğfer kaskında nar yapraklarından veya zeytin yapraklarından yapılmış çelenk yer alır¹⁴⁰⁷. Başa sıkı bir şekilde yerleştirilmiş miğfer, kulağı açıkta bırakmakta ve enseye doğru uzayan bir özellik göstermektedir¹⁴⁰⁸. Athena başları arakteristik uzun burun ve sivri çene biçimlendirmesi ile arkaik stilde verilmiştir.

Athena'nın ikonografisinde oldukça belirleyici olan miğfer, tanrıçanın hem koruyucu hem de savaşçı yönünü yansıtan önemli bir atribüttür¹⁴⁰⁹. Sikkelerin ön yüzlerinde yer alan nar, tanrıça Athena'yı, yunus balığı ise kentin diğer önde gelen tanrısı Apollon'u sembolize etmektedir¹⁴¹⁰.

Athena'nın atribütleri arasında miğfer oldukça önemli bir yere sahiptir¹⁴¹¹. Formu itibariyle miğfer, Athena'nın imajında belirgin farklılıklar ortaya koymaktadır. Örneğin Attika miğferi Korinth miğferine göre tanrıçanın yüzünü daha açık bırakmaktadır¹⁴¹². Athena, MÖ VI. yy ortalarından itibaren Yunan resim sanatında Attika miğferli olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁴¹³. Attika miğferi bu dönem içerisinde tanrıça Athena'nın ikonografisinde baskın miğfer tipidir¹⁴¹⁴. Tanrıça onuruna Atina kentinde düzenlenen *Panathenia* şenliklerinin¹⁴¹⁵ MÖ 566 yılında yeniden düzenlenmesiyle birlikte Athena

¹⁴⁰⁷ Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 4. Muhtemelen miğferin kaskında zeytin dalından bir çelenk yer almaktaydı. Zeytin dalı MÖ V. yy boyunca Atina'nın darp ettiği tetradrakhmilerin ön yüzlerindeki Attika miğferli Athena başlarında spiral süsleme olarak görülmektedir. Ritter'in de ifade ettiği üzere Athena'nın miğferinde görülen zeytin yapraklarının, tanrıçanın Atina Akropolü'nde bulunan kutsal zeytin ağacının Persler tarafından yakılmasından sonra tekrardan filizlenmesini sembolize ettiği kuşkuludur (Ritter, 2002, **a.g.k.**, 21).

¹⁴⁰⁸ Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 7.

¹⁴⁰⁹ Ley, 1997, **a.g.k.**, 166; Ritter, 1997, **a.g.k.**, 33.

¹⁴¹⁰ Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 6.

¹⁴¹¹ Miğfer ile ilgili olarak ayrıca bk. **IV. II. I. Side sikkeleri üzerinde Athena ile ilgili semboller ve atribütler**

¹⁴¹² Ritter, 1997, **a.g.k.**, 57.

¹⁴¹³ Ritter, 1997, **a.g.k.**, 56-57. Athena, Arkaik Dönem vazolarında, büyük ve küçük heykeltıraşlık eserlerinde istisnasız bir şekilde Attika miğferli olarak tasvir edilmiştir. Heykeltıraşlık eserler için bk. Demargne, 1984, **a.g.k.** 965 No. 70. 73, 970-971 No.128. 136-137. Vazo betimlemeleriyle ilgili olarak bkz. Demargne, 1984, **a.g.k.** 963-971 No. 59-140. Buna karşın Arkaik Dönem'den, Korinth miğferli Athena başı çok nadir karşımıza çıkmaktadır. Korinth miğferli Athena başı tasviri için bkz. Demargne, 1984, **a.g.k.**, 964 No.61, 965 No.69.

¹⁴¹⁴ Athena ikonografisinde oldukça belirleyici olan miğfer ağırlıklı olarak attika ve Korinth tipinde karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte frig miğferi de bazı bölgelerde, örneğin Tarent, tercih edilen miğfer tipidir. Bk. H. P. Laubscher (1980). Ein Athenakopf im Museo Barracco. *TAINIA Roland Hampe zum 70. Geburtstag am 2. Dezember 1978 dargebracht von Mitarbeitern, Schülern und Freunden.* (Ed.: H. A. Cahn - E. Simon). Mainz am Rhein: Philip von Zabern Verlag, s. 227-237.

¹⁴¹⁵ Atinalıların ana bayramı olan ve Atina kentinin baş tanrıçası Athena onuruna kutlanan panatheneia şenlikleri MÖ 566/565 yılından itibaren Büyük Panatheneia adıyla dört yılda bir düzenlenmekteydi. Bu bayramlar sırasında spor ağırlıklı *agon*lar düzenlenmekteydi (M. Dreher (2001). *Athen und Sparta.* München: C. H. Beck, s. 28).

tamamen savaşçı özellikleri olan silahlı bir tanrıça olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁴¹⁶. İlk olarak MÖ 520 civarı Atina'da basılmış sikkelerin ön yüzlerinde karşımıza çıkan Athena başları Attika miğferli betimlenmiştir¹⁴¹⁷. Tek sorguçlu Attika miğferi, Arkaik Dönem boyunca Athena için standart bir miğfer olarak kalmıştır¹⁴¹⁸.

Attika miğferli Athena başları MÖ 479'dan itibaren Atina sikkeleri üzerinde moda haline gelmektedir¹⁴¹⁹. Bu ikonografi ayrıca MÖ V. yy boyunca Akdeniz'de birçok yerde Atina'nın gücünün sembolü haline gelmiştir¹⁴²⁰. Side sikkeleri üzerinde görülen Attika miğferli Athena başlarının ise, Atinalı Kimon'un MÖ 467 yılında Perslere karşı kazanmış olduğu Eurymedon savaşından sonra darp edildiği kabul edilmektedir¹⁴²¹. Side, Yunan dünyası ile Yakın Doğu arasında gerçekleşen deniz ticaretinde oldukça önemli bir noktada yer almaktadır. Pamphylia Bölgesi'nde bulunmuş olan Attika üretimi seramikler MÖ V. yy'da Yunan dünyası ile olan ilişkileri belgelemektedir¹⁴²². Atlan, Attika miğferli Athena başlarının Atina etkili olarak Side'de ortaya çıktığını ve MÖ 479-460 arası dönemde darp edildiklerini ifade etmektedir¹⁴²³. Atlan'ın görüşünün aksine C. M. Kraay ise Attika miğferli Athena başlarının Eurymedon savaşından sonra, MÖ 460-450 arası dönemde sikkeler üzerinde darp edilmeye başlandığını ifade etmektedir¹⁴²⁴.

Attika miğferli Athena başı MÖ 460 yılına kadar Side sikkeleri üzerinde korunmuştur. Bununla birlikte Attika miğferi Side sikkeleri üzerinde Athena Arkhegetes¹⁴²⁵ ve Parthenos¹⁴²⁶ tiplerinde de karşımıza çıkmaktadır.

Tip I. II. *Korinth miğferli Athena başı*

¹⁴¹⁶Ritter, 1997, **a.g.k.**, 21 Dipnot 1. Tanrıça özellikle MÖ560'dan sonraya tarihlendirilen Panathenik Amphoralar üzerinde tek sorguçlu attik miğferli Promakhos tipiyle karşımıza çıkmaktadır. Örneğin bkz. M. Bentz (1998). Panathenäische Preisamphoren. Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6. bis 4. Jahrhundert v. Chr. Basel: Vereinigung der Freunde antiker Kunst, Lev. 5 Res.6.007.

¹⁴¹⁷Ritter, 2002, **a.g.k.**, 19.

¹⁴¹⁸Ritter, 1997, **a.g.k.**, 53.

¹⁴¹⁹Ritter, Athena'nın başında taşımış olduğu attika miğferinde Pers savaşları sonrasında braiz değişiklik olduğunu, miğfer kaskında zeytin yapraklarından oluşan spiral bir bezemenin ortaya çıktığını belirtmektedir (Ritter, 2002, **a.g.k.**, 21).

¹⁴²⁰Ritter, 2002, **a.g.k.**, 22-23.

¹⁴²¹Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 8.

¹⁴²²Genel olarak bk. A. Erzen (1973). Das Besiedlungsproblem Pamphyliens. AA, (88/3), s. 394; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 51 Dipnot 92; S. Çokay-Kepçe (2010). Pamphylia'da Klasik Dönem'de Saptanan Yerel ve Yunan Unsurlar Üzerine Bir Değerlendirme. *CollAn*, (IX), s. 213-221.

¹⁴²³Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 7. Özellikle Side sikkeleri üzerindeki Athena başları Yunan koloni kentlerinde görülen Athena başları ile benzeşmektedir.

¹⁴²⁴C. M. Kraay (1969). Notes on the Mint of Side in the fifty Century B. C. *NumChron*, (9), s. 19.

¹⁴²⁵Bk. **Kat. No. 45, 47.**

¹⁴²⁶Bk. **Kat. No. 46, 48, 49.**

Bu tip içerisinde Side sikkeleri üzerinde görülen Korinth miğferli Athena başları dört farklı tip altında sınıflandırılmıştır.

Tip I. II. I. Öy.: Nar, ay.: Korinth miğferli Athena başı

Bu tip, Side'nin MÖ 460-430 yılları arasına tarihlendirilen sikkeleri üzerinde karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 31**)¹⁴²⁷. Bu dönem aralığında darp edilen *stater*, *tetrobol* ve *oboller* üzerinde betimlenen Athena resminde önemli değişiklik meydana gelmektedir. Athena başında *Attika* miğferi yerine *Korinth* miğferi ile verilmiştir. Sikkelerin ön yüzlerinde bordür içerisinde Side'nin arması olan nar; arka yüzlerde ise *quadratum incusum* içerisinde profilden Korinth miğferli Athena başı yer almaktadır¹⁴²⁸.

Side'nin MÖ 460-450 arası dönemde darp ettiği sikkelerin arka yüzlerindeki Athena başları, alan içerisine biraz meyilli yerleştirilmiş, miğfer başa tam oturmamış ve başı oldukça büyük göstermektedir. Saçlar şakak hizasından başlayarak enseye kadar boncuk şeklinde plastik olarak işlenmiştir. Tanrıçanın başında dikkati çeken özellikler alnın içeriye doğru çekilmesi, badem şeklinde profilden verilmiş iri gözler ve yüzdeki arkaik gülümsemedir¹⁴²⁹. Atlan'ın da ifade ettiği üzere Korinth etkili Athena başlarının Anadolu'daki etkisi MÖ V. yy'ın ikinci yarısına kadar devam etmiştir¹⁴³⁰. Atlan'ın aksine C. M. Kraay ise Korinth miğferli Athena başlarının MÖ 450'den sonra Side sikkeleri üzerinde darp edilmeye başladığı görüşündedir¹⁴³¹.

Arkaik Dönem'de Athena'nın resminde baskın olan Attika miğferi, Klasik Dönem'in başlamasıyla birlikte yerini Korinth miğferine bırakmıştır¹⁴³². Korinth miğferli Athena başları, MÖ V. yy'da Korinth ve Korinth kolonisi kentlerin sikkelerinin tamamında görülmektedir¹⁴³³. Korinth'in bu dönemde darp etmiş olduğu *stater*lerin arka yüzlerindeki Athena başları ile Side başları büyük oranda benzerdir¹⁴³⁴. Ancak Korinth'in

¹⁴²⁷Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 9, 12.

¹⁴²⁸Narın sapının bazı örneklerde bordüre birleşmesi, bordürü çevreleyen yaprakların nar ağacı yapraklarından biçimlendirildiğini düşündürmektedir. Örnek için bkz. Atlan, 1967a, **a.g.k.**, Lev. II, No. 23.

¹⁴²⁹Karşılaştırma için bk. Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 13-14. Atlan'ın yapmış olduğu gruplandırmada Grup III olarak tanımlanan sikkeler Athena başlarının stil özelliğine göre MÖ 460-450 arasına tarihlendirilmiştir.

¹⁴³⁰Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 13.

¹⁴³¹Kraay, 1969, **a.g.k.**, 18.

¹⁴³²Ritter, **a.g.k.**, 57. Korinth miğferi aynı zamanda MÖ IV. yy boyunca Athena'nın ikonografisinde baskın miğfer olarak kalmıştır.

¹⁴³³Ritter, 2002, **a.g.k.**, 23.

¹⁴³⁴Bk. B. V. Head (1889). *BMC: Catalogue of the Greek Coins. Corinth, Colonies of Corinth, Etc..* London: Gilbert and Rivington Yayınevi, s. 5-6 No.50-51 Lev. II. 1-2. Özellikle Korinth kentinin MÖ 515-

sikkeleri üzerindeki Athena'nın taşımış olduğu Korinth miğferinde sorguç gözükmeyen Side sikkelerinde Korinth miğferi sorguçlu olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁴³⁵.

Atlan tarafından MÖ 440-430 arasına tarihlendirilen staterler üzerinde Korinth miğferli Athena başları stil olarak daha gelişkin özellikler göstermektedir¹⁴³⁶. **Kat. No. 32** arka yüz betimlemesinde Athena'nın boynu ince uzun verilmiş, miğferi başa tam oturmamış ve alını hafif açık bırakmıştır. Sikke kalıpcısı tarafından oldukça sanatkârane işlenmiş Athena başı arkaik tarzdadır. Bu durum MÖ V. yy'ın ikinci yarısında arka yüzlerde görülen Athena başları için karakteristiktir¹⁴³⁷.

Bu tipin MÖ 430-400 arasına tarihlendirilen¹⁴³⁸ baskılarında arka yüzlerde Athena başının yanında zeytin dalı yer almaktadır (**Kat. No. 33**)¹⁴³⁹. Bilindiği üzere zeytin, Athena'nın kutsal bitkisi olup aynı zamanda sembolüdür. İki yapraklı ve ucunda meyvesi ile betimlenmiş zeytin dalı özellikle Atina kentinin MÖ 480-430 yılları arasında darp ettiği *tetradrahmler*in arka yüzlerinde köşelerde görülmektedir¹⁴⁴⁰. Benzer şekilde Side sikkeleri üzerinde arka yüzde Athena'nın yanına yerleştirilmiş dört veya daha fazla yapraklı dalardan oluşan dallar yer almaktadır¹⁴⁴¹. Atlan, Athena'nın yanında ye alan sembolün Atina sikkelerinden alındığını ve klasik şeklini almadan önce çok yapraklı olarak

450 arasına tarihlenen staterleri üzerindeki Korinth miğferli Athena başı Side darparları ile büyük benzerlikler taşımaktadır. Bkz. K. Lange (1946). *Götter Griechenlands. Meisterwerke antiker Münzkunst*. Berlin: Gebr. Mann, Lev. 27; P. R. Franke - M. Hirmer (1964). *Die griechische Münze*. München: Hirmer Verlag, Lev. 153; A. H. Borbein (1995). *Das alte Griechenland. Kunst und Geschichte der Hellenen*, (Ed. A. H. Borbein). München: C. Bertelsmann, s. 375.

¹⁴³⁵Karşılaştırma için bk. Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 13.

¹⁴³⁶Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 14.

¹⁴³⁷Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 14-15.

¹⁴³⁸Tarihlendirme için bkz. Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 16-17.

¹⁴³⁹Side'nin MÖ V. ve IV. yy sikkeleri üzerine araştırma yapan Atlan bu dönem sikkelerinin Arka yüzlerinde Athena başının hemen yanında yer alan motifi "sembol" veya "nar dalı" olarak yorumlanmaktadır (Atlan, 1967a, **a.g.k.** 68-69 No. 36-45). Imhoof-Blumer ise zeytin dalı olarak tanımlamaktadır (Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.** 334 No. 2,4). Bununla birlikte bazen üç bazen de üçten fazla badem şeklinde iğne yapraklı tasvir edilen bu sembol zeytin dalını akla getirmektedir. Zira Strabon eserinde (XII 7,1) Side kentinin dağlık bölgelerinde zeytin bahçelerinin varlığından bahsetmektedir. Zeytinyağı ise Roma İmparatorluk Dönemi'nde kentin önemli ihraç mallarından biridir. Özellikle II. Philippus (M.S. 247-249) ve Valerianus (M.S. 253-260) Dönemlerinde, zeytin ağacının tanrıça Athena tarafından yaratılmasını konu alan mitolojik sikke tasviri zeytin bitkisinin Side'deki önemini göstermektedir. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 252-253; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 30.

¹⁴⁴⁰Franke und Hirmer, 1964, **a.g.k.** Lev. 117 Res. 355, Lev. 119 Res. 361 ve 363; Boardman vd., 1966, **a.g.k.** Lev. 182 No. 5; Borbein, 1995, **a.g.k.** 374 sol resim. Zeytin dalı aynı zamanda MÖ V. yy boyunca Atina'nın darp ettiği *tetradrahmler*in ön yüzlerindeki Athena başlarında Attika miğferinde spiral süsleme olarak görülmektedir. Ritter'in de ifade ettiği üzere Athena'nın miğferinde görülen zeytin yapraklarının, Tanrıçanın Atina Akropolü'nde bulunan kutsal zeytin ağacının Persler tarafından yakılmasından sonra tekrardan filizlenmesini sembolize ettiği kuşkuludur (Ritter, 2002, **a.g.k.**21).

¹⁴⁴¹Genel olarak bk. Atlan, 1967a, **a.g.k.** Lev. II.

betimlendiğini ifade etmektedir¹⁴⁴². Korinth miğferli Athena başlarının Side kentinde ortaya çıkmasında, Korinth'in Akdeniz Bölgesi'nde doğu-batı arasındaki ticarete oynamış olduğu rolün etkili olduğu söylenebilir. Ön yüzlerdeki nar hem Side kentinin hem de Athena'nın sembolüdür. Arka yüzler ise Athena'ya ithaf edilmiştir. Ön yüzde nar, arka yüzlerde korinth miğferli Athena başları MÖ V. yy sonuna kadar Side sikkeleri üzerinde korunmuştur. Athena başları Side sikkelerinin ön yüzünde ilk olarak MÖ IV. yy'ın başı ile betimlenmeye başlanacaktır. Bununla birlikte bu tip, uzun bir aradan sonra kentin MÖ I. yy. içerisinde basmış olduğu küçük bronz baskılarda karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 34**)¹⁴⁴³.

Tip I. II. II. Öy.: Aslan başı, ay.: Korinth miğferli Athena başı

Bu tipin karakteristiği, eski *obol* serilerinde ön yüzlerde görülen nar motifinin yerine, sağa dönük, ağzı açık betimlenmiş aslan başı *protomunun* yer almasıdır. Arka yüzlerde ise Korinth miğferli Athena başları devam etmiştir¹⁴⁴⁴. Athena başının hemen yanında ise iki yapraktan oluşan ve **Kat. No. 33**'teki gibi bir zeytin dalı motifi vardır. Bu tip ilk olarak Side'nin MÖ 430-400 arası basmış olduğu *oboller* üzerinde karşımıza çıkmaktadır.

Aynı dönemde basılan *tetroboll*lerden bu tipi ayıran fark, ön yüzde karşımıza çıkan aslan başlarıdır¹⁴⁴⁵. Üzerinde aslan başı *protomunun* bulunduğu *oboller* aynı zamanda Selge ve Aspendos kentlerinde ele geçmiştir¹⁴⁴⁶. Atlan, Pisidia ve Pamphylia kentlerinin sikkeleri üzerinde karşılaşılan aslan başı motifinin Side sikkeleri üzerinde de karşılaşılmamasının doğal bir durum olarak kabul etmektedir¹⁴⁴⁷. Nolle, ön yüzlerde görülen

¹⁴⁴²Atlan, 1967a, **a.g.k.** 17. Atlan, sikke kalıplarının Side'de sembolü şekillendirmede ve uygulamada serbest çalıştıklarını belirtir.

¹⁴⁴³SNG v. Aul 11, No. 4804.

¹⁴⁴⁴Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.** 334 No.2 Lev. XI.11; Atlan, 1967a, **a.g.k.** 70 No.47 Lev. III.

¹⁴⁴⁵Bu dönemde basılan *tetrobollerin* ön yüzlerinde kentin arması nar motifi vardır (Atlan, 1967a, **a.g.k.** 15).

¹⁴⁴⁶Genel olarak bk. Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 310-311; SNG PfPs V. J. Nollé (Ed.), *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen. 5. Band, Pisidien und Lykaonien* (1999). Münih: Hirmer Verlag, (Sayfa numarası verilmemiş), No. 349. Bununla birlikte Imhoof-Blumer, bu *obollerin* Aspendos ve Selge dışında üçüncü bir kentte, yani Side'de de darp edildiği görüşündedir (Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 311).

¹⁴⁴⁷Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 16 Dipnot 98. Ayrıca bk. Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 310.

aslan başı motifini Athena veya Side'deki herhangi bir tanrı ile ilişkiye götürmenin zor olacağını belirtmektedir¹⁴⁴⁸.

Bu tip, Atlan tarafından MÖ 400-333 yılları arasına tarihlendirilen *oboller* üzerinde de karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 35-36**). Erken baskılarda sağa dönük verilmiş ağzı açık aslan başı, MÖ 370-360 arası darp edilen *obollerde* sola dönük olarak verilmiştir¹⁴⁴⁹. Erken *obollerde* görülen *quadratum incusum* geç serilerde görülmez. Benzer şekilde Athena başlarında görülen arkaik stil ortadan kalmış, Korinth miğferi ise daha gelişkin bir özellik göstermektedir¹⁴⁵⁰.

Tip I. II. III. Öy.: Korinth miğferli Athena başı, ay.: Nike

Ön yüzde Korinth miğferli sağa dönük verilmiş Athena başı, arka yüzlerde Nike tasvirinin yer aldığı bu tip, ilk olarak olarak Büyük İskender Dönemi'nde (MÖ 335-323) basılan gümüş *staterler* (**Kat. No. 39**) ile *tetradrahmler* üzerinde karşımıza çıkmaktadır¹⁴⁵¹.

Bu tip ile birlikte Athena başları ilk kez Side sikkelerinin ön yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır. Ön yüzlerde Athena başında üç sorguçlu Korinth miğferi ile betimlenmiştir¹⁴⁵². Arka yüzlerde ise adım atar durumda, kanatları açık, *khiton* giyimli ve elinde çelenk taşıyan Nike betimlemesi vardır. Nike'nin ayakları yanında, bazen sadece solda, bazen soldan sağa doğru kişi adı kısaltmaları yer almaktadır. W. Leschhorn, bu kişi adı kısaltmalarının ya sikke basmakla görevli memurun ya da Side kentinin en yüksek memurunun adının kısaltması olabileceğini ifade etmektedir¹⁴⁵³. Alan içerisinde ise Side'nin sembolü nar vardır

¹⁴⁴⁸Nollé, aslan başı motifini Selge sikkeleri üzerinde sık görülen Herakles ile ilişkiye götürmektedir. Özellikle Selge sikkeleri üzerinde sık görülen gorgo motifini Athena; aslan başı motifini ise Herakles ile ilişkilendirmektedir (SNG PFPs IV, (sayfa numarası verilmemiş); SNG PFPs V, (sayfa numarası verilmemiş, No. 349).

¹⁴⁴⁹Karşılaştırma için bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, Lev. IV.

¹⁴⁵⁰Bk. Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 311.

¹⁴⁵¹Genel olarak bk. S. Atlan (1967b). Side'de basılmış İskender tipli Sikkeler. *Belleten*, (31/124), s. 483-496.

¹⁴⁵²Bazı baskılarda Athena'nın taşıdığı olduğu Korinth miğferi üzerinde grifon tasviri vardır. Atlan bu grifon tasvirinin Sidon staterlerinden kopya edildiğini belirtmektedir (Atlan, 1967b, **a.g.k.**, 487).

¹⁴⁵³Leschhorn, 1988, **a.g.k.**, 25-26. Ayrıca bk. F. Büyükyörük (2001). Side Tetradrahmi Definesi 1997. *TTAED*, (2), s. 96-99.

Side, Büyük İskender'in Asya seferi sırasında İskender'e kapılarını açmış ve İskender'in sikke darp ettiği önemli bir darphane konumuna gelmiştir¹⁴⁵⁴. Kent, hem Büyük İskender hem de III. Philipp Dönemlerinde sikkeler darp etmiştir¹⁴⁵⁵. Üzerinde nar motifi bulunan *stater*lerin ve *tetradrakhm*ilerin¹⁴⁵⁶ Side darphanesinde bastırıldığı araştırmacılar tarafından kabul edilen genel bir görüştür¹⁴⁵⁷.

Sikkelerin ön yüzlerinde betimlenen Korinth miğferli Athena başları Makedonya *stater*lerinden kopya edilmiştir¹⁴⁵⁸. Büyük İskender Dönemi'nde Makedonya Krallığı'nın bastırmış olduğu *stater*lerin ana tipini oluşturan bu tip¹⁴⁵⁹, aynı zamanda Büyük İskender sonrası dönemde Seleukos Krallığı'nın darp etmiş olduğu *stater*lerde de karşımıza çıkmaktadır¹⁴⁶⁰. İlk olarak Athena *Parthenos* tipinde Athena'nın sağ elinde karşımıza çıkan Nike figürü¹⁴⁶¹, ilk kez tek figür olarak arka yüzlerde bu dönemde karşımıza çıkmaktadır.

Side sikkeleri üzerinde ilk olarak Büyük İskender Dönemi ile birlikte görülen bu tip, kentin MÖ 205-36 arası döneme tarihlenen gümüş *tetradrakhm*leri üzerinde standart haline gelmiştir (**Kat. No. 40**)¹⁴⁶². MÖ 205 yılında Seleukos Kralı III. Antiokhos Dönemi'nde (MÖ 223-187) darp edilmeye başlanan bu *tetradrakhm*lerin ön yüzlerindeki Athena başları stilistik olarak oldukça kaliteli bir işçiliğe sahiptir. Başa tam oturmayan

¹⁴⁵⁴Mansel, 1963, **a.g.k.**, 6; Atlan, 1967b, **a.g.k.**, 485; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 8; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 57; Mørkholm, 2000, **a.g.k.**, 57.

¹⁴⁵⁵Genel olarak bk. Atlan, 1967b, **a.g.k.**, 483-496.

¹⁴⁵⁶Büyük İskender Dönemi'nde bastırıldığı düşünülen *drakhmi* ve *tetradrakhm*lerin ön yüzlerinde yine Makedonya krallık sikkelerinin ana tipini oluşturan Herakles başı ve arka yüzlerde tahtta oturan Zeus tasvir edilmiştir. Bkz. Atlan, 1967b, **a.g.k.**, 483-496.

¹⁴⁵⁷Araştırmacılar nar motifi yer alan sikkelerin Side darphanesinde basılmış olabileceğini ifade etmektedir. Genel olarak bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 485 Dipnot 13; Leschhorn, 1988, **a.g.k.**, 25; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 56; Büyükyörük, 2001, **a.g.k.**, 95.

¹⁴⁵⁸Atlan, 1967b, **a.g.k.**, 487 Dipnot 15.

¹⁴⁵⁹M. J. Price (1991). *The Coinage in the Name of Alexander The Great and Philip Arrhidaeus I-II*. Zurich: Swiss Numismatic Society; London: British Museum Press. Lev. I-XVII. Mørkholm bu tipin Atina Akropolü'ndeki Athena *Promakhos* kült heykelinden kopya edilmiş olabileceğini ifade eder. Ancak Akropol'deki *Promakhos* heykelinde tanrıça Athena başında attika miğferi taşır. Arka yüzlerdeki zafer tanrıçası Nike'nin ise Perslere karşı elde edilmesi beklenen zaferin sembolü olabileceğini ifade etmektedir. Bkz. O. Mørkholm (2000). *Erken Helenistik Çağ Sikkeleri* (Çev: Oğuz Tekin). İstanbul: Homer Kitabevi, s. 47-48.

¹⁴⁶⁰P. Gardner (1878). *BMC: Catalogue of the Greek Coins: The Seleucid kings of Syria*. London: Trustees of the British Museum, s. 1-2 No.1,3 Lev. I

¹⁴⁶¹Bk. **Kat. No. 46, 48-49**.

¹⁴⁶²*Tetradrakhm*lerin tarihlendirilmesi ile ilgili olarak bk. H. Seyrig (1963). *Monnaies hellénistiques*. *RNum*, (6/5), s.57-60; Atlan, 1967a, **a.g.k.**, XII-XIII; Leschhorn, 1988, **a.g.k.**, 26-31; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 60; Büyükyörük, 2001, **a.g.k.**, 96. Mansel bu *tetradrakhm*lerin MS 215'den sonra, kentin Seleukos krallığı egemenliğine girmesinden sonra darp edildiği görüşündedir (Mansel, 1963, **a.g.k.**, 8; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 9).

Korinth miğferi, Side Athenası'na özgü bir şekilde üç sorguçlu olarak verilmiştir. Sorguç ense kısmında yay gibi hafif kıvrılarak sonlanmaktadır. Tanrıçanın uzun saçları miğferin altından ense kısmına dökülmektedir. Tanrıçanın boynu kalın verilmiş ve baş hafif yukarıya kaldırılmıştır (**Kat. No. 40**).

*Tetradrakhm*lerin arka yüzlerinde ise sola doğru hareket eden, ileriye doğru uzatmış olduğu sağ elinde zafer çelengi taşıyan ve parmak uçları ile yere dokunan kanatlı Nike tasvir edilmiştir. Hemen hemen tüm *tetradrakhm*lerin arka yüzlerindeki Nike tasvirlerinde dikkati çeken özellik, Nike'nin taşımış olduğu *khiton* ve üzerine almış olduğu mantonun rüzgârda uçuşuyor gibi verilmesi ve Nike figürünün kanatlarının açık verilmesidir. Kentin sembolü olan nar motifi ise istisnasız bir şekilde tüm *tetradrakhm*lerde arka yüzlerde karşımıza çıkmaktadır.

Side'de Helenistik Dönem boyunca adeta marka haline gelen bu *tetradrakhm*ler arka yüzlerde küçük değişiklikler ile aynı zamanda kentin Galat Kralı Amyntas'ın yönetimine bırakıldığı dönemde de darp edilmiştir (**Kat. No. 42**)¹⁴⁶³. Ön yüzlerdeki korinth miğferli Athena başları korunmuş olup, arka yüzlerde Nike figürü ve lejantta değişiklikler olmuştur. Atlan'ın da ifade ettiği şekliyle ön yüzdeki Athena başları ve arka yüzlerde görülen Nike, Side'nin Helenistik Dönem *tetradrakhm*lerinden alınmıştır¹⁴⁶⁴. Başında fil hortumu ile betimlenmiş Nike, önceki tipten farklı olarak elinde çelenk yerine asa taşımaktadır. Side'nin sembolü olan nar motifi söz konusu darplarda görülmez. Bununla birlikte arka yüzlerde ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ AMYNTOY lejantı görülmektedir¹⁴⁶⁵.

*Tetradrakhm*lerin ön ve arka yüz tasvirleri Athena-Nike kültü ile ilişkilidir. Savaşçı tanrıça Athena'nın kültü, zafer tanrıçası Nike ile yakın durmaktadır¹⁴⁶⁶. Farnell'e göre Nike, tanrıça Athena'nı ikinci adıdır¹⁴⁶⁷. O. Benndorf, Athena-Nike kültürünün, Athena Polias'ın mitolojik köklerinden biri olduğunu ifade eder. Benndorf'a göre Polias *epitheton*unun kendi özünde, Athena'nın veya kentlerin koruyucu tanrıalarının koruma ve zafer anlamı yatmaktadır¹⁴⁶⁸. Zafer tanrıçası Nike ile savaşçı tanrıça Athena'nın kült

¹⁴⁶³Atlan, 1967a, **a.g.k.**, XIII-XIV; S. Atlan, S. (1975). Side de Basılan Amyntas Sikkeleri. *Belleten*, (39/156), 575 – 578.

¹⁴⁶⁴Atlan, 1975, **a.g.k.**, 588.

¹⁴⁶⁵Atlan, 1975, **a.g.k.**, 585.

¹⁴⁶⁶Roscher, *Lexikon*, s. v. Nike, 310-311; Luyster, 1965, **a.g.k.**, 135-136; Simon, 1969, **a.g.k.**, 187,194; Stoll, 2003, **a.g.k.**,52.

¹⁴⁶⁷Farnell, 1896, **a.g.k.**, 311.

¹⁴⁶⁸O. Benndorf (1879). Ueber das Cultusbild der Athena Nike. O. Hirschfeld (Ed.), *Festschrift zur fuenfzigjaehrigen Gruendungsfeier des Archaeologischen Instituts* içinde, s. 20.

birlikteliği Arkaik Dönem sanatından itibaren karşımıza çıkmaktadır¹⁴⁶⁹. Tanrıça Athena'nın Arkaik Dönem sanatında kanatlı betimlenmesi bu kült senkretizasyonunu bizlere göstermektedir. Zaferle ilişkili olarak Athena – Nike kült senkretizasyonu çok sayıda anıtta takip edilmektedir. Athena *Parthenos* kült heykelinde tanrıça sağ elinde Nike taşımaktadır¹⁴⁷⁰. Benzer şekilde Atina Akropolü'nde tanrıça onuruna MÖ 410 yılı civarı inşa edilen Athena-Nike Tapınağı ve kabartmaları zaferle ilişkili Athena-Nike kült birlikteliğini göstermektedir¹⁴⁷¹. Kült birlikteliği için güzel bir örnek ise Anadolu'da Bergama kentinde MÖ 220 civarı tanrıça onuruna inşa edilen Nikephorion'dur¹⁴⁷². Bergama kentinin koruyucu tanrıçası olan Athena, zafer getiren anlamında *Nikephoros epithetonu* ile onurlandırılmaktaydı¹⁴⁷³.

Daha öncesinde *Parthenos* tiplemesinde karşımıza çıkan Nike, tanrıçadan ayrı bir şekilde sikkelerin arka yüzlerinde elinde zafer sembolü çelenk ile tasvir edilmiştir. Bu, muhtemelen kentin tarihinde bu dönemde gerçekleşmiş önemli bir olayla ilişkilidir. MÖ 218-189 yılları arasında Side'nin de içinde bulunduğu Pamphylia Bölgesi Seleukos Hanedanlığı kontrolünde bulunmaktaydı¹⁴⁷⁴. Bu tip muhtemelen Side'de, Seleukos Kralı III. Antiokhos'un Akhaios'a karşı kazanmış olduğu mücadeleden sonra darp edilmeye başlamıştır¹⁴⁷⁵. İkonografik olarak Athena Nikephoros tipinden farklı olsa da ön ve arka yüz tasvirleri, birlikte düşünüldüğünde Athena'nın zafer getiren tanrıça karakterini sembolize etmektedir. Aynı zamanda Athena'nın kent koruyucu *poliadik* özelliğini göstermektedir.

Tip I. II. IV. I. Öy.: Korinth miğferli Athena başı, ay.: Gemi pruvasında Nike.

¹⁴⁶⁹Athena Arkaik sanatta çok sık kanatlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Villing, 1998, **a.g.k.**, 162-163; Işık, 2012, **a.g.k.**, 329. Özellikle *gigantomakhia* ikonografisinde Athena kanatlı tasvir edilmiştir. Bkz. LIMC II, 2., 711, 59-62.

¹⁴⁷⁰Simon'un da ifade ettiği üzere Nike Atina'nın Perslere karşı zaferini sembolize etmekteydi (Simon, 1969, **a.g.k.**, 209).

¹⁴⁷¹Benzer şekilde Athena – Nike Tapınağı da Atinalılar'ın yeni düşmanı Spartalılara karşı kazanmış olduğu zaferin sembolüydü (Durando, 1997, **a.g.k.**, 176).

¹⁴⁷²Söz konusu tapınak Bergama Kralı I. Attalos'un Galatlara karşı kazanmış olduğu zaferden sonra kentin önüne inşa edilmiştir. Ayrıca Bergama'nın baş tanrıçası olan Athena bu zaferden sonra Nikephoros epiktetonu ile onurlandırılmıştır. Bkz. Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 165; W. Radt (1999). *Pergamon. Geschichte und Bauten einer antiken Metropole*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s.160; H. Müller (1992). *Phyromachos im pergamenischen Nikephorion?* Chiron, (22), s. 206-212.

¹⁴⁷³Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 165; Grüßinger, Kästner und Scholl, 2012, **a.g.k.**, 176.

¹⁴⁷⁴Side bu dönemde Seleukos Kralı III Antiokhos ile Achaios arasındaki mücadeleden III. Antiokhos'un tarafından yer alması ve devamında Seleukos hanedanlığının egemenliğine girmiştir. Mansel, 1978, **a.g.k.**, 9; Müller, 1988, **a.g.k.**, 14; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 60.

¹⁴⁷⁵Atlan, 1975, **a.g.k.**, 580.

Korinth miğferli Athena başları, Side'nin Geç Helenistik Dönem'e tarihlendirilen bronz baskıları üzerinde de karşımıza çıkmaktadır. Hem ön yüz hem de arka yüz betimlemeleri *tetradrachm*lerden alınmıştır. Bronz baskılardaki fark ise arka yüzlerdeki Nike figüründe takip edilmektedir. Kanatları açık betimlenmiş ve sağ elinde çelenk taşıyan Nike bu kez bir gemi pruvası içerisinde betimlenmiştir (**Kat. No. 41**)¹⁴⁷⁶.

Arka yüzlerde görülen ikonografi bu dönemde kazanılan bir deniz zaferini akla getirmektedir. Side kent tarihine baktığımızda sikke tipi, MÖ 190 yılında Side açıklarında Suriye Donanması ile Rhodos Donanması arasında gerçekleşen deniz savaşı, MÖ 147 yılında Side Donanması'nın Puplius Cornelius Scipio'nun yanında Kartacalılara karşı savaşması ve aynı zamanda Pompeius tarafından Akdeniz'deki korsanlara karşı kazanılan zaferle ilişkiye götürülebilir¹⁴⁷⁷. Özellikle arka yüz ikonografisi MÖ 190 yıllarına tarihlendirilen Samothrake Nikesi'ni çağrıştırmaktadır¹⁴⁷⁸.

Tip I. II. IV. II. Öy.: Korinth miğferli Athena başı, ay.: Nar tutan Nike.

Side'nin Helenistik Dönem bronz baskılarında görülen bu tipte ön yüzlerde Korinth miğferli Athena başları sabit kalırken, arka yüzlerde ise sağa doğru adım atan Nike betimlemesi vardır (**Kat. No. 43**)¹⁴⁷⁹. Arka yüzlerde görülen Nike figüründe dikkati çeken önemli bir özellik ise elinde nar taşımasıdır. Bazı emisyonlarda sola dönük betimlenmiş Nike, elinde nar yerine çelenk taşımaktadır¹⁴⁸⁰. Bununla birlikte hem kentin *ethnikonu* hem de arması olan nar, alan içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Nike'nin elinde taşıdığı nar hem Side'nin arması hem de Athena Nike için kutsaldır¹⁴⁸¹. Yüksek Arkaik Dönem'e (MÖ 480) tarihlendirilen Akropolis'teki Athena Nike Tapınağı'nın *naiskosu* içinde, elinde nar tutan Athena Nike kült heykeli yer almaktaydı¹⁴⁸².

¹⁴⁷⁶SNG PFPs IV, **a.g.k.**, 568-571.

¹⁴⁷⁷Bk. Mansel, 1978, **a.g.k.**, 9-11; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 245; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 63-64.

¹⁴⁷⁸Söz konusu heykel, Roma, Bergama ve Rhodos donanmasının Seleukos Kralı III. Antiokhos'a karşı kazanmış olduğu deniz zaferinin anısına Rhodoslular tarafından Samothrake adasına adak hediyesi olarak dikilmiştir (Boardman vd., 1966, **a.g.k.**, 210; J. Charbonneaux, R. Martin und F. Villard (1977c). *Die griechische Kunst IV. Das hellenistische Griechenland*. München: C. H. Becks, s. 287).

¹⁴⁷⁹Söz konusu küçük bronz emisyonlar Nollé tarafından MÖ III. yy başı ile ortası arasına tarihlendirilmektedir (SNG PFPs IV, No. 496-500 (sayfa numarası verilmemiştir)).

¹⁴⁸⁰Örneğin bk. SNG PFPs IV, No. 501-506; SNG France III, No. 751-752.

¹⁴⁸¹Luyster, 1965, **a.g.k.**, 144.

¹⁴⁸²Giraud, 1994, **a.g.k.**, Levha 8-9; A. Scholl (2006). *ANAΘHMATA TΩN APXAIΩN*. Die Akropolisvotive aus dem 8. bis 5. Jahrhundert v. Chr. und die Staatswerdung Athens. JdI, (121), s. 41 Res. 12 d.

Bu tipe oldukça yakın bronz baskılar Athena'nın baş tanrıça olduğu, Attaleia kentinin geç Helenistik Dönem darplarında da karşımıza çıkmaktadır¹⁴⁸³.

Tip I. II. IV. Öy.: Korinth miğferli Athena başı, ay.: Nar.

Ön yüzde Korinth miğferli Athena başları ve arka yüzlerde nar tasvirli sikkeler ilk olarak MÖ IV. yy sonları, III. yy başları gibi darp edilen küçük bronz sikkeler üzerinde karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 37 - 38**)¹⁴⁸⁴. İlk olarak Büyük İskender Dönemi'nde Side'de basılan gümüş *stater*lerin ön yüzlerinde gördüğümüz Korinth miğferli Athena başları, bu serilerde de ön yüzlerde korunmuştur. Arka yüzlerde ise kentin sembolü olan nar betimlenmiştir. Bu tip bazı küçük değişikliklerle tüm Helenistik Dönem boyunca darp edilmiştir. MÖ III. yy ile birlikte sikkelerin arka yüzlerindeki nar motifinin yanında kentin *ethnikonu*, ΣΙΔΗ, görülmektedir¹⁴⁸⁵. Bazı baskılarda ise arka yüzlerde *kerykeion* betimi vardır (**Kat. No. 38**)¹⁴⁸⁶.

Tip II. Athena büstleri

Bu ana tip altında Side sikkeleri üzerinde bugüne kadar iki farklı Athena büstü karşımıza çıkmaktadır. Bunlar Attika miğferli Athena büstü ve Korinth miğferli Athena büstleridir.

Tip II. I. Attika miğferli Athena büstü

Bu tip, Side'nin MÖ III. yy sonları ile MÖ II. yy içlerinde bastırılmış olduğu bronz sikkelerin ön yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 61**)¹⁴⁸⁷.

Sikkenin ön yüzünde 3/4 cepheden verilmiş, başında üç sorguçlu Attika miğferi taşıyan Athena başı yer almaktadır. Attika miğferi başa tam oturmuş, tanrıçanın saçları her iki yana doğru bukleler şeklinde dökülmektedir. ¾ cepheden verilmiş Athena başı Side sikkeleri üzerinde ilk kez karşımıza çıkmaktadır. Çok sayıda Athena tipinde tanrıça

¹⁴⁸³Baydur, 1975, **a.g.k.**, 49-50.

¹⁴⁸⁴Sikkelerin tarihlendirilmesi ile ilgili bk. Hill, 1897, **a.g.k.**, 150 No. 59-61; SNG Cop. 31, No. 381-389; SNG PFPs IV, (sayfa numarası verilmemiştir).

¹⁴⁸⁵Genel olarak bk. Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 335 No.10; SNG PFPs V, No. 484-495; SNG France III, No. 768-772; SNG v. Aul. 11, No.4805.

¹⁴⁸⁶Kerykeion daha çok tanrı Hermes ikonografisinde karşımıza çıkan bir atribüttür. Side'de Hermes kültü özellikle heykeltıraşlık eserler aracılığı ile belgelenmektedir. Side kentinde Hermes kültü için bk. Bölüm II. SİDE PANTEONUNA GENEL BAKIŞ

¹⁴⁸⁷Tarihlendirme ile ilgili olarak bkz. SNG v. Aul. 11, No. 4804-4806 (sayfa numarası verilmemiştir).

tarafından taşınan Attika miğferi¹⁴⁸⁸, özellikle *Parthenos* tipi için belirleyicidir¹⁴⁸⁹. Ön yüzdeki Athena büstüne karşılık arka yüzde de yine Athena betimi yer almaktadır¹⁴⁹⁰. Arka yüzdeki betimlemede de tanrıçanın başında attika miğferi ve sorgucu seçilebilmektedir¹⁴⁹¹. **Kat. No. 61**, ön ve arka yüz tasvirinin Athena'ya ithaf edilmesi dolayısıyla Side darpları içerisinde önemlidir.

Ön yüzde $\frac{3}{4}$ cepheden verilmiş Athena büstü, Helenistik Dönem'de çok sayıda krallık ve kentin darp etmiş olduğu sikkeleri üzerinde görülmektedir¹⁴⁹². Özellikle Side'ye yakın Kilikya kentlerinden Tarsus¹⁴⁹³, Soloi¹⁴⁹⁴, Mallos¹⁴⁹⁵ ve İssos'un¹⁴⁹⁶ Büyük İskender Dönemi'ne (MÖ 333-323) tarihlendirilen *otonom* gümüş staterleri üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Benzer Athena büstü ayrıca Seleukos Kralı I. Antiokhos Soter Dönemi baskılarında da karşımıza çıkmaktadır¹⁴⁹⁷. Benzer Athena büstleri Helenistik Heykeltraşlık'ta sıkça temsil edilmektedir¹⁴⁹⁸.

Tip II. II. Korinth miğferli Athena büstü

Bu tip, Side'nin MS I. yy. içlerine tarihlendirilen sikkeleri üzerinde karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 44**)¹⁴⁹⁹. Sikkenin ön yüzünde sağa dönük, soruguçlu Korinth miğferli Athena büstü, arka yüzde ise elinde çelenk tutan, sola doğru hareket eden Nike

¹⁴⁸⁸Miğfer, Athena için en önemli karakteristiklerden biridir. Hem attika miğferi hem Korinth miğferi savaşı tanrıçayı sembolize etmesine rağmen, her iki miğferden genel bir anlam çıkarmak zordur. Bunun için genel ikonografiye bakmak gerekmektedir (Ritter, 1997, **a.g.k.**, 34-35). Arkaik resim sanatında ağırlıklı olarak attika miğferi ile betimlenen Athena, Klasik Dönem'le birlikte *Korinth* miğferi ile betimlenmeye başlamıştır (Ritter, 1997, **a.g.k.**, 56-57).

¹⁴⁸⁹Başta *Parthenos* tipi olmak üzere, *Polias*, *Pallas*, *Promakhos*, *Palladion* ve *Alkis* gibi tiplerde tanrıça, genellikle attika miğferi ile betimlenmiştir. Genel olarak bk. Demargne, 1984, **a.g.k.**, 959-1050.

¹⁴⁹⁰Bk. **Tip III. III. Athena Alkis**.

¹⁴⁹¹Karşılaştırma için bk. Demargne, 1984, **a.g.k.**, 973 No. 164-165;

¹⁴⁹²Cepheden verilmiş attika miğferli Athena başları Mysia Bölgesi'nde Kyzikos kentinin MÖ 440-430 arasına tarihlendirilen elektron sikkelerinde görülmektedir (H. v. Fritze (1912). *Die Elektronprägung von Kyzikos*. *NOMISMA*, (7/11), s. 133; LIMC II-I, Lev. 741, No. 320).

¹⁴⁹³SNG *Cop.* 33, No. 323-324; SNG v. *Aul.* 13, No. 5963-5964.

¹⁴⁹⁴SNG v. *Aul.* 13, No. 5873 (Satrap Balakros)

¹⁴⁹⁵SNG v. *Aul.* 13, No. 5721; Erhan, 2014, **a.g.k.**, 318.

¹⁴⁹⁶Erhan, 2014, **a.g.k.**, 318.

¹⁴⁹⁷Gardner, 1878, **a.g.k.**, 13 No.56-57 Lev. IV. 12-13.

¹⁴⁹⁸Likya kenti Arykanda'da bir konut içerisinde benzer tipte üç sorguçlu attika miğferi taşıyan Athena büstü tasvirli bir bronz ayna ele geçmiştir. 2002 yılındaki kazılar sırasında Akropolis'te ele geçen bu bronz ayna Geç Helenistik Dönem'e tarihlendirilmektedir (Sancaktar, 2018, **a.g.k.**, 362 Dipnot 30 Levha 5b). Helenistik Dönem'e tarihlendirilen benzer bir büst Mahdia batığında ele geçmiştir. Tunus Bardo Ulusal Müze'de korunan eser, bronzdan olup üç sorguçlu Attika miğferi taşımaktadır. Bkz. G. Hellenkemper-Salies (1994). *Das Wrack. Der antike Schiffsfund von Mahdia*. (Ed: G. Hellenkemper Salies). *Kataloge des Rheinischen Landesmuseums Bonn*. Köln: Rheinland Verlag, Lev. 30. Söz konusu gemi MÖ 86 yılında Atina'nın Sulla tarafından alınmasıyla birlikte elde edilen savaş ganimetlerini İtalya'ya götürüyordu (Charbonneaux, Martin und Villard, 1977c, **a.g.k.**, 418).

¹⁴⁹⁹SNG v. *Aul.* 18, No. 8535.

tasvir edilmiştir. Sikke tipi Side sikkeleri üzerinde çok nadir karşımıza çıkmaktadır. Baş kısmı cepheden verilmiş, boyun ve omuz kısmını içine alan bölüm ise $\frac{3}{4}$ cepheden verilmiştir.

Ön yüzdeki Korinth miğferli Athena büstü Iulius Claudiuslar Hanedanlığı'na (MÖ 27-MS 68) ait bir sikke¹⁵⁰⁰ üzerinde bu kez arka yüzde karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 50**)¹⁵⁰¹. Tanrıça benzer şekilde sorgucu belirgin bir Korinth miğferi ile sağa dönük betimlenmiştir. **Kat. No. 44**'de olduğu gibi göğüs üzerindeki *aegis* belirgin verilmiştir. Söz konusu benzerlikten dolayı **Kat. No. 44**'deki sikkeyi İmparator Tiberius ile Nero'nun yönetim tarihleri arasına verebiliriz. Öyle ki Side'nin İmparator Augustus Dönemi sikke basımları bilinmemektedir. Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi darpları İmparator Tiberius ile başlamaktadır¹⁵⁰².

Benzer tipte Korinth miğferli Athena büstleri Side'nin komşusu Attaleia kentinin MS I. yy içerisinde darp ettiği sikkelerin ara yüzlerinde görülmektedir¹⁵⁰³. Athena, Attaleia kentinin baş tanrıçasıdır¹⁵⁰⁴. Bu tip ayrıca Kilikya Bölgesi'nde çok sayıda kentin İmparatorluk Dönemi baskılarında da karşımıza çıkmaktadır¹⁵⁰⁵. Korinth miğferli Athena büstü özellikle Alexandria'da hem terrakota eserlerde hem de sikkeler üzerinde karşımıza çıkmaktadır¹⁵⁰⁶. Aynı zamanda Klasik ve Helenistik Dönemlerden gelen çok sayıda Athena büstü bilinmektedir. Münih Glyptothek'te korunan ve orijinali MÖ 430-420'lere tarihlenen Roma Dönemi kopyası Side tipi ile karşılaştırılabilir¹⁵⁰⁷.

Tip III. *Ayakta betimlenmiş Athena*

¹⁵⁰⁰Sikkenin ön yüzünde muhtemelen İmparator Tiberius, Claudius veya Nero betimlenmiş olmalıdır. Bk. **Kat. No. 50**.

¹⁵⁰¹Bkz. RPC I, No.3396A.

¹⁵⁰²Nollé, 1990, **a.g.k.**, 245. İmparatorluk Dönemi baskıları, İmparator Tiberius'tan Aurelianus Dönemi'ne kadar devam etmiştir (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 77, 79).

¹⁵⁰³Baydur, 1975, **a.g.k.**, 60-61 No. 150 (Augustus) No. 162-165 (Domitianus); *SNG P/Ps IV*, No. 156-158 (Domitianus); *SNG France III*, No. 244-245, 247-251 (Domitianus). Attaleia kentinin İmparatorluk Dönemi baskılarında aynı zamanda Korinth miğferli Athena başları da görülmektedir. Genel olarak bk. Baydur, 1975, **a.g.k.**, 60-64; *SNG P/Ps IV*, No.156-160, 165-166, 170; *SNG France III*, No. 254, 266, 271.

¹⁵⁰⁴Bk. Bölüm III. **SİDE'YE KOMŞU KENTLERDE ATHENA VE APOLLON KÜLTLERİ**

¹⁵⁰⁵Genel olarak bk. Erhan, 2014, **a.g.k.**, 324-328.

¹⁵⁰⁶H. Cassimatis (1984). Athena (In Aegypt). *LMC*, (II, 1-2) (Ed: N. Yalouris). Zürih - Münih: Artemis Yayınları, s. 1046-1047, No. 41, 44, 48, 50, 51.

¹⁵⁰⁷D. Ohyl (1986). *Glyptothek München. Griechische und römische Skulpturen*, (Ed. D. Ohyl). München. C. H. Beck, Levha 16.

Athena tasvirleri içerisinde en çok karşılaşılan tip, tanrıçayı ayakta tasvir eden tiplerdir. Bu tip altında Athena çok değişik ikonografilerde karşımıza çıkmaktadır.

Tip III. I. *Athena Arkhegetes*

MÖ IV. yy'ın başlarında Side'nin basmış olduğu gümüş sikkeler üzerindeki Athena tiplerinde önemli bir değişiklik karşımıza çıkmaktadır. MÖ V. yy boyunca sikkeler üzerinde Attika ve Korinth miğferli Athena başları görülürken, MÖ IV. yy ile birlikte sikkeler üzerinde Athena tam bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde darp edilen gümüş *stater*lerin ve *tetroboller*in ön yüzlerinde elinde baykuş taşıyan Athena tiplmesi görülmektedir.

Athena 2/3 cepheden verilmiş, başında Attika miğferi ve ince, *apoptigması* uzun, pileleri belirgin bir *peplos* taşımaktadır. Tanrıça sol bacağını geriye doğru çekmiş; parmak uçları ile yere basmaktadır. Her iki bacağı da ince *peplosun* altından seçilebilmektedir. Tanrıça sağ elinde avucunda bir baykuş taşımakta, sol eliyle ise yerdeki kalkanı desteklemektedir¹⁵⁰⁸. Sikke tasvirinde *peplosun* göğüs kesiminde *aegis* ve *gorgon* başı ve *aegisten* çıkan yılanlar oldukça belirgindir. Athena'nın önünde ise Side kentinin sembolü olan nar motifi yer almaktadır (**Kat. No. 45, 47**).

Sikke üzerinde karşımıza çıkan Athena tipi araştırmacılar tarafından *Arkhegetes* olarak adlandırılmaktadır¹⁵⁰⁹. Aristophanes, kuşlar adlı eserinde baykuş taşıyan bir Athena heykelinden bahsetmektedir¹⁵¹⁰. Bu adlandırmanın çıkış noktası kuşkusuz Aristophanes'in söz konusu ifadesi olmalıdır. Önde giden, kent kurucu anlamına gelen *Arkhegetes* (*Ἀρχηγέτης*), çok sayıda tanrıya verilen bir sıfattır¹⁵¹¹. *Arkhegetis* (*Ἀρχηγέτις*) ise Atina kentinin kurucu tanrıçası Athena'ya verilen bir *epitheton*dur¹⁵¹². *Arkheget* tanrı hem kenti hem de halkı korurdu¹⁵¹³. Kroll, *Arkhegetis epithetonunun* Athena *Polias*'ın bir sıfatı olduğunu ve Athena *Polias*'ın aynı zamanda Athena *Arkhegetis* olduğunu ifade etmektedir¹⁵¹⁴.

¹⁵⁰⁸Bazı baskılarda kalkanın yanında mızrak görülmektedir. Bk. Atlan, 1967a, **a.g.k.**, Lev. III-IV No.65-74.

¹⁵⁰⁹Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 20 Dipnot 106.

¹⁵¹⁰Aristophanes, *Kuşlar*, 516, τῆς δὲ Ἀρχηγέτιδος Ἀθηνᾶς τὸ ἄγαλμα γλαῦκα εἶχεν ἐν τῇ χειρὶ.

¹⁵¹¹O. Jessen (1895a). Statistik des Beinamens Arkhegetes. *RE*, (II/1), s. 443-444.

¹⁵¹²O. Jessen (1895b). Arkhegetis. *RE*, (II/1), s. 444; J. H. Kroll, (1982). The Ancient Image of Athena Polias. *Hesperia*, (20), s.69; Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 314-315; Deacy, 2008, **a.g.k.**, 78-79.

¹⁵¹³O. Kern (1895). Arkhegetes. *RE*, (II/1), s. 441.

¹⁵¹⁴Kroll, 1982, **a.g.k.**, 69.

Baykuş, tanrıça Athena'nın kutsal hayvanıdır¹⁵¹⁵. Athena baykuş gözlü anlamında Glaukopis (γλαυκῶπις) sıfatı ile onurlandırılmaktadır¹⁵¹⁶. Elinde baykuş taşıyan Athena, ünlü heykeltıraş Phaedias'ın tamamlamış olduğu Athena Lemnia heykelinde¹⁵¹⁷, Viyana Güzel Sanatlar Müzesi'nde korunan Lanckronski Kabartması'nda¹⁵¹⁸, New York Metropolitan Müzesi'nde korunan ve Athena Elgin olarak bilinen bronz heykelcikte¹⁵¹⁹ ve Klasik Dönem'den vazolar üzerinde karşımıza çıkmaktadır¹⁵²⁰. Bununla birlikte bu tip ünlü heykeltıraş Phaedias tarafından yapılmış olan Athena *Parthenos* kült heykelinin stilindedir¹⁵²¹. Özellikle taşınmış olduğu elbise ve sol elin yerde duran kalkan ve mızrağı desteklemesi yönüyle benzetilmektedir. Bununla birlikte *Arkhegetis* tipini *Parthenos* tipinden ayıran sağ elinde Nike yerine bir baykuş taşımasıdır.

Arkhegetes tipli sikkeler, Side'nin MÖ 400-380 yılları arasına tarihlendirilen sikkeleri üzerinde karşımıza çıkmaktadır¹⁵²². Bu sikke tipi muhtemelen Birinci Sophistik Dönem'in etkisiyle ortaya çıkmış olmalıdır. Özellikle Peleponnessos Savaşları'ndan sonra Yunan kentlerini Pers tehlikesine karşı kültürel bir çatı altında toplamak ve onlara köklerini vurgulamak için siyasi bir araç olarak kullanılmış olabilir. *Arkhegetes*, Side'de Athena için kullanılan bir sıfat olmamasına rağmen, sikke tipinden hareketle Athena'nın Side'nin *Arkhaget* tanrısı olduğunu, kenti ve halkını koruduğunu söyleyebiliriz.

Tip III. II. Athena Parthenos

¹⁵¹⁵Roscher, *Lexikon*, s. v. Athene, 686; Luyster, 1965, **a.g.k.**, 151; Simon, 1969, **a.g.k.**, 207; Rose, 2003 **a.g.k.**, 171; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 56.

¹⁵¹⁶Özellikle Homeros'ta tanrıça çok sık bu sıfatla onurlandırılmaktadır (Roscher, *Lexikon*, s. v. Athene, 686; Luyster, 1965, **a.g.k.**, 151; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 56).

¹⁵¹⁷Athena *Lemnia* heykelinin önceki rekonstrüksiyonlarında, tanrıçanın sağ elinde Korinth miğferi vardır. Furtwängler tarafından yapılan rekonstrüksiyonda ise tanrıça sağ elinde baykuş ile verilmektedir. Rekonstrüksiyon için bkz. Simon, 1969, **a.g.k.**, 204. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Athena *Lemnia* ile ilgili Nero ve Domitianus Dönemi sikke tasvirleri için bkz. E. Simon, (1990). *Die Götter der Römer*. München: Hirmer. 179. Res. 230-231. Sestertius üzerinde imparator Domitianus (MS 81-96), Athena, Minerva, kült heykeli önünde kurban töreninde tasvir edilmiştir.

¹⁵¹⁸Demargne, 1984, **a.g.k.**, Lev. 729 No.207.

¹⁵¹⁹R. Tölle-Kastenbein, (1980). *Frühklassische Peplosfiguren*. Mainz: Zabern. Lev. 36 Res. a. Elgin koleksiyonundaki bronz heykele çok benzeyen ve yerel italik özellikler gösteren başka bir bronz heykelciğin bkz. (Laubscher, 1980, **a.g.k.**, 235 Levha 50, 2-3.

¹⁵²⁰Athena'yı elinde baykuş ile gösteren Klasik Dönem'den en erken tasvir, Duris Ressamı'nın boyamış olduğu bir *kylixin tondo* kısmında vardır. Bkz. Simon, 1969, **a.g.k.**, 206 Res.192; Bir diğer vazo resmi ise Brygos ressamına ait olup, baykuş Athena'nın önünde uçarken tasvir edilmiştir. Bkz. B. Kreuzer (2010). *Eulen in der Bilderwelt Athens*, *ÖJh* 79, 119-178 Res. 4.

¹⁵²¹W. Lermann (1900). *Athenatypen auf griechischen Münzen*. München: C. H. Beck, s.75.

¹⁵²²Tarihlendirme için bkz. Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 23.

Side'nin MÖ 380-333 arasına tarihlendirilen gümüş *stater*leri üzerinde Athena tiplemesinde *Arkhegetes* tipinden farklı olarak tanrıça bu kez sağ elinde baykuş yerine Nike tutmaktadır (**Kat. No. 46, 48-49**).

Yüksek bir *plinthe* üzerinde ayakta duran Athena, $\frac{3}{4}$ cepheden sola dönük verilmiş, sağ ayağı taşıyıcı, sol ayak ise yana doğru çekilmiştir. Tanrıça *pile*leri ve *apoptygması* belirgin, ince uzun attika tipi bir *peplos* taşımaktadır¹⁵²³. *Peplosun* göğüs hizasında *aegis* yer almaktadır. Başında üç sorguçlu attika miğferi taşıyan Athena, sol eliyle yerde duran mızrak ve kalkanı desteklemektedir. Kalkan üzerindeki *gorgoneion* motifi belirgindir. Athena'nın sağ elinde ise kendisine doğru süzülen ve elinde çelenk taşıyan bir Nike bulunmaktadır¹⁵²⁴. Tanrıçanın önünde ise sapı belirgin bir nar motifi yer almaktadır¹⁵²⁵.

Sikke betimlemesinde görülen Athena tipi, araştırmacılar tarafından *Parthenos* olarak tanımlanmaktadır¹⁵²⁶. Side tipi, MÖ 447-438 yıllarına tarihlendirilen Atina Akropolü'ndeki Parthenon Tapınağı'nın kült heykeli olan *Parthenos* kült heykelinden örnek alınmıştır¹⁵²⁷. Pausanias'ın eserinde detaylıca tasvir ettiği¹⁵²⁸, buna karşın orijinali ele geçmemiş olan Athena *Parthenos* kült heykeli, Klasik ve Helenistik Dönemler olmak üzere Roma İmparatorluk Dönemi'nde yapılmış çok sayıda kopya ile bilinmektedir¹⁵²⁹. Klasik Dönem'in ünlü heykeltıraşı Phaedias tarafından altın ve fildişinden tamamlanmış orijinal heykeli en iyi tasvir eden kopya, MS II. yy'a tarihlendirilen mermerden yapılmış Varvakion Heykelciği'dir¹⁵³⁰. Varvakion Heykelciği'nde görülen, buna karşın sikke

¹⁵²³M. Mangold (1993). *Athenatypen auf attischen Weihreliefs des 5. und 4. Jhs. v. Chr.* Bern: Institut für klassische Archäologie der Universität Bern, s. 25-26.

¹⁵²⁴Athena *Parthenos* kült heykelinde sağ eldeki Nike'yi destekleyen bir altlık yer almaktaydı. Örneğin Varvakion heykelciği, bkz. Nick, 2002, **a.g.k.**, Levha 19 No.1-2; Fakat Side'nin bastırmış olduğu Athena *Parthenos* tipli sikkelerin hiçbirinde bu altlık karşımıza çıkmaz (Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 26). Bununla birlikte örneğin Aphrodisias (Demargne, 1984, **a.g.k.**, Lev.729 Res. 216-217) ve Priene kentinin Roma Dönemi sikkelerinde de Nike bir altlık tarafından desteklenmektedir (Nick, 2002, **a.g.k.**, Levha 1 No. 2).

¹⁵²⁵Narın sapı bazı staterlerde tanrıçanın ayağına kadar uzanmaktadır. Bkz. Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 24.

¹⁵²⁶Lermann, 1900, **a.g.k.**, 76-77; Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 26

¹⁵²⁷Tapınağın inşası literatür anlatımları yardımıyla MÖ 447-439/8 yılları arasında gerçekleştirilmiş olmalıydı. Muhtemelen MÖ 438 yılında gerçekleşen *Panatheneia* şenlikleri sırasında *Parthenos* kült heykeli tapınağın *naosuna* yerleştirilmişti (Boardman vd., 1966, **a.g.k.**, 142; M. Andronicos (1975). *Die griechischen Museen: Die Akropolis*. Athen: Ekdotike Athenon S. A., s. 7-8; Charbonneaux, Martin und Villard, 1977b, **a.g.k.**, 143-144; Mangold, 1993, **a.g.k.**, 26; Durando, 1997, **a.g.k.**, 170-171; Faulstich, 1997, **a.g.k.**, 43-65; Nick, 2002, **a.g.k.**, 158-176).

¹⁵²⁸Pausanias, I. 24, 5-7.

¹⁵²⁹Athena *Parthenos* kült heykelinin kopyaları ile ilgili olarak bkz. Nick, 2002, **a.g.k.**, 177-182.

¹⁵³⁰Atina Ulusal Müzesi'nde korunan yaklaşık 105 cm yüksekliğindeki heykelcik, *Parthenos* kült heykelinin en güvenilir kopyası olarak görülmektedir. Heykelcik, İmparator Hadrianus Dönemi'ne (MS 117-138) tarihlendirilmektedir (Boardman vd., 1966, **a.g.k.**, Lev. 185; Demargne, 198, **a.g.k.**, Levha 729 No.220; Durando, 1997, **a.g.k.**, 171).

tipindeki betimlemede görülmeyen özellikler, kalkan ile tanrıça arasındaki yılan, sağ eli destekleyen sütun ve Nike'nin elinde taşımış olduğu kuşaktır¹⁵³¹.

Athena *Parthenos* politik olarak Athena *Polias* kültü ile bağlantılıdır¹⁵³². Özellikle Athena için inşa edilmiş olan Parthenon'un, heykeltıraşlık kabartmalarının içeriği Athena *Polias* kültü ile ilişkilidir¹⁵³³. Atina'da düzenlenen *panathenia* şenlikleri Athena *Polias* onuruna kutlanmaktaydı¹⁵³⁴. Parthenon, Pers savaşları sonrasında Atina'nın politik üstünlüğünü vurgulamak için Atina Akropolü'nde kentin baş tanrıçası Athena onuruna inşa edilmişti¹⁵³⁵. Athena'nın bu resmi MÖ IV. yy iler birlikte birçok kentin sikkeleri üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Gerek Aşağı İtalya'da yer alan Yunan koloni kentlerinde gerekse de Anadolu da yer alan İonia, Lykia, Kilikya gibi kıyı bölgeleri üzerinden Suriye'ye kadar yayılım göstermiştir¹⁵³⁶. Zira bu hızlı yayılım şaşırtıcı olmasa gerektir Çünkü Yunan sanatı özellikle Anadolu'da kıyıları üzerinden hızlı bir yayılım göstermekte, özellikle kıyı kentlerinde Yunan sanatı çok iyi takip edilmektedir.

Parthenos tipi, Athena'yı zafer getiren tanrıça olarak göstermektedir. Parthenos ikonografisindeki atribütlerin zengin dekorasyonu, Athena'yı bakire, savaşçı, kale tanrıçası ve zafer getiren tanrıça olarak tanımlamaktadır¹⁵³⁷. Özellikle Athena'nın elinde taşımış olduğu Nike, zaferi simgeleyen önemli bir semboldür. Sideliler bu dönemde, Atina'nın dinsel ve politik gücünü sembolize eden Athena *Parthenos* resmini seçmişlerdir. Lermann'ın da ifade ettiği üzere Side'de kent kurucu Athena *Arkhegetis* bu sikke tipi ile zafer getiren bir tanrıçaya dönüşmüştür¹⁵³⁸.

¹⁵³¹Bununla birlikte Varvakion Heykelciği dışında yine Atina Ulusal Müze'de korunan 42 cm yüksekliğindeki Lenormant Heykelciği'nde ise tanrıça kabartmalı yüksek bir kaide üzerinde betimlenmiştir. Sol elde tuttuğu kalkanın dış yüzeyinde ise benzer şekilde kabartmalar yer almaktadır. Genel olarak bk. W. H. Schuchhardt (1963). *Athena Parthenos*. *AntPl*, (2), s. 31-53 Lev. 33-37. Bergama'da ele geçmiş başka bir Athena *Parthenos* heykelinde de benzer bir kabartmalı kaide vardır (Nick, 2002, **a.g.k.**, 249 A35; Grüßinger, Kästner und Scholl, 2012, **a.g.k.**, 330).

¹⁵³²C. J. Herrington (1955). *Athena Parthenos and Athena Polias*. Manchester: Manchester University Press, s. 28-34; W. Wyse (1898). *Athena Polias at Athens*. *The Classical Review*, (12/3), s.145.

¹⁵³³E. I. Faultisch (1997). *Hellenistische Kultstatuen und ihre Vorbilder*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, s. 46. Atina Akropolü'nde MÖ V. yy ortalarında inşa edilen Parthenon için yapılmış olan bu heykel, altın fildişi malzemeden, yaklaşık 12 m yüksekliğinde kolossal bir heykel olarak Phidias tarafından tasarlanmıştır.

¹⁵³⁴*Panatheneia* şenlikleri ile ilgili genel olarak bk. Deubner, 1956, **a.g.k.**, 22-35

¹⁵³⁵Faultich, 1997, **a.g.k.**, 45.

¹⁵³⁶Lermann, 1900, **a.g.k.**, 87.

¹⁵³⁷Boardman vd., 1966, **a.g.k.**, 142.

¹⁵³⁸Lermann, 1900, **a.g.k.**, 76.

Side sikkeleri üzerinde görülen *Parthenos* tipi, Atlan tarafından MÖ 380'den sonraya tarihlendirilmektedir¹⁵³⁹. MÖ 380'den başlayarak Büyük İskender Dönemi'ne kadar darp edilen *stater*lerin ön yüzlerinde *Athena Parthenos* karşımıza çıkmaktadır. *Athena Parthenos* aynı zamanda, Likya Dinastı Artumpahara tarafından Side'de darp edilen *tetrobollerin* ön yüzlerinde de korunmuştur. Bu durum *Athena*'nın Side kenti için önemini göstermektedir. Zira oldukça nadir karşılaşılan söz konusu *tetrobollerin* arka yüzünde Apollon yerine Dinast Artumphara tasvir edilmiştir¹⁵⁴⁰.

MÖ 380-333 arası dönemdeki *stater*ler üzerinde dikkati çeken önemli bir ayrıntı ise kült heykeline işaret eden bazı detaylardır. **Kat. No. 49** ön yüz betimlemesinde *Athena*, iki basamaklı bir kaide üzerinde tasvir edilmiştir¹⁵⁴¹. Benzer şekilde **Kat. No. 48**'de de tanrıça yüksek bir *plinthe* üzerinde betimlenmiştir. Sikkeler üzerinde tasvir edilen bu durum akla kült heykelini getirmektedir. Bu dönem içerisinde Side *Athena Tapınağı*'nın *Parthenos* tipinde bir kült heykeline sahip olduğunu ileri sürebiliriz¹⁵⁴². Buna karşın MÖ 438 civarına tarihlendirilen orijinal *Athena Parthenos* kült heykeli de yüksek bir kaide üzerinde durmaktaydı¹⁵⁴³. Pausanias'ın bildirdiğine göre bu kaide üzerinde Pandora'nın ortaya çıkışı tasvir edilmişti¹⁵⁴⁴. Bu yüzden sikke betimlemelerinde dikkati çeken bu detay, *Parthenos* heykeline ait kaideyi vurgulamak için sikke kalıpcısı tarafından yapılmış da olabilir.

Athena Parthenos tipi Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi darplarında da sıkça karşımıza çıkmaktadır. Tanrıça benzer tipte, ileriye doğru uzattığı sağ elinde Nike tutmakta, sol eli ile yerdeki kalkan ve mızrağı desteklemektedir (**Kat. No. 51**). Bu tipin İmparator Elagabalus¹⁵⁴⁵, III. Gordianus¹⁵⁴⁶, I. Valerianus¹⁵⁴⁷ ve Gallienus¹⁵⁴⁸ ve Salonina darpları bilinmektedir¹⁵⁴⁹. İmparatorluk Dönemi darplarında görülen *Parthenos* tipinin

¹⁵³⁹ Atlan'ın yapmış olduğu gruplandırmada Grup VI ile Grup IX içerisinde yer alan *stater*ler MÖ 380-333 arası döneme tarihlendirilmektedir. Genel olarak bk. Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 24-37.

¹⁵⁴⁰ Bu *tetrobollerin* arka yüzlerinde, Korinth miğferli Artumphara tasvir edilmiştir. Genel olarak bk. S. Atlan (1961). Side'de basılmış bir Likya sikkesi. V. Türk Tarih Kongresi Zabıtları. Ankara: TTK, s. 45-53 Lev. XX, XXI; Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 30 Levha IV No. 97; SNG v. Aul. 11, No. 4773.

¹⁵⁴¹ Benzer tipli sikkeler için bkz. Atlan, 1967a, **a.g.k.**, Levha VII No.142, Levha VII No. 151-152

¹⁵⁴² Benzer görüş için bk. Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 27.

¹⁵⁴³ Boardman vd., 1966, **a.g.k.**, 142-143; Simon, 1969, **a.g.k.**, 207-209; Charbonneaux, Martin und Villard, 1977b, **a.g.k.**, 143-144.

¹⁵⁴⁴ Pausanias, I. 24, 5-7. Ayrıca bk. Boardman vd., 1966, **a.g.k.**, 142; Simon, 1969, **a.g.k.**, 207.

¹⁵⁴⁵ SNG PFPs IV, No. 711; SNG Schweiz II, No. 1301.

¹⁵⁴⁶ SNG PFPs IV, No. 750.

¹⁵⁴⁷ SNG PFPs IV, No. 798.

¹⁵⁴⁸ SNG France III, No. 917; SNG PFPs IV, No. 821, 833.

¹⁵⁴⁹ Nollé, 1990, **a.g.k.**, 248 Res.7 No.8; SNG PFPs IV, No. 867.

bazı varyasyonlarında ise tanrıça bazen sağ elinde tapınak modeli (**Kat. No. 52**), bazen de kentin *protēsini* simgeleyen “A” taşımaktadır (**Kat. No. 53**).

Tip III. III. Athena Alkis

Athena’nın *Promakhos* tipine yaslanan bu tip, ilk olarak Side’nin Helenistik Dönem içerisinde darp ettiği bronz baskılarında görülmektedir. Alkis tiplerinde önemli belirteç, tanrıçanın sağ elinde tuttuğu şimşek demetidir. Bu tip, Side sikkeleri üzerinde iki farklı tip ile temsil edilmektedir. Helenistik Dönem içerisinde görülen birinci tipte tanrıça sol elinde kalkan tutmaktadır. Roma Dönemi’nde karşılaşılan diğer tipte ise Athena sol elinde kalkan yerine, *aegis* ve mızrak tutmaktadır.

Tip III. III. I. Şimşek demeti ve kalkan ile

Side’nin MÖ III. yy sonları ile MÖ II. yy içerisinde darp etmiş olduğu bronz sikkeler içerisinde bir grup özellikle dikkati çekmektedir¹⁵⁵⁰. Bu sikkelerin ön ve arka yüzleri direkt Athena ile ilgili olup, ön yüzlerde attika miğferli Athena büstü¹⁵⁵¹, arka yüzlerde ise ayakta betimlenmiş Athena görülmektedir.

Arka yüzde karşılaşılan Athena tipinde tanrıça, sağa dönük, sağ eli yukarıda şimşek demeti, ileriye doğru uzattığı sol elindeyse kalkan tutmaktadır. Uzun *khiton* ve *kimation* giyimli Athena’nın duruş şekli arkaik stildedir (**Kat. No. 61**)¹⁵⁵². Savaşçı ikonografide betimlenmiş Athena, hareketli bir şekilde, hamle yaparken tasvir edilmiştir.

Sikke betimlemesinde görülen ileriye doğru hamle yapan Athena tipi, tanrıçanın en bilinen tiplerinden biri olan *Promakhos* tipine benzemektedir. Sikke tipi nümismatlar tarafından Athena *Alkidemos* veya *Alkis* olarak adlandırılmaktadır¹⁵⁵³. *Alkis* tipini, *Promakhos* tipinden ayıran özellik ise *Promakhos* tipinde tanrıçanın mızrak fırlatması, *Alkidemos* tipinde ise şimşek fırlatmasıdır¹⁵⁵⁴. Bununla birlikte bu tip için arkaik Athena

¹⁵⁵⁰Sikke tipi kataloglarda ağırlıklı olarak MÖ III. veya II. yy’lar içerisine tarihlendirilmektedir. Bk. SNG Cop. 31, No. 380; SNG France III, No. 755-757; SNG Finland II, No. 674 (sayfa numaraları belirtilmemiştir).

¹⁵⁵¹Bk. **Tip II. I. Attika miğferli Athena büstü**

¹⁵⁵²Tarihlendirme ile ilgili olarak bkz. SNG Cop. 31, No.380; SNG France III, No. 755-757.

¹⁵⁵³B. C. Head (1879). *BMC: Catalogue of the Greek Coins. Macedonia, Etc.* London: Order of the Trustees, s. LIX-LX; A. B. Brett (1950). Athena ΑΑΚΙΑΗΜΟΣ of Pella. *ANSMusNotes*, (4), s. 55.

¹⁵⁵⁴Brett, 1950, **a.g.k.**, 55.

Promakhos tipi örnek alınmıştır¹⁵⁵⁵. Yaygın görüşe göre ise sikkeler üzerinde betimlenen *Alkis* tiplmesi gerçek bir kült heykelinin tasviridir¹⁵⁵⁶.

Alkis, Makedonya kenti Pella’da tanrıça Athena’ya verilen *epitheton*lardan biridir¹⁵⁵⁷. Halkın koruyucusu ve savunucusu anlamına gelen *Alkidemos epithetonu* aynı zamanda Yunan kentleri için özgürlüğün sembolüydü¹⁵⁵⁸. Pella kentinin baş tanrıçası Athena *Alkidemos* benzer şekilde arkaik ikonografide tasvir edilmiştir¹⁵⁵⁹. *Alkis* tipi, Makedonya Kralı II. Antigonos Gonatas (MÖ 276-239) Dönemi’nde basılan *tetradrahmler* üzerinde sık karşılaşılan tiptir¹⁵⁶⁰. Side’de karşımıza çıkan bu tip de Makedonya Hanedanlığı’nın sikke tiplerinden alınmış olmalıdır.

Side sikkeleri üzerinde görülen bu tip, Lykia kenti Pahaselis’in MÖ 167-130 arasına tarihlendirilen gümüş *hemistater*lerinin arka yüzlerindeki Athena tasviri ile de benzetilmektedir¹⁵⁶¹. Side’nin darp ettiği bu sikkeleri Phaselis sikkeleri ile olan benzerliğinden dolayı aynı döneme tarihlendirebiliriz.

Tip III. III. II. Şimşek demeti, aegis ve mızrak ile.

Bu tip, Side’nin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Cepheden vücudu sola dönük tasvir edilmiş Athena’nın başı sağa dönük tasvir edilmiş olup, tanrıça yukarıya kaldırdığı sağ elinde şimşek demeti, sol kolu üzerinde ise *aegis* ve mızrak taşımaktadır (**Kat. No. 62**)¹⁵⁶².

Sikke ikonografisinde dikkati çeken, tanrıçanın genellikle göğsünde taşıdığı *aegis*ini kalkan gibi sol kolunda taşımasıdır. Athena aynı zamanda *aegis* ile beraber sol

¹⁵⁵⁵Simon, 1969, **a.g.k.**, 192 Figür 175.

¹⁵⁵⁶C. M. Havelock (1980). The Archaistic Athena Promakhos in Early Hellenistic Coinages. *AJA*, (84/1), s. 41-42.

¹⁵⁵⁷Brett, 1950, **a.g.k.**, 69.

¹⁵⁵⁸Gerek Athena *Promakhos* gerekse Athena *Alkidemos* olsun, özellikle Ptolemaios Hanedanlığı’nın politikasında Yunan kentleri için özgürlüğün bir sembolüydü. Bk. Brett, 1950, **a.g.k.**, 69; Havelock, 1980, **a.g.k.**, 44.

¹⁵⁵⁹D. Damaskos (1999). *Untersuchungen zu hellenistischen Kultbildern*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, s. 128.

¹⁵⁶⁰Brett, 1950, **a.g.k.**, 56. Lev. XII No.14-15. Athena, Herakles ile birlikte Makedonya Hanedanlığı’nın koruyucu tanrılarıydı (Damaskos, 1999, **a.g.k.**, 128).

¹⁵⁶¹Bkz. C. Heipp-Tamer (1993). *Die Münzprägung der lykischen Stadt Phaselis in griechischer Zeit*. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag, s. 80-84 Lev. XXIX No.368-372.

¹⁵⁶²Bazı darplarda Athena’nın duruşu sağa dönüktür. Örneğin bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253 Res.14 No.70 (Severus Alexander).

elinde mızrak tutmaktadır. Side sikkeleri üzerinde Athena ilk kez tam silahlı ikonografide karşımıza çıkmaktadır.

Athena'nın savaşçı ikonografisinde önemli belirteçlerden biri olan *aegis*in korku ve koruyucu anlamı vardır¹⁵⁶³. *Aegis*, üzerinde yer alan *gorgo* başı dolayısıyla hem sihirli güç¹⁵⁶⁴, hem de güçlü koruma sağlayan bir silahtır¹⁵⁶⁵. Sikke tipinde Athena aynı zamanda babası Zeus'un şimşek demeti ile betimlenmiştir¹⁵⁶⁶. Bu iki atribüt tanrısal cezalandırmanın ve korumanın sembolüdür. Athena tam zırhlı olarak savaşçı ikonografide betimlenmiş, Side'nin ve Roma'nın düşmanlarına karşı savaşmakta, adeta düşmana korku salmaktadır. Bu yüzden bu tipin ilk olarak İmparator Traianus Dönemi'nde Side sikkeleri üzerinde karşımıza çıkması pek de şaşırtıcı olmasa gerektir. Zira İmparator Traianus Dönemi'nde hem batıda hem de doğuda Roma'nın düşmanlarına karşı önemli savaşlar gerçekleştirilmiştir. Side'nin, Traianus Dönemi sikkeleri üzerinde yapmış olduğu tematik, kentin Roma'ya yardımının ifadesi olarak da yorumlanabilir. Nollé'nin ifadesi ile elinde şimşek taşıyan Athena, Side kentini ve Roma'yı düşmanlarına karşı korumaktadır¹⁵⁶⁷. *Alkis* tipi ikonografik olarak aynı zamanda Brackert'in çalışmasında dikkat çektiği, "*kentin baş tanrıçasının kültü, kentin varoluşunu ve güvenliğini garanti eder*" birincil özelliğine de uymaktadır¹⁵⁶⁸.

Athena, *gigantomakhia* ikonografisinde *aegis* ve mızrak taşımaktadır. Aynı zamanda *gigantomakhiada* babası Zeus'tan ödünç aldığı şimşegi taşımaktadır¹⁵⁶⁹. Atina Akropolü'nde yer alan eski Athena Polias Tapınağı'nın alınlık kısmındaki *gigantomakhia* kabartmalarında Athena, tıpkı sikke tipinde olduğu gibi sol kolunda *aegis*

¹⁵⁶³Roscher, Lexikon, s. v. Aegis, 149-150.

¹⁵⁶⁴Luyster, 1965, **a.g.k.**, 157-158; Rose, 2003, **a.g.k.**, 44; Roscher, Lexikon, s. v. Aegis, 149-150.

¹⁵⁶⁵Roma İmparatorluk Dönemi'nde bazı imparator portrelerinde imparatorların *aegis* taşıdığı görülmektedir. Özellikle İmparator Traianus'un portre büstlerinde sol omuzunda *aegis* taşıdığı görülmektedir. Örneğin Danimarka Kopenhag Glyptotek'te 1723 envanter numarası ile korunan Traianus portre büstünde (D. Boschung (2002). Ein Kaiser in vielen Rollen. Bildnisse des Traian: *Traian. Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchszeit* (Ed: A. Nünnerich-Asmus), Mainz: Philip von Zabern Yayınevi, s. 170 Res.189); Münih Glyptothek'te korunan Traianus portre büstünde (H. Knell (2010). *Kaiser Trajan als Bauherr. Macht und Herrschaftsarchitektur*. Darmstadt: WBG, s.10 Res.1). Buradaki anlam kuşkusuz *aegis*in koruyucu yönü ile ilgilidir.

¹⁵⁶⁶Şimşek demeti ve *aegis* esasen Zeus'un iki önemli atribütüdür (Rose, 2003, **a.g.k.**, 44).

¹⁵⁶⁷Nollé, 1990, **a.g.k.**, 257.

¹⁵⁶⁸Brackertz, 1976, **a.g.k.**, 155.

¹⁵⁶⁹Villing, 1992, **a.g.k.**, 18.

taşımaktadır¹⁵⁷⁰. Benzer bir örnek ise Herculaneum'daki Villa dei Papiri'de bulunmuş olan arkaik stildeki Athena – Minerva heykelinde vardır¹⁵⁷¹.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde ilk olarak İmparator Traianus Dönemi darplarında¹⁵⁷² karşılaşılan *Alkis* tipinin, İmparator Macrinus¹⁵⁷³, Severus Alexander¹⁵⁷⁴ ve Aemilianus¹⁵⁷⁵ Dönemi baskıları bilinmektedir.

Tip III. IV. *Athena Promakhos*

Athena'nın savaşçı ikonografisini yansıtan *Promakhos* tipi, Side sikkeleri üzerinde iki farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Birinci tipte, tanrıça istisnasız sola dönük bir şekilde yukarıya kaldırmış olduğu sağ elinde mızrak tutarken, sol elinde ise kalkan taşımaktadır (**Kat. No. 58, 59**). İkinci tipte ise tanrıça sağa dönük, sağ elinde ucu yukarıya dönük bir mızrak ve sol elinde kalkan ile adeta savaşa gider gibi betimlenmiştir (**Kat. No. 60**). Her iki tipin ortak özelliği tanrıçanın hemen yanında yer alan yılanıdır.

Tip III. IV. I. *Sola dönük, sağ elinde mızrak, sol elinde kalkan.*

Side'nin Geç Helenistik Dönem içerisinde darp ettiği bronz baskıların arka yüzlerinde görülen bu tip, Athena'yı sağ elinde mızrak, sol elinde kalkan ve yanında yılan ile sola dönük bir şekilde göstermektedir (**Kat. No. 58, 59**).

Daha önce geleneksel olarak Side sikkelerinin ön yüzlerinde tam bir figür olarak karşımıza çıkan tanrıça Athena, bu dönemde basılan sikkelerin arka yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır. Sikke tipi Athena'yı önde savaşan, Athena *Promakhos* tipinde göstermektedir. Arkaik ve Klasik Dönem resim sanatı, Athena'nın babası Zeus'un başından doğumunu, sağ elinde mızrak, sol elinde kalkan ile savaşçı ikonografide

¹⁵⁷⁰Andronicos, 1975, **a.g.k.**,35 Res. 21; M. S. Brouskari (1997). *The Monuments of the Acropolis*. Athen: Ministry of Culture, s. 210-211 Res.145-146.

¹⁵⁷¹Herculaneum'da, Villa dei Papiri'de ele geçen ve Augustus Dönemi'ne tarihlendirilen arkaistik Athena heykeli sol kolunda *aegis* taşımaktadır (Demargne, 1984, No. 171; P. C. Bol (2010). *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst IV. Plastik der römischen Kaiserzeit bis zum Tode Kaiser Hadrians*. P. C. Bol (Ed.). Mainz: Philipp von Zabern, Lev. 53 Res. a-b)

¹⁵⁷²SNG France III, No. 796; RPC III, No.2729.

¹⁵⁷³SG V. Aul. 11, No. 4821.

¹⁵⁷⁴Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253 Res.14 No.70.

¹⁵⁷⁵RPC IX, No.1165; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**,301 No.115.

resmetmektedir¹⁵⁷⁶. Benzer ikonografî aynı zamanda *Palladion*¹⁵⁷⁷ ve *Pallas*¹⁵⁷⁸ tiplerinde karşımıza çıkmaktadır. Her üç ikonografide de Athena sağ elinde mızrak, sol elinde kalkan ile savaşçı tanrıça olarak betimlenmiştir. Özellikle hem *Pallas* Athena hem de Athena *Promakhos*, ikonografik olarak birbirine oldukça yakın tiplerdir¹⁵⁷⁹. Bununla birlikte özellikle mızrağın ucunun ileriye doğru olmayıp, aksine yere doğru konumlandırılması ve bacakların kapalı bir şekilde verilmesi *Palladion* ikonografisini hatırlatmaktadır. Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi darplarındaki tasvir tarzı, *Palladion* tipine daha yakın durmaktadır.

Side sikke tipinde dikkati çeken en önemli nokta ise Athena'nın hemen yanında betimlenmiş olan yılanıdır. Yılan, Side sikkeleri üzerinde görülen her iki tip için karakteristiktir. Bu iki tip dışında aynı zamanda sikkeler üzerinde Athena *Nikephoros* tipinde de yine tanrıçanın yanında kıvrılarak betimlenmiştir¹⁵⁸⁰. Yılan, anlam olarak tanrıçanın koruyucu yönüne vurgu yapmaktadır. Athena'nın *Parthenos* kült heykelinde gördüğümüz yılan¹⁵⁸¹, Athena'nın çocuğu Erichthonios'u sembolize etmektedir¹⁵⁸². Ancak buradaki anlamı daha çok tanrıçanın koruyucu karakteri ile ilgilidir. Tıpkı *Alkis* tipinde olduğu gibi, *Promakhos* tipi de Athena'nın kentin baş tanrıçası olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Sikke tipi ile Athena kentin güvenliğini ve varoluşunu garanti etmektedir¹⁵⁸³.

¹⁵⁷⁶Bk. Simon, 1969, **a.g.k.**, 187 Res. 166; J. Charbonneaux, R. Martin und F. Villard (1977a). *Die griechische Kunst II. Das archaische Griechenland*. München: C. H. Beck, s. 58-59; Demargne, 1984, **a.g.k.**, 986-988 Lev. 743-745; Schefold, 1981, **a.g.k.**, 19-21.

¹⁵⁷⁷Demargne, 1984, **a.g.k.**, 965-969 Levha 711-715.

¹⁵⁷⁸Simon, 1969, **a.g.k.**, 190-191; Demargne, 1984, **a.g.k.**, 969-974 Levha 716-723. Athena, özellikle *Panathenik* Ödül Amphoraları'nda Pallas Athena ikonografisinde tasvir edilmektedir.

¹⁵⁷⁹E. Simon (1990). *Die Götter der Römer*. München: Hirmer Verlag, s.169.

¹⁵⁸⁰Bk. **Kat. No. 120**. Bununla birlikte heykeltıraşlık eserlerde yılan atribüt olarak görülmektedir. Bk. **IV**.

III. Heykeltraşlık Eserler

¹⁵⁸¹Erichthonios, *Parthenos* kült heykelinde, sol ayağının yanına yerleştirilen kalkanın yanında yer almaktadır. Bkz. Simon, 1969, **a.g.k.**, Res. 193; Demargne, 1984, **a.g.k.**, 977 No. 220-221). Yılan aynı zamanda Roma sanatında Minerva ikonografisinde de karşımıza çıkmaktadır (Simon, 1990, **a.g.k.**, 243 Res.315). C. Julius Caesar'a ait bir bronz sikkenin arka yüzünde Minerva yanında Erichthonios ile tasvir edilmiştir. Ostia'dan gelen ve Antoninler Dönemi'ne tarihlendirilen bir mermer friz üzerinde Minerva ve Vulcanus (Athena ve Hephaistos) arasında Erichthonios yılanının doğumu tasvir edilmiştir (Simon, 1990, **a.g.k.**, 255 Res. 332).

¹⁵⁸²Simon, 1969, **a.g.k.**, 207. Mitolojide Athena ile Hephaistos'tan olan Erichthonios topraktan doğma olduğu için yılan şeklindeydi. Akropolis'teki Athena Tapınağı'nda büyüyen bu yılanın kenti koruduğuna inanılırdı (Küster, 1913, **a.g.k.**, 99; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 317; Erhat, 2001, **a.g.k.**, 103-104). Aynı zamanda Erichthonios, Atina'nın kurucu krallarından olan ve Atina Akropolü'nde onurlandırılan Erechtheus ile ilişkilendirilmektedir. Bkz. Schefold und Jung, 1988, **a.g.k.**, 70-71.

¹⁵⁸³Kentin baş tanrıçasının kültü, kentin güvenliğini ve varoluşunu garanti eder (Brackertz, 1976, **a.g.k.**, 155).

Sikke tipi, Hill tarafından MÖ 200-36 arası döneme¹⁵⁸⁴; Nollé tarafından MÖ III. yy sonu ve II. yy içlerine¹⁵⁸⁵; Levante tarafından ise MÖ I. yy içlerine tarihlendirilmektedir¹⁵⁸⁶. Fakat bu tipin Roma İmparatorluk Dönemi baskılarında yoğun bir şekilde karşımıza çıkması, tipin büyük olasılıkla MÖ I. yy'da, belki de Cumhuriyet Dönemi sonlarına doğru darp edildiğini akla getirmektedir¹⁵⁸⁷.

Roma İmparatorluk Dönemi'nin en sık darp edilen Athena tasvirlerinden biri olan bu tip, özellikle 1 *Assarion* değerindeki sikkelerin arka yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır¹⁵⁸⁸. Traianus Dönemi'nden gelen bir arka yüz tasvirinde Athena parmak uçları ile yılanın üzerinde betimlenmiştir (**Kat. No. 59**). *Khithon* ve *khimation* giyimli Athena, sağ elinde mızrak ve kentin arması olan narı tutmaktadır.

İlk olarak Tiberius¹⁵⁸⁹ Dönemi ile arka yüzlerde darp edilmeye başlanan bu tipin, İmparator Caligula¹⁵⁹⁰, Claudius¹⁵⁹¹, Nero¹⁵⁹², Domitianus¹⁵⁹³, Traianus¹⁵⁹⁴, Hadrianus¹⁵⁹⁵, Antoninus Pius¹⁵⁹⁶, M. Aurelius¹⁵⁹⁷, Lucius Verus¹⁵⁹⁸, Faustina Minor¹⁵⁹⁹,

¹⁵⁸⁴Hill, 1897, **a.g.k.**, 151 No. 62.

¹⁵⁸⁵SNG PfPs IV, No. 563-567 (sayfa numarası verilmemiş).

¹⁵⁸⁶SNG France III, No. 776-778 (sayfa numarası verilmemiş).

¹⁵⁸⁷Özellikle ön yüzlerde karşımıza çıkan Apollon başlarının komşu Likya Bölgesi kentlerinin MÖ I. yy içlerinde darp etmiş olduğu sikkelerin ön yüzlerindeki Apollon tipleri ile olan benzerliği bu düşüncüyü doğrulamaktadır. Genel olarak Bkz. SNG v. Aul. 10. *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung H. von Aulock, Vol. 10 Lykien* (1964). Berlin: Verlag Gebr. Mann (Genel).

¹⁵⁸⁸Nollé, 1990, **a.g.k.**, 245 Res. 5 No.1; SNG PfPs IV, No. 580-596.

¹⁵⁸⁹Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 336 No. 11-12; SNG v. Aul. 11, No. 4809; SNG PfPs IV, No. 580-596; SNG France III, No. 781; SNG Österreich II, No.1883-1885; Atlan, 1976, **a.g.k.**, 42 No.73-74; RPC I, No. 3391, 3393; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 288 No.1-7.

¹⁵⁹⁰RPC I, No. 3396.

¹⁵⁹¹SNG PfPs IV, **a.g.k.**, No. 597-598; RPC I, No. 3397-3398; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 288 No.8.

¹⁵⁹²Hill, 1897, **a.g.k.**, 152 No. 74-75; Atlan, 1976, **a.g.k.**, 42 No. 75-76; Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 61 No.1158; SNG Finnland II, No. 681; SNG PfPs IV, No. 599-605; SNG Österreich II, No. 1887-1888; SNG France III, No. 783-785; SNG v. Aul. 11, No. 4810; RPC I, No. 3399, 3401, 3401A, 3404; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 288-289 No. 9-23.

¹⁵⁹³Franke, 1968, **a.g.k.**, 59 No.344; Atlan, 1976, **a.g.k.**, 42 No. 77-79; Lindgren, 1993, **a.g.k.**, 35 No. 659; SNG Finnland II, No. 682; SNG Schweiz II, No. 1295; SNG PfPs IV, No. 622-629; SNG France III, No. 792-794; SNG Österreich II, No. 1890; RPC II, No. 1527-1528; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 289 No.26-32.

¹⁵⁹⁴SNG v. Aul. 11, No. 4813; SNG PfPs IV, No. 635-641; SNG Cop. 31, No. 416; SNG France III, No. 795; RPC III, No. 3723-2726; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 290 No.36-39.

¹⁵⁹⁵Atlan, 1976, **a.g.k.**, 43 No. 80-83; Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 61 No.1160; SNG Österreich II, No. 1893; SNG Finnland II, No. 684; SNG PfPs IV, No. 646-653; SNG France III, No. 799-800; RPC III, No. 2731, 2738-2739; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 290 No.41-44.

¹⁵⁹⁶Atlan, 1976, **a.g.k.**, 43 No. 84; Lindgren, 1993, **a.g.k.**, 35 No. 661; SNG Österreich II, No. 1895; SNG France III, No. 803; SNG PfPs IV, No. 658; RPC IV.3, No. 5717, 10882; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 291 No. 47-48.

¹⁵⁹⁷SNG PfPs IV, **a.g.k.**, No. 665-666.

¹⁵⁹⁸Lindgren, 1993, **a.g.k.**, No. 664; SNG PfPs IV, No. 675; RPC IV.3, No. 5719; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 293 No.60-61.

¹⁵⁹⁹Lindgren, 1993, **a.g.k.**, No. 663.

Commodus¹⁶⁰⁰, Crispina¹⁶⁰¹, S. Severus¹⁶⁰², Caracalla¹⁶⁰³, Geta¹⁶⁰⁴, M. Thrax¹⁶⁰⁵, Maximus¹⁶⁰⁶, III. Gordianus¹⁶⁰⁷, Hostillian¹⁶⁰⁸ Dönemi baskıları vardır.

Tip III. IV. II. Sağa dönük, sağ elinde mızrak ve sol elinde kalkan.

İmparator Caracalla Dönemi'nden gelen bir sikke üzerinde Athena bir önceki tipten farklı olarak bu kez sağa dönük bir şekilde, sağ elinde ucu yukarıya dönük mızrak ve ileriye doğru uzattığı sol elinde kalkan ve yanında yılan ile görülmektedir (**Kat. No. 60**). *Khition* ve *khimation* giyimli tanrıça sağa doğru hareketli bir şekilde verilmiştir. Bir önceki tipten benzer atribütlere sahip olmasına rağmen kalkan ve mızrağın duruşu ayrıca *khitionun* uçuşuyormuş gibi verilmesi Athena'yı adeta savaşa gidiyormuş gibi bir ikonografi içerisinde göstermektedir.

Athena ikonografisinde yılan genellikle Erichthonios'u sembolize etmektedir¹⁶⁰⁹. Bununla birlikte yılanın ikonografik olarak korku yayan bir anlamı vardır¹⁶¹⁰. Athena'nın göğsünde taşıdığı *aegis*in de benzer anlamı vardır. Yılan, Athena Promakhos'un yanında düşmana korku salmaktadır. Sikke tipinde savaşçı Athena, Side kentinin koruyucusu ve tanrısal yardımcısı olarak görülmektedir. Hem Side kentini hem de Roma'yı düşmanlara karşı korumaktadır. Aynı zamanda Roma'nın doğudaki düşmanı Parthlara ve Sasanilere karşı Side kentinin yardımına vurgu yapmaktadır¹⁶¹¹.

¹⁶⁰⁰SNG France III, No. 808; RPC IV.3, No. 5721 (Caesar).

¹⁶⁰¹SNG Österreich II, No. 1901; SNG France III, No. 809; SNG PfPs IV, No. 682-684; RPC IV.3, No. 8123.

¹⁶⁰²Hill, 1897, **a.g.k.**, 154 No. 82-83; Atlan, 1976, **a.g.k.**, 44 No. 91; SNG PfPs IV, No. 686.

¹⁶⁰³Atlan, 1976, **a.g.k.**, 44 No. 93.

¹⁶⁰⁴SNG PfPs IV, No. 702-704.

¹⁶⁰⁵RPC VI, No. 6456.

¹⁶⁰⁶Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 299 No.100.

¹⁶⁰⁷SNG PfPs IV, No. 745-749; SNG France III, No. 852.

¹⁶⁰⁸RPC IX, No. 1155.

¹⁶⁰⁹Simon, 1969, **a.g.k.**, 207.

¹⁶¹⁰Küster, 1913, **a.g.k.**, 117.

¹⁶¹¹Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256-257.

Bu tipin; Traianus¹⁶¹², Antoninus Pius¹⁶¹³, M. Aurelius¹⁶¹⁴, L. Verus¹⁶¹⁵, S. Severus¹⁶¹⁶, ve Volusian¹⁶¹⁷ Dönemi baskıları bilinmektedir.

Tip III. V. Athena Nikephoros

Bu tipin tanımlanmasında Athena'nın sağ elinde taşımış olduğu Nike ve yine sol elin duruşu dikkate alınmıştır. Bazı kataloglarda sağ elde Nike ve sol elde kalkan ve mızrak tutan Athena genel olarak *Nikephoros* olarak tanımlanmaktadır¹⁶¹⁸. Nike ve mızrak Athena'nın *Parthenos* ve *Velletri* tiplerinde de görülmektedir. *Velletri* tipinde Athena, sağ eli yukarıda mızrak; ileriye doğru uzattığı sol elinde Nike tutmaktadır¹⁶¹⁹. *Nikephoros* tipi ile *Parthenos* tipi arasındaki fark ise; *Parthenos* tipinde tanrıça sol eli aşağıya doğru, yerde, yanında duran mızrak ve kalkanı desteklemektedir. *Nikephoros* tipinde ise sol el yukarıda olup mızrağı tutmaktadır. *Nikephoros* tipi içerisinde değerlendirilen bazı alt tiplerde tanrıça bazen mızrak yerine yukarıda tuttuğu sol elinde kalkan taşımaktadır. Tipin bazı varyasyonlarında Athena, bazen sadece mızrak, bazen de hem mızrak hem de kalkan ile betimlenmiştir. Bununla birlikte tipin önemli belirteci olan Nike istisnasız bir şekilde Athena tarafından sağ elde taşınmaktadır.

Tip III. V. I. Sağ elinde Nike, sol elinde, yerde kalkan.

İmparator Lucius Verus Dönemi'nden gelen bir sikke üzerinde uzun *khiton* ve *kimation* giyimli Athena, ayakta, sola dönük betimlenmiştir. Tanrıça ileriye doğru uzattığı sağ elinde Nike, sol eli yukarıda mızrağı desteklerken betimlenmiştir (**Kat. No. 54**). Sikke betimlemesinde kalkan görülmez. Benzer şekilde sağ eldeki Nike'nin zafer çelengi taşıyıp taşımadığı da belirsizdir.

¹⁶¹²SNG v. Aul. 11, No. 4814; SNG PfpS IV, No. 642; RPC III, No. 2727-2728.

¹⁶¹³SNG Cop. 31, No. 418; SNG PfpS IV, No. 660-662; SNG France III, No. 804; RPC IV.3, No. 10666, 11688, 11732; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 291 No.49.

¹⁶¹⁴Atlan, 1976, **a.g.k.**, 43 No. 86; Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 60 No.1161; SNG PfpS IV, No. 667; RPC IV.3, No. 11030, 11033.

¹⁶¹⁵SNG PfpS IV, No. 674.

¹⁶¹⁶SNG PfpS IV, No. 687.

¹⁶¹⁷Hill, 1897, **a.g.k.**, 157 No. 97; SNG France III, No. 872; RPC IX, No.1161.

¹⁶¹⁸Bu tip SNG France III, No. 786, No. 806'da ve Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 275'de Athena *Nikephoros* olarak tanımlanmaktadır.

¹⁶¹⁹Velletri tipi için bk. Mosch, 1996, **a.g.k.**, 167 No. 25; Mosch, 1999, **a.g.k.**, 85 Res. 2. Heykeltraşlık eserler için bk. P. C. Bol (2004). *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst II. Klassische Plastik*. P. C. Bol (Ed.). Mainz: Philipp von Zabern, s.210 Res. 78b.

Athena'nın elinde taşımış olduğu Nike ikonografik olarak zaferi ve başarıyı sembolize etmektedir. Askeri zaferler sikkeler üzerinde genellikle Nike ile tematize edilmekteydi¹⁶²⁰. Elinde çelenk tutan Nike açık bir şekilde zaferin sembolüdür. Side sikkeleri üzerinde zafer, hem Nike¹⁶²¹ hem de Athena ile tematize edilmektedir¹⁶²². Anlam olarak Athena *Nikephoros*, Side'nin Helenistik Dönem boyunca darp ettiği *tetradrahmler* ile bronz baskılardaki Athena – Nike ile yakın durmaktadır. Roma İmparatorluğu bağlamında düşünülecek olursa, Roma'nın düşmanlarına karşı elde etmiş olduğu zaferin alegorik tasviri olarak düşünülebilir. M. Aurelius ve L. Verus ortak yönetiminde doğudaki düşman Parthlara karşı Roma büyük zafer elde etmiştir¹⁶²³.

İlk olarak Tiberius¹⁶²⁴ Dönemi baskılarında arka yüzlerde görülen bu tipin, Nero Dönemi darplarında Athena'nın hemen yanında yılan görülmektedir (**Kat. No. 120**)¹⁶²⁵. Tipin aynı zamanda Domitianus¹⁶²⁶, A. Pius¹⁶²⁷, M. Aurelius¹⁶²⁸, Lucius Verus¹⁶²⁹, Commodus¹⁶³⁰, Gallienus¹⁶³¹, Salonina¹⁶³² baskıları bilinmektedir.

Tip III. V. II. Sağ elinde Nike, sol eli yukarıda kalkan tutuyor

Athena bir önceki *Nikephoros* tipinden farklı olarak bu tipte yukarıya kaldırmış olduğu sol elinde kalkan ve sağ elinde Nike taşımaktadır. Mızrak bu tipte görülmez. Bu tip, İmparator Aurelianus Dönemi'nden (MS 270-275) gelen bir sikke üzerinde 'Αθηνα

¹⁶²⁰Franke, 1968, **a.g.k.**, 12.

¹⁶²¹Side sikkeleri üzerinde elinde palmye dalı, zafer çelengi, *trophe* ve *quadriga* betimli Nike tipleri zaferle ilişkili tipler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253 Res. 14 No.72-73, 256; SNG PflPs IV, No.685, 716, 747-748, 760; SNG France III, No. 814, 836, 861, 898

¹⁶²²Bk. **Kat. No. 63-64.**

¹⁶²³U. Kahrstedt (1951). *Geschichte des griechisch-römischen Altertums* München: F. Bruckmann Verlag, s. 484; Heuss, 1960, **a.g.k.**, 343; C. Wells (1986). *Das römische Reich*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, s. 246-247. L. Verus MS 162-166 arası dönemde Suriye, Kapadokya, Mezopotamya ve Armenia Bölgelerinde yapmış olduğu savaşlar ile doğuda parthlara karşı önemli zaferler elde etmiştir. MS 166 yılında Parthlara karşı zaferlerini Roma'da *triumph* ile kutlamıştır (D. Kienast (1996). *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s. 144).

¹⁶²⁴SNG Schweiz II, No. 1294.

¹⁶²⁵SNG PflPs IV, No. 621; SNG France III, No. 786; RPC I. No.3403; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 289 No.24-25.

¹⁶²⁶RPC II, No. 1523A.

¹⁶²⁷Atlan, 1976, **a.g.k.**, 43 No.85; RPC IV.3, 9728.

¹⁶²⁸Atlan, 1976, **a.g.k.**, 44 No.88.

¹⁶²⁹SNG France III, No. 806; RPC IV.3, 11015.

¹⁶³⁰Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 294 No. 65.

¹⁶³¹SNG PflPs IV, No. 821.

¹⁶³²Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 310 No.184.

Ἀσύλω Σιδητῶν lejandı ile karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 84**)¹⁶³³. Arka yüzde yer alan lejand, Athena Tapınağı'nın *asylon* statüsü elde ettiğini göstermektedir. Side, muhtemelen İmparator Aurelianus'un doğuda bulunduğu MS 272/273¹⁶³⁴ tarihinde Athena Tapınağı için *asylon* statüsü elde etmiş olmalıydı¹⁶³⁵. Athena Tapınağı'nın elde etmiş olduğu *asylon* statüsü ayrıca kentte ele geçen yazıtlar yardımıyla da belgelenmiştir¹⁶³⁶. Side, Roma İmparatorluğu tarafından baş tanrıçası Athena'nın Tapınağı'na verilen bu ayrıcalığı sikkeleri üzerinde temsil etmiştir¹⁶³⁷. *Asylon* statüsünün tematize edildiği bu sikke tipi, Athena'nın Side kentinin baş tanrıçası olduğunun en önemli göstergesidir¹⁶³⁸. Perge'de baş tanrıça olan Artemis Tapınağı'na¹⁶³⁹ ve Sillyon'da ana kültü oluşturan Men Kutsal Alanı'na *asylon* statüsü verilmesi, söz konusu ayrıcalığın kentlerin baş tanrıçalarının kutsal alanlarına verildiğini göstermektedir¹⁶⁴⁰.

Bu tipin Philippus Arabs (MS 244-249)¹⁶⁴¹, I. Valreianus¹⁶⁴², Gallienus¹⁶⁴³ ve Salonina¹⁶⁴⁴ baskıları bilinmektedir.

Tip III. V. III. Gemi pruvasında

Sağ elinde Nike tutan Athena'yı gemi pruvasında gösteren iki farklı tip Side sikkeleri üzerinde tespit edilmiştir. Bu iki tip arasındaki tek fark Athena'nın sol elinde taşıdığı atribütlerdir.

Tip III. V. III. I. Sağ elinde Nike, sol eli yukarıda mızrak tutuyor

¹⁶³³SNG PFPs IV, No. 889-890; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 312 No.193; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 110 No. 125.

¹⁶³⁴Kienast, 1996, **a.g.k.**, 234.

¹⁶³⁵Nollé, 1987, **a.g.k.**, 257; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 90.

¹⁶³⁶Bosch, 1951, **a.g.k.**, 66-69 No.18; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 285-290 No. 26. Ayrıca bk. **Kat. No. 3**.

¹⁶³⁷Side, Roma İmparatorluk Dönemi'nde elde etmiş olduğu ayrıcalıkları komşusu olan Perge ve Aspendos'a karşı bilhassa sikkeleri üzerinde rekabete varan ölçüde tematize etmiştir. Ayrıntılı olarak bkz. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260; Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 312-313; Nollé, 1987, **a.g.k.**, 257 Dipnot 128.

¹⁶³⁸U. Brackertz (1976). *Zum Problem der Schutzgottheiten griechischer Städte*. Berlin: Freie Universität, s. 143.

¹⁶³⁹Perge kenti de Side kenti gibi elde ettiği *asylon* statüsünü sikkeleri üzerinde tematize etmiştir. Bk. SNG PFPs IV, No. 408 (Otacilia Severa)

¹⁶⁴⁰Perge kentinin baş tanrıçası Artemis'in kutsal alanı, İmparator Domitianus (MS 81-96) Dönemi'nde *asylon* statüsü elde etmişti (Şahin, 1999, **a.g.k.**, 78-79;). Sillyon kentinde ise Men Kutsal Alanı, Side gibi İmparator Aurelianus Dönemi'nde *asylon* statüsü elde etmiştir. Sikke betimlemeleri için bk. SNG PFPs IV, No. 960.

¹⁶⁴¹SNG PFPs IV, No. 776.

¹⁶⁴²Atlan, 1976, **a.g.k.**, 47 No. 115; SNG PFPs IV, No. 798-799; SNG Österreich II, No. 1916

¹⁶⁴³SNG Cop. 31, No. 425; SNG France III, No. 890; SNG Österreich II, No. 1924.

¹⁶⁴⁴SNG France III, No. 942; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 308 No. 168.

İmparator Traianus Dönemi'nden gelen arka yüz betimlemesinde cepheden ayakta betimlenmiş Athena, sağ elinde kendisini çelenkleyen bir Nike, yukarıda tuttuğu sol elinde ise mızrak tutmaktadır. Athena'nın sol yanında yerde kalkan betimlemesi vardır (**Kat. No. 55**)¹⁶⁴⁵. İlk olarak Traianus Dönemi sikkeleri üzerinde görülen bu tipin ayrıca Hadrianus Dönemi baskıları bilinmektedir¹⁶⁴⁶. Nike, Athena ikonografisinde başarı ve zaferi, mızrak ise tanrıçanın savaşçı yönünü sembolize etmektedir.

Tip III. V. III. II. Sağ elinde Nike, sol eli yanda kalkan tutuyor

Athena bir önceki tipten farklı olarak bu tipte, sol eli ile yanındaki kalkanı desteklemektedir. Bu tipin sadece İmparator Hadrianus Dönemi baskıları bilinmektedir (**Kat. No. 121**)¹⁶⁴⁷.

Side'de ele geçen yazıtlar, Athena'nın kentte gemi seyahatinin koruyucu tanrıçası olduğunu belgelemektedir¹⁶⁴⁸. Athena'yı gemi pruvası içerisinde gösteren bu tip ise liman kenti Side'de Athena'ya yüklenilen bu özelliği desteklemesi açısından oldukça önemlidir. Benzer şekilde **Tip. III. X. III** ve **Tip. III. XIV. II**'deki ikonografiler de Athena'nın Side'de gemi seyahatinin koruyucu tanrıçası olduğuna vurgu yapmaktadır.

Bu tipin İmparator Traianus ve Hadrianus dönemlerinde ortaya çıkmasında, her iki imparatorun doğuya yapmış oldukları seyahatler sırasında, Side kentine deniz yoluyla gelmelerinin etkili olduğu da söylenebilir¹⁶⁴⁹. Side, Roma'nın doğuya yaptığı askeri seferlerde önemli bir donanma ayağını oluşturmaktaydı¹⁶⁵⁰. Athena'yı gemi pruvasında gösteren sikke tipleri ile imparatorun kente deniz yoluyla gelmesi veya kente ayak

¹⁶⁴⁵RPC III, No. 2720A.

¹⁶⁴⁶Sikke için bk. [Leu Nümismatik AG](https://leunumismatik.com/en/lot/6/599), Web Auction 3 (25.02.2018) Lot.599. Link: <https://leunumismatik.com/en/lot/6/599>

¹⁶⁴⁷Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**,108 No.116; SNG PFPs IV, No.657; RPC III, No.2732.

¹⁶⁴⁸Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**,105.

¹⁶⁴⁹İmparator Traianus'un MS 114 yılında çıktığı Parth seferi sırasında Side'ye uğrayıp uğramadığı belli değildir. Bununla birlikte Side önemli bir liman ve ayrıca Roma'nın donanma ayağı olduğu için imparatorun ve ordularının Side'ye uğraması beklenebilecek bir durumdur. Cassius Dio (LXVIII, 17) Traianus'un Atina üzerinden Anadolu'ya, Anadolu'da ise Likya üzerinden Parth savaşına gittiğini bildirmektedir (Kahrstedt, 1951, **a.g.k.**, 448-449). Benzer şekilde imparator Hadrianus da MS 130 yılında yaptığı Asya seyahati sırasında Side'yi ziyaret etmiş olmalıydı. Özellikle Nollé'nin de dikkat çektiği üzere (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 80-81), Sideli hekim Marcellus ve hatip P. Aelius Pompeianus Paion'un imparatorun yakın dostlarından olması sebebiyle Side'ye uğramış olması muhtemel görünmektedir. Kentte aynı zamanda imparator Hadrianus'a adanmış iki heykel kaidesi bilinmektedir. Bunlardan bir tanesi Müze bahçesinde 8971 envanter numarası ile korunmaktadır (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 306 Yazıt No.36/37). Bir diğeri ise tiyatro yapısının girişinde yürüme yolu üzerinde yer almaktadır.

¹⁶⁵⁰Nollé, 1990, **a.g.k.**,257.

basması anlatılmış olmalıdır. Benzer bir tematik Caracalla Dönemi'nden gelen ve imparatorun bir portresinin Side'ye gönderilmesinin anlatıldığı **Kat. No. 87**'de vardır. Kentte Athena ve Apollon onuruna kutlanan *Epibateiron*, aynı zamanda sağ salim karaya varmak anlamına gelmektedir¹⁶⁵¹.

Tip III. VI. Sağ elinde kalkan, sol elinde mızrak

Bu tipin Side sikkeleri üzerinde imparator Gallienus¹⁶⁵² ve Salonina¹⁶⁵³ baskıları bilinmektedir. Salonina'ya ait bir arka yüz tasvirinde cepheden ayakta verilmiş Athena, başı sola dönük, yukarıda tuttuğu sol eli ile mızrağı; sağ eli ile yerde duran kalkanı desteklemektedir (**Kat. No. 57**). Mızrak ve kalkan, Athena'nın savaşçı yönünü yansıtan iki önemli atribüttür. Bu iki atribüt aynı zamanda Athena'nın tanrısal gücünü ve yiğitliğini vücuda getirmektedir¹⁶⁵⁴.

Tip III. VII. Athena Side kent gemisi¹⁶⁵⁵ içerisinde

Sikke tipi Side sikkeleri üzerinde oldukça nadir görülen bir ikonografi sunmaktadır. İmparator Caracalla Dönemi'nden gelen bir sikke üzerinde Athena gemi içerisinde karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 56**)¹⁶⁵⁶. Athena geminin pruvasının uç kısmında ayakta betimlenmiş. Geminin yelkeni üzerinde ise CIAHTΩN lejantı yer almaktadır. Geminin hemen arkasında kentin sembolü olan nar ağacı betimlenmiştir. Stilize betimlenmiş gemi, yine stilize verilmiş dalga motifi ile sanki limandan hareket ederken tasvir edilmiştir.

¹⁶⁵¹Bean, 1965, **a.g.k.**, 44; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 109-110. Benzer şekilde Phaselis kentinde ele geçen ve Akalissos ile Korydella kentlerinin İmparator Hadrianus'un karaya ayak basması dolayısıyla yapmış oldukları onurlandırmadan bahsedilmektedir. İthaf yazıtlarında karaya ayak basmak anlamında ἐπιβασίς kelimesi geçmektedir (N. T. Önen (2008). Phaselis Antik Kenti ve Territoryumu. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 315-316 Yazıt No.12-13). Phaselis kentinin imparator Lucius Verus için yapmış olduğu adak yazıtında ise aynı şekilde ἐπιβασίς kelimesi denizden karaya ayak basmak anlamında kullanılmıştır (N. T. Önen (2016). "Phaselis'ten İmparator Lucius Verus İçin Yeni Bir Adak Yazıtı". B: Takmer – E. N. Akdoğan Arca – N. Gökalp Özdil (Eds). *Vir Doctus Anatolicus. Studies in memory of Sencer Şahin / Sencer Şahin Anısına Yazılar, Philia Suppl I*. İstanbul: Kabalcı, s.976).

¹⁶⁵²Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260 Res. 8 No. 30; SNG France III, No. 889, 897.

¹⁶⁵³SNG von Aulock Pamphylien, No. 4862; Lindgren, 1993, **a.g.k.**, 36 No.671; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**,310 No. 184.

¹⁶⁵⁴Nollé, 1990, **a.g.k.**, 252.

¹⁶⁵⁵Tanımlama için bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 110. Bununla ilgili olarak aynı zamanda Büyük Nymphaion'da ele geçmiş olan kabartma da önemli fikir vermektedir. Bk. **Kat. No. 130**.

¹⁶⁵⁶E. S. G. Robinson (1914). Coins from Lycia and Pamphylia. *JHS*, (34), s. 44 No.117; J. Nollé (2015). Beiträge zur kleinasiatischen Münzkunde und Geschichte. 11. Adleromina: Stadt- und Kultgründungen auf Geheiß des Zeus. *Gephyra*, (12), s. 85 Res. 14.

Arka yüzde görülen ikonografi, Side'deki Athena kültü için oldukça büyük bir anlam ifade etmektedir. Tanrıçanın Side kent gemisi içerisinde verilmesi O'nun Side'de gemi seyahatinin koruyucusu olduğuna kanıt oluşturmaktadır. Sikke ikonografisi, yazıtlar aracılığı ile belgelenen *Epibaterion* Bayramı'nın anlamı ile örtüşmektedir. Nollé, sikke ikonografisinde, kış aylarında kesintiye uğrayan gemi seyahatinin, bahar başlangıcında tekrardan açılması dolayısıyla kutlanan *Epibaterion* Bayramı sırasında, Side kent gemisi ile yapılan ilk denize açılmanın temsil edildiğini ifade etmektedir¹⁶⁵⁷.

Tip III. VIII. Athena elinde trophe ile

Bu tipin sınıflandırılmasında Athena'nın sağ eli ile önünde yer alan *tropheyi* çelenklemesi belirleyicidir. Athena sağ eli ile istisnasız bir şekilde *tropheyi* çelenklemekte; bununla birlikte sol elinde şimşek, mızrak ve bazen de kalkan taşımaktadır. Bu tip, sol elde taşımış olduğu farklı atribütlerden dolayı üç farklı alt tip altında sınıflandırılmıştır.

Tip III. VIII. I. Athena sağ elinde trophe ve şimşek demeti

Bu tipte Athena ayakta, sola dönük betimlenmiş, sol elinde şimşek demeti, sağ eli ile önündeki *tropheyi* çelenklemektedir (**Kat. No. 63**). Tip, ilk olarak İmparator Domitianus sikkeleri üzerinde karşımıza çıkmaktadır¹⁶⁵⁸. Tanrıça Athena / Minerva, İmparator Domitianus'un koruyucu tanrıçasıydı¹⁶⁵⁹. Side'nin Domitianus Dönemi'nde darp etmiş olduğu sikkelerinin arka yüzlerinin büyük çoğunluğu Athena ile ilgilidir¹⁶⁶⁰. Tipin bazı baskılarında, kentin arması olan nar¹⁶⁶¹ ve yılan görülmektedir¹⁶⁶².

¹⁶⁵⁷Nollé, 2015, **a.g.k.**, 39. Nollé, bununla ilgili olarak *Epibaterion* Bayramı'nda Athena'nın tapındaki heykelinin bir temsiline alınıp, *prosesyon* eşliğinde limana götürüldüğünü ve burada yapılan kurban töreninden sonra temsili Athena heykelinin Side kent gemisine bindirilip kısa bir denize açılmadan sonra deniz seyahatinin başlatıldığını ifade etmektedir (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 109-110).

¹⁶⁵⁸Lindgren, 1993, **a.g.k.**, 35 No.660; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 289-290 No.33.

¹⁶⁵⁹Suetonius. Gaius Suetonius Tranquillus. *On İki Caesar'ın Yaşamı* (Çev: F. Telatar – G. Özaktürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 251, 258; K. Latte (1960). *Römische Religionsgeschichte*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, s.321, 329.

¹⁶⁶⁰F. Rebuffat (1998). Le monnayage de bronze de Sidé sous le règne de Domitien. *RN*, (153), s. 75-80.

¹⁶⁶¹Örneğin bk. SNG v. Aul. 18, No. 8541 (Maximus); Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 299 No.102 (III. Gordianus).

¹⁶⁶²Örneğin bk. Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 300 No. 107 (II. Philippus, *caesar*). Ayrıca bk. **Kat. No. 63**.

Bu tipin, Traianus¹⁶⁶³, Iulia Domna¹⁶⁶⁴, Caracalla¹⁶⁶⁵, Severus Alexander¹⁶⁶⁶, Maximinus Thrax¹⁶⁶⁷, Maximus¹⁶⁶⁸, III. Gordianus¹⁶⁶⁹, Philippus Arabs¹⁶⁷⁰, II Philippus¹⁶⁷¹, I. Valerianus¹⁶⁷², Gallienus¹⁶⁷³ baskıları bilinmektedir.

Tip III. VIII. II. Athena elinde trophe ve kalkan

Bu tipte Athena bir önceki tipten farklı olarak sol elinde şimşek demeti yerine kalkan tutmaktadır. Ayakta sola dönük betimlenmiş Athena, yukarıya kaldırdığı sol elinde kalkan tutmakta; sağ eli ile *tropheyi* çelenklemektedir (**Kat. No. 83**). Athena'nın sol eldeki kalkanı tutuşu **Tip III. V. II'**ye benzemektedir. Oldukça ünik olan bu tipin sadece Iulia Domna baskısı bilinmektedir¹⁶⁷⁴.

Tip III. VIII. III. Athena elinde trophe ve mızrak

Bu tipte Athena, sol elinde ikonografisindeki bir diğer önemli atribüt mızrak ile betimlenmiştir. Orbiana'ya ait bir arka yüz betimlemesinde uzun *khiton* ve *khimation* giyimli Athena, sola dönük, sol elinde mızrak, sağ eliyle önündeki *tropheyi* çelenklemektedir. Athena sol elinde mızrağı *diagonal* tutmaktadır (**Kat. No. 82**).

Bu tipin Severuslar Dönemi'nden gelen bazı baskılarında arka yüzlerde *agonistik* ödül¹⁶⁷⁵ ve gladyatör kalkanı betimlemesi görülmektedir¹⁶⁷⁶. İmparator III. Gordianus'a ait bir arka yüz betimlemesinde ise tanrıçanın hemen yanında kalkan betimlemesi vardır¹⁶⁷⁷.

¹⁶⁶³Hill, 1897, **a.g.k.**, 153 No. 77.

¹⁶⁶⁴SNG France III, No. 812; SNG Finland II, No. 686.

¹⁶⁶⁵SNG PfPs IV, No.700-701.

¹⁶⁶⁶RPC VI, No.10913 (gladyatör kalkanı).

¹⁶⁶⁷Hill, 1897, **a.g.k.**, 156 No. 91; SNG PfPs IV, No. 743; SNG Österreich II, No. 1906.

¹⁶⁶⁸SNG v. Aul. 18, No. 8541.

¹⁶⁶⁹SNG France III, No.854; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253 Res.14 No.71; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 299 No. 102.

¹⁶⁷⁰Imhoof-Blumer, 1901, **a.g.k.**, 342 No. 28.

¹⁶⁷¹SNG PfPs IV, No.772-773; SNG France III, No. 868; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 300 No. 107-108 (Caesar).

¹⁶⁷²SNG PfPs IV, No.787-789; SNG Österreich II, No. 1915.

¹⁶⁷³SNG v. Aulock Pamphylien, No. 4848; SNG PfPs IV, No.846.

¹⁶⁷⁴<https://www.acsearch.info/search.html?id=4302605/> (Erişim tarihi ?)

¹⁶⁷⁵SNG France III, No. 838; SNG Österreich II, No.1905 (I. Mamea); SNG PfPs IV, No. 732; SNG France III, No.844; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 108 No.119 (Orbiana).

¹⁶⁷⁶Örneğin Severus Alexander baskısı için bk. RPC VI, No. 10913 (*Temporary*); Orbiana, RPC VI, No. 6412 (*Temporary*).

¹⁶⁷⁷Örneğin bk. SNG v. Aul. 11, No. 4848 (Gallienus).

Athena'nın sağ eli ile çelenklelediği *trophe* zaferin *alegorik* betimlemesidir¹⁶⁷⁸. *Trophe* tasviri Roma sanatında genellikle Mars, Minerva ve Victoria ile yapılmaktadır¹⁶⁷⁹. Sol elinde taşımış olduğu şimşek demeti ise babası Zeus'un bir atribütü olup, Athena sık sık bunu babasından ödünç almaktadır¹⁶⁸⁰. Aynı zamanda **Tip III. VIII. II**'de taşımış olduğu kalkan ve **Tip III. VIII. III**'de tuttuğu mızrak Athena'nın ikonografisinde önemli atribütler olup tanrıçanın savaşçı karakterini yansıtmaktadırlar. Side birçok durumda Roma'nın elde ettiği zaferleri sikkeleri üzerinde tematize etmiştir¹⁶⁸¹. Roma'nın güvenilir ve sadık bir müttefiki olan Side bunu sikkeleri üzerinde gururla ifade etmiştir¹⁶⁸². Sahip olduğu limanı ile Roma'nın doğuya yapmış olduğu askeri seferlerde önemli rol oynamıştır¹⁶⁸³. Sikke tipinde *trophenin* Athena ile yapılması Side'nin Roma'ya yardımı olarak düşünülebilir. Bu, Nollé'nin de ifade ettiği üzere Side'nin Roma'nın yanında yer aldığı ve ortak düşmana karşı kazanmış oldukları zaferin göstergesidir¹⁶⁸⁴.

Tip III. IX. Athena, elinde mızrak ve şimşek demeti ile

Athena'yı iki mızrak ve kalkan ile gösteren bu tip, MS III. yy Athena tipleri içerisinde sıkça darp edilen tiplerden bir tanesidir. Uzun *khiton* ve *khimation* giyimli Athena,, ayakta sağa dönük verilmiş, yukarıya kaldırdığı sağ elinde mızrak, sol elinde ise şimşek demeti tutmaktadır. Mızrağın hemen yanında, ucunda nar bulunan bir dal çıkmaktadır. Geriye doğru çektiği sol ayağının yanındaysa kalkan ve palmye dalı betimlenmiştir (**Kat. No. 64**).

¹⁶⁷⁸*Tropaion* veya *tropaeum* Yunan ve Roma dünyasında zaferin sembolüdür. Genellikle zaferin elde edildiği yerde, bir ağaç kütüğüne veya direğe, mağlup edilmiş düşmandan elde edilen, miğfer, zırh, kalkan, kılıç gibi silahların yerleştirilmesi ile oluşturulmaktadır (Guhl und Koner, 1864, **a.g.k.**, 293-294; G. Rachtel (1999). *Lexikon der griechischen Welt* (Çev: ve Ed: R. Hilgers). Hamburg: Nikol Verlag, s. 341; J. C. Fredouille (1999). *Lexikon der römischen Welt* (Çev: ve Ed: R. Hilgers). Hamburg: Nikol Verlag, s.219; R. Hirschmann (2002). *Tropaion*. DNP, (12/1), s.872; W. Martini, (2003). *Sachwörterbuch der klassischen Archäologie*. Stuttgart: Alfred Kröner, s. 347-348.).

¹⁶⁷⁹Simon, 1990, **a.g.k.**, 242 Res. 313, 315; Nollé, 1986, **a.g.k.**, 129.

¹⁶⁸⁰Athena, özellikle *gigantomakhia* ikonografisinde şimşek demeti ile karşımıza çıkmaktadır. Villing, 1992, **a.g.k.**, 18; Vergil, *Aeneis*. Pupilius Vergilius Maro. *Aeneis*. (Çev: V. Ebersbach). Leipzig: Verlag Philipp Reclam, s. 6 (I 26-61).

¹⁶⁸¹Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256-257; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 108; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 106.

¹⁶⁸²Bk. Nollé, 1990, **a.g.k.** 253 Res.14 No.77; SNG v. Aul. 11, No. 4853. Bu dönem sikkelerinin arka yüz lejantlarında okunan ΠΙCΤΗC ΦΙΛΗC CYMMAXOY ΡΩΜΑΙΩΝ ΜΥCΤΙΔΟC ΚΙΔΗC Side kentinin vermiş olduğu desteği göstermesi açısından önemlidir.

¹⁶⁸³J. Nollé (1987). *Pamphyliche Studien* 6-10. *Chiron*, (17), s. 258-259; Nollé, 1988, **a.g.k.**, 54; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 257.

¹⁶⁸⁴Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256-257

Şimşek, mızrak ve kalkan, Athena'nın savaşçı karakterini yansıtmaktadır. Sikke ikonografisinde Athena, *Alkis* ve *Promakhos* tipinden farklı olarak hareketsiz, sakin bir pozisyonda betimlenmiştir. Sikke ikonografisi açık bir şekilde Athena'nın kent koruyucu yönüne vurgu yapmaktadır.

İlk olarak Diadumenianus (MS 218)¹⁶⁸⁵ Dönemi baskılarında karşımıza çıkan bu tipin, I. Valerianus¹⁶⁸⁶, Philippus Arabs¹⁶⁸⁷, Aemilianus (MS 253)¹⁶⁸⁸, Herennia Etruscilla (MS 249-251)¹⁶⁸⁹, Gallienus¹⁶⁹⁰ ve Salonina¹⁶⁹¹ Dönemi baskıları da vardır.

Tip III. X. Mızraklı tipler

Roma İmparatorluk Dönemi baskılarında önemli bir grubu mızrakla betimlenmiş Athena betimlemeleri oluşturmaktadır. Bu tip içerisinde değerlendirilen Athena betimlemelerinde karakteristik olan tanrıçanın sol elinde taşımış olduğu mızraktır. Bununla birlikte sağ elde taşımış olduğu atribütler dikkate alınarak üç farklı alt tip oluşturulmuştur.

Tip III. X. I. *Cepheden, baş sola dönük, sol omuzunda mızrak*

İmparator Lucius Verus Dönemi'nden gelen bir sikke üzerinde Athena, cepheden verilmiş, başı sola dönük, sol omuzunda mızrak ve sağ eliyle sağına işaret ederken betimlenmiştir (**Kat. No. 78**)¹⁶⁹².

Bu tipte karakteristik olan Athena'nın sol ayağı ile yere basması sağ ayağının ise geriye doğru çekilmiş olmasıdır. Burada tanrıça mızrağını sol omuzu üzerine atmış ve sağ eliyle baktığı yöne işaret etmektedir. Bu tipin bazı baskılarında, tanrıçanın göğsünde taşımış olduğu *aegis* oldukça belirgindir¹⁶⁹³. Sparta Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bronz

¹⁶⁸⁵SNG PfPs IV, No.709 (*Caesar*); Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 296 No.82 (*Caesar*).

¹⁶⁸⁶SNG v. Aul. 11, No.4836; SNG PfPs IV, No.792.

¹⁶⁸⁷I. Philippus, SNG Schweiz II, 1306.

¹⁶⁸⁸SNG France III, No.873; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 301 No.114

¹⁶⁸⁹SNG Finland II, No.688.

¹⁶⁹⁰SNG v. Aul.18, No.8547; SNG PfPs IV, No. 827, 847; SNG Österreich II, No. 1920; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 303 No.129-131, 306-307 No.159.

¹⁶⁹¹Imhoof-Blumer, 1901, **a.g.k.**, 346 No. 44; SNG v. Aul.11, No.4854; SNG Schweiz II, 1311; SNG PfPs IV, No. 860; Franke, 1968, **a.g.k.**, 59 No.346; Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 61 No.1175; SNG Österreich II, No.1938; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 308 No.169.

¹⁶⁹²SNG France III, No. 807; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 293 No.62.

¹⁶⁹³RPC IV, 9555.

bir Athena heykelciği bu tipe oldukça benzemektedir.¹⁶⁹⁴ *Promakhos* tipinin belirleyici atribütü olan mızrak, burada Athena'ya savaşçı bir özellik katmaktadır. Ancak sağ elinde tutmuş olduğu *phiale* bu tipi *Promakhos* tipinden ayırmaktadır.

Bu tipin ayrıca Antoninus Pius¹⁶⁹⁵, Commodus¹⁶⁹⁶ ve Caracalla¹⁶⁹⁷ Dönemi baskıları bilinmektedir.

Tip III. X. II. *Cepheden, baş sağa dönük, sol elinde mızrak, sağ elinde phiale*

Ayakta, uzun *khiton* ve *khimation* giyimli Athena, $\frac{3}{4}$ cepheden sola dönük, başı ise geriye dönük tasvir edilmiştir. Tanrıça sol elinde, ucu ileriye dönük mızrak; ileriye doğru uzattığı sağ elinde ise *phiale* taşımaktadır. Bu tipte karakteristik olan Athena'nın sol kolunun altından aşağıya doğru sarkan *khimation*dur. Mızrağın *diagonal* ve ucunun ileriye doğru verilmesi, Athena'yı hareketli gibi göstermektedir. Athena sanki hareket halindeyken dönüp geri bakmaktadır (**Kat. No. 79**).

Bu tipin, L. Verus¹⁶⁹⁸, Commodus¹⁶⁹⁹, S. Severus¹⁷⁰⁰, , Iulia Domna¹⁷⁰¹, Caracalla¹⁷⁰², Geta¹⁷⁰³, Macrinus¹⁷⁰⁴, Orbiana¹⁷⁰⁵, Iulia Maesa¹⁷⁰⁶, Elagabalus¹⁷⁰⁷, Iulia C. Paula¹⁷⁰⁸, Aquilla Severa¹⁷⁰⁹, Gallienus¹⁷¹⁰, II. Valerianus¹⁷¹¹ Dönemi baskıları bilinmektedir. Side tipinin benzeri, Side'ye komşu Kilikya kentlerinden Kolybrassos¹⁷¹² ve Lyrbe'nin İmparatorluk Dönemi darplarında da görülmektedir¹⁷¹³.

¹⁶⁹⁴LIMC II,2, 975, Lev. 726, res. 185. Tarihi tartışmalı olan bronz heykelcikte Athena, sağ elinde *phiale*, sol eliyle omuzuna yaslanmış olduğu mızrağı tutmaktadır. Tam ele geçmeyen mızrağın uç kısmının tanrıçanın miğferinde kalıntısı vardır.

¹⁶⁹⁵SNG Österreich II, No.1896.

¹⁶⁹⁶Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 294 No.66.

¹⁶⁹⁷SNG v. Aul.11, 4819; SNG Pfp IV, No. 692-693.

¹⁶⁹⁸SNG Pfp IV, No. 676.

¹⁶⁹⁹Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 60 No. 1162; SNG Österreich II, No. 1900.

¹⁷⁰⁰SNG Pfp IV, No. 689; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 294 No.67.

¹⁷⁰¹SNG v. Aul. 11, No.4818.

¹⁷⁰²Atlan, 1976, **a.g.k.**, 44 No. 94; SNG Pfp IV, No. 698; SNG France III, No. 815; SNG Schweiz II, No. 1299; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 295 No.74-76.

¹⁷⁰³SNG France III, No. 824.

¹⁷⁰⁴SNG France III, No. 825.

¹⁷⁰⁵Atlan, 1976, **a.g.k.**, 45 No. 101; RPC VI, No. 6432.

¹⁷⁰⁶Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 297 No.90.

¹⁷⁰⁷SNG Pfp IV, No. 710; RPC VI, No. 6405.

¹⁷⁰⁸Lindgren, 1993, **a.g.k.**, 35 No. 665; RPC VI, No.6400; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 296-297 No.85.

¹⁷⁰⁹SNG France III, No. 831; RPC VI, No. 6383.

¹⁷¹⁰SNG Pfp IV, No.815.

¹⁷¹¹SNG Pfp IV, No. 886; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 110 No.121 (Caesar).

¹⁷¹²SNG Pfp VI, No.763, 766-769.

¹⁷¹³SNG Pfp VI, No. 886.

Tip III. X. III. *Cepheden, baş sağa dönük, sol elinde mızrak, sağ elinde gemi pruvası*

Sikke tipini bir önceki tipten ayıran tek fark, Athena'nın ileriye uzattığı sağ elinde *phiale* yerine gemi pruvası taşımasıdır (**Kat. No. 80**). Bu tipin imparator Caracalla¹⁷¹⁴, Maximinus Thrax¹⁷¹⁵ ve Gallienus¹⁷¹⁶ Dönemi baskıları bilinmektedir.

Athena, liman kenti olan Side'de, limanın ve gemi seyahatinin koruyucu tanrıçasıydı. Tanrıça'yı elinde gemi pruvası ve gemi içerisinde gösteren sikke tipleri kuşkusuz tanrıçanın bu yönüne vurgu yapmaktadır. MS III. yy sikkeleri üzerinde yoğun şekilde liman ve gemi tasvirleri dikkati çekmektedir¹⁷¹⁷. Özellikle bu dönemde artan Sasani tehlikesi karşısında Roma'nın doğuya yaptığı seferlerde Side Limanı, Roma'nın donanma üssü olarak hizmet vermektedir. Sikke tipi ile Side kenti, Roma'nın yanında yer aldığını açıkça ifade etmektedir.

Tip III. X. IV. *Sol elinde mızrak, sağ elinde Nike, önünde agonistik ödül*

Iulia Soemia'ya ait bir ark yüz tasvirinde elinde mızrak ve Nike taşıyan Athena farklı bir ikonografide görülmektedir. Sol elinde çapraz şekilde mızrak tutan Athena, ileriye doğru uzatmış olduğu sağ elindeki Nike'yi, masa üzerinde duran ve içinde palmiye dalı bulunan *agonistik* ödül üzerinde tutmaktadır (**Kat. No. 76**)¹⁷¹⁸. Athena tasvirinde dikkati çeken ise Athena'nın, önündeki Nike ve *agonistik* ödül yerine geriye doğru bakmasıdır.

MS III. yy'nın başları ile birlikte Side'de *agonistik* coşku artmıştır¹⁷¹⁹. Kentte bu dönemde çok sayıda yerel ve bölgeler üstü *agon* düzenlenmiştir¹⁷²⁰. Ödül ve içerisindeki palmiye dalı kentte düzenlenen *agon*lara işaret etmektedir¹⁷²¹. Palmiye dalları aynı

¹⁷¹⁴SNG Pfp IV, **a.g.k.**, 697.

¹⁷¹⁵SNG Pfp IV, No.735.

¹⁷¹⁶Hill, 1897, **a.g.k.**, 159 No. 103.

¹⁷¹⁷Nollé, 1990, **a.g.k.**, 257; Nollé, 1993, **a.g.k.**, 91.

¹⁷¹⁸RPC VI, 6399; SNG v. Aul. 11, No. 4823; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256 Res. 17 No. 89.

¹⁷¹⁹Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 84-88.

¹⁷²⁰Kentte düzenlenen *agon*larla ilgili olarak bk. Athena bölümü **IV. I. II. Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar** ve Apollon bölümü **V. I. II. Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar**

¹⁷²¹Çok sayıda *agon*un düzenlendiği kentte bu tarz ödül tasvirleri sadece sikkeler üzerinde değil, aynı zamanda kentte ele geçmiş arkeolojik eserler de de vardır. Taşınabilir bir mermer sunak üzerindeki *agonistik* ödül tasviri, Nollé, 1990, **a.g.k.**, 259 Res.19; Büyük *Nymphaion*'da ele geçmiş bir kaset kabartması için bkz. A. M. Mansel (1958). *1946-1955 Yıllarında Pamphylia'da Yapılan Kazılar ve Araştırmalar*. Ankara: TTK. S. 230 Res. 45; Mansel, 1963, **a.g.k.**, 59 Res. 40; Atlan, 1967a, **a.g.k.**, Lev.

zamanda birinci gelenlere verilirdi. Bu da Side'deki *agon*ların kutsal ve taç ödüllü olduklarını göstermektedir. Silindir formlu, ortası şişkin, rozetlerle süslü ve üzerinde çoğu zaman verildiği *agon*unun veya oyunun isminin yer aldığı bu tip ödül tasvirleri, Side'nin MS III. yy sikkeleri üzerinde yoğun bir şekilde tasvir edilmiştir¹⁷²². Kentte düzenlenen *agon*lar aynı zamanda tanrıça Athena onuruna kutlanmaktaydı¹⁷²³.

Tip III. X. V. *Sol elinde mızrak, önünde stel*

Athena tipleri içerisinde oldukça dikkati çeken bir tip ise Side'nin elde etmiş olduğu ayrıcalıklı ilgilidir. III. Gordianus'un eşi Tranquillina'ya ait bir arka yüz betimlemesinde Athena ayakta, sol elinde çapraz mızrak, sağ elindeki çelenk ile önünde yer alan ve üzerinde $\Delta\Omega\text{PCA}$ yazan *aedicula*yı taçlandırmaktadır (**Kat. No. 88**)¹⁷²⁴. Bu tipin aynı zamanda Athena'yı tahtta otururken gösteren varyasyonları bilinmektedir (**Kat. No. 66**)¹⁷²⁵.

Sikke tipinde Athena, Side'nin elde etmiş olduğu ve $\Delta\Omega\text{PCA}$ lejantı ile ifade edilen ayrıcalıklı duruma işaret etmektedir. III. Gordianus Dönemi'nde verilen bu ayrıcalık çok değişik tiplerde sikkeler üzerinde önemli bir tematik olmuştur¹⁷²⁶. $\Delta\Omega\text{PCA}$ kelimesi Side'ye imparatorluk tarafından bahşedilen kutsal statüdeki *agonu* sembolize etmektedir. Eski Yunanca'da her türden bağış anlamına gelen $\delta\omega\rho\epsilon\acute{\alpha}$, aynı zamanda kutsal, taç ödüllü veya ekümenik statüdeki oyunlar için kullanılan bir terimdi¹⁷²⁷. Kente bahşedilen bu *agon* ise Pythia Agonu'dur¹⁷²⁸. *Pythia Agonu* ilk olarak MS 243 yılında III. Gordianus Dönemi'nde kentte düzenlenmiştir¹⁷²⁹. Anlam olarak sikke tipi Athena'nın kentin baş tanrıçası olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Zira Apollon onuruna

IX L; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 102 Res. 108. Büyük *Nymphaion*'da ele geçmiş, yukarı kısmı kırık olan diğer bir ödül tasviri için bkz. Mansel, 1963, **a.g.k.**, 58 Res.39.

¹⁷²²Örneğin Olympia *agonu* için bkz. Atlan, 1976, **a.g.k.**, 49 Lev. IV No. 133 (Gallienus); *Agon Mystikos* için bkz. SNG v. Aul. 18, No.8550; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 257 Res. 18 No. 98; *Pythia Agonu* için bkz. SNG France III, No.866.

¹⁷²³Kentte Athena ve Apollon onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı* sırasında *themis* statüsünde *agon*lar düzenlenmekteydi. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 109.

¹⁷²⁴RPC VII.2 No. 66001.

¹⁷²⁵Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258 Res.17 No.91; SNG Pfp's IV, **a.g.k.**, No. 761.

¹⁷²⁶III. Gordianus ve Tranquillina baskıları üzerinde kente verilen $\Delta\Omega\text{PCA}$ değişik tiplerde karşımıza çıkmaktadır. **Kat. No. 88**'deki Athena tipi dışında aynı zamanda arka yüzlerde yine *aedicula* üzerinde $\Delta\Omega\text{PCA}$ lejantlı sikke betimlemeleri vardır (SNG Pfp's IV, No. 751-753).

¹⁷²⁷Çokbankir, 2011, **a.g.k.**, 325.

¹⁷²⁸Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 204-207 TEp 4.

¹⁷²⁹Pythia *agonu* ile ilgili olarak bk. Apollon bölümü **V. I. II. Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar**

kutlanan *Pythia Agonu*'nun yine Apollon veya Apollon Sidetes ile tematize edilmesi beklenir; ancak bugüne kadar kataloglarda yayınlanan sikkeler üzerinde böyle bir betimlemeye rastlanmamıştır.

Tip III. XI. Athena sol elinde palmiye dalı, sağ elindeki taşı urneye atıyor

Roma İmparatorluk Dönemi'nde en sık darp edilen Athena tiplerinden biri olan bu tipte Athena, ayakta, sağa dönük, sol elinde palmiye dalı, sağ elindeki taşı önünde duran *urneye* atarken tasvir edilmiştir (**Kat. No. 77**).

Tip, Nollé'nin de ifade ettiği üzere, İmparator Hadrianus Dönemi ile birlikte Side sikkeleri üzerinde görülmektedir¹⁷³⁰. Gaebler söz konusu tipi *agonistik* tip olarak tanımlamış ve kentte tanrıça Athena'ya adanmış *themis* statüsündeki *agonun* kişileştirmesi olarak anlamlandırmıştır¹⁷³¹. Ancak Tarsus sikkeleri üzerine yaptığı çalışmasında tipi Athena *Bulaia* olarak tanımlamıştır¹⁷³². Bunun aksine Nollé bu tipi “*Bulaia*” olarak adlandırmakta ve Athena'nın Side kentinde *Boulenin* ve yasaların koruyucusu olduğunu ifade etmektedir¹⁷³³. Side'de ele geçen yazıtlarda *Boule*'nin tanrısal koruyucusu olarak *Boulaia* ifadesi geçmektedir¹⁷³⁴. Atina kentinin İmparatorluk Dönemi baskıları üzerinde de görülen bu tipi Mosch, eski bir yerel mitos ile ilişkilendirip, tanrıça Athena'nın Atina kentindeki Areopag meclisindeki yasa uygulayıcı, karar verici yönüne dikkati çekmektedir¹⁷³⁵. Sikke tipi Athena'nın Side'de *Boule*'nin koruyucusu olduğunu göstermektedir. Tipin aynı zamanda Aurelianus Dönemi'nden gelen ve *asylon* statüsünün vurgulandığı baskısı da bilinmektedir¹⁷³⁶.

¹⁷³⁰Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 111.

¹⁷³¹H. Gaebler (1929a). Die Losurne in der Agonistik. *ZfNum*, (39), s. 294.

¹⁷³²H. Gaebler (1929b). Die κοινοβούλιον ἐλευθέρον in Tarsos und Anzabos. *ZfNum*, (39), s. 321-322. Tarsus sikkeleri üzerinde görülen tahtta oturan Athena ikonografisi benzer şekilde Side sikkeleri üzerinde de karşımıza çıkmaktadır. Tranquillina'ya ait bir arka yüz baskında Athena tahtta otururken, sol elinde palmiye dalı ve sağ elindeki taşı önündeki amphoraya atarken betimlenmiştir (SNG Schweiz II, No.1305). Karşılaştırma için bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 111 Dipnot 294.

¹⁷³³Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 111 Dipnot 294; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 106. Nollé, tanrıçanın elinde taşımış olduğu palmiye dalının *Boulenin* ihtişamının resimsel tasviri olduğunu belirtmektedir.

¹⁷³⁴Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 96.

¹⁷³⁵H. C. v. Mosch, H.-C.-v. (1996). Das panegyrische Münzprogramm Athens in der Kaiserzeit. M. Flashar, H.-J. Gehrke, E. Heinrich (Eds.), *Retrospektive. Konzepte von Vergangenheit in der griechisch-römischen Antike*. München: Biering&Brinkmann, s. 165 Res.10; H. C. v. Mosch (1999). *Bilder zum Ruhme Athens. Aspekte des Städtelobs in der kaiserzeitlichen Münzprägung Athens*. Milano: Ennerre, s.87 Res.14.

¹⁷³⁶Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 312 No. 194-195.

İlk olarak Hadrianus¹⁷³⁷ Dönemi ile Side sikkeleri üzerinde görülen bu tipin; M. Aurelius¹⁷³⁸, Faustina Minor¹⁷³⁹, S. Severus¹⁷⁴⁰, Caracalla¹⁷⁴¹, Geta¹⁷⁴², Elagabalus¹⁷⁴³, Orbiana¹⁷⁴⁴, M. Thrax¹⁷⁴⁵, III. Gordianus¹⁷⁴⁶, Tranquillina¹⁷⁴⁷, Philippus Arabs¹⁷⁴⁸, II. Philippus¹⁷⁴⁹, Otacilia Severa¹⁷⁵⁰, Volusianus¹⁷⁵¹, I. Valerianus¹⁷⁵², Gallienus¹⁷⁵³, Salonina¹⁷⁵⁴, II. Valerianus¹⁷⁵⁵ baskıları bilinmektedir. Aynı zamanda Side'nin komşusu Aspendos¹⁷⁵⁶ ve Selge¹⁷⁵⁷ ve Side'ye komşu Batı Kilikya kentlerinden Korakesion¹⁷⁵⁸ ve Lyrbe'nin¹⁷⁵⁹ sikkeleri üzerinde karşımıza çıkmaktadır¹⁷⁶⁰.

Tip III. XII. *Athena zeytin ağacını yaratıyor*

İmparator Gallienus Dönemi'nden gelen başka bir ikonografide Athena, sol elinde mızrak, sağ eli ile önünde yer alan bir ağacı işaret ederken görülmektedir **(Kat. No. 85)**¹⁷⁶¹.

¹⁷³⁷RPC III, No. 2736A.

¹⁷³⁸Büyükörük, 2018, **a.g.k.**, 291-292 No.51-52.

¹⁷³⁹Imhoof-Blumer, 1901, **a.g.k.**, 338 No. 17; SNG Österreich II, No. 1898; Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 60 No.1161A.

¹⁷⁴⁰SNG France III, No. 811.

¹⁷⁴¹SNG Pfp's IV, No.694.

¹⁷⁴²Büyükörük, 2018, **a.g.k.**, 295 No.78.

¹⁷⁴³SNG Österreich II, No. 1904; SNG France III, No. 828.

¹⁷⁴⁴SNG Pfp's IV, No.729; Büyükörük, 2018, **a.g.k.**, 298 No.94.

¹⁷⁴⁵SNG Österreich II, No. 1907; SNG France III, No. 851.

¹⁷⁴⁶Hill, 1897, **a.g.k.**, 156 No.93; SNG Finnland II, No.687; SNG Cop. 31, No. 423; SNG v. Aul. 11, No. 4829; SNG France III, No. 853.

¹⁷⁴⁷Hill, 1897, **a.g.k.**, 156 No.94; Atlan, 1976, **a.g.k.**, 46 No.108-109; SNG Pfp's IV, No.759; SNG France III, No. 862.

¹⁷⁴⁸Atlan, 1976, **a.g.k.**, 46 No. 111-112; SNG Cop. 31, No.426; Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 60 No.1167; SNG Pfp's IV, No.765-766; SNG France III, No. 864.

¹⁷⁴⁹SNG Schweiz II, No.1307; SNG Österreich II, No. 1910; SNG Pfp's IV, No.771; Büyükörük, 2018, **a.g.k.**, 300 No.105-106 (Caesar), 301 No. 113.

¹⁷⁵⁰SNG Pfp's IV, No.779.

¹⁷⁵¹SNG Pfp's IV, No.785; Büyükörük, 2018, **a.g.k.**, 301 No.113.

¹⁷⁵²SNG Pfp's IV, No.786, 795; SNG France III, No. 875.

¹⁷⁵³Hill, 1897, **a.g.k.**, 159 No. 106-107; Atlan, 1976, **a.g.k.**, 48 No.121-122, 129; SNG v. Aul. 18, No. 8548; SNG v. Aul. 18, No.8548; Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 60 No.1171; SNG Österreich II, No.1921-1923; SNG v. Aul. 11, No. 4851; SNG Pfp's IV, No.825-826, 828, 848; SNG France III, No. 879, 893-894, 896, 919-920; Büyükörük, 2018, **a.g.k.**,306 No.155-158.

¹⁷⁵⁴SNG Pfp's IV, No.876-877; Büyükörük, 2018, **a.g.k.**, 310 No.183.

¹⁷⁵⁵Hill, 1897, **a.g.k.**, 163 No. 127; Atlan, 1976, **a.g.k.**, 50 No.144; SNG Cop. 31, No.434; SNG Pfp's IV, No.882, 885, 888.

¹⁷⁵⁶Gaebler, 1929a, **a.g.k.**, 290; SNG Pfp's IV, No. 103-104, 123-124.

¹⁷⁵⁷Gaebler, 1929a, **a.g.k.**, 293 No.65; RPC VI, No.6342 (Athena mızrak ve kalkan ile); RPC IX, No.1028.

¹⁷⁵⁸SNG Pfp's VI, No. 793, 794-795.

¹⁷⁵⁹SNG Pfp's VI, No. 889.

¹⁷⁶⁰Kilikya bölgesi için ayrıca bk. Gaebler 1929a, **a.g.k.**, 293-294.

¹⁷⁶¹Atlan, 1976, **a.g.k.**, 48 No. 127; Lindgren, 1993, **a.g.k.**, 35 No.668.

Söz konusu ikonografi Athena'nın kutsal bitkisi olan ve mitolojiye göre Athena tarafından Atina kentine bahşedilen zeytin bitkisinin tanrıça tarafından yaratılmasını konu edinmektedir¹⁷⁶². Bununla birlikte sikke tipini Side bağlamında düşünecek olursak, sikke ikonografisinde Side'de Athena için kutsal sayılan nar bitkisinin yaratılmasının konu edilmesi olasıdır¹⁷⁶³. Özellikle her iki bitki de kent için önem ifade etmektedir.

Zeytin ağaçlarının ve zeytin yetiştiriciliğinin koruyucusu Athena, *Moria epithetonu* ile onurlandırılmaktadır¹⁷⁶⁴. Zeytin aynı zamanda Side'nin ekonomisi için büyük anlam ifade etmektedir¹⁷⁶⁵. Zeytin ve zeytinyağı, Side'nin yetiştirdiği önemli ürünler arasında yer almaktadır¹⁷⁶⁶. Strabon, Side'nin yukarı kısımlarında yetişen zeytin ağaçlarından bahsetmektedir¹⁷⁶⁷. Side için anlamı büyük olan zeytin bitkisinin Athena tarafından yaratılması, Athena'nın Side ile ilişkisini ve kent için anlamını göstermesi açısından önemlidir. Athena bir anlamda Side kentinin zenginliğinin ve bereketinin sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Athena'nın zeytin ağacını yaratmasının anlatıldığı bu tasvir, Attika Bölgesi'nin yerel mitosu olup aynı zamanda Roma İmparatorluk Dönemi Atina sikkeleri üzerinde de sık tasvir edilen konulardan biridir¹⁷⁶⁸. Sikke tipinin İmparator Gallienus darpları dışında ayrıca İmparator Philippus Arabs¹⁷⁶⁹, II. Philippus¹⁷⁷⁰ ve I. Valerianus¹⁷⁷¹ Dönemi baskıları bilinmektedir.

¹⁷⁶²Atina kentinin baş tanrısı olma üzerine Athena ile deniz tanrısı Poseidon arasında gerçekleşen yarışmada Athena Akropolis'e zeytin ağacı; Poseidon ise bir tuz gölü hediye eder. Bununla birlikte Atinalılar Athena'nın hediyesini kabul eder ve kendilerine Athena'yı kurucu ve koruyucu tanrıça olarak seçerler (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 442; Simon, 1969, **a.g.k.**, 180-181; Schefold, 1981, **a.g.k.**, 120-121; Rose, 2003, **a.g.k.**, 69; Erhat, 2001, **a.g.k.**, 66).

¹⁷⁶³Kataloglarda genellikle zeytin ağacının yaratılması olarak geçmektedir. Bununla birlikte Tolga Tek'in de haklı kritiği ile sikke betimlemesinde nar ağacının yaratılması söz konusu edilmiş olabilir. Sikke ikonografisini nar Side ilişkisi bağlamında düşünecek olursak, Athena'nın kentin varoluşunu sembolize ettiğini söyleyebiliriz.

¹⁷⁶⁴Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 442.

¹⁷⁶⁵Nollé, 1990, **a.g.k.**, 252-253; Drexhage, 1991, **a.g.k.**, 80.

¹⁷⁶⁶Mansel, 1978, **a.g.k.**, 14; Mansel, 1963, **a.g.k.**, 11.

¹⁷⁶⁷Strabon 12. 7, 1.

¹⁷⁶⁸B. V. Head (1888). *BMC. Catalogue of greek coins. Attica - Megaris - Aegina*. London: Order of the Trustees, 96. No. 693,697, Pl. XVI, 7,8; Nollé, 1983, **a.g.k.**, 122, Dipnot 8; Mosch, 1996, **a.g.k.**, 162-163; Mosch, 1999, **a.g.k.**, 87 Res. 10-11

¹⁷⁶⁹J. Nollé, (1983). Zum Landbau von Side. *EA*, (1), s. 121-122, Dipnot 7, Tafel 15, No.1.

¹⁷⁷⁰SNG France III, No.869; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249 Res.8 No. 33.

¹⁷⁷¹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 30.

Tip III. XIII. Athena başka tanrılar ile birlikte

Ayakta betimlenmiş Athena tipleri içerisinde farklı bir grubu, Athena'yı başka tanrılar ile gösteren ikonografiler oluşturmaktadır. Bu grup kendi içerisinde üç farklı alt grupta değerlendirilmiştir. Birinci grupta Athena'nın yanında Apollon Sidetes'i; ikinci grupta ise Athena'nın yanında Artemis'i görmekteyiz. Athena için oldukça önemli bir ikonografi sunan üçüncü grup ise *homonoia* tiplerinden oluşmaktadır. Bu grup içerisinde Athena beş farklı kentin tanrısı ile karşımıza çıkmaktadır.

Tip III. XIII. I. Athena ve Apollon Sidetes

Side sikkeleri üzerinde Athena ve Apollon'u karşılıklı gösteren betimlemeler her iki kült ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Söz konusu ikonografiler herşeyden önce Athena ve Apollon kült birlikteliğinin en önemli kanıtını oluşturmaktadır.

Septimius Severus Dönemi'nden gelen bir arka yüz betimlemesinde solda ayakta betimlenmiş Athena, karşısında duran Apollon Sidetes ile el sıkışırken tasvir edilmiştir (**Kat. No. 65**)¹⁷⁷². Athena, yukarıya doğru kaldırdığı sol elinde mızrak, yanında kalkan ile betimlenmiş; karşısında yer alan Apollon ise Sidetes tipinde; kısa *khiton*, *khlamys*, ayaaında çizmeler ve yukarıda tuttuğu sol elinde uzun defne dalı ile görölmektedir¹⁷⁷³.

İlk olarak Septimius Severus Dönemi baskıları ile Side sikkeleri üzerinde görölen bu tipte, Athena ve Apollon, *dexiosis*¹⁷⁷⁴ ikonografisinde karşımıza çıkmaktadır. Sikke tipi bazı eklemeler dışında istisnasız bir şekilde Athena ve Apollon'u benzer tipte göstermektedir. Maximinus Thrax Dönemi'nden gelen bir arka yüzde, her iki tanrı arasında bir masa ve üzerinde *agonistik* ödöl betimlemesi vardır (**Kat. No. 67**). Iulia C. Paula'ya ait bir sikke üzerinde ise iki tanrı arasında bir sunak görölmektedir (**Kat. No.**

¹⁷⁷²SNG v. Aul. 11, No.4816; Atlan, 1967a, **a.g.k.**, Levha VIII F.

¹⁷⁷³Benzer şekilde her iki tanrı *homonoia* darplarında da ağırlıklı olarak bu tipte betimlenmiştir. Bk. **Tip III. XIII. III. Homonoia birliktelikleri**

¹⁷⁷⁴Bağılılığın ve birlikteliğın ifadesi olan *dexiosis* motif olarak karşılıklı iki figürün el sıkışması olarak resmedilmektedir. Özellikle antlama kabartmalarında oldukça yaygın motif olarak karşımıza çıkmaktadır. El sıkışma ve *dexiosis* ile ilgili olarak bk. G. Neumann (1965). *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst*. Berlin: Walter de Gruyter, s. 49-58; M. Meyer (1989). *Die griechischen Urkundenreliefs*. Berlin: Gebr. Mann Verlag., s.140-141.

68)¹⁷⁷⁵. I. Valerianus Dönemi'nden gelen başka bir arka yüz betimlemesinde ise Athena ve Apollon arasında küçük bir tapınak modeli yer almaktadır (**Kat. No. 69**)¹⁷⁷⁶.

Athena ve Apollon Side'nin önde gelen iki tanrısıdır¹⁷⁷⁷. Nollé'ye göre, her iki tanrının sikkeler üzerinde birlikte tasvir edilmesi Athena ve Apollon'un kentin önde gelen tanrıları, προεστῶτες θεοί olduğunu göstermektedir¹⁷⁷⁸. Bunu ilk sikke basımlarından itibaren takip etmek mümkündür. Roma Dönemi öncesinde genellikle arka ve ön yüzlerde karşımıza çıkan her iki tanrı, Roma İmparatorluk Dönemi'nde arka yüzlerde karşılıklı görülmektedir¹⁷⁷⁹. Bu durum her iki tanrının kültünün kent için önemine en güçlü kanıttır¹⁷⁸⁰. Sikkeler üzerinde yoğun bir şekilde tasvir edilen bu tip, herşeyden önce Athena ve Apollon arasındaki kült birlikteliğini göstermektedir. Sunak üzerinde her iki tanrının el sıkışması buna güçlü bir işarettir (**Kat. No. 68**). Zira iki tanrı arasında görülen sunak betimlemesinin anlamı yemin sunusudur¹⁷⁸¹. Bu durum Athena ve Apollon'un Side için birlikteliklerinin yeminle garanti altına alındığını göstermektedir. Bununla birlikte Athena ve Apollon'u kentte birleştiren en önemli faktör ise her iki tanrı onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı*dır¹⁷⁸². Bu bayram sırasında Athena ve Apollon onuruna kutlanan yerel statüde *agonlar* vardır¹⁷⁸³. Bu tipin Severuslar Dönemi baskılarında görülen *agonistik* ödül betimlemesi buna işaret etmektedir (**Kat. No. 67**)¹⁷⁸⁴. I. Valerianus ve Gallienus baskılarında her iki tanrı arasında görülen tapınak modeli, kuşkusuz her iki tanrının kutsal alanına işaret etmektedir. Zira I. Valerianus ve Gallienus Ortak

¹⁷⁷⁵SNG PfPs IV, No. 712. Orbiana baskısı için bk. SNG PfPs IV, No. 733; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249 Res.8 No. 40. Orbiana baskılarında ayrıca alan içerisinde *agonistik* ödül betimi vardır. Aquilla Severa baskısı için bk. SNG Cop. 31, No.421. Katalogda Athena'nın kaşısındaki figür yanlışlıkla İmparator Elagabalus olarak tanımlanmaktadır. Gallienus baskısı için ise bk. SNG Österreich II, No. 1919.

¹⁷⁷⁶Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 302 No.119. Bu tipin ayrıca Gallienus baskısı bilinmektedir (Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249 Res.8 No.39).

¹⁷⁷⁷Mansel, 1963, **a.g.k.**, 3; Mansel, 1965, **a.g.k.**, 891; Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 39-42; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 5; Nollé, 1988, **a.g.k.**, 47; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 105; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 105; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 77.

¹⁷⁷⁸Nolle, 1990, **a.g.k.**, 253.

¹⁷⁷⁹MÖ IV. yy sikkelerinin ön yüzleri Athena'ya, arka yüzleri ise Apollon'a ayrılmıştı. Bk **Kat. No. 45-49**. Sadece Geç Helenistik Dönem'e tarihlendirilen sikkelerin ön yüzlerinde Apollon, arka yüzlerinde ise Athena görülmektedir. Bk. **Kat. No. 58**. Bunun dışı Athena istisnasız hep ön yüzlerde betimlenmiştir.

¹⁷⁸⁰Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 105.

¹⁷⁸¹Yemin sunusu (Eidopfer, Schwuopfer) ile ilgili bk. Nollé, 1955, **a.g.k.**, 139-142.

¹⁷⁸²Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86, 113;

¹⁷⁸³Mansel, 1963, **a.g.k.**, 82-83; Mansel 1978, **a.g.k.**, 134; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258-259; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86.

¹⁷⁸⁴Severuslar Dönemi'nde Side'nin önde gelen zengineri Athena ve Apollon onuruna kutlanan *agonlar* düzenlemişti (Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 84-85).

Yönetimi'nde (MS 253-260) Athena ve Apollon tapınakları *neokoros* statüsü elde etmiştir.

Tip III. XIII. II. Athena ile Artemis

Athena tipleri içerisinde oldukça şaşırtıcı bir sikke tipi ise Artemis ile birlikte betimlendiği ikonografidir. Daha çok Side'nin komşusu Perge ile yapmış olduğu *homonoia* baskılarında gördüğümüz Artemis, *homonoia* adlandırması olmaksızın Side sikkeleri üzerinde görülmektedir.

II. Philippus'un *caesar* (MS 244) olduğu dönemden¹⁷⁸⁵ gelen bir sikke üzerinde sol tarafta ayakta betimlenmiş Athena, elinde mızrak, karşısında duran ve sol elinde stilize bir meşale çubuğu tutan Artemis ile görülmektedir. Her iki tanrıça *girlandları* belirgin, üzerinde ateş yanan bir sunak üzerinde *dexiosis* yapmaktadır (**Kat. No. 70**)¹⁷⁸⁶.

Sikke tipinde karşılaşılan ikonografi *homonoia* baskılarında karşılaşılan ikonografiye benzemektedir. Side III. Gordianus Dönemi'nde Perge ile *homonoia* tesis etmiştir¹⁷⁸⁷. Dikkati çeken nokta III. Gordianus Dönemi öncesinde Athena ve Artemis'i birlikte gösteren sikke betimlemeleri bugüne kadar ele geçmemiştir. Artemis kültü Side'de hem yazıtlar hem de sikkeler aracılığı ile belgelenmiştir¹⁷⁸⁸. Alanyalı'ya göre Artemis, Side'de, Artemis Pergaia karakterinin aksine daha çok avcı Artemis olarak benimsenmiştir¹⁷⁸⁹. Bununla birlikte Side'de, Artemis'e ait bir kutsal alanın olabileceğini gösteren literatür anlatımları¹⁷⁹⁰ ve aynı zamanda sikke betimlemeleri mevcuttur¹⁷⁹¹. Elinde meşale ve yay tutan Artemis tasviri özellikle Side - Perge arasındaki *homonoia* darplarında da karşımıza çıkmaktadır¹⁷⁹². Perge'de ele geçen çok sayıda kabartma ve sikke üzerinde Artemis, elinde meşale ve yay ile karşımıza çıkmaktadır¹⁷⁹³. II. Philippus

¹⁷⁸⁵Kienast, 1996, **a.g.k.**, 200.

¹⁷⁸⁶SNG PFPs IV, No. 778.

¹⁷⁸⁷Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 190.

¹⁷⁸⁸Nollé, 1993, **a.g.k.**, 117-118; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 80. Ayrıca bk. bölüm II. Side panteonuna genel bakış.

¹⁷⁸⁹Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 80.

¹⁷⁹⁰Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 190-191 *TLit.*57.

¹⁷⁹¹A. T. Tek ve H. Köker (2015). Side Arkeoloji Müzesi'nde Yürütülen Nüsmatik Araştırmaları 2014. *ANMED*, (2015-13), s. 251-253

¹⁷⁹²Side'nin Perge kenti ile yapmış olduğu *homonoia* baskılarında Artemis elinde yay, meşale ve kutsal hayvanı geyik ile tasvir edilirken; Perge'nin Side ile yapmış olduğu *homonoia* baskılarında genellikle Artemis Pergaia kült heykeli şeklinde tasvir edilmektedir.

¹⁷⁹³S. Onurkan, (1969). Perge Artemis Pergaia Kabartmaları ve Artemis Pergaia. *Belleten*, (XXXIII. 131). Ankara: TTK, Lev. VIII Res. 33 Lev. IX Res. 35-36 Lev. X Res. 38-39.

Dönemi'nden gelen sikke tipinde *homonoia* lejantı yer almamasına rağmen, iki kent arasındaki dostluk vurgulanmış olmalıdır. Zira II. Philippus sonrası dönemden gelen sikkeler üzerinde Athena ve Artemis'i karşılıklı gösteren benzer tipte sikkeler henüz ele geçmemiştir. Bu da sikke ikonografisinin iki kent arasındaki *homonoia* düşüncesinin bir devamı olduğunu göstermektedir.

Tip III. XIII. III. *Homonoia* birliktelikleri

Homonoia sikkeleri, Roma İmparatorluk Dönemi'nin ilk üç yüzyılı içerisinde iki veya üç kent arasında ekonomik, kültürel ve dini bağlantıları vurgulamak amacıyla basılan sikkelerdir¹⁷⁹⁴. *Homonoia* darplarında genellikle partner kentlerin baş tanrıları uyumun ve dostluğun göstergesi olarak *dexiosis* şeklinde veya bir sunak etrafında yan yana durmaktadırlar¹⁷⁹⁵. *Dexiosis* ve sunak, *homonoianın*, yani iki kent arasındaki uyumun ve yapılan anlaşmanın bizzat göstergesiydi¹⁷⁹⁶. Tokalaşma, *dexiosis*, *homonoia* anlaşmalarında son derece resmi ve merkezi bir eylemdi¹⁷⁹⁷. *Homonoia* sikkelerinde partner kentlerin aralarında görülen sunak betimlemesi ise anlaşma sırasında gerçekleşen yemin kurbanının işaretidir¹⁷⁹⁸. Karola-Nollé – Nollé, *homonoia* darplarında görülen sunağın, *homonoia* töreni için yapılıp, partner kentlerin tanrılarına adandığını ve ayrıca sunağın anlaşma sonunda ev sahibi kentin tanrısının kutsal alanına yerleştirildiğinin bir işareti olduğu düşüncesindedir¹⁷⁹⁹. *Homonoia* darplarında görülen tanrı betimlemeleri esasen anlaşmayı gerçekleştiren iki kentin temsiliydi. Bu temsil esasen iki ketin önde gelen tanrısıyla yapılmaktaydı. Örneğin Pergamon için Asklepios, Ephesos kenti için Artemis Pergaia, Perge kenti için Artemis, Myra kenti için Artemis Eleutheria *homonoia* darplarında temsili tanrıdır¹⁸⁰⁰. Side'nin *homonoia* darplarında ise kentin temsili tanrıları Athena ve Apollon'dur. *Homonoia* sikkelerinin arka yüzlerinde görülen bir diğer önemli

¹⁷⁹⁴ομόνοια Kelime anlamı olarak birlik, ittifak manasına gelmektedir. *Homonoia* sikkeleri üzerinde 'ομόνοια kelimesi ile her iki kentin adı genitiv formda yer almaktadır. Genel olarak bkz. D. Kienast, (1964). Die *Homonoia*verträge in der römischen Kaiserzeit. *JNG* (14), s. 51-94; Franke, 1968, **a.g.k.**, 23-24; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 114; F. Dönmez-Öztürk (2006). *Roma Çağı Küçük Asya Kentleri Arasında Homonoia Anlaşmaları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 7-8.

¹⁷⁹⁵Franke, 1980, **a.g.k.**, 90; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 114.

¹⁷⁹⁶Franke, 1980, **a.g.k.**, 91; Kienast, 1995, **a.g.k.**, 277-278.

¹⁷⁹⁷Öyle ki bazı *homonoia* darplarında karşılaşılan birbirine kenetlenmiş iki el bile tek başında tesis edilen *homonoianın* bir işaretiydi (Karola-Nollé und Nollé, 2004, **a.g.k.**, 254).

¹⁷⁹⁸Franke, 1980, **a.g.k.**, 101; Kienast, 1995, **a.g.k.**, 277-278.

¹⁷⁹⁹Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 25

¹⁸⁰⁰Karşılaştırma için bk. Dönmez-Öztürk, 2006, **a.g.k.**, 23.

ayrıntı ise sikkeyi darp eden kenti temsil eden tanrının daima sikkenin sol tarafında yani onur yerinde, misafir kentin tanrısının ise sağ tarafta tasvir edilmiş olmasıdır¹⁸⁰¹.

Side, III. Gordianus (MS 238-244) ile I. Valerianus - Galleinus Dönemleri (MS 253-260) arasında *homonoia* sikkeleri darp etmiştir¹⁸⁰². Bu dönem aralığında Side, Alexandria, Aspendos, Attaleia, Delphi, Myra, Perge, Sagalassos ve kentleri ile *homonoia* birlikteliği tesis etmiştir¹⁸⁰³. Side'nin bu kentlerle yapmış olduğu *homonoia* birlikteliklerinde ticari, kültürel ve aynı zamanda anlaşmazlıklar etkilidir. Side'nin yapmış olduğu *homonoialarda* Athena ve Apollon¹⁸⁰⁴ kenti temsil eden tanrılardır. Bugüne kadar ele geçen *homonoia* sikkeleri içerisinde Athena, Alexandria, Attaleia, Aspendos, Myra ve Perge kentleri ile yapılan *homonoia* birlikteliklerinde Side kentini temsil etmiştir¹⁸⁰⁵.

Tip III. XIII. III. I. Athena- İsis

Athena ve İsis, Side'nin Alexandria ile yapmış olduğu *homonoia* darplarında karşımıza çıkmaktadır. Her iki kent arasındaki *homonoia* I. Valerianus Dönemi'nde (MS 253-260) tesis edilmiştir. Sol tarafta ayakta betimlenmiş Athena, sol elinde mızrak; karşısında sol elinde *sistrum*, sağ elinde *situla* tutan İsis ile bir sunak üzerinde *dexiosis* yaparken betimlenmiştir (**Kat. No. 71**)¹⁸⁰⁶.

¹⁸⁰¹D. O. Klose (1987). *Die Münzprägung von Smyrna in der römischen Kaiserzeit*. Berlin: W. De Gruyter, s.45, 63. Klose'ın düşüncesine göre sikkeyi darp eden kentin tanrısı ve kent *ethnikonu* sol tarafta, onur yeri olarak adlandırılan yerde, partner kentin tanrısı ise sağ tarafta yer almaktaydı. Bununla birlikte bu her zaman karşılaşılan bir durum değildir. Karola-Nollé und Nollé ise, sikkeyi darp eden kentin tanrısının kentteki derecesine göre onur yeri olarak adlandırılan sol tarafta yer aldığını ifade etmektedir. Side ile Alexandria arasındaki *homonoia* sikkelerinde Athena daima sol tarafta, yani onur yerinde yer alırken, Apollon sağ tarafta yer almaktadır. Benzer durum Attaleia, Aspendos, Myra ve Perge ile olan *homonoia* darplarında da vardır. Athena daima onur yerinde, sol tarafta yer almaktadır. Bununla birlikte Apollon ise çoğunlukla sağ tarafta bazen de sol tarafta, onur yerinde tasvir edilmiştir (Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 243-245).

¹⁸⁰²Side'nin *homonoia* baskıları ile ilgili olarak bkz. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260-262; Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 241-261; Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 190-196.

¹⁸⁰³Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261-262 Res. 21; Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 249; Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 190.

¹⁸⁰⁴Bk. **Tip. III. XIII. X. II. Homonoia birliktelikleri**

¹⁸⁰⁵Alexandria ve Perge ile yapılan *homonoia* birlikteliklerinde Athena dışında ayrıca Apollon da karşımıza çıkmaktadır. Bk. **Tip. III. XIII. X. II. Homonoia birliktelikleri**

¹⁸⁰⁶SNG France III, No.876; SNG Schweiz II, No.314; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261 Res.21 No.112; Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 258 Res. 2 Levha IV 2b; Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 195 Levha 89; Dönmez-Öztürk, 2006, **a.g.k.**, 103 Res.30.

Her iki kent arasında tesis edilen *homonoia*da en önemli etken ticari ilişkilerdir¹⁸⁰⁷. Liman kentleri olan Side ve Alexandria, Doğu Akdeniz ticaretinde önemli rol oynamaktaydılar. Özellikle her iki kent Kıbrıs, Levant ve Mısır üçgeninde yapılan deniz ticaretinde ve seyahatinde önemli noktalardan biridir¹⁸⁰⁸. Bir diğer önemli etken ise Roma'nın doğu seferleri sırasında, her iki kentin Roma İmparatorluğu'na lojistik destek sağlamasıdır¹⁸⁰⁹. Nollé, Alexandria ile Side arasında tesis edilen *homonoia*da aynı zamanda Side ile Perge arasında süregelen çekişmenin etkili olduğu düşüncesindedir. Nollé'ye göre Side, Alexandria gibi büyük bir kent ile *homonoia* tesis ederek “düşman kardeş”¹⁸¹⁰ Perge'ye karşı saygınlık elde etmek istemiştir¹⁸¹¹.

Mısır kökenli kültler, Serapis, İsis ve Harpokrates, Side'de epigrafik ve nümismatik buluntular ile belgelenmiştir¹⁸¹². İsis'in antik dünyada yaygınlaşması Serapis kültüyle beraber gerçekleşmiştir¹⁸¹³. Tanrıça, Alexandria'da denizcilerin koruyucu tanrısı olarak tapınım görmüş ve kendisi için Alexandria limanında büyük bir deniz feneri yapılmıştır¹⁸¹⁴. Benzer şekilde Athena'da Side'de denizcilerin ve limanın koruyucu tanrıçasıydı. Sikke ikonografisinde, her iki kentte deniz seyahatinin koruyucusu olan tanrıçalar seçilmiştir.

Tip III. XIII. III. II. Athena- Nemesis¹⁸¹⁵

¹⁸⁰⁷Side ile Alexandria arasındaki ticari faaliyetler için bkz. Drexhage, 1991, **a.g.k.**, 75-90; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 28-29, 67; Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 242; Dönmez-Öztürk, 2006, **a.g.k.**, 84-91; Arca, Gökalp ve Önen, 2011, **a.g.k.**, 296-298.

¹⁸⁰⁸Bk. Nollé, 1988, **a.g.k.**, 54 Res.34; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 28-29; Drexhage, 1991, **a.g.k.**, 76-77; Dönmez-Öztürk, 2006, **a.g.k.**, 85

¹⁸⁰⁹Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 242; Arca, Gökalp ve Önen, 2011, **a.g.k.**, 297-298; Dönmez-Öztürk, 2006, **a.g.k.**, 163-167.

¹⁸¹⁰“Düşman Kardeş tanımlaması için bk. Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 297 Dipnot 1.

¹⁸¹¹Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 242.

¹⁸¹²Bk. Bölüm II. SİDE PANTEONUNA GENEL BAKIŞ

¹⁸¹³Vidman, 1981, **a.g.k.**, 124-130; Merkelbach, 1981, **a.g.k.**, 66-67. İsis kültünü Yunanlılar daha çok kendi *panteon*larındaki Demeter kültü ile aynı görmüşlerdir. Hem Demeter kültü hem de İsis kültü esasında mistik kültlerdi. Bu bakımdan Kıta Yunanistan'da oldukça sevilmiş ve geniş bir taraftar kitlesine sahip olmuştur. İsis ve Serapis birlikteliğinin aynı zamanda Harpokrates adında çocukları vardı. Yunan ve Roma dünyasında “Mısır Triası” olarak yayılım göstermişlerdir. Yunan dünyasında bu kültün ilk taşıyıcıları Mısır ile Attika arasında ticaret yapan Mısırlı tüccarlar olmuştur.

¹⁸¹⁴Merkelbach, 1981, **a.g.k.**, 66. Tanrıça İsis'in en yaygın tiplerinden biri olan *πελαγία* denizlerin efendisi, denizlerin tanrıçası anlamlarına gelmektedir. Bu *epithetonun* yanında tanrıça ayrıca gemicileri tehlikelerden koruyan anlamında *σωτριά* ve gemicilere iyi yolculuklar dileyen anlamında *εὐπλοία* gibi epithetonlarla da onurlandırılmaktadır (Merkelbach, 1981, **a.g.k.**, 66-67; Vidman, 1981, **a.g.k.**, 125).

¹⁸¹⁵SNG v. Aul. 18, No. 8549; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261 Res. 21., No. 111; Karola-Nollé und Nollé, 1994a, **a.g.k.**, 259 Res.16 Levha V No.16.

Athena ile Nemesis, Side'nin Attaleia kenti ile yapmış olduğu *homonoia* darplarında karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Attaleia kentinin baş tanrıçası Athena olsa da¹⁸¹⁶, Side'nin darplarında Attaleia kenti Nemesis ile temsil edilmiştir¹⁸¹⁷. Side, İmparator Gallienus Dönemi'nde Attaleia kenti ile *homonoia* tesis etmiştir¹⁸¹⁸. Athena sikkenin onur yerinde sol tarafta, sol eli yukarıda mızrak tutuyor. Karşısında kanatları açık, sağ yanında grifon yer alan Nemesis ile sunak üzerinde *dexiosis* yapmaktadır (**Kat. No. 72**)¹⁸¹⁹.

Attaleia kenti, Side'den sonra Pamphylia Bölgesi'nin önemli liman kentlerinden biridir¹⁸²⁰. Side ile Attaleia arasındaki *homonoianın* nedenleri hakkında fazla bir bilgi sahibi değiliz. Attaleia, Side, Aspendos ve Perge'nin bulunduğu Pamphylia Bölgesi kıyı şeridinde önemli bir noktada yer almaktaydı. Side, Roma öncesi dönemde Attaleia kenti ile rakabet halindeydi¹⁸²¹. Çünkü Attaleia kenti, Attaloslar tarafından Side'ye rakip olarak kurulmuş bir liman kenti idi¹⁸²². MS III. yy'ın başlarına tarihlendirilen Stadiasmus Maris Magni'de Attaleia'dan Pamphylia kıyı şeridinde önemli bir istasyon olarak bahsedilmektedir¹⁸²³. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Attaleia kenti Side'nin rakibi olamayacağından, Side ile Attaleia arasındaki *homonoia*da muhtemelen ticari ve kültürel ilişkilerin etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Tip III. XIII. III. III. Athena - Tykhe

Athena - Tykhe ikonografisi Side ile Aspendos arasında I. Valerianus Dönemi'nde tesis edilen *homonoialarda* karşımıza çıkmaktadır. He iki kent karşılıklı *homonoia* sikkeleri darp etmiştir¹⁸²⁴. Uzun *khiton* ve *khimation* giyimli Athena, sol elinde mızrak, karşısında elinde bereket boynuzu tutan Aspendos Tykhesi ile el sıkışmaktadır (**Kat. No.**

¹⁸¹⁶Attaleia kentindeki Athena kültü ile ilgili olarak bkz. (Baydur, 1976, **a.g.k.**, 56-58). Bununla birlikte Attaleia kentinin, Atina ile yapmış olduğu *homonoia* darplarında kenti Athena temsil etmektedir. Örnek *homonoia* baskıları için bkz. (Baydur, 1976, **a.g.k.**, 43 Levha 12 No. 366, 368.).

¹⁸¹⁷Attaleia kentindeki Nemesis kültü ile ilgili olarak bkz. Baydur, 1976, **a.g.k.**, 66.

¹⁸¹⁸Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 190.

¹⁸¹⁹SNG v. Aul. 18. No. 8549; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261 No.111; Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 259 Res. 16 Levha V 16; Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 193-194.

¹⁸²⁰II. Attalos tarafından Side'ye rakip liman kenti olarak kurulan Attaleia hiçbir zaman Side limanı kadar ekonomik açıdan ön plana çıkamamıştır. Bkz. Mansel, 1978, **a.g.k.**, 2; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 25.

¹⁸²¹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 25.

¹⁸²²Attaleia kenti MÖ 188 yılındaki Apameia Barışı'ndan sonra Bergama Kralı II. Attalos tarafından kurulmuştu. Bununla birlikte kentin limanının elverişsiz konumundan dolayı Side gibi Pamphylia Bögesi ticaretinde önemli bir rol oynamamıştır. Genel olarak bk. Atlan, 1975, **a.g.k.**, 34-35; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 65 Dipnot 56; Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 29 Dipnot 143.

¹⁸²³Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 149-150 Yazıt No. TLit 8.

¹⁸²⁴Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 15.

73)¹⁸²⁵. Side'nin Aspendos ile olan ekonomik ilişkileri oldukça eskiye gitmektedir. Klasik ve Helenistik Dönemler'de, Side ile Aspendos arasında yakın ilişkiler vardı. Bununla birlikte bu iki kent arasında ciddi çekişme söz konusuydu¹⁸²⁶. Aspendos, Side ile birlikte aynı zamanda Anadolu'nun yukarı kesimlerindeki kentler ile Toroslardaki halkların, Kıbrıs, Levant Bölgesi ve Mısır ile yaptığı ticarete önemli rol oynamaktaydı¹⁸²⁷. Roma İmparatorluk Dönemi'nde iki kent arasındaki *homonoianın* nedenleri hakkında kesin bilgi sahibi değiliz. Bununla birlikte iki kent arasındaki ticari ve kültürel ilişkiler *homonoia*da etkili olmutur diyebiliriz. Çünkü Klasik ve Helenistik Dönemler'de süregelen iki kent arasındaki çekişme Roma Dönemi'nde anlamını kaybetmişti. Nollé'nin de belirttiği üzere Roma Dönemi'nde Aspendos, Side ile Perge arasındaki rekabette arka planda kalmıştı¹⁸²⁸.

Tip III. XIII. III. IV. *Athena ve Artemis Eleuthera*

Side'nin Lykia kenti Myra ile I. Valerianus Dönemi'nden gelen *homonoia* darpları bilinmektedir¹⁸²⁹. Arka yüz tasvirinde Side kentini temsil eden Athena, onur yerinde solda, profilden, sol elinde mızrak ile betimlenmiştir. Sikkenin sağ tarafında ise cepheden verilmiş Myra'nın baş tanrıçası Artemis *Eleuthera*'nın kült heykeli tasvir edilmiştir. İki figür arasındaysa bir sunak betimlenmiştir (**Kat. No. 74**)¹⁸³⁰. Alışıldageldik *homonoia* ikonografisinden farklı olarak Athena burada sağ eli ile Artemis Eleuthera heykelini işaret

¹⁸²⁵Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261 Res. 21 No. 108; Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 259-260 Res.17 Lev. V 17; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 114-115 No. 129; SNG France III, No.877; Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 193 Lev.88.

¹⁸²⁶Roma öncesi dönemde Side ile Aspendos kenti arasındna ciddi çekişme söz konusuydu. Özellikle Mısır ile yapılan ticaret iki kent arasındaki rekabetin en önemli nedeniydi. Genel olarak bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 25-26; Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 301-307.

¹⁸²⁷Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 304

¹⁸²⁸Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 88; Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 310.

¹⁸²⁹SNG v. Aul. 11, No. 4837; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 262 Dipnot 98; Zimmermann, 1992, **a.g.k.**, 216; Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 249; Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 190 Lev. 90. Ayrıca bk. Fleischer, 1973, **a.g.k.**, 230 Levha 94b. Bununla birlikte Myra kentinin Side ile *homonoia* darbu bilinmemektedir.

¹⁸³⁰Myra kentinin baş tanrıçası olan Artemis Eleuthera, Artemis Ephesia biçiminde *khiton* ve başında yüksek bir *polos* ile betimlenmiştir. Artemis Eleuthera sadece Myra kentinin değil aynı zamanda Likya kıyı şeridindeki çok sayıda kentin ana tanrıçasıydı. Artemis Eleuthera için bk. Fleischer, 1973, **a.g.k.**, 229-233; J. Borchhardt (1975). Myra. Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit. Berlin: Gebr. Mann Verlag, s. 252-253; Fleischer, 1978, **a.g.k.**, 344-346; E. Kirsten (1978). Artemis von Ephesos, Eleuthera von Myra mit Seitenblicken auf St. Nicolaus auf Kommagene. S. Şahin – E. Schwertheim – J. Wagner (Eds.), *Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976* içinde, s. 465-470; M. Wörrle (1999). Artemis und Eleuthera in Limyra. P. Scherrer – H. Thür – H. Taeuber (Eds.), *Steine und Wege: Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag* içinde. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut, s. 269-274.

etmektedir. Geleneksel *dexiosis*, sikke betimlemesinde görülmez. Myra kentinin baş tanrıçası ise *khiton* ve başında yüksek bir *polos* ile kült heykeli tipinde betimlenmiştir¹⁸³¹.

Side'nin Myra ile *homonoia* birlikteliğinde arka planda yatan etkenler hakkında da maalesef herhangi bir bilgi sahibi değiliz. Ancak Myra, Doğu Akdeniz Ticareti'nde özellikle Alexandria'dan gelen gemilerin Side Limanı'ndan sonraki durak yerlerinden biri olsa gerektir¹⁸³². I. Valerianus ile Gallienus Dönemi'nde Roma'nın Doğuya Sasaniler'e yapmış olduğu sefer, Likya limanları ile Side arasındaki ilişkiyi doğrulamaktadır¹⁸³³. Bu yüzden Side ile Myra arasındaki *homonoia* birlikteliğinde ticari faktörlerle birlikte dönemin askeri faktörlerinin de etkili olduğunu söylemek pek de yanlış bir düşünce olmayacaktır.

Tip III. XIII. III. V. Athena ve Artemis Pergaia

Daha önce **Kat. No. 70**'de¹⁸³⁴ gördüğümüz Athena ve Artemis ikonografisi bu kez Side'nin III. Gordianus ve eşi Tranquillina'ya ait *homonoia* darplarında karşımıza çıkmaktadır¹⁸³⁵. Side kentini temsil eden Athena¹⁸³⁶ her zamanki gibi onur yerinde, uzun *khiton* giyimli, sol elinde mızrak tutmakta; hemen karşısında sol elinde meşale tutan Perge Artemisi, kutsal hayvanı geyik ile betimlenmiş. İki tanrıça *girlandları* belirgin bir ateş sunağı üzerinde *dexiosis* yapmaktalar (**Kat. No. 75**).

Side, düşman kardeşi¹⁸³⁷ ve Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki en büyük rakibi olan Perge ile karşılıklı *homonoia* sikkeleri bastırmıştır. İki kent arasında devam eden

¹⁸³¹Bk. Fleischer, 1973, **a.g.k.**, 229-233.

¹⁸³²Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 28 Dipnot 195. Örneğin MS 60 yılında Aziz Paulus'u Roma'ya götüren gemi Myra'da konaklamıştır. Benzer şekilde Kilikya Valiliği görevinin sona ermesinden sonra Cicero'yu Roma'ya götüren gemi de aynı güzergâhı izlemiştir. Sadece Myra değil aynı zamanda Patara kenti de Kıbrıs - Mısır ve Suriye arasındaki ticarete önemli rol oynayan bir liman kentiydi. Hem Myra hem de Patara'da tahıl ambarı olarak kullanılan *granariumlar* vardır. Myra'nın Doğu Akdeniz ticaretinde oynadığı rol ile ilgili olarak bkz. M. Zimmermann, (1992). Die Lykischen Häfen und die Handelswege im östlichen Mittelmeer: Bemerkungen zu PMich I 10. ZPE, (92), 201-217.

¹⁸³³Zimmermann, 1992, **a.g.k.**, 216. I. Valerianus - Gallienus Dönemi'ndeki askeri nedenler dolayısıyla basılan *homonoia* sikkeleri ile ilgili olarak bkz. P. R. Franke (1980). Zu den Homonoia-Münzen Kleinasiens. E. Olshausen (Ed.), *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums I* içinde, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, s. 98.

¹⁸³⁴Bk. **Tip III. XIII. II. Athena ile Artemis**

¹⁸³⁵Hill, 1897, **a.g.k.**, 164 No.130-131 Levha XXIX. 4; Franke, 1968, **a.g.k.**, 52 No.225; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261 Res. 21 No.113; SNG PFPs IV, No.758; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 114-115 No.130; Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 260 Res. 19 Levha V; Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 190 Levha 88

¹⁸³⁶Side ile Perge arasındaki *homonoia* darplarında aynı zamanda Apollon Sides'tes'i de temsili tanrı olarak görmekteyiz. Bk. **Tip III. XIII. X. II. III. Apollon Sides'tes ve Artemis Pergaia**

¹⁸³⁷"Düşman kardeş" adlandırması ilk olarak Nollé tarafından kaleme alınan "Die feindlichen Schwestern-Betrachtungen zur Rivalität der pamphyliischen Städte" adlı makalesinde geçmektedir. Bkz. Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 310-313.

anlaşmazlıklar ve statü çekişmeleri, özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nin ikinci ve üçüncü yüzyıllarında artmıştır. Bu statü çekişmeleri arasında özellikle *neokoros*, *metropolis*, *asylon* ve "Pamphylia'nın Birinci Kenti" gibi unvan mücadeleleri etkili olmuştur¹⁸³⁸. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Side, Pamphylia Bölgesi'nin en önemli liman ve ticaret merkeziydi. Buna karşın Perge ise sahip olduğu Artemis kültü ile Pamphylia'nın önemli bir dinsel merkezi konumundaydı¹⁸³⁹. Bu statü çatışmalarında Roma İmparatoru ve Senatosu arabuluculuk yapmıştır¹⁸⁴⁰. Özellikle MS III. yy'da Roma'nın doğudaki büyük düşmanı Sasanilere karşı yapmış olduğu seferler, Roma için büyük önem arz eden bu iki Pamphylia kenti arasındaki anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması için *homonoia* tesis etmesinde etkili olmuştur. Pamphylia'nın bu iki önemli kenti arasında eskiden beri süregelen çekişme, İmparator III. Gordianus Dönemi'nde basılan *homonoia* sikkeleri ile yerini dostluğa bırakmıştır.

Sikke ikonografisinde Artemis'in yanında kutsal hayvanı geyik ile betimlenmesi de dikkat çekicidir. Zira iki kent arasındaki düşmanlık ve statü çekişmeleri, Artemis'in Side kentinde avcı Artemis olarak tapınım görmesinde etkili olmuştur¹⁸⁴¹. Benzer şekilde Side'nin Apollon ile temsil edildiği *homonoia* darplarında da Artemis elinde yay ve yanında geyik ile avcı tanrıça tipinde betimlenmiştir¹⁸⁴². Side sikkeleri üzerinde oldukça nadir karşımıza çıkan Artemis'in kentte bir kutsal alanın olduğu literatür anlatımlarında geçmektedir¹⁸⁴³.

2006 yılında Side kentinde sürdürülen kazı çalışmaları sırasında, kare formlu, üst kısmı yuvarlak, köşe *akroter*leri olan bir sunak ele geçmiştir. Sunak üzerindeki yazıtta, Athena ve Artemis'e adandığı ifadesi geçmektedir¹⁸⁴⁴. III. Gordianus Dönemi'ne tarihlendirilen sunak, Side ile Perge arasında tesis edilen *homonoia* anısına adanmış olmalıydı¹⁸⁴⁵.

¹⁸³⁸Genel olarak bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260-262; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 88-94; Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 310-313; Dönmez-Öztürk, 2006, **a.g.k.**, 56-57.

¹⁸³⁹Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 311.

¹⁸⁴⁰Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260; Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 312.

¹⁸⁴¹Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 80.

¹⁸⁴²Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261 Res. 21 No.114; Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 260 Res.20 Levha V.

¹⁸⁴³ Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 117, 190-191 Yazıt No. *TLit.57*. Bununla birlikte Side kazılarında ele geçen bir sikke üzerinde Artemis *distyl* formda bir tapınak içerisinde Artemis Ephesia tipinde betimlenmiştir. Bk. Tek, 2015, **a.g.k.**, 252 Res. 2.

¹⁸⁴⁴Adak, Akdoğu-Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 106 No.13. Sunak üzerindeki yazıtta 'Αθηνᾶς, Ἀρτέμιδος, Athena'nın ve Artemis'in altarı ifadesi okunmaktadır.

¹⁸⁴⁵Side ile Perge arasında oldukça eskiye giden, bununla birlikte Roma İmparatorluk Dönemi'nde zirve yapan söz konusu anlaşmazlık, Pamphylia'nın en önemli ve birinci kentinin hangisi olduğu üzerinedir. Bir

Tip III. XIV. Athena elinde kentin protēsi ile

Athena tipleri içerisinde önemli bir grubu ise kentin *protēsinin*, “A”, tematize edildiği sikkeler betimlemeleri oluşturmaktadır. Ayakta betimlenmiş Athena, dört farklı tipte sağ elinde kentin *protēsi*, “A”, ile karşımıza çıkmaktadır.

Tip III. XIV. I. Sağ elinde “A”, sol eli yukarıda mızrak tutuyor

Bu tipin sadece imparator Galleinus’un eşi Salonina’ya ait baskıları bilinmektedir. Ayakta verilmiş Athena, sola dönük, sağ elinde “A”, sol eli yukarıda mızrağı desteklerken tasvir edilmiştir¹⁸⁴⁶.

Tip III. XIV. II. Gemi pruvasında, sağ elinde “A”, sol eli yukarıda mızrak tutuyor, yerde kalkan

Bu tip esasen **Tip III. V. III.** ile aynı ikonografiyi göstermekte olup, aradaki fark Athena’nın gemi pruvası içerisinde, sağ elinde Nike yerine, kentin *protēsi* olan “A” harfini taşıyor olmasıdır. Tanrıçanın gemi içerisinde betimlenmesi, O’nun gemi seyahatinin kentte koruyucusu olmasına vurgu yapmaktadır. Bugüne kadar ele geçen sikkeler içerisinde sadece İmparator Gallienus Dönemi baskısı bilinmektedir¹⁸⁴⁷.

Tip III. XIV. III. Sağ elinde “A”, sol eli aşağıda kalkan ve mızrak tutuyor

Bu tip içerisinde değişik bir ikonografi ise Gallienus Dönemi’nden gelmektedir. Sola dönük betimlenmiş Athena, sağ elinde “A”, sol eli ile yerde duran kalkan ve mızrağı desteklemektedir (**Kat. No. 53**). Özellikle sol elin pozisyonu ve atribütleri tutuş şekli *Parthenos* tipini çağrıştırmaya karşın; taşıyıcı ayağın farklılığı yönünden farklıdır. Bu tipin ayrıca Salonina baskıları bilinmektedir¹⁸⁴⁸.

tarafı Pamphylia Bölgesi’nin en önemli liman kenti ve ticaret merkezi konumunda olan Side, diğer tarafta ise bölgenin dinsel merkezi konumunda olan Perge. Bu bağlamda Pamphylia’nın bu iki kenti arasında III. Gordianus Dönemi’nde barış tesis edilir ve bu barış sikkeler üzerinde tematize edilir. Ancak tesis edilen barış uzun soluklu olmaz ve I. Valerianus - Gallienus Dönemi’nde tekrar anlaşmazlık çıkar ve Roma İmparatorluğu’nun kararı sonrası her iki kent de Pamphylia’nın birinci kenti ayrıcalığını elde eder. Benzer şekilde I. Valerianus ve Gallienus Dönemi’nde de iki kent arasında *homonoia* tesis edilir ve sikkeler üzerinde tematize edilir. Ayrıntılı olarak bkz. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 259-260; Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 310-317.

¹⁸⁴⁶Lindgren, 1993 **a.g.k.**, 36 No. 672a; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 310-311 No. 185.

¹⁸⁴⁷Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260 Res. 20 No. 103.

¹⁸⁴⁸Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 110 No.122.

Tip III. XIV. IV. Sağ elinde “A”, sol elinde çapraz mızrak tutuyor

Salonina Dönemi’nden gelen bir arka yüz betimlemesinde Athena bir önceki tiplerden farklı olarak sol elinde çapraz bir mızrak tutmakta, yukarıya kaldırmış olduğu sağ elinde ise çelenk içine yerleştirilmiş “A” harfini tutmaktadır (**Kat. No. 81**)¹⁸⁴⁹.

Yunanca 1 sayısına denk gelen “A”, kentin *protēsi* olup, MS III. yy’ın ikinci yarısı içerisinde komşusu Perge kenti ile yapmış olduğu üstünlük mücadelesinde sikkeleri üzerinde propaganda aracı olarak kullanılmıştır¹⁸⁵⁰. Bu tip, yukarıda da ifade edildiği üzere Side sikkeleri üzerinde Gallienus ve Salonina baskılarında karşımıza çıkmaktadır. Bunda kentin bu dönemde elde etmiş olduğu *neokoros* statüsünün etkisinin olduğu ileri sürülebilir.

Side’nin, Tanrıça Athena ile yapmış olduğu bu temsil, Pamphylia’nın diğer kentlerine özellikle Perge’ye karşı bir mesaj niteliğindedir. Roma İmparatorluk Dönemi’nde Side ile Perge arasında *neōkoros*, *protē* ve *mētropolis* unvanı üzerine şiddetli çekişmeler yaşanmıştır¹⁸⁵¹. Perge, *neōkoros* unvanını Side’ye göre oldukça erken bir dönemde elde etmiştir¹⁸⁵². Side’nin bu unvanı elde etmesi ilk olarak Valerianus-Galleinus ortak yönetimi zamanında gerçekleşmiştir. Zira kent bu unvanı elde edince sikkeleri üzerinde kullanmaya başlamıştır¹⁸⁵³. Bizzat Roma Senatosu ve imparator tarafından verilen *neōkoros* unvanına karşılık *protē* ve *mētropolis* unvanlarının kullanılmasında böyle bir durum söz konusu değildir¹⁸⁵⁴. Bununla birlikte bu unvanların kullanılmasında kentler arasında anlaşma sağlanamadığı takdirde Roma imparatoru hakem olarak karar vermekteydi¹⁸⁵⁵. Ancak Pamphylia’nın birinci kentinin kim olacağı tartışması her iki kentin de aynı unvanı elde etmesi ile sonuçlanmıştır. Hem Side hem de Perge kenti *protē*

¹⁸⁴⁹Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260 Res. 20 No.104.

¹⁸⁵⁰Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 106. Ayrıca bk. **Kat. No. 53, 81 ve 89**.

¹⁸⁵¹Nollé, 1990, **a.g.k.**, 259-260.

¹⁸⁵²Perge kenti Flaviuslar Hanedanlığı Dönemi’nde *neokoros* elde etmişti (Şahin, 1999, **a.g.k.**, 72 Yazıt No. 56).

¹⁸⁵³Side, *neokoros* unvanını elde ettikten sonra, bu unvanı sikke basımlarının son bulduğu Aurelianus Dönemi’ne kadar sikkeleri üzerinde kullanmıştır. Bununla birlikte bazı emisyonlarda arka yüzlerde ΝΕΩΚΟΡΩΝ lejantı görülmez. Bu durum Perge sikkelerinde de aynıdır. Genel olarak bk. SNG Pfp’s IV; SNG France III; SNG v. Aul. 11; SNG V. Aul. 18; SNG Österreich II; Hill, 1897, **a.g.k.**, (Genel).

¹⁸⁵⁴Kentlerin *protē* ve *mētropolis* unvanlarını kullanabilmeleri için sahip olmaları gerekli özellikler hakkında İkinci Sophistik Dönem’in ünlü filozoflarından biri olan P. Aelius Aristides, Orantions adlı eserinde bilgi vermektedir. Bkz. A. Aristides (2017). *Orations*. (Çev: M. Trapp). London: Loeb classical library, 23.

¹⁸⁵⁵Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260; F. D. Öztürk (2006). *Roma Çağı Küçükasya Kentleri Arasında Homonoia Antlaşmaları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 32.

unvanını kendi sikkeleri üzerinde baş tanrıçaları ile tematize etmişlerdir¹⁸⁵⁶. Sikke tipi açık bir şekilde Athena'nın kentin baş tanrıçası olduğunu göstermektedir. Özellikle **Tip III. XIV. II**'deki ikonografi, Pamphylia'nın birinci ve en önemli liman kenti Side'yi ve onun baş tanrıçasının deniz ile olan ilişkisine açıkça vurgu yapmaktadır.

Tip III. XV. Athena sağ elinde tapınak modeli tutuyor

İmparator II. Valerianus'a ait sikke tasvirinde cepheden sola dönük betimlenmiş Athena, sol eliyle yerde duran kalkan ve mızrağı tutmakta, sağ elinde ise bir tapınak modeli tutmaktadır. Athena'nın sola dönük verilmiş başı adeta sağ elindeki tapınak modeline dikkat çekmektedir (**Kat. No. 52**). Sikke tipi, **Kat. No. 51**'deki tiple aynı olmasına rağmen, sağ elinde taşıdığı tapınak modeli ile farklılık göstermektedir. Bu tipin ayrıca Salonina¹⁸⁵⁷ baskıları bulunmaktadır.

Sikke tasvirinde Athena'nın elindeki tapınak modeli ile ifade edilen tanrıçanın kentteki tapınağıdır. İkonografik olarak sikke tipi Athena Tapınağı'nın elde etmiş olduğu *neokoros* statüsünü tematize etmektedir. Tapınak taşıyan Athena tiplmesi, kentin *neokoros* unvanını elde ettiği I. Valerianus-Gallienus ortak yönetim dönemiyle birlikte sikkeler üzerinde karşımıza çıkmaktadır. MS 260 yılına kadar devam eden ortak yönetim sürecinde Side iki *neokoros* tapınağına sahipti¹⁸⁵⁸. Bu iki *neokoros* Athena ve Apollon kutsal alanlarına verilmişti. Pick, sikkeler üzerinde yer alan tapınak modeli ile ΝΕΩΚΟΡΩΝ lejantının genellikle kentlerdeki imparator kültü tapınaklarını temsil ettiğini ve bu temsilin genelde kent personifikasyonu ile sikkeler üzerinde temsil edildiğini; Side'de ise bu temsilin baş tanrıça Athena tarafından temsil edildiğini ifade etmektedir¹⁸⁵⁹. Bununla birlikte ele geçen sikkeler sadece Athena ile değil, aynı zamanda kent personifikasyonu ile de bu temsilin yapıldığını göstermektedir¹⁸⁶⁰.

¹⁸⁵⁶Perge kenti de benzer şekilde I. Valerianus - Gallienus Dönemi'nde *protē* unvanını elde etmiştir. Özellikle bu dönemden gelen çok sayıda sikke üzerinde kentin *protē*si tematize edilmiştir. Bkz. SNG PFPs. IV, No. 415, 418, 431-432.

¹⁸⁵⁷Hill, 1897, **a.g.k.**, 162 No.120-121; SNG v. Aul. 11, No. 4852; SNG PFPs IV, No.867; SNG France III, No. 937, 940; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 308 No.170-173.

¹⁸⁵⁸Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 123-124. Kentte ele geçen bir yazıtta Athena ve Apollon kutsal alanlarının *neokoros* statüsü vurgulanmaktadır. Yazıt MS 253-256 yılları arasında tarihlendirilmektedir (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 315 Yazıt No. 44). Ayrıca bk. **Kat. No. 4**.

¹⁸⁵⁹Pick, 1904, **a.g.k.**, 39-41.

¹⁸⁶⁰Gallienus Dönemi baskılarında ise bu durum kent personifikasyonu ile temsil edilmiştir. Örneğin bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 248 Res. 7 No. 29.

Tip IV. Tahtta oturan Athena

İlk olarak İmparator Septimius Severus Dönemi ile birlikte Athena Side sikkeleri üzerinde tahtta oturur tipte karşımıza çıkmaktadır. Bugüne kadar ele geçen sikkeler üzerinde altı farklı tip tespit edilmiştir. Bu tipler zengin ikonografik çeşitlilik sunmakla birlikte Side kentindeki Athena kültü ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. Bu tip içerisinde seçilen tematik ise herşeyden önce kentin tasvirinde ve temsilinde önem arz eden konulardan oluşmaktadır. Tapınak içerisinde kült heykeline işaret eden betimleme, imparator büstünün kente gönderilmesi, Side – Perge çekişmesi ve en önemlisi MS II. ve III. yy'da Side kentindeki *agonistik* coşkuya vurgu yapan betimlemeler seçilen konular arasındadır.

Tip IV. I. Tapınak içerisinde

Athena'yı tahtta oturur gösteren sikke betimlemeleri içerisinde belki de en dikkat çeken, tanrıçayı bir tapınak içerisinde gösteren ikonografidir. S. Severus'a ait bir arka yüz betimlemesinde cepheden stilize verilmiş, köşe *akroter*leri belirgin *distyl* bir tapınak içinde Athena sola dönük tahtta otururken tasvir edilmiştir. Sol eli ile mızrak tutan tanrıça, ileriye doğru uzattığı sağ elinde ise çelenk tutan bir Nike taşımaktadır (**Kat. No. 86**)¹⁸⁶¹.

Athena Side sikkeleri üzerinde ilk kez tapınak içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Sikke tipi esasen Athena'nın kentteki kutsal alanına vurgu yapmaktadır¹⁸⁶². Side limanının hemen yanında, Roma İmparatorluk Dönemi'nde yan yana iki tapınak inşa edilmiştir. N1 ve N2 olarak adlandırılan bu tapınaklardan büyük olanı, Mansel tarafından Athena'ya ithaf edilmiştir¹⁸⁶³. Hemen hemen aynı dönemde inşa edilmiş olan tapınakları Mansel, MS II. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirmektedir¹⁸⁶⁴. Bununla birlikte her iki tapınağın inşa Dönemi ile ilgili genel kabul gören görüş İmparator Hadrianus Dönemi'dir¹⁸⁶⁵. Bununla birlikte Hadrianus Dönemi'nde bitirilen tapınakların S. Severus Hanedanlığı Dönemi'nde yeni birer kült heykeline sahip olması dolayısıyla bu tipin ortaya çıkmış olabileceğini

¹⁸⁶¹Hill, 1897, **a.g.k.**, 154 No. 81; SNG PfpS. IV, No. 688-690; SNG France III, No. 810; SNG Schweiz II, No.1298; H. S. Alanyalı, 2013b, **a.g.k.**, 128 Res. 6; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 294 No. 69-70.

¹⁸⁶²Athena Tapınağı ile ilgili olarak bk. Bölüm VI. KUTSAL ALANLAR

¹⁸⁶³Mansel'e göre bu tapınaklar kentin önde gelen iki tanrısı Athena ve Apollon'a ithaf edilmiş olmalıydı (Mansel, 1963, **a.g.k.**, 82; Mansel, 1965, **a.g.k.**, 905; Mansel, 1978, **a.g.k.**,121).

¹⁸⁶⁴Mansel, 1963, **a.g.k.**, 82; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 133.

¹⁸⁶⁵V. M. Strocka (1988). Wechselwirkungen der stadtrömischen und kleinasiatischen Architektur unter Trajan und Hadrian. *IstMitt*, (38), s. 300-301; Yurtsever, 2017, **a.g.k.**, 257-258. A. Yurtsever, tapınağın yumurta ok bezemelerinin stil yönünden Hadrianus Dönemi özelliği gösterdiğini ve N1 Tapınağı'nın MS 115-125 yılları arasında inşa edilmiş olabileceğini ifade etmektedir.

varsayabiliriz. Klasik ve Helenistik Dönemlerde Athena Tapınağı'nın sahip olduğu kült heykeli, Antoninler Dönemi ile birlikte önemli bir değişiklik geçirmiş ve ayakta duran tanrıça ikonografisi yerini tahtta oturan Athena ikonografisine bırakmıştır. Bu görüşü aynı zamanda Caracalla Dönemi sikke betimlemeleri de doğrulamaktadır (**Kat. No. 87**)¹⁸⁶⁶. Zira hem tapınak betimlemesi hem de Athena'yı oturur durumda gösteren betimlemeler ilk olarak S. Severus Dönemi ile sikkeler üzerinde görülmeye başlamıştır. Aynı zamanda tapınakların tamamen bitirilmesi ve açılmasının Severuslar Dönemi'ne kadar sürmüş olma ihtimalini de göz önünde bulundurmamızdır. Sadece Athena değil aynı zamanda Apollon'da ilk olarak Severuslar Dönemi ile birlikte tapınak içerisinde betimlemeye başlamıştır¹⁸⁶⁷. Nollé'nin görüşüne göre, Severuslar Dönemi'nde Athena ve Apollon'u tapınak içerisinde gösteren sikke betimlemeleri, tapınakların bitirilmesi ile kentin buna dikkat çekmek istemesinin bir göstergesidir¹⁸⁶⁸.

Bu tipin aynı zamanda İmparator Elagabalus¹⁸⁶⁹, Iulia Cornelia Paula¹⁸⁷⁰ ve ayrıca Macrinus Dönemi baskıları bilinmektedir¹⁸⁷¹.

Tip IV. II. Önünde Caracalla portresi ile

Sadece İmparator Caracalla ve annesi Iulia Domna'ya ait sikkelerin arka yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır. Ara yüz betimlemesinde Athena, sola dönük, arkalıksız bir tahtta otururken görülmektedir. Sol eli ile yanındaki kalkana yaslanan Athena, ileriye uzattığı sağ elinde bir portre tutmaktadır. Sikkenin alt tarafından ise bir gemi modeli betimlemesi yer almaktadır (**Kat. No. 87**)¹⁸⁷².

Nollé, Athena'nın elinde tuttuğu portrenin Caracalla portresi olduğunu ve imparatorun kendi portre büstünü Side'ye gönderdiğini belirtmektedir¹⁸⁷³. Tanrıçanın

¹⁸⁶⁶Yeniden inşa edilen Athena Tapınağı'ndaki kült heykelinin tahtta oturur bir kült heykeli olduğunu aynı zamanda Caracalla Dönemi sikkeleri ispatlamaktadır. Caracalla'nın kente göndermiş olduğu kendi büstü Athena Tapınağı'na yerleştirilmiş ve burada onurlandırılmıştır. Zira sikkeler üzerinde Tahtta oturur tasvir edilmiş Athena'nın karşısında Caracalla büstü yer almaktadır. Bk. **Kat. No. 87**.

¹⁸⁶⁷Bk. **Kat. No. 97-98**.

¹⁸⁶⁸Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 82.

¹⁸⁶⁹Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249 Res. 8 No. 37.

¹⁸⁷⁰Hill, 1897, **a.g.k.**, 155 No. 87; SNG France III, No.830.

¹⁸⁷¹Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 296 No. 81.

¹⁸⁷²Nollé, 1987b, **a.g.k.**, 104-105 Lev. IX; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 252 Res.13 No. 60 (Iulia Domna), 61; SNG France III, No.816.

¹⁸⁷³J. Nollé (1987b). Epigraphische und numismatische Notizen. *EA*, (10), s. 104-105. Sadece Side kenti sikkeleri üzerinde değil aynı zamanda Kilikya kenti Tarsus'un Caracalla Dönemi'nde darp ettiği sikkeleri üzerinde de imparatorun portresi görülmektedir. Sikke betimlemelerinde kent kurucu Perseus ile Herakles ve ayrıca Apollon *Patroos* tarafından taşınan Caracalla portresi, imparatorun Side dışında yanı zamanda

elinde taşımış olduğu portre, sikkenin ön yüzündeki imparator büstü ile hemen hemen benzerdir¹⁸⁷⁴. İmparator Caracalla, yalnız yönetimde olduğu dönemde kendi büstünü gemi ile Side'ye göndermiştir¹⁸⁷⁵. Arka yüz tasvirindeki gemi modelinin anlamı bu olsa gerektir! Caracalla'nın büstü kentin baş tanrıçası Athena'nın tapınağına yerleştirilmiş ve burada kültüsel onurlandırılmıştır¹⁸⁷⁶. Sikke, daha önce Magnus Pompeius'ta gördüğümüz kültüsel onurlandırmanın benzerinin Roma İmparatoru Caracalla için de Side'de gerçekleştirildiğini belgelemektedir¹⁸⁷⁷. Sikke tasviri aynı zamanda Side'deki imparator kültürünün varlığını da belgelemektedir¹⁸⁷⁸. Nollé'nin de belirttiği üzere sikke tipi, imparator kültürünün, imparatorun bizzat kendisi tarafından desteklendiğinin açık bir göstergesidir¹⁸⁷⁹. İmparator portresinin kente gelmesi kuşkusuz kent tarihinde gerçekleşmiş önemli bir olaydır. Bu sikke tipi de büyük olasılıkla imparatorun portresinin kente gelmesi onuruna Side kenti tarafından sikkeleri üzerinde tematize edilmiştir. Bu durumun Athena ile birlikte temsile dökülmesi Athena'nın hem kentin baş tanrıçası olduğunu hem de kutsal alanının, tapınağının, bir imparator kültü merkezi olduğunu ispatlamaktadır

Sikke tasvirinde ayakta betimlenmiş bir Athena ikonografisi yerine, tahtta otururur bir tanrıça ikonografisi tercih edilmiştir. Bu açık bir şekilde Athena Tapınağı'ndaki kült heykeline işaret etmektedir. Buradan hareketle Athena Tapınağı'nın kült heykelinin, tanrıçayı tahtta oturur durumda gösteren bir heykel olduğunu söylemek

Tarsus kentine de kendi portresini gönderdiğini belgelemektedir (Nollé, 1987b, **a.g.k.**, 105 Lev.IX). Tarsus sikkesi için bk. SNG v. Aul.13, No. 6019.

¹⁸⁷⁴Nollé'ye göre altından veya en azından altın kaplama bir portre büstün Side'ye gönderildiğidir (Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 112).

¹⁸⁷⁵Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 112; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 77. Nollé, sikkenin alt kısmında yer alan gemi tasvirini, imparatorun portresini, "laureata imago", Side'ye getiren araç olarak yorumlamaktadır (Nollé, 1987b, **a.g.k.**, 105).

¹⁸⁷⁶Athena Tapınağı'nın imparator kültü tapınağı, *neokoros*, olduğu yazıtlarla belgelenmektedir. Bkz. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 112. Caracalla için benzer bir onurlandırma Side'nin girişindeki *nymphaionda* vardır. *Nymphaionda* ele geçen İmparator Caracalla'ya ait bir heykel kaidesi imparatorun anısal çeşmede onurlandırıldığını belgelemektedir. Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 345 Yazıt No.63; E. Rathmayr (2014). *Kaiserverehrung in öffentlichen Brunnenanlagen*. J. Fischer (Ed.). *Der beitrag Kleinasien zur Kultur- und Geistesgeschichte der griechisch-römischen Antike. Akten des internationalen Kolloquiums Wien, 3.-5. November 2010* içinde. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 317.

¹⁸⁷⁷Bkz. Bean, 1965, **a.g.k.**, 14-16 Yazıt No. 101; K. Tuchelt, (1979). *Frühe Denkmäler Roms in Kleinasien I*. Tübingen: E. Wasmuth, s. 101, 240; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 333-335 Yazıt No. 54.

¹⁸⁷⁸Ancak Side'nin *neokoros* unvanı elde etmesi ilk olarak I. Valerianus - Gallienus Dönemi'nden gelen yazıtlarda belgelenmektedir. Yazıtlar için bk. Bean, 1965, **a.g.k.**, 65-67 Yazıt No.183; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 315-319 Yazıt No. 44. Ayrıca bkz. F. Baz, (2012). İ.S. 1-2. Yüzyıllarda Side Kentine Neokoros Ünvanı Verilip Verilmediğine İlişkin Düşünceler, *Eskiçağ Yazıları*, (III), s. 34-46.

¹⁸⁷⁹Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255; Nollé, 1987b, **a.g.k.**, 105.

yanlış bir fikir olmayacaktır. Zira S. Severus Dönemi'nden gelen ve Athena'yı tapınak içerisinde tahtta otururken gösteren **Kat No. 86** bu düşünceyi desteklemektedir¹⁸⁸⁰.

Tip IV. III. Sağ elinde kentin *protēsi*, sol elinde palmiye

İlginç ikonografilerden bir tanesini ise İmparator Galienus Dönemi'nden gelen başka bir tip göstermektedir. Sola dönük verilmiş Athena, tahtta oturuyor, sol elinde palmiye dalı, sağ linde ise kentin *protēsi* olan "A" harfi tutmakta. Athena, hemen arkasında yer alan, kısa *khiton* giyimli, ayağında çizmeleri, sırtında sadaklığı ve elinde yayı olan Artemis tarafından çelenklenmektedir (**Kat. No. 89**)¹⁸⁸¹.

Sikke tipi anlam olarak "**Tip III. XIV. Athena elinde kentin *protēsi* ile**" başlığı altında değerlendirilen tipler ile benzerdir. Her iki kent arasında süregelen çekişmelerin nedenlerinden yukarıda bahsetmiştik¹⁸⁸². Burada Side açık bir şekilde Athena ile komşusu ve aynı zamanda "*düşman kardeşi*" Perge'ye karşı, kendisinin Pamphylia Bölgesi'nin birinci kenti olduğunu tematize etmektedir. Side birinci kent olduğunu sadece Athena ile değil aynı zamanda sikkeleri üzerinde değişik tiplerle ispatlamaya çalışmıştır¹⁸⁸³. Athena'yı çelenkleyen figür küçük verilmiş olup, Nollé'nin haklı ifadesi ile Side'nin komşusu Perge'nin baş tanrıçası Artemis Pergaia'dır¹⁸⁸⁴. Bununla birlikte Artemis tipi ise Sidelilerin benimsediği Avcı Artemis tipidir¹⁸⁸⁵. Benzer tematik Perge'nin Gallienus Dönemi darplarında da vardır. Perge sikkeleri üzerinde bu kez Side Athenası, Artemis Pergaia'yı çelenklemektedir¹⁸⁸⁶. Bu bile Pergelilerin Side'nin baş tanrıçası olarak Athena'yı gördüklerine en güçlü delildir.

Gallienus'a ait başka bir arka yüz betimlemesi bu tip ile aynı olup, aradaki tek fark Athena'nın sağ elinde "A" yerine *phiale* taşınmasıdır¹⁸⁸⁷. Sikke betimlemesinde Athena

¹⁸⁸⁰Bk. **Tip IV. I. Tapınak içerisinde**

¹⁸⁸¹Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260 Res. 20 No. 106; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 307 No.160.

¹⁸⁸²Bk. **Tip III. 14. Athena elinde kentin *protēsi* ile**

¹⁸⁸³Gallienus'un babası I. Valerianus ile ortak yönetimde olduğu dönemden gelen sikkeler üzerinde Side kent sancağı üzerinde kentin *protēsi*, yani "A" harfi görülmektedir. Bk. SNG Pfp IV, No. 801; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260 Res.20 No.100. Aynı zamanda tapınak betimli sikkeler üzerinde de *protē* görülmektedir. Bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260 Res. 20 No.101; SNG Pfp. IV, No.873, 874; SNG France III, No. 934-935.

¹⁸⁸⁴Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260 Res. 20 No. 106; aynısı Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 312 Dipnot 91.

¹⁸⁸⁵Sideliler Komşu Perge kentinin baş tanrıçası Artemis'i avcı tanrıça olarak kabullenmişlerdir (Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 80).

¹⁸⁸⁶Sikke betimlemesi için bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260 Res. 20 No. 107; SNG France III, No. 553-554.

¹⁸⁸⁷Sikke betimlemesi için bk. BMC Lycia, 158 Levha XXVIII, 16; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260 Res. 20 No. 105; SNG Pfp IV, No. 855; SNG v. Aul. 11, No. 4850; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 110 No.124; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 307 No.160.

yine Perge Artemisi tarafından çelenklenmektedir. Athena'nın kutsal alanı Galleinus Dönemi'nde *neokoros* elde etmiştir¹⁸⁸⁸. Belki de Perge Artemisi, Side Athenası'nın kutsal alanının elde ettiği *neokoros* statüsünü kutlamaktadır!

Sikke tipi açık bir şekilde Athena'nın Side'nin baş tanrıçası olduğunu göstermektedir. Zira iki kent arasındaki çekişme özellikle her iki kentin baş tanrıçaları üzerinden sikkeler üzerinde propaganda edilmektedir. Özellikle Side'nin Perge kenti ile unvan yarışına girdiği dönemde Side bu yarışta Athena ile temsil edilmiştir. Bununla birlikte bu tarz bir çekişmeyi gösteren Apollon Sidetes, Artemis Pergaia betimli sikkeler bilinmemektedir. Bu da Athena'nın kentin baş tanrıçası olduğuna güçlü delil olarak ileri sürülebilir.

Tip IV. IV. Sağ elinde agonistik ödül, sol elinde palmiye dalı

İmparator Gallienus Dönemi darplarında görülen başka bir tahtta oturan Athena tipi, tanrıçayı sol elinde palmiye dalı, sağ elinde *agonistik* ödül ile göstermektedir (**Kat. No. 90**)¹⁸⁸⁹. Bu tipin bugüne kadar sadece Gallienus baskıları bilinmektedir.

Athena'nın her iki elinde taşımış olduğu palmiye dalı ve ödül kentte düzenlenen *agon*ları tematize etmektedir¹⁸⁹⁰. Sikkeler üzerinde görülen zengin *agonistik* temalı betimlemeler, kentte düzenlenen *agon*lar hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Kent, MS III. yy içerisinde yoğun bir şekilde *agonistik* temalı sikkeler darp etmiştir. Genellikle Athena, Apollon ve kent *personifikasyonu* ile yapılan *agonistik* temsiller kentteki *agonistik* coşkuyu çok iyi yansıtmaktadır. Sikkeler üzerinde Athena ile yapılan *agonistik* temsil aynı zamanda kentte *agon*lar için yapılan maddi desteği de göstermektedir¹⁸⁹¹. Özellikle Side'de düzenlenen *agon*lar Athena ve Apollon onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı*yla ilişkilidir. Sikke tipi Athena onuruna kutlanan *agon*lar ve tanrıçanın bu *agon*ların koruyucusu olduğuna vurgu yapmaktadır.

Tip IV. V. Önünde stel

¹⁸⁸⁸Neokoros ile ilgili olarak bk. Athena bölümü IV. I. IV. *İmparator Kültleri / Neokoroslar* ve Apollon bölümü V. I. IV. *İmparator Kültleri / Neokoroslar*

¹⁸⁸⁹Hill, 1897, **a.g.k.**, 158 No.102 Lev. XXVIII, 17; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 248 Res.7 No.26; SNG France III, No. 887.

¹⁸⁹⁰Kentte düzenlenen *agon*larla ilgili olarak bk. Athena bölümü IV. I. II. **Bayramlar: Prosesyon, Kurban törenleri, Agonlar** ve Apollon bölümü V. I. II. **Bayramlar: Prosesyon, Kurban törenleri, Agonlar**.

¹⁸⁹¹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86.

Bu tip ikonografik olarak **Kat. No. 88**'de görülen tiple benzer olup¹⁸⁹², aradaki fark Athena'nın **Kat. No. 88**'den farklı olarak arkalıksız bir tahtta oturmasıdır. Sola dönük tahtta oturan Athena, sol yanında mızrak, kalkan ile önünde, üzerinde ΔΩΡΕΑ yazan steli taçlandırmaktadır. Bu tipin sadece İmparator Gordianus'un eşi Tranquillina'ya ait baskıları bilinmektedir¹⁸⁹³.

İkonografik olarak anlatılmak istenen, Roma imparatoru tarafından Side kentine bahşedilen ve arka yüzde ΔΩΡΕΑ lejantı ile belirtilen ayrıcalıktır. Bu ayrıcalık ise ilk olarak III. Gordianus Dönemi'nde kentte kutlanmaya başlanan *Pythia Agonu*'dur. Athena'nın işaret ettiği ve üzerinde ΔΩΡΕΑ yazılı stel tasvirleri İmparator III. Gordianus Dönemi'nden gelen sikkeler üzerinde sıkça tasvir edilmiştir¹⁸⁹⁴.

Tip IV. VI. Sağ elindeki taşı önündeki kaba atıyor

Oldukça nadir karşılaşılan darplardan biri olan bu tipin sadece Tranquillina baskısı bilinmektedir¹⁸⁹⁵. Bu tipte Athena, sola dönük tahtta oturur verilmiş, sol elinde palmiye dalı, sağ elinde tuttuğu taşı, önünde duran urne kabının içerisine atmaktadır.

Sikke tipi anlam olarak bu tip **Kat. No. 77**'de görülen Athena tipi ile aynıdır¹⁸⁹⁶. Sikke betimlemesinde dikkati çeken Athena'nın hemen yanında yerde duran amphoradır. Amphora, *agon*lara vurgu yapan kura kabı veya oy kabına benzemektedir¹⁸⁹⁷. Gaebler, kabın içinde veya yanında palmiye dalı olan betimlemeleri *agonistik* tip olarak değerlendirmiş; buna karşın palmiye dalı olmayan tipleri ise *Boulenin* personifikasyonu olarak tanımlamıştır¹⁸⁹⁸. Side sikkeleri üzerinde yanında palmiye dalı olan kura kabı betimlemeleri vardır¹⁸⁹⁹. Sikke ikonografisi **Tip III. XI**'de gördüğümüz Athena *Boulaia* tipi ile aynı anlamı ifade etmektedir. Sikke tasviri Athena'nın Side'de, *Boule*'nin

¹⁸⁹²Bk. **Tip III. X. V. Sol elinde mızrak, önünde stel**

¹⁸⁹³Nollé, 1990, **a.g.k.**, No. 256 Res.17 No.91; SNG PfPs IV, No. 761.

¹⁸⁹⁴Sikke tasvirleri için bkz. SNG PfPs IV, No.751-753.

¹⁸⁹⁵SNG Schweiz II, No.1305.

¹⁸⁹⁶Bk. **Tip III. XI. Athena, sol elinde palmiye dalı, sağ elindeki taşı urneye atıyor**

¹⁸⁹⁷A. Erol-Özdizbay (2011). Roma İmparatorluk Dönemi'nde *Pontus-Bithynia Eyaleti'nde Agon'lar ve Agonistik Sikkeler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.312-313.

¹⁸⁹⁸Gaebler, 1929a, **a.g.k.**, 310-311; Gaebler, 1929b, **a.g.k.**, 322.

¹⁸⁹⁹Yanında palmiye dalı bulunan kura kapları veya sadece kura kabı betimli sikkeler için bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256 Res. 17 No. 88 Res. 18 No. 92-93; SNG PfPs IV, No. 717-719, 736, 764, 802-805, 870; SNG France III, No. 848, 865, 925, 932, 936; SNG v. Aul. 18, No. 8550; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 297 No. 86-87, 299 No. 97-99, 309 No. 178

koruyucusu olduğuna ve aynı zamanda kent için, meclis için tasarruflarda bulunduğu vurgu yapmaktadır.

IV. II. III. Değerlendirme

Sikkeler üzerindeki zengin Athena tasvirleri, MÖ V. yydan, sikke basımlarının son bulduğu Aurelianus Dönemi'ne (MS 270-275) kadar tanrıçanın kentteki ikonografisini yansıtan en birincil kaynaklardır. Sikkeler üzerindeki Athena betimleri tanrıçanın hem çok yönlü kült karakterine hem de kültürün sürekliliğine işaret etmektedir.

Side sikkeleri üzerinde henüz Athena betimleri görülmeden önce tanrıça ile ilişkilendirilen atribütler karşımıza çıkmaktadır. MÖ V. yy ile birlikte Side sikkelerinin ön yüzlerinde görülen nar motifi Athena'ya işaret etmektedir (**Kat. No. 27, 28**). Ön yüzünde nar bulunan sikkelerin arka yüzünde miğferli Athena başı betimlenmiştir (**Kat. No. 30-34**). Zira nar, Athena'nın sembolü olmasının yanında kentin arması olarak da kullanılmıştır. Athena ile ilişkilendirilen bir diğer atribüt ise *Gorgodur*. MÖ 479-460 arasına tarihlendirilen gümüş obollerin ön yüzlerinde görülen Gorgo başı, Athena ile ilişkilendirilmektedir (**Kat. No. 92**).

Tanrıça ilk olarak MÖ 480 yılları civarında basılan sikkeler üzerinde betimlenmektedir. Bu sikkelerin arka yüzlerinde *quadratum incusum* içerisinde tek sorguçlu Attika miğferi ile profilden verilmiş Athena başı arkaik stilde tasvir edilmiştir (**Kat. No. 30**). Söz konusu Athena betimi MÖ 460 yılına kadar Side sikkeleri üzerinde korunmuştur.

MÖ 460-450 arası dönemde, Athena'nın sikkeler üzerindeki betiminde önemli değişiklikler gerçekleşmiş, daha önceki Attika miğferli Athena başları yerini Korinth miğferli Athena başlarına bırakmıştır. Korinth miğferli Athena başları bu dönem aralığında darp edilen kent sikkelerinin arka yüzlerinde *quadratum incusum* içerisinde profilden verilmiştir (**Kat. No. 31-32**). Arkaik stilde verilmiş korinth miğferli Athena başları MÖ 440-430 arası dönemde darp edilen *stater*lerde de korunmuştur. MÖ 430-400 arası dönemde ise Athena başının hemen yanında tanrıçanın kültüründe önemli yer tutan zeytin dalı motifi yer almaktadır (**Kat. No. 33**). Side'nin darp ettiği obollerin arka yüzünde görülen Korinth miğferli Athena başları Helenistik Dönem'in başına kadar karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 35-36**).

MÖ IV. yy'ın başlarında Side sikkelerinde önemli bir değişiklik meydana gelmektedir. Side sikkelerinin ön yüzlerinde Athena tam bir figür olarak tasvir edilmeye başlanmıştır. Ayakta, *Peplos* giyimli Athena, başında Attika miğferi, sol tarafında kalkan ve sağ elinde baykuş ile tasvir edilmiştir (**Kat. No. 45, 47**). Tasvir edilen Athena tipi *Arkhegetes* tipi olup, en önemli özelliği sağ elinde tuttuğu baykuştur. *Arkhegetes* tipi MÖ 400-380 arası darp edilen *stater* ve *tetrobollerin* ön yüzlerinde görülmektedir. Athena'nın ikonografisinde dikkati çeken önemli bir değişiklik ise MÖ V. yy boyunca sikkelerin ön yüzlerinde tasvir edilen narın, Athena *Arkhegetes*'in yanında tasvir edilmesidir. Nar hem Side'nin arması hem de Athena'nın atribüsüdür. Bazı emisyonlarda Athena, sol elinde mızrak ile görülmektedir (**Kat. No. 45**). *Arkhegetes tipi*, Athena'nın kent kurucu karakterini yansıtır olsa da, tanrıçanın kentte bu sıfatla tapınım gördüğüne dair epigrafik bir belge mevcut değildir.

MÖ 380 yılı civarında, Athena *Arkhegetes* tipinde değişiklik görülmektedir. Tanrıça, kent kurucu tanrıçadan kent koruyucu tanrıçaya dönüşmektedir. Tanrıça, sağ elinde baykuş yerine zaferin sembolü olan ve aynı zamanda kültünde önemli bir yer tutan Nike taşımaktadır (**Kat. No.46, 48-49**). Söz konusu tip, tanrıçanın antik dünyada en yaygın betimi olan *Parthenos* tipidir. Athena sol eliyle yerde duran kalkanını ve mızrağını desteklerken, sağ elinde tuttuğu Nike tarafından çelenk uzatılmaktadır. *Arkhegetes* tipinde olduğu gibi bu tipte de kentin sembolü olan nar, ön yüzlerde Athena'nın yanında tasvir edilmiştir. *Parthenos* tipi MÖ 380-333 arası dönemde Side'nin darp etmiş olduğu gümüş *stater*ler üzerinde görülmektedir.

Helenistik Dönem ile birlikte Side sikkelerinin ön yüzlerinde önemli değişiklikler meydana gelmektedir. Bu döneme kadar genellikle arka yüzlerinde gördüğümüz korinth miğferli Athena başları bu dönemle birlikte sikkelerin ön yüzlerinde tasvir edilmeye başlanmıştır (**Kat. No. 39**). Korinth miğferli Athena başları ilk olarak Büyük İskender Dönemi'nde (MÖ 335-323) darp edilen gümüş *stater* ve *tetradrakhm*lerin ön yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır. Sikkelerin arka yüzlerinde ise Nike figürü bulunmaktadır (**Kat. No. 37-43**). Ön ve arka yüz tasvirleri birlikte düşünüldüğünde bu dönem sikkeleri Athena'nın zafer getiren tanrıça yönünü yansıtmaktadır. Örneğin **Kat. No. 41** arka yüzde gemi pruvası üzerinde betimlenmiş Nike, bu dönemde kazanılan bir deniz zaferini sembolize etmektedir. Kentin sembolü olan nar ise arka yüzde Nike figürünün yanında tasvir edilmektedir. Korinth miğferli Athena başları Helenistik Dönem boyunca Side

sikkelerinin ön yüzleri için karakteristiktir. Özellikle ön yüzlerde korinth miğferli Athena başları, arka yüzlerde Nike betimli gümüş tetradrahmiler MÖ 205-36 arası dönemde sevilen tip olmuştur. Bu tip, kentin egemenliğinin Galat Kralı Amyntas'a devredildiği MÖ 36-25 arası dönemde dahi Side sikkeleri üzerinde korunmuştur.

MÖ III. yy sonu ile II. yy başlarına tarihlendirilen kent sikkelerinin hem ön yüz hem de arka yüzlerinde Athena görülmektedir (**Kat. No. 61**). Sikkelerin ön yüzlerinde $\frac{3}{4}$ cepheden verilmiş Attika miğferli Athena büstü; arka yüzlerde ise Athena, uzun bir aradan sonra tekrar, tam bir figür olarak tasvir edilmiştir. Arka yüzdeki Athena tasviri sol elinde taşıdığı kalkan ve yukarıya kaldırdığı sağ elinde taşımış olduğu şimşek demetiyle savaşçı *Promakhos* tipini yansıtmaktadır. Athena Side sikkeleri üzerinde ilk kez savaşçı tipinde tasvir edilmiştir. Tanrıçanın bu tipi elinde taşıdığı şimşek demetiyle mızrak fırlatan *Promakhos* tipinden farklılık göstermekte olup, bu tip *Alkis* olarak adlandırılmaktadır.

MÖ II. / I. yy içlerine tarihlendirilen bronz sikkeler üzerinde dikkati çeken bir değişiklik meydana gelmektedir. Genellikle ön yüzlerde tasvir edilen Athena, yerini başka bir tanrıya, Apollon'a, bırakmakta ve tanrıça sikkelerin arka yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır. Arka yüzlerde Athena sağ elinde mızrak, sol elinde kalkan ve yanında yılan ile tasvir edilmiştir (**Kat. No. 58**). Arka yüzlerdeki bu betim Athena'nın *Promakhos* tipi olup, tanrıçanın savaşçı yönünü yansıtmaktadır. Geç Helenistik Dönem'de Side sikkeleri üzerinde görülen bu tip, aynı zamanda Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen en erken Athena tasviridir.

Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelen nümismatik malzeme Klasik ve Helenistik Dönemler'e kıyasla Athena'nın resmi hakkında en zengin materyalleri oluşturmaktadır. Athena, Side kent darplarının son bulduğu döneme kadar ayakta, tahtta otururken ve büst şeklinde olmak üzere üç değişik tip ve bu tiplere ait çok zengin bir ikonografik çeşitlikte tasvir edilmiştir.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde Side'de darp edilen sikkelerin ön yüzlerinde genellikle yönetimde bulunan imparatora ait portreler yer alırken, arka yüzlerde Athena karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte MS I. yy içerisinde kent, ön yüzlerinde Athena büstü ve arka yüzlerde ise Nike figürü yer alan *otonom* sikkeler darp etmiştir (**Kat. No.**

44). Athena büstleri, MS I. yy sikkelerinin hem ön hem de arka yüzlerinde tasvir edilmiştir (**Kat. No. 50**).

İmparatorluk Dönemi'nde görülen en erken Athena betimi, Geç Helenistik Dönem darplarında da görülen *promakhos* tipidir. Athena'yı elinde mızrak, kalkan ve yanında yılan ile hareket halinde gösteren bu tip imparatorluk Dönemi boyunca Side sikkelerinin arka yüzlerinde en sık karşılaşılan tasvirlerden biridir (**Kat. No. 59**). Bu tasvirde dikkati çeken ise Athena'nın elinde kent in arması olan nar taşımasıdır. Bu tipin başka bir varyasyonu, Athena'nın mızrak ve kalkanı tutuş şekliyle bir önceki tipten ayrılmaktadır (**Kat. No. 60**). Her iki tip de, imparatorluk Dönemi'nde sıkça tasvir edilmiş olup, Athena'nın savaşçı yönünü yansıtmaktadır. Bu yönüyle sikkeler üzerinde tasvir edilen *Promakhos* tipi Athena'nın Side'de kent koruyucu yönünü bir kez daha işaret etmektedir.

Erken dönem Athena ikonografisinde gördüğümüz Nike, İmparatorluk Dönemi darplarında da sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bu darplarda görülen Athena *Parthenos* (**Kat. No. 51, 121**) ve *Nikephoros* (**Kat. No. 54-55, 84, 86, 120**) tiplerinde Nike, istisnasız tanrıçanın sağ elinde taşınmaktadır. He iki tipte de Athena'nın zaferle olan ilişkisi vurgulanmaktadır.

Athena'nın çok sayıdaki tipi onun kent koruyucu yönü yansıtmaktadır. Tanrıçayı ayakta, bir elinde mızrak, diğer elinde şimşek ile gösteren (**Kat. No. 64**) tip ile Athena'yı elinde şimşek demeti ve *aegis* ile gösteren *Alkis* tipi tanrıçanın kent koruyucu yönüne vurgu yapmaktadır (**Kat. No. 62**).

Sikkeler üzerinde görülen Athena'nın değişik tipleri aynı zamanda Roma propagandasına da hizmet etmektedir. Side kenti Roma'nın sadık ve güvenilir bir dostu olup bunu sikkeleri üzerinde grururla ifade etmiştir. Athena'yı *trophe*, şimşek demeti, kalkan ve mızrak ile gösteren değişik tipler (**Kat. No. 63, 82, 83**) hiç kuşku yok ki Side'nin Roma'nın kazanmış olduğu zaferlere vermiş olduğu desteğin açık göstergesidir.

Arka yüzlerde dikkat çeken tiplerden biri, tanrıçayı diğer tanrı ve tanrıçalarla karşılıklı gösteren betimleridir. Bunlar arasında Athena'yı Apollon ile gösteren tiplerin anlamı daha büyüktür. İki tanrıyı bazen karşılıklı (**Kat. No. 65**), bazen de bir ateş sunağı üzerinde el sıkışken gösteren tip (**Kat. No. 68**) iki tanrı arasındaki kült birlikteliğine güçlü bir vurgu yapmaktadır. İki tanrının *agonistik* bir ödül üzerinde el sıkışması, iki tanrının kentteki *agon*larla ilişkisini göstermektedir (**Kat. No. 67**). Zira Athena ve Apollon

onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı* sırasında kentte çok sayıda *agon* düzenlenmiştir. I. Valerianus Dönemi'nden gelen ve iki tanrının aralarında yer alan bir tapınak modeli üzerinde el sıkışması ise bu dönemde Side'nin elde ettiği *neokoros* ayrıcalığına vurgu yapmaktadır (**Kat. No. 69**). Oldukça şaşırtıcı bir tip ise Athena ile Artemis'i *dexiosis* pozudur (**Kat. No. 70**). Kültü Side'de yazıtlar ve sikkeler aracılığı ile belgelenen Artemis'i Athena ile biraraya getiren muhtemelen, Side'nin Perge ile bu dönemde tesis etmiş olduğu *homonoia* olmalıdır.

Athena, *homonoia* darplarında Side kentini temsil eden tanrıçadır. III. Gordianus (MS 238-244) ve I. Valerianus (MS 253-260) dönemlerinde Side'nin Alexandria, Attaleia, Aspendos, Myra ve Perge kentleri ile yaptığı *homonoia* birlikteliklerinde Athena Side kentini temsilen partner kentin tanrıçaları ile birlikte karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 71-75**).

İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde sık görülen bir diğer tipte, tanrıça bir elinde palmye dalı, diğer eli ile önündeki *amphora* içerisine taş atarken gösterilmektedir (**Kat. No. 77**). Bu ikonografi Athena'yı *boulenin* ve yasaların koruyucusu olarak göstermektedir.

Athena, çok çeşitlilik gösteren tipleri ile kente dair önemli bilgiler aktarmaktadır. İmparatorluk Dönemi'nde Side'de çok sayıda farklı *agonlar* düzenlenmiştir. Athena'yı elinde palmye dalı veya *agonistik* ödül ile gösteren tipler (**Kat. No. 76, 90**) hiç kuşku yok ki kentte kutlanan *agonlara* ve Athena'nın *agonların* koruyucusu olduğuna işaret etmektedir. Benzer şekilde III. Gordianus tarafından kente bahşedilen *Pythia Agonu* da yine Athena ile sikkeler üzerinde temsil edilmiştir (**Kat. No. 66, 88**). Tanrıçayı elinde "A" harfi ile gösteren betim ise Side ile Perge arasında Pamphylia'nın birinci kenti olmak için yaşanan çekişmeyi konu etmektedir (**Kat. No. 53, 81, 89**). Bu tip Athena'nın Side'nin baştanrıçası olduğunu bir kez daha vurgu yapmaktadır. Zira Perge de Side'ye karşı benzer bir şekilde baş tanrıçası Artemisi aynı tipte göstererek karşılık vermiştir.

Athena'nın farklı tipleri, kent için taşıdığı önem ve anlamı da yansıtmaktadır. **Kat. No. 85**'te Athena'nın zeytin ağacını yaratması mitosunun konu edilmesi, Side çevresinde yetiştirilen zeytine, tanrıçanın kentin zenginliğinin ve bereketinin sembolü olduğuna işaret etmektedir. Athena'yı tapınak içerisinde gösteren tasvirler (**Kat. No. 86**), tanrıçanın kutsal alanının kentteki önemine vurgu yapmaktadır. Sikkeler üzerinde karşılaşılan bazı

tasvirler, tanrıçanın kentteki kutsal alanının elde ettiği ayrıcalıklara işaret etmektedir. Örneğin İmparator Caracalla'nın Side'ye göndermiş olduğu portresi Athena ile tematzte edilmiştir (**Kat. No. 87**). Athena kutsal alanının I. Valerianus Dönemi'nde elde etmiş olduğu *neokoros* statüsü, tanrıçanın elinde taşımış olduğu tapınak modeli ile ifade edilmiştir (**Kat. No. 52**). Bu, Athena kutsal alanının imparatorun onurlandırıldığı bir yer, esasen *neokoros* alanı olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde Aurelianus Dönemi'nde Athena kutsal alanına verilen *asylon* ayrıcalığı da sikkeler üzerinde 'Αθηνᾶ ἄσῦλον Σιδητῶν lejantı ile verilmiştir (**Kat. No. 84**).

Athena'nın kent için taşıdığı anlam sikkeler aracılığı ile daha iyi anlaşılmaktadır. Kent bir liman kentiydi ve zenginliğini büyük ölçüde limanı üzerinden gerçekleşen ticarete borçluydu. Athena ise liman kenti olan Side'de gemi seyahatinin koruyucu tanrıçasıydı. Tanrıçayı İmparatorluk Dönemi darplarında gemi pruvası içerisinde (**Kat. No. 55, 56, 121**) veya elinde gemi modeli (**Kat. No. 80**) ile gösteren betimler, Athena'nın Side'de gemi seyahatinin koruyucusu olduğunu göstermektedir.

Athena'nın savaşçı yönünü yansıtan kalkan, mızrak gibi atribütler çokça karşımıza çıkmaktadır. Tanrıça bazen sadece omuzunda mızrak ile (**Kat. No. 78**), bazen mızrak ve elinde *phiale* ile (**Kat. No. 79**), bazen mızrak ve elinde gemi pruvası ile (**Kat. No. 80**), bazen de bir elinde mızrak ve diğer elinde Side'nin Pamphylia'nın birinci kenti olduğunu simgeleyen "A" harfi ile sikkeler üzerinde tasvir edilmiştir (**Kat. No. 81**). Ancak, tüm sikke betimlerinde esas olan tanrıçanın neredeyse istisnasız başında hep miğfer ile tasvir edilmesidir.

Sikke betimleri tanrıçanın kentteki kült heykelinin ve/veya heykellerinin ikonografisine dair kesin bilgiler sunmasada, **Kat. No. 49** 'un ön yüzünde tanrıça, Athena *Parthenos* tipinde ve iki basamaklı bir kaidenin üzerinde betimlenmiştir. Bu betim, MÖ IV. yy başında kentte, Athena Tapınağı'nda *Parthenos* tipinde bir kült heykeli olduğunu akla getirmektedir. Ancak, sikkeler üzerinde görülen farklı ikonografiler, tapınakta zaman içinde farklı kült heykellerinin olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen bazı ikonografilerin tanrıçanın kült heykelini yansıtmış olabileceği düşünülmektedir. **Kat. No. 86**'da Athena'yı tapınak içerisinde tahtta otururken gösteren betim açıkça bir kült heykeline işaret etmektedir. **Kat. No. 87** ise kült heykelinin, tahtta oturan Athena olduğunun, başka bir delilidir. Çünkü

tahtta oturur hald betimlenmiş Athena'nın hemen yanında Caracalla portresi ile tasvir edilmesi, imparator portresinin tanrıçanın tapınağına yerleştirildiğini göstermektedir.

Genel olarak sikkeler, tanrıçanın Side'deki çok yönlü kült karakterini yansıtan en önemli belgelerdir. Athena'nın sikkeler üzerinde yaklaşık 700 yıldan fazla bir süre kesintisiz olarak tasvir edilmesi, kültün kentteki sürekliliğini ispat için yeterlidir. Bu dönem içerisinde hem sikkelerin ön yüzlerinde hem de arka yüzlerinde yoğun bir ikonografik çeşitlilik görülmektedir. Athena, kentin koruyucu baş tanrıçası konumundadır. Zira birçok durumda kentin arması kabul edilen nar, tanrıçanın elinde veya yanında tasvir edilmiştir. Tanrıçanın kent koruyucu yönünü hem erken dönem hem de Roma Dönemi betimleri üzerinden takip etmekteyiz. Athena betimleri tanrıçanın aynı zamanda kentin tasvirinde ve temsilinde de önemli rol oynadığını göstermektedir. Özellikle sikkeler üzerinde görülen zengin ikonografik çeşitlilik, güçlü ve farklı karakterleri yansıtan bir tanrıça resmi ortaya koymaktadır.

Tablo 6. Klasik ve Helenistik Dönem sikkeleri üzerinde görülen Athena tipleri

Tip	MÖ 479-460	MÖ 460-430	MÖ 430-400	MÖ 400-380	MÖ 380-335	MÖ 335-25	MÖ III.	MÖ II. yy.	MÖ I. yy.
Tip I. I.	+								
Tip I. II. I.		+	+						+
Tip I. II. II.			+	+	+				
Tip I. II. III.						+	+	+	+
Tip I. II. IV.								+	
Tip I. II. V.							+	+	+
Tip I. II. VI.							+		
Tip II. I.							+	+	
Tip III. I.				+					
Tip III. II.					+				
Tip III. III. I.							+	+	
Tip III. IV. I.								+	+

Tablo 7. Roma İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri üzerinde görülen Athena tipleri

Tip	Augustus	MS I. yy.	Tiberius	Caligula	Claudius	Nero	Domitian	Traian	Hadrian	A. Pius	M. Aurelius / L. Verus / F. Minor	Commodus / Crispina
Tip II. II.		+										
Tip III. II.												
Tip III. III. II.								+				
Tip III. IV. I.	?	?	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Tip III. IV. II.										+	+	+
Tip III. V. I.							+			+	+	+
Tip III. V. II.												
Tip III. V. III. I.								+	+			
Tip III. V. III. II.								+	+			
Tip III. VI.												
Tip III. VII.												

Tip III. VIII. I.							+	+								
Tip III. VIII. II.																
Tip III. VIII. III.																
Tip III. IX.																
Tip III. X. I.											+	+			+	
Tip III. X. II.												+			+	
Tip III. X. III.																
Tip III. X. IV.																
Tip III. X. V.																
Tip III. XI.										+		+			+	
Tip III. XII.																
Tip III. XIII. I.																
Tip III. XIII. II.																
Tip III. XIII. III. I.																
Tip III. XIII. III. II.																
Tip III. XIII. III. III.																
Tip III. XIII. III. IV.																
Tip III. XIII. III. V.																
Tip III. XIV. I.																
Tip III. XIV. II.																
Tip III. XIV. III.																
Tip III. XIV. IV.																
Tip III. XV.																
Tip IV. I.																
Tip IV. II.																
Tip IV. III.																
Tip IV. IV.																
Tip IV. V.																
Tip IV. VI.																

Tablo 8. Roma İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri üzerinde görülen Athena tipleri (devamı)

Tip	S. Severus / Iulia Domna		Caracalla, Geta		Macrinus, Diadumenianus		Elagabal, I. C. Paula, A. Severa			S. Alexander, Orbiana		M. Thrax	III. Gordian, Tranquillina		Philippus Arabs, II. Philippus, O. Severa		
Tip II. II.																	
Tip III. II.							+						+				
Tip III. III. II.					+					+							
Tip III. IV. I.	+		+	+								+	+				
Tip III. IV. II.			+														
Tip III. V. I.																	
Tip III. V. II.																	
Tip III. V. III. I.																	
Tip III. V. III. II.																	
Tip III. VI.																	
Tip III. VII.			+														
Tip III. VIII. I.		+	+							+		+	+			+	

Tip III. VIII. II.		+															
Tip III. VIII. III.										+	+		+				
Tip III. IX.						+											
Tip III. X. I.			+														
Tip III. X. II.	+	+	+	+	+		+	+	+		+						
Tip III. X. III.			+									+					
Tip III. X. IV.																	
Tip III. X. V.														+			
Tip III. XI.	+		+	+			+				+	+	+	+	+	+	+
Tip III. XII.															+	+	
Tip III. XIII. I.	+							+	+		+	+					
Tip III. XIII. II.																+	
Tip III. XIII. III. I.																	
Tip III. XIII. III. II.																	
Tip III. XIII. III. III.																	
Tip III. XIII. III. IV.																	
Tip III. XIII. III. V.													+	+			
Tip III. XIV. I.																	
Tip III. XIV. II.																	
Tip III. XIV. III.																	
Tip III. XIV. IV.																	
Tip III. XV.																	
Tip IV. I.	+				+		+	+									
Tip IV. II.		+	+														
Tip IV. III.																	
Tip IV. IV.																	
Tip IV. V.														+			
Tip IV. VI.														+			

Tablo 9. Roma İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri üzerinde görülen Athena tipleri (devamı)

Tip	T. Decius, H. Etruscilla, Hostilianus	Volusian	Aemilianus	I. Valerianus	Gallienus, Salonina, II. Valerianus	Aurelianus
Tip II. II.						
Tip III. II.				+	+	+
Tip III. III. II.			+			
Tip III. IV. I.		+				
Tip III. IV. II.		+				
Tip III. V. I.					+	+
Tip III. V. II.					+	+
Tip III. V. III. I.						
Tip III. V. III. II.						
Tip III. VI.					+	+
Tip III. VII.						
Tip III. VIII. I.				+	+	
Tip III. VIII. II.						
Tip III. VIII. III.						
Tip III. IX.	+		+	+	+	+
Tip III. X. I.						
Tip III. X. II.					+	+
Tip III. X. III.					+	
Tip III. X. IV.						
Tip III. X. V.						
Tip III. XI.		+		+	+	+

Tip III. XII.							+			
Tip III. XIII. I.						+	+			
Tip III. XIII. II.										
Tip III. XIII. III. I.						+				
Tip III. XIII. III. II.							+			
Tip III. XIII. III. III.						+				
Tip III. XIII. III. IV.						+	+			
Tip III. XIII. III. V.										
Tip III. XIV. I.							+	+		
Tip III. XIV. II.							+			
Tip III. XIV. III.							+	+		
Tip III. XIV. IV.							+	+		
Tip III. XV.									+	
Tip IV. I.										
Tip IV. II.										
Tip IV. III.										
Tip IV. IV.										
Tip IV. V.										
Tip IV. VI.										

IV. III. Heykeltıraşlık Eserler

Athena'nın Side sikkeleri üzerinde takip edilen zengin ikonografik çeşitliliğine rağmen, kentte tanrıçanın resmi hakkında bilgi veren heykeltıraşlık eserler oldukça azdır. Ancak kazılar sonucunda ele geçen bu az sayıdaki heykeltıraşlık eser, sikkeler üzerinde karşılaşılan tanrıça ikonografisi ile karşılaştırıldığında Athena'nın kentteki resminin nasıl olabileceği hakkında bir dereceye kadar fikir vermektedir.

Oldukça kötü durumda ele geçmiş olan ve ilk olarak J. İnān tarafından yayınlanan bir *torso*, tanrıçayı *aegis*i belirgin, kalın kumaştan yapılmış bir *peplos* içerisinde göstermektedir (Kat. No. 123)¹⁹⁰⁰. *Peplos*, bel hizasından ince bir kemerle sıkılmış ve her iki yanda *apoptygma* meydana getirmektedir. *Peplosun* belden sıkılmasıyla aşağıya doğru uzunca bir *kolpos* meydana gelmiştir. *Torsonun* yaka kısmını oldukça geniş biçimlendirilmiş *aegis* çevrelemektedir. Kenarlarında karakteristik kıvrılan yılanlar ve ortasında sadece kabartma izi belirgin bir *Medusa* başı bulunan *aegis*, balık pulu şeklinde verilmiş küçük yapraklardan oluşmaktadır. *Peplosun* etek kısmında sağ ayak tarafında aşağıya doğru boru şeklinde inen dikey kıvrımlar vardır. Sol ayak hizasında bu dikey kıvrımlar yoktur. Buradan hareketle heykelin sağ ayağının taşıyıcı olduğunu söyleyebiliriz. İyi durumda olmamasına rağmen, kıvrımların kaybolduğu sol ayağın, diz hizasından hafif bükülerek geride konumlandırılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Heykel, İnān tarafından duruşu, giysi biçimi ve kıvrım sistemi ile Athena'nın Ince-Blundell tipine verilmektedir¹⁹⁰¹. Orijinali MÖ V. yy sonlarına tarihlenen¹⁹⁰² ve çok sayıda kopya¹⁹⁰³ ile temsil edilen bu heykel tipinde tanrıça, başında *Korinth* miğferi, sol elinde mızrak ve sağ elinde baykuş tutmaktadır¹⁹⁰⁴. Muhtemelen Side *torsosunda* da

¹⁹⁰⁰İnān, 1975, **a.g.k.**, 49-51 Kat No. 13.

¹⁹⁰¹İnān, 1975, **a.g.k.**, 49.

¹⁹⁰²En son tarihlendirme önerisi için bkz. Altripp, 2010, **a.g.k.**, 11-14.

¹⁹⁰³Bu tipin özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde yapılmış çok sayıda kopyası bulunmaktadır. Orijinali MÖ 420-400 arasında tarihlendirilen esere adını veren ana tip bir Roma kopyası olup, günümüzde İngiltere Liverpool Müzesi'nde Ince Blundell Salonu'nda sergilenmektedir. (Altripp, 2010, **a.g.k.**, Levha 1 Res. 1). Roma Dönemi kopyaları arasında Stokholm repliği (Altripp, 2010, **a.g.k.**, Levha 8 Res. 1), Roma, Galleria Colonna (Altripp, 2010, **a.g.k.**, Levha 5 Res. 1), Galleria Chiaramonti (Altripp, 2010, **a.g.k.**, Levha 56 Res. 1), Roma, Museo Nuovo (Altripp, 2010, **a.g.k.**, 273 Levha 10), Roma, Museo Napoleonico (Altripp, 2010, **a.g.k.**, 275 Levha 13,1), Akropolis (Altripp, 2010, **a.g.k.**, 22 Kat. No. 1 Levha 64, 1-4.), Kopenhag (Altripp, 2010, **a.g.k.**, 267 Levha 4) ve Dresden gibi bilinen kopyaları vardır (Raeder, 2011, **a.g.k.**, 156-160 Kat. No. 9). Benzer tipte bir Athena Heykeli, Thyateira (Akhisar) antik kentinde bulunmuş ve günümüzde Manisa Müzesi'nde korunmaktadır (Dinç, 2015, **a.g.k.**, 33 Kat. No. 3).

¹⁹⁰⁴Liverpool'da korunan ve tipe adını veren replikte Athena sağ elinde baykuş, sol elinde ise parmakların pozisyonundan mızrak tuttuğu anlaşılmaktadır (Altripp, 2010, **a.g.k.**, 6-9 Levha 1 Res. 1).

benzer atribütler vardı¹⁹⁰⁵. Side’de tanrıçanın bu tipine en yakın tasvir, MÖ 400-380 tarihleri arası döneme tarihlenen sikkeler üzerinde vardır. Sikkeler üzerinde tanrıça sağ elinde baykuş taşıırken, sol elinde bazen kalkan, bazen de mızrak ve kalkan tutmaktadır. Ancak bazı repliklerde tanrıçanın sol elinde mızrak yerine kalkan taşıdığı da görülmektedir¹⁹⁰⁶. Özellikle kopyalarda tanrıçanın *aegis*i ve ağırlığı taşıyan ayağı arasında farklılıklar vardır¹⁹⁰⁷. J. İnan, kopyalarda görülen bu farklılıkları, kopistlerin katkısı olarak yorumlamaktadır.¹⁹⁰⁸ Side *torsosunda* dikkati çeken önemli bir özellik de elbisenin belden kemerle sıkılması ile oluşan *apoptygma* ve uzun tutulmuş *kolpostur*. *Peplostaki* bu özellik, genellikle MÖ V. yy’ın ikinci yarısı için Athena tasvirlerinde, özellikle de Athena *Parthenos* kült heykeli için karakteristiktir¹⁹⁰⁹. Ince-Blundell heykel tipinin örnek alındığı orijinal heykel, araştırmacılar tarafından çok sayıda değişik heykeltıraşa ithaf edilmektedir¹⁹¹⁰. Özellikle Myron’un ünlü Athena heykeli ile ilişkilendirilmektedir¹⁹¹¹. Side *torsosundaki aegis, apoptygma, kolpos* ve taşıyıcı ayağın biçimlendirmesi, Athena *Parthenos* kült heykeli ile rahatlıkla ilişkilendirilebilir. Side’de Athena *Parthenos* tipinde bir kült heykeli olduğuna işaret eden sikke tasvirleri bilinmektedir. Belki de bu kült heykelinin resmi, Geç Klasik ve Erken Helenistik Dönem’de devam etmiş ve Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar gelmiştir. Benzer şekilde Side’nin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde de Athena *Parthenos* tipi çok sık tasvir edilen bir tiptir. Araştırmacılar genellikle klasik örneklerin Helenistik form içerisinde şekillendirildiğini ve Roma Dönemi’nde kopist eklentileriyle yeniden uyarlandığını kabul etmektedir¹⁹¹². Side *torsosu (Görsel 97 a-b)*, üzerinde karşılaşılan

¹⁹⁰⁵Bkz. *Tip III. I. Athena Arkhegetes*

¹⁹⁰⁶Örneğin Roma’da Galleria Colonna’da korunan kopyada tanrıça yukarıya kaldırmış olduğu sol kolunda kalkan, sağ elinde ise mızrak tutmaktadır (Altripp, 2010, **a.g.k.**, Levha 5 Res.1).

¹⁹⁰⁷İnan, *aegis* üzerinden bu tipin kopyalarını üç grupta toplar. Side, Liverpool ve Stokholm kopyalarında *aegis* motifinin yalnız dış kenarlarının kıvrılan yılanlarla süslü olduğunu; Kopenhag, Kapitol ve Museo Nuovo kopyalarında *aegis*in hem alt kenarda hem de üst kenarda kıvrılan yılan motifleri olduğunu; Torlonia ve Metropolitan kopyalarında ise *aegis*in ensiz ve yılan motiflerinin de farklı olduğunu ifade eder. Taşıyıcı bacak yönünden ise Chiaramonti, Torlonia ve Metropolitan kopyaları farklıdır: sol ayak basan ayak, sağ ayak ise serbest verilmiştir (İnan, 1975, **a.g.k.**, 50).

¹⁹⁰⁸İnan, 1975, **a.g.k.**, 50-51.

¹⁹⁰⁹Raeder, 2011, **a.g.k.**, 158;

¹⁹¹⁰Ayrıntılı olarak bkz. (İnan, 1975, **a.g.k.**, 51).

¹⁹¹¹Bununla birlikte Myron’un ünlü Athena –Marsyas heykel grubunda Athena heykelinde göğüs kısmında *aegis* görülmez. Heykel için bkz. (P. C. Bol (1983). Bildwerke aus Stein und aus Stuck von archaischer Zeit bis zur Spätantike. Melsungen: Gutenberg Verlag, s. 56 Res.16, 1).

¹⁹¹²Raeder, 2011, **a.g.k.**, 158.

güçlü matkap işçiliğinden dolayı İnan tarafından Antoninler Dönemi'nin ortalarına tarihlendirilmektedir¹⁹¹³.

1959 yılında Üç Havuzlu Çeşme kazısı sırasında bir önceki Athena torsosuna *peplos* biçimlendirmesi ve duruş yapısı yönünden benzeyen başka bir Athena heykeli ortaya çıkarılmıştır (**Kat. No. 124**)¹⁹¹⁴. Normal insan ölçülerindeki heykelin baş ve sağ kolu tamamen eksiktir. Bununla birlikte, heykelin sağ tarafında yerde duran ve küçük bir kısmı ele geçmiş olan mızrağa dolanan yılan motifi, sol ele ait olduğu düşünülen kalkan tutan el parçası ve ayrıca heykelin sol yanında yerde duran kaide, heykelin orijinal görüntüsü hakkında fikir vermektedir. Tanrıça kalın kumaştan yapılmış, göğsün hemen altından bir kemerle sıkılmış ve uzun *kolposu* olan bir *peplos* taşımaktadır. Balık pulu şeklinde yapraklardan oluşan ve tamamen göğsü kapatan *aegis* kemere kadar inmektedir. Kenarları kıvrılan yılan motifleri ile dolanan *aegis*in ortasında başında kanatları olan bir *Medusa* başı yer alır. Heykelde taşıyıcı ayak sağ ayak olup, sol ayak dizden hafif bükülmüş ve geriye doğru çekilmiştir. Heykelin arka tarafı ise yarı işlenmiş şekilde bırakılmıştır¹⁹¹⁵.

Heykel aşağıya doğru sarkan sol eliyle yerde duran kaide üzerine yerleştirilmiş kalkanı desteklemekte, sağ eli ile yılanın dolandığı mızrağı tutmaktadır. Çok az kısmı ele geçmiş olan boyun kısmından başın sert bir şekilde sola döndürülüp, hafif yukarıya kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte miğfer kısmına ait herhangi bir kalıntının olmaması miğfer tipini tanımlamayı olanaksız kılmaktadır. Söz konusu Athena heykeli tip olarak, Roma İmparatorluk Dönemi'nde yapılmış çok sayıda replik ile temsil edilmektedir. Özellikle elbise biçimlendirmesi, *aegis* ve tanrıçanın her iki kolunda tuttuğu atribütler yönünden Side heykeline en yakın Athena heykeli Vatikan'da Braccio Nuovo'da bulunmaktadır¹⁹¹⁶. J. İnan, Side heykelindeki ince uzun vücut oranlamasının, dar omuzların ve göğüs altından sıkılmış *peplosun* Helenistik Dönem özellikleri olduğunu

¹⁹¹³İnan, 1975, **a.g.k.**, 50.

¹⁹¹⁴Heykel üç havuzlu çeşmenin orta havuzunun yaklaşık 1,5 m kadar önünde bulunmuştur. Çeşme yapısında Athena heykelinden başka bir Hermes heykeli ve Hermes başı ele geçmiştir. Heykeller Mansel'in de ifade ettiği üzere çeşmenin *aedikulları* içerisinde durmaktaydı. (Mansel, 1963, **a.g.k.**, 66-71 Res. 50-52; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 110-113 Res. 119-121).

¹⁹¹⁵Roma Dönemi için arka kısmı görülmeyen heykellerde bu durum normaldir. Bununla birlikte J. İnan arka kısımda ana hatların yarım bırakılmasını heykeltıraşın heykelin nereye yerleştirileceğini bilmemesine veya bilerek bu şekilde yarı işlenmiş olarak bırakmış olabileceğini ifade eder. (İnan, 1975, **a.g.k.**, 131-132).

¹⁹¹⁶Amelung, 1903, **a.g.k.**, 121-123 Kat. No. 107 A Levha 17. Vatikan Braccios Nuovo'da korunan Athena heykelinde de *peplos* biçimlendirmesi, göğsü tamamen örten *aegis*, taşıyıcı ve hareketli bacak, ayrıca tanrıçanın sol tarafında kaide üzerinde desteklediği kalkan ve sağ elinde taşıdığı yılan dolanmış mızrak yönünden tamamen benzerdir.

ifade eder¹⁹¹⁷. Side heykelinin bu stil özellikleri Kopenhag¹⁹¹⁸, Paris¹⁹¹⁹ ve Roma Palazzo Casetta'da¹⁹²⁰ korunan Athena heykelleri ile benzerlik gösterir¹⁹²¹. Perge Güney Hamamı'nda da bulunmuş olan Athena Heykeli de Side heykeli ile *peplos*, taşıyıcı ayak, kıvrım biçimlendirmesi ve taşıdığı atribütler yönünden benzerdir¹⁹²².

Kat. No. 124 duruş tipi, taşıdığı atribütler ve *peplos* biçimlendirmesi yönüyle bir önceki Side torsosunda (**Kat. No. 123**) olduğu gibi, Helenistik Dönem'in geleneğinde yapılmış Roma Dönemi çeşitlemesidir. İnan, heykelin orijinalinin Helenistik Dönem'de yaratıldığını ve Side heykelinin de güçlü ışık gölge etkisi ve kabartma şeklindeki görüntüsünden dolayı Severuslar Dönemi sanatını yansıttığını ifade etmektedir¹⁹²³.

Oldukça kötü durumda korunagelmış olan ve 1959 yılında tiyatro yakınlarında sütunlu cadde kazısı sırasında ele geçmiş olan bir baş fragmanı, taşımış olduğu tipik miğfer yönüyle dikkati çekmektedir (**Kat. No. 125**). Başın alınlık kısmını çevreleyen *diadem* ve sağ tarafta *grifon* veya *sphinx*e ait olması muhtemel kabartma izleri, miğferin *Attika* tipinde olduğunu göstermektedir. Bu tipte figürlerle süslü ve alın kısmı *diademle* çevrili miğfer, tanrıça Athena ve Ares'i akla getirmektedir¹⁹²⁴. Ancak ortadan ikiye ayrılmış ve yana doğru dalgalanan uzun kabarık saçlar bunun bir kadın başı olduğunu ve tanrıça Athena'ya ait bir baş olduğunu ispatlamaktadır.

¹⁹¹⁷İnan, 1975, **a.g.k.**, 133.

¹⁹¹⁸F. Poulsen (1951). *Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek*. Kopenhagen: (Yaynevi bilinmiyor), s. 97 Kat. No. 105. Bununla birlikte Kopenhag'taki Athena heykelinin başı sağ dönük ve ağırlık sol bacak tarafından taşınmaktadır.

¹⁹¹⁹Reinach, **a.g.k.**, 162 Levha 319.

¹⁹²⁰R. Horn (1931). *Stehende weibliche Gewandstatuen in der hellenistischen Plastik*. München: F. Bruckmann AG, s. 82 Lev. 33 Res. 2. Kaidesi ile birlikte 1,62 m ölçülerindeki heykel taşıyıcı bacak, *aegis* ve kıvrım biçimlendirmesi yönünden Side heykelinden farklıdır.

¹⁹²¹İnan, 1975, **a.g.k.**, 132-133. Bununla birlikte bu kopyalar arasında taşıyıcı ayak ve *aegis* yönünden bazı farklılıklar vardır.

¹⁹²²1980 yılında Perge'de Güney Hamamı VIII nolu mekanda bulunan heykel bugün Antalya Müzesi'nde 2.22.82 envanter numarası ile korunmaktadır. (Özgür, 1996, **a.g.k.**, Kat. No. 20. Sayfa numarası belirtilmemiş.). Heykel J. İnan'ın da belirttiği üzere Side heykeli ile benzerdir (İnan, 2000, **a.g.k.**, 12).

¹⁹²³İnan, Side heykelinde kıvrımların ve *aegis*in işlenişinden dolayı orijinal heykelin bronzdan yapılmış olduğu belirtmektedir (İnan, 1975, **a.g.k.**, 133).

¹⁹²⁴Sadece tanrıça Athena değil aynı zamanda savaş tanrısı Ares'in de benzer şekilde figürlerle süslü ve diademli attika miğferi taşıdığı görülür. Örneğin Roma'da Kapitol Müzesi'nde korunan eserde Ares başında diademli, figürlerle süslü attika müferi taşımaktadır. (E. Simon und G. Bauchhenss, (1984b). Ares/Mars. *LIMC II*, 1-2. (Ed.: N. Yalouris), Zürich - Münih: Artemis Yayınları, s. 513 Kat. No. 21; D. Mustilli, (1939). *Il Museo Mussolini*. Rom: Libr. Dello Stato, s. 128 Kat. No. 17.). Aynı zamanda imparator Hadrianus'u Ares Borghese tipinde gösteren heykelde Hadrianus başında diademli ve figürlerle süslü attika miğferi taşımaktadır. (K. Fittschen – P. Zanker, (1985). *Katalog der römischen Porträts in den Capitulinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom 1. Kaiser- und Prinzenbildnisse*. Mainz am Rhein: von Zabern Yayınevi, s. 48-49 Kat. No. 48 Levha 53).

Attika miğferli bu baş, tip olarak bir önceki heykellerden farklıdır. Bu tipte kabartmalarla süslü miğfer, tanrıça Athena'nın *Parthenos* heykelinde ilk olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁹²⁵. Bununla birlikte baştaki *Attika* miğferi geleneksel Athena *Parthenos* heykelindeki *Attika* miğferinden farklıdır. *Parthenos* heykelinde miğfer yanaklıklılı olup, üzerindeki figürler tam plastik olarak biçimlendirilmişlerdir. Bununla birlikte Side başında miğferin yanaklıklılı olmayıp figürler kabartma şeklinde verilmiştir¹⁹²⁶.

Roma Museo Nuovo Capitolini'de korunan bir Athena başı taşımış olduğu *Attika* miğferi ve üzerindeki kabartma şeklindeki figürler yönünden Side başı ile çok benzerdir¹⁹²⁷. J. İnan, Side başını Napoli Ulusal Müzesi'nde korunan Athena Albani - Farnese heykelinin başı ile ilişkiye götürür¹⁹²⁸. Bununla birlikte miğferin yanaklıklılı olmaması yönüyle Side başı İngiltere Deepdene'de korunan Athena *Hope* heykelinin başı ile büyük oranda benzerdir¹⁹²⁹. Athena *Hope* heykeli *Parthenos* etkisinde MÖ V. yy sonlarında yapılmış bir eserdir. İnan, Side'de bulunmuş olan bu Athena başını Antoninler Dönemi'nin başlarına tarihlemektedir¹⁹³⁰.

Köylüler tarafından bulunmuş; bununla birlikte buluntu yer tam olarak bilinmeyen iki adet Athena heykelciği (**Kat. No. 126-127**) tanrıçayı bir önceki heykel tiplerinden oldukça farklı bir ikonografide göstermektedir. Kötü durumda olmalarına karşın her iki heykelcik de göğüs altından ince bir kuşakla sıkılmış, *kolposu* belirgin bir *peplos* taşımaktadır. Her iki heykelcikde, *peplos* üzerinde, sağ omuzdan başlayıp sol göğsü açıkta bırakıp göğsü çapraz bir şekilde dolanan kuşak yer almaktadır. Kuşak üzerinde ise şiddetli bir şekilde aşınmış bir kabartma izi vardır. J. İnan, **Kat. No. 126** ve **127**'deki

¹⁹²⁵Orijinali ele geçmeyip sadece kopyaları ile tanıdığımız Athena *Parthenos* kült heykeli, tanrıçanın en yaygın tipidir. *Parthenos* kült heykelinin en iyi korunan tipi ise Varvakion Heykelciği'dir. Athena başında üç sorguçlu Attika miğferi ile tasvir edilmiştir. Bkz. (W.-H. Schuchhardt (1963). *Athena Parthenos*, *AntPl* 2. Lev. 28 Res. A-B.).

¹⁹²⁶İnan, 1975, **a.g.k.**, 52.

¹⁹²⁷W. Helbig, (1966). *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom. Die Städtischen Sammlungen. Die Staatlichen Sammlungen II*, Kat. No. 1778; Mustilli, Museo Mussolini, s.136 No. 12.

¹⁹²⁸İnan, 1975, **a.g.k.**, 52 Dipnot 276. İnan, çalışmasında Athena başını Athena *Hope* heykelinin miğferi ile karşılaştırır. İnan'ın karşılaştırma yaptığı eser Napoli Ulusal Müzesi'nde 6024 envanter numarası ile korunan Athena Albani-Farnese heykelidir. Bu heykel, İngiltere Deepdene'de korunan Athena *Hope* heykeli ile öyle benzerdir ki araştırmacılar tarafından "Kızkardeş heykeller" olarak adlandırılmaktadır. Adlandırma için bkz. (A. Preyss, 1912. *Athena Hope und Pallas Albani "Farnese"*. *JdI* (27), s. 88. Tipe adını veren ve günümüzde en iyi korunan heykel, İngiltere Deepdene'de *Hope* özel koleksiyonunda korunmaktadır. Roma Dönemi kopyası olan eser 1797 yılında Ostia'da bulunmuş olup 19. yy başlarında Thomas *Hope* koleksiyonuna gelmiştir. (Preyss, 1912. **a.g.k.**, 89-96).

¹⁹²⁹Preyss, 1912, **a.g.k.**, 89-93 Res. 1-3.

¹⁹³⁰İnan, 1975, **a.g.k.**, 52.

heykelciklerin, Helenistik Dönem’de yaratılmış bir orijinalin kopyaları olduğunu ifade etmektedir¹⁹³¹.

Heykelciklerin Athena olarak yorumlanmasında belirleyici olan kuşkusuz *peplos* üzerinde yer alan çapraz yerleştirilmiş kuşak ve üzerindeki *Medusa* motifidir. Çapraz yerleştirilmiş kuşak esasen tanrıçanın göğüs kısmında taşıdığı *aegistir*. Bu tip bizi Athena’nın *Lemnia* heykel tipine götürmektedir¹⁹³². *Lemnia* heykel tipinde tanrıça üzerinde *Medusa* başı yer alan çapraz bir *aegis* taşımaktadır¹⁹³³. Side heykelcikleri, çapraz kuşak ve üzerinde yer alan *Medusa* figürü ile *Lemnia* tipinin Roma Dönemi’nde yapılmış çok sayıda kopyası ile benzerdir¹⁹³⁴.

Antik yazarların bahsettiği¹⁹³⁵; ancak orijinali ele geçmemiş olan Athena *Lemnia* heykelini Roma Dönemi’nde yapılmış olan kopyalarından tanımaktayız¹⁹³⁶. En iyi tanınan kopyası, Furtwängler tarafından rekonstrüksiyonu yapılmış olan ve Dresden Devlet Sanat Koleksiyonu’nda bulunan Dresden–Bologna tipidir¹⁹³⁷. Heykelin orijinali MÖ 451-448 yıllarına tarihlendirilmektedir¹⁹³⁸. Kolları günümüze ulaşmamış olan heykelin Furtwängler tarafından yapılan rekonstrüksiyon önerisinde, tanrıça sol elinde

¹⁹³¹İnan, 1975, **a.g.k.**, 181.

¹⁹³²*Lemnia* tipinden başka aynı zamanda Bergama’da Athena kutsal alanında bulunmuş olan ve günümüzde Berlin Devlet Müzesi’nde korunan Athena heykelinde de çapraz *aegis* vardır. (F. Winter, 1907. *Die Skulpturen mit Ausnahme der Altarreliefs*. *AvP*, (VII). Berlin, Lev. II.).

¹⁹³³Athena *Lemnia* tipi olarak adlandırılan bu tipin en karakteristik özelliği, *aegis*in tanrıçanın göğüs kısmına çapraz yerleştirilmiş olmasıdır.

¹⁹³⁴Örneğin Atina Agora Müzesi’nde korunan Athena *torsosu* (T. L. Shear, (1936). *The current Excavations in the Athenian Agora*, *AJA*, (40), s. 199. Res.14.); Akropolis Müzesi’nde korunan 1337 envanter numaralı Athena *torsoso* (S. Casson - D. Brooke (1921). *Catalogue of the Acropolis Museum II. Sculpture and Architectural Fragments*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 239-240); benzer şekilde Akropolis Müzesi’nde korunan 3027 envanter numaralı Athena *torsosu* (B. Schlörb (1964). *Untersuchungen zur Bildhauergeneration nach Phidias*. Waldsassen: Stifftland Verlag, Lev. 3a; Demargne, 1984, **a.g.k.**, 980., No. 249b); Eleusis Arkeoloji Müzesi’nde korunan Athena heykeli ile benzeşmektedir (R. Lindner (1982). *Die Giebelgruppe von Eleusis mit Raub der Persephone*, *JdI*, (97), s. 303-305 Res.23).

¹⁹³⁵*Lemnos* Adasına yerleşen Attikalı kolonistler tarafından adandığı için heykel Athena *Lemnia* olarak adlandırılmaktadır. (Pausanias I. 28,2). Pausanias’ın dışında Samsatlı Lukianos (Lukian, *Imagines*, 4-6) ve Aelius Aristides (Oratio 34,28) Athena *Lamnia* heykelinden bahsetmektedir.

¹⁹³⁶Orijinali bronz olan heykel MÖ V. yy’ın ünlü heykeltıraşlarından Phadrias’a ithaf edilmektedir (Furtwängler, (1893). *Meisterwerke der griechischen Plastik*. Leipzig/Berlin: Giesecke &Devrient Yayınevi, s. 4-16; Preyss, 1912, **a.g.k.**, 123-125). Dresden repliği için bkz. K. Knoll — C. Vorster — M. Woelk (2011). *Katalog der antiken Bildwerke II. Idealskulptur der römischen Kaiserzeit*. München: Hirmer Verlag, s. 123 Res. 2, 3). Kassel Müzesi’ndeki Athena *Lemnia torsosu* için bkz. P. Gercke — N. Zimmermann-Elseify (2007). *Antike Steinskulpturen und Neuzeitliche Nachbildungen in Kassel*. Mainz am Rhein: Von Zabern, s. 53 Res. 5. 3.

¹⁹³⁷Athena *Lemnia* heykelini Dresden’deki *torso* ve Bologna’daki baş aracılığı ile tanımaktayız. Dresden-Bologna adlandırmasında, Bologna Museo Civico Archeologico’da yer alan bir baş ile Dresden Devlet Sanat koleksiyonu’ndaki Athena *torsosunun* A. Furtwängler tarafından yapılmış rekonstrüksiyon önerisi etkili olmuştur. (Furtwängler, 1893, **a.g.k.**, 4-16; A. Furtwängler und H. L. Ulrichs (1904). *Denkmäler griechischer und römischer Skulptur*. München: F. Bruckmann, s. 9-13).

¹⁹³⁸Furtwängler, 1893, **a.g.k.**, 15.

mızrak, sağ elinde ise miğfer taşımaktadır¹⁹³⁹. H. Meyer, Fier Arkeoloji Müzesi'nde korunan bir kabartma üzerindeki Athena tasvirinden hareketle, tanrıçanın sağ elinde miğfer taşıdığını ve Furtwängler'in rekonstrüksiyonunun haklı olduğunu ifade etmektedir¹⁹⁴⁰. E. Simon ise, tanrıçanın sağ elinde miğfer yerine kutsal hayvanı baykuş taşıyor olabileceğini ifade eder¹⁹⁴¹. Baykuşun, özellikle Athena *Arkhegetes*'in kutsal hayvanı olarak kolonistlere yol gösteren bir anlamı vardır. Bu yönüyle, Lemnos Adası'na yerleşen Atinalı kolonistlerin adağı olan Athena *Lemnia* heykelinin, orijinalinde sağ elinde kutsal hayvanı baykuşu taşıyor olabileceğini söyleyebiliriz¹⁹⁴². Benzer şekilde, Side'nin MÖ 400-380 yılları arasına tarihlenen sikkeleri üzerinde, sağ elinde baykuş, sol elinde mızrak ve kalkan tutan Athena *Arkhegetes* tasvir edilmiştir (**Kat. No. 45, 47**). Özellikle Athena *Lemnia* tipi *Parthenos* tipinden önce oluşturulmuş bir eserdir. Elinde baykuş taşıyan ve yaklaşık MÖ 450 yıllarına tarihlendirilen Athena *Lemnia*, MÖ 438/437 yıllarında sağ elinde baykuş yerine Nike taşıyan Athena *Parthenos*'a dönüşmüştür. Yunan Dünyası'nda Athena ikonografisinde görülen bu dönüşüm, MÖ 380 yıllarından itibaren Side'de karşımıza çıkmaktadır. Side'de MÖ 400-380 arası sikkeler üzerinde, elinde baykuş tutan Athena *Arkhegetes* tipi, MÖ 380'den itibaren Athena *Parthenos* tipine dönüşmüştür.

Satın alma yoluyla Side Müzesi'ne kazandırılmış olan ve buluntu yeri tam bilinmeyen başka bir Athena heykelciği ise tanrıçayı bir önceki heykelciklerden farklı bir tipte göstermektedir (**Kat. No. 128**). *Apoptigması* belirgin bir *peplos* ve üzerine *khimation*

¹⁹³⁹Furtwängler, 1893, **a.g.k.**, 9. Furtwängler, *gemmeler* üzerindeki tasvirlerden hareketle tanrıçanın sağ elinde miğfer taşıyor olabileceğini ifade etmektedir. Öyle ki tanrıça başında miğfer ile tasvir edilmemiştir.

¹⁹⁴⁰H. Meyer (1997). Athena Lemnia (Typus Fier – Berlin – Richmond). Zur Identifizierung des meistgerühmten phidiasischen Werkes und seiner Überlieferung. Festschrift für Thuri Lorenz zum 65. Geburtstag. (Ed: G. Erath – M. Lehner – G. Schwarz), Wien: Phoibos Verlag, s. 115.

¹⁹⁴¹Erika Simon ise, Furtwängler'in aksine Athena'nın sağ elinde kutsal hayvanı baykuşu taşıyor olabileceğini ifade eder. Simon, kanıt olarak bronz heykeller, kabartmalar ve vazo resim sanatındaki tasvirleri ileri sürer. Özellikle Duris ressamı tarafından boyanmış olan bir kylixin tondo resmindeki Athena tasvini buna en güçlü kanıt olarak ileri sürer. Tondo resminde Athena başında miğfer olmadan, sol elinde baykuş, sağ elinde ise bir oinochoe ile Herakles'e sunu yaparken tasvir edilmiştir. Bkz. Simon, 1969, **a.g.k.**, 204-207.

¹⁹⁴²Lemnia tipi, Athena *Parthenos* tipinden önce oluşturulmuş bir eserdir. Araştırmacılar genellikle Athena Lemnia'nın Athena *Parthenos*'a ve *Parthenos*'un da Hope heykeline dönüştüğünü kabul eder. Belki Side'nin MÖ IV. yy sikkeleri üzerinde Athena'nın dönüşümü buna güzel örnek olabilir. Önce elinde baykuş ile ortaya çıkan Athena, daha sonra darp edilen sikkeler üzerinde Nike taşımaktadır. Bk. Boardman vd., 1966, **a.g.k.**, 142; Simon, 1969, **a.g.k.**, 204, 207; Charbonneaux, Martin und Villard, 1977b, **a.g.k.**, 143.

taşıyan heykelciğin boyun kısmında, aşınmış olmasına rağmen, ortasında *Medusa* başı yer alan, kenarları dalgalı bir *aegis* taşıdığı görülmektedir¹⁹⁴³.

Heykelcik, Öztunç tarafından Athena'nın *Velletri* tipine verilmiştir¹⁹⁴⁴. Orijinali bronzdan yapılmış Athena *Velletri* heykelini Roma Dönemi'nde yapılmış kopyaları yardımıyla tanımaktayız¹⁹⁴⁵. Tipe adını veren heykel ise Paris Louvre'da korunan *kolossal* bir Roma Dönemi kopyasıdır¹⁹⁴⁶. *Velletri* tipinde Korinth miğferli tanrıça kısa kollu bir *peplos* ile bunun üzerine manto taşımakta, göğüs kısmında ise yılanlarla çevrili bir *aegis* yer almaktadır. Tanrıça yukarıda tuttuğu sağ elinde mızrak ve aşağıda tuttuğu sol elinde ise Nike taşımaktadır¹⁹⁴⁷. Orijinali Atinalı ünlü devlet adamı Perikles Dönemi'nde (MÖ 461-429) yapılmış olan Athena *Velletri* heykeli, zafer kazanan Atina'nın kurtarıcısı, bilge ve muzaffer bir koruyucusu olarak düşünülmekteydi¹⁹⁴⁸.

Benzer şekilde köylüler tarafından bulunmuş olup, Side Müzesi'nde korunan iki adet Athena başı bulunmaktadır (**Kat. No. 129-130**). Biri 7 cm yüksekliğinde (**Kat. No. 129**) ve diğeri 12,5 cm yüksekliğinde (**Kat. No. 130**) olan heykelciklerin baş kısımları hafif sağa dönüktür. Başlarda dikkati çeken en önemli özellik korinth miğferli tasvir

¹⁹⁴³İlk defa Y. Öztunç tarafından yayınlanan bu Athena Heykelciği kötü durumda koruna gelmesine rağmen boyun kısmındaki aşınmış *aegis* ve ortasındaki *Medusa* yardımıyla rahatlıkla Athena ile ilişkilendirilmektedir. Ayrıntılı olarak bkz. H. Y. Öztunç (2018). Side Müzesi'nde Bulunan Mermer Tanrı ve Tanrıça Heykelcikleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 42-43 Kat. No. 2.1.21. Ath3.

¹⁹⁴⁴Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 42.

¹⁹⁴⁵Furtwängler und Urlichs, 1904, **a.g.k.**, 16-17. Çok sayıda kopyası olan Athena *Velletri* tipinin Paris Louvre'da korunan ana tipinin dışında, Roma, Museo Nuovo Capitolino'da 1902 envanter numaralı (P. C. Bol (2004). Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst II. Klassische Plastik. Mainz: Von Zabern, Res. 138a.); İngiltere Broadlands – Hampshire'de 9 envanter numaralı (D. Grassinger (1994). Antike Marmorskulpturen auf Schloß Broadlands. Mainz: Von Zabern, s. 57-59., Res. 44-49., Kat. No. 5) heykel kopyaları bilinmektedir. Ayrıca bu tipe giren Münih Glyptothek'te korunan (M. Mangold (1987). Zur Frisur der Erechtheionkoren. *HASB*, (12), Lev.1, 5-6) ve Basel'de Lu 231 envanter numaralı (P. Blome (1999). *Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig*. Genf: Paribas, s. 38. Res.42) Athena büstleri vardır. Tipin aynı zamanda Atina Ulusal Müze'de (F. Eckstein (1973). *Antike Plastik im Liebighaus*. Frankfurt am Main: Liebighaus, Lev. 6, a) ve Roma Kapitol Müzesi'nde (<http://arachne.uni-koeln.de/item/objekt/16509>) sergilenen *torsoları* vardır. Tipe oldukça benzeyen bir heykel ise Perge'de ele geçmiş ve Antalya Müzesi'nde korunmaktadır (İnan, 2000, **a.g.k.**, 20-30).

¹⁹⁴⁶Paris Louvre'da korunan heykel, 1797 yılında Paris ile Kori arasında yer alan *Velletri* kentindeki bir villada ele geçmiştir. Karşılaştırmalı olarak bk. Furtwängler und Urlichs, 1904, **a.g.k.**, 16-17; H. Brunn und F. Bruckmann (1926). *Denkmäler griechischer und römischer Sculptur*. München: F. Bruckmann, Lev. 68; İnan, 2000, **a.g.k.**, 22.

¹⁹⁴⁷Furtwängler und Urlichs, 1904, **a.g.k.**, 16-17. Atina kentinin İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde *Velletri* heykeli çok sık tasvir edilmiştir. Sikke betimlemelerinde tanrıça yukarıda tuttuğu sağ eli ile mızrağı desteklemekte, aşağıda tuttuğu sol elinde ise Nike taşımaktadır (Mosch, 1999, **a.g.k.**, 85 Res.2).

¹⁹⁴⁸Furtwängler und Urlichs, 1904, **a.g.k.**, 17.

edilmiş olmalarıdır. Karakteristik korinth miğferinden dolayı bu başların tanrıça Athena'yı tasvir ettiğini söyleyebiliriz.

Athena'ya ait olduklarında kuşku duyulmayan bu başların tanrıçanın hangi heykel tipinin varyantları olduğunu söylemek oldukça güçtür. Baş hafif sağa dönük, korinth miğferli Athena heykelleri çok çeşitli tiplerde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Korinth miğferli bazı tiplerde bile başların yönü farklı olabilmektedir¹⁹⁴⁹. Bununla birlikte Korinth miğferli bu Athena başları, Antoninler Dönemi'ne tarihlenen Side Tiyatrosu kaset kabartmalarındaki Athena tasvirine (**Kat. No. 131**) çok benzemektedir. Side'nin komşusu Perge'de bulunmuş olan ve Antalya Müzesi'nde sergilenen bir Athena heykelindeki saç ve miğfer biçimlendirmesi, Side başlarına (**Kat. No. 129 - 130**) çok benzemektedir¹⁹⁵⁰. Perge heykeli, İnanc tarafından Athena'nın *Velletri* tipi içerisinde değerlendirilmiştir¹⁹⁵¹. *Velletri* tipi, tanrıçanın *Parthenos* tiplemesinden sonra en bilinen heykel tipidir¹⁹⁵². *Velletri* tipi, *Parthenos* kült heykelinden sonra yapılmış olup, MÖ 440-400 arası döneme tarihlendirilmektedir.

Athena ile ilgili heykeltıraşlık eserleri arasında büyük önem arz eden eserlerden bir tanesi, kent panteonunun temsilinin yapıldığı Side Tiyatrosu'nun *scaenae frons* kaset kabartmalarından gelmektedir (**Kat. No. 131**)¹⁹⁵³. Kaset kabartmasında, Athena büst şeklinde bir kalkanın üzerinde tasvir edilmiştir. Tanrıça, başında miğfer, sağ yanında mızrak, sol tarafında yılan ile betimlenmiştir. Kaset köşelerinde ise palmye dalı, ödül tasviri, rozet ve nar motifi vardır. Tanrıçanın başında taşımış olduğu miğfer *korinth* miğferidir. Baş kısmı Athena ile ilgili diğer heykeltıraşlık eserlere göre oldukça iyi durumdadır¹⁹⁵⁴.

Tanrıçanın kaset kabartmasındaki tasviri **Kat. No. 124** heykeline çok benzemektedir. **Kat. No. 124** heykelinde de tanrıça sağ elinde mızrak taşımaktadır. Heykelde aynı şekilde mızrağa dolanan bir yılan yer almaktadır; ancak kaset

¹⁹⁴⁹Tiplerde esas belirleyici olan heykelin duruşu ve taşıdığı elbisenin biçimlendirmesidir. Bununla birlikte bazı Athena tiplerinde miğfer, *aegis* ve taşıdığı atribütlerde belirleyicidir.

¹⁹⁵⁰Özgür, 1996, **a.g.k.**, **Kat. No. 19**. Özellikle sorgucun tarak şeklinde biçimlendirilmesi Side Tiyatrosu kaset kabartmasında Athena'nın başındaki miğferin sorgucu ile oldukça benzerdir.

¹⁹⁵¹İnan, 2000, **a.g.k.**, 22.

¹⁹⁵²Tipe adını veren isim Roma ile Kori arasındaki yerleşme Velitrae'den gelmektedir (İnan, 2000, **a.g.k.**, 22).

¹⁹⁵³Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 84 Res.1; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 87 Res.1; Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 148 Res.1-2.

¹⁹⁵⁴Athena başı kırık olmasına rağmen eski fotoğraflardaki kayıtlarda oldukça iyi durumda gözükmektedir. Karşılaştırma için bk. Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 147-148 Res.1-2.

kabartmasında yılan, tanrıçanın sol tarafında tasvir edilmiştir. Benzer şekilde **Kat. No. 124** heykelinde de tanrıçanın başı hafif sağa dönüktür. Kalkan, **Kat. No. 124**'te sol tarafta bir kaide üzerinde sol el ile desteklenmektedir. Bununla birlikte Athena ikonografisinde olmazsa olmazlardan olan *aegis*, kaset kabartmasındaki Athena tasvirinde görülmemektedir.

Kaset kabartmasının köşesinde yer alan nar motifi Side kentinde tanrıça Athena'nın kutsal meyvesi olup, tanrıçanın kentteki en önemli sembolüdür¹⁹⁵⁵. *Agonistik ödül tasviri*¹⁹⁵⁶ ve palmye dalı¹⁹⁵⁷ ise Athena'nın Side'de kutlanan *agon*larla ilişkisine işaret etmektedir. Zafer ve şans sembolü olan palmye dalı¹⁹⁵⁸, *agon*larda birincilik elde eden sporculara ödül olarak verilirdi¹⁹⁵⁹. Palmye dalı aynı zamanda Athena'nın en sık darp edilen tipi olan *Bulaia* tiplmesinde sol elinde taşınmaktadır. Bu, Athena'nın aynı zamanda *boulenin* koruyucusu olduğunu göstermektedir.

Tiyatroda yapılan kazı çalışmaları sırasında ele geçmiş olan iki adet kilit taşı, üzerinde taşıdıkları Athena tasvirleri yönüyle dikkati çekicidir. 1959 yılı kazıları sırasında tiyatronun ikinci kemeri önünde açığa çıkartılmış olan bir kemere ait kilit taşı üzerinde yüksek kabartma şeklinde işlenmiş Athena büstü, başında Attika miğferi ile; buna karşın göğsünde *aegis* olmadan betimlenmiştir (**Kat. No. 143**). İlginç olan tiyatro kaset kabartmasında da Athena'nın göğsünde *aegis* olmadan tasvir edilmesidir. Üzerinde Athena büstü yer alan başka bir kilit taşı ise 1986 yılında Side Tiyatrosu'nda yapılan kazı çalışmaları sırasında bulunmuştur. *Tondo* içerisine yerleştirilmiş Athena büstü karakteristik *aegis* yardımıyla rahatlıkla seçilmektedir (**Kat. No. 144**). Söz konusu Athena büstü tasvirli kilit taşlarının fonksiyonun yorumu güç olsa da, kentin baş tanrıçasının tasvirinin tiyatro gibi kentin önemli bir yapısında, kemer kilit taşları üzerinde tasvir edilmesi hiçkuşkusuz tanrıçanın koruyucu yönüne işaret ediyor olmalıdır¹⁹⁶⁰.

¹⁹⁵⁵ Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 40-41; Nollé, 1993, **a.g.k.**, 108-109.; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 76.; Alanyalı, 2004, **a.g.k.**, 13; Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 147..

¹⁹⁵⁶ Tanrıçayı *agonistik* ödül ile gösteren sikke tipleri için bkz. **Kat. No. 76, 90**.

¹⁹⁵⁷ Palmye dalı zaferin sembolü ve aynı zamanda zafer ödülünü sembolize etmektedir (Lurker, 1991, **a.g.k.**, 550-551).

¹⁹⁵⁸ Nollé, 1993, **a.g.k.**, 298 Dipnot 76.

¹⁹⁵⁹ Side sikkeleri üzerinde görülen, içerisinde palmye dalı bulunan *agonistik* ödül tasviri ve ayrıca *Pythia* oyunları için yapılmış olan bir altar üzerindeki kabartmada (**Kat. No. 132**) birinci gelen sporcunun elinde taşımış olduğu palmye dalı, Side'de düzenlenen *agon*larda ödül olarak palmye dalının verildiğini kanıtlamaktadır. *Agonistik* ödül tasvirleri için bkz. (Nolle, 1990, **a.g.k.**, 257-258 Res.18 No. 92-99).

¹⁹⁶⁰ Benzer kilit taşı örneği Ephesos Hadrianus Tapınağı'nda vardır. Tapınağın Suriye alınlığının kilit taşı üzerinde Tykhe büstü yer almaktadır. Tykhe burada vatandaşların bütünü ile kentin maddi ve manevi

Kaset kabartmasının geldiği tiyatro gibi kamusal alandan gelen ve önem arz eden başka bir kabartma Büyük *Nymphaion*'dan gelmektedir (**Kat. No. 132**). Korkuluk kabartması üzerinde Athena göğüs altından kemerle sıkılmış, *apoptigması* belirgin bir *peplos* giymektedir. Tanrıçanın göğsü üzerinde izleri kısmen seçilebilen *aegis* yer almaktadır. Kabartma üzerinde Athena karşısında yer alan başka bir figür ile muhtemelen bir sunak üzerinde el sıkışırken görülmektedir. Kabartmanın sol tarafında giyimli iki kadın figürü daha yer almaktadır. Athena'nın solunda ise arka planda, direğinde nar bulunan bir gemi tasvir edilmiştir. Athena'nın karşısındaki figür kötü durumda korunageldiği için tam olarak tanımlama yapmak güçtür. Ancak üzerinde uzun bir elbise taşıyan figürün konturlarında dikkati çeken önemli bir nokta, sol ayağın sabit, sağ ayağın ise dizden bükülüp geride olmasıdır. Bu ikonografinin en yakın benzerlerini Side sikkeleri üzerinde görmekteyiz. Athena'yı diğer tanrılarla gösteren arka yüz ikonografilerinde tanrıça genellikle karşısında yer alan tanrılarla el sıkışırken görülmektedir. Bu ikonografiler özellikle *Homonoia* darplarında (**Kat. No. 71-75**) ve Athena'yı Apollon (**Kat. No. 65, 67-69**) ve Artemis (**Kat. No. 70**) ile gösteren sikke tasvirlerinde görülmektedir. *Nymphaion* kabartmasında arka planda tasvir dilen gemi tasviri, kabartmada *Epibaterion Bayramı* sırasında limanın hemen yakınında yer alan Athena kutsal alanında gerçekleşen kurban töreninin tasvir edildiği konusunda şüphe götürmez. *Epibaterion Bayramı* kentte önceleri Athena onuruna kutlanmaktaydı¹⁹⁶¹. Ancak epigrafik belgeler Severuslar Dönemi (MS 193-235) ile birlikte *Epibaterion Bayramına* Apollon'un da isminin eklendiğini göstermektedir. Hem Athena hem de Apollon ilk olarak Severuslar Dönemi ile sikkeler üzerinde birlikte karşılıklı tasvir edilmeye başlamıştır (**Kat. No. 65, 68**). Bir diğer önemli nokta ise korkuluk kabartmasının ait olduğu *nymphaionun*, Severuslar Dönemi'nde bitirildiğidir¹⁹⁶². Aynı zamanda her iki tanrının kutsal alanının limanın hemen yakınında yan yana yer aldığını da düşünecek olursak korkuluk kabartmasında Athena'nın karşısında yer alan figürün Apollon olabileceğini ileri sürmek pek de yanlış bir düşünce olmayacaktır.

Söz konusu heykeltraşlık eserler dışında ayrıca 1971 yılında Side Müzesi'ne getirilmiş ve üzerinde Athena kabartması yer alan bir eser daha vardır (**Kat. No. 145**).

bileşenlerini sembolize etmektedir. Bk. U. Quatember (2017). *Der sogenannte Hadrianstempel an der Kuretenstraße*. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 100-101.

¹⁹⁶¹Bk. III. I. II. Bayramlar: Prosesyon, Kurban Törenleri, *Agonlar*.

¹⁹⁶²Mansel, 1963, **a.g.k.**, 63-64; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 107-108; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 82-83.

Arka kısmı düz işlenmiş ve büyük kısmı kırık olan eser muhtemelen mimari bir blok olmalıdır. Ancak buluntu yeri tam olarak belli olmadığı için fonksiyonu ve anlamı üzerine bir fikir yürütmek oldukça güçtür.

IV. III. I. *Değerlendirme*

Heykeltıraşlık eserleri de nümismatik veriler gibi bir kentte tapınım gören tanrı ve tanrıçaların resmi görüntüsü hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardır. Ancak Side’de ele geçen ve çalışmaya dâhil edilen Athena ile ilgili heykeltıraşlık eserler tanrıçanın kent panteonundaki yeri ve önemi dikkate alındığında sayıca azdır. Çalışmada Athena ile ilgili toplam 10 adet eser değerlendirilmiştir. Bu eserler, insan ölçülerinde iki adet heykel ile bir adet baş, beş adet heykelcik ve iki adet kabartmadan oluşmaktadır. Eserlerden sadece **Kat. No. 123-124, 125, 131-132**’nin buluntu yerleri bilinmekte olup, diğer eserler, özellikle Athena heykelciklerinin tamamı ya köylüler tarafından bulunmuş ya da satın alınma yoluyla Side Müzesi’ne kazandırılmıştır. Bu yüzden bu heykelciklerin buluntu yerleri ve kontextleri bilinmemektedir.

Heykel tiplerine bakıldığında, İnce – Blundel tipi olarak tanımlanan **Kat. No. 123**’te tanrıça Korinth miğferli, sol elinde mızrak, sağ elinde ise muhtemelen bir baykuş taşımaktadır. Bu tip, Side’nin MÖ 400-380 yılları arasına tarihlendirilen sikkelerinin ön yüzlerinde görülen *Arkhegetes* tipine çok benzemektedir. Helenistik Dönem’de yapılmış bir orijinalin kopyası olan **Kat. No. 124** ise aynı şekilde *Korinth* miğferli Athena, sol eli ile kalkan tutmakta, sağ eli ise yukarıda yılan dolanmış bir mızrağı destelemektedir. Tanrıça her iki heykelde de duruş motifi ve giyimi bakımından ünlü *Parthenos* heykeli geleneğinde tasvir edilmiştir. Hope –Farnese tipi olarak tanımlanan **Kat. No. 125**’teki Athena başı da benzer şekilde *Parthenos* heykel tipi geleneğindedir. Çünkü *grifon*larla süslü Attika miğferli Athena başı ilk olarak tanrıçanın *Parthenos* heykelinde ortaya çıkmıştır.

Heykelcikler hakkında fikir yürütmek oldukça güçtür. Zira genellikle, özel alanlar, örneğin ev kültü için veya mezar hediyesi olarak yapılmışlardır ve ayrıca elimizdeki örneklerin buluntu yerleri ve kontextleri de bilinmemektedir. Heykelciklerin tanrıça Athena’nın Klasik Dönem’de bilinen ünlü heykellerinin Roma Dönemi varyasyonları olduğu görülmektedir. **Kat. No. 126-127**, tanrıçanın *Lemnia* heykel tipinde, **Kat. No 128, 129, 130** ise *Velletri* tipindedir. Bu da bu heykel tiplerinin Roma İmparatorluk Dönemi’nde sıkça tasvir edildiğini göstermektedir.

Eserlerin tamamı Roma İmparatorluk Dönemine ait olup, çoğunlukla Antoninler ve Severuslar Dönemi'ne tarihlendirilmektedirler. Roma öncesine tarihlenen Athena heykelleri henüz ele geçmemiştir. Bu sebeple heykeller Athena'nın, Klasik ve Helenistik Dönemler'deki resmi hakkında bir fikir vermemektedir. Bu dönemler için tek kaynak tanrıçanın sikke tasvirleridir. Ancak kentte ele geçen Geç Helenistik Dönem'e ait Sidece-Yunanca adak yazıtı (**Kat. No. 2**), bu dönemde tanrıçanın adak heykellerinin varlığına işaret eden tekil örneklerdendir.

Heykeltraşlık eserlerin ağırlıklı olarak Antoninler ve Severuslar Dönemi'ne ait olması şaşırtıcı olmamalıdır. Bu dönemde Side'de yapılaşma faaliyetleri hız kazanmış, kent ihtişamını artırmak için önemli kamu yapıları inşa etmiştir. Ele geçen heykellerin bu dönemde inşa edilen kamusal yapılara süsleme amaçlı yerleştirilmiş olabileceğini unutmamak gerekir. Özellikle halka açık yapılar olan tiyatro binası ve *nymphaion*dan gelen Athena kabartmaları (**Kat. No. 131-132**) bunu doğrulamaktadır. Tiyatronun *scaenae frons* kaset kabartmalarında kentin önde gelen tanrıları onurlandırılmıştır. Bu yüzden kaset kabartmasındaki Athena tasviri, tanrıçanın hem tapınaktaki hem de kentteki resmi görüntüsünü yansıtmış olmalıdır. Burada tanrıça Korinth miğferli, mızraklı, kalkanlı ve yanında yılan ile tasvir edilmiş olup, bu tasvir hem heykeltralık eserlerinde hem de sikkeler üzerinde görülmektedir. Kaset kabartmasının köşelerinde gösterilen nar, palmiye dalı, zafer çelengi tanrıçanın kentte özellikle sikkeler üzerindeki diğer atribütleri ile uygunluk içindedir.

Tiyatro binası *scaenae frons* kabartmasındaki bu Athena betimi aynı zamanda tapınakta yer alan kült heykelinin de bir yansıması olarak düşünülebilir. Bu yüzden kabartmada Athena'nın yanında görülen, mızrak, kalkan ve yılan gibi atribütlerin tapınaktaki kült ikonografisinin bir parçası olduğu düşünülebilir. Zira mızrak, kalkan ve yılan hem sikkeler üzerinde hem de heykeltraşlık eserlerde Athena'nın ayrılmaz bir parçasıdır.

Side Tiyatrosu *scaenae frons* kaseti ve *nymphaion*daki korkuluk, tanrıçanın halka açık yapıların resim programlarında yer aldığını göstermektedir. Benzer betimlerin diğer kamusal yapıların resim programlarında da olması beklenmektedir.

Heykeltraşlık eserler genel olarak savaşçı bir tanrıça görüntüsü çizmektedir. Gerek miğfer gerekse mızrak ve kalkan, tanrıçanın savaşçı ve koruyucu yönünü ön plana

çıkarmaktadır. Ayrıca, tanrıçanın göğüsünde taşıdığı *aegis* ve yılan bu karakterni güçlendirmektedir. Tüm bunlar dikkate alındığında Athena'nın heykel sanatında savaşçı, kent koruyucu karakteri ön plana çıkarılmıştır.

Özetle kentte Athena heykel tipolojisinin Klasik ve Helenistik Dönem heykel tiplerine bağlı kalması hem tapınaktaki kült heykelinin menşesine, belki de en önemlisi Side Roma Dönemi heykeltıraşlık programında klasik ve Helenistik tiplerin sevilerek kopyalandığına işaret etmektedir.

V. SİDE KENTİNDE APOLLON KÜLTÜ

V. I. Epigrafik ve Literatür Belgeleri

V. I. I. Kültün Kentte Ortaya Çıkışı / Apollon Kültü ve Kolonistler

Side’de Apollon kültü ile ilgili antik literatür anlatımları mevcut olmasa da kentte ele geçen yazıtlar, Apollon kültünün Side’de oldukça eskiye giden bir karakter taşıdığını göstermektedir. Ataların tanrısı, Sidelilerin tanrısı ve kent kurucu tanrı anlamına gelen *Patroos*, *Sidetes* ve *Theoktistes* sıfatları, Apollon’un Side’deki yerel köklerine işaret etmektedir¹⁹⁶³. Tanrıya verilen bu sıfatlar Roma İmparatorluk Dönemi’nden gelse de kültünün kentte çok eski bir geleneğin devamı olduğunu ve Apollon’un kent ile var olduğunu göstermektedir¹⁹⁶⁴. Apollon’a atfedilen bu sıfatlar, Apollon’un kolonistleri kente yönlendirdiği ve gelen ilk yerleşimciler tarafından kentin kurulduğu şeklinde de yorumlanmaktadır¹⁹⁶⁵. Ancak bunu kesin olarak doğrulayacak gerek arkeolojik gerekse de epigrafik malzemeler elimizde mevcut değildir.

Apollon’un antik dönemdeki ünlü kehanet merkezi Delphi, Büyük Kolonizasyon sürecinde önemli rol oynamıştır¹⁹⁶⁶. Çok sayıda koloni kurucu, Delphi’den almış oldukları kehanetler uyarınca koloni kentler kurmuşlardır¹⁹⁶⁷. Başta Kıta Yunanistan’daki kentler olmak üzere Ege Adaları ve Batı Anadolu kıyılarındaki kentler, MÖ 750-550 arası dönemde özellikle ticari ve politik amaçlı koloniler tesis etmişlerdir¹⁹⁶⁸. Apollon, *Arkhegetes* tanrı olarak büyük kolonizasyonda önemli rol oynamıştır¹⁹⁶⁹. Tanrı, *Arkhegetes* sıfatı ile Yunan dünyasında Athena’nın yanında merkezi politik kültün en önemli tanrısı olarak görülmektedir¹⁹⁷⁰. Büyük Kolonizasyon sürecinde Apollon kültü

¹⁹⁶³Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 40; Alanyalı, 2005, **a.g.k.**, 90-91; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 76.

¹⁹⁶⁴Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 113; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 76.

¹⁹⁶⁵Bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 40. Ayrıca bk. **V. I. III. Kült sıfatları**

¹⁹⁶⁶Delphi’nin Büyük Kolonizasyon sürecindeki rolü için bk. A. S. Pease (1917). Notes on the Delphic Oracle and Greek Colonization. Classical Philology, (12/1), s.1-20; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 544-547; Leschhorn, 1984, **a.g.k.**, 105-109; M. Maaß (1997). *Das antike Delphi. Orakel, Schätze und Monumente*. Stuttgart: Theiss, s. 5-6; V. Rosenberger (2001). *Griechische Orakel. Eine Kulturgeschichte*. Darmstadt: Theiss, s. 69-74; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 120. Delphi kentinin tüm Yunanlılar için *panhellenik* anlamı vardı. Delphi’deki kehanet ocağı ve rahiplik makamı kentlerin kurulmasında, savaşlarda politik yönden önemli rol oynamaktaydı.

¹⁹⁶⁷Delphi kehanet merkezinin Büyük Kolonizasyon sürecindeki rolü ile ilgili olarak bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 637-640; Maas, 1997, **a.g.k.**, 5-6; Rosenberger, 2001, **a.g.k.**, 69.

¹⁹⁶⁸Eder, 1999, **a.g.k.**, 653-664.

¹⁹⁶⁹Apollon’un *Arkhegetes* tanrı olarak rolü için bk. Roscher, *Lexikon*, s. v. “Apollon”, 440-441; O. Kern (1895). *Arkhegetes*. *RE*, (II/1), s. 441; O. Jessen (1895). Statistik des Beinamens *Arkhegetes*. *RE*, (II/1), s. 443., No.1; Simon, 1969, **a.g.k.**, 132., Dipnot 19; Maaß, 1997, **a.g.k.**, 6; Leschhorn, 1984, **a.g.k.**, 109-115, 180-185.

¹⁹⁷⁰Bk. Kern, 1895, **a.g.k.**, 441-442; Pease, 1917, **a.g.k.**, 18; Muth, 1998, **a.g.k.**, 89.

çok hızlı bir şekilde yayılım göstermiştir¹⁹⁷¹. Bu süreç içerisinde kurulan kolonilerde Apollon, kurucu ve baş tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁹⁷².

Side'nin büyük kolonizasyon sürecinde kurulduğu yönünde çeşitli literatür anlatımları vardır. Antik kaynaklar Pseudo Skylax¹⁹⁷³, Strabon¹⁹⁷⁴ ve Arrianus'da¹⁹⁷⁵ Side, Aiolis kenti Kymeliler'in bir kolonisi olarak geçmektedir¹⁹⁷⁶. Muhtemelen Kymeli kolonistler Delphi'deki kehanet merkezinden almış oldukları kehanet uyarınca Side'ye gelmiş ve burada koloni faaliyetlerine girişmişlerdir. Ancak, Side kentinin sıfırdan Kymeliler tarafından kurulduğu söylemi kesin değildir. Özellikle kentte ele geçen arkeolojik buluntular¹⁹⁷⁷ ve en önemlisi de konuşulan yerel Sidece, kentin Büyük Kolonizasyon'dan çok daha önceleri kurulduğuna, diğer bir ifadeyle Side'nin Kymeliler tarafından kurulmadığına işaret etmektedir¹⁹⁷⁸. Arrianus ise Kymeli kolonistlerin Side'ye geldikten sonra ana dillerini unuttuklarını ve anlamadıkları bir dil konuşmaya başladıklarını bildirmektedir¹⁹⁷⁹. Bu durum Kymeliler'in kolonizasyon faaliyetlerinin ticari amaçlı olduğunu akla getirmektedir. Zira kolonistler deniz yoluyla geldikleri bölgelerde yeni kentler kurmakla beraber, deniz kıyısında yer alan çok sayıda yerleşme ile de ticari ilişkiler kurmuşlardır¹⁹⁸⁰. Muhtemelen kente gelen bu ilk kolonistler, kendilerine yol gösteren koruyucu tanrıları Apollon'un kültünü Side'ye taşımış olmalıdırlar. Nollé, Kymeli kolonistlerin Delphi'deki kehanet merkezinden almış oldukları kehanet neticesinde Side'ye geldiklerini ve Apollon kültünü de beraberinde

¹⁹⁷¹Muth, 1998, **a.g.k.**, 90.

¹⁹⁷²Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 637-640; Rosenberger, 2001, **a.g.k.**, 69-78.

¹⁹⁷³Pseudo Skylax, *Priplous*, 101.

¹⁹⁷⁴Strabon XIV, 4, 2. Ayrıca bk. H. Kaletsch (1999). Kyme (No. 3). *DNP*, (6), s. 967-968.

¹⁹⁷⁵Arrianus, I. 26, 4.

¹⁹⁷⁶Literatür anlatımları için ayrıca bk. Mansel, 1965, **a.g.k.**, 880; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 148. Yazıt No. TLit 5, 149 Yazıt No. TLit 7, 157 Yazıt No. TLit 21; G. E. Bean (1999). *Eskiçağda Güney Kıyılar*. (Çev: İ. Delemen-S. Cokay-Kepce). İstanbul: Arion Yayınevi, s. 63-64.

¹⁹⁷⁷Side'de ele geçmiş en eski arkeolojik buluntu MÖ VIII. – VII. yy'lara tarihlendirilen, Suriye-Hitit etkisi gösteren bir basalt kraterdir. Bk. Mansel, 1958b, **a.g.k.**, 1-13; Mansel, 1963, **a.g.k.**, 4-5 Res. 3; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 6 Res. 5; M. Özhanlı (2007). Side'de Bulunan Bir Yeni Hitit Eserinin Düşündürdükleri. *Adalya*, (10), s. 17-30. Ayrıca bk. Işık, F. (1996). Pamfilya ve Anadolu gerçeği, *Adalya*, (I), s. 34. Bu eser Mansel'in de ifade ettiği üzere Side'nin bugüne kadar bilinen en eski eseridir.

¹⁹⁷⁸Ayrıca bk. Bölüm IV. I. I. *Kültün kente ortaya çıkışı / Athena kültü ve kolonistler*

¹⁹⁷⁹Arrianus, I. 6, 4. Arrianus'un anlatımından az sayıda kolonistin kente geldiği sonucu çıkmaktadır. F. Işık'ın da haklı tespiti ile kente gelen az sayıda kolonist çoğunluğa tabi olmuş, kendi dillerini unutup, Sidelilerin dilini konuşmaya başlamışlardır (F. Işık (1996). Pamfilya ve Anadolu gerçeği. *Adalya*, (I). Antalya: AKMED, s. 30).

¹⁹⁸⁰Eder, 1999, **a.g.k.**, 663-664.

getirdiklerini ifade eder¹⁹⁸¹. Benzer şekilde Atlan da, Apollon'un kente Kymeli kolonistler tarafından getirilmiş olabileceğini ifade etmektedir¹⁹⁸². Apollon, Büyük Kolonizasyon sürecinde, *Arkhegetes* sıfatı ile kolonistlerin tanrısı, onların koruyucusu ve onlara yol gösteren tanrı olarak onurlandırılmıştır¹⁹⁸³. Side'nin komşusu Attaleia kentinde Apollon, *Arkhegetes* sıfatı ile onurlandırılmıştır¹⁹⁸⁴. Apollon aynı zamanda kentte Athena ile birlikte deniz seyahatinin koruyucu tanrısı olarak bilinmektedir. Benzer şekilde erken dönem sikkeleri üzerinde görülen yunus balığı sembolü de Apollon'un deniz ile olan ilişkisini göstermektedir¹⁹⁸⁵.

Gerek Arrianus'un anlatımı gerekse de kentte konuşulan Sidece, kentin gerçekte Yunan kolonizasyonu ile kurulmadığını göstermektedir. Koloni kurucu kent Kyme ile Side arasında kültürel bir bağın bulunmaması, ayrıca Side'de konuşulan yerel dil Sidece ile nar anlamına gelen kent adının yerel özellikler göstermesi Kymeli kolonistler söylemini geçersiz kılmaktadır¹⁹⁸⁶. Muhtemelen kentin ilk yerleşimcileri Büyük Kolonizasyon'dan çok daha önce buraya gelmişlerdir. Bununla birlikte kent, MÖ II. bin sonunda gerçekleşen deniz halklarının göç hareketleri sırasında da kurulmuş olabilir¹⁹⁸⁷. Sadece Side'nin yerleşimcileri değil aynı zamanda Perge, Magydos, Aspendos ve Sillyon kentlerinin yerleşimcileri de Yunan kolonizasyonundan çok daha önce buraya gelmiş

¹⁹⁸¹Nollé, bunun mümkün olabileceğini; ancak kesin olmadığını ifade etmektedir. Bununla birlikte Delphi dışında Anadolu'daki başka bir kehanet merkezinden de Kymeliler'in kehanet almış olabileceğini belirtmektedir (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 113).

¹⁹⁸²Atlan, 1967, **a.g.k.**, 42. Atlan, tanrıça Athena'nın Apollon'a göre daha eski bir tanrı olduğunu, Apollon'un komşu bölgeler Likya ve Pisidya'dan, belki de Kymeli kolonistler tarafından Side'ye getirilmiş olabileceğini ifade etmektedir.

¹⁹⁸³Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 44; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 638; Leschhorn, 1984, **a.g.k.**, 109-115. Maaß, 1997, **a.g.k.**, 6.

¹⁹⁸⁴Bean, 1958, **a.g.k.**, 33 Yazıt No. 21; Z. Taşlıklıoğlu (1963). *Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 136-137; Jameson, 1970b, **a.g.k.**, 123; Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 108-111. Attaleia kenti Bergama Kralı II. Attalos tarafından kurulmuştur. II. Attalos'un Delphi veya Anadolu'daki diğer Apollon kehanet merkezlerinden almış olduğu kehanet uyarınca kenti kurduğunu düşünebiliriz. Bununla birlikte Bergama kentinde de tanrı Arkhegetes olarak onurlandırılmaktadır (Baydur, 1976, **a.g.k.**, 62-63).

¹⁹⁸⁵Yunus balığı sembolü ile ilgili olarak bk. Bölüm V. II. I. *Side sikkeleri üzerinde Apollon ile ilgili semboller ve atribütler*

¹⁹⁸⁶Genel olarak bk. Mansel, 1978, **a.g.k.**, 2-4; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 45-46; Işık, 1996, **a.g.k.**, 30; Bean, 1999, **a.g.k.**, 64.

¹⁹⁸⁷Ege Göçleri veya Birinci Kolonizasyon olarak adlandırılan bu göç hareketleri sırasında Ege, Anadolu ve Akdeniz'de ağırlıklı olarak İon ve Fenikeliler tarafından çok sayıda koloni kurulmuştur. Kolonizasyon ile ilgili olarak bk. Eder, 1999, **a.g.k.**, 648-653. Mansel de benzer şekilde MÖ XIV. ve XIII. yy'larda gerçekleşen kolonizasyon sırasında Anadolu'nun güney kıyılarında çok sayıda kent kurulduğunu, Side'nin de bu süreçte kurulmuş olabileceğini ifade etmektedir (Mansel, 1978, **a.g.k.**, 1-2). İlginç bir görüş ise K. Kopanias tarafından ileri sürülmüştür. Kopanias, Kilikya ve Pamphylia bölgesine ilk göçlerin MÖ XII. yy ile İonia bölgesinden küçük gruplar halinde başladığını ve gelenlerin burada daha önceden var olan yerel halkla kaynaşmaya başladığını ifade etmektedir (K. Kopanias (2018). *Cilicia and Pamphylia during the Early Iron Age: Hiyawa, Mopsos and the Foundation of the Greek Poleis*. *AURA*, (1), s.86).

olmalıdırlar¹⁹⁸⁸. Hitit Krallık Çağı'nda Parha olarak adlandırılan Perge kentinin tarihi MÖ 13. yy'dan daha eskiye gitmektedir¹⁹⁸⁹. Benzer şekilde Aspendos Asitavandas, Sillyon Selyviis adıyla Yunanlı kolonistlerden çok daha önce bu coğrafyada vardı¹⁹⁹⁰.

Kilise tarihçisi Eusebios'a ait; ancak kesin olmayan bir literatür anlatımında Side'nin kuruluş tarihi MÖ 1405 olarak geçmektedir¹⁹⁹¹. Miletli Hekataios'a ithaf edilen başka bir literatür anlatımı ise yerel bir gelenek hakkında bilgi vermektedir. Kentin adını Kimolos ile Tauros'un kızları Side'den aldığı geçmektedir¹⁹⁹². Hem kentin adı hem de Side'de konuşulan Sidece, yerel karakter göstermektedir¹⁹⁹³. Side'de konuşulan yerel dilin de gösterdiği üzere kente gelen ilk yerleşimciler Anadolu'nun yerli halkları idi¹⁹⁹⁴. Bir diğer önemli nokta ise Büyük İskender öncesi dönemde kentte Yunanca konuşulduğuna dair herhangi bir buluntunun ve belgenin olmamasıdır¹⁹⁹⁵. MÖ IV. yy'da sikkeler üzerinde Yunanca yerine yerel Sidece lejantlar karşımıza çıkmaktadır. Sikkeler üzerindeki Sidece yazıtlar Side yazısı ile ilgili en erken belgeler olup, genellikle Apollon betimlemelerinin yanında yer almaktadırlar¹⁹⁹⁶. Benzer şekilde kentte Apollon'un *Sidetes* olarak adlandırılması da tanrının yerel köklerine, Apollon'un yerel bir tanrı olduğuna işaret etmektedir¹⁹⁹⁷. Side'nin komşusu Perge'de *Pamphylios* ve *Lyrboton* sıfatları ile onurlandırılması da bölgedeki yerel yönüne işaret etmektedir¹⁹⁹⁸. Nollé, Apollon *Sidetes*'in Roma İmparatorluk Dönemi'nde kentin *Arkhegetes* tanrısı olduğunu ve kente gelen Yunanlı kolonistlere yol gösterdiğini ifade etmektedir¹⁹⁹⁹. Bununla birlikte Apollon'un Side'de direkt olarak *Arkhegetes* olarak onurlandırılmaması; buna karşın

¹⁹⁸⁸Işık, 1996, **a.g.k.**, 25-27.

¹⁹⁸⁹S. Şahin (1996). Perge Kenti'nin Kurucuları ve Plancia Magna. *Adalya*, (1), s. 46; Işık, 1996, **a.g.k.**, 33. Boğazköy'de 1986 yılında bulunan bronz bir levha üzerindeki yazıtta geçen "Parha" ifadesi Perge kenti ile ilişkilendirilmektedir. Bu durum Perge kentinin MÖ XIII. yy'daki varlığını belgelemesi açısından önemlidir.

¹⁹⁹⁰Işık, 1996, **a.g.k.**, 27, 33.

¹⁹⁹¹Bk. Mansel, 1978, **a.g.k.**, 4; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 155.

¹⁹⁹²Mansel, 1978, **a.g.k.**, 6-7; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 154-155 Yazıt No. TLit 18; Bean, 1999, **a.g.k.**, 65.

¹⁹⁹³Bosch, 1957, **a.g.k.**, 16; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 4-5. Mansel, Side isminin Anadolu'da birçok bölgede kent isimlerinde karşımıza çıktığını ifade etmektedir. Benzer şekilde Side'de konuşulan yerel dilin ise Hititçe ve Luvice'den unsurlar içerdiğini ifade etmektedir.

¹⁹⁹⁴Mansel, 1978, **a.g.k.**, 4; Müller, 1988, **a.g.k.**, 11-12; Bean, 1999, **a.g.k.**, 64. Helenistik Dönem içinde bile Pamphylia Bölgesi karışık etnik yapısından dolayı hellen soyundan sayılmamaktaydı (Şahin, 1996, **a.g.k.**, 46).

¹⁹⁹⁵Bean, 1999, **a.g.k.**, 64.

¹⁹⁹⁶MÖ IV. yy'a tarihlendirilen sikkelerin arka yüzlerinde Apollon tasvirlerinin hemen yanında karşılaştığımız Sidece yazıt, kentin *etnikonu* olarak düşünülmektedir (Atlan, 1967, **a.g.k.**, 46-48).

¹⁹⁹⁷Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 76.

¹⁹⁹⁸Bk. Bölüm III. II. Side'ye Komşu Kentlerde Apollon Kültü

¹⁹⁹⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 40.

Apollon'a Sideliler tarafından verilen *ktistes* ve *patroos* sıfatları, kültünün Kymeli kolonistlerden çok daha öncesine gittiğini göstermektedir. Apollon kültünün köklendiği Likya Bölgesi²⁰⁰⁰ kentlerinde de tanrının çok sık ataların tanrısı, *Patroos* sıfatı ile onurlandırılması²⁰⁰¹ da Apollon'un Anadolu'yu yerel bir tanrı olduğuna²⁰⁰², kolonistler tarafından getirilmediğine işaret etmektedir²⁰⁰³. Özellikle İkinci Sofistik Dönem'in de etkisi ile Sidelilerin Apollon'u hem ataların tanrısı hem de kurucu tanrı olarak seçmeleri ve onurlandırmaları da bu iddiayı güçlendirmektedir²⁰⁰⁴. Side'nin komşusu Perge, kent kurucu olarak Apollon'un oğlu Mopsos'u²⁰⁰⁵ ve Kalchas'ı seçerken, Side ise kent kurucu olarak Apollon'u seçmiştir²⁰⁰⁶.

Apollon kültünün Side'de ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili olarak nümismatik belgeler epigrafik belgelere göre daha iyi fikir vermektedir. Nümismatik belgeler ışığında Apollon kültünü MÖ V. yy'ın başlarına kadar geri götürmekteyiz. Tanrının resmi ilk olarak bu dönem sikkeleri üzerinde Athena ile birlikte görülmektedir²⁰⁰⁷. Bununla birlikte bir kentte herhangi bir kültün yerleşmesinin uzun bir süreç aldığını düşünecek olursak kültün MÖ V. yy'dan çok daha önceye gittiğini söyleyebiliriz. Apollon'un erken tasvirlerinde görülen ikonografi, MÖ VI. ve V. yy Yunan resim sanatındaki ikonografiye

²⁰⁰⁰Apollon'un Likya Bölgesi ile ilişkisi için bk. Z. Taşlıkloğlu (1954). Tanrı Apollon ve Anadolu ile Münasebeti. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, s. 24-39.

²⁰⁰¹Genel olarak bk. Frei, 1990, **a.g.k.**, 1754-1764.

²⁰⁰²Apollon ve Anadolu ilişkisi için bk. Taşlıkloğlu, 1954, **a.g.k.**, 12-23. Benzer şekilde Apollon'un Anadolu'yu bir tanrı olduğu görüşü Wilamowitz-Möllerndorf tarafından savunulmuştur (Wilamowitz-Möllerndorf, 1903, **a.g.k.**, 582-583).

²⁰⁰³Apollon'un kökeni ile ilgili olarak bk. U. v. Wilamowitz-Möllerndorf (1903). Apollon, *Hermes*, (38), s. 575-586; Simon, 1969, **a.g.k.**, 118-146; W. Burkert (1975). Apellai und Apollon. *RhM*, (118), s. 1-21; Nilsson, 1992, **a.g.k.**, 555-564; Muth, 1998, **a.g.k.**, 88-93; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 56-63; Rose, 2003, **a.g.k.**, 135-139; D. Kaplan (2008). Apollon'un Kökeni. B. Can - M. Işıklı (Eds.). *Doğudan Yükselen Işık. Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı* içinde. İstanbul: Zero Yayınları, s. 471-480.

²⁰⁰⁴İkinci Sofistik Dönem olarak adlandırılan dönem modern literatürde MS 60 - 230 arasında Roma hâkimiyeti altında Yunan Kültürü olarak tanımlanmaktadır. Esasen bu dönemde özellikle imparatorluğun doğu kesiminde ortaya çıkan çok sayıda filozof, örneğin Prusalı Dion, Samsatlı Lukian, Philostratos, Ephesoslu Artemidor, Herodes Atticus, Aelius Aristides gibi, Klasik Dönem Yunan Kültürü ile bağlar kurmuştur (E. Bowie (2002). *Zweite Sophistik* (Çev: B. Strobel). DNP, (12/2), s. 851-853). Bu dönemde özellikle Anadolu'da birçok kent Roma İmparatorluğu'na hoş görünmek ve bazı ayrıcalıklar elde etmek için mitolojik hikayelerle kendilerinin Yunan soyundan olduklarını ifade etmeye çalışmıştır (Şahin, 1996, **a.g.k.**, 45-46).

²⁰⁰⁵Şahin, 1996, **a.g.k.**, 49.

²⁰⁰⁶Perge kentinin güney girişindeki oval avluda ele geçen ve Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelen yazıtlı heykel kaideleri üzerinde Mopsos ve Kalkhas'ın dışında Labos, Leonteus, Machaon, Minyas, Rhixos gibi isimler Perge kentinin mitolojik kurucuları olarak onurlandırılmaktadır. Konu ile ilgili olarak bk. Leschhorn, 1984, **a.g.k.**, 383-385; J. H. M. Strube (1984-1986). *Gründer Kleinasiatischer Städte: Fiktion und Realität*. *AncSoc*, (15-17), s. 300; Işık, 1996, **a.g.k.**, 26-27; Şahin, 1996, **a.g.k.**, 46-50.

²⁰⁰⁷Bk. bölüm V. II. II. *Side sikkeleri üzerinde görülen Apollon tipleri*

benzemektedir²⁰⁰⁸. Bu ikonografi kolonistler tarafından Side'ye taşınmış ve daha önceden var olan yerel tanrı ile senkretize olmuş olabilir. Devam eden süreçte ise Yunan ikonografisinde tasvir edilen Apollon, Apollon Sidetes'e dönüşmüştür. Belki de Nollé'nin de ifade ettiği şekliyle Kymeli yerleşimcilerin Side'ye gelmesi ile birlikte Anadolu ve Yunanlı tanrıların ilk yakınlaşması ve senkretizasyonu gerçekleşmiştir²⁰⁰⁹. Ancak Side ve Pamphylia genelinde Apollon'un sıfatlarının yerel özellikler göstermesi Kymeli kolonistler tarafından Apollon kültünün Side'ye taşınmış olma ihtimalini zayıf göstermektedir. Muhtemelen Apollon kültü kolonistler gelmeden önce Side'de mevcuttu.

V. I. II. Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar

Side'de *Epibaterion Bayramı*, hem Athena hem de tanrı Apollon onuruna kutlanmaktaydı²⁰¹⁰. MS I. yy sonu ve II. yy başlarına tarihlendirilen yazıtlar *Epibaterion Bayramı*'nın önceden Athena onuruna kutlandığını belgelemektedir (**Kat. No. 6, 7**). Bu dönemde Apollon ismi, *Epibaterion Bayramı* için geçmemektedir. Bununla birlikte MS III. yy içerisinde tarihlendirilen yazıtlarda Apollon ismi, Athena'nın yanında *Epibaterion* için geçmektedir (**Kat. No. 8, 9, 10, 16, 17, 18**). Bu durum *Epibaterion Bayramı*'nın önceleri sadece Athena, daha sonraları ise hem Athena hem de Apollon onuruna kutlandığını kanıtlamaktadır. Apollon'un da bu bayrama dâhil edilmesi, tıpkı tanrıça Athena'daki anlamı gibi, Apollon'un da Side'de denizlerin ve gemi seyahatinin koruyucu tanrısı olarak tapınım gördüğünü göstermektedir²⁰¹¹.

Önceleri Athena onuruna kutlanan bu bayrama daha sonra Apollon'un dahil edilmesindeki nedenler hakkında pek fazla bilgi sahibi değiliz. Apollon kuşkusuz Athena'dan sonra kentin önde gelen diğer tanrısıdır. Apollon'un *Epibaterion* dahil edilmesi tanrının öneminin kentte arttığının göstergesidir. MS III. yy yazıtlarında Apollon, kentin kurucu ve ata tanrısı olarak onurlandırılmaktadır²⁰¹². Bu kuşkusuz tanrının bu dönem içerisinde Side'de artan önemi ile açıklanabilir. Bir diğer önemli nokta

²⁰⁰⁸Gerek Apollon'un taşınmış olduğu atribütler olsun gerekse de sikkeler üzerindeki çıplak betimleme Yunan resim sanatından izler taşımaktadır. Bununla birlikte giyimli Apollon tipinin ana tipini oluşturan Apollon Sidetes ise yerel bir ikonografi göstermektedir. Genel olarak bk. bölüm V. II. II. *Side sikkeleri üzerinde görülen Apollon tipleri*.

²⁰⁰⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 107. Nollé, özellikle Side'nin erken sikkeleri üzerindeki tanrı tasvirlerinde Yunan ikonografisinin görüldüğünü ifade etmektedir.

²⁰¹⁰Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 109; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 77.

²⁰¹¹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 113. Limanın yakınındaki tapınaklarda MS II. yy içerisinde yapılan değişikliklerde de Apollon'un artan öneminin etkisi olduğu düşünülebilir.

²⁰¹²Bk. Bölüm V. I. III. *Kült sıfatları / Epithetonlar*

ise kentte bu dönemde kutlanan *agon*lardır. Nollé, Apollon'un MS III. yy içinde giderek daha da önem kazanmasında kentte Apollon onuruna kutlanan *agon*ların etkisi olduğu düşüncesindedir²⁰¹³. Gerçekten de MS II. ve III. yy'lar Side'de *agonistik* coşkunun zirve yaptığı dönemlerdir²⁰¹⁴. Yazıtlardan ve ayrıca sikke tasvirlerinden öğrendiğimize göre söz konusu dönemler içerisinde Side'de çok sayıda *agon* düzenlenmiştir. Antik dünyada *agon*larda müzikal ve spor içerikli yarışmalar önemli bir yer tutmaktadır²⁰¹⁵. Yazıtlardan öğrendiğimize göre Side'de kutlanan *Epibaterion Bayramı* sırasında spor ağırlıklı yarışmalar düzenlemekteydi. Bununla birlikte müzikal yarışmaların düzenlenip düzenlenmediği ise kesin değildir. Nollé, Side sikkeleri üzerinde *agonistik* ödül ile tasvir edilmiş Apollon *Kitharados* ikonografisinin (**Kat. No. 111-112**), kentte kutlanan bayramlarda müzikal yarışmalarında gerçekleştiğine işaret ettiği görüşündedir²⁰¹⁶. Güzel sanatların koruyucu tanrısı olan Apollon aynı zamanda *agon*ların da koruyucu tanrısıydı²⁰¹⁷. Side'de tanrının *agon*larla ilişkili kült karakterini epigrafik, nümismatik ve arkeolojik buluntular belgelemektedir. Yazıtlar ayrıca *Epibaterion Bayramı* sırasında *themis* statüsünde *agon*lar düzenlendiğini belgelemektedir²⁰¹⁸. Yazıtlardan Side'de en erken İmparator Hadrianus ile birlikte *agon*ların kutlanmaya başlandığını öğrenmekteyiz²⁰¹⁹. Devam eden süreçte özellikle MÖ III. yy içerisinde *agonistik* coşkunun kentte adeta zirve yaptığını görmekteyiz. Apollon, *agon*ların koruyucu tanrısı olması ve MS II. yy ile birlikte kentte artan *agonistik* havanın da etkisi ile kentin en önemli bayramı olan *Epibaterion Bayramı*na dâhil edilmiş olmalıdır. Antik dönem *polis* yaşantısında kentin en önemli bayramı kentin en önemli tanrısı onuruna kutlanırdı²⁰²⁰. Bu durumda Athena kentin baş tanrıçası olmaktadır. Apollon, daha sonradan bu bayrama katıldığına göre Apollon'un da kentin önde gelen tanrısı olduğunu söyleyebiliriz. Muhtemelen romanizasyon ve kentte kutlanan *agon*ların sonucu olarak Apollon Side'de giderek önem kazanmış ve Sideliler Apollon'u *Epibateriona* dahil etmişlerdir. Çünkü kentte kutlanan *agon*lar *Epibaterion Bayramı* ile yakın ilişki içerisinde.

²⁰¹³Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 114.

²⁰¹⁴Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258-259; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 84-88.

²⁰¹⁵Örneğin Apollon kültünün önemli merkezlerinden biri olan Delphi'de Apollon'un *Pythia* yılanına karşı zaferi onuruna müzikal ve dramatik içerikli gösteriler düzenlenmekteydi (Roscher, 1873, **a.g.k.** 42).

²⁰¹⁶Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86.

²⁰¹⁷Roscher, *Lexikon*, s. v. "Apollon", 442-443.

²⁰¹⁸Bk. IV. I. II. *Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar*

²⁰¹⁹Nollé'nin de ifade ettiği üzere kentte kutlanan *Agon Mystikos*, İmparator Hadrianus Dönemi ile birlikte kutlanmaya başlanmıştı. Bk. Nollé, 1986b, **a.g.k.**, 205-206; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 85.

²⁰²⁰Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 120.

Apollon da *Epibaterion Bayramına* dahil edildiğine göre tanrının da bayram sırasında kentte gerçekleşen *prosesyona* dahil edildiği kesindir. Bu durumda Apollon Tapınağı'nın *prosesyon* da önemli rol oynadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Öyle ki hem Athena'nın hem de Apollon'un kutsal alanı yanyanaydı ve bu alan bayram sırasında gerçekleşen *prosesyonun* hem başlangıç noktası hem de sonlandığı yer konumundaydı. Hem Athena'nın hem de Apollon'un imgeleri kült rahipleri veya görevli kişiler tarafından kentteki *prosesyon* sırasında taşınmaktaydı. Ancak söz konusu bu heykellerin veya imgelerin sayısı hakkında herhangi bir bilgi sahibi değiliz²⁰²¹. Kentteki *prosesyonun* nasıl gerçekleştiği ile ilgili düşünceler Athena bölümünde detaylı anlatılmıştır²⁰²².

Kentteki bayram ve *prosesyon* sırasında elbette kentin panteonunda tapınım gören diğer tanrılar da onurlandırılmaktaydı. Buna Roma İmparatorluk Dönemi'nde Roma imparatorları da eklenmiştir. Apollon Side'de, Athena'da olduğu gibi imparator kültünün koruyucu tanrısıydı ve kutsal alanı aynı zamanda bir *neokoros* alanıydı²⁰²³. Bu yüzden kentteki bayramlar sırasında gerçekleşen *prosesyonda* imparatorlar da onurlandırılmaktaydı. Bununla ilgili çok sayıda örnek verilebilir. Örneğin Milet'te Apollon *Delphinios* için kutlanan yeni yıl bayramı *Delphinion*'da çok sayıda tanrının yanında Roma imparatorları da onurlandırılmıştır²⁰²⁴. Aynı şekilde Ephesos'ta imparator kültü bağlamında gerçekleşen *prosesyon* sırasında görevli kişiler tarafından kentte tapınım gören tanrılar, imparator, çeşitli kişileştirmeler ve heroslardan oluşan yaklaşık 29 imge taşınmaktaydı²⁰²⁵. Oinoanda'da ise imparatorlar ve Apollon *Patroos* onuruna kutlanan *Demosthenia* bayramında hem imparator büstleri hem de tanrı Apollon'un

²⁰²¹Ephesos'ta imparator kültü ile ilişkili olarak kentte düzenlenen *prosesyon* sırasında Artemis Tapınağı'nda korunan heykeller arasında 9 adet Artemis heykeinden bahsedilmektedir. Bu heykeller kentte gerçekleşen *prosesyon* sırasında diğer heykeller ile beraber taşınmaktaydı. Bk. Edelmann, 2008, **a.g.k.**, 147-148.

²⁰²²Bk. bölüm IV. I. II. *Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar*

²⁰²³Bununla ilgili olarak bk. bölüm V. I. IV. *İmparator kültleri / Neokoroslar*

²⁰²⁴Delphinion'da Apollon'un dışında ayrıca Zeus Nousios, Zeus Soter, Zeus Dusares, Herakles, Hestia, Hekate, Artemis ve Roma imparatorları onurlandırılmıştır (Herda, 2005, **a.g.k.**, 247-248; Herda, 2008, **a.g.k.**, 16). Ayrıca bk. Price, 2004, **a.g.k.**, 234, 419 No. 42.

²⁰²⁵Ephesos'taki *prosesyon* sırasında taşınan imparator imgeleri, kentteki Artemis kültünün bir parçasıydı ve bu yüzden Artemis Tapınağı'nda korunmaktaydılar (Price, 2004, **a.g.k.**, 310). Ayrıca bk. Bölüm IV. I. II. *Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar*

imgesi *prosesyon* sırasında taşınmaktaydı²⁰²⁶. Buradaki bayramın merkezinde de Apollon oldukça önemli rol oynamaktaydı²⁰²⁷.

Side’de gerçekleşen tek *prosesyon* Epibateiron bayramı sırasında gerçekleşen değildi. Bununla birlikte aynı zamanda kentte düzenlenen *agon*larda gerçekleşen başka *prosesyon* alayları ve kurban törenleri de vardı. Bu tarz *prosesyon*lardan bir tanesi, kentte Apollon ve imparatorlar onuruna kutlanan *Pythia Agonu* için yapılmış altınla kaplı taşınabilir bir sunağa ait altlık kısmında tasvir edilmiştir²⁰²⁸. Benzer taşınabilir kutsal bir sunak Oinoanda’daki ünlü Demoestheneia Bayramı’nda *prosesyon* alayı tarafından taşınmaktaydı²⁰²⁹. Demostheneia Bayramı süresince gerçekleşen *prosesyon* sırasında toplamda 27 adet inek kurban edilmekteydi²⁰³⁰. Muhtemelen taşınabilir sunak *prosesyon* sırasında gerçekleşen kurban törenlerinde kullanılmaktaydı. Side’de sadece altlık kısmı ele geçen sunağın da benzer bir işleve sahip olduğunu ileri sürebiliriz.

Sunak için yapılmış altlığın dört tarafı kabartmalarla süslüdür (**Görsel 113 a, b, c, d**). Ön kısımdaki kabartmada küçük bir altlık üzerinde, ortasında “Kutsal Pythia” yazan *agonistik* bir ödül tasviri vardır. Ödülün sol tarafında elinde palmiye dalı tutan bir haberci (κῆρυξ) ve sağ tarafında elinde trompet tutan figür (σαλπιγκτής) yer almaktadır. Altlığın arka kısmındaki kabartmada yarış halinde iki tane *bigae* tasvir edilmiştir. Önde yer alan *biganın* sürücüsü elinde zafer sembolü çelenk taşımaktadır. Kabartma her iki köşede yuvarlak kulelerle sınırlandırılmıştır. Altlığın sağ ve sol tarafındaki kabartmalarda bayram sırasında gerçekleşen *prosesyon* ile ilgili tasvirler yer almaktadır. Sağ taraftaki kabartmada köşe kısmında bir kapısı olan yuvarlak bir kule ve hemen yanında sadece konturları seçilebilen bir figür, devamında atribütleri seçilemeyen, buna karşın sadece izleri seçilebilen iki figür daha vardır. Sahnenin en solunda ise uzun bir elbise giyen ve elinde *aulos* tutan bir figür yer almaktadır. Altlığın sol tarafındaki kabartmada ise ellerinde atribütler bulunan dört figür tasvir edilmiştir. En sağdaki figür elinde bir üçayak,

²⁰²⁶Bu imgeler *prosesyonda* görevli 10 *sebastophoroi* tarafından taşınmaktaydı (Wörle, 1988, **a.g.k.**, 10 satır 61-63).

²⁰²⁷İmparator kültü başrahibi (*arkhiereus*) olan Demosthenes tarafından vakfedilen *Demostheneia*, müzikal ve sahne gösterilerinden oluşan bir *agonda* (Wörle, 1988, **a.g.k.**, 4 satır 12-13). Apollon’un güzel sanatlarla olan ilişkisi dikkate alındığında *Demostheneia* bayramının merkezinde Apollon’un yer alması şaşırtıcı olmamalıdır.

²⁰²⁸Weiß, 1981, **a.g.k.**, 317-322; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 442-451 Yazıt No.134; R. Merkelbach und J. Stauber (2002). *Steinepigramme aus dem griechischen Osten: Die Südküste Kleinasiens, Syrien und Palaestina* Band 4. München-Leipzig: K. G. Saur Verlag, s. 153-157. Ayrıca bk. **Kat. No. 20**.

²⁰²⁹Wörle, 1988, **a.g.k.**, 11.

²⁰³⁰Wörle, 1988, **a.g.k.**, 13.

arkasındaki figür bir *kithara* taşımaktadır. Üçüncü figürünse elinde ne taşıdığı tam olarak seçilememektedir. Sahnenin en sonundaki figür ise elinde bir tiyatro maskı taşımaktadır²⁰³¹.

Altlığın ön tarafında *Pythia Agonu*'ndaki yarışlarda verilen ödül ile oyunlarda birinci gelen kişileri çağıran haberci ve oyunların başlamasının sinyalini veren trompetçi tasvir edilmiştir (**Kat. No. 139**)²⁰³². Weiss, altlığın sağ ve sol tarafındaki kabartmalarda *Pythia Agonu*'nun açılışı sırasında gerçekleşen *prosesyonun* tasvir edildiğini ifade etmektedir²⁰³³. Gerçekten de sağ taraftaki kabartmada kulenin kapısına doğru giden *prosesyon* tasvir edilmiştir. Arka kısımda kalan kabartma da ise *Pythia Agonu* sırasında gerçekleşen *hippia* yarışları tasvir edilmiştir. Altlığın ön yüzündeki çıkıntı üzerinde ise adak yazıtı, sağ ve sol yan taraflarda ise kehanet yazıtı yer almaktadır²⁰³⁴. Üzerinde *agonothetes*lerin, bayram elçileri ve ayrıca yarışmalara katılan sporcuların tasvir edildiği taşınabilir sunak kentte kutlanan *agonlarda* önemli bir rol oynamaktaydı²⁰³⁵.

Prosesyon öncesinde önemli kült aktivitelerinden biri kuşkusuz kurban töreniydi. İnsanla tanrı arasındaki en temel iletişim şekli olan kurban sunusu, tanrının kutsal alanında, genelde tapınağın önünde yer alan sunak üzerinde gerçekleştirilmekteydi. Sunak, bir kült için vazgeçilmez en önemli unsur olmanın yanında, kutsal alandaki işlevsel en önemli yapıydı. *Epibaterion Bayramı* sırasında gerçekleştirilen kurban törenindeki amaç hiç kuşku yok ki kentin refahı için tanrıların memnun edilmesi idi²⁰³⁶. Side'nin zenginliğinin en önemli aracı deniz seyahati ve ticaretiydi. Sideliler deniz seyahatinin ve ticaretinin kente bereket ve zenginlik getirmesi için her yıl bu bayramı kutlamaktaydılar. Bu bayram, Athena ve Apollon onuruna kutlandığı için öncelikle bu iki tanrının memnun edilmesi gerekmektedir. Bunun için de işlevsel olarak en önemli aktivite her iki tanrının kutsal alanında yer alan sunakta yapılan kurban töreniydi.

Kentte ele geçen yazıtlar Apollon onuruna düzenlenen kurban törenleri ile ilgili fazla bilgi sunmamaktadır. Side'nin kent takviminde Apollon onuruna yılın belirli

²⁰³¹Genel olarak bk. Weiss, 1981, **a.g.k.**, 326-329 Levha 19-24; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 442-444; Merkelbach und Stauber, 2002, **a.g.k.**, 153-157.

²⁰³²Haberci (κῆρυξ) ve trompetçi (σαλπιγκτής) ile ilgili bk. Weiss, 1981, **a.g.k.**, 327; Nollé, 1988, **a.g.k.**, 48; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 442-443; Merkelbach und Stauber, 2002, **a.g.k.**, 153.

²⁰³³Weiss, 1981, **a.g.k.**, 329.

²⁰³⁴Nollé, 2001, **a.g.k.**, 442-451; Merkelbach und Stauber, 2002, **a.g.k.**, 153

²⁰³⁵Nollé, 2001, **a.g.k.**, 447.

²⁰³⁶İmparator kültü törenlerinde gerçekleştirilen kurban törenlerinin amacı kentin refahı ve imparatorların selameti için tanrıların memnun edilmesi idi. Bk. Süß, 1999, **a.g.k.**, 298.

günlerinde kanlı ve kansız kurban törenleri gerçekleştirildiği kesindir. Side kent takviminde en önemli günlerden biri, gemi seyahatinin tekrardan başlaması dolayısıyla kutlanan *Epibaterion Bayramı*’ydı. Bu yüzden Apollon ile ilgili kurban törenleri içerisinde *Epibaterion* sırasında gerçekleştirilen kurban töreni belki de anlam ve önem bakımından en başta geleniydi diyebiliriz. *Nymphaionda* ele geçen kabartma üzerinde muhtemelen limanda gerçekleştirilen bu kurban töreni anlatılmaktadır²⁰³⁷. Kabartmada arka planda yer alan Side kent gemisi, kurban töreninin Side Limanı’nda gerçekleştiğini göstermektedir. Bununla birlikte kutsal alanın limana yakın olması, kabartmada anlatılan kurban töreninin kutsal alanda gerçekleştirildiğini de akla getirmektedir²⁰³⁸. *Nymphaion* kabartmasında Athena’nın karşısında yer alan figür gerçekten Apollon ise her iki tanrı onuruna bayram sırasında ortak bir kurban töreninin yapıldığını kabul edebiliriz. Kurban töreni ile esasen bayram başlamış olmaktaydı. Devamında tapınaklardan alınan tanrı imgeleri (*eikon*) *prosesyon* eşliğinde limana götürülmekte, burada muhtemelen Athena ve Apollon’un resimlerinin gemiye bindirilmesinden önce de başka bir kurban töreni gerçekleştirilmekteydi²⁰³⁹.

Epibaterion Bayramı sırasında ve kentte tanrı onuruna kutlanan *agonlar* sırasında çeşitli kurban sunularının gerçekleştirildiği kesindir. Ancak bu bayramlar sırasında gerçekleşen kurban aktiviteleri, düzenlemeler, kurban sayıları ve kurban yemeğinin nasıl olduğu hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak kurban aktivitesinin hem bayramlar hem de *agonların* merkezinde olduğu ve önemli rol oyandığı bilinmektedir. *Epibaterion*, Side’nin tek ve en önemli bayramıydı. Bu yüzden tanrının kutsal alanında gerçekleşen kanlı kurban töreni yine burada kült rahipleri tarafından tanrıya sunulmaktaydı. Bir diğer kurban töreni ise Nollé’nin de önerdiği şekliyle *Epibaterion*’un anlamına uygun olarak limanda tanrıların imgelerinin gemiye bindirilmesi sırasında gerçekleştirilmekteydi²⁰⁴⁰. Bunun dışında bayram sırasında başka kurban sunularının da gerçekleştiğini, özellikle *prosesyon* alayının uğradığı halka açık yapılarda da sunuların yapıldığını söyleyebiliriz. *Epibaterion Bayramı* sırasında *agonların* da kentte düzenlendiği dikkate alınacak olunursa bayram sırasında çok sayıda kurban aktivitesinin gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

²⁰³⁷Bk. *Kat. No. 131*.

²⁰³⁸*Nymphaion* kabartması ile ilgili olarak bk. Bölüm IV. I. II. *Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar* ve VI. KUTSAL ALANLAR

²⁰³⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 110.

²⁰⁴⁰Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 110. Ayrıca bk. Athena bölümü IV. I. II. *Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar*

Oinoanda'da *Demostheneia* şenliklerinde bayram yemeği için yaklaşık yirmiyedi tane sığırın kurban edildiği, bu kurbanlardan sadece iki tanesinin Apollon *Patroos*'a adandığı bilinmektedir. Diğer kurbanlarsa bayram süresi boyunca tüketilmekteydi²⁰⁴¹.

Bu sunular kanlı kurban törenlerini içermekteydi. Bunun yanında aynı zamanda tütsü ve adak sunuları vardı. Bu tarz sunular da tanrı onuruna yapılan kült aktiviteleri ile ilgiliydi ve yardım eden, duaları kabul eden tanrılar için sunulmaktaydılar. Bu tarz üzerinde yazıt taşımayan, buna karşın çeşitli tanrı ve tanrıça tasvirlerinin ve atribütlerinin yer aldığı çok sayıda küçük adak kentte ele geçmiştir²⁰⁴². Ancak Apollon'a yapılmış bu tarz adaklar kentte bugün için bilinmemektedir. Benzer şekilde kutsal alanın yer aldığı tapınaklar bölgesinde de ne Athena ne de Apollon ile ilgili yazıtlı veya yazıtsız herhangi bir adağın ele geçmemesi de oldukça şaşırtıcıdır²⁰⁴³.

Apollon ile ilişkili diğer kurban törenleri imparator kültü rahipleri tarafından gerçekleştirilenlerdi. *Arkhiereuslar* tarafından gerçekleştirilen bu kült aktiviteleri hakkında ise yazıtlar pek fazla bilgi sunmamaktadır. Ancak gerek Gytheion'da ele geçen yazıtta²⁰⁴⁴, gerekse de Likya kenti Oinoanda'da ele geçmiş olan ünlü Demosthenes yazıtında, imparator kültü rahiplerinin en önemli görevlerinden birinin, bayramlarda imparatorlara ve kent tanrılarına sunulan kurbanlarla ilgilenmek olduğu geçmektedir²⁰⁴⁵. Apollon onuruna yapılan kurban töreni ise büyük olasılıkla tanrının tapınağının da yer aldığı kutsal alandaki sunakta gerçekleştirilmekteydi.

²⁰⁴¹Wörle, 1988, **a.g.k.**, 254-255. Wörle yazıtta kurbanların tamamının bayram yemeğine hizmet ettiği ile ilgili herhangi bir açıklama olmadığını; bu nicelikte bir kurban ve kurban etinin ise şaşırtıcı derecede büyük olduğunu ifade etmektedir. Muhtemelen kurbanlar bayram süresince gerçekleşen *agonlarda* ve tiyatro gösterilerinde tüketim amaçlı kullanılmaktaydılar. Zira Wörle'nin de ifade ettiği şekliyle kurban, *agon* ile yemeği birbirine bağlayan şenliğin merkeziydi. Zira iki günlük kurban ve yemek, şenliğin zirvesinde yer alan sahne oyunlarından oluşan *agonistik* coşkuyu kapsamaktaydı.

²⁰⁴²Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 278-280 No. 22a-m.

²⁰⁴³Athena ile ilgili bugüne kadar bilinen iki adet adak ele geçmiştir. Ancak bu adakların kentteki buluntu yerleri bilinmemektedir. Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 278 No. 22a-b.

²⁰⁴⁴Lakonya bölgesinde küçük bir liman kenti olan Gytheion'da ele geçen yazıtta kentteki Asklepios ve Hygeia kutsal alanlarından başlayan *prosesyona* beyaz elbiseli ve başlarında defne çelengi bulunan *ephebeler*, genç erkekler ve diğer vatandaşların yanı sıra genç kızlar ve kadınların katıldığından bahsedilmektedir. *Prosesyon* alayı Kaisareion'a vardığında imparatorluk ile imparatorun selameti ve ayrıca tanrıların esenliği için bir boğa kurban edilirdi. Daha sonra kent içine doğru devam eden prosesyon tiyatroya vardığında imparatorların ve eşlerinin resimlerinin (*eikon*) önünde tütsü sunusu yapılırdı. Genel olarak bk. Edelmann, 2008, **a.g.k.**, 145-157

²⁰⁴⁵Wörle, 1988, **a.g.k.**, 4-17. Demosthenes yazıtında kentteki memuriyetlerin hiyerarşik bir düzende sıralandığı görülmektedir. Söz konusu memuriyetlerin en başında ise kentteki imparator kültü rahibeliği gelmektedir.

Apollon, Yunan panteonundaki tanrılar arasında en sık kurban sunusunda tasvir edilen tanrıdır²⁰⁴⁶. Tanrının bu yönünün Side sikkeleri üzerinde takip etmek mümkündür. MÖ IV. yy boyunca Apollon, sikkelerin arka yüzlerinde daima önünde bir sunakla tasvir edilmiştir (**Kat. No. 45-49**). Benzer durum İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde de çok sık karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 102**). Side Apollonu'nun sağ elinde taşımış olduğu *phiale* kurban törenlerinde sunu kabı olarak hizmet etmektedir. Benzer şekilde Apollon'u tapınak önünde yer alan sunak üzerinde kurban töreninde gösteren tasvirler hiç kuşkusuz kutsal alanı ve sunağının önemine vurgu yapmaktadır (**Kat. No. 100**). Bu durum kuşkusuz Apollon'un yardım eden, duaları kabul eden yönünü yansıtmaktadır.

Kurban törenleri arasında aynı zamanda *homonoia* bayramları ile ilişkili olan kurban sunuları vardı²⁰⁴⁷. Side'nin İmparatorluk Dönemi'nde yapmış olduğu *homonoia* birlikteliklerinde Athena'nın yanında Apollon da kenti temsil etmektedir²⁰⁴⁸. Kentler arasında tesis edilen *homonoia* anlaşmalarında ortak bir kurban sunusu ve törensel tokalaşma gerçekleşmekteydi²⁰⁴⁹. Esasen arka yüzde tanrıların tokalaşması, *dexiosis*, anlaşma yemini ve kurbanının gerçekleştiğinin işaretiydi²⁰⁵⁰. İki kentin tanrıları arasında görülen sunak, *homonoia* anlaşması sırasında gerçekleşen yemin kurbanının göstergesidir²⁰⁵¹. Ancak bu her zaman geçerli olan bir durum değildir. Çünkü Athena ile ilgili *homonoia* darplarında partner kent tanrıçası ile Athena arasında sunak görülürken Apollon ile ilgili *homonoia* darplarında ise sunak tasviri görülmemektedir.

Kentte kutlanan bayramlarda *agonistik* yarışmalar önemli yer tutmaktaydı²⁰⁵². Zira *agonlar* kurban aktiviteleri gibi bayramın merkezinde olan aktivitelerdendi. Yazıtlar kentte Roma İmparatorluk Dönemi'nde çok sayıda *agonun* düzenlendiğini belgelemektedir. Bununla birlikte kentin Klasik ve Helenistik Dönemlerinde kutlanan *agonlar* hakkındaki bilgilerimiz yetersizdir. Ele geçen epigrafik belgeler Apollon'un *agonistik* yönüne vurgu yapmaktadır. Apollon onuruna birçok yerde kutlanan müzikal ve

²⁰⁴⁶E. Simon (2016). *Opfernde Götter*. Dettelbach: Verlag J. H. Röhl GmbH, s. 19.

²⁰⁴⁷Apollon ile ilgili *homonoia* darpları ile ilgili bk. **Tip III. III. 10. Başka tanrılar ile**

²⁰⁴⁸Bk. **Kat. No. 100, 101, 102, 103**. Side'nin Alexandria, Delphi, Sagalassos ve Perge ile yaptığı bazı *homonoia* birlikteliklerinde kenti Apollon temsil etmektedir. Bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261-262.

²⁰⁴⁹Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 254; Dönmez-Öztürk, 2006, **a.g.k.**, 25.

²⁰⁵⁰Tokalaşma, *dexiosis*, *homonoia* anlaşmalarında son derece resmi ve merkezi bir *gestustu*. Öyle ki bazı *homonoia* darplarında karşılaşılan birbirine kenetlenmiş iki el, tesis edilen *homonoianın* bir işaretiydi (Karola-Nollé und Nollé, 2004, **a.g.k.**, 254).

²⁰⁵¹Kienast, 1995, **a.g.k.**, 277-278.

²⁰⁵²Kentte kutlanan *agonlarla* ilgili olarak ayrıca bk. **IV. I. II. Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar**

spor ağırlıklı *agonlar* tanrının bu yönünü yansıtmaktadır²⁰⁵³. Benzer durum Side’de de takip edilmektedir. Side’de ele geçen yazıtlar Apollon onuruna bedensel ve müzikal içerikli *agonların* kutlandığını belgelemektedir. Kentte aynı zamanda imparator kültü ile bağlantılı *agonlar* düzenlemiştir. Çok sayıda yazıtta, imparator kültü başrahiplerinin kült memuriyetlerinin sonunda düzenlediği dört yılda bir düzenlenen *Pentaeterik Agonlar*’dan bahsedilmektedir. Bununla birlikte bu oyunların hangi tanrı ile ilişkili olarak düzenlendiği, ayrıca Apollon’un bu oyunlara dahil edilip edilmediğini bilemiyoruz. Apollon’un güzel sanatlarla olan yakın ilişkisi, kentte *agonistik* bir tanrı olarak algılanması ve Apollon’un imparator kültü ile olan yakın ilişkisi, imparator kültü bağlamında düzenlenen *agonlarda* onurlandırılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Agon Mystikos, Side’de İmparatorluk Dönemi’nde kutlanan en erken tarihli *agondur*²⁰⁵⁴. P. Weiss, bu *agonun* ilk olarak I. Valerianus Dönemi’nde düzenlenmiş olabileceğini ifade etmektedir²⁰⁵⁵. Bununla birlikte Nollé, Anadolu’da, Tralleis ve Ankyra’da ele geçmiş olan yazıtlardan hareketle bu *agonun* Side kentinde İmparator Hadrianus Dönemi’yle birlikte kutlanmaya başlanmış olabileceğini ileri sürmektedir²⁰⁵⁶. Ayrıca Nollé, bu oyunların Hadrianus Dönemi’nde düzenlenmesinde Sideli ünlü hekim P. Aelius Pompeianus Paion’un etkili olduğunu, Paion’un Hadrianus ile iyi ilişkiler kurduğunu ve Side’ye ayrıcalıklar verilmesi konusunda girişimlerde bulunmuş olabileceğini ifade etmektedir²⁰⁵⁷. Aynı zamanda Hadrianus’un MS 131 yılındaki doğu

²⁰⁵³Örneğin Delphi kentinde *Pythia*, Nemea’da *Nemeia*, Milet’de *Didymeia*, Aleksandreia Troas’taki *Smintheia* gibi, bk. Nilsson, 1995, **a.g.k.**, 97-179; N. Çokbankir (2010). *Yazıtlar ışığında Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya Agonları ve Sporcuları* (Yayınlanmamış Doktora tezi), Antalya.

²⁰⁵⁴Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 437 Yazıt No. 130; Uzunbaş, 2008, **a.g.k.**, 122; Yurtsever, 2012, **a.g.k.**, 83-85.

²⁰⁵⁵Weiss, 1981, **a.g.k.**, 336. Weiss bu *agonun* ilk olarak I. Valerianus Dönemi’nde düzenlendiğini ifade etmektedir. I. Valerianus – Gallienus Dönemi sikkeleri üzerinde bu oyunlar çok sık tematize edilmiştir. Ayrıca bk. Robert et Robert, 1982, **a.g.k.**, 421.

²⁰⁵⁶Nollé, 1986b, **a.g.k.**, 204-206; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 85 Dipnot 70; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 438 Yazıt No.130. Nollé, Tralleis’te ele geçmiş olan yazıtta Laodikeia’lı *trompetçi* T. Flavius Philagros adında bir kişinin onurlandırıldığını ve bu kişinin Tralleis’te yapılan 62. Olympia şenliklerinde kendi disiplini zafer kazandığından bahsetmektedir. Tralleis’te düzenlenen 62. Olympia şenlikleri L. Robert tarafından MS 180-190 yıllarına, Commodus’un yönetim dönemine tarihlenmektedir. Yazıtta ayrıca Tralleis’teki zaferinden önce diğer *agon* müsabakalarında ve ayrıca Side’de yapılan *Agon Mystikos* müsabakasında da başarılı olduğu anlatılmaktadır. Nollé buradan hareketle *Agon Mystikos*’un Side’de Commodus Dönemi’nden önce var olduğunu ifade etmektedir. Nollé, ayrıca Ankyra’da ele geçen bir yazıtta, söz konusu *agonun* imparator Hadrianus tarafından Ankyra kentine bahşedildiğini ve ayrıca bu *agonun* Anadolu’da bazı kentler tarafından düzenlenmesine izin verildiğini öğrenmekteyiz.

²⁰⁵⁷Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 81; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 438-439.

seferi sırasında kente uğradığına dair işaretler vardır²⁰⁵⁸. Hadrianus Dönemi'nde verilen ayrıcalıkların statüsü hakkında kesin bilgilerimiz bulunmasa da Tralleis'teki yazıt ile Side'de ele geçmiş olan bir yazıt, MS 180 civarı Side'de kutlanan *Agon Mystikos*'un *kutsal*, *ekümenik* ve *eis elastik* karakterde olduğunu belgelemektedir²⁰⁵⁹.

İmparator Hadrianus Dönemi'nde Ankyra²⁰⁶⁰, Pessinus²⁰⁶¹ ve İkonium²⁰⁶² kentlerinde *Agon Mystikos* düzenlenmiştir. *Agon Mystikos* daha çok müzik ve sahne sanatları ile ilgili bir festivaldi. Ankyra'da kutlanan *Agon Mystikos*, İmparator Hadrianus ve Dionysos onuruna kutlanan gösteri ve müzikal yarışmaların ağırlıklı olduğu bir *agondur*. Muhtemelen Side'de de benzer bir onurlandırma söz konusu olmalıydı. *Agonun* içeriğine ilişkin kesin bir şey söylemek güç olsa da Side'de ele geçmiş olan bir yazıtta sahne sanatçıları ve müzisyenlerin oluşturduğu bir dernekten bahsedilmektedir²⁰⁶³. Side'de sahne sanatçılarının ve müzisyenlerin kurmuş olduğu derneğin varlığı, gösteri ve müzikal içerikli yarışmaların kentte düzenlendiğini göstermektedir. Ayrıca kentte sahne sanatçıların düzenlediği *thymelia* olarak adlandırılan sahne oyunları vardı²⁰⁶⁴. Bu yüzden Side'de kutlanan *Agon Mystikos*, sanatçıların ve müzisyenlerin koruyucu tanrısı olan Dionysos'a adanmış olmalıydı. Bununla birlikte Gallienus Dönemi'nden gelen bir arka yüz tasvirine dikkat çeken Nollé, bu *agonun* imparator ve Dionysos'un dışında ayrıca tanrıça Demeter onuruna kutlandığını belirtmektedir²⁰⁶⁵. Sikke tasvirinde Dionysos ve Demeter'in atribütleri, $\text{ἐρὸς Μυστικός} - \text{Σιδητῶν νεωκόρον}$ lejandı ile vurgulanmıştır²⁰⁶⁶.

Hem Demeter hem de Dionysos kültleri antik dönemdeki mistik kültürlerden biriydi²⁰⁶⁷. Dionysos, tiyatronun koruyucu tanrısı olarak; Demeter ise bereket tanrıçası

²⁰⁵⁸Kentte imparatorun adının geçtiği bir heykel kaidesi bulunmuştur. Söz konusu heykel kaidesi bugün tiyatronun girişinde sol tarafta yürüme yolu üzerinde bulunmaktadır. Yazıtta imparator Hadrianus'un adı okunmaktadır. Yazıt J. Nollé tarafından yayına hazırlanmaktadır.

²⁰⁵⁹Buna en güçlü kanıt kuşkusuz Trallesli sporcunun Side'deki *agona* katılmasıdır. Karşılaştırmalı olarak bk. Nollé, 1986b, **a.g.k.**, 204-206; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86, 217-218 Yazıt No. TEp 14; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 437-440 Yazıt No.130.

²⁰⁶⁰C. E. Bosch (1967). *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*. Ankara: TTTK, s. 155-156 Yazıt No. 128.

²⁰⁶¹Bk. Çokbankir, 2010, **a.g.k.**, 27, 97 Yazıt No. 11.

²⁰⁶²Bosch, 1967, **a.g.k.**, 127-130.

²⁰⁶³Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 299-300 Yazıt No. 31-32. Yazıtlar ilk olarak imparator Claudius Dönemi'nde (MS 41-54) bu topluluğun Side kentinde varlığını belgelemektedir.

²⁰⁶⁴Nollé, 2001, **a.g.k.**, 544 Yazıt No. 226. Romana'nın mezar şiiri.

²⁰⁶⁵Nollé, 1986b, **a.g.k.**, 205 Dipnot 40; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86 Dipnot 73.

²⁰⁶⁶Hill, 1897, **a.g.k.**, 162 No.118. Sikke tasvirinde Masanın solunda bir *Thyrsos* ve bunun sağında ise bir meşale tasvir edilmiştir.

²⁰⁶⁷Burkert, 1977, **a.g.k.**, 247-260.

olarak Side’de tapınım görmekteydiler²⁰⁶⁸. Kentte kutlanan *agonistik* festivaller sırasında tiyatro oyunlarının önemli bir yer tuttuğu yazıtlar aracılığı ile belgelenmektedir²⁰⁶⁹. Tiyatronun *Scaenae fronsun* sökel frizi üzerindeki kabartmalarda Tanrı Dionysos’un hayatı kronolojik olarak tasvir edilmiştir²⁰⁷⁰. Dionysos ve Demeter’e adanmış olan bu *agonlar* aynı zamanda müziğin ve güzel sanatların tanrısı olan Apollon ile de ilişkiye götürülebilir; çünkü bu oyunların gerçekleştirildiği yer olan Side Tiyatrosu’nun sahne binasında Apollon *musagetes* olarak onurlandırılmaktadır²⁰⁷¹.

Yazıtlar, Apollon’un MS II. yy içerisinde öneminin arttığını göstermektedir (**Kat. No. 8, 9, 10, 16, 17, 18**). Muhtemelen İmparator Hadrianus ile Side’ye bahşedilen *Agon Mystikos*, MS II. yy içerisinde Apollon’un *agonistik* yönünü artırmış ve Severuslar Dönemi ile (MS 193-235) Apollon daha da önem kazanmaya başlamıştır. Severuslar Dönemi’nde, L. Avidius Maximus’un vakfettiği *Andronikiane Themisi* muhtemelen maddi sebeplerden dolayı yürürlükten kaldırılmış ve yerine A. P. Tousesianus tarafından vakfedilen yeni *agon* kutlanmaya başlanmıştır²⁰⁷². Bu dönemde Apollon, kentin en önemli bayramı olan *Epibateriona* dâhil edilir ve A. P. Tousesianus tarafından finanse edilen *Themis* statüsündeki *agonlar* Apollon onuruna da kutlanmaya başlanır. Bu *agonların* içeriği ile ilgili sadece bedensel yarışmalar belgelenmiş olup, müzikal içerikli yarışmaların düzenlenip düzenlenmediği ise bilinmemektedir²⁰⁷³. Bu yarışmalar tıpkı *Olimpiyatlar*’da olduğu gibi yaş gruplarına göre düzenlenmekteydi. Her iki *agonda*, *boks*, *güreş* ve *pankration* gibi bedensel yarışmaların düzenlendiğini yazıtlardan öğrenmekteyiz²⁰⁷⁴. Ancak Apollon’un bayrama dahil edilmesi, Tousesianus’un bahşettiği *agona* müzikal içerikli yarışmaların eklenmiş olabileceğine dair bir işaret olabilir. Zira Nollé’nin de dikkat çektiği üzere Severuslar Dönemi’nden gelen Apollon *Kitharados* tipli sikke betimlemeleri, *agonlarda* müzikal içerikli yarışmaların da yer almış olabileceğini akla getirmektedir. Tousesianus’un kendi imkaları ile finanse ettiği *agonun* kapsamı

²⁰⁶⁸Dionysos ve Demeter kültleri ile ilgili olarak bk. bölüm II. SİDE’NİN PANTEONUNA GENEL BAKIŞ

²⁰⁶⁹Nollé, 2001, **a.g.k.**, 541 Yazıt No. 226. Kentte ele geçen bir mezar epigramında bu *agonlarla* ve imparator kültü ile ilişkili *Thumelai* (θυμέλαι) adı verilen sahne gösterilerinin düzenlendiğini öğreniyoruz.

²⁰⁷⁰Alanyalı, 2007, **a.g.k.**, 87-89 Res.14-20.

²⁰⁷¹Alanyalı, 2011, **a.g.k.**,77.

²⁰⁷²Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86. Nollé, muhtemelen L. A. Maximus’un vakfettiği *agonların* gelirlerinin azalmasından dolayı yürürlükten kaldırılmış olabileceğini ifade etmektedir.

²⁰⁷³Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86; Uzunbaş, 2008, **a.g.k.**, 125.

²⁰⁷⁴*Agonistik* yazıtlar ile ilgili genel olarak bk. Nollé, 2001, **a.g.k.**, 423-456.

Pamphylia Bölgesi ile genişletilir ve bedensel yarışmaların yanında müzikal yarışmalar da *agona* eklenir.

Kat No. 19'da direkt olarak Apollon onuruna kutlanan *Agon Phoibeios*'tan bahsedilmektedir. Bu *agonun* kentteki kurucusu aynı zamanda kentteki Apollon kültürünün önemli bir rahibi olan Pankhares oğlu Dionysos'tur²⁰⁷⁵. Rahip Dionysios, Delphi'deki *Pythia* oyunlarının Side'de düzenlenmesini ister. Bunun için Delphi'deki kehanet merkezine yönelir ve aldığı kehanet uyarınca Side kentinde bu oyunların düzenlenmesini sağlar²⁰⁷⁶. Bunun sonucunda Side'deki *Agon Phoibeios*'un statüsü *isopythik*²⁰⁷⁷ karakter kazanır²⁰⁷⁸. **Kat. No. 24'**de ise Side'de önemli memuriyetlerde bulunmuş olan A. Mandrianus Longinus'un bu *agonun* *Agonethetesliği*²⁰⁷⁹ yaptığını öğrenmekteyiz²⁰⁸⁰. **Kat. No. 19'**da *isopythik* olarak adlandırılan bu *agon*, ilk düzenlendiğinde yerel bir anlam ifade etmekteydi²⁰⁸¹. Muhtemelen sadece Pamphylia Bölgesi kentlerinden ziyaretçilere açıktı.

Side kentinde Apollon onuruna kutlanan en önemli *agon* *Pythia*'dır. Yunan dünyasındaki dört önemli *Panhellenik* oyundan biri olan *Pythia*, Delphi'de tanrı Apollon onuruna kutlanmaktaydı²⁰⁸². İlk düzenlendiğinde sekiz yılda bir kutlanan ve sadece müzikal içerikli yarışmalardan oluşan bu *agon*, MÖ 582 yılında içeriğine atletik ve atlı yarışmaların da eklenmesiyle dört yılda bir düzenlenmeye başlanmış ve bu tarihten itibaren “çelenk ödüllü yarışmalar” olarak düzenlenmiştir²⁰⁸³. Mitolojiye göre Apollon'un doğduktan sonraki ilk işi, toprak ana Gaia'nın bir oğlu ve aynı zamanda

²⁰⁷⁵Pankhares oğlu Dionysos ile ilgili olarak bk. V. I. V. *Kült personeli*

²⁰⁷⁶Nollé, 1988, *a.g.k.*, 47-78; Nollé, 1993a, *a.g.k.*, 87; Nollé, 2001, *a.g.k.*, 448.

²⁰⁷⁷“isopythik *agon*” *Pythia* benzeri bir *agon* olarak da yorumlanabilir. Benzer şekilde Olympia kentinde düzenlenen “olympia” oyunları birçok kent tarafından “isoolympik” oyun altında düzenlenmiştir. Bk. K. Gorban (2011). *Die Geschichte des antiken Griechenland als Identifikationsangebot*. Göttingen: V&R Unipress, s.174.

²⁰⁷⁸Bu özellik aynı zamanda kent sikkeleri üzerinde “isopythios” lejandı ile tematize edilmiştir. Örneğin bk. Nollé, 1990, *a.g.k.*, 257 Res.18 No. 93.

²⁰⁷⁹*Agonothetes*ler kentlerde düzenlenen *agon*lardan ve bu *agonların* işleyişinden sorumlu kişilerdi. Genellikle kentteki zengin kişiler arasından seçilen *agonothetes*ler *agonların* giderlerini kendileri karşılardı. Bu görevi layıkıyla yerine getirenler elde ettikleri bu unvanı yaşamları boyunca kullanabilmekteydiler. Bk. W. Decker (1996). *Agonothetes*. DNP, (1), s. 266; Çokbankir, 2010, *a.g.k.*, 70; Erol-Özdizbay, 2011, *a.g.k.*, 56-57.

²⁰⁸⁰Aynı zamanda imparator kültü başrahibi olan Longinus için bk. V. I. V. *Kült personeli*

²⁰⁸¹Nollé, 1993a, *a.g.k.*, 87; Uzunbaş, 2008, *a.g.k.*, 120.

²⁰⁸²*Panhellenik* oyunlar tüm Yunanlıların katılabildiği karakter taşımaktaydı. En önemlileri, Zeus onuruna düzenlenen *Olympia*, Delphi kentinde Apollon onuruna düzenlenen *Pythia*, Zeus onuruna düzenlenen *Nemea*, ve Korinth'de Poseidon onuruna düzenlenen *Isthmia* idi, Drees (1967), s. 37-38; Burkert, 1977, *a.g.k.*, 174; H. W. Parke (1977). *Athenische Feste*. (Çev: G. Hornbostel). Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, s. 40.

²⁰⁸³Burkert, 1977, *a.g.k.*, 231; Parke, 1977, *a.g.k.*, 40.

Delphi'deki kehanet merkezinin sahibi olan Pythion yılanını öldürmek ve kehanet merkezini ele geçirmektir²⁰⁸⁴. Pythion yılanını öldürdüğü için Apollon, "Pythios" sıfatıyla onurlandırılmış ve bundan sonra Pythia Agonu, zaferin bayramı olarak adlandırılmıştır²⁰⁸⁵.

Pythia Agonu, esasen daha önceden düzenlenen *isopythik* karakter taşıyan *Agon Phoibeios*'un yerini almıştır²⁰⁸⁶. Roma İmparatorluk Dönemi'nde *agon*ların statüsü, tanınan ayrıcalıklarla yükseltilebildiği gibi adları da değiştirilebilmekteydi. İmparator III. Gordianus Dönemi'nde *Agon Phoibeios*'un statüsü yükseltilir ve *Agon Apollonios Gordianeios Antoninios* adı altında kutlanmaya başlanır²⁰⁸⁷. Yazıtlarda *Agon Apollonios Gordianeios Antoninios* olarak adlandırılan bu *agon*, arkeolojik²⁰⁸⁸ ve nümismatik buluntularda *Pythia* olarak adlandırılmaktadır²⁰⁸⁹. **Kat. No. 26**, *Pythia Agonu*'nun Side'de ilk olarak M. Aurelius Obrimianus Konon tarafından düzenlendiğini belgelemektedir. *Pythia Agonu*, III. Gordianus tarafından tanınan ayrıcalıklarından sonra ilk kez MS 243 yılında kutlanmıştır²⁰⁹⁰. *Agona* imparatorun adının eklenmesi, *Pythia Agonu*'nun tanrı Apollon yanında ayrıca imparator kültü ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Nollé, muhtemelen imparatorun *agonun* düzenlenmesi için para yardımıyla bulunduğunu ve Side kentinin de teşekkür ifadesi olarak *agona* imparatorun adını vermiş olabileceğini ifade etmektedir²⁰⁹¹. *Pythianın* ilk düzenlendiği tarih olan MS 243 yılı aynı zamanda III. Gordianus'un doğu seferinde olduğu tarihtir²⁰⁹². İmparatorun *agon* için tanımış olduğu ayrıcalıklar, Side'nin Roma İmparatorluğu'na vermiş olduğu desteğin bir karşılığı olabilir²⁰⁹³. III. Gordianus'un ölümünden sonra kent, imparatorun

²⁰⁸⁴M. Maas (1997). *Das antike Delphi. Orakel, Schätze und Monumente*. Stuttgart: Theiss, s. 4; Rose, 2003, **a.g.k.**, 129.

²⁰⁸⁵E. Peterich – J. Rast (1956). *Griechenland: Ein kleiner Führer*. Oltern und Freiburg im Breisgau: Walter Verlag, s. 246; Burkert, 1977, **a.g.k.**, 230.

²⁰⁸⁶Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 87, 114;

²⁰⁸⁷İmparator adlarının *agon*lara verilmesi Roma İmparatorluk Dönemi'nde çok sık karşılaşılan bir durumdur. Örneğin Atina ve Eleusis'te Hadrianus için kutlanan Hadrianeia; Antoninler için kutlanan Antoneia; Commodus için kutlanan Commodeia; Septimius Severus için kutlanan Severieia gibi. Genel olarak bk. Deubner, 1956, **a.g.k.**, 236-237; Çokbankir, 2010, **a.g.k.**, 24-34.

²⁰⁸⁸Bk. **Kat. No. 20**, 139.

²⁰⁸⁹Örneğin bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 257 Res. 18 No. 96, 98.

²⁰⁹⁰Weiss, 1981, **a.g.k.**, 332-334. İmparator III. Gordianus Dönemi'nde genel olarak *agonistik* sikke tiplerinin basımında kayda değer bir artış göze çarpmaktadır. Bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 257 Res. 18 No. 92-99.

²⁰⁹¹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 87, 206 Yazıt No. TEp 4.

²⁰⁹²Weiss, 1981, **a.g.k.**, 334 Dipnot 73.

²⁰⁹³Özellikle MS III. yy'da Kilikya Bölgesi Limanları'nın I. Shapur tarafından tahrip edilmesinden sonra Side Limanı Roma'nın doğuya yapmış olduğu seferlerde önemli bir donanma ayağı konumuna gelmiştir. İmparator Maximinus Thrax Dönemi'nden itibaren, bilhassa I. Valerianus ve Gallienus ortak yönetimi

adını *agon*dan silmiştir²⁰⁹⁴. Bu da *agon*un adının değişebileceğini göstermektedir. Muhtemelen Roma tarafından Side kentine böyle ayrıcalıkların verilmesi Side'nin taşıdığı önemden olsa gerektir.

Yazıtlar, Side'nin *Pythia Agonu*'nu kendi düzenlendiğini belgelemektedir. *Isopythik* karakterde olan *agon* dört yılda bir düzenlenmekteydi. *Pythia*, Apollon rahibi Dionysos tarafından 24 yıllık memuriyetin onuruna düzenlenen *isopythik* karakterdeki *Agon Phoibeios*'un yerini almıştı (**Kat. No. 19**). *Agon*un Side'de üçüncü kez düzenlenmesi onuruna Sideli bir aile tarafından altınla kaplanmış taşınabilir mermer bir sunak yaptırılmıştır²⁰⁹⁵. Sadece altlık kısmı ele geçmiş olan bu mermer sunak üzerinde *Pythia* şenliklerinin içeriği ile ilgili kabartmalar ve ayrıca statüsü hakkında bilgi veren yazıt bulunmaktadır (**Kat. No. 20**)²⁰⁹⁶. Adak yazıtında dikkati çeken *Pythia Agonu*'nun isminden İmparator III. Gordianus'un adının silinmesidir. İlk düzenlenmesi MS 243 yılında gerçekleşen *agon*un üçüncü düzenlenmesi, MS 251 yılında gerçekleşmiştir²⁰⁹⁷. İmparator tarafından *agona* tanınan kutsal oyun statüsü, *Pythia Agonu*'nda zafer kazanan sporcunun para ödülü yerine ödül olarak çelenk veya altın elma elde ettiğine; *isopythik* oluşu, oyunların düzenlendiği ana merkezden gerekli iznin alındığına ve içerik yönünden aynı olduğuna; *oikoumenik* oluşu, tüm dünyadan ziyaretçilere açık olduğuna; *Apollonik* oluşu, tanrı Apollon'a özgü olduğuna; *eis elastik*²⁰⁹⁸, kazananın vatandaşı olduğu kente

sırasında Side'nin darp ettiği sikkeler üzerinde görülen liman tasviri, savaş ve yük gemileri tasviri, özellikle de ναυαρχίς lejantı, Side'nin önemli bir donanma ayağı olduğunu vurgulamaktadır. Side Limanı'nın Roma için askeri önemi ile ilgili olarak bk. Nollé 1987a, **a.g.k.**, 262-264, 276 Levha 11 No. 1-9; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 257; Drexhage, 1991, **a.g.k.**, 75; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 94-95; Stoll, 2000, **a.g.k.**, 221; Arca, Gökalp ve Önen, 2011, **a.g.k.**, 297.

²⁰⁹⁴Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 87.

²⁰⁹⁵Weiß, 1981, **a.g.k.**, 315-346; Nollé, 1988, **a.g.k.**, 47-48; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 259 Res. 19; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 442-451 Yazıt No.134; Merkelbach und Stauber, 2002, **a.g.k.**, 153-159.

²⁰⁹⁶Sunağın ön yüzündeki çıkıntı üzerinde adak yazıtı, sağ ve sol yan taraflarda ise kehanet yazıtı vardır. Ön yüzde yer alan kabartmada ise bir ödül üzerinde "Kutsal Pythia" yazısı yer almaktadır; Yazıtlar için bk. Weiß, 1981, **a.g.k.**, Levha 19-20; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 442.

²⁰⁹⁷Muhtemelen Traianus Decius (MS 249-251) veya Trebonianus Gallus (MS 251-253) Dönemlerinde *agon* ikinci kez düzenlenmiştir. Bk. Weiss, 1981, **a.g.k.**, 334; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 447; Merkelbach und Stauber, 2002, **a.g.k.**, 155.

²⁰⁹⁸W. Decker (2001). Sportfeste. DNP, (11), s. 851.

törenle giriş yapabilme hakkına sahip olduğuna ve *ekekheirik*²⁰⁹⁹ ise *Pythia* süresince kutsal alanlar için gerçekleşen ateşkes antlaşmasına vurgu yapmaktadır²¹⁰⁰.

Isopythik karakter taşıyan *Pythia Agonu*, içerik yönünden dört yılda bir Delphi’de kutlanan esas *Pythia* şenliklerine bağlı olmak zorundaydı. Hemen hemen Apollon onuruna kutlanan bayramların çoğunda, özellikle *Pythia Agonu*’nda müzikal *agon*lar, *kithara* eşliğinde gerçekleşen şarkı yarışmaları, spor müsabakaları ve at yarışları önemli yer tutmaktaydı²¹⁰¹. **Kat. No. 20**’deki yazıtın yer aldığı altlık üzerindeki kabartmalar (**Görsel 113 a, b, c, d**), *Pythia*’da tiyatro gösterileri ile müzik ve atlı yarışmalarının önemli yer tuttuğunu belgelemektedir. Tiyatro gösterileri ve müzik yarışmaları için Side Tiyatrosu en önemli mekândı. Bununla birlikte kentte atlı yarışmaların düzenlendiği *stadion* veya buna benzer bir yapı şuan için belgelenememiştir²¹⁰². Kentte artan *agonistik* coşku, aynı zamanda kent tasvirinde de önemli değişikliklere neden olmuştur. *Agonistik* betimlemeler bilhassa MS III. yy sikkelerinin arka yüzlerinde sevilen bir konu haline gelmiştir²¹⁰³.

Side’de kutlanan bir diğer *agon* ise Weiss²¹⁰⁴ ve Nollé tarafından dikkat çekilen; ancak fazla bilgi sahibi olmadığımız *Olympiadır*²¹⁰⁵. Nollé, Gallienus’a ait *agonistik* bir arka yüz tasvirinde²¹⁰⁶ görülen *Olympia* yazısından hareketle, Side’nin bu *agonu* düzenlendiğinden bahsetmektedir²¹⁰⁷. **Kat. No. 20**’deki yazıtta *Pythia Agonu* ile ilişkili olarak *Alytarkhes*²¹⁰⁸ adının geçmesi, *Olympia*’nın *Pythia* ile beraber düzenlenmiş

²⁰⁹⁹*Ekekheirie*, ἐκεχεῖρη, bayramlar sırasında silahların susması, ateşkes ilan edilmesidir. Örneğin Spartalıların ünlü bayramı Hyakinthien sırasında kırk günlük ateşkes sağlanırdı. Benzer şekilde *panhellenik* festivaller, *Olympia*, *Isthmia*, *Pythia* gibi bayramlarda da bayram süresince ateşkes tesis edilirdi. Ephesos’ta Artemis Ephesia şenliklerinde; Menderes Magnesia’sında kutlanan Artemis Leukophryena şenliklerinde *ekekheirie* tesis edilirdi. Bk. J. Ebert (1980). *Olympia: Mythos und Geschichte moderner Wettkämpfe*. Wien: Edition Tusch, 14-15; Nilsson, 1995, **a.g.k.**, 124, 130, 250; Decker, 2001, **a.g.k.**, 850.

²¹⁰⁰Karşılaştırma için bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 447-448;

²¹⁰¹Burkert, 1977, **a.g.k.**, 231.

²¹⁰²Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 9 Dipnot 54, 85.

²¹⁰³Apollon ile ilgili *agonistik* sikke tipleri için bk. **Tip III. III. IV. ve Tip III. IV. III.**

²¹⁰⁴Weiss, 1981, **a.g.k.**, 339 Dipnot 108.

²¹⁰⁵Nollé, 1987, **a.g.k.**, 254.

²¹⁰⁶Sikke tasviri için bk. Atlan, 1976, **a.g.k.**, 49 No.133 Lev. IV. Benzer sikke tasviri için ayrıca bk. SNG PFPs. IV, No. 837.

²¹⁰⁷Nollé, 1987, **a.g.k.**, 254; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 87.

²¹⁰⁸*Alytarkhes*, başlangıçta *Olympia* oyunlarındaki yarışmaların yönetiminden sorumlu, daha sonra ise asayişten sorumlu, kolluk gücü gibi görev yapan memuriyet. Bu memuriyete hizmet eden kişi para karşılığı bu görevi üstlenmekteydi. Aynı zamanda *Alytarkh*, oyunların düzenli işleyişinden, kurallardan ve ayrıca yarışmacılar arasındaki kura çekiminden sorumluydular. Ebert, 1980, **a.g.k.**, 69; Çokbankir, 2010, **a.g.k.**, 71 Dipnot 365; Erol-Özdizbay, 2011, **a.g.k.**, 57. Bu memuriyet Side’nin yakın komşusu Aspendos’ta da belgelenmiştir (Jameson, 1970a, **a.g.k.**, 102).

olabileceğini akla getirmektedir²¹⁰⁹. *Panhellenik* bir festival olan *Olympia*, Zeus onuruna düzenlenmekteydi²¹¹⁰. Side’de kutlanan *Olympia* ise muhtemelen Zeus kültü ile ilişkili olarak düzenlenmekteydi²¹¹¹. *Olympia*, Side’nin komşusu Perge’de hem yazıtlar hem de sikkeler aracılığı ile belgelenmiştir²¹¹². Perge’de I. Valerianus Dönemi’ne tarihlendirilen bir yazıttan *Olympia agonunun* imparator kültü ile ilişkili olarak düzenlendiğini öğrenmekteyiz²¹¹³.

Athena’da olduğu gibi aynı zamanda Apollon ile imparator kültü bağlamında kutlanan *agonlar* vardır. Bu *agonların* direkt olarak Apollon kültü ile ilişkisine işaret eden herhangi bir yazıt veya belge kentte ele geçmemiştir. **Kat. No. 14** ve **15**’te onurlandırılan imparator kültü başrahiplerinin aynı zamanda Apollon kültünün de kentteki memuriyetini yürüttüğü anlaşılmaktadır²¹¹⁴. Side’de ele geçen bir mezar epigramında, eşiyile birlikte *Arkhierous* makamına hizmet eden bir kadının, eşinin dört yıllık memuriyetinin sonunda *Thymelai* adı verilen sahne oyunlarını tertip ettiğinden bahsedilmektedir²¹¹⁵. Nollé, imparator kültü kapsamında düzenlenen bu oyunların kentte *Pythia* ve *Agon Mystikios* ile bağlantılı olduğu görüşündedir²¹¹⁶. Bununla birlikte bu oyunların kutlandığı yer tiyatroydu. Tiyatronun sahne binasının Apollon ve *Mousalara* adandığını dikkate alacak olursak söz konusu *agonlarda* Apollon’un da önemli bir rolü olduğunu kabul edebiliriz. Zira *Thymelik Agonlar*’da müzikal içerikli yarışmalar önemli bir yer tutmaktaydı.

²¹⁰⁹Nollé, buradan hareketle Side’deki Olympia’da görevli *Alytarkhes*’in bu görevi ayı zamanda *Pythia* şenliklerinde de yerine getirmiş olabileceğini belirtmektedir. Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 450.

²¹¹⁰Burkert, 1977, **a.g.k.**, 174; Ebert, 1980, **a.g.k.**, 14-18.

²¹¹¹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 115. Side kentinde Zeus ile ilgili olarak bk. bölüm **II. SİDE PANTEONUNA GENEL BAKIŞ**

²¹¹²Sikke betimlemeleri için bk. Weiss, 1991, **a.g.k.**, 365 No. 6-7 Lev. 4, 5 (Gallienus – Salonina), 371, 373. Yazıtlar için bk. Şahin, 2004, **a.g.k.**, 31 Yazıt No. 312, 32 Yazıt No. 314.

²¹¹³Şahin, 2004, **a.g.k.**, 31 Yazıt No.312. Söz konusu *agon* yazıtta Αὐγύθστια Ὀλύμπια olarak geçmektedir.

²¹¹⁴Ayrıca bk. **V. I. V. Kült personeli**

²¹¹⁵Sardes’te ele geçen bir yazıtta benzer şekilde başarılı kült memuriyetinin sonunda Tanrıça Athena onuruna *Panathenaia kai Eumeneia* adında oyunlar düzenlemiştir (De Hoz, 1999, **a.g.k.**, 64-65.).

²¹¹⁶Nollé, 1986b, **a.g.k.**, 204-206; Nollé, 20001, **a.g.k.**, 544. Nollé, Ankyra kentinde kutlanan *Agon Mystikios*’un, imparatorluk sahne sanatçılarının bir organizasyonu olduğunu, benzer sahne sanatçıları derneğinin Side’de olduğunu (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 299-300 Yazıt No. 31-32) dikkate alarak *thymelik agonların* kente İmparator Hadrianus tarafından bağışlanan *Agon Mystikos*’un bir parçası olduğu görüşündedir. Side’deki Dionysos Sahne Sanatçıları ile ilgili olarak bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 79-80; Öztürk, 2010, **a.g.k.**, 137-140.

V. I. III. *Kült sıfatları / epithetonlar*

Zeus ile Titan soyundan Leto'nun çocuğu olan Apollon²¹¹⁷, Yunan tanrıları arasında biçimlendirmesi ile en fazla Yunanlı tanrı olarak bilinir²¹¹⁸. Apollon, başta dini saflık ve dini hukuk olmak üzere sosyal hayatın birçok alanında karşımıza çıkan bir tanrıdır. Bu yüzden kültünün merkezinde insan toplumunun dini ve kültürel düzeninin korunması yatmaktadır²¹¹⁹. Işık soylu tanrı olarak doğal hayatta başta güzellik olmak üzere ne varsa Apollon ile ilişkilendirilir²¹²⁰. Bu yönüyle de Apollon özünde bir doğa, *vegetasyon* tanrısıdır²¹²¹. En önemli özelliği ise ideal gençliğin temsilcisi bir tanrı olmasıdır. Görsel sanatların geliştirdiği iyi bilinen Apollon tipi, gençliğin gücünü ve esnekliğini gösteren ideal erkek figürüdür²¹²².

Antik dünyada çok yönlü bir kült karakterine sahip olan Apollon, ışık soylu, güneşin tanrısı, hastalıkları def eden, cezalandırıcı, kapı koruyucu, güzel sanatların tanrısı gibi yönlerini nitelendiren çok sayıda *epitheton*la tapınım görmüştür²¹²³. Gerek yazıtlarla belgelenen kült isimleri gerekse de Homeros ve sonrasında çok sayıda antik yazarın eserlerinde Apollon'a verilen sıfatlar, tanrının zengin kült karakteri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır²¹²⁴.

Apollon kültünün MÖ 1200'den önce Yunan panteonunda mevcut olmadığı, kültün Yunan dinine daha sonradan girdiği kabul edilmektedir²¹²⁵. Kültünün Yunanistan'a kuzey taraftan, Hyerboreer'ler tarafından getirildiğine inanılmaktadır²¹²⁶.

²¹¹⁷Hesiodos, *Theogon*. 920. Apollon'un doğum mitosu ile ilgili olarak bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 21-23; Kerényi, 1951, **a.g.k.**, 106-107; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 56-57.

²¹¹⁸L. R. Farnell (1907). *The Cults of the Greek States*, Vol. IV. Oxford: Clarendon Press., s. 98; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 529; Muth, 1998, **a.g.k.**, 89; Rose, 2003, **a.g.k.**, 126.

²¹¹⁹Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 21; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 57; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 31-320. Dini düzenin korunması ile ilgili Delphi kehanet ocağından alınan kehanetler evrensel ahlak açısından önemli rol oynamaktadır. Delphi kentinin evrensel ahlak açısından rolü ile ilgili bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 647-653.

²¹²⁰Stoll, 2003, **a.g.k.**, 60. Apollon ışığın tanrısı olarak *Λυκηγενής*, *Λύκειος* *epitheton*ları ile onurlandırılmaktadır.

²¹²¹Apollon'un *vegetasyon* tanrı yönü ile ilgili olarak bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 8-10; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 529-535;

²¹²²Rose, 2003, **a.g.k.**, 126-127.

²¹²³Apollon'un kült sıfatları ile ilgili genel bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 41-72; Kerényi, 1951, **a.g.k.**, 146-147; Rose, 2003, **a.g.k.**, 126-139;

²¹²⁴Yunan literatürünün başlaması ile birlikte Apollon kültünün yayılımı tamamlanmış ve Apollon Yunanlılar'ın en önemli tanrısı olmuştur (Muth, 1998, **a.g.k.**, 90).

²¹²⁵Muth, 1998, **a.g.k.**, 90.

²¹²⁶Farnell, 1907, **a.g.k.**, 100-101; Kerényi, 1951, **a.g.k.**, 105; Rose, 2003, **a.g.k.**, 128. Hyerboreerler Yunan mitolojisinde Yunanistan'ın yukarı kuzey bölgesinde yaşayan halklar olarak adlandırılmaktadır. Apollon'un Yunanistan'daki soğuk kış aylarında Hyerboreerler ile birlikte daha sıcak olan Kuzey Ülkesine geri gittiğine inanılırdı.

Bu yüzden olacak ki Apollon bir göç tanrısıdır²¹²⁷. Tanrının göç ile olan bağlantısını ise en iyi Yunan Büyük Kolonizasyonu'nda görmekteyiz. Apollon kültü kolonizasyon ile birlikte hemen hemen tüm antik dünyaya yayılmıştır²¹²⁸. Kolonizasyon sırasında Apollon, kent kurucu anlamında çok sık ἀρχηγέτης sıfatı ile onurlandırılmıştır²¹²⁹. Bunda kuşkusuz Apollon'un en önemli kehanet merkezi olan Delphi'den alınan kehanetlerin önemli bir rolü vardır²¹³⁰.

Tanrının kökenine ilişkin çok sayıda değişik görüş yakın zamanda araştırmacılar tarafından ortaya atılmıştır. Apollon kültü ile ilgili Hint – Avrupa, Yunan öncesi ve Doğu kökenli bazı bileşenler, kökeni üzerine çok sayıda değişik düşüncenin ileri sürülmesinde etkili olmuştur. Söz konusu görüşler Apollon'un Doğu kökeni ve Yunan kökeni üzerine yoğunlaşmış olmakla birlikte kesin sonuçlar içermemektedir. U. v. Wilamowitz-Möllandorf, Apollon için çok sık kullanılan Λύκειος sıfatından hareketle tanrının kökeninin Likya olduğu görüşünü ortaya atmıştır²¹³¹. Benzer şekilde Homeros'un İlyada adlı eserinde tanrı, Likya soylu anlamında *Lykegenes* olarak adlandırılmaktadır²¹³². M. P. Nilsson ise Wilamowitz'in düşüncelerine katılmakla birlikte Apollon'un Hitit kökleri üzerine dikkat çeker²¹³³. Apollon'un Yunan öncesi dönemde bir *vejetasyon* tanrısı olduğunu ifade eden Nilsson, Apollon isminin Hitit yazılı kaynaklarında adı geçen *Appaliunas / Apulunas* adlı tanrının isminden köklendiği görüşünü dile getirmiştir²¹³⁴.

²¹²⁷ Apollon'un doğduğu yer olan Delos adasından Delphi kentine göç etmesi bunun en güzel örneğidir (Stoll, 2003, **a.g.k.**, 61)

²¹²⁸ Roscher, 1873, **a.g.k.**, 82-84; Roscher, *Lexikon*, s.v., Apollon, 440-441; Muth, 1998, **a.g.k.**, 90. Delphi kentinin Apollon kültürünün yayılımındaki rolü için bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 547-555.

²¹²⁹ Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 638; Leschhorn, 1984, **a.g.k.**, 109-115.

²¹³⁰ Delphi kentinin Büyük Kolonizasyon'daki rolü için ise bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 637-640; Leschhorn, 1984, **a.g.k.**, 105-109.

²¹³¹ Wilamowitz'in savunduğu delillerin başında Lykios ve Lykeios sıfatları gelmektedir. Bir diğer delil ise Apollon'un annesi Leto'nun, Likya tanrıçası Leda ile benzer olması ve bu tanrıçanın özellikle Likya Bölgesi'nde onurlandırılmasıdır. Wilamowitz'in dikkat çektiği bir diğer delil ise Apollon'un Troja savaşında Yunanlılar'a karşı Trojalılar'ın tarafında yer almasıdır. Genel olarak bk. U. von Wilamowitz-Möllandorf (1903). Apollon. *Hermes*, (38), s. 575-586. Ayrıca bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 562; Rose, 2003, **a.g.k.**, 127.

²¹³² Homeros'ta geçen (Homeros, *İl.*, IV, 101, 119) Λυκηνός sıfatı, Apollon'un en fazla tartışılan sıfatlarından biridir. Genellikle Likya soylu olarak açıklanan bu kelime, ışık soylu olarak da açıklanmakta, bununla birlikte bazı araştırmacılar tarafından ise kelimenin kökünde yer alan "Lykos" kelimesinden dolayı kurt ile ilişkilendirilmektedir. Bk. Rose, 2003, **a.g.k.**, 127-128; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 60. Antik kaynaklardan Ovidius, Leto'nun Delos Adası'nda doğum yaptıktan sonra Likya Bölgesi'ne geldiğini belirtmektedir (Ovidius, *Metamorphosen*, VI. 313-381). Bu durum açıkça Apollon'un Likya köklerine işaret etmektedir.

²¹³³ Nilsson 1955 yılında yayınladığı eserinde Apollon'un Doğu ile olan ilişkisi (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 559-564) üzerinde durmakta ve Apollon'un Likyalı olmadığını, buna karşın Anadolu'nun içlerinden, Hitit Krallığı'ndan geldiğini belirtmektedir. Hitit'deki tanrının ise Babil Kültürü'ne çok şey borçlu olduğunu belirtmektedir (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 562).

²¹³⁴ *Appaliunas* adı MÖ II. bine tarihlendirilen ve Wilusa Kralı Alaksandus ile Hitit kralı Muwatalli arasında imzalanan bir anlaşmadaki yemin tanrıları arasında geçmektedir. Buna karşın *Apulunas* ismi ise 1936

Zira *Apulunas*, Hititler’de kapıların koruyucusu tanrıydı²¹³⁵. Nilsson ayrıca Apollon kültüründe önemli bir yere sahip olan yedi sayısının semitik dinlerden köklendiği görüşündedir²¹³⁶.

Apollon’un Yunan kökeni üzerine temellendirilen düşüncelerin çıkış noktası ise Dor kökenli bir isim olan *Apellai* kelimesidir²¹³⁷. Apollon’un bir Dor tanrısı olduğu görüşü ilk olarak K. O. Müller tarafından dile getirilmiştir²¹³⁸. Nilsson da Apollon ismi üzerine getirdiği yorumlamada Kuzey Batı Yunanistan’daki Dor kentlerinde sık karşılaşılan kişi ve ay adı olan *Apellon* / *Apellaion* isimleri üzerinde durmuştur²¹³⁹. W. Burkert ise Müller’in ortaya koyduğu Dor kökeni düşüncesini ayrıntılı bir şekilde işlemiş ve Apollon adının Dorlar’ın yıllık düzenledikleri ve toplantı anlamına gelen *apellai* kelimesinden geldiğini ileri sürmüştür²¹⁴⁰. Burkert’e göre Apollon adının Homeros öncesi dönemdeki formu *Apellai* fiilinden gelen *Apellon*’dur²¹⁴¹. Nilsson’a göre *apellai* adı verilen bu toplantılar bir cinsiyet bayramıydı ve bu toplantılarda Apollon önemli bir rol oynamaktaydı²¹⁴². Delphi kentinde yılın başlangıcı olan *Apellai* ayında en önemli ritüel, *Ephebe* olarak adlandırılan gencin ergenliğe kabulü ve topluma kayıt edilmesidir²¹⁴³. *Apellai* toplantılarındaki bu tören aynı zamanda toplum için de yeni bir başlangıç anlamına geliyordu²¹⁴⁴. Erginlenme törenlerine kabul edilen Ephebeler Apollon ile

yılında B. Hrozny tarafından yayınlanan ve Arkaik Dönem’e tarihlendirilen Hitit Hierogliflerinde geçmektedir. Nilsson, *Apulunas* adının Babil’de kapı anlamına gelen “abullu” kelimesinden geldiği görüşündedir. Zira Karaköy ve Boğazköy’de kültü belgelenmiş olan *Apulunas*, kapı koruyucu tanrı olarak onurlandırılmaktadır ((Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 558-559; Burkert, 1975, **a.g.k.**, 2 Dipnot 5). Bununla birlikte son yapılan araştırmalar Hitit panteonunda bu isimle bir tanrının olmadığı yönündedir. Bk. R. Rosol (2007). Die Herkunft des Gottesnamens Apollon. *Glotta*, (83), s. 228 Dipnot 53.

²¹³⁵Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 559.

²¹³⁶Apollon kültüründe yedi sayısının önemli bir rolü vardır. Yunan Dünyası’nda her ayın yedinci gününde Apollon’a sunular yapılırdı. Ayrıca Apollon’un Thargelion ayının yedinci gününde doğduğuna inanılırdı. Nilsson, Apollon’daki bu özelliklerin Babil ve Suriye – Filistin coğrafyasından köklendiği görüşündedir. Karşılaştırmalı olarak bk. Roscher, 1873, **a.g.k.**, 23-25, Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 561-562; Rosoli 2007, **a.g.k.**, 230-231.

²¹³⁷Apollon isminin etimolojisi ile ilgili genel olarak bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 1-3; Farnell, 1907, **a.g.k.**, 98-99; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 555-559; Rosol, 2007, **a.g.k.**, 222-235.

²¹³⁸Müller, Apollon’un kökeninde bir Dor tanrısı olduğunu ifade etmiştir. Müller’in teorisi için bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 3; Simon, 1969, **a.g.k.**, 121-122; Burkert, 1975, **a.g.k.**, 8 Dipnot 30.

²¹³⁹Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 555-559.

²¹⁴⁰Genel olarak bk. Burkert, 1975, **a.g.k.**, 1-21. Delphi ve Lakonia’da belgelenen *Apellai* kelimesi kabile ve aile birliklerinin yıllık gerçekleştirdiği toplantılar anlamına gelmektedir (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 555-556; Melas, 1990, **a.g.k.**, 40; Muth, 1998, **a.g.k.**, 90 Dipnot 191).

²¹⁴¹Burkert, 1975, **a.g.k.**, 5-6. Ayrıca bk. Melas, 1990, **a.g.k.**, 40; Muth, 1998, **a.g.k.**, 90.

²¹⁴²Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 556.

²¹⁴³Burkert, 1975, **a.g.k.**, 10. Ayrıca bk. Melas, 1990, **a.g.k.**, 40; Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 21

²¹⁴⁴Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 21.

birlikte diğer tanrılar adına yemin etmekteydiler²¹⁴⁵. Bu durum Apollon'un neden ideal gençliğin tanrısı olduğunu ve Apollon *Patroos* olarak, ataların tanrısı, soy tanrısı olarak onurlandırıldığını açıklamaktadır. Bremmer'in de ifade ettiği üzere Apollon'un başlangıç törenlerinin koruyucusu olması, kültürün gençlik ile yetişkinlik arasına yerleştirilmesinde etkili olmuştur²¹⁴⁶. Bununla birlikte ister Yunan olsun isterse de Doğu kökleri olsun, Apollon kültüründe farklı kültür bölgelerinden gelen çok sayıda bileşen yer almaktadır.

Apollon kültüründe gençlik kuşkusuz çok önemli bir yere sahipti. O güçlü sporcu vücut biçimlendirmesi ile ideal gençliğin tanrısıdır²¹⁴⁷. Bu yüzden Yunan ve Roma sanatında çok sık çıplak ve uzun saçlı genç olarak betimlenir. Apollon gençlerin katıldığı yarışmaları sever. İdeal gençliğin tanrısı Apollon, aynı zamanda *palaestraların* koruyucu tanrısıdır²¹⁴⁸. Bu yüzden onuruna kutlanan bayramlarda *gymnik agonlar* önemli rol oynamaktadır. Bu yönüyle Apollon birçok yerde *agonistik* tanrı olarak görülmektedir²¹⁴⁹.

Apollon kültüründe müziğin ve dansın önemli bir yeri vardır. Genel olarak müziğin ve sanatların tanrısı olarak onurlandırılır²¹⁵⁰. Müziğin tanrısı Apollon'un en bilinen atribütü *kitharadır*. Başlangıçtan itibaren *Mousalar*, *Kharitler* ve *Nympheler*'in lideri anlamında *Mousagetes* olarak onurlandırılmıştır²¹⁵¹. Apollon bayramlarında müzik ile genç erkek ve kızlardan oluşan koroların önemli bir yeri vardır²¹⁵². Zira Apollon onuruna düzenlenen festivallerde *gymnik agonların* yanında müzikal içerikli *agonlar* da önemli yer tutmaktadır²¹⁵³.

²¹⁴⁵Erginlenme törenlerinde Apollon'un ismi Poseidon *Phratrios* ve Zeus *Patroos* ile birlikte görülmekteydi (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 556; Burkert, 1975, **a.g.k.**, 10).

²¹⁴⁶Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 21.

²¹⁴⁷Roscher, *Lexikon*, s.v., Apollon, 442-443; Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 21; Muth, 1998, **a.g.k.**, 89; Rose, 2003, **a.g.k.**, 126-124; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 63; Schollmeyer, 2012, **a.g.k.**, 28

²¹⁴⁸Apollon, Hermes ve Herakles ile birlikte *palaestraların* koruyucusuydu (Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 11). Ayrıca bk. Stoll, 2003, **a.g.k.**, 58.

²¹⁴⁹Muth, 1998, **a.g.k.**, 93. Benzer şekilde Side'de de tanrı *agonistik* yönüyle ön plana çıkmaktadır. Apollon onuruna kutlanan çok sayıda *agon*, tanrının bu yönüne en güçlü kanıttır. Bk. **V. I. II. Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar**

²¹⁵⁰Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 16-17; Kerényi, 1951, **a.g.k.**, 118; Melas, 1990, **a.g.k.**, 42; Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 21; Muth, 1998, **a.g.k.**, 93; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 63;

²¹⁵¹Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 16-17; Kerényi, 1951, **a.g.k.**, 118; Simon, 1969, **a.g.k.**, 146; Melas, 1990, **a.g.k.**, 42; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 60.

²¹⁵²Bremmer'in de ifade ettiği üzere Yunan gençliği şarkı söyleyip dans etmek zorundaydı. Bu da Apollon'un neden müzikle dans ile yakın ilişkide olduğunu göstermektedir (Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 21)..

²¹⁵³Muth, 1998, **a.g.k.**, 93.

Apollon, Klasik ve Helenistik Dönemlerde güzel sanatların ve ışığın tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğa tanrısı Apollon aynı zamanda ışığın tanrısı olarak bilinir²¹⁵⁴. İsmi kökeni üzerine yapılan tartışmaların odaklandığı Λυκηγενής sıfatı, Apollon'un bir ışık tanrısı olduğuna işaret etmektedir²¹⁵⁵. Zira kurt anlamına gelen λύκος sıfatı ışığın sembolüdür²¹⁵⁶. Parlak ve ışık saçan tanrı olarak Apollon, güneş tanrısı *Helios* ile bir tutulmaktadır²¹⁵⁷. *Helios*, aynı zamanda Apollon'un önemli bir sıfatıdır²¹⁵⁸.

Apollon'un değişik kült karakterleri arasında en dikkat çeken, kefaret ve arınma tanrısı olmasıdır²¹⁵⁹. Antik dönemde suçlu bir insanın günahından bir tanrı aracılığı ile arındırılabilmesine ve affedileceğine inanılırdı. Suçlardan kefaret sağlayan ve arındıran tanrı olarak Apollon, Yunan dininde başka hiçbir tanrının sahip olmadığı kadar önemli bir anlama sahiptir. Esasen doğduktan sonra yapmış olduğu ilk iş olan Pythia canavarını öldürmesi ve devamında kefaret olarak *Pythia Agonu*'nu kurması, Apollon'un kefaret yönüne güzel bir örnek oluşturmaktadır²¹⁶⁰. Kefaret tanrısı Apollon'un en önemli atribütü olan defne dinsel arınmanın sembolüdür²¹⁶¹. Defnenin büyülü hastalıklardan ve güçlerden arınmada oldukça etkili bir bitki olduğuna inanılırdı²¹⁶². Defne bitkisi her derde deva, tüm

²¹⁵⁴Roscher, 1873, **a.g.k.**, 16-18; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 60

²¹⁵⁵Homeros'ta geçen (Homeros, *İl.*, IV, 101, 119) Λυκηγενής sıfatı Apollon'un en fazla tartışılan sıfatlarından biridir. Genellikle Likya soylu olarak açıklanan bu kelime, ışık soylu olarak da açıklanmakta, bununla birlikte bazı araştırmacılar tarafından ise kelimenin kökünde yer alan "Lykos" kelimesinden dolayı kurt ile ilişkilendirilmektedir. Bk. Roscher, *Lexikon*, s.v., Apollon, 443; Farnell, 1907, **a.g.k.**, 113-123; Rose, 2003, **a.g.k.**, 127-128; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 60.

²¹⁵⁶Farnell, 1907, **a.g.k.**, 113-123; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 63.

²¹⁵⁷MÖ V. yy'dan itibaren antik dönem theologlarının en sevilen öğretilerinden biri Apollon'un güneş ile ilişkilendirilmesi olmuştur (Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 19-20; Rose, 2003, **a.g.k.**, 126). Belki de bu yüzden Helenistik Dönem'den itibaren Apollon kültü çok sık Güneş Tanrı Helios ile senkretize olmuş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Güneş, Yunanlılar için tanrıdan ziyade daha çok mitolojik ve kozmik bir güçtü. Güneş Tanrı Helios ile ilgili olarak bk. Kerényi, 1951, **a.g.k.**, 151-154; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 839-843; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 100-103.

²¹⁵⁸Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 52; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 529.

²¹⁵⁹Roscher, *Lexikon*, s.v., Apollon, 441-442; Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 15-16; Muth, 1998, **a.g.k.**, 93; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 57-58.

²¹⁶⁰Roscher, *Lexikon*, s.v., Apollon, 441; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 633 Apollon Delphi'deki kehanet ocağının sahibi Pythia canavarını öldürdükten sonra, canavarın annesi Toprak Ana Gaia'nın tepkisini çeker. Mitoza göre Toprak Ana, oğluna karşılık Apollon'dan kefaret ister ve Apollon kentte Pythia şenliklerini kurar. Ancak Gaia bu kefaret ile yetinmez, Apollon da bunun üzerine Thesselia Bölgesi'ndeki Tempe Vadisi'ne gider, orada kusurunu açık eder, temizlenir ve geri dönüşte büyülü hastalıklardan arınmada kullanılan defne bitkisini yanında götürür. Mitoz ile ilgili olarak bk. Melas, 1990, **a.g.k.**, 15-17; Agizza, 2001, **a.g.k.**, 44; Rose, 2003, **a.g.k.**, 129

²¹⁶¹Roscher, *Lexikon*, s. v., Apollon, 444; Schollmeyer, 2012, **a.g.k.**, 29; Benzer şekilde defne bitkisi Side Apollonu'nun en önemli atribütüdür. Bk. **V. II. I. Side sikkeleri üzerinde Apollon ile ilgili semboller ve atribütler**

²¹⁶²Roscher, *Lexikon*, s.v., Apollon, 444; Baumann, 2000, **a.g.k.**, 38; Rose, 2003, **a.g.k.**, 129.

hastalıkları arındıran, her türlü kötülüğü uzaklaştıran bir bitkidir²¹⁶³. Kefaret ve arınmada, tanrının ünlü kehanet merkezi Delphi önemli rol oynamaktadır²¹⁶⁴.

Apollon aynı zamanda bir kehanet tanrısıdır²¹⁶⁵. *Homerik Hymnoslarda* geçen “Benim olsun lir ve benim olsun yay, önceden haber vereceğim Zeus’un niyetlerini insanlara kesin ve doğru biçimde” dizeleri Apollon’un kehanet yönüne vurgu yapmaktadır²¹⁶⁶. Apollon antik dünyada çok sayıda kehanet merkezine sahipti²¹⁶⁷. Bununla birlikte Apollon’un en ünlü kehanet merkezi Delphi kentiydi. Delphi’nin Yunan Dünyası’nda dinsel ve politik yönden çok büyük bir anlamı vardı. Bu anlam daha çok buradan gelen kehanetlerle ilgilidir. Arkaik Dönem’deki kült fonksiyonunu en iyi kehanet tanrısı yönü yansıtmaktadır. Kolonistlerin gönderilmesi ve yasalar, Delphi’deki Apollon kâhinlerinden alınan kehanetler yardımıyla gerçekleşmekteydi²¹⁶⁸. Kolonizasyonun tanrısı Apollon, kentlerin kurucusu olarak onurlandırılmaktaydı²¹⁶⁹. Apollon’un kent kurucu kült karakterini ise en iyi πατρώος (Ataların tanrısı) ve ἀρχηγέτης (Kent kurucu tanrı) sıfatları yansıtmaktadır²¹⁷⁰.

Apollon aynı zamanda denizle ilişkili bir tanrıdır. Wernicke’nin de dikkat çektiği üzere, deniz tanrısı Apollon çok yaygın olan Δελφίνιος ismi ile adlandırılmaktadır²¹⁷¹. Apollon, Δελφίνιος olarak aynı zamanda denizcilerin tanrısıdır²¹⁷². Ἐπιβατήριος ve Ἀποβατήριος sıfatları ile onurlandırılan Apollon ayrıca deniz seyahatinin koruyucu

²¹⁶³Melas, 1990, **a.g.k.**, 55.

²¹⁶⁴Delphi’nin bu yönüyle ilgili olarak bk. Roscher, *Lexikon*, s.v., Apollon, 442; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 632-637.

²¹⁶⁵Apollon’un kehanet yönü ile ilgili olarak bk. Roscher, *Lexikon*, s.v., Apollon, 434-435; Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 12-14; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 544-547; Rose, 2003, **a.g.k.**, 129-130.

²¹⁶⁶*Homerik Hymn.*, IIIa, 131-133.

²¹⁶⁷Apollon’un kehanet merkezleri ile ilgili genel olarak bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 13-14; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 544-547; Rose, 2003, **a.g.k.**, 127.

²¹⁶⁸Stoll, 2003, **a.g.k.**, 59. Delphi’nin Büyük Kolonizasyon sırasındaki rolü ile ilgili bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 637-640; Leschhorn, 1984, **a.g.k.**, 105-109. Delphi’nin Koloni kurucu rolü kadar aynı zamanda yasa koyucu yönüde vardı. Bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 640-644.

²¹⁶⁹Apollon, Büyük Kolonizasyon sırasında kurulan çok sayıda kentte kent kurucu tanrı olarak onurlandırılmaktadır. Bk. Roscher, *Lexikon*, s.v., Apollon, 440-441; Roscher, 1873, **a.g.k.**, 82-84; Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 18;

²¹⁷⁰Apollon söz konusu sıfatlarla kentlerin ve toplulukların tanrısı olarak onurlandırılmaktadır (Roscher, *Lexikon*, s.v., Apollon, 438-440). Söz konusu sıfatlar ile ilgili olarak ayrıca bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 44, 63.

²¹⁷¹Roscher, 1873, **a.g.k.**, 44; Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 18. Yunus, yunus balığı denizle ilişkili Apollon’un kutsal hayvanıdır. *Homerik Hymnoslar*’da Apollon’un yunus balığı şeklinde denizden gemilere atladığı geçmektedir (*Homerik Hymn.*, IIb, 400-401). Yunus aynı zamanda Side sikkeleri üzerinde görülen ve Apollon ile ilişkilendirilen sembollerden biridir. Bk. **V. II. I. Side sikkeleri üzerinde Apollon ile ilgili semboller ve atribütler**

²¹⁷²Roscher, *Lexikon*, s.v., Apollon, 429; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 554-555.

tanrısıdır²¹⁷³. Tanrının bu yönü Side’de de karşımıza çıkmaktadır²¹⁷⁴. Bununla birlikte Wernicke’nin de ifade ettiği şekliyle, Apollon’un deniz seyahatinin tanrısı olarak rolü kolonizasyonla ilişkilidir. Çünkü koloni kentlerin büyük çoğunluğu deniz yoluyla kurulmuştur ve Apollon Delphi’den çıkan kehanetlerle hem kolonistlere yol göstermiş hem de onlara seyahatleri boyunca eşlik etmiştir²¹⁷⁵.

Kefaret ve cezalandırıcı tanrı Apollon’un en önemli atribütleri ok ve yaydır²¹⁷⁶. Apollon yayı ile ölüm ve hastalık getiren tanrıdır²¹⁷⁷. Tanrının en sık karşılaşılan sıfatlarından biri olan, buna karşın anlamı kesin olarak bilinmeyen *Phoibos* sıfatı kötülüklerden nefret eden, kibirli olanı cezalandıran tanrı yönüne işaret etmektedir²¹⁷⁸. İlyada’nın başlangıcında okları ile Akhalı Hellenler üzerine salgın hastalıkları gönderdiği geçmektedir²¹⁷⁹. Veba tanrısı olarak kültü Eski Mezopotamya tanrısı Nergal ve semitik tanrı Reşep’e yakın durmaktadır²¹⁸⁰. Hastalık gönderen tanrı ayrıca hastalıkları iyi eden, şifa veren tanrıdır²¹⁸¹. Okuyla hastalık gönderen tanrı, kutsal bitkisi defne ile hastalıkları iyi etmektedir²¹⁸². İyileştirici tanrı özelliği önemli bir kült karakteri olsa da Apollon bu özelliğini oğlu Asklepios’a vermiştir²¹⁸³. Sağlık tanrısı Apollon’un en önemli sıfatı ise *ἰατρός*’tur²¹⁸⁴. Aynı şekilde Homeros’ta da Apollon tüm tanrılar arasında doktor tanrı olarak görülür²¹⁸⁵. O, tanrıların eski doktoru olarak adlandırılan Paian’ın yerini

²¹⁷³Roscher, 1873, **a.g.k.**, 44-45. Söz konusu sıfatlarla ilgili olarak bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 18, 43, 51.

²¹⁷⁴Bk. **V. I. II. Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar**

²¹⁷⁵Roscher, *Lexikon*, s.v., Apollon, 440-441; Roscher, 1873, **a.g.k.**, 82-84; Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 18.

²¹⁷⁶Schollmeyer, 2012, **a.g.k.**, 29. Cezalandırıcı tanrı olarak Apollon, *Pythia* canavarını, annesi Leto’ya saygısızlık eden Tityos’u ve Niobe’nin çocuklarını öldürmüştür.

²¹⁷⁷Muth, 1998, **a.g.k.**, 93; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 57.

²¹⁷⁸Karşılaştırmalı olarak bk. Lorenz, 1988, **a.g.k.**, 1; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 57

²¹⁷⁹Homeros, *İl.*, I. 43-53. Benzer bir veba salgını Apollon Thebai kentine gönderir. Bk. Erhat, 2001, **a.g.k.**, 226 (Oidipus); Rose, 2003, **a.g.k.**, 181. Bu yönüyle Apollon, okları ile veba hastalığını ceza olarak insanlara göndermektedir (Rose, 2003, **a.g.k.**, 132; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 57). G. Lorenz’in de ifade ettiği üzere Apollon’un okları ile veba göndermesi *hekatebolos* sıfatının anlamına uymaktadır (G. Lorenz (1988). Apollon – Asklepios – Hygieia. Saeculum, (39/1), s.1).

²¹⁸⁰Zira Apollon, Ugarit’te ele geçen bir listede Nergal ile Kıbrıs’ta ele geçen bilingual bir yazıtta ise Reşep ile bir tutulmaktadır (Muth, 1998, **a.g.k.**, 92).

²¹⁸¹Sağlık tanrısı Apollon ile ilgili olarak bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 15-16; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 538-544; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 57-58. Örneğin MÖ 430 yılında Arkadia Bölgesi’nin kısıp kavuran veba salgınına yardım etmesi, vebayı def etmesi onuruna Bassai’de Apollon onuruna tapınak inşa edilmiştir. İnşa edilen tapınak yardım eden anlamında “Epikurios” olarak adanmıştır (Melas, 1990, **a.g.k.**, 41; Muth, 1998, **a.g.k.**, 93 Dipnot 201).

²¹⁸²Melas, 1990, **a.g.k.**, 55.

²¹⁸³Kerényi, 1951, **a.g.k.**, 114-115; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 540; Melas, 1990, **a.g.k.**, 45; Muth, 1998, **a.g.k.**, 93 Dipnot 201; Rose, 2003, **a.g.k.**, 132; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 58.

²¹⁸⁴Apollon *Iatros* ile ilgili olarak bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 54; N. Ehrhardt (1989). Apollon Ietros. Ein verschollener Gott in Ionien?. *IstMitt*, (39), s. 115-122.

²¹⁸⁵Tanrılar doktoru olarak adlandırılan Paian, Homeros’ta ayrı bir tanrı olarak görülmektedir (Homeros, *İl.*, V.400-404, 899-900, XVI. 675-680). Ayrıca bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 540; Melas, 1990, **a.g.k.**, 55;

almıştır²¹⁸⁶. Sağlık tanrısı Apollon'un önemli bir sıfatı olan Paian, aynı zamanda tanrının antik dünyada en yaygın *antromorfik* isimlerinden biridir²¹⁸⁷.

Apollon'un antik dünyada en önemli kutsal alanları başta Delphi olmak üzere Delos'tur. Bu kentlerin aynı zamanda panhellenik anlamı vardır. Delos, mitolojiye göre Apollon'un doğduğu yer olarak bilinir²¹⁸⁸. İon soyundan gelen Yunanlılar burada Apollon onuruna yıllık düzenlenen *gymnik* ve müzikal *agonlar* gerçekleştirirlerdi²¹⁸⁹. Tanrının kehanet merkezi olan Delphi kentiye burada kutlanan panhellenik festival *Pythia Agonu* dolayısıyla Yunanlılar'ın zengin hediyelerle elçiler gönderdiği önemli bir merkezdi²¹⁹⁰. Anadolu'da ise çok sayıda kutsal alan içerisinde özellikle İonia Bölgesi'nde Klaros²¹⁹¹ ile Didyma²¹⁹² ve Likya Bölgesi'nde Patara²¹⁹³ en bilinen Apollon kutsal alanlarıdır²¹⁹⁴.

Apollon kültürünün yaygın olduğu merkezler Kıta Yunanistan'da adalar olmak üzere özellikle Anadolu'dur. Anadolu'da kültürünün en çok tapınım gördüğü Likya, Karia ve Phrygia Bölgesi olmak üzere Troas, Aiolis, Mysia, İonia, Lidya, Pisidia, Bthynia, Paphlagonya, Kilikya ve Kapadokya bölgelerinde değişik sıfatlarla onurlandırılmıştır²¹⁹⁵. Pamphylia Bölgesi kentlerinde de çok sayıda sıfatla onurlandırılan Apollon'un

²¹⁸⁶Farnell, 1907, **a.g.k.**, 234-235; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 540; Melas, 1990, **a.g.k.**, 55;

²¹⁸⁷*Paian epithetonu* hem Apollon hem de oğlu Asklepios için kullanılan bir sıfattır. Bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 62; A. v. Blumenthal (1942). Paian. *RE*, (18/2), s. 2340-2341; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 58 Dipnot *.

²¹⁸⁸Mitolojiye göre Apollon, Zeus ile Leto'nun oğlu olarak kardeşi Artemis ile birlikte Delos Adası'nda doğmuştur. Delos Adası'ndaki Apollon kültürünün varlığı MÖ VII. veya VI. yy'a kadar geri gitmektedir. Bununla birlikte kültür burada çok daha öncesinde MÖ I. bin başında yerleşmiş olduğu düşünülmektedir (Muth, 1998, **a.g.k.**, 88). Mitos ile ilgili olarak bk

²¹⁸⁹Delos Adası'nda Apollon onuruna kutlanan bedensel ve müzikal içerikli bu *agonlar* MÖ 425 yılından itibaren *Pentaeterik*, yani dört yılda bir kutlanmaya başlayarak panhellenik bir krakter elde etmiştir (Deubner, 1956, **a.g.k.**, 203-204; Muth, 1998, **a.g.k.**, 88-89; .

²¹⁹⁰Delphi, sahip olduğu kehanet ocağı yönüyle Antik Dünya'nın dini merkezi kabul edilmekteydi. Özellikle *omphalos* olarak adlandırılan taş dünyanın merkezi olarak anlam kazanmıştı (Melas, 1990, **a.g.k.**, 88-90; Muth, 1998, **a.g.k.**, 89; Bremmer, 1996, **a.g.k.**, 38-39; Rose, 2003, **a.g.k.**, 130). Bununla birlikte Delphi kentini önemli kılan en önemli unsur ise, dört yılda bir burada kutlanan panhellenik festival *Pythiadır*. Benzer şekilde Side de Roma İmparatorluk Dönemi'nde *Pythia Agonu*'nu kentte düzenlemek için Delphi'ye elçiler göndermiş ve *Pythia Agonu*'nu düzenleme hakkı elde etmiştir. Bk. **V. I. II. Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar**

²¹⁹¹Klaros, Apollon'un Anadolu'daki en önemli bilicilik merkezlerinden biridir. Klaros'taki Apollon kültürü ile ilgili genel olarak bk. Farnell, 1907, **a.g.k.**, 224-226; N. Şahin (1998). *Klaros. Apollon Klarios Bilcilik Merkezi*. İstanbul: Ege Yayınları (Genel); Akar-Tanrıver, 2009, **a.g.k.**, 243-276.

²¹⁹²Didyma Apollon kültürü ile ilgili olarak bk. Farnell, 1907, **a.g.k.**, 226-229; K. Eren (2008). Didyma – Klaros: Bir Karşılaştırma Denemesi. *Arkeoloji Dergisi*, (12), s. 69-74.

²¹⁹³Bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 83; Farnell, 1907, **a.g.k.**, 229-231; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 546; Rose, 2003, **a.g.k.**, 127; Özdemir, 2016, **a.g.k.**, 35.

²¹⁹⁴Anadolu'da yer alan diğer önemli Apollon kehanet merkezleri için bk. Akar-Tanrıver, 2009, **a.g.k.**, 341.

²¹⁹⁵Apollon'un Anadolu'daki kült merkezleri için bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 72-84; Gürdal, 2007, **a.g.k.**, 1-89.

Attaleia’da ve Perge’de görülen bazı kült sıfatları, tanrının kültünün yerel karakterini ortaya koymaktadır²¹⁹⁶.

Side’de ele geçen yazıtlarda Apollon ile ilgili geçen *epitheton*lar tanrının kült karakteri hakkında öncelikli kaynağımızı oluşturmaktadır. Kentte ele geçmiş olan ve MS III. yy’dan gelen **Kat. No. 4, 13, 15, 19, 20, 21, 22**’deki yazıtlarda Apollon, θεὸς πάτριος ve θεὸς πατρῷος κτίστης sıfatları ile onurlandırılmaktadır. Apollon, θεοκτίστης epithetonu ile tüm tanrılar arasında kent kurucu olarak en çok onurlandırılan tanrılardan biridir²¹⁹⁷. Bunda Apollon’un ünlü kehanet merkezi olan Delphi’nin büyük kolonizasyon sırasındaki rolü büyüktür²¹⁹⁸. Anlam olarak κτίστης, *Arkhegetes epithetonu* ile çok yakın durmaktadır²¹⁹⁹. Apollon, kolonicilere yol gösteren, onlara rehberlik eden ve koloni kurucu olarak *Arkhegetes epithetonu* ile birçok kentte onurlandırılmaktadır²²⁰⁰. Pamphylia Bölgesi kentlerinden Attaleia’da Apollon, *Arkhegetes epithetonu* ile tapınım görmüştür²²⁰¹. κτίστης *epithetonu* Apollon’un Side kentinin tanrısai kurucusu olduğunu ve kültünün kentte çok eskiye gittiğini göstermektedir²²⁰². Gallienus Dönemi’nden gelen **Kat. No. 4**’de vatanın babası ve kent kurucu olarak onurlandırılan tanrı Apollon’un ismi Athena’dan önce gelmektedir. Apollon’un isminin Athena’nın isminden önce gelmesinde belki de Apollon’un bu dönemde artan önemi etkili olmuş olabilir.

Apollon söz konusu yazıtlarda ayrıca πατρῷος *epithetonu* ile nitelendirilmektedir. Ataların tanrısı, aileleri ve aile üyelerini koruyan, onları savunan anlamına gelen πατρῷος *epithetonu* da Apollon için sık kullanılan sıfatlardan biridir²²⁰³.

²¹⁹⁶Örneğin Attaleia kentinde *Arkhegetes*, Perge’de ise *Pamphylaios* ve *Lyrboton* sıfatları ile yerel bir tanrı olarak görülmektedir. Genel olarak bk. bölüm III. II. *Side’ye Komşu Kentlerde Apollon Kültü*

²¹⁹⁷Apollon’un kent kurucu tanrı olarak rolü ve onurlandırıldığı kentler için bk. W. Leschhorn (1984). *Gründer der Stadt: Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte*. Stuttgart: Steiner Verlag, s. 360-363.

²¹⁹⁸Delphi’nin Büyük Kolonizasyon sırasındaki rolü ile ilgili olarak bk. Leschhorn, 1984, **a.g.k.**, 105-109.

²¹⁹⁹Karşılaştırmalı olarak bk. Kern, 1895, **a.g.k.**, 441-442; B. Prehn (1922). *Ktistes*. *RE*, (XI/2), s. 2083; Graf, 1996, **a.g.k.**, 867; C. Frateantonio – W. Eder (1999). *Ktistes*. *DNP*, (6), s. 881-882.

²²⁰⁰Bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 44; Kern, 1895, **a.g.k.**, 441; Jessen, 1895, **a.g.k.**, 443., No.1; Prehn, 1922, **a.g.k.**, 2084; Leschhorn, 1984, **a.g.k.**, 109-115; Maas, 1997, **a.g.k.**, 6; Graf, 1996, **a.g.k.**, 867.

²²⁰¹Leschhorn, 1984, **a.g.k.**, 360; Gökalp, 2008, **a.g.k.**, 56, 108-109. Roma İmparatorluk Dönemi’nden gelen başka bir yazıtta ise Dea Roma, *Arkhegetes* tanrı olarak onurlandırılmaktadır (Leschhorn, 1984, **a.g.k.**, 373).

²²⁰²Mansel 1965, **a.g.k.**, 891; Bean, 1965, **a.g.k.**, 66; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253 Dipnot 36; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 40, 113; Alanyalı, 2005, **a.g.k.**, 90; Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 85; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 76.

²²⁰³Bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 63; Leschhorn, 1984, **a.g.k.**, 113 Dipnot 1. Apollon *Patroos* Atinalılar’ın kök atası olarak onurlandırılmaktaydı. Atina Agorası’nda Apollon *Patroos* için inşa edilmiş bir tapınak vardı (Camp, 1986, **a.g.k.**, 161). Bununla birlikte sadece Apollon değil aynı zamanda çok sayıda tanrı ve tanrıça bu sıfatla onurlandırılmaktadır (W. Aly (1949). *Patrioi theoi*. *RE*, (XVIII), 2260-2262).

Apollon, kültünün çıkış yeri olarak kabul edilen Likya Bölgesi²²⁰⁴ kentlerinde çok sık πατρῷος sıfatı ile tapınım görmüştür²²⁰⁵. πατρῷος sıfatı, Sidelilerin tanrı Apollon'u ata tanrıları olarak algıdıklarını ve tapınının kentin kuruluşuna kadar geri gittiğini göstermektedir. Apollon'u ata tanrı, kurucu tanrı olarak nitelendiren yazıtların dikkati çeken en önemli özelliği Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelmeleridir. İmparatorluk Dönemi öncesinden gelen yazıtlarda Apollon ile ilgili herhangi bir *epitheton* bilinmemektedir.

Apollon ile ilgili epigrafik belgelerden öğrendiğimiz kült sıfatlarının dışında aynı zamanda sikkeler üzerinde görülen Σιδήτης adlandırması vardır. Σιδήτης ismi sadece sikkeler üzerinde takip edilebilmekte, buna karşın kentte bugüne kadar ele geçmiş yazıtlarda Σιδήτης sıfatı belgelenememiştir²²⁰⁶. Apollon'un kent adı ile özdeşleştirilmesi, kültünün kentin kuruluşu kadar eski olduğuna işaret etmektedir²²⁰⁷. Aynı zamanda tanrının Side nezdindeki köklerine ve yerel yönüne işaret etmektedir. Alanyalı'ya göre Sidetes isminin Apollon'a verilmesi, kültünün eski yerel bir tanrı ile birleştirildiğini göstermektedir²²⁰⁸. Apollon'un sadece Side'de değil, aynı zamanda Perge'de *Pamphylios* ve *Lyrboton* gibi *epithetonlar* ile tapınım görmesi de, Pamphylia Bölgesi yerelindeki köklerine işaret etmektedir²²⁰⁹. Nollé, Apollon'un bu dönemde Σιδήτης ismi ile kentte, açık bir şekilde *Arkheget* tanrı olarak adlandırıldığını ifade etmektedir²²¹⁰. Ancak geç dönem sikkeleri üzerinde görülen bu isimlendirme, Apollon kutsal alanının elde etmiş olduğu *neokoros* ayrıcalığı ile ilişkili olmalıdır. Çünkü söz konusu sikke emisyonu Nollé'nin de dikkat çektiği üzere Apollon kutsal alanının kasasından darp edilmiştir²²¹¹.

²²⁰⁴Apollon kültünün Likya Bölgesi'nden köklendiğine dair görüşler için bk. Willamowitz-Möllerndorf, 1903, **a.g.k.**, 575-586; Z. Taşlıklioğlu (1954). Tanrı Apollon ve Anadolu İle Münasebeti. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 24-39.

²²⁰⁵Apollon πατρῷος *epithetonu* ile Likya Bölgesi'nde, Patara, Rhodiapolis, Oinoanda, Balboura, Kyaneai, Kadyanda, Apollonia, Teimusa, Tyberissos kentlerinde onurlandırılmaktadır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Likya birliğinin baş tanrısı olan Apollon πατρῷος olarak tapınım görmüştür. Genel olarak bk. Frei, 1990, **a.g.k.**, 1754, 1760-1762; Gürdal, 2007, **a.g.k.**, 134, 136, 140, 192-194.

²²⁰⁶Sikke tipi için bk. **Tip III. III. Apollon Sidetes.**

²²⁰⁷Araştırmacılar tarafından Apollon Sdetes tipi olarak adlandırılan tip kentin MÖ IV. yyda basmış olduğu sikkeler üzerindeki Apollon betimlemelerine kadar geri gitmektedir. Ayrıca bk. Sikke tipleri.

²²⁰⁸Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 76.

²²⁰⁹Şahin, 1999, **a.g.k.**, 72-80 Yazıt No. 56, 102-103 Yazıt No.77.

²²¹⁰Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 40.

²²¹¹Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 114.

Apollon ile ilgili bu sıfat ve adlandırmalardan başka aynı zamanda sikkeler ve heykeltraşlık eserler aracılığı ile tanıdığımız ve tanrının kült karakteri hakkında bilgi veren biçimsel sıfatlar vardır. Örneğin hem sikkeler hem de heykeltraşlık eserlerde karşımıza çıkan *Kitharados* tipi tanrıya verilen bir sıfat olmayıp biçimsel bir adlandırmadır²²¹². *Kitharados* tipi, Apollon'un Side'de *agonistik* ve güzel sanatlarla ilgili kült karakterini yansıtan önemli bir tiptir²²¹³. Apollon'un güzel sanatlarla ilgili kült karakterini en iyi, y-tiyatro kaset kabartmalarındaki betimlemelerde görmek mümkün. Apollon'un kaset kabartmalarında esin perileri *Mousalar* ile betimlenmesi ikonografik olarak Apollon'un Side'de *Mousagetes* olarak tapınım gördüğünün en önemli kanıtıdır²²¹⁴. Sikkeler üzerinde görülen başka bir biçimsel adlandırma ise aynı zamanda Apollon'un önemli bir *epithetonu* olan *Pythios*²²¹⁵. Benzer şekilde Apollon'u sikkeler üzerinde kent kapısı içerisinde gösteren tasvir de biçimsel olarak kapı koruyucu, *Theos Propylaios* olduğunu göstermektedir. Bu tiplerin anlamı ve Apollon kültündeki önemi nümismatik belgeler bölümünde değerlendirilecektir.

Kült karakterini yansıtan *epitheton*ların yanında Apollon isminden ve kült sıfatlarından türetilmiş çok sayıda *theoforik* ve *antromorfik* isim Side'de yazıtlar ile belgelenmiştir. Özellikle Apollon isminden türetilen *theoforik* özel isimlerin antik dünyadaki çokluğu, tanrının kültünün ne denli yaygın olduğunu ve sevildiğini göstermesi açısından önemlidir²²¹⁶. Tanrının isminden türetilmiş 'Απολλόδορος, 'Απολλώνιος gibi *theoforik* isimlerin yanında²²¹⁷, aynı zamanda Apollon'un yaygın kült sıfatlarından biri olan Πάϊον'dan türetilmiş isimler dikkati çekmektedir. Sağlık tanrısı, hastalıkları iyi eden tanrı Apollon'a verilen bir sıfat olan Πάϊον²²¹⁸, tıp ve eczacılığın önmeli rol oynadığı Side'de çok sık karşılaşılan *antromorfik* isimlerden biridir²²¹⁹. Πάϊον ismi en erken Helenistik Dönem'e tarihlendirilen Sidece – Yunanca bilingual yazıtlarda geçen powaj ile ilişkilendirilmektedir²²²⁰. Apollon'un sıfatlarından türetilen bir diğer *antromorfik* isim

²²¹²Gürdal, 2007, **a.g.k.**, 98.

²²¹³Apollon *Kitharados* tipi ile ilgili bk. **Tip III. IV. Apollon Kitharados**

²²¹⁴Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 77. Ayrıca bk. **V. III. Heykeltraşlık Eserler**

²²¹⁵Bk. **Tip II. III. Apollon Pythios**

²²¹⁶Graf, 1996, **a.g.k.**, 863.

²²¹⁷Genel olarak bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, TEp 21, 31, Yazıt No. 1 ve Yazıt No.70.

²²¹⁸Πάϊον aynı zamanda çok sayıda tanrı ve tanrıçaya verilen bir sıfattır. Bununla birlikte en yaygın Apollon ve oğlu sağlık tanrısı Asklepios'un en yaygın *epitheton*larından biridir. Πάϊον ile ilgili olarak bk. Blumenthal, 1942, **a.g.k.**, 2340-2341; Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 540-541; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 58 Dipnot *

²²¹⁹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 261.

²²²⁰Nollé, 2001, **a.g.k.**, 644.

ise Πυθίον ve Πυθόνικος'tur²²²¹. Söz konusu *theoforik* ve *antromorfik* isimler kuşkusuz Apollon'un kentteki önemini göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

V. I. IV. *İmparator Kültleri / Neokoroslar*²²²²

Başta Augustus olmak üzere çok sayıda imparatorun koruyucu tanrısı olan Apollon'un imparator kültü ile yakın ilişkisi vardı²²²³. İmparator Augustus ile birlikte Roma dünyasında Apollon kültüründe önemli bir sıçrama olmuştur²²²⁴. Augustus hem Actium'da hem de Palatin tepesinde Apollon onuruna tapınak inşa ettirmiştir²²²⁵. Benzer şekilde politik yönden de Augustus'un Apollon ile oldukça yakın bir ilişkisi vardı²²²⁶. Augustus'un Apollon'un oğlu olduğu düşünülmüş²²²⁷, tanrının en önemli atribütü defne, benzer şekilde İmparator Augustus'un da en önemli sembolü olmuştur²²²⁸. MÖ 31

²²²¹Örneğin bk. Nollé, 2001, **a.g.k.**, 521 Yazıt No. 195. Mezar yazıtında onurlandırılan kişi tanrıça Athena'nın isminden türetilen *theoforik* bir isim olan Athenobios ismini taşımaktadır. Babasının ise Apollon'un yaygın sıfatlarından biri olan *pythios* sıfatından türetilmiş antromorfik bir ismi vardır.

²²²²İmparator kültü ve *neokoros* aynı zamanda Athena bölümünde detaylıca ele alınmıştır. İmparator kültü ve gelişimi ile ilgili ayrıca bk. **IV. I. IV. *İmparator Kültleri / Neokoroslar***

²²²³G. Carettoni (1983). *Das Haus des Augustus auf dem Palatin*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, s. 9; M. Strothmann (2000). Augustus – Vater der res publica. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, s. 60-61; S. Link (2002). *Wörterbuch der Antike*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, s. 59; Kienast, 2009, **a.g.k.**, 230-231. Apollon Vergilius'un Aeneas adlı eserinde Augustus'un koruyucu tanrısı olarak adlandırılmaktadır. Özellikle Actium savaşında zaferi getiren tanrı olarak onurlandırılmaktadır (Vergilius, *Aeneis* (Çev: G. Fink). Düsseldorf/Zürich: Artemis&Winkler, VIII, 704-706). Zaferden sonra Roma'da, Palatin tepesindeki Apollon kutsal alanına, Apollon Actius onuruna büyük bir heykel adamıştır (Zanker, 2003, **a.g.k.**, 90-91). Propertius'da Actium Savaşı sırasında Apollon'un Epiphane şeklinde görüldüğü ve Augustus'a yardım ettiği geçmektedir (Propertius, Sextus Propertius. *Gedichte* (Çev: R. Helm). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1986, 4. 6. Ağıt). Augustus aynı zamanda Merkür (Hermes) ile bir tutulmuştur (Latte, 1976, **a.g.k.**, 316).

²²²⁴Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 320.

²²²⁵Octavian Actium zaferini Apollon'un savaş sırasındaki işaretlerine bağlamıştı. Esasen Octavian zaferi Apollon'un yardımı ile kazandığına inanıyordu. Zira Antonius'a karşı savaşın belirleyici mücadelesi eski Apollon kutsal alanının hemen yanında gerçekleşmişti. Zaferden sonra Octavian, Actium'daki Apollon tapınağını büyütüp, tanrıya ganimetlerden 10 gemi adamıştır. Aynı zamanda Octavian, Apollon onuruna Olympia oyunları ile eş değerde olan büyük zafer oyunlarını bahşetmiştir. Bu oyunlar "aktia oyunları" olarak adlandırılmıştır. Zaferden sonra kurulan Nikopolis kenti de Apollon'un kenti olarak adlandırılmış ve Delphi kenti gibi kutsal (ιερά) sıfatı ile onurlandırılmıştır (Kienast, 2009, **a.g.k.**, 461-462). Palatin tepesindeki Apollon tapınağının inşasına Octavianus'un MÖ 36 yılında Naulochos yakınında Sextus Pompeius'a karşı kazandığı zaferden sonra başlanılmıştı. Res Gestae'de tapınağı bizzat kendisinin yaptırdığı geçmektedir (Augustus, *Res Gestae.*, 19). Tapınak Octavian'ın evinin hemen karşısında inşa edilmişti. Zira evi ile tapınak arasında bağlantı sağlayan giriş vardı (Suetonius, Augustus XXIX; Carettoni, 1983, **a.g.k.**, 7-8; Kienast, 2009, **a.g.k.**, 231-232).

²²²⁶Apollon ile Augustus arasındaki ilişkiyi en iyi şekilde Augustus Dönemi'nde yaşamış olan ünlü hatip Propertius'un şiirlerinde görmek mümkündür. Genel olarak bk. Properz, *Gedichte*, **a.g.k.** (Genel). Aynı zamanda Üçayak, sfenks ve defne gibi Apollon sembolleri Augustus ile ilgili anıtlardan görmek mümkündür. Augustus bu sembolleri mühür olarak veya sikkeleri üzerinde darp ederek kullanmıştır. Bk. Simon, 1986, **a.g.k.**, 85, 129.

²²²⁷Suetonius, Augustus XCIV. Ayrıca bk. Kienast, 2009, **a.g.k.**, 251 Dipnot 150.

²²²⁸Octavianus'a MÖ 27 yılında Senato tarafından Augustus ünvanı verilmesi ile birlikte Palatin tepesindeki evinin kapısı defne yapıkları ile süslenmiştir (Augustus. *Meine Taten: Res Gestae Divi Augusti*. (Ed: E. Weber). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1985, 34). Özellikle kent Roma'da çok sayıda anıtta defne Augustus'un sembolü olarak görülmektedir. Genel olarak bk. A. Alföldi (1978). Die zwei

yılındaki Actium Savaşı imparator kültü için bir kırılma noktası olmuş, sorunların ve parçalanmaların olduğu dünyaya barışı tekrardan getiren Augustus deyim yerindeyse kurtarıcı, *soter*, olarak kabul edilmiştir²²²⁹. Bu yüzden çok sayıda eyalette ve kentte tapınaklar, sunaklar dikilmiş ve ayrıca şenlikler, ritüel düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Ancak Romalılar'a kültünü yasaklayan Augustus²²³⁰, eyaletlerde kendi adına yapılacak olan kültüsel düzenlemelere Dea Roma ile birlikte olması durumunda izin vermiştir²²³¹. Aynı zamanda doğu ve batı eyaletlerinde birçok yerde Augustus'u daha hayattayken tanrı olarak onurlandıran *munizipial* düzeyde kültler tesis edilmiştir²²³². İmparator kültü bağlamında gerçekleştirilen kültüsel düzenlemeler özellikle Helenistik Doğu'da hızlı bir şekilde gelişmiştir. Bu süreçte çok sayıda eyalette ve kentte tapınaklar, sunaklar dikilmiş, şenlikler ve ritüel düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Atina Akropolisi'nde Parthenon'un doğusunda Dea Roma ve Augustus için yuvarlak bir tapınak inşa edilmiştir²²³³. Aynı zamanda Atina'da Augustus'un doğum günü Apollon'un doğum günü şenliklerine göre düzenlenmişti. *Thargelia* ayının yedinci gününde Apollon'un doğum gününde kutlanan şenliklerde aynı zamanda Augustus'un doğum günü kutlamaları gerçekleşmekteydi²²³⁴. Anadolu'da Stratonikeia ve Pergamon kentlerinde aylık gerçekleştirilen, Augustus'un doğum günü ve imparator onuruna düzenlenen şenlikler belgelenmiştir²²³⁵. Asia Eyaleti Meclisi, Augustus için bir sunak adanmış ve Augustus'un doğum gününü yeni yıl başlangıcı olarak kabul etmiştir²²³⁶. Pergamon'da ayrıca Augustus ve Dea Roma için

Lorbeerbäume des Augustus. A. Wlosok (Ed.), *Römischer Kaiserkult* içinde. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s. 403-422.

²²²⁹Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 371.

²²³⁰Kienast'ın ifadesi ile Augustus Roma'daki havayı da dikkate alarak, Romalılar'ın kendisine bir tanrı olarak tapınmasına izin vermemiştir (Kienast, 2009, **a.g.k.**, 245-246).

²²³¹Romalılar'ın kendi şahsına tanrısal düzeyde onurlandırma yapmasına izin vermeyen Augustus, MÖ 17 yılında yapmış olduğu düzenleme ile Asia ve Bithynia Eyaletleri'nde yaşayan Romalılar'a, Dea Roma ve Divus Iulius için kültüsel düzenleme izni verdi. Bununla birlikte aynı eyaletlerde yaşayan Yunanlılar'a ise Dea Roma ile kendi adına kültüsel onurlandırma yapılması için izin vermiştir (Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 367; Franke, 1968, **a.g.k.**, 11; Latte, 1976, **a.g.k.**, 306 Dipnot 3; Bowersock, 1978, **a.g.k.**, 394-395; Kienast, 2009, **a.g.k.**, 246-247).

²²³²Kienast, 2009, **a.g.k.**, 251.

²²³³Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 369.

²²³⁴Chaniotis, 2003, **a.g.k.**, 6. Apollon, Thargelion ayının 7. Gününde doğmuştu (Deubner, 1956, **a.g.k.**, 179).

²²³⁵Bk. Chaniotis, 2003, **a.g.k.**, 7; Price, 2004, **a.g.k.**, 204-205.

²²³⁶Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 100. Sunağın adandığı tarih olan 25 Kasım aynı zamanda bayram günü olarak kabul edilmişti (Deininger, 1965, **a.g.k.**, 54).

Pentaeterik oyunlar tesis edilmiştir²²³⁷. Zira Augustus Asia Eyaleti'nde yaşayan halklara Dea Roma ve kendi adına tapınak inşa etmek için izin vermişti²²³⁸.

İmparator kültü ile kentlerde tapınım gören tanrılar arasında yakın bir ilişki söz konusuydu. İmparatorlar ile hanedanlığın diğer üyelerinin kültüsel onurlandırılması genellikle belirli tanrılar ile ilişkilendirilerek yapılmaktaydı. Örneğin Augustus, Zeus *Eleutherios*, Zeus *Patroos* ve Apollon ile; Claudius, Zeus *Megistos* ile; Nero, Apollon ile bir tutularak onurlandırılmaktaydı²²³⁹. Kültüsel düzenleme ise imparator adına direkt tapınak inşa etmekle olabildiği gibi aynı zamanda Helenistik Doğu'da görülen en yaygın biçimi ile *synnaos* şeklinde gerçekleştirilmekteydi. Batıda özellikle İtalya coğrafyasında birçok kentte Augustus başka bir tanrı ile birlikte kültüsel onurlandırma elde etmişti²²⁴⁰. Sadece eyaletlerde imparatorlar için tanrısal onurlandırılmalar yapılmıyordu. Aynı zamanda vasal krallıklarda da imparatorlar için kültüsel onurlandırma vardı. Örneğin Yahudiye kralı Herodes birçok yerde Augustus onuruna tapınaklar inşa ettirmişti²²⁴¹.

Augustus ile başlayan süreçte imparator kültü özellikle Yunanistan ve Anadolu'da yaşayanlar tarafından istekli, hevesli bir şekilde gerçekleştirilmiştir²²⁴². Çok sayıda kentte imparator kültü tapınakları inşa edilmiştir. İmparator kültü tapınağı'na sahip olan kente *neokoros*, yani tapınak bekçisi ünvanı tanınırdı. Zira *neokoros* ünvanı imparator kültü tesis edilen kentler için onur payesiydi²²⁴³. Bu ünvan Anadolu kentlerinde oldukça popülerdi²²⁴⁴. Özellikle kentler bu ünvanı elde edebilmek için aralarında yarıştılar ve imparatorluk tarafından çeşitli ayrıcalıklar el ettiler²²⁴⁵.

Kültüsel düzenleme imparatorluğun doğusunda genellikle başka bir tanrının kutsal alanı içerisinde veya tapınağında gerçekleştirilmekteydi. Bu daha çok kentlerdeki ana kültü oluşturan tanrıların kutsal alanları veya tapınaklarıydı. Örneğin Kyrene Apollon

²²³⁷Deiniger, 1965, **a.g.k.**, 54; Kienast, 2009, **a.g.k.**, 246; Grüßinger, Kästner und Scholl, 2012, **a.g.k.**, 153.

²²³⁸MÖ 29 yılında Augustus Bergama ve Nikomedia'da yaşayan Yunanlılara Dea Roma ve kendisi için; buna karşın Ephesos ve Nikaia'da yaşayan Roma vatandaşlarına ise Divus Iulius ve Dea Roma için kültüsel düzenleme yapmaları için izin vermişti (Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 367; Kienast, 2009, **a.g.k.**, 246; Grüßinger, Kästner und Scholl, 2012, **a.g.k.**, 153)

²²³⁹Chaniotis, 2003, **a.g.k.**, 21.

²²⁴⁰Örneğin Pompeji ve doğum yeri olan Nola'da Merkür; Tibur'da Herkül; Tusculum'da Dioskurlar ve Padua'da kültü Concordia ile bağlantılıdır (Kienast, 2009, **a.g.k.**, 253).

²²⁴¹Kienast, 2009, **a.g.k.**, 252.

²²⁴²Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 369.

²²⁴³Franke, 1968, **a.g.k.**, 11.

²²⁴⁴Roma İmparatorluk Dönemi Anadolu'su'nda bu ünvan birçok defa verilmiştir. Bazı kentlerin üç kez, beş kez bu ünvanı elde ettiği görülmektedir. Genel olarak bk. Burrell, 2004, **a.g.k.**, 396-397 (*Chronology of Neokoroi Cities*).

²²⁴⁵Nollé, 1990, **a.g.k.**, 254.

Kutsal Alanı'nda İmparator Tiberius için bir kültürel düzenleme yapılmıştır²²⁴⁶. Gaius, Didyma Apollon tapınağında kültürel onurlandırma elde etmiştir²²⁴⁷. Nero, kendisini kent Roma'da Apollon – Sol olarak temsil ettirmişti²²⁴⁸. İmparator Caracalla ise Tarsus'a kendi portresini göndermiştir. Tarsus sikkeleri üzerinde tematik muhtemelen imparatorun portresinin Apollon tapınağına yerleştirilmiş olabileceğini akla getirmektedir²²⁴⁹. Tarsus sikkeleri üzerinde İmparator Macrinus, Apollon *Patroos* ile eş tutulmuştur²²⁵⁰. Benzer şekilde Klaros Apollon kutsal alanında İmparator Tiberius ve Hadrianus kültürel onurlandırma elde etmiştir²²⁵¹. Phrygia kenti Hierapolis'te ana kültü oluşturana Apollon'un Kutsal Alanı aynı zamanda imparator kültüne hizmet etmekteydi²²⁵². Kent sikkeleri üzerinde imparatoru Apollon tapınağının önünde kurban sunusunda gösteren sikke tasvirlerin olduğu bilinmektedir²²⁵³. Benzer durum Likya kenti Patara'da da vardır. İki kez *neokoros* elde etmiş olan Patara'nın bunlardan birini Likya Birliği'nin başkenti olması dolayısıyla Apollon *Patroos* kutsal alanına vermiş olması muhtemeldir²²⁵⁴. Sagalassos'taki Apollon *Klarios* tapınağında ise İmparator Augustus'a dolaylı olarak tapınılmış olmalıdır²²⁵⁵. Benzer şekilde kentin önde gelen ailelerinden birinin üyesi, İmparator Vespasianus Dönemi'nde kentte Flaviuslar Hanedanlığı için bir kült tesis etmiş, bu kült Apollon *klarios* kutsal alanına verilmiş ve kentte imparator kültü ile ilişkili *klarios* oyunları düzenlenmiştir. Hadrianus Dönemi'nde ise Sagalassos, Pisidya Bölgesi'nin imparator kültü merkezi konumuna gelir ve kentte bölgenin en büyük imparator küllü tapınağı inşa edilmiştir²²⁵⁶.

²²⁴⁶K. Hitzl (2003). Kultstätten und Praxis des Kaiserkults anhand von Fallbeispielen. H. Cancik – K. Hitzl (Ed.), Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen içinde. Tübingen: Mohr Siebeck, s. 97-98.

²²⁴⁷E. Winter (1996). Städtische Baupolitik und Baufürsorge in den römischen Provinzen des kaiserzeitlichen Kleinasien. AMS, (20). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, s. 340 No. 40; Burrell, 2004, **a.g.k.**, 55-57; Price, 2004, **a.g.k.**, 418 No. 40; Witulski, 2007, **a.g.k.**, 42-43.

²²⁴⁸Latte, 1976, **a.g.k.**, 233.

²²⁴⁹Bununla birlikte sikkeler üzerinde portrenin kent tarafından alınması kent kurucu Perseus ve Herakles ile de tematis edilmiştir. Bk. Nollé, 1987b, **a.g.k.**, 105.

²²⁵⁰Sayar, 1999, **a.g.k.**, 151. Aynı zamanda imparator kültüne adanmış bir yazıtta da Apollon *Patroos* onurlandırılmaktadır.

²²⁵¹Akar-Tanrıver, 2009, **a.g.k.**, 94.

²²⁵²Apollon, Hierapolis kentinin koruyucu tanrısı ve ana kültünü oluşturmaktaydı (T. Drew-Bear (1998). Hierapolis (1), (Çev: V. Sauer), DNP, (5), s. 534; Burrell, 2004, **a.g.k.**, 137; Gürdal, 2007, **a.g.k.**, 107).

²²⁵³RPC VI, No.5436 (Elagabalus), (temporary).

²²⁵⁴Burrell, 2004, **a.g.k.**, 253-255.

²²⁵⁵Burrell, 2004, **a.g.k.**, 267; M. Waelkens (2019). Sagalassos Kenti. E. Torun – P. Talloen – M. Waelkens (Ed.), *Bir zamanlar Toroslar'da: Sagalassos*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 86.

²²⁵⁶Talloen, P. – Waelkens, M. (2004). Apollo and the Emperors (I). The Material Evidence for the Imperial Cult at Sagalassos. Ancient Society, (34), s. 171-216; Talloen, P. – Waelkens, M. (2005). Apollo and the Emperors (II). The Material Evidence for the Imperial Cult at Sagalassos. Ancient Society, (35), s. 217-250. Burrell, 2004, **a.g.k.**, 266-269; Price, 2004, **a.g.k.**, 442 No.130; Waelkens, 2019, **a.g.k.**, 89-90. Aynı

Apollon ile imparator kültü ilişkisine en güzel örnek ise Likya kenti Oinoanda'da kutlanan *Demostheneia* bayramıdır. Her ne kadar Oinoanda'da Apollon ana kültü oluşturmaya da Apollon *Patroos*, imparator ile birlikte *Demostheneia* bayramının merkezinde yer almaktaydı. Dinsel bir bayram olan *Demostheneia*, Apollon *Patroos* ve imparatora adanmıştı. Wörrle, bayramı vakfeden Demosthenes'in, bayramı Likya Birliği'nin *agonistik* faaliyetleri içine entegre etmek istediğini, bayramın içeriğinde yer alan müzikal *agon*ların aksine Oinoanda'nın Likya Birliği'ne bağlılığını temsil ettiği için Apollon *Patroos*'un bayramın merkezine yerleştirildiği görüşündedir²²⁵⁷. Zira Apollon *patroos* Likya Birliği'nin baş tanrısıydı²²⁵⁸. Bu bayram sırasında gerçekleşen tören geçitinde ise Apollon *Patroos* ile imparatorun imgeleri yan yana taşınmaktaydı.

Epigrafik belgeler Athena gibi Apollon'un kentteki kutsal alanının da bir *neokoros* kült yeri olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Apollon'un kentteki kutsal alanında, Erken İmparatorluk Dönemi'nden başlayarak imparator kültü ile ilgili düzenlemelerin yapılıp yapılmadığı ise belirsizdir. Bununla birlikte Athena Tapınağı'nda Pompeius ve Caracalla örneklerinde gördüğümüz *synnaos* tarzı bir düzenlemeyi, Apollon Tapınağı içinde ileri sürmemiz pek yanlış bir düşünce olmayacaktır. Çünkü Apollon ile imparator kültü arasındaki güçlü ilişki ve ayrıca Apollon'un Side panteonundaki konumu dikkate alınacak olursa bu kuvvetle muhtemeldir. Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen ve Apollon rahiplerinin onurlandırıldığı **Kat. No. 14 ve 15**'teki yazıtlarda direkt olarak *neokoros* kavramından bahsedilmemesi imparator kültü ile ilgili aktivitelerin *neokoros* kapsamında gerçekleştirilmediğini göstermektedir²²⁵⁹. Bununla birlikte her iki yazıt Apollon ile imparator kültü ilişkisinin kentte Erken İmparatorluk Dönemi'nden itibaren var olduğunu belgelemektedir.

Epigrafik belgeler, Side'de MS I. ve II. yy'lar içerisinde ἀρχιερεὺς memuriyetinin varlığını belgelemektedir. Bu memuriyete eşlik edenler aynı zamanda Dea Roma kültüne de hizmet etmekteydiler. **Kat No. 14 ve 15**'te onurlandırılan Apollon rahipleri aynı zamanda Dea Roma ve imparator kültü rahipliğini de yürütmekteydiler²²⁶⁰. Benzer şekilde yazıtlar Side'de MS I. ve II. yy'larda imparator kültü ile ilişkili *Pentaeterik Agon*ların ve ayrıca tiyatro gösterilerinin düzenlendiğini belgelemektedir. Sahne

zamanda Sagalassos'ta imparator kültü bağlamında tüm Pisidya Bölgesi kentlerinden gelen ziyaretçilerin ve heyetlerin katıldığı festivaller ve oyunlar gerçekleştirilir.

²²⁵⁷Wörrle, 1988, **a.g.k.**, 190.

²²⁵⁸Likya Bölgesi'nde Apollon kültü ile ilgili bk. Frei, 1990, **a.g.k.**, 1753-1765.

²²⁵⁹Ayrıca bk. Baz, **a.g.k.**, 35.

²²⁶⁰Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, Yazıt No. 44; Nollé, 2001, **a.g.k.**, Yazıt No. 71, 73, 75, 77, 81, 116.

gösterilerinin düzenlendiği tiyatronun imparator kültüründe çok önemli bir yeri vardı. Gytheion'da ele geçen yazıt, tiyatronun imparator kültüründeki bu önemini belgelemektedir. Tiberius Dönemi'ne tarihlendirilen Gytheion yazıtında tiyatrodan Augustus, eşi Livia ve Tiberius'un imgeleri önünde şarkılar söylenip, tütsü sunusu yapıldı²²⁶¹. Side Tiyatrosu'nda ele geçen Augustus portresi imparator kültürü ile ilişkili düşünülebilir. Soykal-Alanyalı, tiyatronun yanında yer alan ve Dionysos Tapınağı (?) olarak adlandırılan tapınağın İmparator Augustus için yapılmış bir tapınak olduğu düşüncesindedir²²⁶².

Epigrafik belgeler, Apollon kutsal alanının ilk olarak I. Valerianus – Gallienus ortak yönetiminde (MS 253-260) *neokoros* statüsü elde ettiğini belgelemektedir²²⁶³. İmparator Gallienus'un bir heykelinin altınla kaplanması konu edildiği **Kat. No. 4**'teki yazıtta, hem Athena hem de Apollon kutsal alanlarının bir *neokoros* kült alanı olduğundan bahsedilmektedir. Gallienus'un heykelinin altınla kaplanmasında Side'ye bu dönemde verilen *neokoros* ayrıcalıklarının etkili olduğunu söyleyebiliriz. Yazıt içeriğine göre MS 255-256 yıllarına tarihlendirilmektedir²²⁶⁴. Bu da Side'nin bu tarihte iki *neokoros* kült yerine sahip olduğunu belgelemektedir. Ancak bu *neokoros*lerin nasıl verildiğini, Athena ve Apollon kutsal alanlarına aynı anda mı, yoksa önce Athena, sonra Apollon kutsal alanlarına mı verildiğini kesin olarak bilmiyoruz. Ancak sikkeler üzerindeki *neokoros* ile ilişkili tematik, bunun ayrı ayrı verildiğine işaret etmektedir. Örneğin Side kent personifikasyonunu elinde bir tapınak modeli ile gösteren ikonografi, kente verilen ilk *neokoros* ile ilgilidir²²⁶⁵. Benzer şekilde kent tanrıçasını elinde iki tapınak modeli ile gösteren ikonografi ise Side'nin sahip olduğu iki *neokoros* kült alanı ile ilgilidir²²⁶⁶. Bu tematik aynı zamanda **Kat. No. 4**'teki yazıtta geçen iki *neokoros* kült alanı ile de doğrulanmaktadır. Ve son olarak Gallienus Dönemi'nden gelen **Kat. No. 117**'deki arka yüz tasvirinde görülen yan yana üç tapınak modeli de kentin sahip olduğu üç *neokoros* kült yerine vurgu yapmaktadır. Benzer şekilde Side I. Valerianus – Gallienus ortak yönetiminde (MS 253-260) üç *neokoros* alanına sahipti²²⁶⁷.

²²⁶¹Bk. Nilsson, 1950, **a.g.k.**, 369; Süß, 1999, **a.g.k.**, 134; Edelmann, 2008, **a.g.k.**, 148

²²⁶²Soykal-Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 431.

²²⁶³Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 92, 123-124; Burrell, 2004, **a.g.k.**, 181.

²²⁶⁴Tarihlendirme için belirleyici olan, yazıtta İmparator Gallienus'un ikinci *konsüllüğü* ile Germanikus'unvanının yer almasıdır. Karşılaştırma için bk. Bean, 1965, **a.g.k.**, 67; Kienast, 1996, **a.g.k.**, 219; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 317.

²²⁶⁵Bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 248 Res. 7 No. 29.

²²⁶⁶Bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 252 Res. 12 No. 58.

²²⁶⁷Karşılaştırma için bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 254-255.

Kentin sahip olduğu iki *neokoros*, sikkeler üzerinde elinde iki tapınak modeli taşıyan Side kent personifikasyonu ile de vurgulanmıştır²²⁶⁸. Bununla birlikte kesin olarak tarihlendirilen bu yazıtın yanında bir diğer dikkati çeken önemli nokta ise yine bu tarihte Side sikkeleri üzerinde NEOKOROS lejantının kullanılmaya başlanmasıdır. Bu döneme kadar kentin bu unvanı kullanmaması da oldukça şaşırtıcıdır. Zira kent bu unvanı elde etmiş olsaydı bunu gerek yapı yazıtlarında gerekse de sikkeleri üzerinde gururla kullanırdı. Bu durum Side'nin *neokoros* unvanını resmi olarak I. Valerianus – Gallienus ortak yönetiminde elde ettiğini göstermektedir. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere Side'nin bu unvanı daha önceden elde edip etmediği ise belirsizdir.

Apollon Tapınağı'nın bu dönemde elde etmiş olduğu *neokoros* ayrıcalığı bilhassa kent sikkeleri aracılığı ile iyi takip edilmektedir. I. Valerianus ve Gallienus'a ait sikkelerin arka yüzlerinde karşılaşılan 'Απόλλωνος Σιδήτου νεωκόρου lejantı Apollon kutsal alanının bir imparator kült yeri, *neokoros*, olduğunu açıkça belgelemektedir (**Kat. No. 94**)²²⁶⁹. İlk olarak Pick, arka yüz lejantını Apollon Tapınağı'na tanınan *neokoros* statüsü ile ilişkilendirmiş ve imparatorun Apollon Tapınağı'nda *synnaos* tarzında onurlandırma elde etmiş olabileceğine dikkat çekmiştir²²⁷⁰. Nollé ise sikke tipinin kentin darp ettiği diğer sikke emisyonlarından farklı olduğunu, sikke tipinin Apollon Tapınağı'nın kendi kasasından darp edildiğini, çünkü sikke lejantında tanrının isminin *genetiv* formda olduğunu belirtmektedir²²⁷¹. Muhtemelen bu sikke tipi, Apollon Tapınağı'nın elde etmiş olduğu *neokoros* dolayısıyla darp edilmiştir. Bu da Apollon'un Side'de tapınak bekçisi konumunu, imparator kültürünün koruyucusu olduğunu göstermektedir.

Gallienus Dönemi'nden gelen başka bir arka yüz tasviri Apollon *neokoros* ilişkisini daha iyi yansıtmaktadır. Sikke tasvirinde Side Apollonu imparator ile el sıkışırken betimlenmiştir (**Kat. No. 122**)²²⁷². Apollon'un karşısında yer alan imparator, I. Valerianus veya oğlu Gallienus olmalıdır²²⁷³. Apollon ile imparator ikonografisine

²²⁶⁸Bk. Pick, 1904, **a.g.k.**, 41; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 252 Res.12 No.58.

²²⁶⁹SNG France III, No. 948 (I. Valerianus); Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249, Res. 8, No.36 (Gallienus). Ayrıca bk. Burrell, 2004, **a.g.k.**,183.

²²⁷⁰Pick, 1904, **a.g.k.**, 40-41. Aynı zamanda Pick, yine bu dönemden gelen ve Apollon'u imparator ile el sıkışırken gösteren sikke tipinin, ayrıca Apollon'u tapınağı içerisinde gösteren sikke tipinin ve kent tanrıçasını elinde iki tapınak modeli ile gösteren sikke tasvirlerinin de Apollon tapınağının elde ettiği *neokoros* ile ilişkili olduğu görüşündedir.

²²⁷¹Nollé, 1990, **a.g.k.**,249; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 114.

²²⁷²Pick, 1904, **a.g.k.**, 41 Dipnot 97; Burrell, 2004, **a.g.k.**, 182 No.1 Levha 31 Fig. 143; Hill, 1897, **a.g.k.**, 160 No. 111.

²²⁷³Karşılaştırmalı olarak bk. Pick, 1904, **a.g.k.**, 41; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 123; Burrell, 2004, **a.g.k.**, 182.

baktığımızda çok değişik anlamlar çıkarmak mümkündür. Örneğin imparatorun Side'yi ziyareti, kente yapmış olduğu bir yardım veya tanımış olduğu bir ayrıcalık karşısında Side kentinin teşekkürü olarak yorumlanabilir²²⁷⁴. Ancak bu dönemden gelen gerek epigrafik belgeler gerekse de değişik sikke tipleri, Apollon Kutsal Alanı'nın *neokoros* statüsüne bilhassa vurgu yapmaktadır. Bu yüzden imparatoru Apollon ile arka yüzde el sıkışırken gösteren ikonografinin açık bir şekilde imparatorun Apollon Kutsal Alanı'na kabulünü yani imparator ile Apollon arasındaki kült birlikteliğini vurguladığını söyleyebiliriz. Zira daha öncede ifade edildiği gibi Side, imparator kültü için direkt tapınak inşa etmiyor, bunun yerine imparatorlar kentin önde gelen tanrılarının kutsal alanlarında veya tapınaklarında *synnaos* şeklinde kültüsel onurlandırılmaktaydı.

İmparator kültü tesis edilen kentlerde içeriğinde müzikal ve spor ağırlıklı yarışmalar ile gladyatör oyunları ve vahşi hayvan gösterilerinin yer aldığı gösterişli şenlikler düzenlenmekteydi²²⁷⁵. Benzer içeriğe sahip şenlikler Side'de de kutlanmıştır²²⁷⁶. Nasıl ki Oinoanda'da imparator kültü ile ilişkili Demostheneia şenliklerinde Apollon şenliğin merkezinde yer almaktaydı, Apollon da Side'de imparator kültü çerçevesinde kutlanan *agon*larda benzer role sahipti. İmparator kültü rahipleri dört yıllık görevleri sonunda *Pentaeterik Agonlar* düzenlemekle görevliydi. Erken İmparatorluk Dönemi'nden itibaren belgelenen bu bayramlarda sahne gösterileri önemli yer tutmaktaydı. Yazıtlardan öğrendiğimize göre bu sahne oyunları kentte kutlanan *Agon Mystikos* ve *Pythia* gibi *agon*ların önemli bir ayağını oluşturmaktaydı²²⁷⁷. Bu iki *agon* aynı zamanda imparatorlar onuruna kutlanmaktaydı. Örneğin *Pythia Agonu* için yapılmış tainabilir sunak Apollon ve imparatorlara adanmıştı (**Kat. No. 20**). Ayrıca Apollon, Side Tiyatrosu'nda oldukça önemli bir yere sahipti ve tiyatronun sahne binası Apollon'a adanmıştı. Apollon burada güzel sanatların tanrısı *Mousagetes* olarak onurlandırılmıştır²²⁷⁸. Bir diğer önemli nokta ise Apollon onuruna kutlanan *agon*lara imparatorun isminin verilmesidir. Örneğin Side'deki *Pythia*, Apollon ve imparatorlar onuruna kutlanmaktaydı. Aynı şekilde III. Gordianus Dönemi'nde *Agon Phoibeus*'un statüsü yükseltildiğinde *agona* imparatorun ismi verilmiştir. Tüm bunlar Apollon'un

²²⁷⁴Örneğin İmparator III. Gordianus Side'de *Agon Phoibeios*'un statüsünü "imparatorluk *agonu*" derecesine yükseltip, çok sayıda ayrıcalıkla donattığında Side kenti teşekkür ifadesi olarak imparatorun adını *agona* vermiştir (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 87).

²²⁷⁵Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 100.

²²⁷⁶Gladyatör ve vahşi hayvan gösterileri yazıtlar aracılığı ile belgelenmektedir. Bk. Nollé, 2001, **a.g.k.**, 415-419 Yazıt No. 111-112.

²²⁷⁷Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 85-86; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 544.

²²⁷⁸Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 87; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 77

Side’de MS II. ve III. yy’larda neden daha çok önem kazandığı konusunda bize önemli bilgiler sunmaktadır. Söylenebilir ki tanrının Side’de *agon*larla, güzel sanatlarla ve imparator kültü ile olan yakın ilişkisi, kutsal alanına tanınan *neokoros* ayrıcalığı kültünün kentte öneminin artmasında etkili olmuştur.

V. I. V. Kült personeli

Az sayıda epigrafik belge Side’de Apollon kültüne hizmet eden rahipler, bunların görevleri, görev süreleri ve eşlik ettikleri diğer memuriyetler hakkında bilgiler sunmaktadır²²⁷⁹. Bunun dışında Apollon kültüne hizmet eden görevlilerin kültle ilgili yapmış oldukları diğer aktiviteler, örneğin gerçekleştirmekle yükümlü olduğu kurban aktiviteleri, kutsal alandaki düzenlemeler, tanrı onuruna kutlanan bayramlar ve *agon*lardaki görevleri hakkında ise fazla bilgi sahibi değiliz.

Kült memuriyetliğinde birinci sırada Dea Roma ve imparator kültü yer almaktaydı. Özellikle imparator kültü rahipliği (*arkhiereus*) kentte birinci sırada yer almaktaydı. Benzer şekilde Apollon kültüne hizmet eden rahipler, aynı zamanda kentteki imparator kültü ve Dea Roma kültü memuriyetlerini de beraberinde yürütüyorlardı²²⁸⁰. Side’de Apollon ile imparator kültü arasında çok yakın bir ilişki vardı. Apollon onuruna kutlanan *agon*lar aynı zamanda imparator onuruna da kutlanmaktaydı. Bu yüzden Apollon rahiplerinin Dea Roma ve imparator kültü rahipliğini de beraber yürütmeleri şaşırtıcı olmamalıdır.

Kat. No. 15’teki yazıt, kentte Apollon kültüne hizmet eden en eski rahibi ourlandırmaktadır. MS I. yy’da yaşamış olan ve aynı zamanda kentin *demiourgosu* da olan Tiberius Iulius Magnus, yazıttan öğrendiğimize göre *agonothetes*, *gymnasiarkhos*, *arkhiereus* memuriyetlerini birlikte yürütmüştür²²⁸¹. **Kat. No. 15**’deki yazıtta Magnus’un görevleri sıralanırken ilk olarak Dea Roma Kültü memuriyeti, daha sonra kentte almış olduğu diğer görevler ve Apollon kültü rahipliği okunmaktadır. Kentte ele geçen *Demiourgos* yazıtlarının çoğunda öncelikle Dea Roma Kültü ve imparator kültü rahipliği makamı birinci sırada ifade edilmektedir²²⁸². Oinoanda’da ele geçen Demosthenes yazıtında, imparator kültü memuriyetinin kentteki en önemli memuriyet olduğu geçmektedir²²⁸³. Side’de de durum benzer olup kült memuriyetlerinde görevli kişiler için

²²⁷⁹Bu bölümle ilgili olarak ayrıca bk. Athena kısmı **IV. I. V. Kült Personeli**

²²⁸⁰Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 98.

²²⁸¹Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 98; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 367-368 Yazıt No. 75. *Demiourgos*luk yaptığı yıl kesin olarak bilinmemekle birlikte yazıt MS I. yy içerisine tarihlendirilmektedir.

²²⁸²Bk. Nollé, 2001, **a.g.k.**, 357-377 Yazıt No. 70-89 (*Demiourgos* yazıtları).

²²⁸³Wörle, 1988, **a.g.k.**, 101.

en öncelikli görev, Dea Roma ve imparator Kültü memuriyetiydi. **Kat. No. 15**'de onurlandırılan Magnus aynı zamanda dört yılda bir düzenlenen *Pentaeterik Agon*ların *agonothetes*liğini yapmıştır. Beş yılda bir düzenlenen *Pentaeterik Agon*lar, Roma imparator kültü ile ilişkili olarak düzenlenmekteydi. Bu bayramlarda tiyatro gösterileri önemli bir yer tutmaktaydı²²⁸⁴. Tiyatro gösterileri kentte kutlanan *agon Mystikos* ve *Pythia*'nın önemli bir ayağını oluşturmaktaydı. Zira her iki *agon* da imparator kültü ile yakın ilişki içerisindeydi²²⁸⁵.

İmparator kültü rahipleri aynı zamanda Side'de gladyatör oyunları ve vahşi hayvan gösterileri vakfetmişlerdir. Geç imparatorluk Dönemi'nde imparator kültü rahiplerinin görevleri arasında gladyatör ve vahşi hayvan gösterileri düzenleme zorunluluğu vardı²²⁸⁶. Side'de bulunmuş MS III. yy'a tarihlendirilen bir yazıt, imparator kültü rahibi Modesta'nın kült memuriyeti hizmetinde bulunduğu sürede vakfettiği gladyatör oyunlarından bahsetmektedir²²⁸⁷. Kentte ele geçen başka bir yazıt ise muhtemelen imparator kültü rahibi olan Antiokhianos adlı kişinin bu gösterileri düzenlemek için imparatorluk tarafından yetkilendirilmesini ele almaktadır²²⁸⁸. Bu oyunları kente miras olarka bırakan kişi ise **Kat. No. 24**'teki yazıtta da adı geçen Titus Licinnius Mucianus'tu.

Side'de Apollon kültüne hizmet etmiş olup, aynı zamanda Dea Roma ve imparator kültü rahipliği yapmış olan bir başka *demiourgos* **Kat. No. 14**'de geçmektedir. M. Annius Afer adlı kişinin beş yıl boyunca Apollon kültü memuriyetini sürdürdüğünü öğrenmekteyiz. Yazıt, Annius Afer'in Apollon kültü yanında aynı zamanda kentteki Poseidon *Asphaleios* kültünün de rahibi olduğunu belgelemektedir²²⁸⁹. Yazıtta geçen $\text{ἱερεὺς Θεᾶς Ῥώμης καὶ ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν}$ ifadesi, bu kişinin birden fazla imparatorun kültüründe başrahiplik yaptığını göstermektedir²²⁹⁰. M. A. Afer de benzer şekilde görev süresinin bitiminde imparator kültü ile ilişkili olan *Pentaeterik Agon*lar düzenlemiştir.

²²⁸⁴Örneğin eşi ile birlikte imparator kültü rahipliği yapan Zosimion memuriyetinin zirve noktasında tiyatro gösterileri düzenlemiştir. Bk. Nollé, 2001, **a.g.k.**, 541-545 Yazıt No. 226.

²²⁸⁵Nollé, 2001, **a.g.k.**, 544.

²²⁸⁶Nollé, 2001, **a.g.k.**, 418.

²²⁸⁷Bosch, 1951, **a.g.k.**, 50-52 Yazıt No. 2; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 416-419 Yazıt No. 112.

²²⁸⁸Nollé, 2001, **a.g.k.**, 455-456 Yazıt No. 138.

²²⁸⁹Poseidon *Asphaleios* kültü ile ilgili olarak bk. **II. SİDE PANTENUNA GENEL BAKIŞ**

²²⁹⁰Bu ifade kentte birden fazla imparatorun, belki de imparator eşinin, özellikle de arka arkaya yönetime geçen imparatorların kültüsel onurlandırıldığını göstermektedir. Benzer yazıtlar için bk. Nollé, 2001, **a.g.k.**, 373-374 Yazıt No.81, 421 Yazıt No.116.

Kat. No. 16, 17 ve 18'de adı geçen Aurelius Paioninus Tuesianus, kentin önemli bir *agonothetes*i olup Athena ve Apollon onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı* sırasında *themis* statüsünde oyunlar düzenlemiştir²²⁹¹. Yazıtlarda direkt olarak geçmese de bu kişinin kentte Apollon kültünün rahipliğini de yaptığını kabul edebiliriz. Zira A. P. Tuesianus'un finanse ettiği *themis* statüsündeki *agonlar* MS III. yy'da gerçekleşmiş olup Athena ve Apollon onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı* sırasında düzenlenmekteydi. L. Avidius Maximus'un MS II. yy içerisinde finanse ettiği *themis* statüsündeki *agonlar* ise Athena onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı* sırasında düzenlenmekteydi.

Kat. No. 19'da ise kentte Apollon rahipliği memuriyetini 24 yıl boyunca yürütmüş olan Pankhares oğlu Dionysos onurlandırılmaktadır. Rahip Dionysos, Apollon kültü memuriyetini dört yıllık süreler dâhilinde altı kez, toplamda 24 yıl boyunca kesintisiz bir şekilde tamamladıktan sonra Apollon onuruna Side'de *isopythik* karakter taşıyan *Agon Phoibeios*'u kurmuştur²²⁹². Rahip Dionysos'un onurlandırıldığı yazıt, Apollon kültü memuriyetinin süresinin dört yıl olduğunu belgelemesi yönüyle önemlidir. Side'de ele geçmiş başka bir yazıttaysa ismini bilmediğimiz bir Apollon rahibinden daha bahsedilmektedir. Side *teritoryumuna* bağlı Sarnıçbeleni yerleşmesinde bulunmuş olan yazıt, Side kentinin Apollon rahibi için yapmış olduğu onurlandırmayı kaydetmektedir (**Kat. No. 22**).

V. I. VI. Değerlendirme

Apollon kültüne dair epigrafik belgeler genel olarak Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittirler. Roma öncesi döneme ait epigrafik malzeme *teoforik* isimlerle sınırlıdır. Apollon kültünün kentte ne zaman ortaya çıktığını mevcut belgelerle söylemek güç olsa da Roma İmparatorluk Dönemi yazıtları kültün kentin tarihi kadar eski olduğuna işaret etmektedir. Zira yazıtlarda geçen ve tanrının kentteki yerel köklerine işaret eden *patroos*, *sidetes* ve *ktistes* sıfatları Apollon kültünün kent var olduğundan beri mevcut olduğunu göstermektedir. Bu sıfatlardan *ktistes* ve *patroos*, kentin Delphi'den alınan kehanetle kurulmuş olabileceğini düşündürse de bunu kesin olarak söylemek güçtür.

Side'nin Büyük Kolonizasyon sürecinde kurulduğu ile ilgili anlatımlar mevcuttur. Pseudo Skylax, Strabon ve Arrianus kentin bir Kyme kolonisi olduğundan söz etmektedir.

²²⁹¹J. Deininger, Side'de düzenlenen *themis* statüsündeki bayramların Pamphyliya Bölgesi'nde pek görülmeyen Koina Pamphylias Bayramları'nın yerine kutlandığını ifade etmektedir. Bk. Deininger, 1965, **a.g.k.**, 82.

²²⁹²*Agon Phoibeios* ile ilgili bk. **V. I. II. Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar**

Nollé ve Atlan gibi araştırmacılar da aynı kaynaklara dayanarak Side'nin kolonistler tarafından kurulduğunu ve Apollon kültünün de kolonistler tarafından Side'ye getirildiği görüşünü savunmuşlardır. Ancak Side'nin kolonistler tarafından kurulmuş olması tartışmalıdır. Zira hem konuşulan yerel Sidece, hem kent adı, hem de arkeolojik buluntular bunun aksini göstermektedir. Ayrıca koloni kurucu kent Kyme ile Side arasında bilinen herhangi bir kültürel bağ bulunmamaktadır.

Yazıtlar da Apollon'un Side'de yerel bir tanrı olduğuna işaret etmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Apollon'a *Sidetes* isminin verilmesi bu düşüncüyü güçlendirmektedir. Aynı şekilde Perge'de de Apollon yerel köklerine işaret eden *Pamphylaios* ve *Lyrboton* sıfatları ile onurlandırılmıştır. Apollon'a Side'de verilen *patroos* sıfatı da kültünün köklendiği Likya Bölgesi'nde en sık kullanılan sıfatlarından biridir. Gerek *ktistes* gerekse *patroos* sıfatı, tanrının kültünün Kymeli kolonistlerden çok daha eskiye gittiğini göstermektedir.

Side kentinin bilinen en önemli bayramlarından biri olan ve önceleri sadece Athena onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı* MS III. yy'dan itibaren Apollon için de kutlanmıştır (**Kat. No. 8, 9, 10, 16, 17, 18**)²²⁹³. Apollon'un bu bayrama dâhil edilmesiyle tanrı denizlerin ve gemi seyahatinin koruyucusu olarak tapınım görmüştür. Epigrafik ve numismatik belgeler kentte tanrının MS II. ve III. yy'da önemini artırdığını vurgulamaktadır. Apollon'un *Epibaterion Bayramı*'na dâhil edilmesi, onuruna kutlanan *Phoibeios*, *Pythia* gibi *agonlar* ile kentte *patroos* ve *ktistes* olarak onurlandırılması da bu önemi doğrulamaktadır. *Epibaterion Bayramı* sırasında kentte *agonların* düzenlendiği ve bu *agonlarda* müzikal ve bedensel müsabakaların önemli yer tuttuğu bilinmektedir. Zira Apollon güzel sanatların tanrısı olmasının yanında aynı zamanda *agonların* da koruyucu tanrısıydı. Muhtemelen artan *Romanizasyon* ve kentteki *agonistik* coşkunun da etkisi ile Sideliler, ataların tanrısı ve kent kurucu tanrı olarak bildikleri Apollon'u *Epibateriona* dâhil etmişlerdir.

Epibaterion sırasında kentte gerçekleşen *prosesyonda* Athena gibi Apollon da yer almıştır. Athena için yapılan kült aktivitelerinin aynısı Apollon için de gerçekleştirilmiş olmalıdır. *Prosesyon*, her iki tanrı için yapılan kurban töreni ile başlamış ve bu yüzden Athena ve Apollon tapınakları limanın hemen yanında ve yan yana inşa edilmiş olmalıdır.

²²⁹³*Epibaterion Bayramı*, *prosesyon*, kurban törenleri ve kentte kutlanan *agonlarla* ilgili olarak ayrıca bk. Athena bölümü **IV. I. II. Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar**

Kutsal alanda başlayan *prosesyonun* kentteki, tiyatro, *agora*, kent kapısı, *gymnasion* gibi kamu yapılarıyla diğer kutsal alanlara uğradığını varsayabiliriz. Bayram ve gerçekleşen *prosesyonda* sadece Athena ve Apollon değil aynı zamanda kent panteonunda tapınım gören diğer tanrılar ve en önemlisi Roma imparatorları da onurlandırılmıştır.

Kentte Apollon ve imparator onuruna kutlanan *Pythia* sırasında da benzer şekilde kurban, prosesyon ve *agonlar* gerçekleştirilmiştir. Side’de *Pythia Agonu* için yapılmış taşınabilir bir sunak üzerinde prosesyondan bir kesit tasvir edilmiştir. Üst kısmı altınla kaplanmış olan sunağın günümüze sadece alt kısmı ulaşmıştır. Bu sunak, Oionoanda’daki Demosthenes yazıtının da belgelediği üzere, *Pythia Agonu*’nda gerçekleşen *prosesyon* sırasında taşınmaktaydı. Buradan bu sunağın *Pythia* şenlikleri sırasında gerçekleşen kurban törenlerine hizmet ettiği sonucu çıkmaktadır.

Kentte kutlanan bayramlar sırasında gerçekleşen en önemli kült aktivitelerinden biri kurban törenleridir. Kış aylarında kesintiye uğrayan gemi seyahatinin baharın başlaması onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı* hakkında bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Bayram, kentin iki önemli tanrısı Athena ve Apollon onuruna kutlanmaktaydı. Zira Sideliler bu iki tanrıyı gemi seyahatinin ve limanın koruyucuları olarak onurlandırmaktadır. Bu yüzden bayram sırasında ilk kurban töreninin Athena ve Apollon kutsal alanında yapıldığını söyleyebiliriz. Bayram sırasında kutsal alanda gerçekleşen kurban töreninin anlam ve önem yönünden en önemli aktivite olduğunu kabul edebiliriz. Çünkü kurban töreni ile birlikte bayram başlamış oluyordu.

Nymphaion kabartmasında Athena’nın karşısında yer alan figürün kötü durumda koruna gelmesi tanımlama yapmayı zorlaştırırsa da, figürün Apollon olabileceği kuvvetle muhtemeldir (**Kat. No. 132**). Kabartmada *Epibaterion Bayramı* sırasında Athena ve Apollon tasvir edilmiş olmalıdır. Zira kabartma, *Epibaterion*’a Apollon’un da dâhil edildiği MS III. yy başlarına, Severuslar Dönemi’ne aittir. Severuslar Dönemi Side sikkelerinde, Athena ve Apollon’u bir sunağın üzerinde el sıkışırken gösteren tasvirler oldukça yaygındır (**Kat. No. 68**). *Nymphaion* kabartmasında gerçekten de Athena’nın karşısında yer alan figür Apollon ise, *Epibaterion Bayramı* sırasında her iki tanrı onuruna ortak bir kurban töreninin gerçekleştirildiği söylenebilir.

Bir diğer kurban aktivitesi ise Nollé’nin de ifade ettiği limanda yapılan kurban töreni olmalıdır. *Prosesyonun* uğradığı limanda Athena ve Apollon’un imgelerinin

gemiye bindirilmesinden önce de muhtemelen başka bir kurban töreni gerçekleşmekteydi. Aynı şekilde *prosesyon* sırasında halka açık yapılarda da kurban sunuların kesindir. Ancak bunların sayısı ve düzeni hakkında herhangi bir bilgi sahibi değiliz. Kurban aktiviteleri içerisinde aynı zamanda imparator kültü ile ilişkili sunularda önemli rol oynamaktaydı. Bu tarz kurban törenleri imparator kültü rahipleri tarafından gerçekleştirilmekteydi. Roma İmparatorluk Dönemi'nde *Arkhiereus*ların en önemli görevlerinden biri bayramlarda imparatorlara ve kent tanrılarına kurban sunmaktır. Apollon, Side'de imparatorların koruyucu tanrısıydı ve kutsal alanı bir *neokoros* kült yeri idi. Bu yüzden imparator kültü bağlamında da Apollon için çeşitli kurban sunularının gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz.

Bir diğer önemli nokta ise kentte çok sayıda tanrıya adanmış yazılı ve yazısız küçük adak sunaklar ele geçmiş olmasına karşın Apollon ile ilgili bugüne kadar herhangi bir adak sunusu ele geçmemiştir. Ancak Apollon'un sikkeler üzerinde çok sık önünde sunak ile betimlenmesi (**Kat. No. 45-49, 100, 102**), Yunan panteonunda en sık kurban töreninde tasvir edilen Apollon'un, duaları ve adakları kabul eden, insanlara yardım eden karakterine işaret etmektedir. Zira Side Apollonu'nun en önemli atribütü olan *phiale* kurban törenlerinde sunu kabı olarak kullanılmaktadır.

Apollon ile ilgili kurban aktivitelerinden bir diğeri ise MS III. yy içerisinde Side'nin yapmış olduğu *homonoia* birliktelikleri ile ilişkili kurban törenleriydi. Bu sunularla ilgili olarak herhangi epigrafik veya arkeolojik materyal bilinmemektedir. *Homonoia* anlaşmalarında iki kent arasında ortak bir kurban ve ayrıca yemin kurbanı gerçekleştirilmekteydi. Apollon da Side'nin *homonoia* anlaşmalarında kenti temsil eden tanrı olduğuna göre, söz konusu kurban sunularının veya adakların Apollon kutsal alanına da yapılmış olabileceğini kabul edebiliriz. Örneğin Side ile Perge kenti arasında gerçekleşen *homonoia* dolayısıyla, üzerinde her iki kentin tanrıçalarının adı yazan bu tarz bir sunak kentte ele geçmiştir (**Kat. No. 11**).

Epigrafik belgeler aracılığı ile Side'de Apollon onuruna çok sayıda *agonun* kutlandığını öğrenmekteyiz²²⁹⁴. Apollon onuruna kutlanan *agonlar* yazıtların da belgelediği üzere Roma İmparatorluk Dönemi'nde gerçekleştirilenlerdir. Roma öncesi dönemde de kentte *agonların* kutlandığı kesindir. Ancak Klasik ve Helenistik

²²⁹⁴ Kentte kutlanan *agonlar*la ilgili olarak ayrıca bk. Athena bölümü **IV. I. II. Bayramlar: Prosesyon, Kurban törenleri, Agonlar**.

Dönemlerde kentte kutlanan *agon*larla ilgili herhangi bir epigrafik veya arkeolojik malzeme bugün için bilinmemektedir. Kentte kutlanan *agon*ları vakfedenler genellikle üst tabakadan zengin kişilerdi. Bu oyunlar kentte kutlanan bayramlar ve ayrıca Roma imparatorları ile sıkı bağlantılıydı. Genellikle üç ya da dört yılda bir düzenlenmekteydiler. Kentte kutlanan *agon*lar içerik yönünden Klasik Dönem Yunan Dünyası'ndaki oyunlara kadar geri gitmekteydi. Örneğin *Olympia* ve *Pythia Agonları* gibi. Bununla birlikte bu *agon*ların düzenlenmesi ise direkt olarak Roma imparatorlarının vermiş olduğu izinlere bağlıydı. Kentin en önemli bayramı olan *Epibaterion* sırasında *themis* statüsünde *agon*lar düzenlenmekteydi. Bu *agon*lar önceleri sadece Athena ile ilişkiliydi ve sadece Sidelilere açık *agon*lardı. Ancak daha sonra Apollon'un *Epibaterion*'a eklenmesi ile söz konusu *agon*lar tüm Pamphylia Bölgesi'ni kapsamıştır. Epigrafik belgeler kentte direkt olarak Apollon onuruna kutlanan *agon*ları kaydetmektedir. Bunun dışında ayrıca imparator kültü ile ilişkili *agon*lar vardı. Bunlar ise daha çok imparator kültü rahipleri tarafından görev sürelerinin sonunda düzenlenmekteydi. Ancak Apollon'un gerek güzel sanatlarla gerekse de *agon*larla ilişkili yönü, tanrıyı kentte kutlanan tüm *agon*ların merkezine yerleştirmektedir. Çünkü Side'de kutlanan *agon*larda hem müzikal hem de bendesel müsabakalar önemli yer tutmaktaydı.

Erken İmparatorluk Dönemi'nde kentte hangi *agon*ların düzenlendiği bilinmemektedir. *Epibaterion* kentin tek ve en önemi bayramı olduğuna göre, bayram sırasında tanrılar onuruna *agon*ların kutlandığı kesindir. Bununla birlikte bu *agon*lar muhtemelen sadece Side kentine özel *agon*lardır. Örneğin MS I. yy sonu II. yy başlarına tarihlendirilen ve L. Avidius Maximus'un *Epibaterion* bayramı için vakfettiği *Andronikiane themisi* sadece Sidelilere açık bir *agonda* (**Kat. No. 6-7**). Bu dönemde *Epibaterion* için Apollon ismi geçmemektedir. Ancak müzikal ve spor ağırlıklı yarışmaların *agon*larda en sevilen aktiviteler olduğu ve ayrıca Apollon imparator kültü ilişkisi de dikkate alınacak olunursa tanrının bu *agon*larada onurlandırıldığını söyleyebiliriz.

Yazıtlar aynı zamanda MS I. yy içerisinde imparator kültü ile ilişkili *Pentaeterik Agon*ların düzenlendiğini belgelemektedir (**Kat. No. 15**). Bu *agon*lara Apollon'un dahil edilip edilmediği kesin değildir. Ancak yazıtlarla belgelenen bazı imparator kültü rahiplerinin (**Kat. No. 14 ve 15**) Apollon kültü rahipliğini de yürütmeleri *Pentaeterik Agon*ların Apollon onurunu da kutlanmış olabileceğini göstermektedir. Aynı şekilde

imparator kültü rahiplerinin gerçekleştirdiği *Thymelai* adı verilen sahne oyunlarında müzikal oyunların önemli yer tutması, bu oyunların sergilendiği Side Tiyatrosu'nun sahne binasında Apollon'un *Mousagetes* olarak oynadığı önemli rol, Apollon'un da bu *agon*lara dahil edilmiş olabileceğini göstermektedir.

Andronikiane Themisi ve *Pentaeterik Agonlar* Side'de belgelenen en erken tarihli *agon*lardı. MS II. yy'da ise kentte kutlanan *agon*ların sayısında artış dikkati çekmektedir. Hadrianus tarafından Anadolu'da birçok kente bağışlanmış olan *Agon Mystikos*'un, Side'de de kutlandığını öğrenmekteyiz. *Agon Mystikos*, Dionysos, Demeter ve ayrıca imparator Hadrianus onuruna kutlanmıştır. Epigrafik belgeler Side'de kutlanan *Agon Mystikos*'un içeriğinde sahne gösterileri ve müzikal yarışmaların ağırlıklı olduğunu ortaya koymaktadır. Zira yazıtlar aracılığı ile Side'de Dionysos sahne sanatçıların ve müzisyenlerin kurmuş olduğu derneğin varlığı, kentte gösteri ve müzikal içerikli yarışmaların düzenlendiğini göstermektedir. Ayrıca kentte sahne sanatçıların düzenlediği *Thymelia* olarak adlandırılan sahne oyunları vardı. MS 180 yıllarına tarihlendirilen bir yazıt ise *Agon Mystikos*'un, *kutsal*, *ekümenik* ve *eis elastik* statüde olduğunu belgelemektedir. Nümismatik belgelerden yola çıkan Nollé ise *agon*un sanatçıların ve müzisyenlerin koruyucu tanrısı olan Dionysos'un dışında ayrıca mistik bir kült olan Demeter onuruna da kutlandığını tespit etmiştir. Kuşkusuz Side Tiyatrosu *Agon Mystikos*'ta önemli rol oynamaktaydı. Zira tiyatro binası, kentte kutlanan *agon*larda gerçekleşen sahne oyunları için en önemli yerdi. Ancak Side Tiyatrosu'nun *scaenae frons*unun *sokel* frizinde tanrı Dionysos'un hayatının kronolojik olarak tasvir edilmesi *Agon Mystikos* ile ilişkili olmalıdır. Bununla birlikte güzel sanatların tanrısı olan Apollon'un Side Tiyatrosu'nun sahne binasında *musagetes* olarak onurlandırılması ve imparator kültü ile yakın ilişkisi, Dionysos, Demeter ve imparator onuruna kutlanan *Agon Mystikos*'a Apollon'un da dâhil edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Epigrafik belgeler Severuslar Dönemi (MS 190) başları gibi Side'de *themis* statüsünde başka *agon*ların vakfedildiğini göstermektedir. Bu *agon*lar A. P. Touesianus tarafından *Epibaterion Bayramı* için vakfedilmiş olup muhtemelen L. A. Maximus'un vakfettiği *agon*ların yerini almıştır. Bu *agon*lar için dikkati çeken en önemli nokta ise *Epibaterion Bayramı*'na Apollon isminin dâhil edilmesidir. Aynı zamanda Touesianus'un finanse ettiği *agon*, önceki *agon*un aksine tüm Pamphylia Bölgesi'ni kapsamaktadır. Yazıtlardan *agon*un içeriğinde boks, güreş ve pankration gibi spor

müsabakalarının yanında ayrıca müzikal yarışmalarında önemli yer tuttuğunu öğrenmekteyiz.

Agon Phoibeios, Side’de direkt Apollon onuruna kutlanan bir *agonda*. Yazıtlardan öğrendiğimize göre *agon*un kurucusu kentte Apollon rahipliğini de yürüten Pankhares oğlu Dionysios’tur. Bu *agon* ilk düzenlendiğinde muhtemelen yerel olup, Pamphylia Bölgesi kentlerinden ziyaretçilere açıktı. Ancak yazıtlar Dionysios’un Delphi nezdinde yapmış olduğu girişimler sonucunda *agon*un statüsünün yükseltildiğini ve *isopythik* olduğunu belgelemektedir (**Kat No. 19**). Yazıtta *agon*un *isopythik* olarak adlandırılması, içerik yönünden Delphi’de kutlanan *Pythia* ile aynı olduğunu ve tüm ziyaretçilere açık olduğunu göstermektedir.

Kentte Apollon onuruna kutlanan en önemli *agon Pythiadır*. Antik dünyadaki dört önemli panhellenik *agondan* biri olan *Pythia*, daha önceden kentte kurulmuş olan *Agon Phoibeios*’un yerini almıştır. Bu durum İmparatorluk Dönemi’nde *agon*ların adlarında değişikliğe gidildiğini belgelemektedir. Epigrafik belgelerde *Agon Apollonios Gordianeios Antoninios* olarak adlandırılan bu *agon*, arkeolojik (**Kat. No. 139**) ve mümismatik buluntuların işaret ettiği üzere kentte *Pythia* olarak adlandırılmaktaydı. Epigrafik belgeler *Pythianın* ilk olarak imparator III. Gordianus Dönemi’nde, MS 243 yılında Kasai kenti vatandaşı M. Aurelius Obrimianus Konon adlı kişi tarafından düzenlendiğini göstermektedir (**Kat. No. 26**). Yazıtta bu kişinin Side’de *demiourgosluk*, *gymnasiarkhosluk* ve *agonotheteslik* görevlerini yürüttüğü yazmaktadır. *Agona* imparatorun isminin eklenmesi, *Pythianın* Apollon’un yanında aynı zamanda imparator onuruna da kutlandığını göstermektedir. Zira imparator *agona* çok sayıda ayrıcalık tanımış ve muhtemelen düzenlenmesi için maddi yardımda bulunmuştur. MS 251 yılında *Pythianın* 3. kez düzenlenmesi onuruna kentin önde gelen aile üyeleri tarafından altınla kaplanmış bir sunak adanmıştır (**Kat. No. 20**). Sunak üzerindeki yazıttan III. Gordianus’un adının *agondan* silindiğini öğrenmekteyiz.

Epigrafik belgeler aracılığı ile Side’de kutlanan *Pythia Agonu*’na verilen ayrıcalıklar hakkında önemli bilgiler edinmekteyiz. Kentte ilk kutlandığında *Pythia*, kutsal, *isopythik*, *ekümenik*, *ekekheirik* ve *eiselastik* statüde bir *agonda*. Bu ayrıcalıkları MS 251 yılında üçüncü kez kutlandığında da muhafaza etmiştir. *Pythianın isopythik* statüde olması, içerik yönünden oyunların ana merkezi olan Delphi’deki *Pythiaya* bağlı olduğunu göstermektedir. *Pythianın* içeriğinde müzikal ve bedensel müsabakalar önemli

yer tutmaktaydı. *Pythianın* üçüncü kez düzenlenmesi onuruna adanmış sunak üzerindeki betimlemeler, tiyatro gösterileri, müzik ve atlı yarışmaların Side’de kutlanan *Pythia*’da önemli yer tuttuğunu belgelemektedir (**Kat. No. 20, 139**).

Kentte kutlanan bir diğer *agon* ise sadece nümismatik belgeler aracılığı ile adını öğrendiğimiz *Olympia*’dır. Nümismatik buluntular İmparator Gallienus Dönemi’nden (MS 253-268) gelse de bu *agonun* kentte ilk olarak ne zaman kutlanmaya başlandığı belirsizdir. *Olympia*, antik dönemde Zeus onuruna kutlanan *panhellenik* bir festivaldi. Ancak *Pythia Agonu* ile ilgili yazıtlarda, *Olympia Agonunda* yarışmalardan ve asayişten sorumlu *Alytarkhes* memuriyetinin geçmesi, bu *agonun Pythia* ile birlikte düzenlenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Kentte ele geçen epigrafik malzemeler aracılığı ile belgelenen *epithetonlar*, Apollon’un kült karakteri hakkında en önemli kaynakları oluşturmaktadır. Roma İmparatorluk Dönemi’nden gelen yazıtlarda tanrı θεὸς πάτριος ve θεὸς πατρῷος κτίστης sıfatları ile onurlandırılmaktadır (**Kat. No. 4, 13, 15, 19, 20, 21, 22**). θεὸς πάτριος, Apollon’un kentte ataların tanrısı, aileleri ve aile üyelerini koruyan, onları savunan tanrı olarak tapınım gördüğünü; θεὸς πατρῷος κτίστης ise Apollon’un Side kentinin tanrısallık kurucusu olduğunu, kültünün kentin kuruluşuna kadar geri gittiğini göstermektedir. Apollon’un antik dünyada en yaygın olan kült sıfatlarından biri olan κτίστης, anlam olarak *arkhegetes epithetonu* ile çok yakındır. Söz konusu sıfat Apollon’un Side’nin *arkheget* tanrısı olduğunu göstermektedir. Apollon’un ataların tanrısı ve kent kurucu olarak onurlandırıldığı yazıtların biri (**Kat. No. 15**) dışında çoğu MS III. yy’dan gelmektedir. Bu yüzyıl bilhassa Side’de Apollon’un önem kazandığı bir dönemdir. İmparatorluk Dönemi öncesinden gelen yazıtlarda tanrının kült karakteri hakkında bilgi verecek herhangi bir *epitheton* bugün için bilinmemektedir.

Bu *epithetonların* dışında ayrıca sikkeler üzerinde karşılaşılan, ancak epigrafik belgelerde bugüne kadar henüz rastlamadığımız Σιδήτης ismi vardır²²⁹⁵. Bu isimlendirme Apollon’un yerel köklerine işaret etmesinin yanında ayrıca κτίστης *epithetonunda* olduğu gibi tanrının kültünün kentin kuruluşu kadar eski olduğuna işaret etmektedir. Bunun dışında Apollon’un kült karakterini yansıtan ayrıca sikkeler²²⁹⁶ ve

²²⁹⁵Bk. **Tip III. III. Apollon Sidetes**

²²⁹⁶Bk. **V. II. II. Side sikkeleri üzerinde görülen Apollon tipleri**

heykeltraşlık²²⁹⁷ eserler aracılığı ile bilgi sahibi olduğumuz biçimsel adlandırmalar vardır. Örneğin sikkeler üzerinde görülen *kitharados*, *mousagetes*, *pythios*, *theos propylaïos* gibi biçimsel adlandırmalar tanrının kentteki kült karakteri hakkında önemli bilgiler sumaktadır.

Epigrafik belgeler Apollon ile ilgili *epitheton*ların yanında ayrıca Apollon isminden ve kült sıfatlarından türetilmiş değişik *teoforik* ve *antromorfik* isimleri kaydetmektedir. 'Απολλόδορος, 'Απολλώνιος gibi *teoforik* isimlerin yanında tanrının sağlıkla ilişkili kült karakterini yansıtan Παίον'dan türetilmiş *antromorfik* isimler karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında Πυθίον ve Πυθόνιος gibi başka *antromorfik* isimler de tanrının kültünün Side'deki önemini vurgulaması açısından önemlidir.

Side'de imparator kültü oldukça önemli bir rol oynamaktaydı. Yazıtlar Apollon'un bir *neokoros* tanrısı olduğunu belgelemektedir. Apollon Tapınağı'na I. Valerianus – Gallienus ortak yönetiminde *neokoros* statüsü verilmiştir (**Kat. No. 4**). Apollon Tapınağı'na verilen bu ayrıcalık epigrafik belgelerin yanında ayrıca sikkeler üzerinde de iyi takip edilmektedir (**Kat. No. 94, 122**). Sikkeler üzerinde görülen 'Απόλλωνος Σιδήτου νεωκόρου lejantının da belgelediği üzere, Roma imparatorları, Apollon Tapınağı'nda *synnaos* şeklinde onurlandırılmıştır. Bu da Side Apollonu'nun imparatorun tapınak bekçisi olduğunu göstermektedir. Epigrafik buluntularla belgelenen İmparator kültü rahipleri (ἀρχιερεὺς) ve imparator kültü ile ilişkili *Pentaeterik Agonlar* Roma imparator kültünün Side'de, Erken İmparatorluk Dönemi'nden itibaren var olduğunu göstermektedir. Apollon kutsal alanı *neokoros* ayrıcalığını I. Valerianus – Gallienus ortak yönetiminde elde ettiğine göre, kentte bu tarihten önce gerçekleşen İmparator kültü ile ilişkili aktivitelerin *neokoros* bağlamında yapılmadığını göstermektedir. Side bu ayrıcalığı elde eder etmez, NEOKOROS unvanını hem yazıtlar hem sikkeler üzerinde kullanmaya başlamıştır. Ancak başta Augustus olmak üzere çok sayıda imparatorun koruyucu tanrısı olan Apollon'un kentteki kutsal alanında imparator kültü ile ilişkili düzenlemelerin Erken İmparatorluk Dönemi'nden itibaren yapıldığını söyleyebiliriz. İmparator kültü ile ilişkili *agon*larda sahne gösterilerinin önemli bir yer tutması da Side'de Apollon ile imparator kültü ilişkisini göstermesi açısından önemlidir. Zira Apollon, Side Tiyatrosu'nun sahne binasında güzel sanatların tanrısı, *Mousagetes*

²²⁹⁷Bk. V. III. Heykeltraşlık Eserler

olarak onurlandırılmıştır. Aynı şekilde kentte Apollon onuruna kutlanan *agon*ların imparator onuruna da kutlanıyor olması Apollon'un imparator kültüründe oldukça önemli rol oynadığını belgelemektedir.

Epigrafik belgeler aynı zamanda Side'de Apollon kültürüne hizmet eden kült personeli hakkında önemli bilgiler kaydetmektedir. Yazıtlar, kentte Apollon kültürünün geniş ve organize bir şekilde gerçekleştirildiğini belgelemektedir. Apollon kültürüne hizmet eden rahiplerin bu görevde uzun yıllar hizmet etmesi, Apollon kültürünün kent için önemini göstermektedir. Kült görevlileri genelde kentin üst tabakasından kişiler olup Apollon kültürünün yanında çok sayıda değişik kült memuriyetlerine de hizmet etmekteydiler. Bunlar arasında Dea Roma ve imparator kültü rahipliği ilk sırada yer almaktaydı.

Yazıtlar aracılığı ile bazı Apollon rahiplerinin isimlerini öğrenmekteyiz. Örneğin Tiberius Iulius Magnus kentte bilinen en eski Apollon rahibi olup, Dea Roma rahipliği, *demiourgos*, *agonothetes*, *gymnasiarkhos*, *arkhiereus* gibi birçok memuriyete eşlik etmiştir (**Kat. No. 15**). Bu kişinin görevleri arasında *Pentaeterik Agonlar* önemli yer tutmaktaydı. Bir başka yazıtta uzun yıllar boyunca Side'de benzer memuriyetlere eşlik etmiş M. Annius Afer adlı bir diğer Apollon rahibini onurlandırmaktadır (**Kat. No. 14**). Epigrafik belgeler Apollon kültüründe rahiplik süresinin dört yıl olduğunu belgelemektedir. Apollon rahipliğini altı kez, toplamda 24 yıl süreyle yapmış olan Pankhares oğlu Dionysios yazıtlar aracılığı ile belgelenmektedir (**Kat. No. 19**). Bu kişi görev süresinin sonunda Side'ye, *isopythik* karakter taşıyan *Agon Phoibeios*'u vakfetmiştir. Bir başka Apollon rahibi ise çok sayıda yazıtta adı geçen, *Epibaterion Bayramı* sırasında kentte gerçekleşen *themis* statüsündeki oyunları finanse eden Aurelius Paioninus Tuesianus'tur (**Kat. No. 16, 17, 18**). Bu kişinin *agonothetes*liğini yapmış olduğu *themis* statüsündeki oyunlar, kentte *agonistik* coşkunun zirve yaptığı, Apollon'un daha çok ön plana çıktığı MS III. yy'da gerçekleşmiştir. Bu yüzden Tuesianus'un Apollon kültürüne hizmet ettiğini varsayabiliriz. Kentte yazıtlarla belgelenen gladyatör oyunları ve vahşi hayvan gösterileri ise imparator kültü rahiplerinin görev sorumluluklarındandı. Genel olarak bakıldığında epigrafik belgeler Apollon rahiplerinin görev süresi, yürütmüş oldukları diğer memuriyetler ve memuriyet sürelerinin sonunda vakfettikleri oyunlar ve şenlikler hakkında kısmen bilgi sunmaktadır. Ancak kült görevlilerinin kutsal alanda icra ettikleri kültürel eylemler, kurban törenleri, bayramlar ve *agonlardaki* görev sorumlulukları ve diğer aktiviteler hakkında ise herhangi bir bilgi sahibi değiliz.

V. II. Nümismatik Belgeler

Bugüne kadar ele geçmiş ve kataloglarda yayınlanmış Side sikkeleri üzerinde Apollon, çok çeşitli tiplerde ve değişik ikonografilerde karşımıza çıkmaktadır. MÖ V. yy'dan başlayıp kentin sikke basımlarının son bulduğu döneme kadar gözlemlenen Apollon tipleri, Athena'da olduğu gibi tanrının kent için taşıdığı anlamı ve önemi yansıtmaktadır.

V. II. I. Side sikkeleri üzerinde Apollon ile ilgili semboller ve atribütler

Apollon ikonografisinde karşılaşılan çok sayıda atribüt ve sembol Apollon kültü ve karakteri hakkında önemli bilgiler vermektedir²²⁹⁸. Bu atribütler ve semboller Apollon tipleri ile birlikte zengin bir ikonografik çeşitlilik göstermektedir. Özellikle sikke betimlemeleri, Apollon ikonografisinde ve kültüründe önemli rol oynayan atribütleri ve sembollerini göstermesi açısından önemlidir²²⁹⁹.

Sikkeler üzerinde görülen ve Apollon ile ilişkilendirilen en erken sembollerden biri yunus balığıdır. Ön yüzlerde nar ile²³⁰⁰ (**Kat. No. 30**), bazen çift, karşılıklı yüzerken²³⁰¹ (**Kat. No. 29**); arka yüzlerde çift, karşılıklı yüzerken²³⁰², bazen de insan gözü²³⁰³ (**Kat. No. 28**) ile birlikte verilmiş yunus balığı, Apollon *Delphinios* kültü ile ilişkiye götürülmektedir²³⁰⁴. Yunus balığı, Apollon'un kutsal hayvanı olup, tanrı çok sık yunus biçimlendirmesiyle gözükmektedir²³⁰⁵. Homerik Hymnoslar'da Apollon'un yunus görünümünde gemilere atladığı geçmektedir²³⁰⁶. Apollon, kent kurucu tanrı *Delphinios* olarak birçok yerde onurlandırılmaktadır²³⁰⁷. Aynı zamanda deniz ile ilgili tanrıların

²²⁹⁸ Apollon kültü ile ilgili atribüt ve semboller için bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 109-111; Roscher, *Lexikon*, s. v. "Apollon", 443-444. Bununla birlikte ikonik olmayan, Apollon'u simgeleyen semboller de vardır. Bk. Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 188-189.

²²⁹⁹ Side sikkeleri üzerinde görülen Apollon sembollerini ile ilgili olarak bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 5-54.

²³⁰⁰ Bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 63-64 No.1-7 Lev. I.

²³⁰¹ Oldukça nadir karşılaşılan ve Atlan tarafından Büyük İskender Dönemi'ne (MÖ 333-325) tarihlendirilen *tetrol*ün ön yüzünde karşılıklı yüzen yunus balıkları arka yüzde ise nar betimlenmiştir. Bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 37.

²³⁰² Atlan, 1967, **a.g.k.**, 2-3, 63 No.1 Lev. I.

²³⁰³ Atlan tarafından insan gözü olarak yorumlanan tasvir Side sikkeleri üzerinde çok nadir karşımıza çıkmaktadır. Bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 63 No. 2 Lev. I.

²³⁰⁴ Atlan, 1967, **a.g.k.**, 6.

²³⁰⁵ Kerényi, 1951, **a.g.k.**, 118.

²³⁰⁶ *Homerik Hymn.*, IIIb. 400.

²³⁰⁷ Apollon *Delphinios*, kent kurucu tanrı olarak çok sayıda kentte onurlandırılmıştır. Bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 47-48; O. Jessen (1901). *Delphinios. RE*, (IV/2), s. 2513-2514; Roscher, *Lexikon*, s. v. "Apollon", 429. En güzel örnek İonia bölgesindeki Milet kentidir. Apollon *Delphinios* Milet kentinin kurucusu ve koruyucusu olarak onurlandırılmaktadır. Gene olarak bk. Herda, 2005, **a.g.k.**, 286-290; Herda, 2008, **a.g.k.**, 14-18.

atribütü olan yunus balığı, özellikle liman kentlerinde deniz seyahatinin koruyucu tanrılarını sembolize etmektedir²³⁰⁸.

Side’de Apollon *Ddelphinios* kültüne işaret eden kaynaklar bilinmemektedir²³⁰⁹. Nollé, erken dönem sikkeleri üzerinde görülen yunus balığı sembolü ile Apollon’un anlaşılması gerektiğini ve tanrının Side’de MÖ V. yy’dan itibaren gemilerin ve limanın koruyucu tanrısı olarak onurlandırıldığının düşünülmesi gerektiğini belirtir²³¹⁰. Bununla birlikte kentte Apollon onuruna da kutlanan *Epibaterion Bayramı*, tanrının Side kentinde deniz ile olan ilişkisini göstermesi açısından önemlidir.

Apollon kültü ile yakın ilişkide olan defne bitkisi, tanrının Side sikkeleri üzerinde görülen en önemli atribütüdür (**Kat. No. 45 - 47**)²³¹¹. Defne bitkisi, arındırıcı ve hastalıklardan koruyucu özelliği nedeniyle Apollon kültüründe önemli bir yer tutmaktadır²³¹². Defne dalı, arınma ve kehanet tanrısı Apollon *Daphnephoros*’un karakteristik sembolüdür²³¹³. Aynı zamanda Apollon kültünün bulunduğu yerlerde tanrının kehanet yönüne işaret etmektedir²³¹⁴. Özellikle Apollon’un en önemli kehanet merkezi olan Delphi’de, kült rahipleri kehanette bulunurken defneyapraklarını çiğneyerek kendilerinden geçer ve kehanette bulunurlardı²³¹⁵.

Erken sikkeler üzerinde Apollon başlarında defne yapraklarından yapılmış çelenk görülmektedir. Özellikle uzun defne dalı, Apollon Sidetes olarak tanımlanan tipin en önemli belirticidir (**Kat. No. 48-49, 95-96**). Defne, aynı zamanda Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde Apollon Sidetes’in yanında ağaç şeklinde de karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 93**).

²³⁰⁸Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 47; M. Wellman (1901). Yunus. RE IV. 2, s. 2507; Jessen, 1901, **a.g.k.**, 2513. Apollon göçmen tanrı olarak deniz üzerinde yunus balığı şeklinde hareket eder (Wilamowitz-Möllendorf, 1903, **a.g.k.**, 587).

²³⁰⁹Atlan, 1967, **a.g.k.**, 3 Dipnot 36. Yunus balığı Apollon dışında da çok sayıda tanrının sembolüdür (P. Preston (1997). *Metzler Lexikon antiker Bildmotive*. (Çev. ve Ed: S. Bogutovac – K. Brodersen). Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler, s. 33).

²³¹⁰Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 113.

²³¹¹Defne bitkisi sadece apollon kültüründe değil; aynı zamanda Dionysos kültüründe de önemli bir yere sahiptir. A. Steier (1927). Lorbeer. RE, (XIII. 2), s. 1440.

²³¹²Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 110; Steier, 1927, **a.g.k.**, 1439-1440; Roscher, *Lexikon*, s. v. “Apollon”, 444; Link, 2002, **a.g.k.**, 537; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 320; L. Çavaş, O. Gülbay ve A. Ersoy (2008). Biyokimyasal Açıdan Apollon’un Simgesi Defne. *Arkeoloji Dergisi*, XII, s. 41-43. Mitoloji’de Apollon ile defne bitkisinin ilişkisi, Ovidius’un eserinde anlatılmaktadır (Ovidius, *Metamorphosen*, I, 452-565). Defne bitkisi çelenk şeklinde sadece Apollon’un değil aynı zamanda şairlerin ve zafer kazananların da atribütüdür (Preston, 1997, **a.g.k.**, 101).

²³¹³Steier, 1927, **a.g.k.**, 1440; Ley, 1996, **a.g.k.**, 869.

²³¹⁴Çavaş, Gülbay ve Ersoy, 2008, **a.g.k.**, 43.

²³¹⁵Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 65; Roscher, *Lexikon*, s.3381; Maranti, 2000, **a.g.k.**, 29.

Tanrının erken dönem ikonografisinde görülen bir başka atribüt ise yaydır. Yay ve ok, anlam olarak Apollon'un kurtarıcı ve cezalandırıcı yönünü yansıtan, Apollon'u ölüm getiren tanrı olarak gösteren atribütlerdir²³¹⁶. Yay, genellikle tanrı tarafından sol elinde taşınır. Aynı zamanda Atlan tarafından MÖ 380-370 arası döneme tarihlendirilen gümüş *stater*lerin arka yüzlerindeki giyimli Apollon tipinde de tanrı sırtında sadaklık taşımaktadır²³¹⁷.

Side'nin MÖ IV. yy'ın başlarına tarihlendirilen sikkeleri üzerinde Apollon sırtında sadaklık ile betimlenmiştir (**Kat. No. 49**). Benzer şekilde Side Tiyatrosu'nun sahne binasının kaset kabartmalarında Apollon iki önemli atribütü sadaklık ve yay ile betimlenmiştir (**Kat. No. 137**).

Apollon ile ilişkilendirilen sembollerden bir diğeri ise kargadır. MÖ V. yy başlarına tarihlendirilen sikkelerin arka yüzlerinde görülen karga, Apollon ile ilişkilendirilmektedir (**Kat. No. 27**). Karga aynı zamanda Side'nin MÖ IV. yy içerisinde darp ettiği sikkelerin arka yüzlerindeki Apollon ikonografisinde görülmektedir (**Kat. No. 45-48**)²³¹⁸. Apollon'un kutsal hayvanlarından biri olan karga, mantığı ve kehaneti sembolize etmektedir²³¹⁹. Aynı zamanda göçmenlerin tanrısı Apollon'un sembolüdür²³²⁰. Karga, tanrının kehanetle olan ilişkisine işaret ediyor olsa da, Side kentinde Apollon'un kehanet tanrısı olduğunu ileri sürmek için yeterli değildir²³²¹.

Side sikkeleri üzerinde, Apollon ikonografisinde görülen bir diğer atribüt ise tanrının genellikle sağ elinde taşımış olduğu sunu kabıdır. Bu sunu kabı, genellikle *phiale*, *patera* veya *omphalos* olarak tanımlanmaktadır²³²². Aynı zamanda bir taş olan *omphalos*,

²³¹⁶Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 17; Preston, 1997, **a.g.k.**, 28; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 320; P. Schollmeyer (2012). Einführung in die antike Ikonographie. Darmstadt: WBG, s.29.

²³¹⁷Bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, Lev. V No. 117-120, Lev. VI No. 127-132.

²³¹⁸Bu dönem içerisinde stater ve tetraoboller üzerinde Apollon'un arkasında görülmektedir. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 54.

²³¹⁹Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 111; Roscher, *Lexikon*, s. v. "Apollon", 444; Preston, 1997, **a.g.k.**, 215; C. Hünemörder (2001). Rabe, *DNP*, (10), s.743. Sparta'da bulunmuş olan ve Apollon ile Artemis'in betimlendiği bir kabartmada omphalos taşının etrafında kargalar betimlenmiştir (Maas,1997, **a.g.k.**, 2 Res.1).

²³²⁰Wilamowitz-Möllendorf, 1903, **a.g.k.**, 578. Apollon karga şeklinde yerleşimler üzerinde gezerek insanlara yeni iskan yerleri gösterir, kendine ise yeni kült merkezleri arardı.

²³²¹Kehanet tanrısı olan Apollon'un en önemli kehanet merkezi Delphi kenti idi. Kıta Yunanistan'daki diğer önemli kehanet merkezleri, Abai, Theben, Ptoion, Tegyra, Delos, Argos, Pagasai, Korope kentleriydi. Anadolu'da ise en önemli kehanet merkezi Didyma'ydı. Kyaneai, Kalchedon, Chryse, Gryneion, Aigai, Smyrna, Klaros, Patara ve Seleukia diğer önemli kehanet merkezleriydi (V. Rosenberger (2001). *Griechische Orakel. Eine Kulturgeschichte*. Darmstadt: Theiss, s.22-23).

²³²²Bk. M. Haase (2002). Trankopfer. *DNP*, (12/I), s.752.

Delphi'deki kithonik Apollon kültünün sembolüdür²³²³. *Patera* ise daha çok Roma dünyası için bir adlandırma²³²⁴, *phiale* ise Yunan dünyasında karşılaşılan bir adlandırmadır²³²⁵. Her ikisinde kulpsuz, kaidesiz ve yayvan forma sahip olan *patera* ile *phiale* arasındaki önemli bir fark ise, *phiale*de orta kısmın alttan parmakla tutmak için içe doğru kabartılmış olmasıdır²³²⁶. Sikke tasvirlerinde, orta kısmındaki bombesi belirtilmiş sunu kabı *phialedir*²³²⁷. *Phiale* aynı zamanda antik dünyada en sık kullanılan adak eşyalarından biridir²³²⁸. Özellikle, Apollon Sidetes tipinin önemli atribütlerinden biri olup genellikle tanrının sağ elinde betimlenmiştir.

Sadece Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki Apollon ikonografisinde karşılaşılan bir diğer atribüt ise üçayaktır. Üçayak, Delphi'deki kehanet merkezinin sembolüdür²³²⁹. Kehaneti sembolize eden üçayak, aynı zamanda Apollon *Pythios*'un en önemli belirtecidir. Üçayak, Roma İmparatorluk sikkeleri üzerinde ve ayrıca heykeltıraşlık eserlerde karşımıza çıkmaktadır²³³⁰. Ancak karga gibi, üçayak da Apollon'un Side'de bir kehanet tanrısı olduğunu göstermez²³³¹.

Erken dönem sikkeleri üzerinde görülmeyen bununla birlikte Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde karşımıza çıkan bir diğer önemli atribüt ise *kitharadır*. *Kithara*, Apollon'un müzik ve güzel sanatlarla olan ilişkisini gösteren önemli bir semboldür²³³². Özellikle Apollon *Kitharados* tipinin en önemli belirtecidir²³³³.

²³²³Wernicke, 1898, **a.g.k.**, 110-111. Delphi'de MÖ VIII. veya VII. yy'larda Apollon onuruna inşa edildiği düşünülen tapınakta omphalos adıyla bilinen kutsal bir taş bulunmaktaydı. Dünyanın merkezi olarak adlandırılan bu taş tapınağın önünde yer almaktaydı. Bk. Maas, 1997, **a.g.k.**, 1; R. Ruth (1998). *Einführung in die griechische und römische Religion*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s. 89; C. Auffahrt (2000). Omphalos, DNP, (8), s. 1201; Rosenberger, 2001, **a.g.k.**, 23, 52.

²³²⁴A. Bendlin (2000). *Patera*, Patella, DNP, (9), s. 397.

²³²⁵I. Scheibler (2000). *Phiale*, DNP, (9), s. 774.

²³²⁶Karşılaştırma için bk. Bendlin, 2000, **a.g.k.**, 397; Scheibler, 2000, **a.g.k.**, 774; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 304.

²³²⁷Metindeki adlandırma ve tanımlamalarda bu yüzden sunu kabı olarak *phiale* ismi kullanılacaktır.

²³²⁸Çok sayıda kentte, en yüksek memuriyete eşlik eden yönetici kentin en önemli tanrısına *phiale* adamakla yükümlüydü. Örneğin Delos'daki Apollon tapınağı en az 1600 adet *phialeye* sahipti. Bk. Nollé, 2001, **a.g.k.**, 553 Dipnot 2.

²³²⁹Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 109; Preston, 1997, **a.g.k.**, 37-38; Kleophon Ressamı'na ait kırmızı figürlü bir volütlü krater üzerinde, Delphi'deki tapınak içerisinde Apollon tahta otururken, sağ elinde uzun define dalı, her iki yanında üçayak ve önünde omphalos taşı betimlenmiştir (Rosenbeger, 2001, **a.g.k.**, 23., Res.1).

²³³⁰Bk. **Kat. No. 134**.

²³³¹Atlan, 1967, **a.g.k.**, 42, 54; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 77. Sikkeler üzerinde hem Apollon Sidetes hem de Apollon *Pythios* ikonografilerinde karşılaşılan üçayak, aynı zamanda mimari buluntularda da görülmektedir. Bk. **Kat. No. 134**.

²³³²Preston, 1997, **a.g.k.**, 112; Schollmeyer, 2012, **a.g.k.**, 29.

²³³³Bk. **Tip III. IV. Apollon Kitharados**

Kentin arması olan nar ise her ne kadar Athena'nın bir belirteci²³³⁴ olsa da Apollon ile de ilişkiye götürülmektedir. Klasik ve Helenistik Dönemlerden Apollon ile nar ilişkisine işaret edecek sikke betimlemeleri ele geçmese de Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde Apollon'un yanında nar betimlemeleri de karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 95**)²³³⁵.

V. II. II. Side sikkeleri üzerinde görülen Apollon tipleri

Bu başlık altında Side'nin darp etmiş olduğu sikkeler üzerinde görülen Apollon tipleri değerlendirilmiştir. Bugüne kadar Side sikkeleri üzerinde Apollon iki farklı tipte ve bu tiplere ait zengin ikonografilerde görülmektedir. Birinci tip Apollon başlarından, ikinci tipse ayakta verilmiş Apollon tasvirlerinden oluşmaktadır. Bu iki ana tip sikkeler üzerinde oldukça zengin bir ikonografi sunmaktadır.

Tip I. Apollon başları

Apollon'un resmi, Side'nin en erken sikke basımlarında baş şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Side'nin MÖ 479-460 arası döneme tarihlendirilen gümüş *stater*leri üzerinde arka yüzlerde Apollon başları görülmektedir²³³⁶. *Quadratum incusum* içerisinde, profilden, sağa dönük verilmiş olan Apollon, başında defneyapraklarından yapılmış bir çelenk taşımaktadır (**Kat. No. 91**)²³³⁷. Defne dalı ayrıca bu dönemde basılan sikkelerin ön yüzlerinde yer alan narın önüne dal şeklinde yerleştirilmiştir²³³⁸. Apollon başlarında dikkati çeken önemli bir özellik ise arkaik stilde betimlenmiş olmasıdır.

Atlan²³³⁹ tarafından MÖ 430-400 yılları arasına tarihlendirilen *obol*lerin arka yüzlerinde de benzer şekilde *quadratum incusum* içerisinde, sağa dönük Apollon başları görülmektedir (**Kat. No. 92**). Bir önceki tipte Apollon başında çelenk şeklinde görülen defne dalı; bu kez Apollon başının önünde dal şeklinde görülmektedir. Arka yüzde görülen Apollon başı **Kat. No. 91**'deki gibi arkaik özellik göstermektedir. Imhoof-Blumer, söz konusu arkaik başın, Apollon Sidetes olabileceğini ifade etmektedir²³⁴⁰.

²³³⁴Atlan, 1967, **a.g.k.**, 53-54.

²³³⁵Özellikle **Kat. No. 95**'teki arka yüz tasvirinde Apollon'un taşıdığı defne dalının hemen yanında ucunda nar olan dal, **Kat. No. 64**'de Athena'nın mızrağının hemen yanında betimlenmiş nar tasvirine çok benzemektedir.

²³³⁶Sikke için bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 15-17 Lev. III No. 46; Imhoof-Blumer, 1977, **a.g.k.**, 178.

²³³⁷Bununla birlikte sikke üzerinde küçük bir alan içerisinde betimlenmiş çelenk, nar, palmye, zeytin ve sarmaşık dalından da yapılmış olabilir. Karşılaştırma için bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 5, 52-53.

²³³⁸Bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, Lev. I No. 8-9, 12-13.

²³³⁹Atlan, 1967, **a.g.k.**, 14-17.

²³⁴⁰Imhoof-Blumer, 1977, **a.g.k.**, 178.

Obollerin ön yüzlerinde ise Side sikkeleri üzerinde ilk kez görülen dili dışarıda betimlenmiş *gorgo* tasviri vardır²³⁴¹. *Gorgo* motifinin Apollon kültü ile bir ilişkisi olmadığından²³⁴², Atlan haklı olarak, ön yüzdeki *gorgo* motofini Athena kültü ile ilişkiye götürmektedir²³⁴³.

Apollon başları uzun bir aradan sonra, Side'nin Helenistik Dönem içerisinde darp ettiği düşünülen bronz sikkelerinin ön yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 58 Öy.**)²³⁴⁴. Apollon ilk kez Side sikkelerinin ön yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır. Ön yüz betimlemesinde Apollon, kültünde önemli bir yer tutan defne dalını başında çelenk olarak taşımaktadır.

Apollon'un Side sikkelerinin ön yüzlerinde görülmesi, kültünün bu dönemde Athena'ya göre daha fazla ön plana çıktığını göstermektedir. Sikkelerin ön yüzleri yasal olarak arka yüzlerine göre daha çok önem taşımaktadır²³⁴⁵. Apollon'un kültünün önem kazanmasına etki eden olaylar hakkında herhangi bir bilgi sahibi değiliz. Bununla birlikte özellikle MÖ 31 yılında gerçekleşen Actium savaşı sonrasında Apollon kültü Roma İmparatorluğu'nda önem kazanmaya başlamıştır²³⁴⁶. İmparator Augustus'un koruyucu tanrısı olan Apollon²³⁴⁷, özellikle kent Roma'da basılan *denar*ların²³⁴⁸ ön yüzlerinde

²³⁴¹Side sikkeleri üzerinde *Gorgo* motifi ilk ve son olarak bu sikke üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Atlan'ın da ifade ettiği üzere ön yüzde *Gorgo* betimli sikkeler Selge darphanesine işaret etmektedir. Ayrıntılı olarak bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 16 Dipnot 102.

²³⁴²*Gorgo*, Athena kültünde önemli bir rol oynamaktadır. Perseus, Athena yardımıyla *Gorgo* kardeşlerden Medusa'nın başını kestikten sonra, başı hediye olarak Athena'ya götürür ve Athena'da bunu göğsündeki *aegisin* ortasına yerleştirir (Rose, 2003, **a.g.k.**, 29; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 56). Bununla birlikte kentte Athena-Medusa ilişkisini N1 (Apollon Tapınağı?) olarak adlandırılan yapıda görmek mümkün. Bk. **VI. Kutsal Alanlar.**

²³⁴³Atlan, 1967, **a.g.k.**, 16. Atlan, Side sikkelerinin ön yüzlerinin genellikle Athena'ya, arka yüzlerinin de Apollon'a ayrıldığını; bu yüzden ön yüzde Athena yerine kültünde önemli bir yer tutan *Gorgo*'nun tasvir edildiğini ifade etmektedir. Ayrıca bk. SNG PPs V, (sayfa numarası verilmemiş), No.349

²³⁴⁴SNG PPs IV, **a.g.k.**, No. 563-567 (Sayfa numarası belirtilmemiş). Levante, 1994, **a.g.k.**, No. 776-778 (Sayfa numarası belirtilmemiş). Söz konusu bronz sikkeler oldukça nadir görülmektedir.

²³⁴⁵F. v. Schrötter (1930). Wörterbuch der Münzkunde. Berlin: Verlag von Walter de Gruyter, s.726.

²³⁴⁶İmparator Augustus ile başlayan yeni dönemde Roma'nın baş tanrısı Apollon'du (Kienast, 2009, **a.g.k.**, 230-231). Apollon Actius ile ilgili olarak bk. H. Jucker (1982). Apollo Palatinus und Apollo Actius auf augusteischen Münzen. MusHelv, (39/1), s. 82-100; Latte, 1976, **a.g.k.**, 303-304.

²³⁴⁷H. Bengtson (1981). *Kaiser Augustus. Sein Leben und seine Zeit*. München: C. H. Beck Verlag, s. 57; Simon (1986). *Augustus. Kunst und Leben in Rom um die Zeitenwende*. München: Hirmer Verlag, s. 10, 266; E. Simon (1990). *Die Götter der Römer*. München: Hirmer Verlag, s. 29-30. Apollon ve Augustus ilişkisi için ayrıca bk. A. Kühnen (2005). *Die imitatio Alexandri als polistisches Instrument römischer Feldherren und Kaiser in der Zeit von der ausgehenden Republik bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n.Chr.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Vom Fachbereich Geisteswissenschaften der Universität Duisburg – Essen, s. 121 Dipnot 2.

²³⁴⁸*Denar*, ilk olarak MÖ 211 yılından kısa süre sonra darp edilen Roma Cumhuriyet ve İmparatorluk Dönemi'nin en önemli gümüş sikkesidir (O. P. Wegner (1978). *Einführung in die Numismatik*. Schweiz: Schweizerische Kreditanstalt, s. 15).

Apollon *Actius* olarak görülmektedir²³⁴⁹. MÖ 29-27 arası döneme tarihlendirilen *denar*ların ön yüzlerinde görülen defne çelenkli Apollon başları, hem hafif yukarıya kalkık betimlenmeleri hem de kaslı boyun biçimlendirmesi yönüyle **Kat. No. 58 Öy**'deki Apollon başlarına benzemektedir. **Kat. No. 58**'deki sikkenin arka yüzündeki yılanlı Athena tiplmesi de, İmparatorluk Dönemi'nde en sık darp edilen tiplerdendir. Bu tip, ön yüzlerde imparator portreleri ile birlikte ilk olarak Tiberius Dönemi baskılarında görülmektedir. Nollé, bu tip sikkelerin İmparator Augustus Dönemi'nde dolaşıma girmiş olabileceğini ifade etmektedir²³⁵⁰. Bununla birlikte Apollon'un Side kentindeki önemi ve ayrıca kültünün Augustus ile olan ilişkisi, Apollon'un bu dönemde sikkelerin ön yüzlerinde görülmesinde etkili olmuştur diyebiliriz. Muhtemelen **Kat. No. 58**, MÖ 31 yılındaki Actium zaferinden sonra ortaya çıkmış olmalıdır.

Defne çelenkli Apollon başları sadece Side sikkelerinin ön yüzlerinde değil aynı zamanda Side'nin komşusu diğer Pamphylia kentlerinde de ön yüzlerde görülmektedir. Perge'nin Helenistik Dönem darplarında da Apollon, kardeşi Artemis ile birlikte sikkelerin ön yüzlerinde görülmektedir²³⁵¹. Ayrıca Magydos²³⁵² ve Sillyon²³⁵³ kentlerinde de sikkelerin ön yüzlerinde Apollon başları karşımıza çıkmaktadır. Benzer şekilde Side'nin komşusu Phaselis kentinin MÖ 167-130 yılları arasında darp ettiği gümüş sikkelerinin ön yüzlerinde de defne çelenkli Apollon başları görülmektedir²³⁵⁴. Söz konusu başlar Phaselis'in MÖ II. yy içerisinde darp ettiği gümüş tetradrahmilerin ön yüzlerinde de korunmuştur²³⁵⁵. Phaselis'teki bu durum Side'deki gibi Apollon kültünün önem kazanması ile açıklanabilir²³⁵⁶.

²³⁴⁹H. Mattingly (1923). *Coins of the Roman Empire in the British Museum, Vol I*. London: Trustees of the British Museum, s. 104 No.638 Lev.15, 17; RIC I. C. H. V. Sutherland – R. A. G. Carson (Eds.). *The Roman Imperial Coinage, volume I, From 31 BC to AD 69* (1984). London: Spink and Son Ltd., s. 60 No. 272 Lev. 5.

²³⁵⁰Nollé, 1990, **a.g.k.**, 245.

²³⁵¹SNG Cop. 31, No. 304; SNG v. Aul. 11, No. 4663; SNG PfpS IV, No. 215-220; SNG France III, No. 340-347; Colin, 1996, **a.g.k.**, 67 Levha 40-42. Sikkelerin ön yüzlerinde kardeşi Artemis ile beraber defne çelenkli Apollon başları görülmektedir

²³⁵²SNG PfpS IV, No. 188.

²³⁵³SNG Cop. 31, No. 439; ; SNG PfpS IV, No. 920.

²³⁵⁴Heipp-Tamer, 1993, **a.g.k.**, 80-83. Karşılaştırma için bk. SNG v. Aul. 10, No. 4430-4436; Önen, 2008, **a.g.k.**, 57. Sikkelerin arka yüzlerinde ise gemi pruvası içerisinde, şimşek fırlatan Athena Alkis tipi betimlenmiştir.

²³⁵⁵Önen, 2008, **a.g.k.**, 132. Arka yüzlerde ise Athena elinde çelenk taşıyan Nike ile *Nikephoros* ikonografisinde betimlenmiştir.

²³⁵⁶Bununla birlikte siyasi politik gelişmelerin de Apollon kültünün her iki kentte önem kazanmasında; Apollon'un sikkelerin ön yüzlerinde karşımıza çıkmasında etkili olmuştur diyebiliriz. Bk. Önen, 2008, **a.g.k.**, 132.

Tip II. Apollon ayakta, çıplak veya yarı çıplak

Apollon'un Side sikkeleri üzerindeki resmi, MÖ IV. yy başları ile değişmeye başlamaktadır. MÖ V. yy boyunca Side sikkeleri üzerinde Apollon'un sadece profilden verilmiş başı görülürken, MÖ 400'lerden itibaren tam bir figür şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Apollon'u, ayakta, çıplak veya yarı çıplak olarak gösteren sikke betimlemeleri, tanrının ikonografisindeki önemli atribütler ile verilmiştir.

Tip II. I. Önünde sunak, elinde defne dalı ve yay ile

Apollon'un Side sikkeleri üzerinde tam bir figür olarak görüldüğü bu tipte tanrı, çıplak betimlenmiş olup, sadece arkadan her iki omuzu üzerine dolanan bir *khlamys* taşımaktadır. Sola dönük verilmiş baş ve gövde kısmı $\frac{3}{4}$ cepheden, ayaklar ise profilden verilmiştir. Tabanları ile yere basan Apollon'un sol bacağı taşıyıcı, sağ bacağı ise serbest olup, önde verilmiştir. Apollon'un kutsal hayvanı karga, hemen arkasında betimlenmiştir. Tanrının önünde ise üzerinde ateş yanan bir sunak vardır. Apollon sol elinde yay, ileriye doğru uzattığı sağ elinde ise defne dalı taşımaktadır (**Kat. No. 45-46**)²³⁵⁷.

Sikke tipindeki duruş şekli, Side'nin MÖ IV. yy sikkeleri üzerinde görülen çıplak betimlenmiş Apollon tiplerinde karakteristiktir. Bununla birlikte **Kat. No. 47** arka yüzdeki Apollon tipi de giyimli olmasına rağmen benzer duruş şekline sahiptir. Apollon, kültüründe önemli bir yere sahip olan iki önemli atribütü ile betimlenmiştir²³⁵⁸. Defne ve yay Apollon'un cezalandırıcı ve aynı zamanda arındırıcı yönünü yansıtan iki önemli atribüttür²³⁵⁹.

Apollon'un kutsal hayvanı olan karga ise Side'nin MÖ IV. yy sikkeleri üzerinde birçok ikonografide tanrının yanında tasvir edilmiştir²³⁶⁰. Karga, Apollon'un çıplak betimlendiği ikonografilerde daima tanrıya eşlik etmektedir. Buna karşın MÖ 380-370 arası dönemde görülen giyimli Apollon tipinde nadir karşımıza çıkmaktadır²³⁶¹. Karga'nın da yer aldığı Apollon ikonografisi, sunak ve defne dalı da dikkate alınacak

²³⁵⁷Atlan, 1967, **a.g.k.**, 70-74 Lev.III-IV; N. L. Wright (2011). Coins from Asia Minor and The East: Selections from the Colin E. Pitchfork Collection. Sydney: Numismatic Association of Australia, s. 95 No. 36.

²³⁵⁸Benzer şekilde sikkeler üzerinde, elinde yay ve defne dalı ile betimlenmiş Apollon tipleri için bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 22 Dipnot17.

²³⁵⁹Boardman vd., 1966, **a.g.k.**, 141; Atlan, 1967, **a.g.k.**, 22 Dipnot.128. Yay ve defne bitkisinin anlamı için bk. Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 320; Schollmeyer, 2012, **a.g.k.**, 29.

²³⁶⁰Bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 51, 54.

²³⁶¹Örneğin bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 81 No. 118.

olunursa Apollon'un kehanet yönüne işaret etmektedir²³⁶². Özellikle tanrının sağ elinde taşıdığı defneyapraklarını önünde yer alan sunağın üzerinde tutması da kehanet yönüne işaret etmektedir. Bununla birlikte Apollon'un Side'de bir kehanet tanrısı olduğunu gösteren veriler yetersizdir²³⁶³.

Apollon'u sunak önünde, kurban töreninde gösteren ikonografi, MÖ V. yy'da görülen yaygın tasvirlerden biridir²³⁶⁴. Kurban töreninde betimlenmiş tanrı ve tanrıçalar MÖ V. yy'da özel bir fenomeni tasvir ederler²³⁶⁵. Apollon da MÖ V. yy resim sanatında ağırlıklı olarak benzer tipte; çıplak, sağ elinde defne dalı, sol elinde yay ile tasvir edilmiştir²³⁶⁶. **Kat. No. 45-46** da arka yüzlerde görülen Apollon tipi, MÖ V. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilen Kassel Apollon'unun bir yansımasıdır²³⁶⁷. Hem ayakların duruş şekli, hem de elinde taşımış olduğu karakteristik atribütler yönüyle sikke tipi, Kassel Apollonu'na benzemektedir²³⁶⁸. Benzer duruş şekli ve atribütler MÖ 470 yıllarına tarihlendirilen Apollon-Omphalos heykelinde de vardır²³⁶⁹. **Kat. No. 45**'teki arka yüzde Apollon'un arkaizan tarzda ensesine düşen saç lüleleri de benzer şekilde Kassel Apollonu'na benzemektedir²³⁷⁰. Apollon'un omuzuna dolamış olduğu *khlamys* ise Atlan'ın da ifade ettiği üzere sikke kalıpcısının katkısı olarak düşünülebilir²³⁷¹. Side'nin MÖ IV. yy *stater*leri üzerinde görülen tip, MÖ V. yy içerisinde yapılmış ünlü Apollon heykellerinin geleneğinde oluşturulmuş olmalıdır. Muhtemelen sikke tipi, bu dönemde Side Apollon Tapınağı'ndaki kült heykelinin bir yansıması olarak da düşünülebilir.

²³⁶²Karga özellikle hava tahmini ve gelecekte haber vermesi yönüyle Apollon için kutsal bir hayvandır. Bk. Hünemörder, 2001, **a.g.k.**, 743.

²³⁶³Kentte Apollon'un kehanet merkezi olabileceği ile ilgili olarak bk. M. Özhanlı (2014). Side Apollon kehanet merkezi ve Omphalos Taşı. *CollAn*, (XIII), 262-267.

²³⁶⁴Simon, 1969, **a.g.k.**, 142.

²³⁶⁵Schollmeyer, 2012, **a.g.k.**, 106.

²³⁶⁶Apollon, MÖ V. yy vazo resim sanatında yaygın olarak çıplak, bir elinde defne dalı, diğer elinde yay ile betimlenmiştir. Özellikle *stater*ler üzerinde görülen Apollon tipi MÖ 440-430 yıllarına tarihlendirilen, Hephaistos ressamına ait bir çan krater üzerindeki Apollon tipine çok benzemektedir. Bk. Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 216-219 No. 272-295 Lev. 206-207.

²³⁶⁷Orjinali MÖ 450 civarına tarihlendirilen ve dönemin ünlü heykeltıraşı Phaedias tarafından yapılan Apollon heykeli sol elinde yay ve ok, sağ elinde ise defne dalı taşımaktadır. Bk. Boardman vd., 1966, **a.g.k.**, 141 Lev. 183; Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 219 No. 295 Lev. 207; Boardman, 2013, **a.g.k.**, 86 No.68.

²³⁶⁸Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 219 No. 295.

²³⁶⁹Roscher, *Lexikon*, s. v. "Apollon", 456; Boardman vd., 1966, **a.g.k.**, 127-128 Lev. 160; Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 257-258 No. 599a-b Lev. 228; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 189-190 Res.54.

²³⁷⁰Bk. Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 219 No.295.

²³⁷¹Atlan, 1967, **a.g.k.**, 22. Atlan, Apollon tipinin omuzlarına aldığı *khlamys*, kolları, boyun ve baş oranı ile saç biçimlendirmesi yönüyle Olympia Zeus Tapınağı'nın batı alınlığındaki Apollon heykeli ile benzeştiğini ifade etmektedir.

Tip II. II. Elinde uzun defne dalı ve *phiale*

Çıplak, omuzunda *khlamys* ile betimlenmiş Apollon tipi, MÖ 380-370 yıllarına tarihlendirilen sikkeler üzerinde bu kez değişik atribütlerle karşımıza çıkmaktadır. Bu tipin karakteristik özelliği Apollon'un sağ elinde bir önceki tipte görülen defne dalı yerine *phiale* taşımasıdır. Defne dalı ise uzun bir çubuk şeklinde tanrının sol elinde betimlenmiştir²³⁷². Apollon, bir önceki tipin yer aldığı ikonografide olduğu gibi, önünde sunak ve arkasında karga ile betimlenmiştir (**Kat. No. 48**) .

Apollon elinde *phiale* ve önünde sunak ile kurban töreninde tasvir edilmiştir. MÖ V. yy resim sanatında görülen Apollon ikonografilerinde, kurban sahneleri oldukça yaygındır²³⁷³. Tanrının önündeki sunağın üzerine doğru tuttuğu *phiale* kurban törenlerindeki libasyona işaret etmektedir. Özellikle kurban törenlerinde sağ elinde istisnasız *phiale*, sol elinde ise bazen kithara veya defne dalı taşımaktadır²³⁷⁴. Apollon, Side'nin MÖ IV. yy sikkeleri üzerinde istisnasız bir şekilde kurban töreninde tasvir edilmiştir²³⁷⁵. Side sikkelerinde tanrı Apollon'u kurban töreninde gösteren ikonografi de MÖ V. yy'ın etkisi ile ortaya çıkmış olmalıdır. Tanrının elinde taşımış olduğu defne dalı ve *phiale*, erken dönemlerde Apollon'un Side'de arındırıcı, iyileştirici ve kutsayıcı bir tanrı olarak algılandığını göstermektedir. Apollon'un önünde sunak ile betimlenmesi kentteki kutsal alanına ve ayrıca bu kutsal alanın Side için önemine işaret etmektedir. Öyle ki söz konusu ikonografi Roma İmparatorluk Dönemi'nde de sikkelerin arka yüzlerinde çok sık betimlenmiştir²³⁷⁶.

Sikke tipinde dikkati çeken ise, Apollon'un ellerinde taşımış olduğu atribütler ile ellerin pozisyonudur. Tanrı öne doğru uzattığı sağ elinde *phiale* ve baş hizasına kadar kaldırdığı sol elinde uzun defne dalı taşımaktadır. Çıplak verilmiş bu tip, Apollon Sidetes olarak adlandırılan tipe benzemektedir²³⁷⁷. Bu bakımdan bu tipi Apollon Sidetes tipinin öncüsü olarak kabul edebiliriz.

²³⁷²Apollon özellikle MÖ V. yy vazo resim sanatında genellikle sağ elinde uzun defne çubu ile betimlenmiştir. Bk. Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 240-241..

²³⁷³Simon, 1969, **a.g.k.**, 142; Simon, 2016, **a.g.k.**, 19.

²³⁷⁴Simon, 2016, **a.g.k.**, 21-22.

²³⁷⁵Genel olarak bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, Lev. III-VII.

²³⁷⁶Bk. **Tip III. III. V. Önünde sunak ile**

²³⁷⁷Bk. **Tip III. III. Apollon Sidetes**

Tip II. III. *Apollon Pythios*

Side sikkeleri üzerinde bugüne kadar iki farklı *Apollon pythios* tipi takip edilmektedir. *Pythios* tipinin en önemli belirteci uçayaktır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde karşımıza çıkan *pythios* tipinin sikkeler üzerinde hem mitosu hem de karakteristik tipi betimlenmiştir.

Tip II. III. I. *Apollon, Pythia yılanını öldürürken*

Apollon'u Pythia yılanını öldürürken gösteren tasvir, Side sikkeleri üzerinde takip edilen nadir mitolojik ikonografilerden biridir. Traianus Decius Dönemi'nden gelen (MS 249-251) arka yüz tasvirinde Apollon, çıplak, elinde yay ve ok ile hemen karşısında kayalık bir alan üzerindeki ağacın önünde duran Pythia yılanını öldürürken tasvir edilmiştir. Apollon arkasında uçayak ile verilmiştir. Apollon'un karşısındaki ağacın hemen yanındaki kayalık üzerinde ise iki tane Nymph'e tasvir edilmiştir (**Kat. No. 113**)²³⁷⁸.

Mitolojiye göre Apollon, doğduktan sonra Parnassos dağlarına gelir ve burada kehanet merkezini inşa etmek ister; ancak karşısına kayalıklarda yaşayan toprak ana Gaia'nın oğlu olan canavar Pythia çıkar ve Apollon bir ok ile bu canavarı öldürür²³⁷⁹. Pythia canavarını öldürdükten sonra Apollon, Delphi'deki kehanet merkezinin sahibi olur ve *Pythios* olarak onurlandırılır²³⁸⁰. Ele geçirdiği kehanet merkezinin sembolü olan uçayak ise, *Pythios* tipinin en önemli belirtecidir²³⁸¹.

Ok ve yay Apollon'un cezalandırıcı yönünü yansıtmaktadır²³⁸². İkonografik olarak sikke betimlemesi Apollon'un Delphi kentindeki hâkimiyetini sembolize etmektedir²³⁸³. Traianus Decius Dönemi'nde Side'de, ilki III. Gordianus Dönemi'nde

²³⁷⁸Bk. Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 303 No.1001c Lev. 269; Franke, 1968, **a.g.k.**, 55 No. 270.

²³⁷⁹Mitosa göre Delphi'deki kehanet merkezinin kurucusu toprak ana Gaia'dır. Apollon, Gaia'nın oğlu Pythion yılanını öldürdükten sonra kehanet merkezini Gaia'dan ve kız kardeşi Phoibe'den devralır. Ayrıntılı bilgi için bk. Schefold, 1981, **a.g.k.**, 43; A. Maranti (2000). *Delphi*. Athen: Verlag Michalis Toubis, s.12, 34; Rosenberger, 2001, **a.g.k.**, 20; J. Scherf (2001). *Pythia. DNP*, (10), s. 663-665; Homeros İlahileri, 2000, **a.g.k.**, 43; Rose, 2003, **a.g.k.**, 129-130. Sikke tasvirindeki Apollon *Pythios* ikonografisi aynı zamanda Homeros ilahilerinde karşımıza çıkmaktadır (Homerik Hymn., 39-51).

²³⁸⁰Peterich – Rast, 1956, **a.g.k.**, 246; Franke, 1968, **a.g.k.**, 28 No. 270; Rose, 2003, **a.g.k.**, 129. Delphi'deki kutsal alan, Apollon'un antik dünyadaki en önemli kült merkezlerinden biriydi.

²³⁸¹M. Maaß (2002). *Tripus. DNP*, (12/1), s. 831.

²³⁸²Schollmeyer, 2012, **a.g.k.**, 29. Bu iki atribüt aynı zamanda tanrının arındırıcı yönünü yansıtmaktadır.

²³⁸³Franke, 1968, **a.g.k.**, 28.

kutlanan *Pythia Agonu*'nun üçüncüsü düzenlenmiştir²³⁸⁴. Sikke tipi söz konusu *agonun* kentte üçüncü kez kutlanmasıyla ortaya çıkmış olabilir.

Bir diğer önemli nokta ise sikke betimlemesinde ikonografik olarak iyi ile kötünün mücadelesi anlam olarak tematize edilmiş olmasıdır. Side, darp etmiş olduğu sikkelerinin arka yüzlerinde çok sık Roma propagandasına hizmet etmektedir²³⁸⁵. Bu yönüyle sikke tasviri Roma'nın düşmanlarına karşı bir mesaj olarak da yorumlanabilir²³⁸⁶. Bu bağlamda Traianus Decius Dönemi'nden gelen sikke betimlemesi Roma'nın doğudaki düşmanı Sasanilere karşı propagandası olarak düşünülebilir²³⁸⁷.

Tip II. III. II. *Apollon Pythios* üçayak ile

Apollon – *Pythios* mitosu dışında, Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde sık tasvir edilen tiplerden biri de Apollon *Pythios* 'u yalnız gösteren ikonografidir. İmparator Gallienus Dönemi'nden gelen arka yüz tasvirinde, Apollon ayakta, çıplak betimlenmiş, sol eli ile arkasında yer alan üçayağa yaslanmaktadır²³⁸⁸. Tanrı, sağ elinde taşıdığı defne dalını²³⁸⁹ önündeki sunak üzerinde tutmaktadır (**Kat. No. 114**)²³⁹⁰.

Apollon *Pythios* tipinin en önemli belirteci olan üçayak, tanrının *Pythia* canavarına karşı kazandığı zaferin sembolüdür²³⁹¹. Bununla birlikte üçayak, aynı zamanda sporsal ve müzikal yarışmaların zafer ödülüdür²³⁹². Delphi Apollon'u aynı zamanda Apollon *Pythios* olarak adlandırılmaktadır. Apollon, *Pythios* sıfatı ile çok sayıda

²³⁸⁴Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 206 Dipnot 52.

²³⁸⁵Genel olarak bk. Nollé, 1986a, **a.g.k.**, 127-142; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256-257.

²³⁸⁶İmparator Traianus Decius Dönemi'nde özellikle Gotlar'ın sebep olduğu huzursuzluklar Roma İmparatorluğu'nun başını ağrıtmıştır. İmparator'da oğlu Herennius Etruscus ile birlikte savaş meydanında ölmüştür. Bununla birlikte Sikke betimlemesi ikonografik anlam olarak Roma'nın çok tanrılı dinine karşı duran Hristiyanlık'a karşı mesaj olarak da yorumlanabilir. Çünkü İmparator Decius tüm devlet kurumları ile Hristiyanlık'a karşı takibat başlatmıştır. Genel olarak bk. A. Heuss (1960). *Römische Geschichte*. Braunschweig: Georg Westermann Verlag, s. 421-422.

²³⁸⁷Esasen iynin kütüye karşı zaferi olarak da yorumlanabilir. Yunan sanatındaki *gigantomakhia* ve *kentauroomakhia* ikonografilerinde de benzer bir politik anlam yatmaktadır. Bk. Alanyalı, 2012, **a.g.k.**, 203.

²³⁸⁸Benzer şekilde Apollon Lykeios tipinde de tanrı, çıplak ve bir üçayağa yaslanırken betimlenmiştir. Bk. Lambrinoudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 194 No. 39n Lev. 184; S. F. Schröder (2011). *Götinnen, Heroinnen und mythische Wesen. Skulpturensammlung Staatliche Kunstsammlungen Dresden: Katalog der antiken Bildwerke II, Idealskulptur der römischen Kaiserzeit I*. (Ed: K. Knoll, C. Vorster, M. Woelk). Münih: Hirmer Yaynevi, s. 545-549.

²³⁸⁹Defne dalı, *Pythia*'daki kehanet gücünün sembolüydü. Rahipler defne dallarını sallayarak hışırtı yapıp, kehanette bulunmaktaydılar. Ayrıca rahipler ilhamı güçlendirmek için bu defneyapraklarını çiğniyorlardı. Bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 65; Roscher, *Lexikon*, s. v. "Pythios", 3381; Maranti, 2000, **a.g.k.**, 29.

²³⁹⁰Nollé, 1986, **a.g.k.**, 143 Lev. 18, 15; SNG PFPs IV, **a.g.k.**, No. 836.

²³⁹¹Roscher, *Lexikon*, s. v. "Apollon", 428-429.

²³⁹²Homerus, XXIII, 702; Maaß, 2002, **a.g.k.**, 831. Özellikle kahramanlar ve kutsal alanlarda tanrılar onuruna yapılan spor müsabakalarında ödül olarak verilmektedir.

kentte onurlandırılmaktadır²³⁹³. Bununla birlikte *Pythios* sıfatının dinsel anlamdan çok *agonistik* anlamı vardır²³⁹⁴. Delphi’de, Apollon kutsal alanında kutlanan *Pythia* oyunları, Apollon’un *Pythia* yılanına karşı zaferini sembolize etmektedir²³⁹⁵. Side’nin Delphi kenti ile yapmış olduğu *homonoia* birlikteliğinde Delphi kenti, Apollon *Pythios* ile temsil edilmiştir (**Kat No. 106**). Apollon *Pythios*’un Side’deki anlamı da, kentte düzenlenen agonlarla ilişkili olmalıdır. Nümizmatik belgeler dışında kentte, Apollon *Pythios* kültüne işaret eden epigrafik ve heykeltıraşlık herhangi bir buluntu ise bugün için mevcut değildir.

Side’de kutlanan *Pythia Agonu*, özellikle kentin darp ettiği sikkeleri üzerinde sık tematize edilmiştir. Otacilla Severa²³⁹⁶, II. Philippus²³⁹⁷, I. Valerianus²³⁹⁸, Gallienus²³⁹⁹ ve eşi Salonina²⁴⁰⁰ Dönemi’nden gelen sikkelerin arka yüzlerindeki lejantlarla kentte kutlanan *Pythia Agonu* vurgulanmıştır.

Apollon *Pythios* sikke tipi, Side’nin komşusu Aspendos²⁴⁰¹, Perge²⁴⁰² ve Sillyon²⁴⁰³ kentlerinin Roma İmparatorluk Dönemi baskılarında da görülmektedir. Benzer şekilde Kilikya Bölgesi kentlerinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde de sıkça karşımıza çıkmaktadır²⁴⁰⁴.

Tip II. III. III. Apollon Pythios - Helios

İmparator I. Valerianus Dönemi’nden gelen bir arka yüz tasvirinde cepheden çıplak betimlenmiş, sağ ayağı sabit, sol ayağı hareketli, sol elinde bereket boynuzu, sağ

²³⁹³Roscher, *Lexikon*, s. v. “Apollon”, 429; Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 65-68.

²³⁹⁴Nilsson, 1995, **a.g.k.**, 159.

²³⁹⁵Rose, 2003, **a.g.k.**, 130 Dipnot 7. Apollon ile *Pythia* canavarı arasındaki mücadele *Pythia* oyunlarında müzikal olarak tasvir edilirdi.

²³⁹⁶SNG France III, No. 866.

²³⁹⁷Nollé, 1990, **a.g.k.**, 257 No. 96; SNG PfPs IV, No.774; SNG France III, No.867.

²³⁹⁸SNG PfPs IV, No.791.

²³⁹⁹SNG PfPs IV, No. 802, 837.

²⁴⁰⁰SNG v. Aul. 11, No. 4855; SNG PfPs IV, No. 859.

²⁴⁰¹SNG PfPs IV, No.115 (Traianus Decius), No. 128 (I. Valerianus); Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 322., No.50 (Herennia Etruscilla); RPC VI, No. 10792 (Severus Alexander); RPC IX, No.1053 (Traianus Decius), No. 1057 (Heennia Etruscilla). Bununla birlikte Aspendos sikkelerinde Apollon *Pythios*’un yanında kutsal hayvanı karga görülürken, Side sikkelerinde görülen *pythios* tipinde karga görülmez.

²⁴⁰²Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 58 No.1116 (Elagabalus); RPC VI, No.6111 (Elagabalus).

²⁴⁰³Lindgren, 1993, **a.g.k.**, 36 No.674 (Septimius Severus).

²⁴⁰⁴Kilikya kentleri Seleukeia, Tarsos, Anazarbos sikkeleri üzerinde Apollon *Pythios* tipi görülmektedir. Genel olarak bk. F. Erhan (2014). *Antik Çağ Kilikya Sikkelerinde Dinsel Tasvirler* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., 33-35.

eli yukarıda verilmiş ve başında şua tacı bulunan genç bir figür görülmektedir. Sikke lejantında ise CIAHTΩN ΠΥΘΕΙΑ okunmaktadır (**Kat. No.115**)²⁴⁰⁵.

Sikke tasviri, karakteristik şua tacı ve yukarıda verilmiş sağ eli ile Sol – Invictus tipine benzemektedir²⁴⁰⁶. Cepheden çıplak, sağ eli yukarıda²⁴⁰⁷, sağ bacağı sabit, sol ayağı hareketli betimlenmiş Sol – Invictus, Roma İmparatorluk Dönemi’nin geleneksel tipini yansıtmaktadır²⁴⁰⁸. Bu tip, antik dönemin ünlü yapıtlarından biri olan Rhodos Kolosu olarak da bilinen Helios heykeline geri gitmektedir²⁴⁰⁹. Buna karşın Side sikkesi üzerinde tanrı, sol elinde küre yerine bereket boynuzu taşımaktadır²⁴¹⁰. Benzer tipte sikkeler Side’nin komşusu Perge’de de görülmektedir²⁴¹¹. Özellikle çıplak veya *khlamys* giyimli, sağ eli yukarıda verilmiş Helios tipi, Side’ye komşu bölgelerin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde sıkça görülmektedir²⁴¹².

Homeros’ta²⁴¹³ ışık soylu tanrı olarak adlandırılan Apollon, Yunan dünyasında güneş tanrısı Helios’un yerini almıştır²⁴¹⁴. MÖ V. yy’dan itibaren Apollon, Helios ile bir tutulmuştur²⁴¹⁵. Helios, Atina’da Apollon *Pythios* ile birlikte aynı tapınakta

²⁴⁰⁵H. C. Lindgren - F. L. Kovacs (1985). *Ancient Bronze Coins of Asia Minor and the Levant from the Lindgren Collection*. California: Chrysopylon Publications., s. 61 No. 1176 Lev.42.

²⁴⁰⁶Roma’nın “yenilmez güneş tanrısı” Sol – Invictus MS II. yy’da doğu kökenli güneş kültlerinin etkisi ile yayılmaya başlamıştır. En yaygın betimlemesinde güneş tanrısı bir quadriga içerisinde güneşin doğumu sırasında göğe doğru yükselirken tasvir edilmiştir. Özellikle Yunanistan ve Anadolu’daki Helios kültü ile Suriye’deki Emesa ve Palmyra kentlerindeki Elagabal ve yine doğu kökenli Mithra kültü ile senkretize olmuştur. R. L. Gordon (2001). Sol. DNP, (11), s. 693-694; P. Matern (2002). *Helios und Sol*. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes. İstanbul: Ege Yayınları, s. 35-43.

²⁴⁰⁷Bu gestus tarzı, Sol-Invictus tipinin en karakteristik belirticidir. Bk. Matern, 2002, **a.g.k.**, 129-130.

²⁴⁰⁸C. Letta (1988). Helios / Sol. LIMC IV., s. 599-601., Lev. 369; Matern, 2002, **a.g.k.**, 99-101.

²⁴⁰⁹Çok sayıda kopya yardımıyla da bilinen ünlü Rhodos Kolosu güneş tanrısı Helios heykeliydi. Yaşlı Plinius’unda (Plinius, n. h. 34, 1) eserinde bahsettiği kolos yaklaşık 120 ayak uzunluğunda bronzdan bir heykeldi (Hoepfner, W. (2000). Der Koloss von Rhodos. AA, (2000), 129-136).

²⁴¹⁰Roma İmparatorluk Dönemi’nde sık görülen Sol - Invictus tipinde tanrı, genellikle sol elinde zafer sembolü olan bir küre taşımaktadır. Side sikkesi ise tanrıyı pek yaygın olmayan bereket boynuzu ile göstermektedir. Bk. Matern, 2002, **a.g.k.**, 101 Dipnot 578.

²⁴¹¹Maximinus Thrax Dönemi’nden gelen sikkenin arka yüzünde Helios - Sol, Side sikkesi ile benzer tiptedir. Bununla birlikte Side sikkesi ile arasındaki tek fark sol elinde bereket boynuzu yerine kırbaç taşımasıdır. Bk. Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 58 No.1119 Lev. 39; Matern, 2002, **a.g.k.**, 295 No. M 129.

²⁴¹²Genel olarak bk. Matern, 2002, **a.g.k.**, 295-297.

²⁴¹³Homeros, V, 105, 168, 171, 173, 246,

²⁴¹⁴W. H. Roscher (1873). *Apollon und Mars*. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann, s. 101; Roscher, *Lexikon*, s. v. “Helios”, 1994-1996; Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 19-20; Simon, 1969, **a.g.k.**, 130.

²⁴¹⁵Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 244; Muth, 1998, **a.g.k.**, 89; W. Hoepfner (2003). *Der Koloss von Rhodos*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, s.26, 31-32; Berrens, S. (2004). *Sonnenkult und Kaisertum von den Severern bis zu Constantin I. (193-337 n. Chr.)*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, s. 23, 30; Vikela, 2015, **a.g.k.**, 58 Dipnot 420. Güneş tanrısı Helios’un Yunan Dünyası’ndaki en yaygın resmi, tanrıyı *quadriga* içerisinde, başında şua tacı ve elinde kırbaç ile göstermektedir.

onurlandırılmıştır²⁴¹⁶. Helios'un en önemli kült merkezi Rhodos Adası'dır²⁴¹⁷. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Helios kültü, Zeus, Apollon, Mithras ve Hermes ile senkretize olmuş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır²⁴¹⁸. Özellikle Roma panteonunda Apollo-Sol olarak önemli rol oynamaktaydı²⁴¹⁹. Anadolu'da ise Apollon, daha çok güneş tanrı Helios ile birlikte Helios – Apollon şeklinde senkretize olmuş ve onurlandırılmıştır²⁴²⁰.

Side'de kültü arkeolojik ve epigrafik malzemeler aracılığı ile belgelenen Helios²⁴²¹, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Apollon ve Sol ile senkretize olmuş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. I. Valerianus Dönemi'nden gelen **Kat. No. 115**, tanrı Apollon'u Helios-Sol ikonografisinde göstermektedir²⁴²². Sikke tasvirinde söz konusu olan ise, Apollon'un güneş tanrısı Helios-Sol ile kült senkretizasyonudur. Kült senkretizasyonuna kanıt ise arka yüzde yer alan CΙΔΗΤΩΝ ΠΥΘΕΙΑ lejantıdır. *Pythia*, Side'de tanrı Apollon onuruna kutlanmaktadır. Sikke tipi ise, kentte bu dönemde kutlanan *Pythia Agonu* dolayısı ile darp edilmiş olmalıdır²⁴²³. Sikke tasvirinde Apollon, çıplak bir şekilde *Pythios* tipinde betimlenmiştir. Nollé'nin de ifade ettiği üzere sikke ikonografisi, kentte Roma İmparatorluk Dönemi'nde görülen Apollon *Pythios* - *Helios* - *Sol* senkretizasyonunu göstermektedir²⁴²⁴. S. Berrens, Helios – Sol tipli sikke tasvirlerinin ortaya çıkmasında, I. Valerianus'un Sasani seferi için doğu eyaletlerine gelmesinin etkili olduğu görüşündedir²⁴²⁵.

Tip III. Apollon ayakta, giyimli

Tip III. I. *Khithon* ve *khimation* giyimli elinde *defne* ve *yay*

²⁴¹⁶Hoepfner, 2003, **a.g.k.**, 26.

²⁴¹⁷Hoepfner, 2000, **a.g.k.**, 136-139; Matern, 2002, **a.g.k.**, 10-11; Hoepfner, 2003, **a.g.k.**, 33.

²⁴¹⁸Nilsson, 1988, **a.g.k.**, 512 Dipnot 2.

²⁴¹⁹Simon, 1990, **a.g.k.**, 65. Özellikle İmparator Augustus'un koruyucu tanrısı olan Sol – Apollo, Roma devlet dininde önemli rol oynamaktaydı.

²⁴²⁰Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 52; Nilsson, 1988, **a.g.k.**, 512 Dipnot 2; Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 244. Anadolu'da ele geçen çok sayıda yazıtta Apollon, Helios sıfatı ile onurlandırılmıştır.

²⁴²¹Bk. bölüm II. **SİDE PANTEONUNA GENEL BAKIŞ**

²⁴²²Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 117 Dipnot 354.

²⁴²³Nollé, 1990, **a.g.k.**, 259; SNG PFPs IV, No. 797.

²⁴²⁴Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 117.

²⁴²⁵Berrens, 2004, **a.g.k.**, 74-76. S. Berrens, I. Valerianus'un Sasani seferi için doğuya varmasını güneşin yükselmesine, barışın ve güvenin gelmesi şeklinde açıklamaktadır. Bu dönemde özellikle doğu eyaletlerindeki kentlerde imparatoru güneş tanrısı ikonografisinde, başında şua çeleni, *globus* ve yukarıya kaldırmış olduğu sağ eli ile tasvir eden sikke betimleri görülmektedir.

Side'nin MÖ 400-380 arasına tarihlendirilen gümüş *stater*leri üzerinde arka yüzlerde görülen çıplak betimlenmiş Apollon tipi, yine bu dönemde basılan *tetroboller* üzerinde, giyimli Apollon tipine dönüşmüştür. Oldukça nadir görülen tipte Apollon, başında defne çelengi, *khiton* ve *khimation* giyimli, sol elinde yay, sağ elinde defne dalı ile tasvir edilmiştir (**Kat. No. 47 Ay.**). Her iki ayağı ile yere basan tanrı, ayak bileklerine kadar inen, ince kumaştan yapılmış bir *khiton* giymekte ve kumaşın altından bacakları seçilebilmektedir. *Khimation* ise sol omuzdan aşağıya doğru dökülmektedir. Tanrının hemen önünde sunak ve arka tarafında kutsal hayvanı karga betimlenmiştir²⁴²⁶.

Side sikkeleri üzerinde ilk kez giyimli karşımıza çıkan tanrı Apollon, kültüründe önemli yer tutan, defne dalı, yay gibi karakteristik atribütleri ile verilmiştir. Bu iki atribüt Apollon'un iyileştirici ve cezalandırıcı yönlerini yansıtmaktadır²⁴²⁷. Tanrının hemen önünde yer alan sunak ve arkasında yer alan karga, istisnasız bir şekilde MÖ IV. yy Apollon betimlemelerinde karşımıza çıkmaktadır²⁴²⁸. **Kat. No. 47** arka yüzdeki tip, ikonografisindeki bazı farklılıklar dışında, elbise ve duruş yönünden, Roma İmparatorluk Dönemi'nde darp edilen **Kat. No. 116'**ya benzemektedir²⁴²⁹.

Tip III. II. *Khiton ve khimation giyimli elinde yay ve phiale*

İmparator Aemilianus Dönemi'nden (MS 253) gelen bir arka yüz tasvirinde Apollon, *khimation* giyimli, sol elinde yay, sağ elinde *phiale* ile karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 116**)²⁴³⁰. Arkaizan tarzda betimlenmiş Apollon, her iki ayağı ile yere basmakta, sanki yürür gibi betimlenmiştir. Apollon tipinde karakteristik olan taşımış olduğu elbisedir. Tanrı üzerinde sadece göğüs kısmını *diagonal* dolanarak yukarıda açık bırakan bir *khimation* taşımaktadır.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde görülen bu tip, Side'nin MÖ IV. yy başlarında darp ettiği *tetrobollerin* arka yüzlerinde karşımıza çıkan tip ile büyük oranda benzerdir. MÖ IV. yy baskılarında Apollon, *khiton* ve *khimation* giyimli, sağ elinde defne dalı, sol elinde yay taşımaktadır (**Kat. No. 47 Ay.**). Roma Dönemi baskısında, Apollon üzerindeki

²⁴²⁶Sikke tasviri için bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 19, 74 No.75 Lev. IV.

²⁴²⁷Bk. **V. II. I. Side sikkeleri üzerinde Apollon ile ilgili semboller ve atribütler**

²⁴²⁸Atlan, 1967, **a.g.k.**, 54.

²⁴²⁹Söz konusu ikonografik farklılıklar sunak ve karganın **Kat. No. 116'**da verilmemesidir. Bununla birlikte aynı zamanda sağ elinde defne dalı yerine *phiale* taşımaktadır.

²⁴³⁰Bu tipin şimdiye kadar sadece Aemilianus Dönemi baskıları bilinmektedir. Karşılaştırma için bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 112-113 Dipnot 306; RPC IX, No. 1163.

khimationa kadar çıplak betimlenmiş ve sağ elinde defne dalı yerine *phiale* taşımaktadır. Bununla birlikte MÖ IV. yy sikkelerinde görülen çıplak betimlenmiş Apollon tiplerinde de tanrı (**Kat. No. 45, 46, 48**) omuzlarını dolanan bir *khlamys* taşımaktadır. Ancak **Kat. No. 48**'deki arka yüzde Apollon, sağ elinde **Kat. No. 116**'da olduğu gibi bir *phiale* tutmaktadır²⁴³¹. Aemilianus Dönemi'nde görülen bu ikonografi eski geleneğin bir devamı olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Apollon'un Roma İmparatorluk Dönemi'nde eski gelenekte resmedilmesi²⁴³², kültünün kentteki önemi ile açıklanabilir. Nollé'de, **Kat. No. 116**'daki sikke tipinin Side'nin en eski sikke darplarındaki Apollon tiplerine geri gittiğini, elbise işlenişinin farklı olmasına rağmen, sikke tipi ile Apollon Tapınağı'ndaki eski kült heykelinin tasvir edilmiş olabileceğini ifade etmektedir²⁴³³. **Kat. No. 116**'daki Apollon betimlemesi arkaik etki göstermektedir²⁴³⁴. Bununla birlikte Apollon, sadece Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelen sikkeler üzerinde değil, aynı zamanda Side Tiyatrosu'nun *scaenae frons* kaset kabartmalarında da eski gelenekte, arkaik tarzda betimlenmiştir (**Kat. No. 133**)²⁴³⁵. Bu durum kuşkusuz Athena gibi, Apollon kültünün de Sideliler için önemini ve kültünün sürekliliğini göstermektedir²⁴³⁶.

Tip III. III. *Apollon Sidetes*

Side'nin darp etmiş olduğu sikkeler üzerinde en sık görülen Apollon tipi, *Sidetes* olarak adlandırılan tiptir. Tipin adlandırılmasında çıkış noktası arka yüzünde ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΙΔΗΤΟΥ ΝΕΩΚΟΠΟΥ lejantı yer alan bir Gallienus sikkesidir²⁴³⁷. Arka yüz tasvirinde Apollon, kısa *khiton* ve *khlamys* giyimli, sağ elinde *phiale*, baş hizasına kadar kaldırmış olduğu sol elinde ise uzun bir defne dalı ve ayağında çizmeleri ile betimlenmiştir (**Kat. No. 94**). Apollon'un arka yüzde görülen bu tasviri araştırmacılar

²⁴³¹Tanrıyı elinde *phiale* ile gösteren betimleme kurban törenini çağrıştırsada, Aemilianus baskısı üzerinde dikkati çeken önemli bir farklılık da eski ikonografideki gibi tanrının önünde sunağın verilmemesidir.

²⁴³²Bununla birlikte sikke sanatkarının söz konusu bu eski tipolojiyi muhtemelen kentte var olan eski kült heykeline bakarak oluşturmuş olabileceğini varsayabiliriz. Bu da kentte yeni kült heykellerinin yanında, ayrıca, olasılıkla kutsal alanda bulunan eski kült heykellerinin varlığını düşündürmektedir.

²⁴³³Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 112-113. Nollé, *khimationun* gerçek kumaştan yapıldığını ve zaman içerisinde birçok kez değiştirildiğini belirtmektedir.

²⁴³⁴Benzer şekilde Nollé, tasvir edilen Apollon tipinin arkaik veya erken klasik etkili olduğunu ve Side'nin en eski sikkeleri üzerinde görülen Apollon tipine benzediğini ifade etmektedir (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 113).

²⁴³⁵Bk. Alanyalı, 2003, **a.g.k.**, 270; Alanyalı, 2005, **a.g.k.**, 89-90; Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 76.

²⁴³⁶Athena ve Apollon'un Side kentindeki kült sürekliliği ile ilgili olarak bk. Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 105-106.

²⁴³⁷Sikke betimlemesi için bk. Friedlaender, 1883, **a.g.k.**, 3 Lev. I No.2; Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 344 No.37; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249 Res. 8 No.36; SNG France III, No. 948.

tarafından Sidetes olarak tanımlanmaktadır²⁴³⁸. Bu tip, Side'nin MÖ 360-333 arası dönemde darp etmiş olduğu staterlerin arka yüzlerindeki Apollon tipine kadar geri gitmektedir (**Kat. No. 49**)²⁴³⁹. Kısa *khiton*, *khlamys* giyimli, elinde *phiale* ve defne dalı ile verilmiş bu tip aynı zamanda Side'nin Helenistik Dönem içlerinde darp etmiş olduğu bronz sikkelerin arka yüzlerinde de karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 119**)²⁴⁴⁰. Bununla birlikte göz ardı edilmemesi gereken nokta ise araştırmacıların Apollon Sidetes olarak adlandırdıkları tipin kesin olarak sikke betimindeki Apollon tipi olup olmadığıdır. Ancak MÖ 380-370 arasına tarihlendirilen giyimli tipin devam den süreç içerisinde bazı değişikliklere uğradığı kesindir. Muhtemelen Sidetes olarak adlandırılan bu tip Helenistik Dönem içerisinde stereotip haline gelmiş ve Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerine geçmiştir. Zira İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen ilk Apollon tipi de Sidetes olarak adlandırılan tiptir. Aynı şekilde Geç Helenistik / Erken Roma Dönemi'ne tarihlendirilen Pednelissos ve Melli'deki Apollon Sidetes kabartmaları da Sidetes ikonografisinin Helenistik Dönem içlerinde stereotip haline geldiğini göstermektedir²⁴⁴¹.

Apollon Sidetes, İmparatorluk Dönemi darplarında çok zengin bir ikonografik çeşitlilikte karşımıza çıkmaktadır. Kısa *khiton*, *khlamys*, çizme, *phiale* ve uzun defne dalından oluşan tip, Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinin arka yüzlerindeki ana Apollon tipini oluşturmaktadır. Tipin bölgeler üstü yayılım göstermesi, aynı zamanda kült heykeline işaret eden tapınak betimli ikonografi ve ayrıca kentin temsili tanrısı olarak *homonoia* darplarında görülmesi, Sidelilerin **Kat. No. 94**'deki tipi Apollon Sidetes olarak algıladıklarını akla getirmektedir. Nollé'nin de ifade ettiği üzere **Kat. No. 94**, Side Apollon tapınağının kendi kasasından darp edilmişti²⁴⁴². Bu yüzden **Kat. No. 94**'de tasvir edilen tipin aynı zamanda tapındaki kült heykelinin bir temsili olduğunu söyleyebiliriz.

Apollon Sidetes ikonografisinde önemli bir özellik ise atribütlerdir. Söz konusu atribütler sağ elinde tuttuğu *phiale* ve yukarıya kaldırmış olduğu sol elinde taşıdığı uzun

²⁴³⁸Apollon Sidetes adlandırması ile ilgili olarak bk. J. Friedlaender (1883). Die Erwerbungen des königlichen Münzkabinetts im Jahre 1881. *ZfNum*, (X), s. 3; Hill, 1897, **a.g.k.**, 81-82 Dipnot §; Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 336-337; Pick, 1904, **a.g.k.**, 40 Dipnot 96; Mansel, 1965, **a.g.k.**, 891; Atlan, 1967, **a.g.k.**, 27-28, 36; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249, 253; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 112-113; Alanyalı, 2005, **a.g.k.**, 89-92; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 76.

²⁴³⁹Bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 34-37.

²⁴⁴⁰Atlan, 1967, **a.g.k.**, 28 Lev. VII G.

²⁴⁴¹Ayrıca bk. bölüm III. II. Side'ye Komşu Kentlerde Apollon Kültü

²⁴⁴²Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 114.

defne dalıdır²⁴⁴³. Tanrının her iki elinde taşımış olduğu atribütler yönünden **Kat. No. 94'**deki Sidetes tipine en yakın betimleme **Kat. No. 49'**da karşımıza çıkmaktadır. MÖ 380-370 arasına tarihlendirilen *stater*lerde de Apollon sağ elinde *phiale* ve sol elinde uzun defne dalı taşımaktadır. **Kat. No. 49** ile birlikte Apollon'un bu iki önemli atribütü kanonik hale gelmekte ve bundan sonra tanrı istisnasız bir şekilde sağ elinde *phiale* ve sol elinde uzun defne dalı ile betimlenmiştir. **Kat. No. 49** tasvirini, atribütler yönünden Apollon Sidetes tipinin öncüsü olarak kabul edebiliriz.

Apollon Sidetes tipinde karakteristik olan bir diğer motif ise tanrının taşımış olduğu elbisedir. Apollon, dizin üst kısmına kadar inen, kısa kollu, ince pileli ve belден kemerle sıkılmış kısa bir *khiton* ile betimlenmektedir. *Khiton* üzerine ise uçları boyun kısmında birleştirilmiş ve omuz kısmında arkadan aşağıya doğru sarkan bir *khlamys* taşımaktadır²⁴⁴⁴. Bu giysi tipi, MÖ IV. yy'da başlayıp Helenistik Dönem ve Roma Dönemi boyunca Sidetes olarak adlandırılan tipte korunmuştur. Bu yüzden, *phiale* ve uzun defne dalı ile birlikte kısa *khiton* ve *khlamys*, Apollon Sidetes tipinin en önemli belirteçidir diyebiliriz. Karakteristik elbise tipi yönünden ise **Kat. No. 49** arka yüzdeki tasviri, **Kat. No. 94'**deki Apollon Sidetes tipinin öncüsü olarak kabul edebiliriz. Bununla birlikte **Kat. No. 48** arka yüzde çıplak betimlenmiş tipin, Apollon Sidetes tipine öncülük ettiğini söylemek pek de yanlış bir düşünce olmayacaktır. Çünkü omuzları üzerinden dolanan *khlamyse* kadar çıplak betimlenmiş söz konusu ikonografide tanrı, Sidetes tipinin karakteristik iki atribütünü her iki elinde taşımaktadır. Atlan, MÖ IV. yy sikkelerinde çıplak betimlenmiş Apollon'un zaman içerisinde giyimli hale gelip geleneksel Apollon Sidetes tipine dönüştüğünü ve bu şekliyle Roma İmparatorluk Dönemi boyunca korunduğunu ifade eder²⁴⁴⁵. Muhtemelen **Kat. No. 94'**de görülen tipe MÖ IV. yy içerisine tarihlendirilen **Kat. No. 48** öncülük etmiş ve zaman içerisinde, **Kat. No. 49'**de görüldüğü gibi giyimli hale gelmiştir. Geleneksel hale gelmiş bu tip, yukarıda Atlan'ın da ifade ettiği üzere Helenistik ve Roma dönemleri boyunca Side sikkelerinin arka yüzlerinde betimlenmiştir.

²⁴⁴³Söz konusu atribütler ile ilgili olarak bk. V. II. I. *Side sikkeleri üzerinde Apollon ile ilgili semboller ve atribütler*

²⁴⁴⁴Atlan, 1967, **a.g.k.**, 27-28. MÖ 380-370 arası döneme tarihlendirilen *stater*lerin arka yüzlerindeki tipler, Roma Dönemi tiplerine göre daha sanatsal ve kaliteli olduğundan *khiton* ve *khlamys* ayrımı çok iyi takip edilebilmektedir. Örneğin bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, Lev. XII No. 127.

²⁴⁴⁵Atlan, 1967, **a.g.k.**, 36.

Apollon Sidetes tipolojisi dikkati çeken bir diğer önemli karakteristik nokta ise tanrının ayağındaki çizmelerdir²⁴⁴⁶. İlk olarak MÖ 380-370 arasına tarihlendirilen gümüş *stater*ler üzerinde görülen çizme, Roma İmparatorluk Dönemi baskılarında istisnasız bir şekilde karşımıza çıkmaktadır²⁴⁴⁷. Çizme ilk olarak **Kat. No. 49** ile birlikte Apollon ikonografilerinde görülmeye başlamıştır²⁴⁴⁸. Bu yüzden **Kat. No. 49** arka yüzdeki Apollon tasvirini kısa *khtion*, *khlamys*, uzun defne dalı ve *phiale* gibi özelliklerinin yanında karakteristik çizmelerden dolayı Sidetes tipinin öncüsü olarak kabul edebiliriz.

Roma İmparatorluk Dönemi ve öncesinde Apollon Sidetes tipolojisi hakkında bilgi verecek veya **Kat. No. 94**'deki tipi doğrulayacak heykeltıraşlık eserler kentte ele geçmemiştir. Ancak Side'ye komşu yerleşmelerde, başta Perge, Melli ve Pednelissos yerleşmelerinde Apollon Sidetes tipine benzer heykeltıraşlık eserler ele geçmiştir²⁴⁴⁹.

Apollon Sidetes'in elinde taşımış olduğu atribütler yönünden benzer, buna karşın elbise yönünden farklı, çıplak bir ikonografinin Sidetes tipine öncülük ettiğini söylemek pek de yanlış bir düşünce olmayacaktır. Atribütler yönünden **Kat. No. 48**, Sidetes tipinin öncüsü olmalıdır. Zira hem tanrının arkaik stilde tasvir edilmesi hem de boynuna dolanan *khlamys* bakımından en yakın tasviri Side Tiyatrosu'nun *scaenae frons* kaset kabartmalarında vardır (**Kat. No. 134**). Kaset kabartmasındaki Apollon tasviri arkaik stilde ve boynunu dolanan *khlamys* bakımından **Kat. No. 48**'deki Apollon tasvirine benzemektedir. Bununla birlikte Apollon'un hemen yanında betimlenen yay ve oktanlık ise benzer şekilde eski tiplerde karşımıza çıkmaktadır²⁴⁵⁰. Alanyalı, *scaenae frons* kaset kabartmasında arkaik stilde betimlenmiş tasviri Apollon Sidetes olarak tanımlamaktadır²⁴⁵¹. Roma İmparatorluk Dönemi'nden benzer arkaik stilde Apollon

²⁴⁴⁶Çizme genel olarak Apollon ikonografisinde çok nadir görülmektedir. Apollon'u çizme ile gösteren bronz bir heykel tanrının Patras'taki kutsal alanında bulunmaktaydı. Pausanias'ın bildirdiğine göre (Pausanias VII. 20, 3) çıplak betimlenmiş tanrı, ayağında çizmeler taşımaktaydı. Bk. Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 226-227 No. 341. Çizme özellikle Roma panteonunda çobanların ve ormanların tanrısı olarak onurlandırılan Silvanus'un önemli bir ikonografik özelliğidir. Bk. Simon, 1990, **a.g.k.**, 200-203 Res. 257, 260; Roscher, *Lexikon*, s. v. "Silvanus", 826.

²⁴⁴⁷Nollé'nin de ifade ettiği üzere çizme, Roma İmparatorluk Dönemi baskılarında dikkati çeken önemli karakteristik bir özelliktir (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 112).

²⁴⁴⁸Örnek olarak bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 28 Lev. V No. 119.

²⁴⁴⁹Bk. **III. II. Side'ye komşu kentlerde Apollon Kültü**

²⁴⁵⁰Yay, MÖ IV. yüzl sikkeleri dışında, Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde sadece **Kat. No. 116**'daki tipte görülmektedir. Bununla birlikte oktanlık ise Roma Dönemi sikkeleri üzerinde görülmez.

²⁴⁵¹Alanyalı, 2003, **a.g.k.**, 270; Alanyalı, 2005, **a.g.k.**, 89; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 76; Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 148. Ayrıca bk. bölüm **V. III. Heykeltıraşlık Eserler**

tasviri Aemilianus Dönemi'nden bilinmektedir (**Kat. No. 116**). Aemilianus sikkesi üzerindeki Apollon tasviri MÖ 400-380 arasına tarihlendirilen **Kat. No. 47**'deki Apollon tasviri ile hem elbise biçimlendirmesi hem de sol elinde yayı tutuş şekli yönünden benzerdir. Apollon'un Roma İmparatorluk Dönemi'nde eski gelenekte, arkaik stilde betimlenmiş olması şaşırtıcıdır. Bu yüzden hem kaset kabartması hem de Aemilianus sikkesindeki betimlemeyi Apollon Sidetes'in eski imajının bir yansıması olarak kabul edebiliriz. Buunla birlikte Apollon Sidetes tipinin başlangıçta çıplak olduğunu ve zaman içerisinde giyimli tipe dönüştüğünü varsayabiliriz. Muhtemelen giyimli Apollon tipi Sideliler tarafından benimsenmiş olacak ki Helenistik ve Roma Dönemleri boyunca Side sikkeleri üzerinde korunmuş ve sürekli betimlenmiştir.

Bir diğer önemli nokta ise çıplak ve giyimli Apollon Sidetes tipinin yer aldığı eski ikonografilerde tanrının bir ateş sunağının önünde betimlenmesidir. MÖ IV. yy Side sikkelerinde Apollon istisnasız bir şekilde benzer ikonografide görülmektedir. Bu eski ikonografi aynı zamanda Roma Dönemi baskılarında da görülmektedir (**Kat. No. 102**)²⁴⁵². Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelen ve tanrıyı sunak önünde gösteren ikonografi, *scaenae frons* kaset kabartması ve ayrıca Aemilianus baskısı Apollon Sidetes'in eski ikonografisine geri gidişi göstermektedir. Tüm bunlar kuşkusuz Side Apollon'un kentteki kült sürekliliğine en güçlü kanıtlardır.

Apollon Sidetes'in kült karakteri hakkında bilgi verecek yazıt veya litaratür anlatımı şuan için bilinmemektedir. Bununla birlikte Apollon Sidetes ikonografisinde görülen atribütler ve sembollerden hareketle tanrının kült karakteri ve Side'deki algılanışı hakkında bir fikir yürütebiliriz. Sidetes tipinde tanrı dize kadar inen kısa bir *khiton* ve üzerinde *khlamys* taşımaktadır. Bu giysi tipi, tanrının ayağındaki çizmeler de dikkate alındığında genellikle rahat hareket gereksinimi duyan askerler²⁴⁵³, gezginler ve avcılar için karakteristiktir²⁴⁵⁴. Kısa *khiton* aynı zamanda avcılarının da giydiği *exomise* benzemektedir²⁴⁵⁵. Brown, Hititler'in Apaliunas'ından hareketle tanrının avcı yönüne

²⁴⁵²**Tip III. III. V. Önünde sunak.**

²⁴⁵³Özellikle kısa *khiton* taşıyan Apollon figürü bazı araştırmalarda imparator ve askeri figür olarak yorumlanmıştır. Bk. Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.k.**, 336-337; Atlan, 1967, **a.g.k.**, 28 Dipnot 151.

²⁴⁵⁴R. Hirschmann (1997). *Khiton. DNP*, (2), s. 1131-1132; Schollmeyer, 2011, **a.g.k.**, 93. Benzer şekilde Işın, söz konusu üçlü giyim tipinin gezginler, avcılar ve askerler arasında yaygın olduğunu ifade etmektedir (Işın, 2008, **a.g.k.**, 110).

²⁴⁵⁵Exomis ise genellikle köylüler, köleler ve usta zanaatçılar tarafından giyilen bir elbisedir (Hirschmann, 1997, **a.g.k.**, 1132; Schollmeyer, 2011, **a.g.k.**, 93).

dikkati çeker²⁴⁵⁶. Apollon için kutsal sayılan geyik, karaca ve aslan gibi av hayvanları tanrının avcı yönüne işaret etmektedir²⁴⁵⁷. Apollon'un önemli bir kutsal alanının bulunduğu Delos adasında, *prosesyon* yoluna yerleştirilmiş aslan heykelleri vardır²⁴⁵⁸. H. Cahn, aslanın doğu kültürlerinde güneş tanrısının kutsal hayvanı olduğunu ve daha sonra Apollon'un atribütü olduğunu ifade etmektedir²⁴⁵⁹. Ok ve yay avcı tanrı yönüne işaret etse de Apollon avcı tanrı değildir. Yay ve ok Apollon'un cezalandırıcı²⁴⁶⁰, intikamcı yönünü temsil etmektedir²⁴⁶¹. Bu iki atribüt aynı zamanda tanrının hastalıkları def eden ve kentleri koruyan yönünü sembolize etmektedir²⁴⁶². Apollon *propylaios*, yay ve oku ile kentleri düşmanlara karşı korur²⁴⁶³. MÖ IV. yy Apollon Sidetes ikonografisinde yay ve ok tanrının sırtında oktanlık ile sembolize edilmektedir (**Kat. No. 49**). Roma İmparatorluk Dönemi'nin gelenekel tipinde Apollon Sidetes, yay, ok veya oktanlık taşımaz²⁴⁶⁴. Bu durum belki de kült karakterinin değişmesi ile ilgilidir. Ancak *scaenae frons* kaset kabartmasında da oktanlık atribütü olarak tanrının hemen yanında betimlenmiştir (**Kat. No. 134**). Kaset kabartmasında oktanlığın olması tanrının eski Sidetes resminin bir yansımasıdır. Bu durumu Aemilianus Dönemi'nden gelen sikke üzerindeki betimelemede de görmek mümkün (**Kat. No. 116**). Orada da Apollon tıpkı eski sikke betimlemelerinde olduğu gibi sol elinde yay taşımaktadır.

²⁴⁵⁶Brown, MÖ II. bin Anadolu'sunda Apollon isminin kökeninde Hititler'in Apaliunas'ının yattığını ve bu dönem içerisinde Apollon'un avcı tanrı olarak algılandığını ifade etmektedir (E. L. Brown (2004). In Search of Anatolian Apollo. *Hesperia Suppl.* (33), s. 254-255).

²⁴⁵⁷Geyik ve karaca avcı tanrı Apollon için kutsaldır (Roscher, *Lexikon*, s. v. "Apollon", 443). Örneğin ünlü Apollon Kanachos heykelinde Apollon ileriye doğru uzattığı sol elinde yay ve sağ elinde ise bir karaca tutmaktadır (Roscher, *Lexikon*, s. v. "Apollon", 451).

²⁴⁵⁸Aslan sadece Apollon değil aynı zamanda Athena, Hera ve Artemis gibi tanrıçaların da kutsal hayvanıdır (Pötscher, 1987, **a.g.k.**, 51-52).

²⁴⁵⁹H. A. Cahn (1950). Die Löwen des Apollon. *MusHelv.* (7), s.185-199. Özellikle Delphi'de ele geçen doğu kökenli fildişi yontucuk ile yine Nil deltasında yer alan Naukratis'deki Apollon kutsal alanından ele geçmiş olan heykelcikler Apollon'un aslan ile olan ilişkisini göstermektedir (Cahn, 1950, **a.g.k.**, 186 Res. 1; Simon, 1969, **a.g.k.**, 131 Res. 125-126).

²⁴⁶⁰Niobidler mitosunda kardeşi Artemis ile Niobe'nin çocuklarını ve annesi Leto'ya saygısızlık eden Tityos'u ok ve yayıyla öldürmesi tanrının cezalandırıcı, intikamcı yönüne işaret etmektedir. (Simon, 1969, **a.g.k.**, 144-145; Schefold, 1981, **a.g.k.**, 159-170; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 217).

²⁴⁶¹Homeros'da (Homeros, *İliada* I, 43-52) Agamemnon tarafından kızdırılan Apollon'un yayı ve oku ile akha ordularına salgın hastalık gönderdiği anlatılmaktadır (Simon, 1969, **a.g.k.**, 118; Muth, 1988, **a.g.k.**, 92; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 57).

²⁴⁶²Örneğin Apollon *Simintheus* olarak okları ile veba hastalığını yayan fareleri öldürür (Muth, 1998, **a.g.k.**, 92 Dipnot 96). Apollon'un hastalıkları iyi eden kült karakterini en iyi *alexikakos*, *iatros*, *soter* ve *oulios* sıfatları yansıtmaktadır. Bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 54, 62; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 57-58).

²⁴⁶³Pisidya kenti Kremna'nın İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde Apollon elinde yay ve ok ile *propylaios* olarak betimlenmiştir (SNG PFPs V. No. 270-273. Ayrıca bk. Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 64).

²⁴⁶⁴Bununla birlikte sadece Aemilianus Dönemi sikkesinde sol elinde yay taşımaktadır (**Kat. No. 116**). Bu tipin de eski geleneğin devamı olarak Roma Dönemi'nde darp edildiğini yukarıda belirtmiştik.

Apollon Sidetes'in kült karakterini yansıtan en önemli atribütler kuşkusuz tanrının elinde taşımış olduğu *phiale* ve defne dalıdır. Erken Sidetes ikonografisinde tanrı, sağ elinde *phiale* ve önünde bir ateş sunağı ile kurban, libasyon töreninde betimlenmiştir. Öncü olarak kabul ettiğimiz tiplerde (**Kat. No. 47-48**) tanrının çıplak betimlenmesi Apollon'un iki önemli kült karakteri güzellik ve erdemliliği temsil etmektedir²⁴⁶⁵. MÖ IV. yy sikkelerinin arka yüzlerinde çıplak veya giyimli olsun Apollon daima kurban töreninde tasvir edilmiştir²⁴⁶⁶. Kurban ikonografisi aynı zamanda Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde de devam etmiştir²⁴⁶⁷. G. Işın'ın da belirttiği üzere tanrı, sunaklı veya sunaksız olarak kurban töreninde betimlenmiştir²⁴⁶⁸. Apollon'u kurban töreninde gösteren ikonografi en sık karşılaşılan ikonografilerden biridir²⁴⁶⁹. Kurban, insanların tanrılar ile bağlantı kurduğu en önemli rituellerden biridir²⁴⁷⁰. Duaların kabul edilmesi için sunulan kurban veya adaklar çok çeşitli şekillerde olabilmektedir²⁴⁷¹. Üzerinde ateş yanan sunak ve Apollon'un üzerinde *phiale* tutması Apollon'un dinsel rituellerin ve dindarlığın temsilcisi olduğuna işaret etmektedir²⁴⁷². Apollon'u kurban töreninde gösteren ikonografi aynı zamanda duaları kabul eden ve işiten yönüne vurgu yapmaktadır. Side'nin komşusu Perge'de Apollon *Pamphylios*, duaları işiten tanrı olarak onurlandırılmaktadır²⁴⁷³. Şaşırtıcı olan Perge'de duaları işiten Apollon'a verilen *Pamphylios epithetonunun Sidetes* gibi tanrının yerelliğine vurgu yapmasıdır²⁴⁷⁴.

Sidetes ikonografisinde karakteristik olan bir diğer atribüt ise defnedir²⁴⁷⁵. Defne, Apollon kültüründe önemli rol oynamaktadır²⁴⁷⁶. Genellikle uzun dal şeklinde tanrının sol

²⁴⁶⁵Rose, 2003, **a.g.k.**, 126-127; Schollmeyer, 2011, **a.g.k.**, 28. Çıplak betimlenmiş Apollon, gençliği ve ideal güzelliği temsil etmektedir. Bu yönüyle Apollon Herakles ve Hermes'in yanında ayrıca palaestralardaki gençlerin koruyucu tanrısıydı (Roscher, *Lexikon*, s. v. Apollon, 442-443; Muth, 1998, **a.g.k.**, 93

²⁴⁶⁶Genel olarak bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, Lev. III-VII.

²⁴⁶⁷Roma İmparatorluk Dönemi baskılarında Apollon Sidetes'i sunak önünde gösteren ikonografi nadir de olsa sikkeler üzerinde takip edilmektedir. Bk. **Tip III. III. V. Apollon Sidetes önünde sunak.**

²⁴⁶⁸Işın, 2008, **a.g.k.**, 110.

²⁴⁶⁹Simon, 1969, **a.g.k.**, 142; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 320; Schollmeyer, 2011, **a.g.k.**, 29.

²⁴⁷⁰Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 121.

²⁴⁷¹Bk. Sonnabend, 1999, **a.g.k.**, 289-292; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 121-124.

²⁴⁷²Schollmeyer, 2011, **a.g.k.**, 29.

²⁴⁷³Şahin, 1999, **a.g.k.**, 78-79 Yazıt No. 56; Özdzibay, 2012, **a.g.k.**, 28. Σωτήρι Παμφύλῳ ἐπηκόῳ Ἀπόλλωνι.

²⁴⁷⁴Bk. **III. II. Side'ye Komşu Kentlerde Apollon Kültü**

²⁴⁷⁵Ayrıca bk. **V. II. I. Side sikkeleri üzerinde Apollon ile ilgili semboller ve atribütler**

²⁴⁷⁶Defne bitkisinin Apollon için kutsal sayılması Daphne mitosundan gelmektedir (Stoll, 2003, **a.g.k.**, 63). Defne aynı zamanda Apollon kültürünün bulunduğu yerlerde tanrının kehanet yönüne işaret etmektedir (Çavaş, Gülbay ve Ersoy, 2008, **a.g.k.**, 43). Bununla birlikte defne bitkisinin rolü Delphi kehanet merkezinden ileri gelmektedir. Delphi kehanet merkezinde en eski kültürel objelerden biri olan defne aynı zamanda Apollon'dan önce Pythia yılanının da önemli bir sembolüydü. Apollon kehanet merkezi ve kutsal

elinde gördüğümüz defne, Apollon'un arınma ve kehanet yönünü sembolize eden kutsal bitkisidir²⁴⁷⁷. Sidetes ikonografisinde ağaç şeklinde²⁴⁷⁸ (**Kat. No. 93**) ve ayrıca başında çelenk şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. Defne bitkisi doğrudan kehanetle ilişkili olsa da aynı zamanda hastalıkların tedavisinde ilaç olarak kullanılan bir bitkidir²⁴⁷⁹. Ovidius'da Apollon, bitkilerle şifa dağıtan tanrı olarak adlandırılmaktadır²⁴⁸⁰. Işın, Apollon'un elindeki *phiale* ve defne dalından hareketle Apollon Sidetes'in iyileştirici ve kötülüklerden koruyucu karakterine dikkat çekmektedir²⁴⁸¹. Gerçekten de defne, atribüt olarak Apollon Sidetes'in en önemli belirtecidir. Her ne kadar Apollon'un arındırıcı ve kehanette bulunan kült karakterine işaret eden bir atribüt olsa da²⁴⁸², Side'de tanrının bir kehanet tanrısı olduğunu destekleyecek veriler yetersizdir. Erken Apollon Sidetes ikonografisinde tanrının hemen sol yanında görülen karga da kehanet yönüne işaret etse de, Apollon Sidetes'in kült karakteri için kehanet yönünden bahsetmek güçtür. **Kat. No. 140**'daki omphalos taşından hareket eden Özhanlı, Side Apollon'unun kehanet tanrısı olabileceğini ifade etmiştir²⁴⁸³. Atlan²⁴⁸⁴ ve Alanyalı²⁴⁸⁵ ise Side Apollon'unun bir kehanet tanrısı olmadığı düşüncesindedirler. Bununla birlikte defne bitkisinden hareketle Apollon Sidetes'in kült karakteri için hastalıkları iyi eden, şifa veren ve iyileştirici tanrı yönünden bahsetmek yerinde bir düşünce olacaktır. Apollon *iatros epithetonu* ile hastalıkları iyileştirici tanrı olarak birçok yerde onurlandırılmıştır²⁴⁸⁶. Ovidius'un başkalaşımalar adlı eserinde Apollon'un tıp sanatını bulduğu ve şifa veren tanrı olduğu

alanı defne koruluğu ile çevrenlenmekteydi (Hünemörder, 1999, **a.g.k.**, 441). Delphi'de, kült rahipleri kehanette bulunurken defne yapraklarını çiğneyerek kendilerinden geçer ve kehanette bulunurlardı (Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 65; Roscher, *Lexikon*, s. v. "Pythios", 3381; Maranti, 2000, **a.g.k.**, 29). Defne dalı, *Pythia* oyunlarında birinci gelenlere ödül olarak verilirdi.

²⁴⁷⁷Roscher, *Lexikon*, s. v. "Apollon", 444; Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 110; Graf, 1996, **a.g.k.**, 869; Rose, 2003, **a.g.k.**, 129; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 63; Schollmeyer, 2012, **a.g.k.**, 29. Bununla birlikte defne sadece Apollon ile değil aynı zamanda kardeşi Artemis ile de bağlantılı bir bitkidir (C. Hünemörder (1999). Lorbeer, DNP, (7), s. 441).

²⁴⁷⁸Bk. **Tip III. III. I. Apollon Sidetes ve yanında defne ağacı**

²⁴⁷⁹Hünemörder, 1999, **a.g.k.**, 440-441. Defne bitkisinin eczacılıkta kullanımı hakkında bk. Çavaş, Gülbay ve Ersoy, 2008, **a.g.k.**, 43.

²⁴⁸⁰Ovidius, *Metamorphosen*, I. 522. "Bütün dünyada otların gücü bana atfedilir".

²⁴⁸¹Işın, 2008, **a.g.k.**, 110.

²⁴⁸²Örneğin defne dalı Anadolu'da önemli bir kehanet ocağı olan Apollon Klarios'un da önemli bir atribütüdür. Bk. D. S. Akar Tanrıver (2009), *Apollon Klarios kültü, kehanet Pratikleri ve Adaklar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 248-254.

²⁴⁸³Özhanlı, 2014, **a.g.k.**, 267.

²⁴⁸⁴Atlan, 1967, **a.g.k.**, 42.

²⁴⁸⁵Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 77; Alanyalı, 2016, **a.g.k.** 148-149.

²⁴⁸⁶Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 54. *ἰατρός epithetonu* özellikle Yunan koloni kentlerinde büyük yayılım göstermiştir. Bununla ilgili olarak bk. Ehrhardt, 1989, **a.g.k.**, 115-122.

geçmektedir²⁴⁸⁷. Daha sonradan oğlu Akslepios’a bu kült karakterini vermiş olsa da²⁴⁸⁸, Apollon her zaman iyileştirici, şifa veren tanrı olarak bilinmektedir²⁴⁸⁹. Apollon Sidetes sol elinde taşıdığı defne bitkisi ile hastalıklara şifa veren bir tanrı olmalıydı²⁴⁹⁰. Literatür anlatımları Side’de yetişen baldıran bitkisinin ününden bahsetmektedir²⁴⁹¹. Nollé, Sideli doktorların şifalı bitkilerle yoğun olarak ilgilendiğinden ve şifalı bitki ticaretinin kentte önemli bir ekonomi olduğundan bahsetmektedir²⁴⁹². Zira Side’de ele geçen yazıtlardan öğreniyoruz ki Side, önemli bir tıp merkezi ve imparatorluk nezdinde önemli doktorlar yetiştirmiş bir kent²⁴⁹³. Bununla birlikte Apollon’un oğlu sağlık tanrısı Asklepios ve Hygeia kültü de kentte oldukça yaygındı²⁴⁹⁴. Bu yüzden Side’de Apollon Sidetes’in hastalıkları iyileştiren bir kült karakterine sahip olduğunu ifade edebiliriz.

Roma İmparatorluk Dönemi’ne gelindiğinde Apollon Sidetes olarak adlandırılan tip çok zengin bir ikonografide karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluk Dönemi’nin I. yy’ı içerisinde Sidetes ikonografisinde sadece kentin sembolü nar ve defne ağacı görülürken, II. yy’da Apollon Sidetes’i uçayak, Roma İmparatorları ve Athena ile birlikte gösteren ikonografiler takip etmektedir. Apollon Sidetes ikonografisinde esas yoğunluk ise MS III. yy’da takip edilmektedir: Tapınak, kent kapısı, sunak, *agonistik* ve *homonoia* ikonografileri ile Apollon Sidetes Side sikkelerinin arka yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Tip III. III. I. Yanında defne ağacı ile

Roma İmparatorluk Dönemi’nin I. yy’ında Apollon Sidetes tipinde dikkati çeken başlıca karakteristik özelliklerden biri tanrının tamamen cepheden betimlenmesidir. Kısa *khiton* ve *khlamys* giyimli, ayağında çizmeleri, elinde *phiale* ve uzun defne dalı ile

²⁴⁸⁷Ovidius, *Metamorphosen*, I. 521.

²⁴⁸⁸Muth, 1998, **a.g.k.**, 93 Dipnot 201; Rose, 2003, **a.g.k.**, 132-133; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 57-58.

²⁴⁸⁹Apollon’un şifa veren tanrı özelliği, özellikle Ovidius’un *Metamoprhosen* adlı eserinde karşımıza çıkmaktadır (Ovidius, *Metamoprhosen*, I. 517-522).

²⁴⁹⁰Belki de Apollon’un elinde taşıdığı bu uzun defne dalı ile kentteki baldıran bitkisi tematize edilmektedir.

²⁴⁹¹Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 152 Yazıt No. TLit. 14. Roma İmparatorluk Dönemi’nde önemli bir doktor olan ve aynı zamanda sağlıkla ilgili yazıları bulunan Galen okuyucularına Side’yi ziyaret edenlere, çok sayıda hastalığa şifa veren baldıran bitkisini tavsiye etmektedir.

²⁴⁹²Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 31. Nollé, özellikle Side’nin şifalı bitkiler önünden önemli bir pazar olduğunu ve özellikle Toroslar’da yetişen şifalı bitkilerin Side pazarında önemli alıcı bulduğundan bahsetmektedir.

²⁴⁹³Örneğin Sideli Doktor Artemidoros (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 173 Yazıt No. TLit. 43); Marcellus (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 175 Yazıt No. TLit. 47); Mnemon (Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 177 Yazıt No. TLit. 48). Ayrıca bk. Adak ve Onur, 2010, **a.g.k.**, 53.

²⁴⁹⁴Asklepios ve Hygieia kültleri Side’de arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik buluntular aracılığı ile belgelenmiştir. Bk. bölüm II. SİDE PANTEONUNA GENEL BAKIŞ

cepheden verilmiş tanrının genellikle sol ayağı taşıyıcı, sağ ayak ise dizden bükülüp hafif geride betimlenmiştir. Bu tip İmparator Nero Dönemi'ne ait sikkelerin arka yüzlerinde belirleyicidir²⁴⁹⁵. Domitianus Dönemi'ne ait bazı sikkeler üzerinde de görülen bu tip (**Kat. No. 93**) yavaş yavaş sola dönük bir şekilde betimlenmeye başlamaktadır²⁴⁹⁶. Sola dönük bir şekilde betimlenmiş bu tip ise Roma İmparatorluk Dönemi'nin II. ve III. yy'larında, Apollon Sidetes'i yalnız gösteren ikonografilerde karakteristiktir. Domitianus Dönemi ile birlikte Apollon Sidetes artık sola dönük bir şekilde betimlenmeye başlar ve bu tip sikke basımlarının son bulduğu Aurelianus Dönemi'ne kadar karakteristik Apollon Sidetes tipi olarak kalır.

Domitianus Dönemi baskılarında Apollon Sidetes ikonografisinde dikkati çeken başka bir özellik ise tanrının hemen yanında, bazen sağında²⁴⁹⁷ bazen de solunda betimlenmiş olan defne ağacıdır (**Kat. No. 93**)²⁴⁹⁸. Apollon Sidetes'in sağ elinde tutmuş olduğu *phiale*nin üzerinde ise kentin arması olan nar yer almaktadır. Nar bazı sikke darplarında alan içerisinde²⁴⁹⁹ bazı darplarda ise sanki Apollon Sidetes'in sağ elinde taşıyor gibi verilmiştir.

Sikke ikonografisinde dikkati çeken defne ağacı, Apollon kültüründe önemli bir yere sahiptir. Defne ayrıca Side Apollonu'nun da en önemli belirteçlerinden biridir. Apollon Sidetes tipinde tanrının sol elinde çubuk şeklinde betimlenen defne bitkisinin, ağaç şeklinde tanrının hemen yanında betimlenmesi *nymphé* Daphne mitosunu akla getirmektedir. Söylenceye göre Apollon'un gönül verdiği ve tanrı tarafından kovalanan Daphne, yakalanacağı sırada babası tarafından defne ağacına dönüştürülmüştür²⁵⁰⁰. Bu olaydan sonra Apollon, genç Daphne yerine ağacın dalını ve yaprağını almış ve tanrı için defne bitkisi kutsal olmuştur²⁵⁰¹.

²⁴⁹⁵Nero Dönemi sikke betimlemeleri için genel olarak bk. SNG Pfp IV, No. 619-620; SNG France III, No. 782; RPC I, No. 3400.

²⁴⁹⁶Domitianus Dönemi sikkeleri için bk. Lindgren and Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 60 No. 1159; SNG Pfp IV, No. 630-634; SNG Schweiz II, No. 1296; SNG France III, No. 789-791; RPC II, No. 1524-1526.

²⁴⁹⁷Örneğin bk. RPC II, No. 1524.

²⁴⁹⁸Örneğin bk. SNG Pfp IV, No. 630-632; SNG France III, No. 790.

²⁴⁹⁹Örneğin bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 247 Res. 6 No. 7; RPC I, No. 3400.

²⁵⁰⁰Bir dağ *nymphé*si olan Daphne söylenceye göre tanrı Apollon tarafından yakalanacağı sırada babasına dua etmiş ve babası nehir tanrısı Peneios tarafından defne ağacına dönüştürülmüştür. Daphne mitos en güzel şekliyle Ovidius'un *Metamorphosen* adlı eserinde geçmektedir (Ovidius, *Metamorphosen*, I. 450-567). Mitos ile ilgili olarak ayrıca bk. Kerényi, 1951, **a.g.k.**, 112; E. Melas (1990). *Delphi: Orakelstätte des Apollon*. Köln: DuMont Buchverlag, s. 43; Erhat, 2001, **a.g.k.**, 81; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 63; Rose, 2003, **a.g.k.**, 135. Söz konusu mitos Roma İmparatorluk Dönemi'nde Mysia kenti Apollonia ad Rhyndacum kentinin sikke basımlarında görülmektedir (Franke, 1968, **a.g.k.**, 55 No. 271).

²⁵⁰¹Melas, 1990, **a.g.k.**, 43.

Defne bitkisi, ağaç şeklinde ilk defa Domitianus Dönemi Apollon Sidetes ikonografisinde karşımıza çıkmaktadır²⁵⁰². Bununla birlikte defne, uzun dal şeklinde Apollon Sidetes'in karakteristik atribütü olup, genellikle tanrının sol elinde betimlenmiştir.

Tip III. III. II. Yanında nar ile

İmparator Gallienus Dönemi'nden gelen bir arka yüz tasvirinde Apollon Sidetes kentin sembolü ve arması olan nar ile farklı bir ikonografide betimlenmiştir (**Kat. No. 95**)²⁵⁰³. Apollon'un hemen sol yanında yaprakları belirgin bir dalın ucunda nar betimlenmiştir²⁵⁰⁴.

Nar, Side'de Apollon'un aksine daha çok Athena ile ilişkilidir. Bununla birlikte sikke tipi narın Apollon ile olan ilişkisini göstermesi açısından da önemlidir. **Kat. No. 93**'te olduğu gibi **Kat. No. 95**'te de Apollon'un nar ile betimlenmesi tanrının güzel bitkiler ve ağaçlar için pek de alışık olmadığımız yönüne işaret etmektedir²⁵⁰⁵. Athena dışında ayrıca Melas Nehri'nin kişiletirmesinde de nar karşımıza çıkmaktadır²⁵⁰⁶. Melas Nehri'nin kişileştirmesinde narın betimlenmesi kentle, kentin hayat kaynağı olan nehir arasındaki ilişkiyi tematize etmektedir²⁵⁰⁷. Benzer şekilde kentin sembolü nar, Side'de Athena ile eş tutulmaktadır²⁵⁰⁸. Bu yönüyle Apollon Sidetes'in nar ile birlikte betimlenmesi de tanrının Side kenti ile olan ilişkisine vurgu yapmaktadır.

Tip III. III. III. İmparatorlar ile

Side sikkeleri üzerinde Apollon Sidetes, imparatorlar ile iki farklı ikonografide karşımıza çıkmaktadır. Marcus Aurelius Dönemi'nden gelen bir arka yüz tasvirinde Apollon Sidetes oldukça ilginç bir ikonografide karşımıza çıkmaktadır. Cepheden

²⁵⁰²Defne ağacı, İmparator Hadrianus Dönemi Apollon Sidetes darplarında da görülmektedir. Bk. RPC III, No. 2733.

²⁵⁰³Aynı zamanda İmparator Nero ve Domitianus Dönemi sikkelerinin arka yüzlerinde de Apollon Sidetes yanında nar ile birlikte tasvir edilmiştir. Bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 247 Res. 5 No. 7 (Nero); SNG PflPs IV, No. 619-620 (Nero), 630-634 (Domitianus); SNG France III, No. 782 (Nero), 790 (Domitianus); SNG Schweiz II, No. 1296 (Domitianus).

²⁵⁰⁴Benzer biçimde, dalın ucunda tasvir edilmiş nar Side Müzesi deposunda küçük bir adak altarı üzerinde vardır. Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 280 No. 22m.

²⁵⁰⁵G. Wernicke (1914). 'Ποιός. RE, (2. Seri/1. Band), s. 1006; Pötscher, 1987, **a.g.k.**, 84.

²⁵⁰⁶Sikke betimlemesi için bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256 Res. 17 No. 86-87.

²⁵⁰⁷Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 4.

²⁵⁰⁸Mansel, 1963, **a.g.k.**, 4; Mansel, 1965, **a.g.k.**, 880; Atlan, 1967, **a.g.k.**, 40; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 5-6; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 108-109; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 76

geleneksel tipte verilmiş Apollon Sidetes, biri *toga* giyimli, diğeri zırhlı elbiseli ve elinde kılıç taşıyan iki figür arasında betimlenmiştir. Betimlemede Apollon Sidetes, sağ yanında yer alan figür ile el sıkışmaktadır. Apollon Sidetes'in sağ yanında bulunan figür Lucius Verus, diğeri figür ise M. Aurelius olarak yorumlanmaktadır²⁵⁰⁹.

Side'nin sikke betimlemesi ile vurgulamak istediği esasen *concordia augusta*, yani her iki *augustus* arasındaki uyumdur²⁵¹⁰. Roma İmparatorluk darplarından alınan arka yüz ikonografisi²⁵¹¹, Side'nin darp etmiş olduğu sikkeler üzerinde de sıkça tasvir edilmiştir²⁵¹². İki imparatorun ortak yönetimi gelecekteki mutlu dönemler için bir güvence olarak görülmüştür²⁵¹³. Sikke tasvirinde Apollon Sidetes'in yer alması Side'nin her iki Augustus arasındaki uyuma ve birlikteliğe bir desteği olarak görülebilir²⁵¹⁴. Bununla birlikte Apollon Sidetes'in hemen yanında yer alan Lucius Verus ile el sıkışması, L. Verus'un yapmış olduğu Parth seferi dolayısıyla Side kentinin bir desteği olarak da yorumlanabilir. Özellikle Side'nin Lucius Verus darplarında imparatoru gemi içerisinde sefere giderken gösteren tasvirler Side'nin apaçık desteğinin kanıtıdır²⁵¹⁵. Nollé, sikke tipinde imparatorun *votasının*²⁵¹⁶ konu edildiğini; aynı zamanda imparatorun doğu seferi sırasında Anadolu'daki önemli bazı kutsal alanları ziyaret ettiğini ve buralarda hem kendisi hem de eş Augustus Marcus Aurelius için yemin ettirdiğini belirtmektedir²⁵¹⁷.

İlginç ikonografilerden biri ise İmparator Gallienus'a ait bir arka yüz tasvirinde karşımıza çıkmaktadır. Arka yüz betimlemesinde Apollon Sidetes karşısında yer alan

²⁵⁰⁹Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256; J. Nollé (2003b). Ein ephesischer Kult der < Victoria Romanorum > und das sogenannte Parthermonument. *Chiron*, (33), s. 469.

²⁵¹⁰*Concordia Augustorum* için bk. Latte, 1976, **a.g.k.**, 322 Dipnot 2. Benzer sikke betimlemeleri Kent Roma'da vardır. Lucius Verus'a ait bir Sestertius üzerinde her iki augustus arasındaki birliktelik Concordia Augusta lejanti ile tematize edilmiştir. Bk. N. Hannestad (1986). Roman art and imperial policy. Aarhus: Aarhus University Press, s. 218., Res. 136. *Concordia*, sikkeler üzerinde personifize edilmiş tanrıça şeklinde, her iki Augustusun karşılıklı el sıkışması şeklinde ve sembolik el sıkışma betimlemesi ile görülmektedir (A. Oettel (1988). Geld als Träger politischer Propaganda. K. Stemmer (Ed.) *Kaiser Marc Aurel und seine Zeit* içinde. Berlin: Abguss-Sammlung antiker Plastik, s. 98-99).

²⁵¹¹Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256 Dipnot 61.

²⁵¹²Side'nin Marcus Aurelius ve Lucius Verus ortak yönetiminde darp etmiş olduğu sikkelerin arka yüzlerinde her iki imparator el sıkışırken tasvir edilmişlerdir. Bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 252 Res.13 No. 66 (L. Verus); SNG PFPs IV, **a.g.k.**, No. 671 (M. Aurelius); Levante, 1994, **a.g.k.**, No. 805 (L. Verus); SNG Finland Erkk II, No.685 (L. Verus).

²⁵¹³Franke, 1968, **a.g.k.**, 12.

²⁵¹⁴Benzer görüş için bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256.

²⁵¹⁵Bk. SNG v. Aul. 11, No. 4815.

²⁵¹⁶Yemin anlamına gelen *vota*, imparatorun belirli konularda, örneğin savaş, iyi bir yönetim veya Romalılar'ın zaferi gibi konularda söz vermesi anlamına gelmektedir (D. Klose (2002). *Vota*. DNP, (12/2), 343-344).

²⁵¹⁷Nollé, 2003b, **a.g.k.**, 469.

İmparator Valerianus²⁵¹⁸ (?) ile el sıkışırken tasvir edilmiştir (**Kat. No. 122**). Sikke tasvirinden birçok anlam çıkarmak mümkündür. Örneğin burada söz konusu edilen imparatorun kente yapmış olduğu bir ziyaret veya kentin imparatora desteği olabilir. Zira arka yüzde imparator zırhlı, askeri kıyafet içerisinde betimlenmiştir. Aynı şekilde sikke tasviri Side'ye verilen bir ayrıcalığa karşılık, imparatora teşekkürün bir ifadesi olarak da yorumlanabilir. Özellikle Side I. Valerianus – Gallienus ortak yönetiminde üç *neokoros* elde etmişti ve Apollon Tapınağı da bunlardan biriydi. Pick, sikke tasviri ile Apollon Tapınağı'nın *neokoros* statüsüne ve tapınakta tanrı ile imparatorlar arasındaki kült birlikteliğine dikkat çekmiştir²⁵¹⁹. Nolle de sikke tasvirinin imparator kültü bağlamında Apollon Sidetes ile imparator arasındaki kült birlikteliğine işaret ettiği görüşündedir²⁵²⁰. Benzer şekilde Burrell de sikke tipini *neokoros* bağlamında değerlendirmiş ve Side'nin koruyucu tanrısı Apollon Sidetes'in aynı zamanda imparator kültünün kentteki koruyucu tanrılarından biri olduğunu, bununla birlikte sikke tasviri ile Apollon Sidetes'in kenti imparatorluk nezdinde temsil ettiği görüşündedir²⁵²¹.

Tip III. III. IV. Agonistik ödül ile

İmparator Elagabalus'un eşi Iulia Cornelia Paula'ya ait bir arka yüz tasvirinde Apollon Sidetes *agonistik* ödül ile görülmektedir. Sikke tasvirinde altında bir amphora bulunan bir masa üzerinde, içerisinde iki adet palmye dalı bulunan büyük bir *agonistik* ödül tacı tasvir edilmiştir. Sahnenin solunda *agonistik* ödülü taçlandıran Nike ve sağ tarafta ise Apollon Sidetes yer almaktadır (**Kat. No. 104**)²⁵²².

Agonistik ödül betimlemesi ile vurgulanmak istenen kentte düzenlenen *agon*lardır. Sikkeler ve ayrıca yazıtlar yardımıyla Roma İmparatorluk Dönemi'nde Side'de çok sayıda *agon* düzenlenmiştir. Nollé, haklı olarak Side kentini *agon*ların kenti olarak tanımlamaktadır²⁵²³. Özellikle sikkelerin arka yüzlerinde Athena²⁵²⁴, Apollon²⁵²⁵,

²⁵¹⁸Muhtemelen Apollon Sidetes'in karşısında yer alan imparator, Gallienus'un babası I. Valerianus olmalıdır. Karşılaştırma için bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 123; Burrell, 2004, **a.g.k.**, 182.

²⁵¹⁹Pick, 1904, **a.g.k.**, 40-41.

²⁵²⁰Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 123.

²⁵²¹Burrell, 2004, **a.g.k.**, 182.

²⁵²²Gaebler, 1929, **a.g.k.**, 296 No. 73 Lev. III, 9; RPC VI, 6381.

²⁵²³Özellikle arka yüzlerde görülen *agonistik* ödül betimlerinin fazlalığı buna işaret etmektedir (Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 120).

²⁵²⁴Örneğin bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 248 Res. 7 No. 26, 256 Res. 17 No.89; SNG PFPs IV, No. 732 Ayrıca bk. **Kat. No. 90**.

²⁵²⁵Örneğin bk. SNG PFPs IV, No. 764. Ayrıca bk. **Kat. No. 111-112**; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 247 Res. 5 No.10, 256 Res.17 No. 88.

Kent Tanrıçası²⁵²⁶ ve Melas Nehri'nin²⁵²⁷ kişileştirmesi ile birlikte tasvir edilen *agonistik* ödül, kentteki *agonistik* coşkuyu ifade etmektedir²⁵²⁸. Bununla birlikte Apollon'un hemen yanında masa üzerinde betimlenen *agonistik* ödül ve aynı zamanda masanın altındaki kura kabı, Gaebler'in de ifade ettiği üzere *agonun* Apollon onuruna düzenlendiğini göstermektedir²⁵²⁹. "Losurne" olarak da adlandırılan bu kura kabı, boks, güreş ve diğer ikili müsabakalardaki eşleşmelere işaret etmektedir²⁵³⁰. Bu tipin aynı zamanda Apollon *Kitharados* tipli baskıları bilinmektedir (**Kat. No. 112**). Apollon Sidetes'i *agonistik* ödül yanında gösteren sikke betimlemesi hem kentteki *agonistik* coşkuyu hem de tanrının *agon*larla ilişkili yönüne vurgu yapmaktadır. Kentteki *agonistik* coşku sadece Apollon Sidetes tipi ile değil aynı zamanda Apollon *Kitharados* tipi ile de tematize edilmektedir (**Kat. No. 111, 112**)²⁵³¹.

Tip III. III. V. Önünde sunak ile

Roma İmparatorluk Dönemi baskılarında dikkati çeken bir ikonografisi ise tanrıyı önünde sunak ile kurban töreninde gösteren betimlemedir. **Kat. No. 101**'de Apollon Sidetes önünde kare şeklinde bir sunak modeli; **Kat. No. 102**'de ise *girlandları* belirgin yuvarlak bir sunak ile görülmektedir²⁵³². Roma İmparatorluk Dönemi darplarında nadir karşımıza çıkan bu ikonografi, kentin MÖ IV. yy'da darp etmiş olduğu gümüş staterlerin arka yüzlerindeki Apollon Sidetes ikonografilerine kadar geri gitmektedir (**Kat. No. 48-50**)²⁵³³.

Çok değişik formlarda ve materyallerden yapılan sunaklar, tanrı onuruna getirilen adak eşyalarının veya kurbanların konulduğu veya yakıldığı mimari formlardır²⁵³⁴. Her kutsal alanda mutlaka bulunan ve tanrı onuruna düzenlenen kült eylemlerinin gerçekleştirildiği sunaklar, kentte yerleşik olan kültlerin merkezi olarak kabul

²⁵²⁶Örneğin bk. SNG Pfls IV, No. 793; 1990, **a.g.k.**, 248 Res. 7 No. 27.

²⁵²⁷Örneğin bk. SNG Pfls IV, No 727; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256 Res.17 No. 85.

²⁵²⁸Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258-259; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 84-88.

²⁵²⁹H.Gaebler (1929). Die Losurne in der Agonistik. ZfNum, (39), s. 295-296. Benzer tipte betimleme Athena için vardır. Bk. **Kat. No.76**.

²⁵³⁰Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258.

²⁵³¹Apollon'un *agon*larla ilişkili yönünü aynı zamanda değişik sikke tipleri de göstermektedir. Bk. **Tip III. IV. III. Apollon Kitharados agonistik ödül ile**

²⁵³²Benzer sikke tipi için bk. SNG v. Aul. 11, No. 4835.

²⁵³³Genel olarak bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, Lev. III-VII. Bu dönem aralığında darp edilen gümüş *stater*lerin arka yüzlerinde çıplak, yarı giyimli veya tam giyimli betimlenmiş Apollon, önünde üzerinde ateş yanan, kare şeklinde bir sunak ile betimlenmektedir.

²⁵³⁴C. Höcker – F. Prayon (1996). Altar. DNP, (1), s. 550-553; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 122; Stoll, 2000, **a.g.k.**, 140.

edilmektedir²⁵³⁵. Sunaklar, tanrının tapınağının önünde, basamaklarında veya küt heykelinin önüne yerleştirilebilmektedir²⁵³⁶. Sikke tasvirindeki sunak ise açık bir şekilde Apollon'un kentteki kutsal alanına ve önemine işaret etmektedir. Bununla birlikte Apollon kutsal alanının I. Valerianus-Gallienus Dönemlerinde *neokoros* statüsü elde etmesi de kutsal alandaki sunağın imparator kültü bağlamında önem kazanmış olabileceğini akla getirmektedir²⁵³⁷. Benzer şekilde Apollon tapınağının *neokoros* statüsü elde etmesiyle birlikte Apollon'u tapınak içinde veya tapınak modeli ile betimleyen sikkeler darp edilmiştir (**Kat. No. 97, 98, 100**). Özellikle **Kat. No. 100**'deki ikonografi imparator kültü bağlamında böyle bir düzenlemenin Apollon kutsal alanında yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi darplarında seçilen bu ikonografi ise oldukça eskiye giden bir geleneğin devamı olup Apollon'un kutsal alanının önemini vurgulamaktadır. Benzer şekilde **Kat. No. 116**'daki Apollon tipi de kentin MÖ 400-380 arasında darp etmiş olduğu sikkelerin arka yüzlerindeki Apollon tipine geri gitmektedir²⁵³⁸. Apollon sadece sikkeler üzerindeki bazı tiplerde değil, aynı zamanda Side Tiyatrosu'nun *scaenae frons* kabartmalarında da eski geleneğin ürünü olarak arkaizan tarzda betimlenmiştir²⁵³⁹.

Bununla birlikte Apollon Sidetes tipi ile sunağın birlikte verilmesi, tapınağın resmi kült heykelini de akla getirmektedir. Çünkü başka bir Apollon Sidetes tipinde (**Kat. No. 100**) tanrı şematik verilmiş bir tapınak modeli ve önünde yer alan sunak ile karşımıza çıkmaktadır²⁵⁴⁰.

Tip III. III. VI. Önünde üçayak ile

Roma Dönemi baskılarında bugüne kadar nadir görülen Apollon Sidetes ve sunak ikonografisinden başka, Roma Dönemi'nde sık darp edilen, Apollon Sidetes'i önünde

²⁵³⁵Höcker und Prayon, 1996, **a.g.k.**, 550; H. Sonnaabend (1999). Mensch und Landschaft in der Antike. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler, s.283; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 122.

²⁵³⁶Stoll, 2000, **a.g.k.**, 140.

²⁵³⁷Her ne kadar sikke lejantındaki “*Neokoros*” lajantından bunu çıkarmak zorlayıcı olsa da, Roma İmparatorluk Dönemi'nde sadece tapınaklar değil aynı zamanda kutsal alanlardaki sunaklara da *neokoros* statüsü verilebilmekteydi (Franke, 1968, **a.g.k.**, 20). Örneğin Ephesos'da Artemis Tapınağı'nın batı tarafında ortaya çıkarılan sunak ve Devlet *Agorası*'nda, Augustus ve Tanrıça Artemis onuruna dikilmiş olan bir altar buna güzel bir örnektir (Engelmann, 1993, **a.g.k.**, 286-287).

²⁵³⁸Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 112-113.

²⁵³⁹Alanyalı, 2005, **a.g.k.**, 89; Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 85; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 76; Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 148.

²⁵⁴⁰Apollon dışında ayrıca Mısır kökenli kült Sarapis de İmparatorluk Dönemi baskılarında önünde sunak ile betimlenmiştir (Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res.11 No.57). Şaşırtıcı olan ise kentte Mısır kökenli kültlere adanmış yazıtlı bir ateş sunağının ele geçmesi olmasıdır (Nollé, 1988, **a.g.k.**, 66-67; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 254; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 118).

uçayak ile gösteren ikonografi vardır. İmparator Lucius Verus’a ait bir arka yüz tasvirinde Apollon Sidetes, sola dönük, önünde kültünde önemli yer tutan uçayak ile betimlenmiştir (**Kat. No. 99**)²⁵⁴¹. Uçayak aynı zamanda Side sikkeleri üzerinde *Pythios* tipinde atribüt olarak görülmektedir (**Kat. No. 113-114**). Tipin ayrıca Antoninus Pius²⁵⁴² ve Macrinus²⁵⁴³ darpları bilinmektedir.

Tanrı Apollon’un en önemli atribütlerinden biri olan uçayak, kültüsel manada, kültürünün yerleşik olduğu yerlerde Apollon’u sembolize etmektedir²⁵⁴⁴. *Delphios* ve *Pythios* ikonografisinin en önemli belirteci olan uçayak Delphi kenti ile ilişkili olarak *agon*ları, özellikle spor ve müzikal yarışmaların bir şifresidir²⁵⁴⁵. Değişik fonksiyonları olan uçayak, hem politik hem de dinsel olarak çok önemli anlamlar içermektedir²⁵⁴⁶. En önemli anlamı kuşkusuz Apollon’un kehanet ve mantık yönünü sembolize etmesidir²⁵⁴⁷.

Side sikkeleri üzerinde sıkça tasvir edilen bu ikonografi tanrının kentte bir kehanet tanrısı olabileceğine işaret etmektedir. Uçayak tasviri sadece sikkeler üzerinde değil aynı zamanda Apollon’a ithaf edilen N2 Tapınağı’na ait friz kısmında da vardır. Her ne kadar uçayak, kehaneti akla getirir Apollon, Side kentinde bir kehanet tanrısı değildir. Belki de tanrının kültüründe önemli bir sembol, bir atribüt olduğu için hem sikkeler üzerinde hem de tapınakta uçayak betimlemesi tercih edilmiş olmalıdır. Bununla birlikte uçayağın kentte düzenlenen *agon*larla ilişkili olarak Apollon’un *agonistik* yönünü vurguladığını da söyleyebiliriz.

Tip III. III. VII. Tapınak içerisinde

Apollon Sidetes tipi içinde çok dikkat çekici bir ikonografi, ilk olarak Severuslar Dönemi sikkeleri üzerinde karşımıza çıkan, tanrıyı tapınak içerisinde betimleyen ikonografidir²⁵⁴⁸. Annia Aurelia Faustina’ya²⁵⁴⁹ ait bir arka yüz tasvirinde Apollon

²⁵⁴¹RPC IV, 10450; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 293 No. 60.

²⁵⁴²SNG PFPs IV, No. 663; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 291 No.50.

²⁵⁴³Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249 Res. 8 No. 35.

²⁵⁴⁴E. Reisch (1905). Dreifuss. *RE*, (V), s. 1678-1679; Mass, 2002, **a.g.k.**, 831. Bununla birlikte üç ayak sadece Apollon’un değil aynı zamanda Herakles ve Dionysos gibi tanrıların da sembolüdür (Schwendemann, 1921, **a.g.k.**, 165; Reisch, 1905, **a.g.k.**, 1683-1684).

²⁵⁴⁵Özellikle Delphi ve Olympia’da düzenlenen *agon*larda ödül olarak uçayak verilirdi (K. Schwendemann (1921). Der Dreifuss. *JDAI*, (36), s. 155; Mass, 2002, **a.g.k.**, 831).

²⁵⁴⁶Uçayak, mezar armağanı, tanrı adağı, ev eşyası gibi değişik fonksiyonlarının yanında, aynı zamanda zafer sembolü ve zafer ödülü olarak kullanılmaktadır (Reisch, 1905, **a.g.k.**, 151-158; Mass, 2002, **a.g.k.**, 830).

²⁵⁴⁷Schwendemann, 1921, **a.g.k.**, 167, 177-181; Reisch, 1905, **a.g.k.**, 1680.

²⁵⁴⁸Bununla birlikte sadece Apollon değil, aynı zamanda Athena da bu dönem içerisinde darp edilen sikkelerin arka yüzlerinde tapınak içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Bk. **Kat. No. 86**.

²⁵⁴⁹İmparator Elagabalus’un üçüncü eşi (MS 218-222).

Sidetes *hexastyl* formda bir tapınak içerisinde tasvir edilmiştir²⁵⁵⁰. Geleneksel tipte betimlenmiş Apollon Sidetes tapınak içerisinde başı sola dönük bir şekilde, gövdesi ise ¾ cepheden verilmiştir. Sikke betimlemesinde, sütun kaideleri, başlıkları ve akroterleri belirgin verilmiş korinth düzeninde bir tapınak görülmektedir (**Kat. No. 97**).

Apollon Sidetes'i tapınak içerisinde gösteren ikonografi anlam olarak kuşkusuz tanrının kentteki kutsal alanına vurgu yapmaktadır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde kentler için sahip oldukları önemli yapıları sikkeleri üzerinde tematize etmek önemli bir prestiji²⁵⁵¹. Sikkelerin arka yüzlerinde karşılaşılan tapınak tasvirleri, kentlerde yerleşik olan kültler ve bu kültlerin merkezi konumunda olan kutsal alanlar ve tapınaklar hakkında önemli bilgiler vermektedir²⁵⁵². Side kenti de sahip olduğu önemli yapıları, özellikle kent için anlam ifade eden yapıları sikkeleri üzerinde gururla tasvir etmiştir²⁵⁵³. Bu yapılar arasında özellikle kentin önde gelen tanrılarına ait tapınak betimlemeleri, Roma İmparatorluk Dönemi'nde sikkeler üzerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır²⁵⁵⁴. Hem Athena hem de Apollon'un kutsal alanı Side sikkeleri üzerinde sıkça betimlenmiştir. İmparator Hadrianus Dönemi'ne tarihlendirilen tapınaklar ilk olarak Severuslar Dönemi ile sikkeler üzerinde betimlenmeye başlanmıştır²⁵⁵⁵.

Kentte tanrı Apollon'a ithaf edilen tapınak, sikke tasvirinde olduğu gibi *hexastyl peripteral* bir tapınaktır²⁵⁵⁶. Bununla birlikte unutulmaması gereken nokta ise sikke alanının küçük olması dolayısıyla, kentlerin sahip oldukları tapınakların aslına uygun bir

²⁵⁵⁰Bu tipin aynı zamanda İmparator Alexander Severus (SNG Pfp's IV, No.721) ve III. Gordianus (Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249 Res. 8 No. 38) baskıları bilinmektedir.

²⁵⁵¹Bu durum özellikle Roma hâkimiyeti altında bulunan doğudaki kentlerde yaygındı (Franke, 1968, **a.g.k.**, 15).

²⁵⁵²Stoll, 2000, **a.g.k.**, 17.

²⁵⁵³Side sikkeleri üzerinde çok sayıda mimari betimleme görülmektedir. Sadece kentin önde gelen tanrılarına ait tapınak betimlemeleri değil aynı zamanda çok sayıda değişik mimari yapı sikkeler üzerinde betimlenmiştir. Bunlar arasında kentin hayat kaynağı olan limanı, kent kapısı ve gemi tasvirleri zikredilebilir. Genel olarak bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253 Res.14.

²⁵⁵⁴Athena ve Apollon dışında ayrıca Side *Agorası*'nda yer alan ve Tykhe'ye ithaf edilen yuvarlak tapınak da sikkeler üzerinde betimlenmiştir (Mansel, 1978, **a.g.k.**, 166 Res.183; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res.10 No. 49; SNG Pfp's IV, No. 806; SNG France III, No.933; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 92 Res.15a). Bunun dışında ayrıca Roma İmparator kültü ile ilişkilendirilen bir tapınak betimlemesi daha vardır (SNG Cop. 31, No. 432; SNG Pfp's, NO.874; SNG Schweiz II, No.1310; SNG France III, NO. 935; Stoll, 2000, **a.g.k.**, 125 No. 205).

²⁵⁵⁵Bu dönemde sadece Athena ve Apollon'u tapınak içerisinde gösteren tapınak betimlemeleri sikkeler üzerinde dikkati çekmektedir. Athena ve Apollon dışında sikkeler üzerinde başka bir tanrı ile ilişkili bir tapınak betimlemesi bugüne kadar bilinmemektedir. Tapınaklarla ilgili olarak bk. **VI. KUTSAL ALANLAR**

²⁵⁵⁶Mansel tarafından N1 olarak tanımlanan küçük tapınak tanrı Apollon'a ithaf edilmektedir. Mansel, 1963, **a.g.k.**, 82-83; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 133-135. Tapınaklarla ilgili olarak bk. **VI. KUTSAL ALANLAR**

şekilde tasvir edilemeyeceğidir²⁵⁵⁷. Apollon Sidetes'i *hexastyl* bir tapınak içerisinde gösteren sikke betimlemeleri I. Valerianus ve Gallienus Dönemlerinden bilinmektedir. Gallienus eşi Salonina'ya ait sikkelerin arka yüzlerinde üç basamaklı bir alt yapı üzerinde, **Kat. No. 97**'de olduğu gibi altı sütunlu *hexastyl* bir tapınak görülmektedir²⁵⁵⁸. İmparator Gallienus'a ait bir arka yüz betimlemesinde benzer şekilde altı sütunlu *hexastyl* bir tapınak görülmektedir (**Kat. No. 98**)²⁵⁵⁹. Bununla birlikte tapınak, **Kat. No. 97**'deki tasvirden farklı olarak *ion* düzenine ve Suriye alınlığına benzer piramidal bir üst yapıya sahiptir.

Severuslar Dönemi baskılarında farklı; Gallienus ve eşi Salonina darplarında da farklı tapınak modellerinin ortaya çıkmasında muhtemelen sikke kalıpcısının tercihi etkili olmuştur. Zira Gallienus baskılarında görülen piramidal üst yapı kentte sadece *agora* ortasında yer alan ve Tykhe Tapınağı olarak adlandırılan tapınakta vardır²⁵⁶⁰. Bu durumda belki de sikke kalıbını hazırlayan memurun kentteki tapınağı görmeden ve sanatsal herhangi bir kaygı gütmenden, basitleştirilmiş bir kalıp hazırladığını söyleyebiliriz. Aynı zamanda kült heykelini tapınağın içerisine yerleştirebilmek için tapınak betimlemesini basitleştirip tamamladığını da ifade edebiliriz²⁵⁶¹.

Side, I. Valerianus – Gallienus ortak yönetiminde (MS 253-260) iki *neokoros* tapınağına sahipti²⁵⁶². İmparator Gallienus'un eşi Salonina'ya ait bir arka yüz tasvirinde kent tanrıçasının her iki elinde birer tapınak ile tasvir edilmesi kentin iki *neokoros* tapınağına sahip olduğuna şaret etmektedir²⁵⁶³. Büyük olasılıkla Side'nin elde etmiş olduğu bu iki *neokoros*, kentin aönde gelen tanrıları Athena ve Apollon'un kutsal

²⁵⁵⁷Franke, 1968, **a.g.k.**, 15. Genellikle betimlemenin yapılacağı alanın küçük olması dolayısıyla, sikke kalıpcısı sanatsal kaygıyı bir kenare bırakıp, detayları basitleştirip tasviri tamamlamaktadır.

²⁵⁵⁸Salonina baskıları için bk. SNG Pfp's IV, No. 873; SNG France III, NO. 934; Stoll, 2000, **a.g.k.**, 126 No. 206. Bu tipi I. Valerianus baskısı için bk. Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 302 No. 123.

²⁵⁵⁹Gallienus sikkesi için bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 49 No.131; SNG Pfp's IV, No. 808; Büyükyörük, 2018, **a.g.k.**, 305-306 No. 152

²⁵⁶⁰Tykhe tapınağı ile ilgili olarak bk. Mansel, 1956b, **a.g.k.**,31-34; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 149-167; sikke betimlemeleri için bk. Mansel, 1956b, **a.g.k.**, Lev. XIII Res.47-48; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 166 Res.183; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 251 Res. 10 No. 49.

²⁵⁶¹Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'daki birçok kentin sikkeleri üzerinde, içerisinde kült heykeli olan Suriye tipi alınlığa sahip çok sayıda benzer tapınak betimlemeleri vardır. Örneğin İsaüra (Franke, 1968, **a.g.k.**, 57 No.108; Stoll, 2000, **a.g.k.**, 75 No.107); Lidya kenti, Tripolis (Franke, 1968, **a.g.k.**, 56 No.379), Hypaipa (Stoll, 2000, **a.g.k.**, 76 No.109, 83 No.121), Saittai (Stoll, 2000, **a.g.k.**, 125 No.204); Karia kenti Kidramos (Stoll, 2000, **a.g.k.**, 95 No.145); Kilikya kenti Anemurion (Stoll, 2000, **a.g.k.**, 120 No.195); Thrakia kenti Coela (Stoll, 2000, **a.g.k.** 121 No. 197); Frigya kenti Eumeneia (Stoll, 2000, **a.g.k.**, 123 No. 200) gibi.

²⁵⁶²Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 123-124.

²⁵⁶³Sikke tipi için bk. SNG v. Aul. 11, No.4845; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 252 Res. 12 No.58

alanlarında tesis edilmişti. Özellikle, Gallienus Dönemi'nden gelen ve arka yüzde Apollon'u ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΙΑΗΤΟΥ ΝΕΩΚΟΡΟΥ (tapınak bekçisi Apollon) lejantı ile tasvir eden sikkeler, Apollon tapınağının *neokoros* elde ettiğini göstermektedir²⁵⁶⁴. Apollon kutsal alanının elde ettiği *neokoros* statüsü bu dönem içerisinde darp edilen sikkelerin arka yüzlerinde çok sık tematize edilmiştir. Apollon'u sikkelerin arka yüzlerinde tapınak ile gösteren sikke ikonografisinin çokça olması, Apollon tapınağının ayrıcalıklı durumuna vurgu yapmaktadır. Pick'in de ifade ettiği üzere arka yüzde okunan sikke lejantı, Side'nin elde etmiş olduğu yeni *neokoros* statüsünü ve İmparator kültünün Apollon tapınağında tesis edildiğini göstermektedir²⁵⁶⁵. Öyle ki kentin elde etmiş olduğu bu yeni *neokoros*, Side kentinin personifikasyonu ile de sikkeler üzerinde tematize edilmiştir²⁵⁶⁶.

Apollon'u tapınak içerisinde gösteren sikke betimlemesi kuşkusuz ilk olarak akla kült heykelini getirmektedir. Belki de Hadrianus Dönemi'nde bitirilen tapınaklar Severuslar Dönemi'nin başlangıcında yeni kült heykeleri kazanmış ve bu durum kentin sikkeleri üzerinde tematize edilmiştir. Bununla birlikte tapınak içerisinde betimlenen Apollon tipine baktığımızda karşılaşılan tip, Roma İmparatorluk Dönemi'nin geleneksel tipi Apollon Sidetes'tir. Bugüne kadar Apollon Sidetes tipi dışında tapınak içerisinde başka bir Apollon tipi bilinmemektedir. Hem tapınak içerisinde hem de tapınak modelleri ile olan ikonografiden hareketle Apollon Tapınağı'nın kült heykelinin Sidetes tipinde olduğunu ileri sürebiliriz²⁵⁶⁷.

Tip III. III. VIII. Tapınak önünde veya tapınak modeli ile

İmparator I. Valerianus'a ait bir arka yüz tasvirinde, Apollon Sidetes, önünde küçük sunak bulunan bir tapınak ile betimlenmiştir. Geleneksel tipte betimlenmiş Apollon Sidetes sağ elindeki *phialeyi* önündeki sunak üzerinde tutmaktadır. Sikke ikonografisi Apollon Sidetes'i kutsal alanında kurban töreninde göstermektedir (**Kat. No.**

²⁵⁶⁴Pick, 1904, **a.g.k.**, 40-41; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 123.

²⁵⁶⁵Pick, 1904, **a.g.k.**, 40-41. Pick, bu durumda tıpkı Athena ve kent personifikasyonu betimlemelerinde olduğu gibi Apollon'un da elinde bir tapınak modeli ile betimlenmesinin beklenebileceğini ifade etmektedir. Bununla birlikte Gallienus Dönemi'nden gelen ve Apollon'u, önünde şematik verilmiş tapınak modeli ile gösteren arka yüz tasvirleri bu görüşü doğrulamaktadır.

²⁵⁶⁶Bk. Pick, 1904, **a.g.k.**, Nollé, 1990, **a.g.k.**, 252 Res. 12 No. 58

²⁵⁶⁷Ayrıca bk. **VI. KUTSAL ALANLAR**

100)²⁵⁶⁸. Stilize verilmiş tapınak modeli ise Suriye tipi bir alınlığa sahip olup **Kat. No. 98'**deki tapınak tasvirine benzemektedir²⁵⁶⁹.

Sikke tasvirinde açık bir şekilde Apollon'un kutsal alanına vurgu yapılmaktadır. Sikke ikonografisi arka yüz lejantında yer alan ΣΙΑΗΤΟΝ ΝΕΩΚΟΡΟΝ ifadesi ile birlikte düşünüldüğünde Apollon kutsal alanının elde etmiş olduğu *neokoros* statüsünü tematize etmektedir. Burrell sikke tipini İmparator kültü ile ilişkiye götürmüş, tasvirin başka bir tanrının tapınağında kültüsel onurlandırma elde eden imparatorun tapınak önündeki kurban sunusunu tasvir ettiği görüşündedir²⁵⁷⁰. Ancak sikke tasvirinde tapınak modeli içerisinde herhangi bir figürün yer almaması, Burrell'in görüşünün aksine sikke tasvirinde kurban sunusunda tasvir edilen figürün Apollon Sidetes olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde **Kat. No. 101'**deki arka yüz betimlemesinde de Apollon Sidetes önünde yer alan tapınak modeli ile kutsal alanının elde etmiş olduğu *neokoros* statüsüne vurgu yapmaktadır²⁵⁷¹. ΝΕΩΚΟΡΟΝ lejantı ilk olarak I. Valerianus – Gallienus ortak yönetiminde sikkelerin arka yüzlerinde görülmeye başlamıştır. Side, söz konusu ortak yönetimde Apollon tapınağı için de *neokoros* ayrıcalığı elde etmişti²⁵⁷². Bu durum özellikle çok sayıda sikke ile tematize edilmiştir²⁵⁷³.

Tip III. III. IX. Kent kapısı içerisinde

Gallienus Dönemi arka yüz baskılarında dikkati çeken önemli bir mimari betimleme kent kapısı tasviridir. Şematik betimlenmiş kent kapısı içerisinde Apollon Sidetes sola dönük bir şekilde geleneksel tipte ve atribütleri ile betimlenmiştir. Apollon'un hemen önünde küçük bir sunak ve bir *vexillum*²⁵⁷⁴ yer almaktadır. Kent kapısı

²⁵⁶⁸SNG France III, No. 874; SNG Österreich II, No. 1914.

²⁵⁶⁹Ancak bu tasviri de sikke kalıpcısının katkısı olarak düşünebiliriz. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere Apollon'a ithaf edilen tapınakta bu tarz bir mimari düzenleme tespit edilmemiştir.

²⁵⁷⁰Burrell, 2004, **a.g.k.**, 183. Burrell sikke tasvirinin, imparatorların diğer tanrılarla ortak olarak onurlandırıldıkları tapınakların önünde kurban sunusunda gösteren sikke tasvirlerini hatırlattığını ifade etmektedir. Örneğin Bergama'da Caracalla'nın Asklepios'a; Philippopolis'te Elagabalus'un Apollon'a; Aigeai kentinde ise Severus Alexander'in Asklepios'a kurban sunması gibi.

²⁵⁷¹Bk. SNG v. Aul. 11, No. 4835.

²⁵⁷²Apollon kutsal alanının *neokoros* statüsü ile ilgili olarak bk. **V. I. IV. İmparator Kültleri / Neokoroslar**
²⁵⁷³Kentin elde etmiş olduğu *neokoros* statüsü sadece Athena ve Apollon ile değil, aynı zamanda Kent Tanrıçası ile ifade edilmiştir. Kent Tanrıçası'nı her iki elinde birer tapınak modeli ile gösteren sikke betimlemesi açık bir şekilde kentin iki *neokoros* kutsal alanına sahip olduğunu vurgulamaktadır (Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255).

²⁵⁷⁴Roma sancağı. Bk. Stoll, 2000, **a.g.k.**, 14. Bununla birlikte *vexillum* Side kent sancağını (Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 81; SNG Pfp IV, No.839) veya Roma sancağını sembolize ediyor olabilir (Nollé, 1990, **a.g.k.**, 257).

üst kısımda bir Attika²⁵⁷⁵ ve mazgallar ile şematik bir şekilde betimlenmiştir (**Kat. No.103**)²⁵⁷⁶.

Gallienus Dönemi baskılarında görülen kent kapısı tasviri ile Side'ye girişi sağlayan iki önemli kapı “Büyük Kapı” ve “Doğu Kapısı” söz konusu edilmektedir²⁵⁷⁷. Ancak sikke betimlemesinde şematik betimlenmiş kapı büyük olasılıkla, kentte ele geçen çok sayıda yazıtta adı geçen “Büyük Kapı” olmalıdır²⁵⁷⁸. Kent kapısı tasviri ile esas vurgulanmak istenen Side'nin sahip olduğu güçlü tahkimattır. Bununla birlikte I. Valerianus Dönemi'nden gelen bir arka yüz tasvirinde kent kapısı içerisinde zafer tanrıçası Nike'in betimlenmesi Roma'nın elde etmiş olduğu bir zafere vurgu yapıyor olmalıdır²⁵⁷⁹. Nollé, kent kapısı tasviri ile Side'nin sahip olduğu sur duvarlarını onarıp, tekrardan ayağa kaldırdığını vurgulamak istediğini ifade etmektedir²⁵⁸⁰. Kent, MS 269 yılındaki Got istilasına sahip olduğu bu tahkimat ile karşı koymuştur²⁵⁸¹. Side, MS III. yy ortalarından itibaren artan Sasani ve Got tehlikesine karşı sur duvarlarını yeniden onarmış ve bunu sikkeleri üzerinde gururla tematize etmiştir.

Sikke ikonografisi Apollon'un Side kentinin koruyucusu olduğuna ve kentin güvenliğini sağlayan yönüne vurgu yapmaktadır. Kapı koruyucu olarak Apollon *Agyieus* evlerin ve girişlerin önünde dururdu²⁵⁸². Simon, kapı koruyucu Apollon'un Hititler'in Apulunas'ı ile aynı olduğu görüşündedir²⁵⁸³. Klaros'da ele geçen bir kehanet yazıtında Apollon'un kapıları koruyan yönüne dikkat çekilmektedir²⁵⁸⁴. Kent kapısı içerisinde betimlenmiş Apollon, tanrının kentte kapı koruyucu, *theos propylaios* olarak

²⁵⁷⁵Bu betimleme hemen hemen sikkeler üzerinde betimlenen kent kapısı tasvirlerinde gelenekseldir (Stoll, 2000, **a.g.k.**, 163).

²⁵⁷⁶Mansel, 1963, **a.g.k.**, 37 Res. 23; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 54 Res. 48; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253 Res.14 No.76; SNG Pfp's IV, No. 839; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 78 No.89; Stoll, 2000, **a.g.k.**, 172 No.297.

²⁵⁷⁷Side'yi karadan çevreleyen surlara bağlı olan bu kapılar, A. M. Mansel döneminde yapılan kazılar sırasında açığa çıkartılmıştır. MÖ II. yy içlerine tarihlendirilen sur duvarları zaman içerisinde birçok onarım ve değişiklik geçirmiştir (Mansel, 1978, **a.g.k.**, 47-65). Karşılaştırma için bk.Nollé, 1987, **a.g.k.**, 260.

²⁵⁷⁸Nollé, 2001, **a.g.k.**, 398 Yazıt No.105; Merkelbach und Stauber, 2002, **a.g.k.**, 145.

²⁵⁷⁹Sikke için bk. Nollé, 1987, **a.g.k.**, 274 Lev. 9 No. 2; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253 Res. 14 No.75

²⁵⁸⁰Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 95 Dipnot 144. Nollé'ye göre arka yüzlerde karşılaşılan kent kapısı tasviri kentteki sur duvarlarının yeniden ayağa kaldırılmasını ifade etmektedir. Ayrıca bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 257.

²⁵⁸¹Side MS 269 yılında Anadolu'yu ve Pamphylia'yı da sarsan got istilasına karşı kendisini başarı ile savunmuştur. Got saldırılarına I. Valeiranus ve Gallienus Dönemlerinde onartıp tekrardan ayağa kaldırmış olduğu sur duvarları yardımı ile karşı oymuş olmalıdır. Genel olarak bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 95

²⁵⁸²Roscher, *Lexikon*, s. v. “Artemis”, 584-585; Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 41-42; Simon, 1969, **a.g.k.**, 132

²⁵⁸³Simon, 1969, **a.g.k.**, 132. Simon Hititler'deki kapı koruyucu tanrı olarak adlandırılan Apulunas'ın kökeninde Babil kültüründeki kapı anlamına gelen *abullu* kelimesinin yattığını belirtmektedir. Bununla birlikte Apollon *Agyieus*'u Babil kültüründe kapıları ve evleri koruyan güneş tanrısı Şamaş ile ilişkilendirmektedir.

²⁵⁸⁴Akar-Tanrıver, 2009, **a.g.k.**, 484-487 K4. Hierapolis kentinin veba salgınına karşı Klaros Apollon kehanet merkezinden aldığı yanıtta kent kapılarının önünde Apollon Klarios için kutsal alan inşa etmelerini ve hastalıkla mücadele etmek için Apollon heykeli dikmesini salık verir.

onurlandırıldığını göstermektedir²⁵⁸⁵. *Propylaios*, Side’de direkt olarak Apollon’a verilen bir sıfat değildir²⁵⁸⁶. Bununla birlikte bu, sikke ikonografisinden çıkarabileceğimiz bir anlamdır. Buradan hareketle Apollon’un kentin varlığını ve güvenliğini sembolize ettiğini söyleyebiliriz.

Tip III. III. X. Başka tanrılar ile birlikte

Sikkeler üzerinde takip edilen diğer bir Apollon Sidetes ikonografisi, tanrıyı başka tanrılar veya Heros ile gösteren betimlemelerdir. Bugüne kadar ele geçmiş sikkelerin arka yüzlerinde Apollon Sidetes iki grup halinde değişik tanrı veya tanrıçalarla betimlenmiştir. Birinci grupta Apollon Sidetes’i Athena ile birlikte değişik ikonografilerde görürken²⁵⁸⁷, ikinci grupta ise tanrıyı *homonoia* darplarında, partner kentlerin tanrı veya tanrıçaları ile birlikte görmekteyiz.

Tip III. III. X. I. Athena ile birlikte

Side’nin önde gelen iki tanrısını sikkeler üzerinde birlikte gösteren ikonografi, her iki tanrının Side kentindeki kült birlikteliğine önemli bir işaretir. Söz konusu kült birlikteliği, Klasik ve Helenistik Dönem sikkelerinin ön ve arka yüzlerinde karşılaştığımız Athena ve Apollon betimlemeleri ile de vurgulanmaktadır. Zira sikkelerin ön ve arka yüz betimlemeleri birlikte düşünüldüğünde Athena ve Apollon’un kentin önde gelen tanrıları olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi arka yüz baskılarında çok sık tasvir edilen Apollon ve Athena, kentin tartışmasız önde gelen tanrılarıydı. İmparatorluk Dönemi baskılarında görülen Apollon ve Athena birlikteliği kült birlikteliğinin yanında aynı zamanda en eski sikke basımlarından beri kentte var olan kült sürekliliğinin de en güçlü kanıtıdır. Bugüne kadar ele geçen ve yayınlanan Side sikkeleri üzerinde Apollon’u Athena dışında başka bir tanrı veya tanrıça ile gösteren sikke tasvirleri *homonoia* birliktelikleri dışında henüz bilinmemektedir.

²⁵⁸⁵Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 113; Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 81; Alanyalı, 2005, **a.g.k.**, 90.

²⁵⁸⁶*Propylaios epithetonu* genel olarak Hermes ile ilişkili bir sıfat olmasına rağmen Apollon, Poseidon ve Herakles gibi tanrılar için de kullanılmaktadır. Bk. Radke, 1957, **a.g.k.**, 835-836. Apollon *Propylaios*, Trakya kenti Kallipolis’te ve pisidya kenti Kremna’da karşımıza çıkmaktadır (Wernicke, 1895, **a.g.k.**, 64). Pisidya kenti Kremna’nın İmparatorluk Dönemi baskılarında Apollon, elinde ok ve yay ile “*Apolloni Propylaeo Col Crem*” lejanti ile kapı koruyucu, *propylaios* olarak onurlandırılmıştır. Sikke için bk. SNG v. Aul. 12, No. 5090.

²⁵⁸⁷Ayrıca bk. **Tip III. XIII. I. Athena ve Apollon Sidetes**

Septimius Severus Dönemi'nden gelen bir arka yüz tasvirinde her iki tanrı karşılıklı el sıkışırken tasvir edilmiştir. Söz konusu tasvir özellikle *homonoia* darplarından bildiğimiz *dexiosis* ikonografisine benzemektedir. Her iki tanrı karakteristik atribütleri ile, Athena, mızrak ve kalkan²⁵⁸⁸, Apollon Sidetes ise uzun defne dalı ile betimlenmiştir (**Kat. No. 65**)²⁵⁸⁹. S. Severus öncesi dönemden her iki tanrıyı arka yüzde birlikte gösteren betimleme bugün için bilinmemektedir. Her iki tanrının birlikte betimlemesindeki neden hakkında bilgilerimiz ise sınırlıdır. Bununla birlikte tapınakların bitirilmesinden sonra S. Severus Dönemi baskılarında her iki tanrı ilk kez tapınak içerisinde betimlenmeye başlamıştır²⁵⁹⁰. Sikke betimlemesi ile Sideliler kentin sahip olduğu iki önemli kültü tematize etmektedir.

Athena ve Apollon Iulia Cornelia Paula'ya ait bir arka yüz tasvirinde de bu kez bir ateş sunağı üzerinde el sıkışırken tasvir edilmiştir (**Kat. No. 68**). Sikke tasvirinde sunak üzerinde her iki tanrının el sıkışması benzer şekilde kentteki kült birlikteliğini ifade etmektedir. Maximinus Thrax Dönemi'nden gelen başka bir ikonografide ise Athena ve Apollon arasında *agonistik* ödül tasvir edilmiştir (**Kat. No. 67**). Alan içerisinde yer alan *agonistik* ödül ve palmye dalı kentteki *agonlara* işaret etmektedir. Kentte her iki tanrı onuruna çok sayıda *agon* kutlanmaktadır. Yazıtlardan, Severuslar Dönemi'nde kentte Pamphylia Bölgesi'ni kapsayan *agonların* düzenlendiğini öğrenmekteyiz (**Kat. No. 9-10, 16-19**)²⁵⁹¹. Hem Athena hem de Apollon Side'de *agonların* koruyucu tanrısı olarak onurlandırılmaktadır. Kentte düzenlenen *agonlar* Athena ve Apollon onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı* sırasında gerçekleştirilmekteydi.

Tip III. III. X. II. *Homonoia* birliktelikleri

Side'nin Delphi, Alexandreia, Perge ve Sagalassos kentleri ile yaptığı *homonoia* birlikteliklerinde Side'yi temsilen Apollon Sidetes, partner kentlerin tanrıları ile birlikte görülmektedir²⁵⁹².

Tip III. III. X. II. I. *Apollon Sidetes* ve *Delphi Apollonu*

²⁵⁸⁸Kalkan **Kat. No. 66** ve **Kat. No. 68**'de tanrıçanın sağ yanında betimlenmiştir.

²⁵⁸⁹SNG v. Aul. 11, No. 4816.

²⁵⁹⁰Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253.

²⁵⁹¹Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86.

²⁵⁹²Bununla birlikte aynı zamanda Alexandreia ve Perge kentleri ile yapılan *homonoia* birlikteliklerinde Side'yi temsilen tanrıça Athena da temsili tanrı olarak görülmektedir. Bk. **Tip III. XIII. III. *Homonoia* birliktelikleri**

İmparator I. Valerianus Dönemi'nde Side, Delphi kenti ile *homonoia* tesis etmiştir. **Kat. No. 106**'da görülen arka yüz tasvirinde Apollon Sidetes²⁵⁹³ geleneksel tipte fakat sağ elinde *phiale* olmadan; Delphi Apollonu ise çıplak, sol yanında üçayak ile Apollon *Pythios* tipinde betimlenmiştir²⁵⁹⁴. Sikke ikonografisinde Apollon Sidetes, Delphi Apollonu'ndan ödül alırken görülmektedir. Apollon Sidetes'in almış olduğu ödül, *Pythia Agonu*'nun Side'de tertip edilmesi için Delphi kentinin vermiş olduğu izni sembolize etmektedir.

Side'nin Delphi kenti ile yapmış olduğu *homonoia* birlikteliklerinde en önemli faktör, Delphi merkezli kutlanan *Pythia*'dır. P. R. Franke, Delphi kentinin *Pythia Agonu*'nun Side'de kutlanması için verdiği iznin²⁵⁹⁵, her iki kent arasındaki dostlukta ve bunun sikkeler üzerinde tematize edilmesinde etkili olduğunu ifade etmektedir²⁵⁹⁶. Nollé'de, *Pythia*'nın düzenlenmesi için verilen izin ve devamında Side ile Delphi kentleri arasında tesis edilen dostluğun sikke üzerinde tematize edildiğini belirtmektedir²⁵⁹⁷. Side ile Delphi *homonoiası* aynı zamanda her iki kentte yerleşik olan Apollon kültünün birleştirici yönünü göstermesi açısından da önemlidir²⁵⁹⁸. Bu nedenle Delphi ile yapılan *homonoia*da Side kentini temsilen Apollon Sidetes'in olması pekte şaşırtıcı olmasa gerektir. Sikke ikonografisi açık bir şekilde Apollon Sidetes'in kentin temsili tanrısı olduğuna ve kültünün kent için önemine vurgu yapmaktadır.

Pythia'nın Side'de düzenlenmesi kent için büyük önem arz etmekteydi²⁵⁹⁹. Delphi kenti tarafından Side'ye verilen bu izin ve devamında tesis edilen dostluk, Side sikkeleri üzerinde değişik *homonoia* darpları ile vurgulanmıştır. Side ile Delphi *homonoiası* **Kat. No. 106**'da görülen ikonografiden başka, I. Valerianus Dönemi'nden iki değişik arka yüz

²⁵⁹³Franke, "Küçük Asya'nın *Homonoia* Sikkeleri üzerine" adlı makalesinde Apollon Sidetes'i, elinde asa taşıyan yaşlı bir adam, Side kentinin Demosu veya elçisi olarak tanımlamıştır. Bk. P. R. Franke (1980). Zu den *Homonoia*-Münzen Kleinasiens. E. Olshausen (Ed.), *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums I* içinde, (81-102). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, s. 98.

²⁵⁹⁴Nollé, 1990, **a.g.k.**, 262. Apollon *Pythios*'un arkasında bulunan üç ayak üzerine yılan dolanmaktadır. Apollon'un doğtuktan sonraki ilk işi Delphi'deki *Pythia* yılanını öldürmektir.

²⁵⁹⁵Bu izin aynı zamanda kentte ele geçen yazıtlar ile de belgelenmektedir. Bk. **Kat. No. 20**.

²⁵⁹⁶Franke, 1980, **a.g.k.**, 98. Benzer şekilde D. Klose'de Side - Delphi *homonoiası*nın temelinde, Delphi kentinin, *Pythia* oyunlarının Side'de düzenlenmesi için vermiş olduğu iznin yattığını ifade etmektedir (D. A. O. Klose (1983). Die griechischen Städte in Thrakien und Ihre Verbindungen zu Kleinasiens in der römischen Kaiserzeit, dargestellt an Hand der Münzprägung (*Homonoia*-Münzen und Münzfunde). *Pulpudeva*, (4), s.186).

²⁵⁹⁷Nollé, 1988, **a.g.k.**, 47; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 262.

²⁵⁹⁸Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 107.

²⁵⁹⁹*Pythia Agonu* kentte kuşkusuz büyük bir çışku uyandırmıştı. *Agonun*un üçüncü kez düzenlenmesi onuruna kentin ileri gelen bir vatandaşı ve oğlu tarafından altınla kaplanmış taşınabilir bir sunak adanmıştır. Bk. **Kat. No. 139.**, **Görsel 113 a, b, c, d**.

tipi ile de vurgulanmaktadır. Bunlardan birinde, arka yüzde karşılıklı ve ellerinde agonistik ödül taşıyan iki tane Nike betimlenirken²⁶⁰⁰; bir diğerinde ise üzerlerinde sırasıyla IEPA ΠΥΘΙΑ lejantı bulunan iki tane agonistik ödül tacı görülmektedir²⁶⁰¹. *Pythia*'nın Pamphylia Bölgesi'nde ilk olarak Side tarafından düzenlenmesi aynı zamanda kent için önemli bir ayrıcalıktı²⁶⁰². Öyle ki Side'nin rakibi Perge de Delphi kentinden *Pythia Agonu*'nu düzenlemek için izin elde etmiş ve devamında her iki kent *homonoia* tesis etmiştir²⁶⁰³.

Tip III. III. X. II. II. Apollon Sidetes ve Serapis

Side ile Alexandria arasında gerçekleşen *homonoia* darplarında sadece Athena değil, aynı zamanda Apollon'da partner kentin tanrısı ile birlikte karşımıza çıkmaktadır²⁶⁰⁴. **Kat. No. 105**'teki ikonografide Side'yi temsilen Apollon Sidetes, Alexandria kentini temsilen Sarapis betimlenmiştir²⁶⁰⁵. *Homonoia* baskılarında onur yeri olarak kabul edilen sol tarafta Sarapis; sağ tarafta ise Apollon Sidetes betimlenmiştir²⁶⁰⁶. Sarapis başında karakteristik *modius* (kalathos)²⁶⁰⁷, *khimation* giyimli ve elinde asa ile karşısında yer alan Apollon Sidetes ile el sıkışmaktadır. Apollon Sidetes ise geleneksel tipte, dize kadar inen *khiton* ve *khlamys* giyimli, ayaklarında çizmeleri ve elinde uzun defne çubuğu ile betimlenmiştir.

Her iki kent arasında tesis edilen *homonoia*da ticari ilişkiler, Roma İmparatorluğu'na lojistik destek sağlanması ve Side ile Perge arasındaki çatışmanın etkili olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Mısır Triası'nı oluşturan tanrılardan biri olan Serapis, Side'de tapınım gören tanrılardan biridir²⁶⁰⁸. Serapis kültü, Erken İmparatorluk

²⁶⁰⁰SNG v. Aul. 11, No. 4838-4839; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261 Res.21 No.117.

²⁶⁰¹Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261 Res. 21 No.119.

²⁶⁰²Bu durumda Side kenti rakibi Perge'ye üstünlük elde etmiş oluyordu.

²⁶⁰³Perge kenti de Side gibi I. Valerianus Dönemi'nde Delphi kenti ile *homonoia* tesis etmiştir. D. O. A. Klose (2005). *Festivals and Games in the Cities of the East During The Roman Empire*. C. Howgego – V. Heuchert – A. Burnett (Eds.). *Coinage and Identity in the Roman Provinces* içinde (125-133). Oxford: Oxford University Press, s.129; Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 171-172. Bu durum her iki kent arasındaki çekişmenin boyutunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Side'ye *Pythia* oyununu düzenlemek için verilen izinden sonra Perge kenti de Delphi kentinden *Pythia* oyunlarının düzenlenmesi için izin alır.

²⁶⁰⁴Her iki kent arasındaki *homonoia* aynı zamanda Athena ve İsis ile temsil edilmiştir. Bk. **Tip III. XIII. III. I. Athena - İsis**

²⁶⁰⁵Karola-Nollé und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 258 Res.1 Lev. IV.

²⁶⁰⁶Sikkeyi darp eden kentin baş tanrısı genellikle arka yüzde sol tarafta yer almaktadır. Ancak bu tüm *homonoia* darplarında karşılaşılan durum değildir. Genel olarak bk. Karola und Nollé, 1994, **a.g.k.**, 241-257.

²⁶⁰⁷Kalathos, Sarapis ikonografisinde ayırt edici en önemli atribütlerden biridir. Bk. Roscher, *Lexikon*, s. v. "Sarapis", 366.

²⁶⁰⁸Bk. bölüm II. SİDE PANTEONUNA GENEL BAKIŞ

Dönemi'nden itibaren tanrısal eşi İsis ile beraber Romalılar tarafından tapınım görmüştür²⁶⁰⁹.

Tip III. III. X. II. III. *Apollon Sidetes ve Artemis Pergaia*

Side ile Perge kentleri III. Gordianus Dönemi'nde karşılıklı *homonoia* sikkeleri darp etmişlerdir²⁶¹⁰. *Homonoia* darplarında Side kentini temsilen Athena dışında ayrıca Apollon'da temsili tanrı olarak görülmektedir²⁶¹¹. **Kat. No. 107**'de, Apollon Sidetes geleneksel tipte, karşısında Perge kentini temsilen Artemis betimlenmiştir. Artemis, sol elinde yay, sağ yanında kutsal hayvanı geyik ile verilmiştir. Sikke ikonografisinde *dexiosis* görülmez. Beki de bu yüzden Apollon Sidetes, diğer *homonoia* tiplerindeki betimlemelerden farklı olarak sağ elinde *phiale* ile betimlenmiştir.

İki kent arasında tesis edilen *homonoia* birlikteliğinde en önemli neden Side ile Perge arasında süregelen rekabettir²⁶¹². Roma İmparatorluk Dönemi'nde Side, Pamphylia Bölgesi'nin en önemli liman ve ticaret merkeziydi; buna karşın Perge ise sahip olduğu Artemis kültü ile Pamphylia'nın önemli bir dinsel merkezi konumundaydı²⁶¹³. Bu iki önemli Pamphylia kenti arasında Roma İmparatorluk Dönemi'nde birçok alanda statü çatışması yaşanmıştır. Bu statü çatışmalarında Roma İmparatorları ile ve Roma Senatosu arabuluculuk yapmıştır²⁶¹⁴.

Side ve Perge arasındaki *homonoia* darpları sadece III. Gordianus Dönemi'nden bilinmektedir. Özellikle her iki kent arasındaki rekabetin zirve yaptığı I. Valerianus - Gallienus ortak yönetiminden gelen herhangi bir *homonoia* darbı bilinmemektedir²⁶¹⁵. İki kent arasındaki *homonoia* darplarında Athena'nın olduğu emisyonlar daha fazladır. Apollon az sayıda emisyonda Side kentinin temsili tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır²⁶¹⁶. Hem Apollon hem de Athena tipli *homonoia* darplarında Perge kentinin

²⁶⁰⁹Vidman, 1981, **a.g.k.**, 133-134.

²⁶¹⁰Bk. Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 190. Aynı zamanda İmparator III. Gordianus'un eşi Tranquillina'ya ait karşılıklı *homonoia* darpları bilinmektedir.

²⁶¹¹Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 191. Bununla birlikte Athena ve Apollon dışında Side ile Perge arasındaki *homonoia* ayrıca her iki kentin kent personifikasyonları ile de temsil edilmiştir. Sikke tipi için bk. Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 192 No.1880.

²⁶¹²Side ile Perge arasındaki rekabet ile ilgili genel olarak bk. Nollé, 1993b, **a.g.k.** 310-316; Dönmez-Öztürk, 2006, **a.g.k.**, 58-65.

²⁶¹³Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 311.

²⁶¹⁴Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260; Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 312.

²⁶¹⁵Özellikle bu dönemde her iki kent arasında, Pamphylia'nın birinci kenti olma üzerine ciddi statü mücadeleleri gösterdiğini görmekteyiz. Bu durum özellikle sikkeler üzerinde çok şiddetli bir şekilde tematize edilmiştir. Genl olarak bk. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 259-260; Nollé, 1993b, **a.g.k.**, 312.

²⁶¹⁶Bk. Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 191-192.

temsili tanrıçası Artemis, avcı ikonografide görülmektedir²⁶¹⁷. Apollon'un kız kardeşi Artemis'in kültü Side'de epigrafik ve nümismatik buluntularla belgelenmiştir²⁶¹⁸. Sideliler, komşu Perge kentinin baş tanrıçası Artemis'i genellikle avcı Artemis olarak benimsemişlerdir²⁶¹⁹.

Tip III. III. X. II. IV. Apollon Sidetes ve Heros Lakadaimon

Oldukça ilginç bir *homonoia* anlaşması ise İmparator Gallienus Dönemi'nde Side ile Pisidya kenti Sagalassos arasında gerçekleşmiştir. **Kat. No. 108**'deki arka yüz tasvirinde Apollon Sidetes sol tarafta, sağda karşısında kısa *khiton* giyimli, başında miğferi, sol elinde mızrak ve yerde kalkanı ile Lakadaimon²⁶²⁰ yer almaktadır²⁶²¹. Her iki tanrı geleneksel *homonoia* ikonografisinde el sıkışırken betimlenmiştir.

Side - Sagalassos *homonoia* anlaşmasının arkasında yatan neden hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Sagalassos, Roma İmparatorluk Dönemi'nde doğuda çarpışan Roma ordularına tahıl tedarik etmiştir²⁶²². Gallienus Dönemi'nde her iki kent arasında tesis edilen *homonoia* birlikteliğinde, Sagalassos'un Side ile birlikte Roma'nın askeri iaşesine, özellikle doğu seferlerine vermiş olduğu desteğin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Sagalassos başta Mısır ve Akdeniz ile olan ticari ilişkilerini Pamphylia Bölgesi limanları, bilhassa Side limanı üzerinden gerçekleştirmekteydi²⁶²³. Bu bağlamda Side ile Sagalassos arasında tesis edilen *homonoia*da iki kent arasındaki ticari ilişkilerin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte Side ile Perge arasında süregelen üstünlük mücadelesinin de Side ile Sagalassos arasındaki *homonoia*da etkili olduğunu söyleyebiliriz. Sagalassos

²⁶¹⁷ Artemis Pergaia özellikle sikkeler üzerinde idol ve avcı Artemis ikonografisinde görülmektedir. Bununla birlikte heykeller de genellikle avcı Artemis ikonografisinde görülmektedir (Pekman, 1989, **a.g.k.**, 38).

²⁶¹⁸ Bk. bölüm II. **SİDE PANTEONUNA GENEL BAKIŞ**

²⁶¹⁹ Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 80.

²⁶²⁰ Lakadaimon ikonografisi aynı zamanda savaş tanrısı Ares'e çok benzemektedir. Ares tanımlaması için bk. Franke und Nollé, 1997, **a.g.k.**, 194 No.1922.

²⁶²¹ Sagalassos, Sparta kenti Lakadaimon'dan gelenler tarafından kurulmuş olmalıydı. Kent Sparta kökleri ile gurur duyardı (H. v. Aulock (1979). *Münzen und Städte Pisidiens II*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, s.42-43). Benzer şekilde Pisidya kenti Selge'de Lakadaimonlular tarafından kurulmuştu (Strabon, XII, 7,3). İmparator Marcus Aurelius Dönemi'nden gelen bir arka yüz tasvirinde Sagalassos kent Tanrıçası önünde yer alan ve ΛΑΚΕΔΑΙΜΩΝ lejantı ile vurgulanan Heros Lakadaimon'u çelenklerken betimlenmiştir (SNG v. Aul. 12, No.5168).

²⁶²² V. Köse (2005). Nekropolen und Grabdenkmäler von Sagalassos in Pisidien in hellenistischer und römischer Zeit. Turnhout: Brepols, s. 4.

²⁶²³ Sagalassos Mısır ile olan bağlantısını Pamphylia'nın iki önemli liman kenti Attaleia ve Side üzerinden yürütmekteydi. Bununla ilgili olarak bk. P. Talloen (2001). The Egyptian Connection, The Cult of Nilotic Deities at Sagalassos. *Ancient Society*, (31), 313.

kendini Pisidya Bölgesi'nin önde gelen birinci kenti olarak adlandırmaktaydı²⁶²⁴. Benzer şekilde Side'de kendini Pamphylia Bölgesi'nin birinci kenti olarak adlandırmaktaydı²⁶²⁵. Bu durumda kendini Pamphylia'nın birinci kenti olarak gören Side'nin Pisidya Bölgesi'nin birinci kenti Sagalassos ile yaptığı söz konusu *homonoia* antlaşması “düşman kardeş” Perge'ye Side'nin mesajı şeklinde de yorumlanabilir.

Tip III. IV. Apollon Kitharados

Sidetes tipi dışında Side sikkeleri üzerinde görülen bir başka Apollon tipi ise *kitharados* tipidir²⁶²⁶. *Kitharados*, tanrının bir kült sıfatı olmayıp, daha çok biçimsel bir tanımlamadır²⁶²⁷. Apollon'un enstrümanı olarak da bilinen *kithara*, müziğin ve güzel sanatların *Arkheget* tanrısı Apollon'un en önemli atribütüdür²⁶²⁸. Apollon'u müzisyen olarak gösteren bu tipte tanrı, ayakta, giyimli, genellikle kithara çalarken, bazen de sol elinde *kithara* taşırken görülmektedir²⁶²⁹. Apollon'un taşımış olduğu elbise ise *khiton* bazen de *peplostur*²⁶³⁰. Tipin adlandırılmasında belirleyici olan Apollon'un elinde taşımış olduğu *kitharadır*²⁶³¹. Bununla birlikte uzun elbise, Apollon *Kitharados* tipinde en önemli belirteçlerdendir²⁶³². *Kitharados* tipinin en yaygın olan tipinde uzun elbise giyimli

²⁶²⁴Ele geçen bir yazıtta Sagalassos, kendini Pisidya'nın parlak ve birinci kenti olarak adlandırmaktadır (Aulock, 1979, **a.g.k.**, 43; H. Brandt (2001). Sagalassos. *DNP*, (10), 1230.). Benzer şekilde Side kenti de

²⁶²⁵Kentte ele geçen yazıtlarda Side kendini Pamphylia'nın birinci kenti olarak adlandırmaktadır (Nollé, 2001, **a.g.k.**, Yazıt No. 180, 191). Bu durum aynı zamanda sikkeler üzerinde de çok sık tematize edilmiştir (Nollé, 1990, **a.g.k.**, 259-260).

²⁶²⁶Apollon *Kitharados* ile ilgili olarak bk. M. Flashar (1992). *Apollon Kitharados. Statuarische Typen des musischen Apollon*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag.

²⁶²⁷Gürdal, 2007, **a.g.k.**, 98.

²⁶²⁸Roscher, *Lexikon*, s. v. “Apollon”, 435; Simon, 1969, **a.g.k.**, 141; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 320; Schollmeyer, 2012, **a.g.k.**, 29.

²⁶²⁹Uzun elbise giyimli *Kitharados* MÖ VI. ve V. yy vazo resim sanatında çok sevilen konulardan biridir. Tanrı bazen *khiton* bazen de *peplos* taşımaktadır (Flashar, 1992, **a.g.k.**, 15). Bununla birlikte sadece Müziyen Apollon tipinde değil, aynı zamanda Augustus'un koruyucu tanrısı olan Apollon Actius tipinde uzun *khiton* ve elinde kithara ile tasvir edilmiştir. Augustus tarafından Palatin tepesindeki Apollon kutsal alanına dikilen heykel Apollon Palatinus veya Apollon Acitus olarak adlandırılmaktadır. Sikke tasvirlerinden tanıdığımız heykel tipinde Apollon uzun *khiton* giyimli, sol elinde kithara, sağ elinde *phiale* taşımaktadır (H. Juncker (1982). *Apollo Palatinus und Apollo Actius auf augusteischen Münzen. MusHelv*, (39), s.101 Res. 1-12; Zanker, 2003, **a.g.k.**, 91 Res. 68).

²⁶³⁰Uzun bol dökümlü *peplos* veya *khiton Kitharados* giysisi olarak adlandırılmaktadır. Bk. Schefold, 1981, **a.g.k.**, 176.

²⁶³¹Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 199-213. Müzisyen Apollon tipinin en karakteristik tipi olan *Kitharados* tipinde tanrı, ayakta veya oturur durumda kithara veya lyra çalarken veya taşırken görülmektedir. Çıplak, yarı çıplak ve giyimli betimlenmiş *Kitharados* tipi çok değişik ikonografide görülmektedir.

²⁶³²Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 200. Sadece Apollon değil aynı zamanda lideri olduğu *musalar* da uzun elbise ile betimlenmektedir. Apollon ile Marsyas arasındaki müzik yarışını konu alan ünlü Mantinea kaidesinde Apollon ve *musalar* uzun elbise ile betimlenmişlerdir. Bk. B. S. Ridgway (1990). *Hellenistic Sculpture I*. Bristol. Bristol Classical Press., Lev. 132 Res. A, B, C.

Apollon, ayakta sakin bir şekilde dururken tasvir edilmiştir²⁶³³. Şair Proportius'un eserinde, kehanet tanrısı Apollon'un uzun bir elbise giyerek, müzikle sesini yücelttiği geçmektedir²⁶³⁴.

İlk olarak Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen *Kitharados* tipinde Apollon genellikle giyimli betimlenmiştir. Çıplak betimlenmiş *Kitharados* tipi Side sikkeleri üzerinde görülmez²⁶³⁵. Buna karşın Side'de ele geçen Apollon ile ilgili heykeltıraşlık eserler arasında çıplak betimlenmiş *Kitharados* tipi vardır (**Kat. No. 133**). Uzun *khiton* veya *peplos* giyimli Apollon, üzerinde bir *khimation* taşımaktadır. Bu tip, Side sikkeleri üzerinde bugüne kadar üç değişik tipte karşımıza çıkmaktadır. Sikkeler üzerinde en sık betimlenen tipte ise *peplos* ve *khimation* giyimli Apollon sol elinde *kithara* taşırken tasvir edilmiştir.

Tip III. IV. I. *Khiton* ve *khimation* giyimli, *kithara* çalıyor

Marcus Aurelius Dönemi'nden gelen bir sikke üzerinde Apollon, uzun *khiton* ve *khimation* giyimli, sol elinde *kithara* çalarken betimlenmiştir (**Kat. No. 109**). Ayakta ve profilden verilmiş Apollon, sağa dönük bir şekilde, sağ ayağı geride, adım atarken verilmiştir. Bu tip, Side sikkeleri üzerinde görülen en erken *Kitharados* tipidir. Diğer *Kitharados* tiplerinden farklı olarak bu tipte tanrı uzun bir *khiton* ve *khimation* ile tasvir edilmiştir. Tipin karakteristiği Apollon'un müziğin etkisi ile dans eder gibi hareket halinde betimlenmiş olmasıdır²⁶³⁶. Bu tipin Antoninus Pius Dönemi baskısında Apollon'un uzun elbisesi hareketin etkisi ile uçuşur gibi verilmiştir²⁶³⁷.

Sikke betimlemesinde görülen tip *Kitharados* tipleri içerisinde fazla yaygın olmayan bir tiptir²⁶³⁸. Bergama Zeus Sunağı'na ait bir *akroter* ve Vatikan'da korunan Apollon *Mousagetes* heykeli Side sikke tipine oldukça yakın durmaktadır²⁶³⁹. Sikke tipi

²⁶³³Uzun elbise giyimli ayakta duran *Kitharados* tipi için bk. Flashar, 1992, **a.g.k.**, 14-102.

²⁶³⁴Proportius II, 31 15-16.

²⁶³⁵Çıplak betimlenmiş Apollon tipi ile ilgili olarak bk. Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 208-213. Tipin öncüsü olarak kabul edilen Apollon Lykeios MÖ II. yy ile birlikte *Kitharados* tipine dönüşmüştür. Çıplak betimlenmiş Apollon tipinin en bilinen örneği ise Kyrene tiplmesidir.

²⁶³⁶Flashar, 1992, **a.g.k.**, 103. Sikke tipi Flashar tarafından yapılan tipolji içerisinde ikinci tip olarak tanımladığı uzun elbise giyimli adım atan *Kitharados* tipine benzemektedir.

²⁶³⁷Bk. SNG Cop. 31, No. 417. Sikke tipi bu yönüyle Vatikan'da korunan *Kitharados* heykeline çok benzemektedir. Bk. Flashar, 1992, **a.g.k.**, 108-113 Res. 78-79.

²⁶³⁸Flashar, 1992, **a.g.k.**, 103. Sikke üzerindeki Apollon *Kitharados* betimlemesi özellikle M. Flashar tarafından ikinci tip içerisinde değerlendirilen uzun elbiseli yürüten *Kitharados* tipine çok benzemektedir.

²⁶³⁹Simon und Bauchhenss, 1984a, **a.g.k.**, 385 No.65; Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 203 No.135 Lev. 194; Flashar, 1992, **a.g.k.**, 103-113 Res.74-77, 78-79. Hadrianus Dönemi'ne tarihlendirilen Vatikan'daki heykel Tivoli yakınlarında bir grup mousa heykeli ile birlikte ele geçmiştir.

ise Apollon’u *Mousagetes* olarak göstermektedir. Esin perileri Mousalara liderlik eden, onlarla birlikte şarkılar söyleyen Apollon, Homeros’un İlyada’sında geçmektedir²⁶⁴⁰. Side Tiyatrosu’nun *scaenae frons*’un üçüncü kat kaset kabartmalarında Apollon, esin perileri ile birlikte *Mousagetes* olarak onurlandırılmıştır²⁶⁴¹.

Tip III. IV. II. *Peplos* ve *khimation* giyimli, *kithara* çalıyor

İmparator Gallienus’un eşi Salonina’ya ait bir arka yüz tasvirinde Apollon bir önceki *Kitharados* tipinden farklı olarak bu kez *khiton* yerine *peplos* giyimli tasvir edilmiştir (**Kat. No. 110**). Sikke ikonografisinde yalnız, ayakta betimlenmiş olan Apollon, *kolposu* belirgin bir *peplos* giymekte ve bunun üzerine uzun bir *khimation* taşımaktadır. Tanrı bir önceki tipten farklı olarak adım atmaz; aksine sağ ayağı geride, *kithara* çalarken betimlenmiştir²⁶⁴². Sikke tipi bir önceki tipte olduğu gibi *kithara* çalan Apollon *Mousagetes*i tasvir etmektedir.

Tip III. IV. III. *Agonistik ödül* ile

İmparator Traianus Decius Dönemi’nden gelen bir arka yüz tasvirinde Apollon *Kitharados* tipi farklı bir ikonografi ile görülmektedir. *Peplos* ve *khimation* giyimli Apollon, sol elinde *kithara*, sağ elinde *plektron* ile karşısında bir masa üzerinde yer alan *agonistik ödül* ile birlikte betimlenmiştir. Apollon, kendisine doğru havadan süzülen bir Nike tarafından çelenklenmektedir. *Agonistik ödül* ile tanrı arasında yerde bir *urne* kabı yer almaktadır (**Kat. No. 111**)²⁶⁴³.

Apollon *Kitharados* tipi, İmparator Elagabalus’un eşi Iulia Cornelia Paula’ya ait başka bir sikke üzerinde **Kat. No. 111**’deki ikonografiden biraz farklı olarak görülmektedir: Nike bu kez, sikkenin sağ tarafında, bir globus üzerinde, elinde çelenk ile karşısında masa üzerinde yer alan *agonistik ödülü* çelenklemektedir (**Kat. No. 112**).

Kat. No. 111 ve **112**’deki *Kitharados* tipi bir önceki tiplerinden tanrının sağ elinde *plektron* taşıması yönüyle farklılık göstermektedir. **Kat. No. 109** ve **110**’da Apollon

²⁶⁴⁰Homeros *İl.*, I, 600-605.

²⁶⁴¹Alanyalı, 2003, **a.g.k.**, 270-271; Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 87; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 77.

²⁶⁴²Benzer sikke tipi için bk. Lambrinudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 203 No.130 Levha 195 (Delphi sikkesi).

²⁶⁴³RPC IX, No.1142; Gaebler, 1929, **a.g.k.**, 296 No. 74 Levha III,10; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 247 Res. 5 No. 10.

kithara çalarken betimlenirken; **Kat. No. 111** ve **112**'de tanrı *kithara* çalmaz, aksine sağ eli yanda, *plektron* tutmaktadır.

Kat. No.111 ve **112**'deki ikonografiler Apollon'un kentteki *agon*larla ilişkili yönünü göstermektedir. Sikke betimlemelerinde görülen *agonistik* ödül tacı Side'de kutlanan *agon*lara işaret etmektedir²⁶⁴⁴. Sikke ikonografisi anlam olarak kentte Apollon onuruna kutlanan *agon*lara işaret etmektedir. Kentte Apollon onuruna kutlanan çok sayıda *agon* bilinmektedir²⁶⁴⁵. Özellikle Apollon *Kitharados* tipli sikkelerin kentte düzenlenen *agon*larla ilişkili olarak darp edildiğini söyleyebiliriz²⁶⁴⁶. Bu tipin Tranquillina baskısı üzerinde söz konusu *agon*, OIKOYMENIKOC lejantı ile vurgulanmıştır²⁶⁴⁷. Bu da Apollon onuruna düzenlenen *agon*un *ekümenik* statüde olduğunu göstermektedir²⁶⁴⁸. Apollon ile *agonistik* ödül tacı arasında, yerde betimlenmiş *urne* kabı ise ikili müsabakalarda eşleşmelerin yapıldığı kabı sembolize etmektedir²⁶⁴⁹. *Urne* kabı, boks, güreş ve pankration gibi bedensel ağırlıklı ikili müsabakaların *agon*larda düzenlendiğine işaret etmektedir²⁶⁵⁰. Çelenk ve taç ise, düzenlenen *agon*ların para ödüllü olduğunu göstermektedir²⁶⁵¹. Bununla birlikte Apollon *Kitharados* tipi ise *agon*larda ayrıca müzikal içerikli *agon*larında düzenlendiğini göstermektedir²⁶⁵². Çok sayıda *agon*un düzenlendiği kentte, müzikal yarışmalar önemli bir yer tutmaktaydı. Apollon *Kitharados* tipi ise *agon*lardaki bedensel ve müzikal içerikli müsabakaları tematize etmektedir²⁶⁵³. Sadece *Kitharados* tipi değil, aynı zamanda Apollon Sidetes ile de tanrının *agonistik* yönü kent sikkeleri üzerinde tematize edilmiştir (**Kat. No. 105**). Sikke tipi, müziğin ve güzel

²⁶⁴⁴Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258.

²⁶⁴⁵Apollon ile ilgili *agon*lar için bk. **V. I. II. Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar**

²⁶⁴⁶Örnek olarak **Kat. No. 111**'deki Apollon *Kitharados* ikonografisinin birebir aynısı Frigya kenti Hierapolis kentinin sikkeleri üzerinde vardır. Sikke lejantında yer alan ΑΠΥΘΙΑ, sikkenin *Pythia Agonu* dolayısıyla darp edildiğini göstermektedir. Sikke için bk. Franke, 1968, **a.g.k.**, 69 No. 250.

²⁶⁴⁷Sikke betimlemesi için bk. Gaebler, 1929, **a.g.k.**, 296 No.74 Lev. III, 10.

²⁶⁴⁸*Agon*un ekümenik statüde olması, söz konusu *agon*un tüm kentere açık olduğunu göstermektedir.

²⁶⁴⁹Franke, 1968, **a.g.k.**, 26; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258; Çokbankir, 2010, **a.g.k.**, 48; Erol-Özdizbay, 2011, **a.g.k.**, 311.

²⁶⁵⁰Side'de düzenlenen *agon*larda bedensel yarışmalar önemli bir yer tutmaktadır. Kentte ele geçen çok sayıda yazıtta, boks, pankration ve güreş müsabakaları belgelenmiştir. Genel olarak bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 423-456 (*Agonistik yazıtlar*).

²⁶⁵¹M. F. Lehner (2004). *Die Agonistik im Ephesos der römischen Kaiserzeit*. Unpublizierte Dissertation (Yayınlanmamış Doktora Tezi). München: Ludwig-Maximilians Universität, s.101; Çokbankir, 2010, **a.g.k.**, 44-45; Erol-Özdizbay, 2011, **a.g.k.**, 302. Çelenk ve taç para ödüllü yarışmalarda birinci gelenlere ödül olarak verildi.

²⁶⁵²Örneğin Ephesos kentinde düzenlenen *agon*lar bedensel ve müzikal içerikli *agon*lardan olumaktaydı. Genel olarak bk. Lehner, 2004, **a.g.k.**, 101-102.

²⁶⁵³Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 86.

sanatların tanrısı Apollon *Kitharados*'un kentte kutlanan *agon*lar ve bu *agon*lar sırasında gerçekleşen müzikal yarışmaların koruyucusu olduğunu göstermektedir.

Sikke tasvirinde görülen Apollon *Kitharados* tipi ünlü heykeltıraş Euphranor tarafından yapılan Apollon *Patroos* kült heykeline benzemektedir²⁶⁵⁴. MÖ 330 civarına tarihlendirilen heykelde Apollon, *peplos* ve *khimation* giyimli, sol elinde *kithara* ve sağ elinde *plektron* ile betimlenmiştir²⁶⁵⁵. Apollon *Patroos* kült heykeli, esasen bir *Kitharados*'tur ve benzer şekilde tanrının müzikle ilişkili kült karakterini yansıtmaktadır. R. Flashar, Apollon'un kent kurucu ve koruyucu tanrı olarak onurlandırıldığı yerlerde tanrının sanatsal ve müzikal yönünün dinsel düşüncenin resmi için seçildiğini ifade etmektedir²⁶⁵⁶.

Giyimli *Kitharados* tipi Side'nin komşusu Aspendos kenti sikkeleri üzerinde de karşımıza çıkmaktadır. Aspendos sikkeleri üzerinde görülen Apollon *Kitharados* tipinde, tanrı karakteristik uzun *khiton* ve sol elinde *kithara* ile fakat sol yanında üçayak ve elinde *plektron* yerine defne dalı ile betimlenmiştir²⁶⁵⁷. Aspendos sikkeleri üzerinde aynı zamanda çıplak betimlenmiş Apollon *Kitharados* tipi de görülmektedir²⁶⁵⁸. Aspendos dışında Side'nin diğer komşuları Attaleia²⁶⁵⁹ ve Sillyon²⁶⁶⁰, kentlerinin Roma İmparatorluk Dönemi baskılarında da *Kitharados* tipi karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde Kilikya Bölgesi kentlerinin Roma İmparatorluk Dönemi darplarında Apollon *Kitharados* sevilen bir tiptir²⁶⁶¹.

²⁶⁵⁴Söz konusu kült heykeli Atina *Agorası*'nda Zeus Stoası ile *metroon* arasında inşa edilmiş olan Apollon *Patroos* tapınağı için yapılmıştır. Pausanias eserinde (Pausanias I. 3, 4) tapınağın kült heykelinin ünlü heykeltıraş Euphranor tarafından yapıldığını bildirmektedir. J. M. Camp (1986). The Athenian Agora. London: Thames and Hudson, 159-162.

²⁶⁵⁵Apollon *Patroos* heykelinde tanrı kolposu belirgin bir *peplos* ve *khimation* taşımaktadır. Bk. J. N. Travlos (1971). *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*. Tübingen: Washmuth, s. 97 Res. 123; Lambrinoudakis vd., 1984, **a.g.k.**, 204 No.145a-m Lev. 195; Flashar, 1992, **a.g.k.**, 50-60.

²⁶⁵⁶Flashar, 1992, **a.g.k.**, 57-58. Apollon *Patroos* kültü, Atina'da dinsel ve politik yönden büyük anlamlar içermekteydi.

²⁶⁵⁷SNG Schweiz II, No. 1253 (Trebonianus Gallus); SNG Pfp IV, No. 126 (Volusianus); RPC IX, No. 1064, 1071 (Trebonianus Gallus).

²⁶⁵⁸SNG France III, No. 190 (III. Gordianus).

²⁶⁵⁹Baydur, 1975, **a.g.k.**, 69 No.248; RPC IV.3, No. 4064.

²⁶⁶⁰SNG Cop. 32, No. 446; SNG Pfp IV, No. 924-928; RPC I, No. 3375, 3377-3379; RPC III, No.2708, 2708A.

²⁶⁶¹Kilikya bölgesinde Epiphaneia, Tarsos, Anazarbos kentlerinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde çıplak betimlenmiş Apollon *Kitharados* tipi görülmektedir. Kilikya Bölgesi kentleri için bk.Erhan, 2014, **a.g.k.**, 38-39.

V. II. III. Değerlendirme

Side'nin sikkeleri üzerinde Apollon, MÖ V. yy'dan başlayıp sikke darplarının son bulunduğu Aurelianus Dönemi'ne kadar değişik tip ve ikonografilere tasvir edilmiştir. Her ne kadar bazı dönemlerde tanrının tasviri Side sikkeleri üzerinde seyrek görülse de erken dönemlerden başlayarak Athena ile birlikte Side sikkeleri üzerinde tasvir edilmesi hem Apollon'un Athena'nın yanında kentin önde gelen tanrısı olduğunu hem de kültürün kentteki önemini belgelemektedir.

Side sikkeleri üzerinde Apollon resminden önce ilk olarak tanrı ile ilişkilendirilen, kültürde önmeli yer tutan semboller gözükmemektedir. MÖ V. yy başlarına tarihlendirilen sikkeler üzerinde görülen yunus balığı, tanrı ile ilişkilendirilen önemli bir semboldür (**Kat. No. 28-30**). Apollon'un kutsal hayvanı olan yunus balığı özellikle tanrının deniz ile olan ilişkisine işaret etmektedir. Zira İmparatorluk Dönemi'nden gelen yazıtlar Apollon'un Side'de gemi seyahatinin koruyucu tanrısı olduğunu belgelemektedir. Sikkeler üzerinde görülen yunus balığı sembolü ise Apollon'un çok daha erken dönemlerden beri Side'de gemi seyahatinin ve de limanın koruyucu tanrısı olduğunu göstermektedir. Apollon aynı zamanda *Delphinios* sıfatı ile kent kurucu tanrı olarak onurlandırılır. Tanrının bu yönü Side'de de takip edilmektedir. İmparatorluk Dönemi'nden gelen yazıtlar Apollon'u kent kurucu, *theoktistes* olarak kaydetmektedir.

Sikkeler üzerinde Apollon ile ilişkiye götürülen sembollerden bir diğeri ise kargadır (**Kat. No. 27**). MÖ V. yy sikkelerinin arka yüzlerinde görülen karga, mantık ve kehanet tanrısı Apollon'un önemli bir atribütüdür. Karga aynı zamanda MÖ IV. yy sikkelerinin arka yüzlerinde tasvir edilen Apollon ikonografisinde karşımıza çıkmaktadır. Karga sembol olarak Apollon'un kehanet yönünü sembolize etse de, Side'de Apollon'un kehanet tanrısı olduğundan söz etmek güçtür.

Erken dönem sikkelerinde görülen yunus balığı ve karga, Apollon ile ilişkilendirilen, tanrıyı niteleyen önemli sembollerdir. Bu iki sembol dışında Apollon ile ilişkilendirilecek semboller bilinmemektedir. Bununla birlikte tanrının kültürde önemli rol oynayan defne dalı, *phiale*, yay, sadaklık gibi atribütler ise sikkeler üzerinde görülen Apollon tasvirlerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Apollon resmi, Side sikkeleri üzerinde ik olarak MÖ 479-460 arası döneme tarihlendirilen gümüş *stater*lerin arka yüzlerinde görülmektedir (**Kat. No. 91**). Tanrı başında kültürde önemli yer tutan defne dalından yapılmış bir çelenk ile profilden tasvir

edilmiştir. Sağa dönük verilmiş Apollon başı arkaik stilde betimlenmiştir. Benzer defne çelenkli Apollon başları ayrıca MÖ V. yy sonlarına tarihlendirilen gümüş *obol*lerin arka yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 92**). Bu dönem darplarında Apollon başlarının önünde defne dalı gözükmektedir.

Defne çelenkli profilden verilmiş Apollon başları Side sikkeleri üzerinde uzun bir süre sonra bu kez Helenistik Dönem içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak söz konusu Apollon başları Side sikkelerinin ön yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 58**). Apollon, Side sikkeleri üzerinde ilk ve son kez bu dönem sikkelerinde ön yüzlerde karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında gerek Klasik ve Helenistik Dönemler gerekse de Roma İmparatorluk Dönemi'nde Apollon'u Side sikkelerinin ön yüzlerinde gösteren tasvirler bilinmemektedir. Apollon'un bu dönem sikkelerinin ön yüzlerinde tasvir edilmesinde kültürün önem kazanmasının etkili olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü sikkelerin arka yüzlerinde ise ağırlıklı olarak ön yüzlerde karşımıza çıkan Athena tasvir edilmiştir. Apollon'un Athena'ya göre önem kazanmasında etkili olan gelişmeler hakkında pek fazla bilgi sahibi olmasak da, politik gelişmelerin bunda etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemdeki siyasi gelişmelere bakıldığında Apollon kültü ile ilişkilendirebileceğimiz en önemli gelişme MÖ 31 yılında gerçekleşen Actium savaşıdır. Apollon, Octavianus, daha sonraki adıyla Augustus'un koruyucusu tanrısı olup, Apollon kültü Actium savaşı ile birlikte daha çok önem kazanmaya başlamıştır. Aynı zamanda arka yüzlerde görülen Athena ikonografisi de fazla erken olmamalıdır. Çünkü söz konusu Athena ikonografisi İmparatorluk Dönemi'nde ilk ortaya çıkan ikonografi olup, aynı zamanda İmparatorluk Dönemi sikkelerinde görülen en popüler ikonografidir. Bu yüzden ön yüzlerde defne çelenkli Apollon başı yer alan bronz sikkelerin MÖ 31 yılındaki Actium savaşından sonra ortaya çıktığını, muhtemelen Augustus Dönemi ile birlikte kentte darp edilmeye başladığını kabul edebiliriz. Bununla birlikte Apollon resminin sikkelerin arka yüzlerinden ön yüzlerine taşınması, kentlerde var olan yerleşik kültürlerin statüsünün, dönemin siyasi ve politik gelişmelerine bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir. Bu durum Apollon kültürünün Athena kültürüne kıyasla daha fazla önem kazandığını göstermektedir.

MÖ V. yy içerisinde sikkelerin arka yüzlerinde görülen defne çelenkli Apollon başları MÖ IV. yy başları ile yerini ayakta tam bir figür olarak verilmiş Apollon tasvirine bırakmıştır. MÖ 400-333 arası dönemde Apollon, ayakta, çıplak, giyimli ve bazen de yarı

giyimli olmak üzere değişik ikonografilerde görülmektedir. Apollon ikonografisinde dikkati çeken en önemli özellik ise önünde daima bir sunak yer almasıdır. Bununla birlikte tanrı kültünde önemli yer tutan, defne dalı, yay, sadaklık ve karga gibi atribütlerle tasvir edilmiştir.

MÖ 400-380 arası döneme tarihlendirilen en erken ikonografide Apollon sikkelerin arka yüzlerinde ayakta iki omuzunu dolanan *khlamyse* kadar çıplak, sol elinde yay, sağ elinde ise defne dalı ile tasvir edilmiştir (**Kat. No. 45-46**). Apollon aynı dönem aralığında darp edilmiş tetrobollerin arka yüzlerinde de benzer atribütlerle, buna karşın yarı giyimli olarak tasvir edilmiştir (**Kat. No.47**). MÖ 380-370 arasında tarihlendirilen *stater*ler üzerinde ise Apollon ikonografisi biraz değişikliğe uğrar. Çıplak, ayakta verilmiş Apollon her iki kolunu dolanan bir *khlamys* ile bu kez sol elinde uzun defne çubuğu ve sağ elinde *phiale* ile tasvir edilmiştir (**Kat. No. 48**). Bu üç değişik ikonografide Apollon sola dönük, vücudu ise $\frac{3}{4}$ cepheden verilmiştir. Bununla birlikte tanrı istisnasız bir şekilde önünde sunak ve arkasında karga ile tasvir edilmiştir.

MÖ 380-370'e tarihlendirilen gümüş *stater*lerin arka yüzlerinde farklı bir Apollon ikonografisi dikkati çekmektedir. Bu ikonografide Apollon dizlerine kadar inen bir *khiton* ve üzerinde *khlamys* ile tesvir edilmiştir. Her iki elinde ise bir önceki tipte olduğu gibi uzun defne çubuğu ve *phiale* tutmaktadır. Erken ikonografilerde sol elinde tuttuğu yay, bu tipte sırtında sadaklık olarak karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 49**). İlk olarak MÖ 380 ile birlikte Side sikkeleri üzerinde görülen bu Apollon tipi, Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde Sidetes olarak adlandırılan tipin öncüsüdür. Her ne kadar İmparatorluk Dönemi ikonografisinde belli bazı farklılıklar dikkati çekse de, Apollon'un taşıdığı elbise, atribütler yönünden benzerlikler vardır. Bu tip Side'nin Helenistik Dönem bronz sikkeleri üzerinde nadir karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 119**). Roma İmparatorluk Dönemi darplarında ise bir *stereotip* haline gelmiş ve neredeyse sikke basımlarının son bulduğu döneme kadar Apollon bu tipte tasvir edilmiştir. Sikkeler üzerinde bu ikonografinin uzun süre korunması ve bir *stereotip* haline gelmesi, kentteki Apollon Tapınağı'nın bu tipte bir kült heykeline sahip olabileceğini akla getirmektedir.

MÖ IV. yy. sikkeleri üzerindeki Apollon ikonografisi tanrıyı kültünde önemli rol oynayan atribütler ve önünde yer alan sunak ile kurban töreninde tasvir etmektedir. Tanrı bazen elinde tutmuş olduğu defne dalını, bazen de *phialeyi* sunak üzerinde tutmaktadır. Apollon'u kurban töreninde gösteren ikonografi esasen MÖ V. yy sanatının bir

görüngüsüdür. Apollon, MÖ V. yy. sanatında genellikle kurban töreninde tasvir edilmiştir. Side sikkeleri üzerinde görülen bu ikonografi de MÖ V. yy. sanatının bir etkisi olduğu kesindir. Bununla birlikte bunun Side sikkeleri üzerinde hemen değil de MÖ IV. yy. başları ile birlikte ortaya çıkması ise oldukça normaldir. Benzer şekilde Apollon'un çıplak, elinde yay ve her iki ayağı ile yere basan duruş şekli MÖ V. yy. heykel sanatından bilinen Kassel Apollon'u geleneğindedir.

Apollon'un MÖ IV. yy. ikonografisinde dikkati çeken atribütler tanrının kült karakteri hakkında kısmen de olsa önemli bilgiler sunmaktadır. Örneğin defne bitkisi Apollon'un iyileştirici, şifa dağıtan yönünü; yay, kurtarıcı ve cezalandırıcı yönünü, genellikle sağ elinde ve sunak üzerinde tuttuğu *phiale* ise kutsayıcı, arındırıcı kült yönünü sembolize etmektedir. Defne aynı zamanda Apollon'un arınma ve kehanet yönünü de yansıtmaktadır. Benzer şekilde tanrının çıplak tasvir edildiği ikonografilerde daima yanında görülen karga da kehanet tanrısı Apollon'un önemli bir sembolüdür. Gerek defne bitkisi gerekse de karga sembolü tanrının kehanet yönüne işaret etse de Apollon'un Side'de erken dönemlerde bir kehanet tanrısı olduğuna işaret edecek belgeler veya buluntular bilinmemektedir. Bununla birlikte defne ve *phialen*in hem MÖ IV. yy sikkeleri üzerindeki Apollon tasvirinde hem Roma İmparatorluk Dönemi'nde Sidetes olarak adlandırılan tipte en önemli iki atribüt olması, Apollon'un Side'de erken dönemlerden itibaren arındırıcı, iyileştirici ve kutsayıcı bir tanrı olarak algılandığını göstermektedir. Tüm bu atribütler aynı zamanda tanrının Side'de çok yönlü bir kült karakterine sahip olduğuna işaret etmektedir.

Klasik ve Helenistik Dönemlerdeki Apollon resmine bakacak olursak, bu dönemlerde Apollon iki farklı tipte karşımıza çıkmaktadır. MÖ V. yy içerisinde darp edilen sikkeler üzerinde ilk görülen tip, defne çelenkli Apollon başlarıdır. İkinci tip ise MÖ IV. yy. ile birlikte sikkeler üzerinde görülmeye başlanan Apollon'u ayakta, çıplak, bazen giyimli bazen de yarı giyimli gösteren tiptir. Bu tip içerisinde Apollon'u, kısa *khiton*, *khlamys* ve elinde *phiale* ve defne çubuğu ile gösteren ikonografi, İmparatorluk Dönemi'nde sıkça darp edilen ve Sidetes tipinin öncüsü olması dolayısıyla önemlidir. Bu tip Helenistik Dönem içerisinde darp edilen bronz sikkelerin arka yüzlerinde oldukça nadir görülmektedir. Helenistik Dönem sonlarına doğru Side sikkeleri üzerinde görülen önemli bir değişim ise bazı bronz darpların ön yüzlerinde karşımıza çıkan defne çelenkli Apollon başlarıdır. Apollon'un ilk kez Side sikkelerinin ön yüzlerinde görülmesi bu

dönemde kültünün kentin önde gelen diğer tanrısı Athena'ya kıyasla önem kazandığını göstermektedir.

Roma İmparatorluk Dönemi'ne geldiğimizde Side sikkeleri üzerinde ilk ortaya çıkan Apollon tasviri, tüm İmparatorluk Dönemi darplarında dominant olan Sidetes tipidir. İlk olarak Nero sikkeleri üzerinde karşımıza çıkan bu tip, sikke basımlarının son bulduğu Aurelianus Dönemi'ne (MS 270-275) kadar yaklaşık 250 yıl boyunca Side sikkeleri üzerinde korunmuştur. Apollon'u, kısa *khiton* ve *khlamys* giyimli, sağ elinde *phiale*, sol eli ile yukarıda tuttuğu uzun defne dalına yaslanırken ve ayağında çizmeleri ile betimleyen bu tip, Gallienus Dönemi'nden (MS 253-268) gelen ve arka yüzde yer alan ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΙΔΗΤΟΥ ΝΕΩΚΟΡΟΥ lejantından dolayı Apollon Sidetes olarak adlandırılmaktadır (**Kat. No. 94**). Apollon Sidetes tipi olarak adlandırılan bu tip, tüm İmparatorluk Dönemi boyunca oldukça zengin bir ikonografik çeşitlilikte karşımıza çıkmaktadır.

Side sikkeleri üzerinde bu kadar uzun süre korunan başka bir Apollon tipi bilinmemektedir. Bununla birlikte bu tipin hangi dönemle birlikte kanonik hale geldiği ise belirsizdir. Ancak Sidetes olarak adlandırılan tipe oldukça yakın tipler MÖ IV. yy sikkeleri üzerinde takip edilmektedir. Özellikle MÖ 380-370'e tarihlendirilen gümüş staterler üzerindeki giyimli Apollon tipi (**Kat. No. 49**) Sidetes tipi ile büyük benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte MÖ 380-370 arası döneme tarihlendirilen tip ile Sidetes olarak adlandırılan tip arasında, sadaklık, karga, sunak gibi bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Yine aynı dönemden gelen sikkelerin arka yüzlerinde görülen çıplak Apollon tipi de (**Kat. No. 48**) her iki elinde taşımış olduğu *phiale* ve uzun defne dalı yönünden Sidetes tipine benzemektedir. Sidetes tipi Helenistik Dönem boyunca oldukça nadir karşımıza çıkmaktadır. Nadir karşılaşılan baskılarda tanrının kısa *khiton* giyimli, uzun defne dalı ve *phiale* ile betimlendiği görülmektedir (**Kat. No. 119**).

Sidetes tipinin Helenistik Dönem'de mi yoksa Roma İmparatorluk Dönemi'nde mi *stereotip* haline geldiği bugün için belirsizliğini korumaktadır. Ancak bu tipin uzun ve karmaşık bir süreç içerisinde kanonik hale geldiğini söyleyebiliriz. Bu süreç özellikle MÖ IV. yy sikkeleri üzerinde görülen dört değişik Apollon ikonografisi ile şekillenmiş olmalıdır. MÖ 400-380 arası dönemde ortaya çıkan ilk Apollon tasviri, arkaik stilde, çıplak, bir elinde yay, diğer elinde defne dalı tutmaktadır (**Kat. No. 45, 46**). Bu dönem aralığında ayrıca, tanrının elinde taşımış olduğu atribütler ile stil yönünden benzer, buna

karşın ikonografik yönden giyimli tipi ortaya çıkmıştır (**Kat. No. 47**). MÖ 380-370 arası dönemde ise Apollon tipinde ve ikonografisinde önemli değişiklikler meydana gelir ve iki elinde taşımış olduğu atribütler yönünden benzer, buna karşın stil ve ikonografi yönünden iki farklı Apollon tasviri ortaya çıkmıştır. İlk tipte Apollon yine arkaik stilde, çıplak, omuzunda *khlamys*, ellerinde uzun defne dalı ve *phiale* ile tasvir edilmiş (**Kat. No. 48**). İkinci tipte ise Apollon, *khiton* ve *khimation* giyimli, sağ ayağı taşıyıcı, sol ayağı geride, ellerinde ise *phiale* ve uzun defne dalı tutmaktadır (**Kat. No. 48**). Muhtemelen Sidelilerin MÖ 380-370 arası dönemde sikkeler üzerinde ortaya çıkan giyimli Apollon tipini benimsediklerini söyleyebiliriz. Bununla birlikte bu tipin Helenistik Dönem içerisinde ikonografisinde yapılan bazı değişiklikler ile artık bir stereotip haline geldiğini söyleyebiliriz. Çünkü bu tipin Geç Helenistik / Erken Roma Dönemlerinde Side'ye komşu Pisidya kentleri Pednelissos ve Melli'deki kaya kabartmalarındaki varlığı, tipin Helenistik Dönem'de kanonik hale geldiğini ispatlamaktadır. Benzer şekilde Side'nin İmparatorluk Dönemi darplarında ilk ortaya çıkan ve en sık karşılaşılan Athena tipi de Geç Helenistik / Erken Roma Dönemi sikkelerinden alınmıştır. Sidetes olarak adlandırılan tip de imparatorluk Dönemi'nde ilk ortaya çıkan ve en sık karşılaşılan tiptir. Bu yüzden bu tipin de birden ortaya çıkmadığını muhtemelen Helenistik Dönem darplarından kopya edildiğini kabul edebiliriz.

Apollon Sidetes'in Side kenti için kuşkusuz büyük anlamı vardı. Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen zengin ikonografik çeşitlilik bunun önemli göstergesidir. Sidetes tipi aynı zamanda Side'ye komşu Lyrbe, Korakesion, Syedra, Laertes ve Selinus kentlerinin İmparatorluk Dönemi darplarında da takip edilmektedir. Side'nin komşusu Perge'de, F4 nolu *nymphaionun* alınlık kabartmasındaki Apollon tasviri de aynı şekilde Sidetes tipi ile benzerdir. Buradan hareketle, Roma İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri üzerinde, kısa *khiton*, *khlamys*, elinde *phiale*, uzun defne dalı ve ayağında çizmeler ile betimlenen Apollon tipini, gerek Side sikkeleri üzerinde çok sık tasvir edilmesi, gerekse de bölgeler üstü yayılım göstermesi dolayısıyla geleneksel Sidetes tipi olarak kabul edebiliriz.

Bugüne kadar kentte yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında Sidetes olarak adlandırılan tipe benzer bir heykeltıraşlık eser ele geçmemiştir. Bu durum oldukça şaşırtıcıdır. Bir diğer önemli nokta ise Apollon Sidetes'in kült karakteri ile ilgili bilgi verecek herhangi bir literatür veya epigrafik belgenin bulunmayışıdır. Ancak Sidetes

ikonografisinde görülen atribütler üzerinden kült karakteri hakkında kesin olmasa da bir takım fikirler çıkarmak mümkündür. Kült karakteri hakkında ise daha çok tanrının iki elinde taşımış olduğu defne ve *phiale* gibi atribütler bir fikir verebilir.

Sidetes olarak adlandırılan ikonografide Apollon'un taşımış olduğu atribütlerden biri *phiale*dir. Kurban törenlerinde kullanılan *phiale* (Yunanca *phiale*) Sidetes ikonografisinde tanrı tarafından istisnasız bir şekilde sağ elde tutulmaktadır. Benzer şekilde MÖ 380-370 yılları arasında görülen erken ikonografilerde de sağ elde, ancak önünde yer alan sunak üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Apollon'un elinde *phiale* ile kurban sunusunda tasvir edilmesi açık bir şekilde dinsel ritüellerin ve dindarlığın tanrısı olduğuna işaret etmektedir. Apollon'un en sık karşılaşılan ikonografilerinden biri olan kurban, aynı zamanda tanrının duaları kabul eden yönünü de yansıtmaktadır. Zira kurban sunusu tanrıya yapılan duaların kabul edilmesi için önemli bir araçtı.

Bir diğer karakteristik atribüt ise defnedir. Apollon kültüründe oldukça önemli bir yere sahip olan defne, tanrının arınma ve kehanet yönünü simgeleyen kutsal bitkisidir. Defne bitkisi Sidetes ikonografisinde Apollon tarafından daima yukarıda tuttuğu sol elinde taşınmaktadır. Her ne kadar defne kehanet tanrısı Apollon'u simgelese de aynı zamanda hastalıkların tedavisinde ilaç olarak kullanılmaktadır. Ancak defne bitkisi Side Apollon'un kehanet yönünden ziyade sağlıkla ilişkili kült karakterini yansıtan bir atribüt olmalıdır. Çünkü tanrının Side'de kehanet tanrısı olabileceğine dair belgeler oldukça zayıftır. Bu yüzden defne bitkisinin Apollon Sidetes'in hastalıkları iyi eden, şifa veren ve iyileştirici tanrı yönünü yansıttığını söyleyebiliriz. Side'nin antik dönemde önemli bir tıp merkezi olduğu, kentte imparatorluk nezdinde tanınan önemli hekimlerin yetiştiği kentte ele geçen yazıtlar aracılığı ile belgelenmektedir. Benzer şekilde yine yazıtlar aracılığı ile kentte şifalı bitki ticaretinin önemli bir ekonomi olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda Apollon'un sağlıkla olan ilişkisini de dikkate alacak olursak, Apollon Sidetes'in elinde taşımış olduğu defne bitkisinin şifa veren, hastalıkları iyileştiren karakterini yansıttığını ileri sürebiliriz. Genel olarak *phiale* ve defne dalı üzerinden Side Apollonu'nun duaları kabul eden, hastalıklara şifa veren bir tanrı olarak Sideliler tarafından algılandığını söyleyebiliriz.

İmparator Nero Dönemi'nden itibaren Side sikkeleri üzerinde görülmeye başlanan bu tip, çok zengin bir ikonografide karşımıza çıkmaktadır. Athena ile ilişkilendirilen ve kentin arması olan nar motif aynı zamanda Apollon Sidetes ikonografilerinde de

görülmektedir (**Kat. No. 93, 95**). Bu da Apollon'un kent ile özdeşleştiğini ve kültürünün kentteki önemini göstermektedir. Apollon Sidetes'in hem başında çelenk olarak hem de uzun dal şeklinde sol elinde taşıdığı defne bitkisi İmparator Domitianus'a ait bir arka yüz ikonografisinde tanrının hemen yanında ağaç olarak tasvir edilmiştir (**Kat. No. 93**). Söz konusu tasvirde muhtemelen Apollon - Daphne mitosu tasvir edilmiş olmalıdır.

İmparatorluk Dönemi'nin ikinci yüzyılı içerisinde ise Apollon Sidetes ikonografisinde çeşitlilik gözlemlenmektedir. M. Aurelius Dönemi'nden gelen ve Apollon Sidetes'i M. Aurelius ve L. Verus arasında gösteren ikonografi ortak yönetimde olan her iki *augustus* arasındaki uyuma, birlikteliğe ve aynı zamanda Side'nin Roma'ya vermiş olduğu destek olarak değerlendirilebilir (**Kat. No. 96**). Söz konusu ikonografi Apollon'u Side'nin önde gelen tanrısı, Side'nin temsili tanrısı konumuna getirmektedir.

MS II. yy içerisinde görülen bir başka Apollon Sidetes ikonografisi ise tanrıyı önünde üçayak ile gösteren ikonografidir (**Kat. No. 99**). Tanrının külünde önemli bir yere sahip olan üçayak tanrının kehanet yönüne işaret ediyor olsada Side'de tanrının bu yönüne kanıt oluşturacak belgeler mevcut değildir. Bununla birlikte üçayak betimlemesinin kentte kutlanan *agon*ların bir şiferesi olması da muhtemeldir. Zira kentte Apollon onuruna çok sayıda *agon* kutlanmaktadır.

Apollon Sidetes ikonografilerinde dikkati çeken en önemli tasvirlerden biri kuşkusuz, tanrıyı kentin önde gelen diğer tanrısı Athena ile bazen karşılıklı bazen de bir ateş sunağı üzerinde karşılıklı el sıkışırken gösteren ikonografidir (**Kat. No. 65, 68**). İmparator S. Severus Dönemi baskılarında ilk olarak görülen bu ikonografi herşeyden önce Athena ve Apollon'un Side'nin önde gelen iki tanrısı olduğunu ve aralarındaki kült birlikteliğini göstermektedir. İki tanrıyı aralarında *agonistik* ödül ile gösteren ikonografide aynı şekilde kentte iki tanrı onuruna kutlanan *agon*lara işaret etmektedir (**Kat. No. 67**). İki tanrıyı aralarında şematik bir tapınak modeli ile gösteren I. Valerianus baskısı ise, muhtemelen bu dönemde kentin elde etmiş olduğu *neokoros* ayrıcalığı ile ilgilidir (**Kat. No. 69**). Bu ikonografiler Athena ve Apollon'un Side'nin önde gelen tanrıları olduğunun açık göstergesidir.

Severuslar Dönemi'nde Apollon Sidetes tapınak içerisinde tasvir edilmeye başlamıştır (**Kat. No. 97**). Tapınak betimli sikkeler kuşkusuz tanrının kentteki kutsal alanına ve kent için önemine vurgu yapmaktadır. Benzer şekilde tapınak içerisinde Apollon Sidetes betimli sikke ikonografisi tapınağın kült heykeli olarak da yorumlanabilir. Zira Sidetes tipi olarak adlandırılan ve üzerinde ΑΠΟΛΛΩΝΟC

СΙΑΗΤΟV ΝΕΩΚΟRΟV lejantı yer alan sikkeler kentteki Apollon tapınağının kasasından darp edilmişti (**Kat. No. 94**). Benzer tapınak betimli tasvirler Gallienus Dönemi'nden de bilinmektedir (**Kat. No. 98**). İmparator Gallienus Dönemi'nde (MS 253-268) Apollon tapınağı *neokoros* elde etmişti. Özellikle Gallienus Dönemi'nden gelen ve arka yüzde imparator ile Apollon Sidetes'i el sıkışırken gösteren ikonografi açık bir şekilde tanrının imparatorun tapınak bekçisi olduğunu göstermektedir (**Kat. No. 122**).

Bir başka Apollon Sidetes ikonografisi ise tanrıyı bazen önünde yer alan bir sunak ile (**Kat. No. 101-102**) bazen de şematik verilmiş bir tapınak önünde yer alan sunak üzerinde sunu yaparken gösteren ikonografidir (**Kat. No. 100**). Bu ikonografiler de tanrının kentteki kutsal alanına ve Apollon kültünün önemine işaret eden önemli tasvirlerdir.

Apollon Sidetes aynı zamanda Side kent tasvirinde önemli rol oynamaktadır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Side'de çok sayıda *agon* kutlanmıştır. Bunlardan bazıları direkt Apollon onuruna kutlanmaktaydı. Apollon Sidetes'i *agonistik* ödül ile gösteren ikonografiler kuşkusuz kentte kutlanan *agonlara* ve tanrının *agonistik* yönüne işaret etmektedir (**Kat. No. 104**). Apollon Sidetes'i şematik verilmiş bir kent kapısı içerisinde gösteren ikonografi ise tanrının *theos propylaios* olarak Side kentinin koruyucusu olduğuna, kentin varlığını sembolize ettiğine işaret etmektedir (**Kat. No. 103**).

Apollon Sidetes ile ilgili dikkat çekici başka bir ikonografi ise Side'nin yapmış olduğu *homonoia* birlikteliklerinde kentin temsil tanrısı olarak görülmesidir. Side'nin Alexandreia (**Kat. No. 105**), Delphi (**Kat. No. 106**), Perge (**Kat. No. 107**) ve Sagalassos (**Kat. No. 108**) kentleri ile tesis ettiği *homonoialarda* Apollon Sidetes Side'nin temsili tanrısıdır. Bu durum Apollon'un kentin önde gelen tanrısı olduğunu göstermektedir.

İmparatorluk Dönemi baskılarında Sidetes tipi dışında karşılaşılan diğer bir Apollon tipi ise *Kitharados* tipidir. Güzel sanatların tanrısı Apollon *Mousagestesin* geleneksel tipi olan *Kitharados*, Side'de Apollon'un *agonistik* yönünü en iyi yansıtan tiptir. Genellikle uzun *khiton* veya *peplos* giyimli, üzerinde *khimation* ve sol elinde *kithara* ile tasvir edilmiş *Kitharados* tipi Apollon'un kentte güzel sanatlar ve müzikle ilişkili yönünü yansıtmaktadır (**Kat. No. 109-110**). Bu tip içerisinde karşılaşılan ikonografilerden bir diğeri ise Apollon *Kitharados*'u yanında, Nike, *agonistik* ödül ve kura kabı ile tasvir eden ikonografilerdir (**Kat. No. 111-112**). Özellikle MS III. yy

içerisinde darp edilen sikkelerin arka yüzlerinde sık karşılaşılan bu tip, tanrının kentte kutlanan *agon*ların koruyucusu olduğuna işaret etmektedir.

Giyimli Apollon tipleri içerisinde çok nadir görülen ikonografilerden biri ise sadece İmparator Aemilianus Dönemi (MS 253) baskısı bilinen, Apollon'u ayakta, *khimation* giyimli, elinde *phiale* ve yay ile tasvir eden ikonografidir (**Kat. No. 116**). Geç Arkaik, Arken Klasik stilde verilmiş Apollon tasviri, Side'nin MÖ IV. yy sikkelerinin arka yüzlerindeki Apollon tasvirlerine benzemektedir. Aemilianus Dönemi'nden gelen Apollon tipinde, tiyatro binası *scaenae frons* kaset kabartmasında görülen arkaik stildeki Apollon tasvirinde olduğu gibi kentteki Apollon Tapınağı'nda yer alan eski kült heykeli tasvir edilmiş olmalıdır. Bu da Apollon kültürünün önemini ve ayrıca kült sürekliliğini göstermektedir.

İmparatorluk Dönemi darplarında görülen giyimli betimlenmiş Apollon tipleri dışında ayrıca tanrıyı çıplak tasvir eden *Pythios* tipi vardır. Genellikle MS III. yy'ın ikinci yarısı ile birlikte Side sikkeleri üzerinde görülen Apollon *Pythios* tipi, kentte bu dönemde kutlanmaya başlayan *Pythia Agonu* için bir şifre, işaret olarak düşünülebilir. Apollon'u ayakta, çıplak ve yanında üçayak ile gösteren tip, muhtemelen kentte bu dönemde kutlanan *agon*larla ilişkili olarak ortaya çıkmış olmalıdır (**Kat. No. 113**). Tipin aynı zamanda İmparator Traianus Decius Dönemi (MS 249-251) sikkeleri üzerinde mitosu konu edilmiştir (**Kat. No. 114**). Apollon *Pythios* tipi esasen *Pythia Agonu*'nun kentte ilk olarak kutlanması ile birlikte sikkeler üzerinde tasvir edilmeye başladığını ortaya koymaktadır. Side'de ilk olarak III Gordianus Dönemi'nde (MS 241) düzenlenen *Pythia Agonu*, Traianus Decius Dönemi'nde ise üçüncü kez düzenlenmiştir. Side'nin MS III. yy içerisinde düzenlediği en önemli *agon* olan *Pythia*, aynı zamanda Side ile Delphi arasında I. Valerianus Dönemi'nde tesis edilen *homonoia* anlaşmasında önemli etken olmuştur (**Kat. No. 106**).

Pythios ikonografisi içerisinde oldukça nadir karşılaşılan tiplerden biri ise Apollon'un güneş tanrısı Helios - Sol ile kült senkretizasyonunu gösteren sikke ikonografisidir (**Kat. No. 115**). Çıplak, başında şua tacı, elinde bereket boynuzu ve karakteristik el hareketi ile bu ikonografi Roma İmparatorluk Dönemi'nin Sol – Invictus ikonografisini yansıtmaktadır. Bununla birlikte sikkenin arka yüzünde okunan CIAHTΩN ΠΥΘΕΙΑ lejantı, bu tipin de kentte kutlanan *Pythia Agonu* ile birlikte ortaya çıktığını göstermektedir. Sikke tipi ise Side'de Apollon *Pythios* – Helios – Sol kült senkretizmi için önemli bir belgedir.

Genel olarak baktığımızda Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde Apollon, giyimli ve çıplak olmak üzere iki farklı ikonografide karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında baş, büst veya tanrıyı oturur durumda tasvir eden herhangi bir ikonografi bilinmemektedir. İmparatorluk Dönemi'nin en sık karşılaşılan stereotipi ise Sidetes tipidir. Tanrıyı kısa *khiton*, *khlamys*, ayağında çizme, elinde *phiale* ve defne dalı ile tasvir eden bu tip oldukça zengin bir ikonografik çeşitlikte, sikke basımlarının son bulduğu döneme kadar karşımıza çıkmaktadır. Giyimli Apollon tipleri içerisinde bir diğer tip ise tanrının güzel sanatlarla olan ilişkisine işaret eden *Kitharados* tipidir. Bu tip ilk olarak MS II. yy'ın ikinci yarısı ile birlikte ortaya çıkmış ve MS III. yy içinde sıkça sikkeler üzerinde darp edilmiştir. Bir başka giyimli tip ise oldukça nadir görülen, Apollon'u eski gelenekte, elinde yay ve *phiale* ile tasvir eden tiptir. MS III yy ile birlikte sikkeler üzerinde karşılaşılan çıplak betimlenmiş Apollon *Pythios* ise kentte bu dönemde kutlanan *Pythia Agonu* dolayısıyla sikkeler üzerinde darp edilmiş olmalıdır.

Tablo 10. Klasik ve Helenistik Dönem sikkeleri üzerinde görülen Apollon tipleri

Tip	MÖ 479-460	MÖ 430-400	MÖ 400-380	MÖ 380-370	MÖ 370-360	MÖ 360-333	MÖ III. yy.	MÖ II. yy.	MÖ I. yy.
Tip I.	+	+						+	+
Tip II. I.			+	+					
Tip II. II.				+	+	+			
Tip III. I.			+						
Tip III. III.						+	+		

Tablo 11. Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen Apollon tipleri

Tip	Augustus	Tiberius	Caligula	Claudius	Nero	Domitian	Traian	Hadrian	A. Pius	M. Aurelius, Lucius Verus	Commodus, Crispina	S. Severus
Tip I.	?											
Tip II. III. I.												
Tip II. III. II.												
Tip II. III. III.												
Tip III. II.												
Tip III. III.					+	+	+	+	+		+	
Tip III. III. I.						+						
Tip III. III. II.												
Tip III. III. III.										+		
Tip III. III. IV.												
Tip III. III. V.												
Tip III. III. VI.									+	+		
Tip III. III. VII.												
Tip III. III. VIII.												
Tip III. III. IX.												
Tip III. III. X. I.												+
Tip III. III. X. II. I.												
Tip III. III. X. II. II.												

Tip III. III. X. II. III.														
Tip III. III. X. II. IV.														
Tip III. IV. I.									+	+				
Tip III. IV. II.														
Tip III. IV. III.														

Tablo 12. Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen Apollon tipleri

Tip	Caracalla, Geta		Macrinus	Elagabal, A. Annia Faustina, I. C. Paula			S. Alexander	M. Thrax	III. Gordian, Tranquillina		T. Gallus
Tip II. III. I.											
Tip II. III. II.											
Tip II. III. III.											
Tip III. II.											
Tip III. III.		+						+	+	+	+
Tip III. III. I.											
Tip III. III. II.											
Tip III. III. III.											
Tip III. III. IV.						+					
Tip III. III. V.											
Tip III. III. VI.			+								
Tip III. III. VII.					+		+		+		
Tip III. III. VIII.											
Tip III. III. IX.											
Tip III. III. X. I.						+		+			
Tip III. III. X. II. I.											
Tip III. III. X. II. II.											
Tip III. III. X. II. III.									+		
Tip III. III. X. II. IV.											
Tip III. IV. I.											
Tip III. IV. II.											
Tip III. IV. III.						+				+	

Tablo 13. Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen Apollon tipleri

Tip	P. Arabs, O. Severa, II. Philippus			T. Decius	Volusian	Aemilian	I. Valerian	Gallienus, Salonina, II. Valerianus		
Tip II. III. I.				+						
Tip II. III. II.								+		
Tip II. III. III.							+			
Tip III. II.						+				
Tip III. III.								+	+	+
Tip III. III. I.										
Tip III. III. II.								+		
Tip III. III. III.								+		
Tip III. III. IV.										
Tip III. III. V.							+			
Tip III. III. VI.										
Tip III. III. VII.							+	+		
Tip III. III. VIII.							+			

Tip III. III. IX.								+		
Tip III. III. X. I.										
Tip III. III. X. II. I.							+			
Tip III. III. X. II. II.							+			
Tip III. III. X. II. III.										
Tip III. III. X. II. IV.								+		
Tip III. IV. I.										
Tip III. IV. II.									+	
Tip III. IV. III.				+						

V. III. Heykeltıraşlık Eserler

Bugüne kadar kentte yapılan kazı çalışmalarında Apollon ile ilgili ele geçen heykeltıraşlık eserler oldukça azdır. Athena'dan sonra kentin önde gelen tanrısı olan Apollon'un heykeltıraşlık eserlerinin kentte bu kadar az sayıda ele geçmesi şaşırtıcıdır²⁶⁶². Bununla birlikte bazı heykellerin buluntu yerleri, örneğin M Binası'nda bulunan Apollon başı ve ayrıca tiyatro binası *scaenae frons* kaset kabartmalarındaki Apollon tasviri, tanrının kültünün kent için önemini ve ayrıca kentteki kült karakteri hakkında az da olsa önemli bilgiler sunmaktadır.

Mansel döneminde 1950 yılında M Yapısı'nda yapılan kazılar sırasında imparator salonu olarak adlandırılan bölümde, N nişi içerisinde bir baş bulunmuştur (**Kat. No.135**)²⁶⁶³. İlk defa J. İnan tarafından yayınlanmış olan baş, Apollon'un ünlü heykel tiplerinden Kassel Apollonu'nun başının bir varyasyonu olarak yorumlanmıştır²⁶⁶⁴.

Orijinali MÖ 450 yıllarına tarihlenen ve Pheidias tarafından yapılan Kassel Apollonu, araştırmalarda, Pausanias'ın bahsettiği²⁶⁶⁵, Atina Akropolis'ine adanmış olan bronz heykel ile ilişkilendirilmektedir²⁶⁶⁶. Tipe adını veren heykel ise Almanya Kassel Müzesi'nde korunmaktadır²⁶⁶⁷. Tanrının elinde tuttuğu atribütleri ele geçmemiş olmasına rağmen Pausanias'ın anlatımından Apollon'un sol elinde yay, sağ elinde ise defne dalı tuttuğu düşünülmektedir²⁶⁶⁸. Tanrının elinde taşımış olduğu atribütler, Apollon'un kefaret gideren ve cezalandırıcı yönünü yansıtmaktadır²⁶⁶⁹.

²⁶⁶²Bunun nedeni bugüne kadar kazı çalışması yürütülen alanlarda Apollon heykellerinin ele geçmemesi olabileceği gibi, aynı zamanda heykellerin eritilmesi de olabilir. Örneğin H. Rott Side'yi ziyaretinde yirmiden fazla kireç ocağı gördüğünden, bu kireç ocaklarında eski yapılardan sökülen mermer blokların eritilip, evlerin inşasında kullanıldığından bahsetmektedir (Rott, 1908, **a.g.k.**, 63. Ayrıca bk. Mansel, 1963, **a.g.k.**, 15; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 19). Benzer şekilde heykellerin de bu kireç ocaklarında eritilmiş olabileceğini varsayabiliriz. Zira heykellerin küçük parçalar haline getirilip eritilmesi, yapılardan mermer blokların sökülüp kireç ocaklarına taşınmasına göre daha az zahmetlidir.

²⁶⁶³Mansel, 1963, **a.g.k.**, 109-121. Mansel, 1978, **a.g.k.**, 169-186. İmparatorlar salonu olarak adlandırılan bölümde çok sayıda heykel ele geçmiştir.

²⁶⁶⁴İnan, 1975, **a.g.k.**, 27-28 Kat. No. 4 Lev. XII, 1-2. Özellikle saç biçimlendirmesi yönüyle baş Kassel Apollon'u ile oldukça benzerdir.

²⁶⁶⁵Pausanias I. 24,8.

²⁶⁶⁶Simon, 1969, **a.g.k.**, 131.

²⁶⁶⁷E. M. Schmidt,(1966). Der Kasseler Apoll und seine Repliken, *AntPl*, (5). Berlin: Mann, s. 10-12 No. 1 Lev. 1-11; Simon und Bauchhenss, 1984a, **a.g.k.**, 219 Kat. No. 295; Boardman vd., 1966, **a.g.k.**, 141 Lev. 183. Kassel Müzesi'nde korunan Roma Dönemi kopyası, MS II. yy'ın başlarına tarihlendirilmektedir.

²⁶⁶⁸Pausanias, Apollon'u çekirgeleri öldüren (*parnopios*) tanrı olarak tasvir etmektedir. Özellikle sol elinde duruşundan kesinlikle yay taşıdığını söyleyebiliriz. Bk. (Boardman vd.,(1966), **a.g.k.**, 141.; Simon und Bauchhenss, 1984a, **a.g.k.**, 219.)

²⁶⁶⁹Boardman vd., 1966, **a.g.k.**, 141; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 320.

Apollon başının bulunduğu M Yapısı kent için önem arz eden kamusal bir alandı. Kentteki sokakların ve caddelerin kesişme noktasında yer alan bu yapı, sahip olduğu imparator onurlandırma salonu, içerisinde sergilenen heykel programı ve ayrıca oldukça geniş toplanma alanı ile Side için önem arz eden bir yapıydı²⁶⁷⁰. M Yapısı'nın hem kentteki konumu hem de düzenlemesi kentin temsilinde önemli rol oynadığını göstermektedir. Zira burası sadece imparator ve ailesinin onurlandırıldığı bir alan değil, aynı zamanda kentin panteonunda tapınım gören tanrıların ve ayrıca atlet heykellerinin sergilendiği bir alandı. H. S. Alanyalı'nın ifade ettiği üzere M Yapısı, “*Romalılaşan Sidelilerin politik, din ve agonistiği birbirine bağladığı ve anlamlı bir şekilde sunduğu bir resim programı içermektedir*”²⁶⁷¹. Elbette burada ele geçen heykelleri kesin olarak kentteki kültürle ilişkiye götürmek güçtür. Zira burada Athena ile ilgili herhangi bir heykel bugüne kadar ele geçmemiştir. Muhtemeldir ki bu durum Athena'nın burada onurlandırılmadığını veya kültürünün önemsiz olduğunu göstermez.

M Yapısı gibi kamusal bir alan olan tiyatro binası da Side'nin kent tasvirinde önemli rol oynayan yapılardan biridir. Urbanistik açıdan bakıldığında oldukça önemli bir noktada yer alan tiyatro, aynı zamanda kentte kutlanan bayramlardaki *prosesyon* yolunun önemli bir ayağını oluşturmaktaydı²⁶⁷². Tiyatronun *scaenae frons* kaset kabartmaları, Side panteonunun önde gelen tanrıların temsil eden bir kabartma programına sahipti. Ele geçen kaset kabartmaları resim programında sadece kentin önde gelen tanrıların değil aynı zamanda Apollon ile birlikte Mousaların da tasvir edildiğini göstermektedir. *Scaenae frons*un birinci katında tasvir edilen Apollon, ayrıca üçüncü kat kaset kabartmalarında Mousalar ile birlikte tasvir edilmiştir. Bu durum hem Apollon kültürünün kent için önemini hem de tanrının güzel sanatlarla olan ilişkisini göstermektedir²⁶⁷³.

*Scaenae frons*un birinci kat kaset kabartmasında Apollon büst şeklinde, boynunda *khlamys*, sol tarafında yay, sağ tarafında sadaklık ile birlikte tasvir edilmiştir²⁶⁷⁴. Kaset kabartmasının köşelerinde ise *akanthus* yaprakları ile çelenk tasviri vardır (**Kat. No. 137**)²⁶⁷⁵. H. S. Alanyalı, kaset kabartmasında Apollon'un arkaik stilde tasvir edildiğini,

²⁶⁷⁰Yurtsever, 2019, **a.g.k.**,279.

²⁶⁷¹Alanyalı, 2018, **a.g.k.**,84.

²⁶⁷²Bununla ilgili olarak bk. **V. I. II. Bayramlar: Prosesyon, kurban törenleri, agonlar**

²⁶⁷³Bk. Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 87; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 77.

²⁶⁷⁴Kaset kabartması için bk. (Mansel, 1962, **a.g.k.**, 51 Res. 30.; Mansel, 1963, **a.g.k.**, 134; Mansel 1978, **a.g.k.**, 201; Alanyalı, 2001, **a.g.k.**, 270; Alanyalı, 2003, **a.g.k.**, 270-271; Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 84 Res. 2; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 87 Res.3.

²⁶⁷⁵Kaset kabartmasının sadece bir köşesinde çelenk tasviri vardır. Bk. Alanyalı, 2010, **a.g.k.**,85.

bunun da kült heykelinin bir yansıması olabileceği görüşündedir²⁶⁷⁶. *Scaenae frons* kaset kabartmasındaki arkaik Apollon tasviri Side'nin MÖ IV. yy sikkelerinin arka yüzlerinde görülen Apollon tasviri ile karşılaştırılabilir. Zira sikkeler üzerinde Apollon benzer şekilde arkaik tarzda, çıplak, iki omuzuna dolanan bir *khlamys*, elinde yay ve defne dalı ile tasvir edilmiştir (**Kat. No. 45-46, 48**). Kaset kabartmasında da Apollon çıplak boynundan bir *khlamys* ve atribütleri yay ve sadaklık ile verilmiştir. Bu durumda birinci kat kaset kabartmasındaki Apollon tasvirinin H. S. Alanyalı'nın da ifadesi ile kentteki Apollon tapınağının kült heykelinin bir yansıması olabileceğini varsayabiliriz²⁶⁷⁷. Bununla birlikte halka açık bir yapı olan ve aynı zamanda kentin tasvirinde oldukça önemli bir role sahip olan tiyatrounun sahne binasının kaset kabartmalarındaki tanrı tasvirleri, Side'nin panteonunda yer alan tanrıların resmi ikonografilerini de yansıtıyor olabilir.

Side Tiyatrosu kentte kutlanan bayramlarda ve *agon*larda kuşkusuz önemli bir yere sahipti. Tiyatroda aynı zamanda imparator kültü bağlamında düzenlenen sahne oyunları gerçekleştirilmekteydi. *Scaenae frons*un üçüncü kat kabartmalarında güzel sanatların esin perileri Mousalar tasvir edilmiştir²⁶⁷⁸. Toplamda dokuz tane olan Mousalardan altı tanesi tespit edilmiş, buna karşın diğer üç tanesi ise henüz tespit edilememiştir. H. S. Alanyalı, *scaenea frons*un üçüncü katına ait kaset kabartmalarının on levhadan oluştuğunu, dokuz Mousa kabartmasının yanında Apollon'un da onuncu levhada tasvir edilmiş olabileceğini ifade etmektedir²⁶⁷⁹. Bu da Apollon'un üçüncü kat kaset kabartmalarında Mousaların lideri, *Mousagetes*, olarak onurlandırılmış olabileceğini düşündürmektedir²⁶⁸⁰. Zira Müziğin tanrısı olan Apollon aynı zamanda Mousaların lideridir²⁶⁸¹. Apollon kültü, güzel sanatların esin perileri olan Mousalar ile bağlantılıydı ve Side'de Apollon onuruna kutlanan *agon*larda müzikal içerikli yarışmalar önemli yer tutmaktaydı. Çok sayıda sikke tipi, Apollon'un Side'de güzel sanatlar ve

²⁶⁷⁶Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 85; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 76-77.; Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 149. Alanyalı Apollon'un aynı zamanda sikkeler üzerinde de arkaik stilde tasvir edildiğini belirtmektedir. Side'nin MÖ 400-380 yılları arasında bastığı gümüş sikkeleri üzerinde ve ayrıca Roma İmparatorluk Dönemi'nde basılmış bazı sikkeler üzerinde arkaik tarzda tasvir edilmiştir.

²⁶⁷⁷Bk. Alanyalı, 2005, **a.g.k.**, 89; Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 85; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 76-77.

²⁶⁷⁸Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 86-87; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 77.

²⁶⁷⁹Bk. Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 87.

²⁶⁸⁰Karşılaştırma için bk. Alanyalı, 2003, **a.g.k.**, 271; Alanyalı, 2005, **a.g.k.**, 91; Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 87; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 77; Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 149.

²⁶⁸¹A. Greifenhagen (1968). *Griechische Götter*. Bilderheft der staatlichen Museen Preußischer Kulturbesitz. Berlin: Brüder Hartmann, s. 17.; T. Hölscher, (2006). *Klassische Archäologie*. Grundwissen. Stuttgart: Theiss, s. 320.

müzikal yarışmalarla olan bağlantısını ortaya koymaktadır²⁶⁸². Kentte ele geçen yazıtlarda aynı zamanda bir *Mouseion*dan bahsedilmektedir²⁶⁸³. Bu yüzden epigrafik verilerle desteklenmese de üçüncü kat kaset kabartmalarındaki resim düzenlemesinden hareketle Apollon'un Side'de *Mousagetes* olarak onurlandırıldığını söyleyebiliriz.

Side Tiyatrosu müzikal ağırlıklı yarışmaların düzenlendiği yapı olması yönüyle oldukça önemlidir. Kentte müzikal ağırlıklı yarışmaların düzenlenmeye başladığı dönem Hadrianus Dönemi olarak kabul edilmektedir²⁶⁸⁴. Aynı zamanda Side Tiyatrosu'nun inşa edildiği dönemde Hadrianus sonrası Antoninler Dönemi'ne denk gelmektedir. Muhtemelen artan *agonistik* oyunlar ve bu oyunlarla ilişkili müzik yarışmaları yeni ve büyük bir tiyatro yapısının inşasını gerektirmiştir. Kentte bahsedilen *agonlarda* müzikal ağırlıklı yarışmaların önemli bir yer tutması tiyatronun *scaenea frons* kabartmalarında Apollon'un *mousagetes* olarak onurlandırılmasını beraberinde götürmüştür diyebiliriz. Hem birinci kat hem de üçüncü kat kaset kabartmaları Apollon'un Side Tiyatrosu'nda önemli bir rol oynadığını kanıtlamaktadır.

Side Müzesi'nde korunan, buna karşın buluntu yeri bilinmeyen bir heykele ait baş, karakteristik saç biçimlendirmesi yönünden Apollon'u tasvir ediyor olmalıdır (**Kat. No. 142**). Hafif yukarı ve sola dönük verilmiş başta, uzun boyun kısmı ve saç biçimlendirmesi dikkat çekicidir. Saçlar başın üst kısmında her iki yanda düğüm yapıp aşağıya doğru dökülmektedir. Saç buklelerinin işlenişi kaset kabartmasındaki Apollon başı (**Kat. No. 137**) ile büyük benzerlik göstermektedir. Eser, üzerinde takip edilen derin matkap işçiliği bakımından Geç Antoninler / Erken Severuslar Dönemi'nde yapılmış olmalıdır.

Side'de Apollon'un güzel sanatlarla olan ilişkisini, 1947 yılında P Tapınağı'nda yapılan kazılar sırasında bulunan bir heykel göstermektedir (**Kat. No. 133**). Yaklaşık bir metre yüksekliğinde olan heykel, çıplak verilmiş genç bir atleti tasvir etmektedir. Heykelde sağ bacak taşıyıcı sol bacak ise dizden bükülmüş, önde sağ bacak ile çapraz durmaktadır. Heykelin baş kısmı ele geçmemiş olmasına rağmen, ense ve göğüs üzerine düşen uzun saç bukleleri vardır. Heykelde dikkati çeken en önemli özellik ise Apollon'un,

²⁶⁸²Bk. **Kat. No. 104, 109, 110, 111, 112**.

²⁶⁸³Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 396-398. Benzer bir *Museion* Side'nin komşusu Perge'de yazıtlarda geçmektedir (Şahin, 1999, **a.g.k.**, 206 Yazıt No. 193). Perge'deki Güney Hamamı'nın *apoditerium* ve *frigidarium* kısımları Şahin tarafından bir *Museion* olarak düşünülmektedir. Aynı şekilde Side'deki Devlet Agorası olarak adlandırılan yapının da bir *Museion* olarak kullanımı görmüş olabileceğini ileri sürebiliriz.

²⁶⁸⁴Bk. Nollé, 1986, **a.g.k.**, 204-206; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 85-86, 299-300 Yazıt No.31.

sağ omuzundan başlayıp, sol kalçasına doğru vücudunu çapraz dolanan bir kayış taşımasıdır. Gerek kayış gerekse de ele geçen kithara parçaları tanrının sol tarafında kayışla omuzuna bağlanmış bir kithara taşıdığını göstermektedir²⁶⁸⁵.

Apollon *Kitharados*, güzel sanatların koruyucu tanrısı Apollon *Mousagetes*'in geleneksel ana tipini temsil etmektedir. Bu tip, Apollon'u elinde *kithara* ile müzisyen olarak göstermektedir. Uzun elbise içerisinde giyimli, yarı çıplak veya tamamen çıplak tarzda karşımıza çıkan Apollon *Kitharados*²⁶⁸⁶ tipi özellikle Roma Dönemi'nde yapılmış çok sayıda kopya yardımıyla bilinmektedir²⁶⁸⁷. Bununla birlikte en çok sevilen *Kitharados* tipinde, Apollon uzun bir *khiton* ve *kimation* taşımaktadır²⁶⁸⁸.

Güzel sanatlarla ve Mousalarla ilişkili Apollon *Kitharados* müzisyenlerin koruyucu tanrısıdır. Side Tiyatrosu *scaenea frons* kabartmalarında da Apollon Mousalar ile birlikte güzel sanatların tanrısı olarak onurlandırılmıştır. Side'de ele geçen Apollon *Kitharados* heykeli MÖ IV. yy'a tarihlendirilen bir orijinalin Helenistik Dönem çeşitlemesi olup, İnan tarafından Hadrianus Dönemi'ne (MS 117-138) tarihlendirilmektedir²⁶⁸⁹. Side'de İmparator Hadrianus Dönemi ile birlikte müzikal içerikli *Agon Mystikos* düzenlenmeye başlanmıştı²⁶⁹⁰. Nollé, Side'de Dionysos ve Demeter onuruna kutlanan söz konusu *agon*un aynı zamanda Apollon onuruna kutlandığını ifade etmektedir²⁶⁹¹. Side'de düzenlenen *agon*larda müzikal ağırlıklı yarışmalar önemli bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte *Agon Mystikos* daha çok müzikal içerikli bir *agonda*. Apollon *Kitharadosu* *agonistik* ödül yanında gösteren sikke tipleri *agon*ların müzikal yönünü yansıtmaktadır (**Kat. No. 111-112**). *Kitharados* heykel tipi,

²⁶⁸⁵J. İnan (1951). Heykeltraşlık Eserleri – Skulpturen. A. M. Mansel – C. E. Bosch - J. İnan (Eds.), 1947 *Senesi Side Kazılarına Dair Ön Rapor. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Side im Jahre 1947* içinde (Türkçe- Almanca). Ankara: TTK, s. 27-29., Lev. XXIX-XXX; İnan, 1975, **a.g.k.**, 107-109 Kat. No. 52 Lev. LVI, 1-3; H. Bilici (2002). *Anadolu'da Apollon Betimleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 15-16 K.1.

²⁶⁸⁶Genel olarak bk. Simon und Bauchhenss, 1984a, **a.g.k.**, 199-213.

²⁶⁸⁷Çıplak tasvir edilmiş Apollon *Kitharados* heykelleri içinde özellikle Side eserine çok benzeyen, Leptis Magna'da bulunmuş olan Apollon heykeli (P. Zanker (1974). *Klassizistische Statuen. Studien zur Veränderung des Kunstgeschmacks in der römischen Kaiserzeit*. Mainz: P. Von Zabern, s. 571 Levha. 83 Res. 2), Perge Güney Hamamı'nda bulunmuş olan Apollon heykeli (Özgür, 1996, **a.g.k.**, Kat. No.13), Berlin Devlet Müzesi'nde korunan Apollon heykeli zikredilebilir.

²⁶⁸⁸Simon und Bauchhenss, 1984a, **a.g.k.**, 199-208.

²⁶⁸⁹İnan, 1951, **a.g.k.**, 29; İnan, 1975, **a.g.k.**, 107-109.

²⁶⁹⁰Nollé, 1986, **a.g.k.**, 204-205; Nollé, 1993, **a.g.k.**, 85-86.

²⁶⁹¹Bk. Uzunarslan, 2008, **a.g.k.**, 123.

Apollon'un Side'de, güzel sanatlar ve müzikal yarışmalarla olan ilişkisini yansıtmaları açısından önemlidir.

İnan tarafından Kassel Apollonu'nun repliği olarak düşünülen başka bir eser, 1955 yılında tiyatro kazısı sırasında *scaenea fronsun* alt katı içerisinde ele geçmiştir (**Kat. No. 134**). Oldukça kötü durumda olan *torso* vücut yapısı ve oranları bakımından Kassel Apollonu'nun bir repliğidir²⁶⁹². *Torso*, Apollon'un tasvirlerinin yer aldığı ve *Mousagetes* olarak onurlandırıldığı *scaenea fronsun* alt katında bulunmuştur²⁶⁹³. Bununla birlikte *torso* Side'de Kassel Apollonu'nun ikinci bir kopyasının bulunduğu göstermesi açısından önemlidir. Gerek Kassel Apollonu başı (**Kat. No. 135**) gerekse de bu *torso* (**Kat. No. 134**), Roma İmparatorluk Dönemi'nde Side'de, Klasik Dönem'in ünlü heykellerinin kopyalarının sevildiğini göstermektedir.

Side'de Klasik Dönem'in ünlü eserlerinin, Roma İmparatorluk Dönemi'nde kopya edildiğini, 1968 yılında Side'nin doğu yakasında denizden bulunmuş olan başka bir Apollon başı ispatlamaktadır (**Kat. No. 136**). Bulunan baş, İnan tarafından Apollon *Sauroktonos* tipi ile ilişkilendirilmiştir²⁶⁹⁴. Plinius, Apollon *Sauroktonos* adlı heykeli ünlü heykeltıraş Praxiteles'in yaptığını bildirmektedir²⁶⁹⁵. Sağ elinde tuttuğu ok ile ağaç gövdesinde sürünen bir kertenkele ile oynarken tasvir edilen *Sauroktonos* tipi, Apollon'u idealize edilmiş genç bir erkek olarak göstermektedir²⁶⁹⁶. Çok sayıda replik ile temsil edilen Apollon *Sauroktonos*²⁶⁹⁷, dinsel ve ikonografik olarak çeşitli anlamlar barındırmaktadır²⁶⁹⁸. Genç erkek olarak Apollon, özellikle *gymnasion*larda *ephebeler*in koruyucu tanrısı olarak onurlandırılmaktadır²⁶⁹⁹. Bununla birlikte Apollon'un kertenkeleyi öldürmesi²⁷⁰⁰, Apollon'un hastalıklardan ve kötülüklerden arındırıcı,

²⁶⁹²İnan, 1975, **a.g.k.**, 28 Kat. No. 5 Lev. XIII, 1-3.

²⁶⁹³*Torso*, Sideliler tarafından sonradan yapılmış antik molozun üzerinde bulunmuştur. Bu da *torsonun* başka bir yerden buraya getirilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

²⁶⁹⁴İnan, 1975, **a.g.k.**, 105 Kat. No. 49 Lev. LIV, 1-3.

²⁶⁹⁵Plinius, XXXV, 70. "Praxiteles, *Sauroktonos* adında, yakınında sürünen bir kertenkeleyi ok ile rahatsız eden bir genç Apollon heykeli yaptı". Orijinali MÖ 350 dolaylarına tarihlendirilen heykelin en bilinen ve en iyi korunan kopyası Paris Louvre'da sergilenmektedir. R. Preishshofen, (2002). Der Apollon *Sauroktonos* des Praxiteles. *AntPl*, (28), Lev. 22 Res. B.

²⁶⁹⁶Preishshofen, 2002, **a.g.k.**, 48.

²⁶⁹⁷Repliklerle ilgili genel olarak bk. Preishshofen, 2002, **a.g.k.**, 41-48.

²⁶⁹⁸Preishshofen, 2002, **a.g.k.**, 48-53.

²⁶⁹⁹B. Zimmermann, (2000). Apollon. *Metzler Lexikon Antike*, (Ed: K. Brodersen – B. Mimmermann). Stuttgart – Wimar: Verlag J. B. Metzler, s.43.

²⁷⁰⁰Kertenkele, Apollon mantığının ve aynı zamanda kızgın güneşin sembolüdür. Preishshofen, 2002, **a.g.k.**, 48-49.

kurtarıcı özelliğini de yansıtmaktadır²⁷⁰¹. Ancak Apollon'un Side'de bu yönüyle ilgili kesin bir şey söylemek zordur.

V. III. I. Değerlendirme

Apollon ile ilgili heykeltıraşlık eserler tanrının kent panteonundaki konumu dikkate alındığında şaşırtıcı derecede azdır. Bu bugüne kadar kazı yapılan alanlarda tanrının heykelinin bulunmaması ile açıklanabilir. Çalışmaya dahil edilen heykeltıraşlık eserler Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelmekte olup, Roma öncesi dönemlerden Apollon ile ilgili kentte bilinen herhangi bir heykeltıraşlık eser mevcut değildir. Ele geçen heykeltıraşlık eserler tanrının kült karakteri ve Side'deki resmi hakkında kısmen de olsa önemli bilgiler sunmaktadır.

Side'de Apollon ile ilgili heykeltıraşlık eserler arasında beklenecek en önemli heykel tipi Side sikkeleri üzerindeki geleneksel Sidetes tipi olmalıydı. Ancak bu tipte bir heykel veya heykele ait herhangi bir fragman parçası kazılar sırasında ele geçmemiştir. Apollon, Side'nin önde gelen tanrılarından biriydi. Bu yüzden kamusal yapılarda tanrıya ait tasvirlerin ele geçmesi beklenecek durumdur. Örneğin Side Tiyatrosu *scaenae frons* kaset kabartmalarındaki Apollon tasviri veya M Binası'nda ele geçen Apollon başı gibi. Bununla birlikte aynı zamanda kentin önemli yerlerine, özellikle halka açık yapılara Apollon heykelleri kült ve estetik amaçlı yerleştirilmiş olmalıydı. Örneğin Apollonu Side kent kapısı içerisinde kapı koruyucu olarak tasvir eden sikke tasviri (**Kat. No. 103**), Apollon'a ait bir heykelin Side kent kapısı içerisine yerleştirilmesi şeklinde düşünülebilir.

Kentte gerçekleştirilen kazı çalışmalarında Apollon'un Klasik Dönem'den bilinen ünlü heykel tiplerinin Roma Dönemi kopyaları ele geçmiştir. M Yapısı içerisindeki imparator onurlandırma salonu içerisinde ele geçen bir Apollon başı, tanrının Klasik Dönem'den bilinen ünlü Kassel Apollonu tipindedir (**Kat. No. 135**). Orijinal heykelde tanrı kefaret ve cezalandırıcı yönünü yansıtan yay ve defne dalı tutmaktadır. Ancak ele geçen Apollon başı üzerinden Side'de tanrının kült karakteri ile ilgili bu tarz bir çıkarımda bulunmak güçtür. Söz konusu başın bulunduğu M Yapısı kamusal bir alan olup, Side için önem arz eden bir yapıydı. Bu yapı içerisindeki imparator onurlandırma salonu resim rogramının da gösterdiği üzere Roma imparatorlarının yanında aynı zamanda kent panteonunda tapınım gören tanrıların da onurlandırıldığı bir yerdi. Apollon kent

²⁷⁰¹Preisshofen, 2002, **a.g.k.**, 48. Apollon'un Delphi'deki Pythia yılanını öldürmesi, benzer şekilde kötülüklerden koruyan yönünü göstermektedir.

panteonunda önemli rol oynadığına göre, tanrıya ait bir heykelin burada ele geçmesi şaşırtıcı olmamalıdır.

Kassel Apollon'u tipinde başka bir kopya ise Side Tiyatrosu'nun *scaenea frons*un alt katı içerisinde ele geçmiştir (**Kat. No. 134**). Kötü durumda ele geçmiş olan *torso*, vücut yapısı ve oranları yönünden Kassel Apollonu'nun Roma Dönemi çeşitlemesidir. Side Tiyatrosu'nun *scaenea frons*u hem kent panteonundaki tanrıların hem de Apollon'un güzel sanatların esin perileri *Mousalar* ile birlikte onurlandırıldığı bir alandır. Bu yüzden *scaenea frons* kaset kabartmalarının dışında ayrıca başka bir Apollon heykelinin burada ele geçmesi dikkate değerdir.

Side'de ele geçmiş başka bir Apollon başı ise benzer şekilde Klasik Dönem'den bilinen ünlü bir Apollon heykelinin kopyasıdır. Denizde bulunmuş olan baş Apollon *Sauroktonos* heykeli tipindedir (**Kat. No. 136**). Apollon'u, çıplak, ideal genç bir erkek olarak gösteren *Sauroktonos* tipi, ikonografik olarak tanrının hastalıklardan ve kötülüklerden arındırıcı yönünü yansıtsa da, Side'de tanrının bu yönüyle ilgili kesin bir şey söylemek güçtür. Bununla birlikte gerek Kassel Apollonu gerekse de Apollon *Sauroktonos* replikleri, Side'de Klasik Dönem'in ünlü heykel tiplerinin severek kopya edildiğini belgelemektedir.

Apollon kültünün kentteki önemini M Yapısı dışında aynı zamanda başka bir kamusal alan olan tiyatro binasında da görmek mümkün. M Yapısı imparator onurlandırma salonunda olduğu gibi Side Tiyatrosu'nun *scaenae frons* kaset kabartmalarında da kent panteonunda tapınım gören önemli tanrılar tasvir edilmiştir. Birinci kat kaset kabartmasında Apollon, arkaizan tarzda, kültünde önemli yer tutan atribütlerle birlikte tasvir edilmiştir (**Kat. No.137**). Apollon'un arkaizan tarzda verilmesi, tapınaktaki kült heykelinin bir yansıması olarak düşünülebilir. Çünkü benzer arkaizan tarzda Apollon tasvirleri, Side'nin MÖ IV. yy sikkeleri üzerinde karşımıza çıkmaktadır (**Kat. No. 45-46**). Bununla birlikte tiyatro binası kamusal bir alan olduğu için kaset kabartmalarında tasvir edilen tanrıların resimlerinin kentteki resmi ikonografiden alındıklarını söyleyebiliriz. Üçüncü kat kaset kabartmalarında ise Apollon bu kez güzel sanatların esin perileri *Mousalar* ile birlikte tekrar tasvir edilmiştir. Apollon'un iki kez ve özellikle kültünde önemli bir yere sahip *Mousalar* ile birlikte tasvir edilmesi kuşkusuz kültünün kentteki önemini ve tanrının güzel sanatlarla ilişkili kült karakterini göstermektedir. Bu kült karakteri kuşkusuz tanrının *agonistik* yönüyle ilgilidir. Zira

kentte Apollon onuruna kutlanan *agon*larda müzikal yarışmalar önemli yer tutmaktaydı. Bu yarışmaların kentte yapıldığı yer ise tiyatroydu. Apollon kültü çok sık müzik ile bağlantılıydı ve müziğin tanrısı Apollon, *Mousaların* lideri, *Mousagetes* olarak onurlandırılmaktaydı. Bununla birlikte Side Tiyatrosu'nun *scaenae frons*unun resim programında Apollon'un oynadığı rolde, kentte tanrı onuruna kutlanan *agon*lar ve bu *agon*ların içeriğindeki müzikal yarışmaların etkisinin olduğunu söyleyebiliriz.

Kentte P Tapınağı olarak adlandırılan yapıda ele geçen bir Apollon heykeli de yine tanrının güzel sanatlarla olan yakın ilişkisine işaret etmektedir. Ele geçen heykel güzel sanatların tanrısı Apollon *Mousagetes*in geleneksel tipi olan *Kitharados* tipindedir (**Kat. No. 133**). Heykelin buluntu yerinden kültle ilgili bir değerlendirme yapmak güçtür. Ancak çıplak, ideal genç bir erkek şeklinde ve elinde *kithara* ile tasvir edilmiş Apollon *kitharados* heykeli tanrının Side'de güzel sanatlar ve müzikal yarışmalarla olan ilişkisini yansıtmaları açısından önemlidir. Helenistik Dönem çeşitlemesi olan Apollon *Kitharados* tipi İmparator Hadrianus dönmine tarihlendirilen bir kopyadır. Hadrianus Dönemi ise Side'de, içeriğinde müzikal ağırlıklı yarışmaların da önemli yer tuttuğu *agon*ların kentte kutlanmaya başladığı dönemdir.

Genel olarak bakıldığında Apollon ile ilgili bugüne kadar kentte ele geçmiş heykeltıraşlık eserler oldukça azdır. Ele geçen Apollon heykelleri genellikle Klasik ve Helenistik Dönem'den bilinen ünlü Apollon heykellerinin Roma Dönemi kopyaları olup, tanrıyı çıplak, ideal genç bir erkek olarak tasvir etmektedir. Bu ideal tip esasen Yunan sanatından bilinen Apollon tipidir. Kamusal alan olmaları dolayısıyla Side Tiyatrosu ve M Yapısı'ndan gelen Apollon ile ilgili heykeltıraşlık eserler kayda değerdir. Zira gerek Yunan gerekse de Roma dünyasında halka açık yapılar heykellerle süslenmekteydi. Kamusal alan olarak adlandırabileceğimiz bu alanlar genellikle kentte tapınım gören tanrı ve tanrıça heykelleri ile kent tarihinde rol oynamış önemli kişilerin heykelleri ile süslenmekteydi. Kamu yapıları kentlerin kendi temsilini halka ve ziyaretçilere yansıttığı önemli alanlardır. Bu yüzden Side Tiyatrosu *scaenae frons* kaset kabartmaları ve M Yapısı'ndan gelen Apollon heykelleri herşeyden önce tanrının kültürünün kentteki önemini ve aynı zamanda çok yönlü kült karakterini belgelemektedir.

VI. KUTSAL ALANLAR

Kültürel aktivitelerin gerçekleştiği alanlar genellikle tanrının onurlandırıldığı kutsal alanlardı. Bir kutsal alan genellikle bir *temenos* ile çevrilmiş ve içinde tanrısal gücün yer aldığı ve bu nedenle kutsal sayılan bir yerdi²⁷⁰². Bazı durumlarda bir takım tabulara²⁷⁰³ tabi olan kutsal alanlar dini ritüellerin yanında aynı zamanda sosyal, politik ve ekonomik yönden anlam ifade eden kültürel merkezlerdir²⁷⁰⁴. Sadece mimari yapı bağlamında değil aynı zamanda antik dönem insanının ilahi güçlerin varlığını hissettiği kaynak, ağaç, mağara, dağ ve taş gibi özel yerler ve doğa unsurları vardı²⁷⁰⁵. Tapınak ise Yunan ve Roma dünyasında sadece tanrının evi olarak değil aynı zamanda tanrının resminin, kült heykelinin ve tanrıya adanmış adak eşyalarını saklamaya hizmet eden bir yerdi. Genelde bir ana oda (*naos*) ve ön odadan (*pronaos*) oluşan tapınaklar sütun sırasına ve form biçimine göre farklı tiplerde adlandırılmaktadır²⁷⁰⁶. Tapınak, kutsal alanın sadece bir bölümüydü. Bununla birlikte her kutsal alan, içerisinde bir tapınak bulundurmayabilirdi²⁷⁰⁷. Bir kutsal alan, içerisinde çok sayıda temel unsur barındırmaktaydı. Bunların içerisinde tapınak, kült heykeli, kurban törenleri ve sunak, adak eşyaları ve bunların getirilip konduğu alanlar, kutsal alanı çevreleyen *temenos* ve ayrıca bunlarla ilişkili çok sayıda temel unsur sıralanabilir²⁷⁰⁸.

Kutsal alan için en temel unsur, alanın sınırlarını belirleyen *temenostu*. Bir *temenos* içerisinde başta tapınak, sunak, kültle ilgili memuriyetleri yürüten personelin ve adak eşyalarının konulduğu *stoa* benzeri bölümlerin bulunduğu alanlar ile belirli ritüel

²⁷⁰²Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 75.

²⁷⁰³Örneğin tüm kutsal alanlar insanlara açık değildi. Bazıları yabancılara, kölelere, bazıları ise erkeklere veya kadınlara kapalıydı. Bazı tapınaklar sadece yıllık gerçekleşen bayramlarda açılmaktaydı. Örneğin Atina'daki Dionysos kutsal alanına sadece 12 Anthesterion'da gerçekleşen bayram sırasında girilebilmekteydi. Bazı tapınaklara se sadece görevli rahip veya rahibeler tarafından girilebilmekteydi. Genel olarak bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 75-77.

²⁷⁰⁴Tapınak ve kutsal alanlarla ilgili olarak bk. Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 119-127; Schollmeyer, 2012, **a.g.k.**, 106-113.

²⁷⁰⁵Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 73-75; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 119.

²⁷⁰⁶*Naos* ve *pronaos*tan oluşan ana form esasen *megaron* olarak adlandırılan yapı tipine kadar geri gitmekteydi. Esasen Yunan Tapınak mimarisinin temelinde de *megaron* yapı tipi yatmaktadır. Bir tapınak ön ve arka oda ile etrafını çevreleyen sütun sırasına ve biçimine göre, *anteli* tapınak, çift *anteli* tapınak, *prostylos*, *amphiprostylos*, *peripteros*, *pseudoperipteros*, *dipteros*, *pseudodipteros*, *monopteros* ve *tholos* şeklinde adlandırılmaktadır. Genel olarak bk. Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 147-149.

²⁷⁰⁷Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 122. Zira kadınların ve ailenin tanrıçası olarak onurlandırılan Demeter çoğu zaman evlerde onurlandırılmaktaydı.

²⁷⁰⁸Genel olarak bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 71-89; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 121-22; Schollmeyer, 2012, **a.g.k.**, 106-112.

uygulamaların ve ayrıca kullanım kısıtlamalarının olduğu alandı²⁷⁰⁹. Yunan dünyasında genellikle bir *temenos* içerisinde bir tapınak, Roma dünyasında ise birden fazla tapınak bir *temenos* içerisinde olabilmekteydi²⁷¹⁰. Her kutsal alanın aynı zamanda bir *asylon* (ἄσυλον), sığınma hakkı vardı. Çünkü sadece tanrıya adanan kutsal alan içindeki, tapınak, sunak, adak eşyaları, kült heykeli ve diğer tüm şeyler kutsal değil, aynı zamanda kutsal alana giren, temas eden her şey de kutsaldı²⁷¹¹. Bu yüzden kutsal alana giren veya sığınma talep eden bir suçlunun takibi burada sonlanmaktaydı.

Kutsal alanlarda yer alan önemli bir unsur da sunaktı. Çok çeşitli formlarda olabilen sunaklar, üzerlerine tanrılara sunulmuş kurbanların konması dolayısıyla kutsaldı. Genellikle kutsal alan içerisinde açık bir yerde yer alan sunaklar, kanlı veya kansız kurban törenlerine hizmet etmekteydi²⁷¹². Tanrı kültüne hizmet eden sunaklar (*bomos*) ile *kithonik* kültler için inşa edilen sunaklar (*bothros*) birbirinden farklılık göstermekteydi. *Bomos*lar genelde alçak bir formda, üzerinde kurbanların yakıldığı sunaklardı. Buna karşın *bothros*lar tanrıya yapılan kurbanın kanlarının toprağa karışması için zemine açılan çukurlardı²⁷¹³. Tanrı onuruna yapılan kurban nasıl kutsal ise kurban yemeği ve kurbandan arta kalanlarda kutsaldı²⁷¹⁴. Tanrı onuruna kutlanan bayramlar genellikle toplu kurban törenleri ile bağlantılı olduğundan, kutsal alanlarda aynı zamanda kurban yemeği için özel bölümler inşa edilirdi²⁷¹⁵. Kurban yemeği, kutsal alandan dışarı çıkarılamayacağından ve de kutsal alanda tüketilmesi gerektiğinden, kutsal alanda inşa edilen *stoa* benzeri bölümlerde veya misafir odalarında yenirdi²⁷¹⁶.

Kutsal alan içerisinde kutsal sayılan bir diğer unsur ise onurlandırılan tanrının resmi, yani kült heykelidir. Kült heykelleri genelde tapınağın içerisine yerleştirilmekteydi ve sadece kült memurları, kült heykelleri ile ilgili hizmetleri yerine getirmekle görevlilerdi²⁷¹⁷. Kült heykelleri basit olabileceği gibi aynı zamanda çok değerli

²⁷⁰⁹K. Zimmermann (2002). *Temenos*, DNP, (12/1), s. 105-106; Rachet, 2005, **a.g.k.**, 140-141

²⁷¹⁰Bir *temenos* içerisinde iki tapınak yer alabilmekteydi. Örneğin MS II. yy'ın sonlarında yaşamış olan Pausanias, Atina Akropolis'i'nin yamacındaki Dionysos Tapınağı'nın *temenosu* içerisinde iki tapınağın yer aldığından bahsetmektedir (Pausanias I. 20,3).

²⁷¹¹Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 77-78; A. Chaniotis (1996). *Asylon*, DNP, (2), s. 143-144.

²⁷¹²Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 78-79; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 122.

²⁷¹³Karşılaştırma için bk. Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 78-79; Rachet, 2005, **a.g.k.**, 31-32; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 122.

²⁷¹⁴Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 86-88.

²⁷¹⁵Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 123.

²⁷¹⁶Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 88-89.

²⁷¹⁷Örneğin bazı heykeller öyle kutsaldı ki sadece kült personelinin girebildiği *adyton* kısmına yerleştiriliyordu ve yine sadece kült personeli tarafından görülebiliyordu (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 81).

malzemeden de yapılabilmekteydi²⁷¹⁸. Bir tapınak elbette zaman içerisinde çok değişik kült heykelleri ile donatılmaktaydı. Örneğin Arkaik Dönem’de kült heykelleri küçük, hareketli ve ahşap gibi hafif malzemeden yapılmaktaydı. Zira bazı kült heykelleri denizde veya suda ritüel olarak temizlenmekte ve tanrı onuruna kutlanan bayramlar sırasında gerçekleşen *prosesyon* sırasında taşınmaktaydı²⁷¹⁹. Klasik Dönem’de kült heykelleri *kolossal* formatta ve altın, fildişi, mermer ve diğer değerli malzemelerden yapılmıştır²⁷²⁰. Helenistik ve Roma Dönemlerinde ise Klasik Dönem’deki kült heykeli geleneği devam ettirilmiş, genellikle Klasik Dönem’in ünlü kült heykelleri örnek model olarak tapınaklara yerleştirilmiştir²⁷²¹. Kült heykelinin yanında aynı zamanda bir tapınakta süsleme amaçlı çok sayıda heykel yer alabilmekteydi. Mimari süsleme içerisinde *gigantomakhia*, *kentaumakhia*, *amazonamakhia* gibi ikonografilerin yanında aynı zamanda koruyucu özelliği dolayısıyla *Gorgo*, *Medusa* gibi mitolojik figürler de yer alabilmekteydi²⁷²². Bunun yanında kutsal alana getirilen ve tanrıya adanan adak eşyaları vardı. Bilhassa değerli adaklar tanrının kült heykelinin yanında *cella* içerisinde korunmaktaydı²⁷²³.

Bir kentin baş tanrısının onurlandırıldığı kutsal alan içerisinde, kent panteonunda onurlandırılan başka tanrılar da onurlandırılabilmekteydi²⁷²⁴. Helenistik ve Roma Dönemlerinde ise yönetici ve imparator kültü ile ilgili düzenlemeler genellikle kentin baş tanrısının kutsal alanında yapılmaktaydı. Bazı kentler imparatorlar onuruna direkt tapınak inşa edebildikleri gibi, bazıları ise imparatorları kent panteonunda önde gelen tanrıların kutsal alanlarında veya tapınaklarında onurlandırmaktaydı. Örneğin altı kez *neokoros* elde etmiş olan Side kenti imparator onuruna tapınak inşa etmek yerine, *neokoros* uygulamalarını kentte zaten hali hazırda var olan tapınaklarda gerçekleştirmekteydi. Bu

²⁷¹⁸Rachet, 2005, **a.g.k.**, 140.

²⁷¹⁹Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 122.

²⁷²⁰Özellikle bu dönemlerde gerçekleşen savaş mücadelelerinde, zaferle ilişkili olarak elde edilen zengin ganimetlerden çok sayıda yeni tapınak ve bu tapınaklar için altın fildişi ve diğer kıymetli malzemelerden tamamlanmış kült heykelleri yapılmıştır (Scholmeyer, 2012, **a.g.k.**,106).

²⁷²¹Scholmeyer, 2012, **a.g.k.**, 106-107.

²⁷²²Side N1 Tapınağı’nda olduğu gibi tapınakta yer alan Medusa frizi bu amaca hizmet ediyor olmalıydı. Sadece tapınaklarda ve tapınakların alınlıklarında değil aynı zamanda içki kaplarında, kalkanlarda, mezar yapılarında ve ayrıca heykel kaidelerinde de *apotropaik* anlamda kullanılmıştır (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 227). Medusa figürünün mimaride kullanımı ile ilgili bk. B. Yılmaz-Kolancı (2020). Anadolu’da Roma İmparatorluk Dönemi Mimari Bloklarında Medusa Bezemesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (40), s. 81-104.

²⁷²³Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 84-86; Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 123-124; Scholmeyer, 2012, **a.g.k.**, 108-109

²⁷²⁴Örneğin Atina kentinin baş tanrısı olan Athena için kutsal olan Atina Akropolisi’nde Athena dışında aynı zamanda Poseidon, Hephaistos Zeus *Poliechus*, Artemis ve Atina’nın diğer kök ataları onurlandırılmaktaydı (Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 123).

durumda imparatorun heykeli, portresi veya resmi, tanrının kült heykelinin yanına yerleştirilmekteydi.

VI. I. Side Athena ve Apollon Kutsal Alanı

Her iki tanrının kentteki kutsal alanı, Side yarımadasının ucunda, kazılar sonucunda açığa çıkartılmış yan yana iki tapınağın bulunduğu alandır (**Görsel 119-121**). Bu alan tiyatrodan gelen sütunlu caddenin sonlandığı bir noktada, limanın hemen yakınında yer almaktadır (**Plan 2**). Kutsal alanın limanın hemen yakınına konuşlandırılmış olmasında Athena ve Apollon'a Sideliler tarafından yüklenilen kültsel anlamın etkili olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu iki tanrı liman ve ticaret kenti olan Side'de gemi seyahatinin koruyucu tanrılarıydı. Bu yüzden olacak ki bu iki tanrının kutsal alanları denize yakın, limanın hemen yanına konuşlandırılmıştır. Kutsal alan içerisinde MS II. yy içerisinde tamamlandığı düşünülen yan yana iki tapınak kazılar sırasında açığa çıkartılmıştır. Bununla birlikte bu kutsal alanın Roma öncesi dönemdeki durumu ile ilgili herhangi bir bilgi sahibi değiliz. Ancak Athena ve Apollon'un Side'de deniz ile olan bağlantısı dikkate alınacak olunursa, eski kutsal alan ve tapınakların da bu alanda yer almış olabileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü bu kutsal alanda geç dönemde burada inşa edilmiş kiliselerin de gösterdiği üzere, oldukça eskiye giden bir kutsal alan sürekliliği vardı.

Kutsal alanın Athena ve Apollon'a ithaf edilmesinde açığa çıkartılan yan yana iki tapınak ve ayrıca kutsal alanın denizin kenarında, limanın yakınında yer alması etkili olmuştur. Ancak Roma Dönemi tapınaklarından önce de burada benzer şekilde iki tanrının onurlandırılıp onurlandırılmadığını kesin olarak bilmiyoruz. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere F. Alanyalı'nın yapmış olduğu kazı ve sondaj çalışmaları kutsal alanın önceki durumu hakkında önemli sonuçlar ortaya koyacaktır²⁷²⁵.

Kutsal alandaki düzenlemeler hakkında kesin bilgi verecek buluntular ele geçmemiştir. Sadece fiziki olarak belgelenen iki tapınak vardır. Bununla birlikte kült aktiviteleri için kutsal alanlarda var olan, *stoa*, sunak, kült heykeli ve kutsal alanı sınırlayan *temenos* ile ilgili bilgilerimiz mevcut değildir. Bu temel unsurlar hakkında az da olsa kentte ele geçen epigrafik, heykeltıraşlık ve nümismatik buluntular fikir vermektedir. Kutsal alanda yapılan kazı çalışmaları sırasında bugüne kadar Athena veya

²⁷²⁵Kazı ve sondaj çalışmaları sonucunda elde edilen sonuçlar F. Alanyalı tarafından yayına hazırlanmaktadır.

Apollon ile ilgili herhangi bir adak buluntusunun da ele geçmemiş olması da şaşırtıcıdır. Bununla birlikte Side Müzesi Deposu'nda korunan ve üzerlerinde Athena tasvirleri bulunan iki küçük adak bilinmektedir²⁷²⁶. Ancak bu adaklar kült için önemli belgeler olmasının aksine, buluntu yerlerinin belirsiz olması nedeniyle bir fikir yürütmeyi güçleştirmektedir.

VI. II. Araştırma Geçmişi

Kentte yapılan ilk araştırmalar aynı zamanda kutsal alanlar ile ilgili de önemli bilgiler sunmaktadır. İlk olarak Side'yi ziyaret etmiş Avrupalı gezginlerden Amiral Beaufort, tapınaklar bölgesi olarak adlandırılan alanı, oluşturmuş olduğu kent planında dikdörtgen bir yapı olarak işaretlemiştir²⁷²⁷. Beaufort'tan sonra çok sayıda İngiliz, Fransız ve Alman araştırmacı Anadolu'ya yapmış oldukları seyahatler sırasında Side'yi de ziyaret etmiş ve kentle ilgili ilk izlenimleri kaydetmişlerdir²⁷²⁸. Ama bu gezginlerin içerisinde en kapsamlı araştırmalar Lanckoronski ve ekibi tarafından yapılmıştır. Lanckoronski ve ekibinin çalışmaları kutsal alanla ilgili ilk anlatımları oluşturmaktadır²⁷²⁹. İlk olarak Lanckoronski burayı "N" olarak kodlamış ve burada yükselen mimari kalıntıları Strabon'un eserinde bahsettiği Athena Tapınağı ile ilişkilendirmiştir. Lanckoronski'nin buradaki tapınak kalıntılarını tanrıça Athena'ya ithaf etmesinde, *nymphaionda* görmüş olduğu Athena kabartması etkili olmuştur. Kabartma sahnesinde arka planda görülen gemi, liman perspektifine uyduğu için Lanckoronski bu alanın Athena kutsal alanı olabileceğini ifade etmiştir²⁷³⁰.

²⁷²⁶Bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 278 No.22a-b.

²⁷²⁷Beaufort, 2002, **a.g.k.**, 147.

²⁷²⁸F. Beaufort'tan sonra Side'yi İngiliz mimar ve arkeolog Cockerell ziyaret etmiştir (Ch. R. Cockerell (1810-1817). *Travels in Southern Europe and Levant*). Cockerell'in dışında Side ile ilgili çok kısa anlatımlar ise İngiliz asker ve arkeolog W. M. Leake (W. M. Leake (1824). *Journal of a Tour in Asia Minor*. London: Richard Taylor Printed) ile yine İngiliz coğrafyacı J. A. Cramer'in gezi notlarında vardır (J. A. Cramer (1971). *A Geographical and Historical Description Of Asia Minor*. Oxford: University Press). Bir diğer İngiliz gezgin ise Anadolu'ya birçok kez seyahat etmiş olan Fellows'tur (Ch. Fellows (1838). *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*. London: Taylor Printed; Ch. Fellows (1852). *Travels and Research in Asia Minor*. London: Taylor Printed). İngiliz doğa araştırmacısı Edward Forbes de yapmış olduğu Lykia gezisi sırasında Side'den de kısaca söz etmiştir (E. Forbes (1847). *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis II*. London: Bentley Printed). İngiliz gezginlerden başka ayrıca Anadolu'ya seyahat etmiş ve Side antik kenti ile ilgili bilgi veren Fransız gezgin Texier (Ch. Texier (1849). *Déscription d l'Asie Mineure III*) ile yine Fransız Trémaux'un çalışmaları vardır (P. Trémaux (1863). *Explorition Archéologique en Asie Mineure*). İngiliz ve Fransız gezginlerden başka aynı zamanda Alman arkeolog Gustaw Hirschfeld de yapmış olduğu Anadolu seyahati sırasında Side'ye uğramıştır (G. Hirschfeld (1874/75/79). *Monathberichte der Preussischen Akademi der Wissenschaften I/II/III*).

²⁷²⁹Lanckoronski, 1897, **a.g.k.**, 131.

²⁷³⁰Lanckoronski, 1897, **a.g.k.**, 141-142. Lanckoronski, hem *nymphaum* kabartması hem de limandaki tapınağı dikkate alarak, Athena kültürünün bir zamanlar deniz aşırı bir ülkeden Side'ye taşınmış olabileceğini ifade etmektedir (Lanckoronski, 1897, **a.g.k.**, 131, 141-142 Figür 103).

Lanskoronski'den sonra Alman H. Rott ile İtalyan araştırmacılar R. Paribeni ve P. Romanelli'nin²⁷³¹ kente yapmış olduğu ziyaretler vardır. Bunların içerisinde sadece Hristiyanlık Dönemi anıtları ile ilgilenen Rott kutsal alanda yer alan büyük *bazilikadan* bahsetmektedir²⁷³².

Athena ve Apollon kutsal alanları ile ilgili ilk bilimsel arkeolojik çalışmalar ise A. M. Mansel başkanlığında 1947 yılında başlamıştır. Mansel'in 1947 - 1966 arasında yapmış olduğu sistemli çalışmalar ile kentte çok sayıda yapıyı gün yüzüne çıkartmıştır. Mansel'in ilk çalışmalarının odak noktasını 1947 yılında kutsal alanda yer alan yan yana tapınaklar oluşturmuştur²⁷³³. Açığa çıkartılan tapınaklar Mansel tarafından N1 ve N2 olarak adlandırılmış ve planları yayınlanmıştır²⁷³⁴. Mansel bu iki tapınağın kentin önde gelen iki tanrısı Athena ve Apollon'a ait olabileceğini ifade etmiştir. Mansel'in ekibinde yer alan M. Beken tarafından N1 Tapınağı'na ait çeşitli restitüsyon önerileri getirilmiştir²⁷³⁵.

Mansel'den sonra Side antik kenti kazılarını sürdüren J. İnan döneminde N1 Tapınağı'nın restorasyon çalışmaları gerçekleşmiştir²⁷³⁶. 1977 yılında Z. Ahunbay tarafından hazırlanan restorasyon projesi 1983-1991 yılları arasında gerçekleştirilen çalışmalarla, tapınağın bir köşesinin ayağa kaldırılması ile tamamlanmıştır²⁷³⁷. Çalışmalar sırasında ayrıca N1 Roma Dönemi'ne tarihlendirilen mozaik döşeme bulunmuştur²⁷³⁸.

²⁷³¹İtalyan araştırmacılar R. Paribeni ile P. Romanelli ise daha çok epigrafik malzemeler ile ilgilenmişlerdir (R. Paribeni - P. Romanelli (1914). *Monumenti Antici Pubblicazione per la Cura R. Accademia dei Lincei* 23).

²⁷³²Rott, 1908, **a.g.k.**, 63. Rott, antik kentte eski yapılara ait mermerlerin yakılarak kirece dönüştürüldüğü, Giritli göçmenlere ait yirminin üzerinde kireç ocağı tespit etmiştir. Giritliler bu kireç ocaklarını evlerin inşasında kullanmaktaydı.

²⁷³³Mansel, 1951, **a.g.k.**, 3-9; Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 36-40; Mansel, 1958a, **a.g.k.**, 213-214.

²⁷³⁴A. M. Mansel, tapınakların yer aldığı alan Lanckoronski ve ekibi tarafından "N" olarak kodlandığı için açığa çıkartılan bu iki tapınağı N1 ve N2 olarak adlandırmıştır (Mansel, 1951, **a.g.k.**, 3).

²⁷³⁵Bk. Mansel, 1951, **a.g.k.**, Lev. VI-VII; Mansel, 1956a, **a.g.k.**, 39., Res.4; Mansel, 1958a, **a.g.k.**, Res.4; Mansel, 1963, **a.g.k.**, 84., Res.63; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 129., Res.142.

²⁷³⁶Genel olarak bk. J. İnan (1984). Side Apollon Tapınağı (N, 1) Kazısı ve Onarımı 1983 Yılı Çalışmaları. *KST*, (VI), s. 345-365; J. İnan (1985). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu ve Kazısı. *KST*, (VII), s. 421-430; J. İnan (1986). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1985 Yılı Çalışmaları. *KST*, (VIII.2), s.177-186; J. İnan (1987). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1986 Yılı Çalışmaları. *KST*, (IX.2), s.173-184; J. İnan (1988). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1987 Yılı Çalışmaları. *KST*, (X.2), s.247-259; J. İnan (1989). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1988 Yılı Çalışmaları. *KST*, (XI.1), s.151-160; J. İnan (1989). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1989 Yılı Çalışmaları. *KST*, (XII.1), s.181-192.

²⁷³⁷Genel olarak bk. Z. Ahunbay (2010). Side Apollon Tapınağı Onarımı. Ü. İzmirilgil, G. Tanyeli, Z. Ahunbay (Ed.), *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya* içinde. İstanbul: SİVA Side Eğitim Kültür ve Sanat Vakfı, s. 105-111.

²⁷³⁸Ahunbay, 2010, **a.g.k.**, 108.

2009 yılında L. Kaderli tarafından Kutsal alanda yer alan N1 ve N2 tapınakları ile Bizans Dönemi Bazilikalarının korunması ve tarihi çevre değerlendirmesi konulu bir doktora çalışması yapılmıştır²⁷³⁹. Çalışmada son yıllarda kutsal alanda yapılan restorasyonda meydana gelen bozulmalara karşı bir koruma yaklaşımı ile yine kutsal alan içerisinde yer alan başta tapınaklar ve bazilikalar olmak üzere çok sayıda mimari yapının plan, kesit ve görünüşleri oluşturulup, bu yapıların kutsal alan içerisindeki planlama ve kullanımları tarihsel süreç içerisinde değerlendirilmiştir²⁷⁴⁰.

2020 yılında F. Alanyalı tarafından N1 ve N2 tapınaklarının yer aldığı kutsal alanda, N2 Tapınağı'nın kuzeyinde kalan parsellerde yapılan kazı çalışmaları sırasında, kutsal alanın önceki dönemlerine ışık tutacak önemli buluntular ele geçmiştir²⁷⁴¹. Buluntular tapınaklar bölgesi olarak adlandırılan alanın MÖ VI. yy'ın başlarına kadar geri gittiğini belgelemektedir. Bununla birlikte söz konusu buluntular ve elde edilen tespitler F. Alanyalı tarafından yayına hazırlanmakta olup Athena ve Apollon tapınaklarının yer aldığı kutsal alanın tarihsel gelişimi üzerine ışık tutacak önemli bilgiler ortaya koyacaktır.

VI. III. Tapınaklar

Side'de Athena ve Apollon'a adanmış kutsal alan olarak yarımada'nın ucunda, sütunlu caddenin limanda sonlandığı yerde A. M. Mansel döneminde yapılan kazılar sonucunda açığa çıkartılan alan düşünülmektedir (**Görsel 120-121**)²⁷⁴². Bu kutsal alanda Mansel tarafından N1 ve N2 olarak adlandırılan yan yana iki tapınak açığa çıkartılmıştır. Fiziki olarak belgelenen bu tapınaklara karşın kutsal alanın sınırlarını, *temenosunu* kesin olarak tespit edebilmek mümkün değildir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde inşa edilen tapınakların birbiri ile bağlantılı olduklarını bir *temenos* ile çevrelendiklerini kesinlikle ileri sürebiliriz. Buna en güçlü delil Aurelianus Dönemi'nde Athena kutsal alanına verilen *asylon* hakkıdır²⁷⁴³. Bu da bu kutsal alanın bir *temenos* ile çevrelendiğini kanıtlamaktadır. Ki bu kutsal alana sığınan herhangi bir kişi burada kendini güvende hissetmekteydi. İki

²⁷³⁹L. Kaderli (2009). *Side Apollon, Athena Tapınakları Kutsal Alanı ve Bizans Bazilikaları, Koruma Yaklaşımı ve Tarihi Çevre Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

²⁷⁴⁰Genel olarak bk. Kaderli, 2009, **a.g.k.**, 194-200.

²⁷⁴¹F. Soykal Alanyalı (2021). Side'de Yeni kazılar Işığında Yeni Keşifler. *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (ASTAM), Kazı ve Yüzey Araştırmaları Semineri Dizisi*'nde sunulmuş bildiri <https://www.youtube.com/watch?v=tS6RrXTB0zc> (Erişim tarihi: 02.12.2021).

²⁷⁴²Mansel, 1951, **a.g.k.**, 3-9, 16-22; Mansel, 1963, **a.g.k.**, 77-86; Mansel, 1965, **a.g.k.**, 905; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 121-135. Ayrıca bk. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 41; Nolle, 1990, **a.g.k.**, 253; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 107, 114. Alanyalı, 2005, **a.g.k.**, 89-90; Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 84; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 77-78.

²⁷⁴³Paribeni-Romanelli, 1914, **a.g.k.**, 122-125 Yazıt No. 86; Bosch, 1951, **a.g.k.**, 66-69 Yazıt No.18; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 285-290 Yazıt No.26.

tapınağın da *naosunun* batı yönde kapalı olması ve doğu – batı yönlü uzanması bu yönlerde kutsal alanı çevreleyen deniz surlarının *temenos* duvarı gibi hizmet ettiğini göstermektedir²⁷⁴⁴. Aynı şekilde tapınakların batı - doğu yönlü uzanması, tapınakları içine alan kutsal alanın doğu yönde daha geniş bir alana sahip olduğunu düşündürmekte, ancak hem doğu yönünde hem de kuzey yönde alanın sınırlarını kesin olarak kestirebilmek güçtür. Kutsal alan bir *temenosa* sahip olduğuna göre, alana girişi sağlayan anıtsal kapıların da var olabileceğini rahatlıkla ileri sürebiliriz. Muhtemelen bu kapılardan bir tanesi tiyatrodan gelen sütunlu caddenin sonunda²⁷⁴⁵, bir diğeri ise kuzey tarafta liman yönünde olmalıydı. Çünkü kutsal alan kültürel anlamda liman ile yakın bir ilişki içerisindeydi. Kentin en önemli bayramı olan, gemilerin sağ salim limana yanaşma bayramı *Epibaterion*'un kutsal alan ile yakın ilişkisi vardı. Bu yüzden bu tapınakların deniz kenarına limana hâkim bir noktada inşa edilmeleri tabi karşılanmalıdır. Çünkü güvenli deniz yolculuğundan sonra denizciler öncelikle tanrılarına denizden karaya adım attıkları yerde, hemen yakında bulunan kutsal alanda şükran dileklerini sunuyor olmalıydılar.

Tapınaklarda yapılan kazı çalışmalarında hangi tapınağın hangi tanrıya ait olabileceğine dair bilgi verecek herhangi bir epigrafik belge ele geçmemiştir. Strabon “*Geographika*” adlı eserinde kentte bir Athena Tapınağı'nın bulunduğundan bahsetmektedir (**Kat. No. 1**)²⁷⁴⁶. Ancak her iki tapınağın MS II. yy içerisinde inşa edildikleri dikkate alınacak olursa Strabon'un eserinde bahsettiği Athena Tapınağı, Roma Dönemi öncesinde inşa edilen tapınak olmalıdır. Belki de Strabon'un yaşadığı dönemde bu alanda sadece Athena Tapınağı vardı ve bu tapınak aynı şekilde Roma Dönemi'nde yapılmış olan tapınakların olduğu yerdeydi²⁷⁴⁷. Benzer şekilde Apollon'un MS II. yy ile birlikte gemi seyahati ile ilgili *Epibaterion Bayramına* dâhil edilmesi, kutsal alanda öncesinde sadece Athena Tapınağı'nın mevcut olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu alanın kayalık olmasından dolayı eski tapınaklara ait mimari kalıntılar bu kayalık zemine kadar tesviye edilmiş ve günümüze herhangi bir kalıntı ulaşmamıştır.

²⁷⁴⁴Side'nin güney deniz surları ile ilgili olarak bk. Knoblauch, 1977, **a.g.k.**, 8-15.

²⁷⁴⁵Karşılaştırma için bk. Kaderli, 2009, **a.g.k.**, 47.

²⁷⁴⁶Strabon XIV. 4.

²⁷⁴⁷Strabon “*Geographika*” adlı eserini MS 18-19 yılları arasında yazmıştı. Bu noktada Strabon'un bahsettiği tapınağın, İmparator Hadrianus Dönemi'nde inşa edilen tapınağın öncüsü olduğu anlaşılmaktadır.

Tapınakların hangi tanrıya ait olabileceği ile ilgili olarak Mansel, büyük olan N2 Tapınağı'nın kentin baş tanrıçası konumunda olan Athena'ya ve küçük olan N1 Tapınağı'nın ise tanrı Apollon'a ait olması gerektiğini ifade etmektedir. Mansel bununla ilgili olarak şu delilleri ileri sürmektedir: Öncelikle kentin en önemli bayramı olan *Epibaterion Bayramı*nın Athena ve Apollon onuruna kutlanmasını (**Kat. No. 7 - 10, 16 - 18**) ve yazıtlarda ayrıca bu bayram sırasında kentte düzenlenen *agon*ların yine bu iki tanrı onuruna kutlandığını ifade etmektedir. Ayrıca *Epibaterion Bayramı* bu iki tanrının Side'de gemi seyahatinin ve limanın koruyucusu olduklarını ve bu yüzden bu iki tanrının tapınaklarının limanın hemen yanında ve ona egemen bir noktada inşa edildiklerini ileri sürmektedir²⁷⁴⁸.

N1 ve N2 tapınakları kazı çalışmaları sırasında ele geçen *in situ* malzemeler tapınakların planı ve sahip oldukları üst yapı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Batı – doğu aksında uzanan tapınaklar arasında yaklaşık 10,50 m mesafe bulunmaktadır. İki tapınakta kısa kenarlarda 6 ve uzun kenarlarda 11 olmak üzere *Korinth* düzeninde *hexastyl peripterostur* (**Plan 3**). Her iki tapınak burada yapılan sondaj çalışmalarının belgelediği üzere doğal konglomera kayalık üzerine inşa edilmişlerdir. Tapınaklar bu konglomera kayalık üzerinde üç kademeli bir *krepidoma* üzerinde yükselmektedir. Ele geçen kalıntılar tapınaklardaki üst yapıların Attika – İon tipi kaidelere sahip sütunlar üzerinde yükseldiğini göstermektedir. N1 Tapınağı N2 Tapınağı'na göre biraz daha küçük ölçekte inşa edilmiştir. Tapınak kötü durumda koruna gelmiş olmasına rağmen hem kutsal alan (*naos*) hem de ön odaya (*pronaos*) ait temel izleri takip edilmektedir²⁷⁴⁹. *Naos* batı tarafta kapalı olup, *pronaos*a ait ante temelleri ve anteler arasında yer alan sütun kaidelerine ait bazı izler günümüze ulaşmıştır. N1 Tapınağı'nın mimari elemanları arasında dikkati çeken ise yaklaşık 59 cm yüksekliğinde bir friz kuşağı üzerinde betimlenmiş *Medusa* başlarıdır (**Görsel 122**)²⁷⁵⁰. Mansel, *Medusa* frizinin tüm tapınağı çevrelediğini ifade etmektedir. Olağanüstü işçiliğe sahip *Medusa* başlarında hüznü yüz ifadeleri, farklı bakış yönleri ile sanatsal açıdan yüksek kalite göstermektedir²⁷⁵¹.

²⁷⁴⁸Mansel, 1951, **a.g.k.**, 8-9; Mansel, 1963, **a.g.k.**, 82-86; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 133-135.

²⁷⁴⁹Bk. Mansel, 1963, **a.g.k.**, 77-81; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 121-125.

²⁷⁵⁰*Medusa* başları alt kısımları *akanthus* yaprakları ile süslü konsollar arasında cepheden tasvir edilmişlerdir. Bk. Mansel, 1963, **a.g.k.**, 81 Res. 61; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 128 Res. 141; Nollé, 1988, **a.g.k.**, 63; Nollé, 1990, **a.g.k.**, 250 Res. 9.

²⁷⁵¹Mansel, 1963, **a.g.k.**, 80-81; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 127.

Büyük olan N2 Tapınağı ise N1 Tapınağı'na göre oldukça kötü durumda korunagelmıştır. Özellikle MS V. yy'da burada inşa edilmeye başlanan bazilika için yapılan değişiklikler N2 Tapınağı'nın N1 Tapınağı'na göre daha çok tahrip olmasında etkili olmuştur. Aynı şekilde *naos* ve *pronaos* düzenlemesinin N1 Tapınağı'ndaki gibi olduğunu, *anteler* arasında iki sütunun yer aldığını söyleyebiliriz²⁷⁵². Üst yapıya ait çeşitli mimari blokların arasında dikkati çeken ise muhtemelen yapının friz kısmına ait üzerinde iki figür ve bir üçayak betimlemesi bulunan bloktur (**Kat. No. 137**)²⁷⁵³.

Tapınakların tarihlendirilmesi ile ilgili olarak sadece bezemelerdeki stilistik elementler yardımcı olmaktadır. Tarihlendirmeye yardımcı olabilecek herhangi bir epigrafik belge mevcut değildir. Mansel her iki tapınağın plan ve yapı bakımından Sagalassos Antoninus Pius Tapınağı ile şaşırtıcı bir benzerlik gösterdiğini ve bu yüzden Antoninler Dönemi'ne, MÖ II. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirmektedir²⁷⁵⁴. D. E. Strong N1 Tapınağı'nı yaklaşık olarak MÖ 150 civarına tarihlendirmektedir²⁷⁵⁵. Bununla birlikte N1 Tapınağı'ndaki Medusa frizi ile bezemelerdeki stil özellikleri Bergama'daki Traianeum ile benzer olup, Hadrianus Dönemi'nde inşa edilmiş olabileceğini göstermektedir²⁷⁵⁶. Örneğin V. M. Strocka ise N1'deki bezemelerin stil özelliğinin Hadrianus Dönemi özelliği gösterdiğine dikkat çekmektedir²⁷⁵⁷. S. Pülz ise N1 Tapınağı'nın frizinde görülen *Medusa* başlarının Traianus - Hadrianus Dönemi'nin bir karakteristiği olduğunu ifade etmektedir²⁷⁵⁸. Benzer şekilde L. Vandeput da stilistik olarak N1 Tapınağı'nı Hadrianus Dönemi'ne tarihlendirmektedir²⁷⁵⁹. Son olarak A. Yurtever, N1 Tapınağı'ndaki yumurta ok bezemelerini stil özelliklerine göre MS 115-125

²⁷⁵²Bk. Mansel, 1963, **a.g.k.**, 81-82; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 128-133.

²⁷⁵³Mansel, 1978, **a.g.k.**, 133., Res.147; Alanyalı, 2011, **a.g.k.**, 89., Res.7.

²⁷⁵⁴Mansel, 1963, **a.g.k.**, 82; Mansel, 1965, **a.g.k.**, 905; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 133.

²⁷⁵⁵Strong, 1953, **a.g.k.**, 133. Strong, N1 Tapınağı'ndaki Medusa frizinin tasarım olarak Bergama'daki Traianeum'un frizine benzediğini, bununla birlikte yapının yirmi ya da otuz yıl kadar sonra Bergamalı bir mimar tarafından yapıldığını ifade etmektedir. Benzer şekilde B. F. Cook, Medusa başları ile bu başların yerleştirildiği konsollardaki bezeme stillerinin Bergama'daki Traianeum'un Medusa frizi ile olan benzerliğine dikkat çekmektedir (Cook, 1974, **a.g.k.**, 35-36). Benzer şekilde Mansel'de N1 Tapınağı'ndaki Medusa frizinin Traianeum'daki Medusa frizi ve süslemeleri ile benzer olduğunu, bu yüzden Bergama'dan getirtilen bir ustanın Side'de çalıştırılmış olabileceği görüşündedir. Mansel Medusa balarında dikkati çeken geniş satırların ve patetik ifadenin Aphrodisias heykeltıraşlık ekolünün bir etkisi olduğunu belirtmektedir (Mansel, 1978, **a.g.k.**, 133).

²⁷⁵⁶Bergama Traianeum ile ilgili olarak bk. Müller, 2012, **a.g.k.**, 154-157; Nohlen, 2012, **a.g.k.**, 159-166.

²⁷⁵⁷Strocka, 1988, **a.g.k.**, 300-301.

²⁷⁵⁸S. Pülz (1989). *Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Bauornamentik von Didyma*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, s. 59-61.

²⁷⁵⁹L. Vandeput (1997). *The Architectural Decoration in Roman Asia Minor: Sagalassos: a Case Study*. Turnhout: Brepols Publishers, s. 137..

yıllarına tarihlendirmektedir²⁷⁶⁰. Ancak aynı plana sahip iki tapınağın inşasına aynı dönemde başlandığı, fakat N2 Tapınağı'nın biraz daha geç tamamlandığı²⁷⁶¹, muhtemelen Antoninler Dönemi'nin (MS 138-193) başları gibi N2 Tapınağı'nın bitirildiğidir. Bununla birlikte iki tapınağında Hadrianus Dönemi sonları ile Antoninler Dönemi başlarında tamamlandığı düşünülmektedir²⁷⁶².

Athena ve Apollon tapınakları ile ilgili aynı zamanda İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerindeki şematik betimlemeler vardır. Ancak sikkeler üzerindeki betimlemeler tapınakların güvenilir bir tasvirini yansıtmaktan uzaktır. Zira Apollon bazen piramidal bir üst yapıya sahip tapınak içerisinde (**Kat. No. 98**), bazen cepheden altı sütunla verilmiş bir tapınak içerisinde (**Kat. No. 97**), bazen de Suriye alınlıklı bir tapınak önünde tasvir edilmiştir (**Kat. No. 100**). Athena ise istisnasız *distyl* bir tapınak içerisinde tahtta oturur durumda betimlenmiştir (**Kat. No. 86**). Sikkeler üzerindeki tasvirler daha çok Athena ve Apollon Tapınakları'nın politik anlamı ile ilgilidir. Zira her iki tanrının tapınağı birer *neokoros* tapınağıydı²⁷⁶³. **Kat. No. 117**'de şematik verilmiş üç tapınak betimlemesi limanın hemen yakınında yer alan yan yana iki tapınağın perspektifine uymaktadır.

Urbanistik olarak bakıldığında tapınakların kentteki pozisyonu da dikkati çekmektedir. Yunan ve Roma dünyasında kentin baş tanrılarının tapınakları kentte *akropolis* veya *agora* gibi merkezi noktalarda yer alırdı²⁷⁶⁴. Side'deki tapınaklara baktığımız da tapınakların kent içindeki konumu Athena ve Apollon'a yüklenen kültüsel anlamla yakından ilgilidir. Zira bu iki tanrının tapınaklarının limana yakın noktada inşa edilmeleri onların denizle olan ilişkisi ile açıklanabilir. Çünkü Side bir liman ve ticaret kenti olduğu için kentin sahip olduğu limanı adeta kalbi konumundaydı. Bu yüzden kentin önde gelen iki tanrısı Athena ve Apollon'un kutsal alanının limanın hemen yakınına konuşlandırılması şaşırtıcı olmamalıdır.

²⁷⁶⁰A. Yurtsever (2017). Side'de MS 1.-3. Yüzyıllar Arasında Yumurta-Ok Bezemelerinin (İon Kymationu) Stilistik Değişim ve Gelişimi. G. Coşkun (Ed.). *Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekân (Dumlupınar Üniversitesi V. Arkeoloji Sempozyumu, Kütahya 10-12 Ekim 2016)* içinde. Ankara: Bilgi Kültür Sanat, s. 257-258.

²⁷⁶¹Kaderli, 2009, **a.g.k.**,126; Yurtsever, 2019, **a.g.k.**,267.

²⁷⁶²Yurtsever, 2019, **a.g.k.**,246, 267.

²⁷⁶³Nollé, 1990, **a.g.k.**, 255; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 114, 123.

²⁷⁶⁴Örneğin Atina kentinin baş tanrıçası olan Athena'nın kutsal alanı Akropolis'teydi. Aynı şekilde Argos'taki Apollon Tapınağı'nın ve Metapont'taki Hera Tapınağı'nın *agoranın* yakınına konuşlandırılması gibi (Hölscher, 2006, **a.g.k.**, 120).

Tapınakların inşasından sonraki durumu hakkında bilgi veren herhangi bir epigrafik veya literatür anlatımı yoktur. Muhtemelen kutsal alan ve tapınaklar Hristiyanlığın Roma'nın resmi dini olduğu MS 391 yılından sonra bir takım dönüşümlere sahne olmuştur²⁷⁶⁵. MS 426 yılında II. Theodosius'un emri ile Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki pagan tapınaklarının tahrip edilmesi takip eder. Bu gelişmelerden Side N1 ve N2 tapınakları da nasibini alır ve tapınakların yer aldığı kutsal alanda dönüşümler meydana gelir. Hristiyanlık Dönemi inşa faaliyetlerinin bu kutsal alanda ne zaman başladığı ile ilgili herhangi bir belge mevcut değildir. Tapınakların yer aldığı kutsal alanda üç gemili büyük bir kilise inşa edilmiştir²⁷⁶⁶. Athena ve Apollon tapınaklarının yer aldığı kutsal alana inşa edilen bu kilise hiç kuşkusuz Hristiyanlığın paganizme karşı açık zaferidir²⁷⁶⁷. *Bazilikal* plana sahip kilise, Side'nin en erken tarihli kilisesidir²⁷⁶⁸. S. Eyice, kutsal alanda inşa edilen kilisenin MS IV. yy içerisinde inşa edilmiş olabileceğini ifade etmektedir²⁷⁶⁹. Mansel ise kilisenin MS V. yy'da inşa edildiği görüşündedir²⁷⁷⁰. Her iki tapınak inşa edilen bu kilisenin *atriumu* olarak düzenlenmiş ve büyük oranda sökülmüşlerdir (**Plan 3**)²⁷⁷¹. Ayrıca geç dönemde bazilikanın orta *nefinin* içine küçük bir kilise²⁷⁷² ve güneydoğusuna bitişik bir de *martyrion* inşa edilmiştir²⁷⁷³.

²⁷⁶⁵Kentte Bizans Dönemi'nde meydana gelen dönüşümlerle ilgili olarak bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 135-141; K. Piesker (2017). Side. P. Niewohner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of Turks* içinde (294-301). USA: Oxford University Press, s. 294-301.

²⁷⁶⁶AA Bazilikası olarak adlandırılan yapı ile ilgili olarak bk. S. Eyice (1960). Side'nin Bizans Devrine Ait Binalarının Sanat Tarihi Bakımından Değeri. V. Türk Tarih Kongresi, s. 56; Mansel, 1963, **a.g.k.**, 163-165; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 257-266; Hellenkemper – Hild, 2004, **a.g.k.**, 389-391; Kaderli, 2009, **a.g.k.**, 95-98; Ş. Yıldırım (2013b). *Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.57-80.

²⁷⁶⁷Bu yüzden olsa gerek çok sayıda kilise antik dönem tapınaklarının temelleri üzerinde inşa edilmiştir (Nilsson, 1955, **a.g.k.**, 74).

²⁷⁶⁸Ş. Yıldırım (2013a). Bizans Dönemi Çalışmaları, içinde: H. S. Alanyalı, "Side 2011 Yılı Çalışmaları", *KST*, (34/3), s. 209

²⁷⁶⁹Eyice, 1960, **a.g.k.**, 56.

²⁷⁷⁰Mansel, 1978, **a.g.k.**, 265.

²⁷⁷¹Mansel, 1963, **a.g.k.**, 82; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 132; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 139. Belki de tapınaklar inşa edilen kilisenin *atriumu* olarak düzenlenmeseydi tamamen ortadan kaldırılabilirlerdi. Bu yüzden bu dönüştürme sonucunda tapınakların planı hakkında bilgi veren mimari unsurlar *in situ* olarak günümüze kadar korunagelmıştır. Örneğin Perge'ye baktığımızda Hristiyanlık sonrasında Perge Artemisi'nin tapınağı tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bugün halen daha yeri lokalize edilememektedir. Ancak Artemis Tapınağı, Perge kent merkezinde bir noktada yer almış olsaydı, belki de tapınağın olduğu yerde Side'deki gibi bir kiliseye dönüştürülmüş olacaktı ve tapınakla ilgili en azından bir bilgi sahibi olacaktık.

²⁷⁷²Eyice, 1960, **a.g.k.**, 56; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 265; Kaderli, 2009, **a.g.k.**, 101-104; Yıldırım, 2013b, **a.g.k.**, 203. Küçük kilise buradaki en geç tarihli kilise olarak düşünülmektedir (Yıldırım, 2013a, **a.g.k.**, 209).

²⁷⁷³Kaderli, 2009, **a.g.k.**, 98-101; Yıldırım, 2013b, **a.g.k.**, 208-209.

Bu kutsal alanda gerçekleşen dönüşümlerde tapınaklardan sökülen mimari elemanlar bazilikada devşirme malzeme olarak kullanılmıştır²⁷⁷⁴.

Yakın zamanda H. S. Alanyalı tarafından ortaya atılan düşünce, Mansel'in görüşünün aksine N1'in Athena'ya, N2'nin ise Apollon'a ithaf edilmiş olabileceğine işaret etmektedir. H. S. Alanyalı'ya göre N1 Tapınağı'nın friz kısmındaki Medusa başları ve N2 Tapınağı'na ait üçayak tasviri bunun tam tersi olabileceğini düşündürmektedir²⁷⁷⁵. Alanyalı'ya göre N1 Tapınağı'nın frizinde konsollar arasına yerleştirilmiş *Medusa* başları anlamsal olarak Athena ile daha yakın durmaktadır. Mitolojiye göre Perseus, Athena'nın yardımı ile *Medusanın*²⁷⁷⁶ başını kestikten sonra tanrıçaya teşekkür hediyesi olarak *Medusanın* başını geri getirmiş; Athena ise *Medusa* başını göğsündeki *aegisi* üzerine yerleştirmiştir²⁷⁷⁷. Ovidius, başkalaşım adlı eserinde *Medusanın* Poseidon ile birlikte Athena Tapınağı'nda yapmış olduğu saygısızlıktan dolayı, Athena'nın *Medusanın* saçlarını yılanlara dönüştürdüğünü ve düşmana korku salmak için göğsü üstündeki *aegise* yerleştirdiğini anlatmaktadır²⁷⁷⁸. Bu durum bugün küçük bir kısmı ayağa kaldırılmış ve Apollon tapınağı olarak adlandırılan N1 Tapınağı'nın Athena'ya ait olabileceğini akla getirmektedir. H. S. Alanyalı ayrıca MS II. yy'da Apollon'un Side'de daha fazla önemsenmeye başladığını ve bu yüzden büyük olan N2 Tapınağı'nın Apollon'a ait olabileceğini ifade etmektedir²⁷⁷⁹.

Medusa frizi ile ilgili diğer dikkati çeken bir nokta ise İmparator kültü ile olan bağlantısıdır. Hem N1 Tapınağı hem de N2 Tapınağı aynı zamanda birer *neokoros* tapınağıydı. Anadolu'da MS II. yy'a tarihlendirilen ve içinde *neokoros* bağlamında kültüsel düzenlemelerin yapıldığı bazı tapınaklarda da benzer şekilde *Medusa* frizleri dikkati çekmektedir. Özellikle Anadolu'da Hadrianus Dönemi'nde inşa edilmiş tapınaklarda *Medusa* figürü mimari bezeme elemanı olarak kullanılmıştır²⁷⁸⁰. Örneğin Bergama'da İmparator Hadrianus Dönemi'nde tamamlanan Traianeum'da benzer bir friz

²⁷⁷⁴Bk. Yıldırım, 2013b, **a.g.k.**,62.

²⁷⁷⁵Alanyalı, 2011, **a.g.k.**,78; Alanyalı, 2016, **a.g.k.**, 148. Ayrıca bk. Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 92.

²⁷⁷⁶Hesiodos'un Theogonyası'nda Phorkys ile Keton'un kızları olarak geçen Gorgo kardeşler; Sthenno, Euryale ve Medusa adında üç kız kardeşi ve bunlardan sadece Medusa ölümlüydü (Hesiodos. *Theog*, 270-279).

²⁷⁷⁷Kerényi, 1987, **a.g.k.**, 45; Stoll, 2003, **a.g.k.**, 193-194.

²⁷⁷⁸Ovidius, *Metamorphosen*, IV.798-803.

²⁷⁷⁹Alanyalı, 2011, **a.g.k.**,78.

²⁷⁸⁰Yılmaz-Kolancı, 2020, **a.g.k.**, 84.

bilinmektedir²⁷⁸¹. Bir başka örnek ise Smyrna'daki *neokoros* tapınağıdır. Tapınağa ait olduğu düşünülen, günümüzde Londra ve Oslo'da korunan kabartmalar üzerinde benzer şekilde *Medusa* başları yer almaktadır²⁷⁸². Aynı şekilde Didyma Apollon Tapınağı'nın MS II. yy içlerine tarihlendirilen frizinde de *Medusa* başı dikkati çekmektedir²⁷⁸³. Didyma Apollon Tapınağı'nda imparator kültüne yönelik düzenlemeler bilinmektedir²⁷⁸⁴. Bu örnekler *Medusa* figürünün özellikle imparator kültü tapınakları ile *neokoros* kapsamında kültüsel uygulamaların yapıldığı tapınaklara koruma amaçlı olarak konulduğunu göstermektedir. Benzer şekilde Roma imparatorlarının üzerlerinde taşımış oldukları zırhın göğüs kısımlarına çok sık *Medusa* figürünün yerleştirilmesi de koruyucu yönüne başka bir örnektir. Zira antik inanışta bakan kişiyi taş a çevirdiğine inanılan *Medusa* figürünün bu yönüyle kötülüklerden koruyan, koruyucu özelliği vardı. Benzer şekilde *Medusa* figürünün özellikle Athena kültüründe önemli bir yere sahiptir. Athena, Side'de imparator kültürünün ana koruyucu tanrıçasıdır. Bu yüzden N1 Tapınağı olarak adlandırılan tapınağın Athena'ya ait olabileceğini de ileri sürmek yanlış bir düşünce olmayacaktır.

1961 yılında N1 Tapınağı'nın güneybatı köşesinde bir yazıt ele geçmiştir. Yazıt, Side *Demosunun* Pompeius için almış olduğu bir onurlandırmadan bahsetmektedir (**Kat. No. 23**)²⁷⁸⁵. Yazıttan anlaşıldığına göre Pompeius Side'de tanrılara eş değerde bir onurlandırma elde etmiştir. Pompeius muhtemelen kentin baş tanrıçası konumunda olan Athena Tapınağı'nda tanrısal düzeyde onurlandırılmıştır²⁷⁸⁶. Bu durumda yazıtın bulunduğu yer dikkate alınacak olunursa N1 Tapınağı'nın Athena'ya ait olabileceğini varsayabiliriz. Ancak her iki tapınağın birbirine yakın konumu ve yazıtın buraya başka bir yerden götürülmüş olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bununla birlikte

²⁷⁸¹Müller, 2012, **a.g.k.**, 156 Res. 4; K. Nohlen (2012). Ein Tempel für den Kaiserkult – Das Trajaneum von Pergamon. R. Grüßinger — V. Kästner — A. Scholl (Eds.). *Pergamon. Panorama der antiken Metropole, Begleitbuch zur Ausstellung* içinde. Berlin: Michael Imhof Verlag, s. 164., Res.6.

²⁷⁸²B. F. Cook (1974). Two Medusa-Head Friezes. *The J. Paul Getty Museum Journal*, (1), s. 34., no.2-3.

²⁷⁸³E. Akurgal (1993). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Net Turistik Yayınları A. Ş., Lev. 105a.

²⁷⁸⁴Burrell, 2004, **a.g.k.**, 55-57; Price, 2004, **a.g.k.**, 418; Witulski, 2007, **a.g.k.**, 42-43. Didyma Apollon tapınağında imparator Caligula (Gaius) onuruna kültüsel düzenleme hakkında ele geçen bir yazıt bilgi vermektedir. Yazıtta imparator Caligula'nın tapınağın restorasyonu ve kendi kültü için tapınağın *naosu* içerisinde küçük bir alan oluşturulduğunu konu etmektedir (E. Winter. *Stattliche Baupolitik und Baufürsorge in den römischen Provinzen des kaiserzeitlichen Kleinasien*. AMS, (20). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, s. 30-31, 340 No. 40). Tapınakta gerçekleşen restorasyon hakkında ayrıca Suetonius (*Suetonius*, Gaius. XXI) ve Cassius Dio (Cass. Dio, LIX, 28.1) da bilgi vermektedir.

²⁷⁸⁵Bean, 1965, **a.g.k.**, 14-16 Yazıt No.101; K. Tuchelt (1979). *Frühe Denkmäler Roms in Kleinasien I*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, s. 101, 240; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 333-335 Yazıt No. 54.

²⁷⁸⁶Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 112.

Pompeius onurlandırma yazıtının burada ele geçmesi kutsal alanın politik fonksiyonunu göstermesi açısından oldukça önemlidir²⁷⁸⁷.

Bir diğer önemli nokta ise büyük olan N2 Tapınağı'nın friz kısmına ait olan üçayaklı kazan tasviridir (**Kat. No. 137**). Üçayaklı kazan Apollon ikonografisinde karşımıza çıkan önemli simgelerden biridir²⁷⁸⁸. Bu durumda N2 Tapınağı'nın Apollon'a ait olabileceğini akla getirmektedir. Apollon, İmparatorluk Dönemi'nden gelen sikkeler üzerinde çok sık önünde üçayak ile birlikte tasvir edilmiştir (**Kat. No. 99-100, 114**).

Tapınakların olduğu bölgede yapılan kazı çalışmaları sırasında Athena ve Apollon'un kült heykeline dair bilgi verecek herhangi bir buluntu ele geçmemiştir. Ancak sikkeler üzerinde her iki tanrıyı tapınak içerisinde gösteren tasvirler tapınaklarda yer alan tanrı resimleri hakkında bir dereceye kadar fikir vermektedir. Özellikle hem Athena hem de Apollon ilk olarak Severuslar Hanedanlığı Dönemi ile sikkeler üzerinde tapınak içerisinde tasvir edilmeye başlanmıştır (**Kat. No. 86, 97-98**). Ancak buradan tapınakların Severuslar Dönemi'nde yenilenip, tekrardan açıldığı sonucunu çıkartmak oldukça güçtür. Zira tapınaklar stilistik olarak daha erken döneme tarihlendirilmektedir. Ancak her iki tanrının tapınak içinde bu dönem içerisinde ilk olarak tasvir edilmeleri yeni kült heykellerinin tapınaklara yerleştirilmesi ile açıklanabilir. Sikkeler üzerinde Athena'nın tapınak içerisinde tahtta oturur tasvir edilmesi, açık bir şekilde kült heykeline işaret etmektedir (**Kat. No. 86**). Benzer şekilde **Kat. No. 87**'deki tasvir, tahtta oturur Athena'nın hemen yanında betimlenmiş İmparator Caracalla büstü, Athena Tapınağı'ndaki kült heykelinin oturur durumda bir Athena heykeli olduğuna güçlü delil oluşturmaktadır²⁷⁸⁹. Apollon ise tapınak içerisinde çok sık Sidetes ikonografisi ile görülmektedir (**Kat. No. 97-98**). N1 ve N2 tapınaklarından yaklaşık 90 metre doğuda yer alan ve Demeter Tapınağı olarak tanımlanan P Tapınağı'nda²⁷⁹⁰ kazılar sırasında bir Apollon heykeli ele geçmiştir (**Kat. No. 133**)²⁷⁹¹. Bununla birlikte *Kitharados* tipinde olan ve sadece 107cm yüksekliğinde olan eser kült heykeli olmaktan uzaktır.

²⁷⁸⁷Özellikle resmi belgelerin kutsal alan içerisinde tanrının gözetiminde saklanması kutsal alanların önemli politik fonksiyonunu göstermektedir (Zimmermann, 2002, **a.g.k.**,105).

²⁷⁸⁸Rose, 2003, **a.g.k.**, 130; Schollmeyer, 2012, **a.g.k.**, 29. Üç ayak aynı zamanda Yunan tapınaklarına genellikle adak eşyası olarak sunulurdu (Melas, 1990, **a.g.k.**, 195).

²⁷⁸⁹Özellikle Severuslar Dönemi ile birlikte Athena tahtta oturur durumda tasvir edilmeye başlanmıştır. Bk.

Tip IV. Tahtta oturan Athena

²⁷⁹⁰Kaymak, 2015, **a.g.k.**, 221-222.

²⁷⁹¹Bk. İnan, 1975, **a.g.k.**, 107-109 No.52.

Kutsal alanda yer alan sunak ile ilgili bilgilerimiz ise oldukça sınırlıdır. Ancak hem Athena hem de Apollon tapınağının kutsal alan içerisinde ayrı ayrı sunağa sahip olduğunu ve sunakların muhtemelen doğu aksında, tapınakların ön hizasında konuşlandırılmış olabileceğini varsayabiliriz. Kutsal alandaki sunak ile ilgili olarak bilhassa *nymphaion*da ele geçen kabartma bir fikir vermektedir (**Kat. No. 132**). A. M. Mansel arka planda liman içerisinde yer alan gemi tasvirinden hareketle kabartma üzerindeki tasvirde Athena onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı* sırasında tanrıçanın kutsal alanında gerçekleşen kurban töreninin anlatıldığı görüşündedir²⁷⁹². Kabartmada Athena karşısında yer alan bir figür ile sunak üzerinde el sıkışırken tasvir edilmektedir. Athena taşıdığı elbise ve karakteristik *aegis* yardımıyla rahatlıkla tanınmaktadır. Buna karşın Athena'nın karşısındaki figür kötü durumda korunagelmıştır. Sahnede aynı zamanda iki tane giyimli kadın figürü seçilmektedir. Sahnede dikkat çeken en önemli nokta ise arka planda direğinin ucunda nar betimlenmiş gemi tasviridir. Bu da kabartmanın doğu taraftan limana doğru bir perspektif ile yapıldığını göstermektedir²⁷⁹³. Bununla birlikte Athena'nın karşısında yer alan; ancak kötü durumda korunagelmış figürün Apollon olabileceğini de varsayabiliriz. Zira *Epibaterion Bayramı* Side'de hem Athena hem Apollon onuruna kutlanmaktaydı. Her iki tanrı Side'de gemi seyahatinin koruyucusuydu ve tapınakları bu yüzden limanın hemen yanında yan yana inşa edilmişlerdi. *Nymphaion* kabartması Severuslar Dönemi'nden (MS 193-217) gelmektedir²⁷⁹⁴. *Epibaterion Bayramı* ile ilgili dikkati çeken önemli bir nokta ise yazıtlardan öğrendiğimize göre önceleri sadece Athena onuruna kutlanmaktaydı. Bununla birlikte Apollon ismi MS III. yy içlerine tarihlendirilen yazıtlarda *Epibaterion Bayramı* için geçmektedir. Bu yüzden *nymphaion* kabartmasında Athena'nın karşısında Apollon'un tasvir edilmiş olabileceğini ileri sürmek pek yanlış bir fikir olmasa gerektir. Benzer şekilde her iki tanrı İmparatorluk Dönemi sikkelerinde, üzerinde ateş yanan bir sunak üzerinde *dexiosis* yaparken görülmektedir (**Kat. No. 68**). Belki de sikke tasvirlerinde görülen Athena ve Apollon'un kült birlikteliğinin arkasında yatan en önemli neden bu iki tanrı onuruna kentte kutlanan *Epibaterion Bayramı*dır.

²⁷⁹²Mansel, 1963, **a.g.k.**, 62; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 106. Ayrıca bk. Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 109-110.

²⁷⁹³Karşılaştırma için bk. Mansel, 1963, **a.g.k.**, 62; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 106; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 109.

²⁷⁹⁴*Nymphaion*un inşasına muhtemelen İmparator Septimius Severus Dönemi'nde başlanılmış ve Caracalla Dönemi'nde bitirilmiştir. Karşılaştırmalı olarak bk. Mansel, 1963, **a.g.k.**, 63-64; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 107-108; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 82-83.

Kutsal alandaki sunak ile ilgili aynı zamanda sikkeler üzerindeki betimlemeler dolaylı yönden bilgi vermektedir. Ancak sikkeler üzerinde Athena'ya kıyasla daha çok Apollon önünde bir sunak ile tasvir edilmiştir. Athena sadece Apollon ile birlikte bir ateş sunağı üzerinde *dexiosis* yaparken görülmektedir (**Kat. No. 68**). Apollon'un sikkeler üzerindeki tasvirlerine baktığımızda MÖ IV. yy sikkelerinin arka yüzlerinde (**Kat. No. 45-49**) ve Roma Dönemi sikkelerinde çok sık önünde bir sunak ile betimlendiğini görmekteyiz (**Kat. No. 101-102**). Bu durum kuşkusuz Apollon'un kentteki kutsal alanının önemine işaret etmektedir. Benzer şekilde başka bir sikke betimlemesinde ise Apollon şematik verilmiş bir tapınak ve önünde yer alan sunak ile tasvir edilmiştir (**Kat. No. 100**).

VI. IV. Değerlendirme

Side yarımadasının ucunda, limanın hemen yanında inşa edilmiş kutsal alan Athena ve Apollon'a adanmıştır. Kutsal alanda yapılan kazı çalışmaları sonucunda yan yana iki tane tapınak açığa çıkartılmıştır. N1 ve N2 olarak adlandırılan bu tapınaklar Athena ve Apollon'a ithaf edilmektedir. Athena ve Apollon'un Side'deki kült karakteri, bu kutsal alan ve tapınakların deniz kenarında, limana oldukça yakın bir noktada inşa edilmesinde etkili olmuştur. Çünkü bu iki tanrı hem Side'nin önde gelen iki tanrısı hem de Side'de deniz seyahatinin ve limanın koruyucuları olarak tapınım görmektedir. Bu yüzden yan yana inşa edilmiş bu iki tapınak, kutsal alanın Athena ve Apollon'a ithaf edilmesinde etkili olmuştur.

Kutsal alan *konglomera* kayalık bir zemin üzerinde oluşturulmuş teras alanında yükselmektedir. Batı ve Güney yönlerde deniz surları ile çevrelenen kutsal alanın kesin sınırlarını çizmek oldukça güçtür. Bu yüzden kutsal alanı çevreleyen *temenos* duvarının tam sınırlarını kestirebilmek zordur. Ancak iki tapınak arasındaki mesafenin oldukça az olması, N1 ve N2 tapınaklarının bir *temenos* içerisinde yer aldıklarını göstermektedir. En azından Roma Dönemi için böyle bir varsayımda bulunmak yanlış olmayacaktır. Zira Roma Dönemi'nde birden fazla tapınak bir *temenos* içerisinde yer alabilmekteydi. Aynı şekilde İmparator Aurelinus (MS 270-275) Dönemi'nde Athena Tapınağı'na verilen *asylon* ayrıcalığı, bu iki tapınağın bir *temenos* içerisinde yer aldığını göstermekte, bu durum iki tanrının kült birlikteliğine güçlü delil oluşturmaktadır.

Temenos dışında, kutsal alanda yer alması muhtemel sunak, *stoa* ve diğer kült aktivitelerine hizmet eden yapılar ile ilgili fazla bilgi sahibi değiliz. Ancak her iki tapınağın kendine ait birer sunağa sahip olduğu kesindir. Athena ve Apollon onuruna

kutlanan *Epibaterion Bayramı* sırasında gerçekleşen kurban törenlerinde kutsal alanın önemli rol oynadığı kesindir. *Nymphaion* kabartması (**Kat. No. 131**) Athena'nın kutsal alandaki sunağını vurgulaması açısından bu yönüyle oldukça kayda değerdir. Benzer şekilde **Kat. No. 100**'de Apollon'u önünde sunak bulunan bir tapınak karşısında kurban töreninde gösteren tasvir, Apollon tapınağının sahip olduğu sunağa vurgu yapmaktadır.

Kutsal alanda *in situ* ele geçen kalıntılar iki tapınağın *Korinth* düzeninde *hexastylos peripteros* bir plana sahip olduklarını göstermektedir. Tapınaklardan küçük olan N1, N2 Tapınağı'na göre daha iyi durumdadır. Doğu – batı yönünde uzanan iki tapınak da doğal konglomera kayalık üzerinde, üç basamaklı bir *krepidomaya* sahiptir. Bunun üzerinde ise Attika – İon tipi kaidelere sahip sütunlar ve *Krointh* düzeninde bir üst yapı yükselmektedir. İki tapınak da Bizans Dönemi'nde burada inşa edilen kilise için dönüştürülmüş ve büyük oranda sökülüşlerdir. Bununla birlikte üst yapılara ait ele geçen kalıntılar N1 ve N2 tapınaklarının rekonstrüksiyonu ve tapınakların tarihlendirmesi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Özellikle N1 Tapınağı'na ait *Medusa* başlarından oluşan friz hem sanatsal yönden yüksek işçilik göstermekte hem de her iki tapınağın tarihlendirmesinde önemli rol oynamaktadır. Plan bakımından benzer olan iki tapınak hem *Medusa* frizi hem de bezemelerdeki stil özellikleri yardımıyla Hadrianus Dönemi'ne (MS 117-138) tarihlendirilmektedir. Hadrianus Dönemi öncesindeki tapınaklar hakkında ise herhangi bir bilginiz yoktur. Strabon'un eserinde bahsettiği Athena Tapınağı'nın burada olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Athena Side'de limanın ve gemi seyahatinin koruyucusudur. Aynı şekilde Pompeius için yapılmış olan onurlandırma yazıtı Athena Tapınağı'nın burada olduğuna güçlü delil oluşturmaktadır. Apollon tapınağının da benzer şekilde bu alan içerisinde inşa edilip edilmediği ise soru işaretidir. Çünkü ele geçen yazıtlar Apollon'un kentin en önemli bayramı olan *Epibaterion*'a MS II. yy'da dahil edildiğini belgelemektedir.

Tapınakların hangi tanrıya ait olabileceği ile ilgili her hangi bir belge mevcut değildir. Tapınaklar sadece iki tanrının kentteki önemine göre ithaf edilmiştir: Büyük olan N2 Tapınağı Athena'ya, buna karşın küçük olan N1 Tapınağı ise Apollon'a ithaf edilmektedir. Ancak iki tapınağın üst yapısından arda kalan bazı kalıntılar tapınakların ithafının tam tersi olabileceğini düşündürmektedir. N1 Tapınağı'na ait friz kısmındaki *Medusa* figürü, Athena kültüründe önemli yer tutmaktadır. MS II. yy'da Anadolu'da bazı kentlerde inşa edilmiş imparator kültü tapınaklarında da *Medusa* frizi ve başları dikkati

çekmektedir. Athena Side’de yönetici ve imparator kültürünün ana koruyucusu olduğu için N1 Tapınağı’nın esasen Athena’ya ait olabileceğini varsayabiliriz. Aynı şekilde N2 Tapınağı’na ait üçayak betimli friz parçası da bu tapınağın Apollon’a ait olabileceğini göstermektedir. Ancak bu düşünceler sağlam epigrafik ve arkeolojik materyaller ile desteklenemediği için bugün için sadece varsayımdan ibarettir. Bununla birlikte F. Alanyalı’nın bu alanda yapmış olduğu kazı ve sondaj çalışmaları hem kutsal alanın önceki durumu hem de tapınaklar hakkında önemli sonuçlar ortaya koymuştur²⁷⁹⁵.

Athena ve Apollon Kutsal Alanı *urbanistik* açıdan kentin en önemli noktalarından bir tanesiydi. Side’nin ticaret ve liman kenti olması, deniz seyahatinin koruyucuları olan Athena ve Apollon Kutsal Alanı’nın limana yakın noktada inşa edilmesinde etkili olmuştur. Aynı şekilde Athena ve Apollon Tapınakları’na verilen *neokoros* ayrıcalığı kutsal alanın ve tapınakların politik açıdan da önem taşıdığını göstermektedir.

Kutsal alanda yapılan kazı çalışmaları sırasında ne Athena ne de Apollon ile ilgili herhangi bir heykeltıraşlık eser ele geçmemiştir. Aynı şekilde tapınaklardaki resmi kült heykelleri hakkında da herhangi bir bilgimiz yoktur. Ancak sikkeler üzerinde her iki tanrının tapınak içerisindeki tasvirleri, iki tanrının tapınaklardaki kült heykelleri hakkında kısmen bir fikir sunmaktadır. Muhtemelen Athena Tapınağı tahtta oturur durumda tasvir edilmiş bir kült heykeline, Apollon tapınağı ise Sidetes ikonografisinde bir kült heykeline sahip olmalıydı. Ancak burada unutulmaması gereken hem Athena hem de Apollon tapınağının zaman içerisinde değişik kült heykelleri kazanmış olabileceğidir.

Kutsal alan ve tapınaklar Hristiyanlığın paganizme karşı kazandığı zaferden sonra dönüşümler yaşamıştır. Kutsal alanda MS V. yy’da büyük bir kilise inşa edilmiş, N1 ve N2 tapınakları bu kilisenin *atriumu* olarak dönüştürülmüştür. Her ne kadar burada kilisenin inşa edilmesi kutsal alan sürekliliğine işaret ediyor olsa da, tapınakların kiliseye dönüştürülmesi hem yeni dinin paganizme karşı bir zaferi hem de tapınaklardaki mimari malzemenin devşirme olarak kullanılması dolayısıyladır.

²⁷⁹⁵Kazı ve sondaj çalışmaları sonucunda elde edilen sonuçlar F. S. Alanyalı tarafından yayına hazırlanmaktadır.

VII. GENEL DEĞERLENDİRME

Pamphylia'nın önemli kentlerinden biri olan Side, liman ve ticaret kenti olması dolayısıyla oldukça zengin bir panteona sahipti. Bugüne kadar ele geçen epigrafik, nümismatik ve arkeolojik buluntular Side panteonunda Athena ve Apollon'un diğer tanrılara kıyasla daha ön planda olduğunu, Side'nin tartışmasız iki önemli kültü olduğunu ortaya koymaktadır. Ağırlıklı olarak Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelen mevcut veriler, Athena ve Apollon kültleri hakkında önemli bilgiler ortaya koymaktadır. Kültler hakkında en önemli belgeler nümismatik buluntulardan oluşmaktadır. Sikkeler, Athena ve Apollon'un kent için taşıdıkları anlamı, panteondaki konumlarını, kent temsilinde oynadıkları rolü ve en önemlisi kült sürekliliğini belgelemektedir. Nümismatik belgelerden sonra iki tanrının kentteki kült karakteri hakkında epigrafik belgeler önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle yazıtlar aracılığı ile bilgi sahibi olduğumuz *Epibaterion Bayramı* Athena ve Apollon'un liman kenti Side'deki kült karakteri hakkında en önemli belgedir. Athena ve Apollon onuruna kutlanan bu bayram, Athena ve Apollon'un Side'de deniz seyahatinin koruyucu tanrıları olarak tapınım gördüğünü belgelemektedir.

Epigrafik belgeler ve literatür anlatımları Athena ve Apollon kültlerinin kentte ilk ne zaman ortaya çıktığı konusunda fazla bilgi vermemektedir. Her ne kadar Athena ve Apollon kültlerinin büyük yayılım gösterdiği Büyük Kolonizasyon süreci, bu iki kültün kentte ilk ortaya çıktıkları dönem olarak gözükse de bununla ilgili elle tutulur sağlam belgeler şuan için mevcut değildir. Pseudo Skylax, Strabon ve Arrianus gibi antik kaynaklarda geçen Side'nin bir Kyme kolonisi olduğu ifadesi, gerek kent adı gerekse kentte konuşulan yerel Sidece dikkate alındığında geçerliliğini yitirmektedir. Athena kültünün Kymeli kolonistler tarafından Side'ye taşındığı düşüncesi de Kyme ile Side kentlerinde ana kültün farklı olması nedeniyle kesin değildir. Ancak Side'de batılı ve doğulu kültlerin ilk yakınlaşmasının Büyük Kolonizasyon hareketleri ile başladığını söyleyebiliriz.

Athena kültünün Side'ye kolonistler tarafından getirildiği ve kentte mevcut olan yerel bir tanrıça ile senkretize olduğuna ilişkin ise yeterince belge şuan için elimizde mevcut değildir. Muhtemelen kentte kült karakteri bakımından Yunan Athenası'na benzer, doğu kökenli, olasılıkla Fenike kökenli yerel bir tanrıça vardı. Side gibi önemli bir liman ve ticaret kentinde Sidelilerin kendi yerel tanrıçalarının ikonografisini ve kült

karakterini Yunan Athenası ile senkretize etmesi olasılık dâhilindedir. Yunan ikonografisinde silahlı tasvir edilmiş Athena'ya Side'nin arması olan ve aynı zamanda bereket sembolü olan narın atribüt olarak verilmesi kült senkretizasyonu için güzel bir örnek oluşturmaktadır. Nar dışında kalan diğer atribütler tanrıçanın Yunan ikonografisindeki savaşçı yönünü yansıtmaktadır. Bu durum, Side'de Yunan Athenası'na kült karakteri bakımından yakın bir yerel tanrıçanın tapınım görüyor olabileceğine işaret etmektedir.

Benzer durum Apollon kültü için geçerlidir. Apollon kültünün de Side'ye kolonistler tarafından taşındığına işaret edecek yeterince belge bugün için mevcut değildir. Apollon'un *Arkheget* tanrı olarak Büyük Kolonizasyon sürecinde oynamış olduğu rol, kültünün kolonistlerle birlikte kente taşındığına işaret etse de Apollon'un Side'de yerelliğine vurgu yapan πατρῷος, κτίστης sıfatları ile Σιδήτης ismi, kültünün kolonistlerden çok daha önce Side'de var olduğuna, kültünün kentin tarihi kadar eski oluşuna işaret etmektedir. Muhtemelen Apollon kültü, baş tanrı olduğu Lykia Bölgesi'nden, kolonistler Side'ye gelmeden uzun zaman önce Side kentine yerleşmiş olmalıydı.

Side'de Athena ve Apollon kültlerinin erken dönemleri ile ilgili elimizde nümismatik veriler dışında herhangi bir materyal mevcut değildir. Mevcut veriler, Arkaik ve Klasik Dönem kent panteonunda sadece Athena ve Apollon'un varlığını ortaya koymaktadır. İlk olarak Helenistik Dönem, MÖ III. yy ile birlikte epigrafik belgeler, Athena ve Apollon kültlerinin yanında Zeus, Dionysos, Herakles, Artemis, Helios, Aphrodite, Pantes Theoi ve Mısır kültlerinin kent panteonunda tapınım gördüğünü belgelemektedir. MÖ II. yy ile birlikte yönetici kültü ile Roma'ya sadakatin göstergesi olan Dea Roma kültünün de kent panteonuna yerleştiğini görmekteyiz. Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise epigrafik, nümismatik ve arkeolojik verilerin gösterdiği üzere kültüsel çeşitlilik artmıştır. Bu dönemde Yunan panteonunu oluşturan tanrıların birçoğunu, doğu kökenli kültleri ve ayrıca Yahudilik ve Hristiyanlık gibi monoteist inanışları kent panteonunda görmekteyiz. Özellikle Yahudilik'in kentteki varlığı MÖ II. yy'a kadar geri gitmektedir.

Athena kültü ile ilgili en erken epigrafik belge ne yazık ki Helenistik Dönem'den önceye gitmemektedir. MÖ III. / II. yy'a ait Yunanca – Sidece adak yazıtında geçen “*deaθono*” kelimesi, Athena'nın yerel dildeki varlığını belgelemektedir. Geç Helenistik /

Erken Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise Athena kültü ile ilgili sadece Strabon'un anlatımı vardır. Ancak Strabon'un eserinde sadece Athena Tapınağı'ndan söz etmesi, Side'de ana kültü Athena'nın oluşturduğuna güçlü delil oluşturmaktadır. Apollon kültü ile ilgili ise Roma İmparatorluk Dönemi öncesinden herhangi bir epigrafik malzeme bugün için bilinmemektedir.

Yazıtlar aracılığı ile belgelenen *epithetonlar* görece az olmasına rağmen hem Athena hem de Apollon ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Athena προκαθεζομενη θεός ve ἀγιώτατε *epithetonları* ile Side'nin tanrısal sahibi, baş (*poliadik*) ve koruyucu tanrıçasıdır. Epigrafik belgelerde isminin Themis ile birlikte zikredilmesi de, kentin ve hukuk düzeninin de koruyucusu olduğuna işaret etmektedir. Apollon ise ataların tanrısı anlamına gelen θεός πατρῷος ve kentin tanrısal kurucusu olduğunu gösteren θεός κτίστης *epithetonları* ile onurlandırılmaktadır. Bu sıfatlar Apollon'un aileleri ve aile üyelerini koruyan, onları savunan, diğer yandan kültü kentin kuruluşuna kadar geri giden bir tanrı olduğunu göstermektedir. Ancak bu sıfatların tamamı Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelmekte olup, Klasik ve Helenistik Dönemler ile ilgili Athena ve Apollon'un kült karakteri hakkında bilgi veren *epithetonlar* bugün için bilinmemektedir.

Yazıtlar aracılığı ile belgelenen *Epibaterion Bayramı*, Athena ve Apollon'un Side'deki kült karakteri hakkında tartışmasız en önemli belgedir. Şu anki bilgilerimize göre Side'nin tek ve en önemli bayramı olan *Epibaterion*, her iki tanrının kentte gemi seyahatinin ve limanın koruyucu tanrıları olduğunu belgelemektedir. Bayramın süresi ve nasıl kutlandığı ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak bayramın kış ayları dolayısıyla sekteye uğrayan gemi seyahatinin baharda tekrar açılması dolayısıyla kutlandığı kesindir. Bu bayramın başlangıçta sadece Athena onuruna kutlanması, kökeninde sadece Athena'ya özgü bir bayram olduğunu göstermektedir. Bu da Athena'nın Side'nin baş tanrıçası olduğuna önemli bir kanıt oluşturmaktadır. MS III. yy başları ile Apollon isminin de bu bayram için geçmesi hiç kuşku yok ki Apollon kültünün kentte artan öneminin bir sonucudur. *Epibaterion Bayramı* dışında Apollon'un deniz ile ilişkisine işaret edecek sikke tasvirleri, kabartma gibi malzemeler bugün için bilinmemektedir. Buna karşın Athena'nın Side'de deniz ile olan ilişkisi epigrafik malzemeler dışında ayrıca nümismatik ve heykeltıraşlık eserler aracılığı ile de belgelenmektedir. Bununla birlikte *Epibaterion*, Athena ve Apollon arasındaki kült birlikteliğine ve ortak kült karakterine işaret etmesi yönüyle oldukça önemlidir.

Yazıtlar ve sikkeler hem Athena hem de Apollon kutsal alanlarında yönetici ve imparator kültüne yönelik düzenlemelerin yapıldığını belgelemektedir. Athena kutsal alanında en erken düzenleme MÖ I. yy içerisinde Pompeius'un tanrısal düzeyde onurlandırılmasıdır. Sikkeler aracılığı ile belgelenen bir diğer düzenleme ise Caracalla Dönemi'nde imparatorun Side'ye gönderilen portresinin Athena Tapınağı'na yerleştirilmesidir. Bu düzenlemeler kuşkusuz Athena'yı Apollon'a kıyasla daha çok ön plana çıkarmakta ve kentin baş tanrıçası konumuna yükseltmektedir. Benzer şekilde İmparator Aurelianus Dönemi'de (MS 270-275) Athena kutsal alanına *asylon* ayrıcalığının verilmesi hem Athena'nın kentin baş tanrıçası olduğunu hem de kutsal alanının yönetici ve imparator kültüründe oynadığı politik rolü göstermesi açısından önemlidir. Zira Tacitus Dönemi'ne (MS 275-276) tarihlendirilen bir yazıtta geçen “*imparatorun büstlerinden oluşan kutsal hediyeler*” ifadesi, Athena Tapınağı'nın imparator kültürü bağlamındaki önemini belgelemektedir. MS 256 yılı gibi, I. Valerianus ve Gallienus ortak yönetimi sırasında Athena ve Apollon kutsal alanlarının *neokoros* statüsü elde ettiği bilinmektedir. Bu dönemde kentin iki önemli tanrısının kutsal alanlarına verilen *neokoros* ayrıcalığı kentte darp edilen sikkeler üzerinde sıkça tematize edilmiştir. Gerek Athena gerekse Apollon ile ilgili *neokoros* üzerine çok değişik ikonografiler dikkati çekmektedir. Bunlar içerisinde dikkati çeken en önemli ikonografi ise Apollon Sidetes'in imparatorun tapınak bekçisi olduğuna vurgu yapan “*Ἀπόλλωνος Σιδήτου νεωκόρου*” lejantlı sikkelerdir. Altı kez *neokoros* elde etmiş olan Side'de imparator kültürü kentin önemli kutsal alanlarına verilmekteydi. Kültürel düzenleme Tacitus Dönemi'nden gelen yazıttaki ifadenin de gösterdiği üzere imparatorların tapınaklara *synnaos* olarak kabul edilmesiyle, çoğunlukla portre, büst veya heykellerin yerleştirilmesi şeklinde gerçekleşmekteydi. Buna karşın kentte Erken İmparatorluk Dönemi'nden itibaren yazıtlarla belgelenen imparator kültürü memuriyeti (*arkhiereus*), imparator kültürünün kentte çok daha erken başladığını belgelemektedir. Ancak kentin bu unvanı resmi olarak elde etmesi I. Valerianus - Gallienus ortak yönetiminde olur. Çünkü bu dönem öncesinde yazıtlar ve sikkeler üzerinde *neokoros* ifadesine rastlanmamaktadır. Buna karşın Side'nin bu ayrıcalığı elde eder etmez hem yazıtlarda hem de sikkeler üzerinde gururla kullandığını görmekteyiz.

Epigrafik belgeler Side'de Athena ve Apollon onuruna bedensel ve müzikal içerikli çok sayıda *agonun* düzenlendiğini belgelemektedir. MS II. ve III. yy'lar Side'de

agonistik coşkunun zirve yaptığı dönemlerdir. Yazıtlar ve nümismatik eserler aracılığı ile *Agon Mystikos*, *Phoibeios*, *Pythia*, *Olympia* gibi *agonlar* belgelenmektedir. Bu *agonların* dışında ayrıca *Epibaterion Bayramı* sırasında kutlanan *themis* statüsünde yerel ve bölgesel *agonlar* ile İmparator kültü ile ilişkili *Pentaeterik agonlar* vardı. Ancak söz konusu *agonların* tamamı Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelmekte olup, Klasik ve Helenistik Dönemler için herhangi bir *agon* bugün için belgelenmemiştir. Kentin önde gelen iki tanrısı Athena ve Apollon, Side'de *agonların* koruyucusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Epigrafik ve nümismatik buluntular ile belgelenen bu durum kült birlikteliğine bir başka kanıt oluşturmaktadır.

Bugünkü bilgilerimiz Athena onuruna kentte kutlanan tek *agonun* *Epibaterion Bayramı* sırasında düzenlenen *themis* statüsündeki *agonlar* olduğunu göstermektedir. Erken İmparatorluk Dönemi'nden bilinen bu *agonlar* MS II. yy sonunda bayrama Apollon'un eklenmesi ile hem Athena hem de Apollon onuruna kutlanmaya başlamıştır. Bunun dışında Athena ile ilişkili ayrıca imparator kültü bağlamında düzenlenen *Pentaeterik agonlar* vardır. Athena'nın, kentin baş tanrıçası olması nedeniyle gerek Apollon gerekse kentte tapınım gören diğer tanrılar onuruna kutlanan *agonlara* da dâhil edilmiş olması da muhtemeldir.

Hem epigrafik belgeler hem de nümismatik buluntular Athena'ya kıyasla Apollon'un *agonistik* yönünü Side'de daha çok ön plana çıkartmaktadır. Bunda Apollon'un özünde güzel sanatların ve *agonların* tanrısı olmasının etkisi büyüktür. Kentte düzenlenen *agonların* içeriğinde müzikal yarışmaların önemli yer tutması ve bu yarışmaların gerçekleştirildiği tiyatroda Apollon'un *Mousagetes* olarak onurlandırılması bunu doğrulamaktadır. Side'de direkt Apollon ile ilişkili *agonlar* yazıtlar ve sikkeler aracılığı ile belgelenmektedir. *Agon Phoibeios* ve *Pythia* bunlardan en önemlileridir. Apollon kültü rahibi tarafından Delphi kentinden alınan izin neticesinde Side'de kutlanmaya başlanan *Agon Phoibeios*, içerik yönünden Delphi'de düzenlenen *Pythia* ile benzer ve tüm ziyaretçilere açık bir *agondur*. *Pythia* ise *Agon Phoibeios*'un yerine getirilen, ilk olarak MS 243 yılında hem Apollon hem de imparatorlar onuruna kutlanan bir *agondur*. Epigrafik belgeler *Pythianın* ilk düzenlendiğinde imparatorluk tarafından kutsal, *isopythik*, *ekümenik*, *ekkekheirik* ve *eiselastik* gibi ayrıcalıklarla donatıldığını belgelemektedir.

Yazıtlar ayrıca Athena ve Apollon kültüne hizmet eden kült personeli hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Dikkati çeken bugüne kadar hem Athena hem de Apollon kültüne birlikte hizmet eden kült personelinin yazıtlarda geçmemesidir. Bir diğer önemli nokta ise kült memuriyetlerine hizmet edenlerin aynı zamanda Dea Roma ve imparator kültüne de hizmet etmeleridir. Apollon rahiplerinden bahseden yazıtlar, Side’de Apollon kültünün geniş ve organize bir şekilde gerçekleştirildiğini belgelemektedir. Bazı rahiplerin kült memuriyetlerine yaşamları boyunca eşlik etmesi her iki kültün kentteki önemini göstermesi açısından önemlidir. Kült personelleri genellikle üst tabakadan erkek, kadın veya evli çiftler tarafından yürütülmekteydi. Yazıtlar kült personellerinin memuriyet sürelerinin sonunda Athena ve Apollon onuruna çeşitli *agon*lar ve yarışmalar vakfettiklerinin belgelemektedir. Ayrıca Athena ve Apollon kültüne hizmet edenlerin kent kurumları ile ilgili çok sayıda değişik liturjik memuriyeti de yürüttüğü bilinmektedir. Buna karşın kült personellerinin kutsal alanda icra ettikleri kültürel eylemler, kurban törenleri, bayramlar ve *agon*lardaki görev sorumlulukları ve diğer aktiviteler hakkında ise ne yazık ki fazla bilgi sahibi değiliz.

Side’nin önde gelen iki tanrısına ithaf edilen kutsal alanlar ise Side yarımadasının ucunda, limana yakın konumda yer almaktadır. Kutsal alanı çevreleyen *temenos*un kesin olarak sınırlarını belirlemek mümkün değildir. *Temenos* haricinde, kutsal alanda yer alan sunak, *stoa* ve kült aktivitelerine hizmet eden yapılar hakkında ise şuan için herhangi bir bilgi sahibi değiliz. Kazılar sonucunda burada açığa çıkartılan ve Roma İmparatorluk Dönemi’ne tarihlendirilen yan yana iki tapınak ortak bir *temenosa* işaret etmektedir. N1 ve N2 olarak adlandırılan bu iki tapınak Athena ve Apollon arasındaki kült birlikteliğine başka bir kanıttır. Athena ve Apollon’a ait kutsal alan *urbanistik* açıdan kentin en önemli noktasında inşa edilmiştir. İki tanrının Side’de gemi seyahati ve liman ile olan ilişkisini yansıtan *Epibaterion Bayramı*, tapınakların Side yarımadasının ucunda, limana yakın bir noktada yan yana inşa edilmesinde en önemli etkidir. Tapınakların hangi tanrıya ait olabileceği ile ilgili epigrafik veya heykeltıraşlık herhangi bir veri bugün için elimizde mevcut değildir. Tapınaklar sadece iki tanrının kentteki önem derecesine göre ithaf edilmiş olup, büyük olan N2 Tapınağı Athena’ya, küçük olan N1 ise Apollon’a verilmektedir. Bununla birlikte tapınaklardan günümüze ulaşan mimari kalıntılar üzerinde takip edilebilen bazı detaylar bunun tam tersini düşündürmektedir. İleride yapılacak olan araştırmalar hem Roma öncesi kutsal alanın durumu hakkında hem de

tapınakların esasen hangi tanrıya ait olduğu konusunda önemli sonuçlar ortaya koyacaktır.

Ele geçen kalıntılar tapınakların *korinth* düzeninde *hexastylos peripteros* plana sahip olduklarını göstermektedir. Planları benze olan tapınaklar, bezeme ve stil özellikleri yönünden İmparator Hadrianus Dönemi'ne (MS 117-138) tarihlendirilmektedir. Hadrianus Dönemi öncesinde de bu iki tanrının kutsal alanlarının burada olduğuna dair herhangi bir belge şuan için mevcut değildir. Ancak *Epibateron*'un önceleri sadece Athena onuruna kutlanması, eski Athena Tapınağı'nın aynı şekilde burada olabileceğine güçlü delildir. Buna karşın Apollon tapınağının da bu alanda bulunduğu ise kesin değildir. MS II. yy. içerisinde Apollon'un kentte artan önemi ve *Epibaterion*'a dâhil edilmesi, Apollon Tapınağı'nın Athena Tapınağı'nın hemen yanına inşa edilmesinde etkili olmuştur diyebiliriz. Bu durum Apollon tapınağının Roma öncesi dönemde kentin başka bir yerinde olduğunu akla getirmektedir.

Kutsal alan içerisinde yan yana inşa edilmiş tapınaklar Athena ve Apollon kültlerinin kent için ne kadar önemli olduğunu belgelemektedir. İçinde tapınakların yer aldığı bu kutsal alan dinsel merkez olmasının yanında aynı zamanda politik yönden de önem arz eden bir yerdi. İmparator I. Valerianus – Gallienus ortak yönetiminde tapınakların elde ettiği *neokoros* statüsü. Aurelianus Dönemi'nde Athena Tapınağı'na tanınan *asylon* statüsü bu önemi göstermektedir. Bu iki kültün kentte ne zaman sonlandığı hakkında ise kesin bir düşünce ileri sürmek güçtür. Side kent darpları Aurelianus Dönemi (MS 270-275) ile son bulmaktadır. Buna karşın Athena ve Apollon kültlerinin MS IV. yy boyunca kentte varlığını sürdürdüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz. Athena ve Apollon kültlerinin MS 391 yılında I. Theodosius Dönemi'nde politeist inanışları tamamen yasaklayan fermanı ile birlikte Side'de tamamen silindiğini ve kırılıp gömüldüğünü ileri sürebiliriz. MS V. yy'da kutsal alanda Hristiyanlığın da etkisi ile ciddi dönüşümler gerçekleşmiştir. Athena ve Apollon'a ithaf edilen N1 ve N2 tapınakları burada inşa edilen büyük bir kilisenin *atriumu* olarak düzenlenmiştir.

Athena ve Apollon ile ilgili kentte ele geçen heykeltıraşlık eserler iki tanrının kent panteonundaki önemi ve rolü dikkate alındığında sayıca azdır. Ele geçen kabartma, heykel ve heykelcikler iki tanrının kentteki kült karakteri ve ikonografileri hakkında kısmen bir fikir vermektedir. Buna karşın heykeltıraşlık eserler iki tanrının tapındaki kült resmi hakkında fikir vermekten uzaktır.

Heykeltıraşlık eserlerin tamamına yakını Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelmekte olup, ağırlıklı olarak Antoninler ve Severuslar Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Athena ve Apollon tasvirlerinin tiyatro, *nymphaion*, M Yapısı gibi kamu yapılarının resim programlarına konması iki tanrının kültünün kentteki önemini göstermesi açısından önemlidir. Tiyatro *scaenae frons* kaset kabartmalarında hem Athena hem de Apollon tasvir edilmiştir. Ancak kaset kabartmalarında Apollon'un rolü Athena'ya göre biraz fazladır. Zira Apollon sahne binasının üçüncü kat kaset kabartmalarında ayrıca güzel sanatların esin perileri Mousalar ile birlikte *Mousagetes* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Apollon ve diğer tanrılar onuruna kutlanan *agon*larda gerçekleşen müzikal yarışmaların tiyatrodaki yapılması ile açıklanabilir.

Athena ile ilgili heykeltıraşlık eserler savaşçı bir tanrıça ikonografisi ortaya koymaktadır. Gerek kabartmalarda, gerekse de heykellerde Athena, savaşçı tanrıça ikonografisinde tasvir edilmiştir. Tanrıçanın bu ikonografisi kent koruyucu karakterini ön plana çıkartmaktadır. Parthenos, Lemnia, Velletri ve Hope - Farnese gibi heykel tipleri Side'de Athena heykellerinin Klasik ve Helenistik Dönem tiplerinden kopya edildiğini göstermektedir. Ele geçen Athena heykelcikleri tanrıçanın kültünün evlerdeki varlığına güçlü delil oluşturmaktadır. Severuslar Dönemi'ne tarihlendirilen *nymphaion*daki Athena kabartması ise, Athena ve Apollon'un kentteki en önemli kült karakterini yansıtan *Epibaterion Bayramı* sırasında gerçekleşen kurban töreni ve bayramın nasıl kutlandığı hakkında kısmen bilgi veren tek ve en önemli belge durumundadır.

Apollon ile ilgili heykeltıraşlık eserler de Athena'da olduğu gibi Klasik ve Helenistik Dönem'den bilinen heykellerin Roma Dönemi çeşitlemeleridir. Ele geçen Kassel Apollonu, *Sauromaktonos* ve *Kitharados* heykel tipleri tanrıyı Yunan ikonografisinden bildiğimiz çıplak, ideal genç bir erkek olarak tasvir etmektedir. Heykel tiplerinden hareketle tanrının kült karakteri hakkında kesin bir çıkarımda bulunmak güçtür. Ancak Hadrianus Dönemi'ne tarihlendirilen *Kitharados* heykelinin tanrının kentte müzik ile olan ilişkisini yansıttığını söylemek yerinde bir düşünce olacaktır. Zira Hadrianus Dönemi ile birlikte Side'de içeriğinde müzikal yarışmaların da yer aldığı *Agon Mystikos* kutlanmaya başlamıştır. Apollon ile ilgili şaşırtıcı olansa bugüne kadar, gerek bölgeler üstü yayılım gösteren gerekse sikkeler üzerinde sık tasvir edilen Apollon Sidetes ikonografisi ile ilgili herhangi bir heykel veya kabartmanın bugüne kadar ele geçmemesidir. Apollon tasvirlerinin geldiği tiyatro binası *scaenae frons* kaset kabartmaları

tanrının Side'deki kült karakterini yansıtmayı yönüyle oldukça önemlidir. Kaset kabartmalarında hem kökleri eskiye giden Side'nin yerel tanrısı Apollon Sidetes, hem de güzel sanatların tanrısı Apollon *Mousagetes* olarak karşımıza çıkmaktadır. Heykeltıraşlık eserlerin genel olarak Apollon'un *agonlar* ve güzel sanatlarla ilişkisine işaret ettiğini söyleyebiliriz.

Athena ve Apollon'un tapınaktaki resmi ikonografileri hakkında ise herhangi bir buluntu şuan için mevcut değildir. Unutulmaması gereken nokta, iki tanrının tapınaklarının zaman içerisinde değişik kült heykellerine sahip olduğu gerçeğidir. Tapınaklardaki kült heykelleri ile ilgili Side'de kamusal alandan gelen kabartmalar kısmen bir fikir vermektedir. Bu noktada Side'nin kent tasvirinde rol oynayan önemli kamu yapılarından biri olan tiyatro binasının *scanae frons* kaset kabartmalarındaki Athena ve Apollon tasvirlerinin tapınaktaki kült heykellerinin birer yansıması olabileceğini ifade edebiliriz. Bu yüzden halka açık yapı olması dolayısıyla kaset kabartmalarındaki Athena ve Apollon tasvirlerinin kentteki mevcut resmi ikonografiden alındıklarını söyleyebiliriz. Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde Apollon'un arkaik stilde tasvir edilmesi açık bir şekilde tapınakta yer alan eski kült heykeline bir atıf olarak düşünülebilir.

İki tanrının tapınaklardaki kült heykelleri hakkında aynı zamanda sikkeler üzerindeki zengin tasvirlerden bir fikir edinmek mümkündür. MÖ IV. yy sikkelerinin ön yüzlerinde Athena'yı basamaklı kaide üzerinde gösteren tasvirler bu dönemde Side Athena Tapınağı'nın *Parthenos* tipinde bir kült heykeline sahip olduğuna işaret etmektedir. Benzer şekilde gerek Athena'yı gerekse Apollon'u Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde tapınak içerisinde gösteren ikonografilerde açık bir şekilde kült heykeline işaret etmektedir. Bu durumda en azından Roma İmparatorluk Dönemi'nde Athena Tapınağı'nın tahtta oturur bir Athena heykeline, Apollon Tapınağı'nın ise Sidetes tipinde bir kült heykeline sahip olduğunu ileri sürmek pek de yanlış bir düşünce olmayacaktır. Ancak unutulmaması gereken her iki tanrının tapınağının zaman içinde farklı kült heykellerine sahip olduğu gerçeğidir.

Athena ve Apollon kültürünün kentteki varlığı epigrafik ve heykeltıraşlık buluntulara kıyasla nümismatik verilerle daha iyi takip edilmektedir. İki tanrının tasvirleri ilk sikke basımlarının başladığı MÖ V. yy'dan, kent darplarının son bulduğu Aurelianus Dönemi'ne (MS 270-275) kadar sikkeler üzerinde değişik tip ve zengin bir tasvir

çeşitliliği ile karşımıza çıkmaktadır. Zengin tasvir çeşitliliği epigrafik ve heykeltıraşlık eserlerin yanında iki tanrının kült karakteri hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Erken dönemlerden itibaren Athena Side sikkeleri üzerinde daha çok ön plandadır. Athena ile sikkeler üzerinde yapılan her bir tematik tanrıçanın kent için önemini belgelemektedir. Sikkeler üzerindeki ikonografilerin büyük çoğunluğu anlam olarak Athena'nın kentin varlığını ve güvenliğini garanti ettiğine vurgu yapmaktadır. Ağırlıklı olarak Side sikkelerinin ön yüzleri Athena'ya adanmıştır. Buna karşın Apollon sadece bir kez Side sikkelerinin ön yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır. Benzer şekilde Roma İmparatorluk Dönemi darplarında da Athena tasvirli sikkeler Apollon'a kıyasla oldukça fazladır. Athena hem küçük hem de büyük emisyonlarda görülürken Apollon sadece büyük emisyon sikkeler üzerinde görülmektedir. Bununla birlikte Athena'nın Side sikkeleri üzerindeki tasvir yoğunluğunun Apollon'a kıyasla fazla olması, Apollon'un Athena'dan sonra ikinci sırada bir tanrı olduğuna işaret etmektedir.

Kentin arması olan nar aynı zamanda Athena'nın da en önemli atribütüdür. MÖ V. yy sikkelerinin ön yüzlerinde görülen nar, Athena'nın Side'de yerel, bereket yönünü gösteren bir semboldür. Bu yüzden Athena'nın Side'nin varlığını sembolize ettiğini söyleyebiliriz. Nar dışında sikkeler üzerinde tanrıçanın ikonografisinde görülen tüm diğer atribütler ise Yunan ikonografisindeki savaşçı tanrıça yönünü yansıtmaktadır. Athena'nın resmi sikkeler üzerinde ilk olarak MÖ 480 civarı görülmeye başlamıştır. MÖ V. yy sonlarına kadar sikkelerin arka yüzlerinde sadece *Attika* ve *Korinth* miğferli Athena başları görülmektedir. MÖ IV. yy ile birlikte Athena tam bir figür olarak Side sikkelerinin ön yüzlerinde tasvir edilmeye başlamıştır. İlk tasvir edilen Athena tipi *Arkhegetes* tipidir. Anlam olarak kent kurucu tanrıça yönüne işaret etse de Athena'nın Side'de kent kurucu tanrıça olduğu kesin değildir. Athena *Arkhegetes* MÖ 380ler ile birlikte Athena *Parthenosa* dönüşmüştür. Tanrıçanın kent koruyucu yönünü yansıtan *Parthenos* Helenistik Dönem başlarına kadar sikkeler üzerinde korunmuştur.

Helenistik Dönem Side sikkeleri üzerinde görülen en baskın Athena tipi, ön yüzde *Korinth* miğferli Athena başı, arka yüzde Nike betimi yer alan, anlam olarak Athena – Nike ikonografisini yansıtan tiptir. İlk olarak Büyük İskender Dönemi'nde (MÖ 335-323) kentte darp edilen gümüş *stater*ler üzerinde görülen bu tip, tüm Helenistik Dönem boyunca darp edilen gümüş *tetradrachm*ler ve bronz sikkeler üzerinde görülmektedir. Bu dönem içerisinde kent, ön ve arka yüzlerinde Athena tasviri bulunan bronz sikkeler

de darp etmiştir. Side'nin MÖ II. / I. yy içlerinde darp ettiği bazı bronz emisyonlarda ise dikkat çekici bir değişiklik vardır. Genellikle Side sikkelerinin ön yüzlerinde gördüğümüz Athena yerini Apollon'a bırakmış, Athena arka yüzlerde tasvir edilmiştir. Bu durum Apollon'un bu dönemde Athena'ya kıyasla önem kazandığını göstermektedir. Arka yüzlerde gördüğümüz Athena ise yanında kutsal hayvanı yılan elinde mızrak ve kalkan ile *promakhos* ikonografisinde verilmiştir. Bu sikke tipi aynı zamanda Roma İmparatorluk Dönemi'nin en sık darp edilen Athena tasviridir.

Roma İmparatorluk Dönemi'nin Athena ikonografileri Klasik ve Helenistik Dönemlere kıyasla oldukça fazladır. İmparatorluk Dönemi'nde darp edilen sikkelerin ön yüzlerinde yönetici imparatorun portresi yer alırken, arka yüzlerde ağırlıklı olarak kent panteonunda tapınım gören tanrı ve tanrıçalar tasvir edilmiştir. Elbette arka yüzlerdeki tasvirlerin büyük çoğunluğu Athena ve Apollon ile ilgilidir. Ancak bir istisna olarak kent MS I. yy içerisinde ön yüzlerde Athena büstü yer alan *otonom* sikkeler de darp etmiştir.

İmparatorluk Dönemi'nde görülen en erken Athena tasviri, Geç Helenistik Dönem darplarından alınan *Promakhos* tipidir. Tüm İmparatorluk Dönemi darplarında en sok tasvir edilen bu tip genel olarak küçük emisyonlar üzerinde karşımıza çıkmaktadır. *Promakhos* tipi Athena'nın Side'de kent koruyucu yönünü belgelemektedir. Benzer şekilde İmparatorluk Dönemi darplarında sık karşılaşılan *Nikephoros*, *Parthenos*, ve *Alkis* tipleri de tanrıçanın kent koruyucu yönüne vurgu yapmaktadır. İmparatorluk darplarında görülen ilginç tiplerden bir diğeri ise Athena'yı *trophe* yaparken gösteren tasvirlerdir. Sikkeler üzerinde görülen bu tipler, Athena'nın Side'nin varlığını ve güvenliğini garanti ettiğinin apaçık göstergesi olup tanrıçanın Side'nin baş tanrıçası olduğuna işaret etmektedir. Athena'yı Apollon ile birlikte gösteren ikonografiler ise Side'nin iki önemli tanrısı arasındaki kült birlikteliğine güçlü kanıttır. Aynı şekilde Athena ve Apollon'un *homonoia* darplarında Side'nin temsili tanrıları olmaları da kült birlikteliğine, en azından iki kültün Side'deki önemine bir başka kanıttır. Athena aynı zamanda Side'nin komşu Pamphylia kentleri ile olan statü çekişmelerinde kentin temsili tanrısıdır. Benzer şekilde Roma tarafından kente bahşedilen ayrıcalıklar da genellikle Athena ile sikkeler üzerinde temsil edilmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi'nin genelinde sık tasvir edilen tiplerden biri olan *Bulaia* tipi ise Athena'nın Side'de *Boule*'nin ve yasaların koruyucusu olduğuna işaret etmektedir. Sikkeler üzerinde sık karşılaşılan *agonistik* tipler ise tanrıçanın kentte *agon*ların koruyucusu olduğunu vurgulamaktadır.

Farklı ikonografiler Athena'nın kent için önemini vurgulamaktadır. Zeytin ağacını yaratması, tanrıçanın kentin zenginliğinin ve bereketinin sembolü olduğuna güçlü bir göndermedir. Sikkeler üzerinde tanrıçayı tapınak içerisinde veya elinde tapınak modeli ile gösteren ikonografiler, Caracalla'nın portresinin Athena Tapınağı'na yerleştirilmesini konu alan ikonografi, kutsal alanın elde ettiği *neokoros* statüsü ve tapınağına tanınan *asylon* statüsü Athena'nın kentteki kutsal alanına ve kent için önemine vurgu yapmaktadır. Athena'nın Side'de aynı zamanda sikkeler üzerindeki ikonografiler ile de anlatılmaktadır. Tanrıçaya Side'de *Epibaterion* ile yüklenen kültüsel anlam aynı zamanda sikkeler üzerindeki zengin ikonografiler ile de belgelenmektedir. Athena'yı bazen gemi pruvasında, bazen sadece elinde gemi pruvası ile ve en önemlisi "Side Kent Gemisi" içerisinde gösteren tasvirler liman kenti Side'de tanrıçanın deniz seyahati ile olan ilişkisine bir kez daha vurgu yapmaktadır.

Genel olarak sikkeler çok güçlü ve çok yönlü bir tanrıça resmi ortaya koymaktadır. Zengin ikonografik çeşitlilik tanrıçanın kült karakterinin genişliğini ve kent için önemini ortaya koymaktadır. Athena'nın sikkeler üzerinde yaklaşık 700 yıldan fazla bir süre kesintisiz olarak tasvir edilmesi, kültürün kentteki sürekliliğini ispat için yeterlidir. Bu dönem içerisinde hem sikkelerin ön yüzlerinde hem de arka yüzlerinde yoğun bir ikonografik çeşitlilik görülmektedir. Athena, kentin koruyucu baş tanrıçası konumundadır. Zira birçok durumda kentin arması kabul edilen nar, tanrıçanın elinde veya yanında tasvir edilmiştir. Tanrıçanın kent koruyucu yönünü hem erken dönem hem de Roma Dönemi betimleri üzerinden takip etmekteyiz. Athena betimleri tanrıçanın aynı zamanda kentin tasvirinde ve temsilinde de önemli rol oynadığını göstermektedir. Özellikle sikkeler üzerinde görülen zengin ikonografik çeşitlilik, güçlü ve farklı karakterlere sahip bir tanrıça resmi ortaya koymaktadır.

Sikkeler üzerinde Athena'da gördüğümüz kült sürekliliği benzer şekilde Apollon kültüründe de takip edilmektedir. Tanrının Side sikkeleri üzerindeki tasviri MÖ V. yy'da başlayıp, sikke darplarının son bulduğu Aurelianus Dönemi'ne kadar değişik tip ve ikonografilerde karşımıza çıkmaktadır.

Side'nin ilk sikke darplarında Apollon'un resminden önce tanrının kültüründe önmeli yer tutan, tanrı ile ilişkili semboller görülmektedir. Erken dönem darplarında görülen karga, yunus balığı gibi semboller Apollon ile ilişkiye götürülmektedir. Karga tanrının kehanet yönüne işaret etse de, Side'de Apollon'un bir kehanet tanrısı olduğunu

söylemek güçtür. Yunus balığı sembolü ise Apollon'un erken dönemlerden beri Side'de gemi seyahati ve limanla olan bağlantısına işaret etmesinin yanında ayrıca kent kurucu yönüne de vurgu yapmaktadır.

Apollon'un resmi ilk olarak MÖ 479-460 arası dönemde darp edilen gümüş *stater*ler üzerinde görülmektedir. Bu dönem aralığında darp edilen sikkeler üzerinde defne çelenkli Apollon başları arkaik stilde tasvir edilmiştir. Tüm V. yy boyunca Side'nin sikkeleri üzerinde sadece arkaik tarzda verilmiş defne çelenkli Apollon başları karşımıza çıkmaktadır.

Apollon tam bir figür olarak MÖ IV. yy ile birlikte Side sikkelerinin arka yüzlerinde görülmeye başlamıştır. Bugüne kadar ele geçen ve kataloglarda yayımlanan Side sikkeleri, Apollon'un MÖ 400-333 arası dönemde dört değişik tipte tasvir edildiğini ortaya koymaktadır. Tüm bu tipler için karakteristik olan ise Apollon'un istisnasız bir şekilde kurban ikonografisinde verilmiş olmasıdır. Kurban ikonografisi MÖ V. yy Yunan sanatının bir etkisidir. Bununla birlikte bu ikonografinin Side sikkeleri üzerinde MÖ IV. yy başları ile birlikte ortaya çıkması ise şaşırtıcı olmamalıdır.

İlk ortaya çıkan ve MÖ 400-380 arası döneme tarihlendirilen tip tanrıyı çıplak, ayakta, omuzlarına doladığı *khlamys*, sağ elinde defne dalı ve sol elinde yay ile tasvir etmektedir. Aynı dönem içerisinde darp edilen *tetroboller*in arka yüzlerinde ise benzer atribütler, buna karşın yarı çıplak betimlenmiş Apollon görülmektedir. MÖ 380-370 arası dönemde görülen üçüncü tipte ise omuzlarına doladığı *khlamyse* kadar çıplak verilmiş Apollon, her iki elinde taşımış olduğu uzun defne dalı ve *phiale* yönünden ilk tipten ayrılmaktadır. Dördüncü tip ise Apollon'u kısa *khiton*, ve *khlamys*, elinde uzun defne dalı ve *phiale* ile tasvir etmektedir. Bu son tip Helenistik Dönem'de nadir karşılaşılan buna karşın İmparatorluk Dönemi sikkelerinin büyük çoğunluğunda gördüğümüz ve İmparator Gallienus Dönemi (MS 253-268) sikkesi üzerindeki ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΙΑΗΤΟΥ ΝΕΩΚΟΡΟΥ lejantından dolayı Apollon Sidetes olarak adlandırılan Apollon tipidir. Sidetes olarak adlandırılan tipin hangi dönemde *stereotip* haline geldiği belirsizdir. Ancak MÖ IV. yy içerisinde bir *stereotip* haline geldiğini ve ikonografisinde bazı küçük değişiklikler ile birlikte sikke basımlarının son bulduğu döneme kadar Side sikkeleri üzerinde korunduğunu söyleyebiliriz. Bu tipin Side'ye komşu Güney Pisidya kentleri Pednelissos ve Melli yerleşmelerindeki varlığı Helenistik Dönem içerisinde *stereotip* haline gelmiş olabileceği görüşünü güçlendirmektedir.

Apollon, Side'nin Helenistik Dönem içerisinde darp ettiği sikkeler üzerinde oldukça nadir karşımıza çıkmaktadır. Apollon Sidetes olarak adlandırılan tip bu dönemde nadirde olsa sikkelerin arka yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır. Helenistik Dönem'de dikkat çekici tiplerden biri ise MÖ II. / I. yy içerisinde tarihlendirilen bronz sikkelerin ön yüzlerinde görülen defne çelenkli Apollon başlarıdır. Apollon ilk ve son kez Side sikkelerinin ön yüzlerinde tasvir edilmiş olup, bu durum bu dönemde Apollon kültürünün Athena'ya kıyasla önem kazandığını ve Side'nin baş tanrısı olduğunu göstermektedir. Oldukça sıra dışı olan bu durum kentin baş tanrıçasının pozisyonunun değişebildiğine önemli bir kanıt oluşturmaktadır.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde sikkeler üzerinde en sık karşılaşılan Apollon tasviri ise Apollon'u, kısa *khiton* ve *khlamys* giyimli, sağ elinde *phiale*, sol eli ile yukarıda tuttuğu uzun defne dalına yaslanırken ve ayağında çizmeleri ile tasvir eden Sidetes tipidir. İlk olarak İmparator Nero darplarında karşılaştığımız bu tip Sikke basımlarının son bulunduğu Aurelianus Dönemi'ne (MS 270-275) kadar Side sikkeleri üzerinde zengin bir ikonografik çeşitlilikte görülmektedir. Bu zengin ikonografi kuşkusuz Apollon Sidetes'in kent için büyük anlam taşıdığını göstermektedir. Sadece Side nezdinde değil gerek Güney Pisidya Bölgesi kentlerinden Pednelissos ve Melli'deki kaya kabartmaları gerekse Side'ye komşu Dağlık Kilikya Bölgesi kentlerinin sikkeleri üzerinde Apollon Sidetes tasvirinin görülmesi kültürünün önemini ve bölgeler üstü yayılım gösterdiğini belgelemektedir.

Apollon Sidetes hakkında ne yazık ki sadece nümismatik buluntular mevcut olup, epigrafik ve heykeltıraşlık herhangi bir materyal bugüne kadar ele geçmemiştir. Şaşırtıcı olan, sikkeler üzerinde yaklaşık yedi yüz yıla yakın bir süre tasvir edilmesine karşın kentte bugüne kadar yapılan kazı çalışmaları sırasında Sidetes tipine benzeyen herhangi bir heykeltıraşlık eserin ele geçmemiş olmasıdır. Buna karşın Severuslar Dönemi'nden itibaren Apollon Sidetes'in sık sık tapınak içerisinde tasvir edilmesi, Apollon tapınağında Sidetes tipinde bir kült heykelinin var olduğunu göstermektedir. Bunu Gallienus Dönemi'nde tapınak kasasından darp edilen Apollon Sidetes tipli sikkeler de göstermektedir.

Kültü kent için önem arz eden Apollon Sidetes'in nasıl bir kült karakterine sahip olduğu konusunda ise fazla bilgiye sahip değiliz. Buna karşın ikonografisinde dikkati çeken ve istisnasız bir şekilde sağ elinde tuttuğu *phiale* tanrının kutsayıcı, duaları kabul

eden yönüne; sol elinde tuttuğu uzun defne dalı ise hastalıkları iyi eden, şifa veren ve iyileştirici bir karaktere sahip olduğuna işaret etmektedir.

Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde Apollon Sidetes ile yapılan zengin temsiller, tanrının kültünün kent için önemini yansıtan en önemli belgelerdir. Genellikle Athena için kutsal sayılan nar, aynı zamanda Apollon Sidetes için de kutsaldır. Kutsal alanının kent için oldukça büyük bir anlamı vardı. Aynı zamanda Athena’da olduğu gibi kentin temsilinde de önemli rol oynadığını sikkeler üzerindeki tasvirlerden öğrenmekteyiz. Sikkeler üzerinde görülen bazı ikonografiler tanrının kültünün politik yönüne işaret etmektedir. Örneğin Apollon Sidetes’i imparatorlar ile birlikte gösteren ikonografiler, Severuslar Dönemi ile birlikte sık sık tapınak içerisinde tasvir edilmesi ve Gallienus Dönemi ile birlikte kutsal alanına *neokoros* ayrıcalığı tanınması hem kültünün önemine hem de kentteki politik yönüne vurgu yapmaktadır. Sikke betimlemeleri açık bir şekilde Apollon Sidetes’in imparatorun tapınak bekçisi olduğuna vurgu yapmaktadır. Sikkeler Apollon Sidetes’in *homonoia* anlaşmalarında kentin temsili tanrısı olduğunu belgelemektedir. Apollon Sidetes aynı zamanda Side’nin kent tasvirinde önemli bir anlama sahiptir. Sikkeler üzerinde Apollon Sidetes ile yapılan *agonistik* ikonografiler, kentte düzenlenen *agonlara* ve Apollon’un bu *agonlardaki* rolüne açık bir göndermedir. Apollon Sidetes’i Athena ile birlikte gösteren ikonografi ise Side’nin önde gelen iki tanrısı arasındaki kült birlikteliğine en güçlü delildir. Apollon Sidetes, Athena’da olduğu gibi Side’nin koruyucu tanrısıydı. Tanrının kent kapısı içerisinde tasvir edilmesi kapı koruyucu olduğunu, Side’nin varlığını ve güvenliğini garanti ettiğini göstermektedir.

İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen Apollon tipleri Athena tiplerine kıyasla azdır. İmparatorluk Dönemi sikkelerinin hemen hemen büyük çoğunluğu stereotip olarak adlandırdığımız Apollon Sidetes’i tasvir etmektedir. Bu tip dışında İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen diğer Apollon tipleri ise *Pythios*, *Kitharados* ve *Pythios - Helios – Sol* tipidir. Bu tipler kentte kutlanan *agonlar* için birer şifre olmasının yanında Apollon’un güzel sanatlar ve müzikle ilişkili yönüne işaret etmektedir. *Pythia Agonu* ’nun kentte kutlanmaya başladığı dönem sikkeler üzerinde Apollon *Pythios* tipinin ortaya çıktığı dönemle aynıdır. Benzer şekilde kült senretizasyonunu gösteren Apollon *Pythios - Helios – Sol* tipi de kentte düzenlenen *Pythia Agonu* dolayısıyla sikkeler üzerinde tasvir edilmiştir. Nadir görülen tiplerden biri ise bugüne kadar sadece Aemilianus Dönemi (MS 253) baskısı bilinen ve Apollon’u eski gelenekte tasvir eden tiptir. Apollon’u ayakta, *khimation* giyimli, elinde *phiale* ve yay ile arkaik stilde tasvir

eden ikonografi Side'nin MÖ IV. yy sikkelerinin arka yüzlerindeki Apollon tasvirine kadar geri gitmektedir. Söz konusu tasvir muhtemelen Apollon tapınağının eski kült heykelinin bir tasviri olmalıydı. Benzer şekilde tiyatro binası *scaenae frons* kaset kabartmasında da Apollon'un arkaik stilde betimlenmesi tapınakta yer alan eski kült heykeline bir gönderme olmalıdır. Bu durum Apollon kültürünün Side'deki önemine ve ayrıca kült sürekliliğine işaret etmektedir.

Sonuç olarak mevcut veriler Athena ve Apollon'un kentin önde gelen iki önemli kültürü olduğunu ortaya koymaktadır. Epigrafik, nümismatik ve arkeolojik buluntulardan oluşan mevcut verilerin büyük çoğunluğu Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelse de, Athena ve Apollon kültürleri hakkında çok önemli bilgiler ortaya koymaktadır. Kronolojik olarak baktığımızda MÖ V. yy ile birlikte kentteki varlıkları belgelenen bu iki kültür, Hristiyanlığın etkisi ile politeist inanışların ortadan kalktığı döneme kadar Side'de tapınım görmüştür. Sideliler erken dönemlerden itibaren Athena ve Apollon'u birlikte onurlandırmışlardır. Erken dönem kent panteonunda Athena ve Apollon'un yanında başka hangi tanrıların tapınım gördüğü ile ilgili yeterince bilgi mevcut değildir.

Mevcut belgeler Side'nin iki önemli tanrısı Athena ve Apollon arasında birçok yönden kültür birlikteliği olduğunu ortaya koymaktadır. İki tanrı onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı*, sikkeler üzerinde gerek birlikte gerekse Side kenti için yapılan temsiller, tapınaklarının yan yana inşa edilmesi, iki tanrının da kentte kutlanan *agon*ların koruyucusu olmaları ve kentin arması olan narın her iki tanrı için de kutsal olması iki tanrı arasındaki kültür birlikteliğini belgelemektedir. Mevcut verilerin en önemli bölümünü oluşturan nümismatik buluntular Athena ve Apollon'un yaklaşık yedi yüz yıldan uzun bir süre boyunca Side'deki kültür sürekliliğini belgelemektedir.

Nümismatik ve epigrafik belgeler Side'de Athena'nın her zaman önde olduğunu ortaya koymaktadır. Sikkeler üzerinde Athena ile yapılan temsiller, sikkelerin ağırlıklı olarak tanrıçanın tasvirinden oluşması ve en önemlisi kentin arması olan narın tanrıça için kutsal olması, Athena'nın Side kenti ile özdeşleştiğine en önemli kanıttır. En önemlisi ise kentin en önemli bayramı *Epibaterion*'un başlangıçta sadece Athena'ya özgü olması ve kutsal alanına tanınan *asylon* statüsü, Athena'nın Side'nin baş tanrıçası olduğuna güçlü delil oluşturmaktadır. Apollon ise Athena'dan sonra kentin önde gelen diğer tanrısı konumundadır. Ancak bazı dönemlerde Apollon kültürünün Athena kültürüne kıyasla daha çok ön plana çıktığını ve kentin baş tanrısı olduğunu görmekteyiz. Bu dönemlerden biri

Apollon'u ilk kez Side sikkelerinin ön yüzlerinde gördüğümüz MÖ II. / I. yy'lar ile Roma İmparatorluk Dönemi'nin II. ve III. yy'larıdır. MS II. yy sonu III. yy başları ile Apollon'un *Epibaterion*'a dahil edilmesi kültünün önem kazandığının en önemli göstergesidir. MS III. yy'da Apollon'a kent tarafından verilen ve yerel yönünü yansıtan Sidetes *ethnikonu*, tanrının kültünün bu dönemde artan önemini belgelemektedir. Benzer şekilde Apollon'un MS III. yy'dan gelen yazıtlarda sıklıkla kent kurucu ve ataların tanrısı olarak onurlandırılması hem artan önemini hem de kültünün kent tarihi kadar eski olduğunu, Athena'da olduğu gibi Side kentinin aynı zamanda Apollon için de kutsal olduğunu göstermektedir.

Son söz olarak Side'de arkeolojik kazı çalışmaları halen daha devam etmektedir. Kazılar sonucunda gün ışığına çıkacak olan yeni buluntular yardımıyla, hem Side'nin hem de Athena ve Apollon kültlerinin erken dönemleri üzerine verilerin değişebileceği unutulmamalıdır. Özellikle yakın zamanda tapınaklar bölgesi olarak adlandırılan yerde yapılan sondaj ve kazı çalışmaları Side'nin erken dönemlerini aydınlatacak önemli sonuçlar ortaya koyacaktır.

VIII. TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE SİDE KÜLTLERİ

MÖ 1405.	• Eusebius. Side'nin efsanevi kuruluş tarihi
MÖ 700-650(?).	• Kymeli kolonistlerin Side'ye gelmesi?
MÖ 546.	• Side'de Pers hâkimiyetinin başlaması.
MÖ 490-479.	• Side'nin ilk sikke darpları. Ön ve arka yüzlerde Athena ve Apollon ile ilgili sembollerin betimlenmesi (Kat. No. 27-28).
MÖ 479-460.	• Side sikkelerinin arka yüzlerinde Athena ve Apollon başlarının görülmeye başlaması. Attika miğferli Athena başları (Kat. No. 30) ve defne çelenkli Apollon başları (Kat. No. 91).
MÖ 460-430.	• Arka yüzlerde Korinth miğferli Athena başları (Kat. No. 31-33).
MÖ 400-380.	• Side sikkelerinin ön yüzlerinde Athena <i>Arkhegetes</i> tipinin sikkeler üzerinde görülmesi (Kat. No. 45, 47).
	• Side sikkelerinin arka yüzlerinde çıplak, omuzunda <i>khlamys</i> , elinde defne dalı ve yay tutan Apollon tasvirinin görülmesi (Kat. No. 45, 46).
	• Bu dönemde darp edilen tetrobollerin arka yüzlerinde yarı giyimli, elinde defne dalı ve yay tutan Apollon tipi görülmektedir (Kat. No. 47).
MÖ 380-370.	• Athena <i>Parthenos</i> tipi sikkeler üzerinde görülmeye başlar (Kat. No. 46).
MÖ 380-360.	• Ön yüzde aslan <i>protomu</i> , arka yüzlerde korinth miğferli Athena başları yer alan darplar (Kat. No. 35-36).
MÖ 360-333.	• Bu dönem aralığında basılan <i>stater</i> lerin ön yüzlerde Athena <i>Parthenos</i> tipli sikkeler darp edilmeye devam eder (Kat. No. 48-49).
	• Bu dönem aralığında darp edilen <i>stater</i> lerin arka yüzlerinde ise iki farklı Apollon tipi görülür. Birinci tipte Apollon çıplak, omuzunda <i>khlamys</i> , elinde uzun defne dalı ve <i>phiale</i> ; ikinci tipte ise <i>khiton</i> ve <i>khlamys</i> giyimli Apollon elinde uzun defne dalı ve <i>phiale</i> ile tasvir edilmiştir (Kat. No. 48-49).
MÖ 370.	• Side'de Lykia kralı Artumphara'nın hâkimiyeti. Ön yüzlerde Athena <i>Parthenos</i> tipinin darp edilmeye devam edilmesi.
MÖ 334-333.	• Side'de Pers hâkimiyetinin son bulması.
MÖ 333-325.	• Ön yüzlerde çift yunus, arka yüzlerde nar tasvirli bronz darplar (Kat. No. 29).
MÖ 333-323.	• Side'de Büyük İskender hâkimiyeti.
	• Side'de Athena-Nike tipli <i>stater</i> lerin darp edilmesi (Kat. No. 39).
MÖ IV. yy. sonu, III. yy. başı.	• Ön yüzde Korinth miğferli Athena başları, arka yüzlerde nar motifi bulunan bronz darplar (Kat. No. 37, 38).
MÖ III. yy.	• Athena – Nike tipli bronz darplar (Kat. No. 43).
MÖ 301-218	• Side Ptolemaios egemenliği altında.

MÖ 235-36

- Bu dönem aralığında Side’de Athena – Nike tipli gümüş *tetradrachm*ler darp edilir (**Kat. No. 40**).

MÖ 218-188.

- Side’de Seleukoslar egemenliği.
- Seleukos egemenliği altında Side’ye Zeus Nikator kültünün yerleşmesi.

MÖ III. yy., II. yy.

- Athena *Alkis* tipinin sikkeler üzerinde görülmeye başlaması.
- Ön yüzlerde Korinth miğferli Athena başları, arka yüzlerde gemi pruvasında Nike yer alan bronz darplar (**Kat. No. 41**).
- Athenobios’un torunu Athenobios’un oğlu tarafından Herakles’e yapılmış adak.

MÖ II./I.yy.

- Apollon’un ilk kez Side sikkelerinin ön yüzlerinde karşımıza çıkması. Bu döneme tarihlendirilen bronz baskıların ön yüzlerinde sağa dönük defne çelenkli Apollon başları görülür (**Kat. No. 58**). Arka yüzlerde ise Athena *Promakhos* tipi.
- Ön yüzde nar, arka yüzde korinth miğferli Athena başları bulunan bronz darplar (**Kat. No. 34**).

MÖ 188-102.

- Side’ye Tykhe kültünün gelişi.
- Zeus Nikator rahibi Kidramyas için yapılan heykel adağı.
- Dioskurlar rahibi Stesion.
- Side’nin bağımsız olduğu dönem.

MÖ 102-36.

- Side’nin Kilikya Eyaleti’ne bağlanması.

MÖ 67-66.

- M. Pompeius Akdeniz’de korsanlara karşı kazanmış olduğu zafer dolayısıyla Side’de onurlandırılıyor. Pompeius, Side Athena Tapınağı’nda tanrılara denk düzeyde onurlandırma elde ediyor (**Kat. No. 23**).

MÖ I. yy. II. yarısı

- Tiyatro yanına inşa edilen Dionysos Tapınağı?
- Aphrodite Tapınağı’nın eski *epistatesi* Dionysios Maleis’in Aphrodite için yapmış olduğu adak.

MÖ 50 / MS 50.

MÖ 36-25.

- Side, Galatia Krallığı hâkimiyeti altında.
- Athena - Nike tipli sikkelerin darbının devamı (**Kat. No. 42**).

MÖ 27.

- Principatus Dönemi’nin Başlaması.

MÖ 62- MS 23.

- Strabon. Athena Tapınağı ile ilgili anlatımı (**Kat. No. 1**).

MS 14-37 (Tiberius).

- Side’nin İmparatorluk Dönemi bronz sikke darplarının başlaması. Ön yüzlerde imparator portreleri, arka yüzlerde Side panteonunda onurlandırılan tanrıların tasvirleri.

MS 41-54 (Claudius).

- Athena *Promakhos* tipi (**Tip III. IV. I.**) (**Kat. No. 59**).
- Dionysos Sanatçıları Derneği’nin Side’de sahip olduğu *temenos* içerisinde İmparator Claudius’un bir heykelinin dikilmesi.
- MS 43 yılında İmparator Claudius, Pamphylia’yı Galatya Eyaleti’nden ayırarak Likya ile birleştirir.

- MS 54-68 (*Nero*).
 MS 69-79 (*Vespasianus*).
 MS 81-96 (*Domitianus*).
 MS I. yy.
 MS I. yy sonu –II. yy başları.
 MS 98-117 (*Traianus*).
 MS 117-138 (*Hadrianus*).
 MS II. yy. I. yarısı.
 MS 138-161 (*Antoninus Pius*).
- Arka yüzde Apollon Sidetes tasvirli sikkelerin darp edilmesi.
 - MS 72/73 yılında Pamphylia ve Likya tekrardan bir eyalet olarak birleştirilir.
 - Side Vespasianus anıtı.
 - Athena Nikephoros tipi (**Kat. No. 54**).
 - Athena elinde trophe ve şimşek demeti ile (**Kat. No. 63**).
 - Ön yüzlerde korinth miğferli Athena büstü, arka yüzlerde Nike yer alan otonom bronz darplar (**Kat. No. 44**).
 - *Demiurgos* Tiberius Iulius Magnus. Dea Roma rahibi, Caesar Augustus'un başrahibi, *Pentaeterik agon*ların düzenleyicisi, gymnasiarkhos, probulos ve Apollon'un rahibi (**Kat. No. 15**).
 - Demoneikos adlı kişinin Athena, Themis ve Side Demos'u için yapmış olduğu adak (**Kat. No. 7**).
 - Athena onuruna kutlanan *Epibaterion Bayramı* sırasında düzenlenen *Andronikiane Agonu* (**Kat. No. 6**).
 - *Andronikiane Agonunda* gençler güreş müsabakasını kazanan Sideli Antipatros'un Themis, Athena ve Boulaia'ya yapmış olduğu heykel adağı (**Kat. No. 6**).
 - Dea Roma ve İsis kültü rahibi *demiurgos* T. Flavius'un eşi Claudia Rufina. C. Rufina Side'de yaşamı boyunca Athena kültü rahibeliğine hizmet etmiştir.
 - Athena Alkis tipi (**Kat. No. 62**).
 - Athena Nikephoros gemi pruvasında (**Kat. No. 55, 121**).
 - MS 109 yılında *stadion* koşucusu Sideli Kallistos 222. Olimpiyatlarda birincilik elde ediyor.
 - MS 113 yılında *stadion* koşucusu Sideli Eustolos 223. Olimpiyatlarda birincilik elde ediyor.
 - Demeter, Dionysos ve imparatorlar onuruna kutlanan *Agon Mystikos*.
 - N1 ve N2 Tapınaklarının inşa edilmeye başlanması.
 - Athena *Bulaia* tipinin sikkeler üzerinde görülmeye başlaması (**Kat. No. 77**).
 - Side *Boules*i ve *Demosunun* Dionysos Sanatçıları Derneği'nin Side'de sahip oldukları imtiyazların devam etmesi yönünde karar alır.
 - Yeni epigrafik belgeler Hadrianus'un MS 131 yılında kente geldiğine işaret etmektedir.
 - Sideli ünlü hekim Marcellus.
 - Zeus Helios Megalos Serapis kültü.
 - Side M Yapısı içerisindeki imparator onurlandırma salonunun inşası.
 - Apollon *Kitharados* tipi (**Kat. No. 109-110**).
 - Athena *Promakhos* tipi (**Tip III. IV. II.**) (**Kat. No. 60**).

- Arka yüzlerde cepheden verilmiş, omuzunda mızrak tutan Athena tipi (**Kat. No. 78**).
- MS 161-180 (M. Aurelius, L. Verus)● Apollon Sidetes ve imparatorlar (*Concordiae Augusta*) (**Kat. No. 96**).
- MS 180. *Agon Mystikos*'un kutsal ekümenik ve eiselastik statü kazanması.
 - Athena elinde mızrak ve *phiale* ile (**Kat. No. 79**).
- MS II. yy.
- *Demiurgos* Marcus Annius Afer. Dea Roma ve imparator kültü başrahibi, Poseidon *Aspheleios* rahibi ve ayrıca Apollon'un beş yıl süreyle rahipliğini yapmış (**Kat. No. 14**).
 - Zeus *Koryphites*'e adanmış sunak.
 - Dionysos rahibi *Demiurgos* Decmus Iunius Zenodotos.
- MS II. yy. II. yarısı.
- Side Tiyatrosu'nun inşa edilmesi. Tiyatronun *scenae frons* kaset kabartmalarında Athena ve Apollon dışında kentin önde gelen diğer tanrılarının tasvir edilmesi.
 - *Scenae fronsun* üçüncü kat kaset kabartmalarında Apollon'un *Mousagetes* olarak onurlandırılması.
 - Agoranın ortasında yer alan Tykhe Tapınağı'nın inşası.
- MS II. veya III. yy.
- İsis ve Serapis rahibi tarafından Zeus *Halonites*'e yapılmış adak.
 - Demeter *Anarsitike*.
 - Zeus *Norites* ve Zeus *Aspidios*.
 - Athena'nın Side'nin önde gelen tanrısı olduğuna vurgu yapan ἄγιώτατε sıfatı (**Kat. No. 25**).
 - Sideli köle Antipatros tarafından sağlık tanrıları Asklepios ve Hygieia'ya gerçekleştirilen adak.
 - Platon adlı kişi tarafından Aphroite kültü rahibesi eşi için yapmış olduğu adak.
- MS II. yy. sonu, III. yy. başı.
- Demeter'e adanmış P Tapınağı.
 - Demeter kültü rahibi Polemon kızı Konis.
 - Side'de yaşamı boyunca *agonotheteslik* yapan Aurelius Paioninus Tuesianus tarafından vakfedilen *Pamphyliia-Tuesianus Agonu*'nun ilk kez düzenlenmesi (**Kat. No. 16**).
- MS 193-211 (S. Severus).
- Athena ve Apollon ilk defa tapınak içerisinde tasvir edilmeye başlanıyor (**Kat. No. 86, 97**).
 - Sikkeler üzerinde Athena ve Apollon ilk kez birlikte tasvir ediliyor (**Kat. No. 65**).
 - Büyük *Nymphaion*'un inşasına başlanması.
 - Athena elinde *trophe* ve kalkan ile betimleniyor (**Kat. No. 83**).
 - Kentte bu dönemde küçük ölçekli *agonlar* düzenleniyor.

- MS 211-217 (*Caracalla*).
 • İmparator Caracalla'nın portresini Side'ye göndermesi ve Athena Tapınağı'na portrenin yerleştirilmesi (**Kat. No. 87**).
 • Athena, Side kent gemisi içerisinde tasvir ediliyor (**Kat. No. 56**).
 • Athena, elinde gemi pruvası ile tasvir ediliyor (**Kat. No. 80**).
- MS 217-218 (*Macrinus, Diadumenianus*). • Athena elinde mızrak ve şimşek demeti ile (**Kat. No. 64**).
- MS 218-222 (*Elagabal*).
 • Athena *Parthenos* tipi.
- MS 222-235 (*S. Alexander*).
 • Athena elinde *trophe* ve mızrak ile betimlenmiş (**Kat. No. 82**).
- MS 238-244 (*III. Gordianus*).
 • MS 243. *Agon Phoibeios*'a imparator tarafından ayrıcalıklar tanınır ve statüsü yükseltip *Pythia* adı altında ilk kez düzenlenir (**Kat. No. 66, 88**).
 • Side ile Perge arasında *Homonoia* tesis edilmesi. Athena ve Apollon Side kentinin temsili tanrıları (**Kat. No.75, 107**).
 • Kasai vatandaşı Genç M. Aur. Obrimianus Konon. Konon Side'de *demiourgosluk, gymnasiarkhosluk, agonotheslik* görevlerinin yanında Apollon ve imparator onuruna kutlanan kutsal, *ekümenik, ekekherik* ve tüm dünya için *eiselastik* olan *isopythik Agon* Apollonios Gordianeius Antoninius'u ilk kez düzenlemiştir (**Kat. No. 26**).
 • Athena Side'nin baş tanrıçası, kentin tanrısal patroniçesi (*προκαθεζομενη θεός*) olarak onurlandırılıyor (**Kat. No. 24**). Yazıtta, Side'de *quartal, agoranomos, eirenarkh, arkhisitonetes, praktoreus, prothytes, venationes, curator* gibi çok sayıda memuriyete hizmet etmiş olan Karallia vatandaşı A. Mandrianus Longinus ayrıca, imparator kültü başrahipliği, *Agon Phoibeios*'un *agonethesliğin*in yanı sıra eşi Aurelia Killaramotiane Ies ile Athena kültü memuriyetine de eşlik etmiştir.
- MS III. yy. I. yarısı.
 • Apollon, bu yüzyıldan gelen yazıtlarda vatanın kurucu tanrısı (*theos patroos ktistes*) olarak onurlandırılıyor (**Kat. No. 13, 19, 20, 22**).
 • *Pamphyliia-Tuesianus Agonu*'nun ikinci kez düzenlenmesi (**Kat. No. 8**).
 • *Pamphyliia-Tuesian Agonu*'nun üçüncü kez düzenlenmesinde, gençler arası Pankrationu kazanan Pergeli Aur. Glaukippos (**Kat. No. 9**).
 • Dionysos Pankhares. 24 yıllık Apollon kültü rahipliği dolayısıyla vatanın kurucu tanrısı Apollon onuruna *isopythik* karakter taşıyan *Agon Phoibeios* 'u vakfeder (**Kat. No. 19**).
 • Athena ve Artemis'e adanmış sunak (**Kat. No. 11**).
 • Zeus *Sotere* adanmış sunak.
 • Demeter rahibi Aurelia Quatratianna Crispa.
- MS 244-249 (*Phil. Arabs*).
 • MS 247 yılında *Pythia Agonu* 'nun ikinci kez düzenlenmesi.

- Sikkeler üzerinde Athena ve Artemis'in birlikte tasvir edilmesi (**Kat. No. 70**).
- MS 249-251 (T. Decius). ● Sikkeler üzerinde Apollon *Pythios* tipinin görülmesi (**Kat. No. 113**).
- MS 251 (T. Decius / T. Gallus). ● *Pythia Agonu* 'nun üçüncü kez düzenlenmesi onuruna vatanın kurucu tanrısı Apollon'a M. Aurel. I[...ia]nos Seleukos ve oğlu Genç M. Aurel. Seleukianos Seleukos IV tarafından altınla kaplı bir sunak adanır. *Pythia Agonu*, kutsal, *ökümenik*, *isopythik*, *Apollonik*, *ekekheirik* ve tüm dünya için *eiselastikti* (**Kat. No. 20**).
- MS 253-260 (Valerianus / Gallienus). ● MS 254 Side iki *neokoros* elde ediyor. Athena ve Apollon tapınaklarının *neokoros* statüsü elde etmesi (**Kat. No. 52, 69, 100, 101**).
- MS 254-260 Side üçüncü kez *neokoros* elde ediyor. Muhtemelen Demeter Tapınağı'na *neokoros* statüsü veriliyor. (**Kat. No. 117**). P Tapınağı'nın tarihlendirilmesi düşünüldüğünde muhtemelen İmparator kültü için inşa ediliyor.
- Side'nin Aspendos, Delphi, Sagalassos, Attaleia, Alexandria ve Myra kentleri ile *Homonoia* birliktelikleri (**Kat. No. 70, 71, 72, 73, 74, 105, 106, 108**).
- Apollon kent kurucu ve ataların tanrısı olarak onurlandırılıyor (**Kat. No. 4, 13, 19, 20**).
- Apollon Sidetes (ΑΠΟΛΛΩΝΟC CΙΔΗΤΟΥ ΝΕΩΚΟΡΟΥ) (**Kat. No. 94**).
- Apollon Sidetes'in kent kapısı içerisinde tasvir edilmesi (**Kat. No. 103**).
- Apollon – Helios tipli sikkeler (**Kat. No. 115**).
- Side'de Zeus onuruna kutlanan *Olympia Agonu*.
- MS 260-268 (Gallienus). ● Athena sikkeler üzerinde Side'nin Pamphylia bölgesinin birinci kenti olduğunu tematize ediyor (**Kat. No. 53, 81, 89**).
- II. Valerianus sikkeleri üzerinde Athena elinde tapınak modeli tasvir edilmiş (**Kat. No. 52**).
- MS 270-275 (Aurelianus). ● Athena Tapınağı'na *asylon* statüsünün verilmesi (**Kat. No. 3**).
- Side Asklepios kutsal alanına *neokoros*.
- Side'de kent darplarının son bulması.
- MS 275-276 (Tacitus). ● Side altıncı kez *neokoros* elde eder.
- Side'nin Büyük ve Kutsal Gerusiası'nın ziyafet salonundaki Dionysos kutsal alanına *neokoros* verilmesi (**Kat. No. 3**).
- MS 379-395 (I. Theodosius). ● Hristiyanlığın Roma'nın resmi dini olması.
- MS 391 yılında I. Theodosius'un yayınladığı fermanla tüm pagan inanışlarını yasaklanması.
- MS 293 yılında Olimpiyatlar son kez düzenlenir (293. Olimpiyat).
- MS 394 yılında Olimpiyatların yasaklanması.

MS 426 (II. Theodosius).

- İmparatorun emri ile Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki pagan tapınaklarının tahrip edilmesi veya dönüştürülmesi.
- N1 ve N2 tapınaklarının AA Bazilikası'na dönüştürülmesi.
- Side Psikoposluk sarayı.

KAYNAKÇA

- Abbasoğlu, H. (1990). Perge Kazısı 1988 yılı Ön Raporu. *KST*, (XI.2), 211-227.
- Adak, M. und Atvur, O. (1999). Epigraphische Mitteilungen aus Antalya II: Die pamphyliche Hafenstadt Magydos. *EpigrAnat*, (31), 53-68.
- Adak, M. (2007). Die dorische und äolische Kolonisation des lykisch-pamphylichen Grenzraumes im Lichte der Epigraphik und der historischen Geographie. C. Schuler (Ed.), *Griechische Epigraphik in Lykien* içinde, (41-49). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Adak, M. ve Onur, F. (2010). Side'de Epigrafik Çalışmalar. Ü. İzmirligil, G. Tanyeli, Z. Ahunbay (Ed.), *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu*: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya içinde, (52-55). İstanbul: SİVA Side Eğitim Kültür ve Sanat Vakfı.
- Adak, M., Akdoğu Arca, Ebru N. ve Oktan, M. (2015). Neue Inschriften aus Side. M. Adak, Th. Corsten, K. Konuk, K. Stauner, B. Takmer, P. Thonemann (Eds.), *Philia, I* içinde, (89-122). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Agelidis, S. (2012). Kulte und Heiligtümer in Pergamon. R. Grüßinger — V. Kästner — A. Scholl (Eds.), *Pergamon. Panorama der antiken Metropole, Begleitbuch zur Ausstellung* içinde (175-184). Berlin: Michael Imhof Verlag.
- Agizza, R. (2001). *Antik Yunan'da Mitoloji. Masallar ve Söylenceler* (Çev: Z. Zühre İlkelen). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ahunbay, Z. (2010). Side Apollon Tapınağı Onarımı. Ü. İzmirligil, G. Tanyeli, Z. Ahunbay (Ed.), *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu*: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya içinde, (105-111). İstanbul: SİVA Side Eğitim Kültür ve Sanat Vakfı.
- Akar-Tanrıver, D. S. (2009). *Apollon Klarios kültü, kehanet Pratikleri ve Adaklar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akçay, B. (2007). *Perge Güney Hamamı Heykeltıraşlık Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akurgal, E. (1993). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Net Turistik Yayınları A. Ş.
- Alanyalı, H.- S. (2003). Dionysos Frizi ve Kaset Kabartmaları Çalışmaları. Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı, Onarım Ön Çalışmaları (2001). *KST*, (24/2) içinde, 269-272.

- Alanyalı, H.- S. (2004). "Gedanken zum Kybele-Kult im römischen Pamphylien am Beispiel von Side und Perge", T. Korkut (Ed.), *Anadolu'da Doğdu, Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag* içinde, 11-18.
- Alanyalı, H.- S. (2005). "Apollon Sidetes", B. Brandt – V. Gassner - S. Ladstätter (Eds.), *Synergia. Festschrift für F. Krinzinger II* içinde, 89-92.
- Alanyalı, H. S. (2010a). Side Tiyatrosunda Yeni Yapılan Araştırmalar Işığında *Scaenae frons* Kaset Kabartmaları ve Dionysos Frizi. Ü. İzmirilgil, G. Tanyeli, Z. Ahunbay (Ed.), *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya* içinde, (84-91). İstanbul: SİVA Side Eğitim Kültür ve Sanat Vakfı.
- Alanyalı, H. S. (2010b). 2009 Yılı Side Tiyatrosu Ve Çevresi Çalışmaları. *KST*, (32/2), 436-452.
- Alanyalı, H. S. (2011a). Side'nin Roma Dönemi Pantheonu. *Anadolu/Anatolia*, (37), 75-92.
- Alanyalı, H. S. (2011b). Side 2010. *KST*, (32/2), 521-543.
- Alanyalı, H. S. (2011c). Side 2010. *ANMED*, (9), 100-112.
- Alanyalı, H. S. (2012a). *Der Kentauiromachie- und der Gigantomachie-fries im Theater von Perge*. Wien: Phoibos Verlag.
- Alanyalı, H. S. (2012b). Side 2011 Yılı Çalışmaları. *KST*, (34/3), 205-220.
- Alanyalı, H. S. (2013a). Side 2012 Yılı Çalışmaları. *KST*, (35/1), 451-470.
- Alanyalı, H. S. (2013b). Side 2011-2012 Yılı Çalışmaları, *ANMED*, (2013-11), 121-133.
- Alanyalı, H. S. (2013c). Side 2011-2012 Yılı Çalışmaları. *ANMED*, (11), 121-133.
- Alanyalı, H. S. (2014a). Side 2013 Yılı Kazıları ve Araştırmaları. *KST*, (36/1), 273-298.
- Alanyalı, H. S. (2014b). Side 2013 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *ANMED*, (12), 94-108.
- Alanyalı, H. S. (2015a). Side 2014 Yılı Kazıları ve Araştırmaları. *KST*, (37/1), 253-276.
- Alanyalı, H. S. (2015b). Side 2014 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *ANMED*, (13), 114-130.
- Alanyalı, H. S. (2016a). Das römische Pantheon von Side in Pamphylien. F. Blakolmer – M. Seyer – H. D. Szemethy (Eds.). *Angekommen auf Ithaka: Festgabe für Jürgen Borchhardt zum 80. Geburtstag* içinde, (147-153). Wien: Phoibos Verlag.
- Alanyalı, H. S. (2016b). Side 2015 Yılı Kazıları ve Araştırmaları. *KST*, (38/1), 97-116.
- Alanyalı, H. S. (2016c). Side 2014 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *ANMED*, (14), 137-147.
- Alanyalı, H. S. (2018). Alte Funde – Neue Gedanken: Side, Sogenanntes Gebäude M. M. Aurenhammer (Ed.). *Sculpture in Roman Asia Minor: Proceedings of the*

- International Conference at Selçuk*, (1.– 3. October 2013), içinde, (81-88). Wien: Verlag Holzhausen GmbH.
- Alanyalı, H. S. ve Soykal-Alanyalı, F. (2017a). Side 2016 Yılı Çalışmaları. *KST*, (39/2), 443-476.
- Alanyalı, H. S. ve Soykal-Alanyalı, F. (2017b). Side 2016 Yılı Çalışmaları. *ANMED*, (16), 113-122.
- Alanyalı, H. S. ve Erkoç, S. (2018b). Side 2017 Yılı Çalışmaları. *KST*, (40/2), 427-442.
- Alanyalı, H. S. ve Erkoç, S. (2018c). Side 2017 Yılı Çalışmaları. *ANMED*, (16), 103-112.
- Alanyalı, H. S. ve Erkoç, S. (2019a). Side 2018 Yılı Çalışmaları. *KST*, (41/2), 485-502.
- Alanyalı, H. S. ve Erkoç, S. (2019b). Side 2018 Yılı Çalışmaları. *ANMED*, (17), 1-9.
- Alanyalı, F. (2016). Efes'te Kouroutrophos Tanrıçaların İzinde. *AÜSBD*, (2016), 1-7.
- A. Alföldi (1978). Die zwei Lorbeerbäume des Augustus. A. Wlosok (Ed.), *Römischer Kaiserkult* içinde (403-422). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Altripp, I. (2010). *Athenastatuen der Spätklassik und des Hellenismus*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau Yayınevi.
- Aly, W. (1949). Patrioi theoi. *RE*, (XVIII), 2254-2262.
- Amelung, W. (1903). *Die Sculpturen des Vaticanischen Museums Band I*. Berlin: Georg Reimer Yayınevi.
- Andronicos, M. (1975). *Die griechischen Museen: Die Akropolis*. Athen: Ekdotike Athenon S. A.
- Aneziri, A. (2003). *Die Vereine der dionysischen Techniten im Kontext der hellenistischen Gesellschaft: Untersuchungen zur Geschichte, Organisation und Wirkung der hellenistischen Technitenvereine*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Arca, E. A. - Gökalp, N. ve Önen, N. T. (2011). Pamphyhia Bölgesi'nin Mısır ve Kıbrıs ile olan ilişkileri. *Olba*, (XIX), 287-312.
- Arslan, M. (1998). Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonundaki Pamphylia Bölgesi Şehir Sikkeleri, içinde: *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1997 Yıllığı* (Ankara 1998), 15-51.
- Arslan, M. (2001). Burdur Müzesi'ndeki Side Tetrachmi Definesi. *Belleten*, (242), 37-61.
- Arslan, M. (2007). Uşak Müzesindeki Kistophorik Damgalı Side Tetrachmi Definesi. *Belleten*, (261), 425-444.

- Arslan, M ve Lightfoot, C. (1999). *Antik Sikke Defineleri*. Ankara: Udaş.
- Arslan, M. (2012). Pseudo-Skylaks: Periplous, *MJH*, (II/I), 239-257.
- Atik, S. (2002). *Anadolu Macellumları: Pamphylia ve Pisidia Macellumları Işığında Bir Tipoloji Denemesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Atik, S. (2003). *Anadolu Macellumları*. *AST*, (21/2), 45-54.
- Atila, İ. A., İzmirilgil, Ü. ve Şakar, A. (2010). Side Suyolu Araştırması. Ü. İzmirilgil, G. Tanyeli, Z. Ahunbay (Ed.), *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya içinde* (41-51). İstanbul: SİVA Side Eğitim Kültür ve Sanat Vakfı.
- Atlan, S. (1958). Eine in Side geprägte lykische Münze. *Anadolu*, (3), 89-95.
- Atlan, S. (1967a). *Sidenin Milattan önce V ve IV Yüzyıl Sikkeleri Üzerinde Arastirmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atlan, S. (1967b). Side'de basılmış İskender tipli Sikkeler. *Belleten*, (31/124), 483-511.
- Atlan, S. (1975). Side de Basılan Amyntas Sikkeleri. *Belleten*, (39/156), 575 – 611.
- Atlan, S. (1976). *1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Auffahrt, C. (1998). Fest, Festkultur, *DNP*, (4), 483-493.
- Auffahrt, C. (2000). Omphalos, *DNP*, (8), 1201-1202.
- Aulock, H. v. (1974). *Die Münzprägung des Gordian III und der Tranquillina in Lykien*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.
- Aulock, H. v. (1979). *Münzen und Städte Pisidiens II*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.
- Barnett, R. D. (1974). A Silver-Head Vase With Lycian Inscriptions. *Mansel'e Armağan = Mélanges Mansel II içinde*, (893-903). Ankara: TTK.
- Bauer, E. (2014). *Gerusien in den Poleis Kleinasiens in hellenistischer Zeit und der römischen Kaiserzeit*. München: Herbert Utz Verlag.
- Baumann, H. (2000). *Pflanzbilder auf griechischen Münzen*. München: Hirmer Verlag.
- Baydur, N. (1975). Die Münzen von Attaleia in Pamphylien, Teil I, *JNG*, (25), 33 -72.
- Baydur, N. (1976). Die Münzen von Attaleia in Pamphylien, Teil II, *JNG*, (26), 37 - 78.
- Baydur, N. (1986). Yayınlanmamış Bazı Attaleia Sikkeleri. *Anadolu Araştırmaları*, (10), 439-454.
- Baz, F. (1998). *Roma İmparator kültü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Baz, F. (2012). İ. S. 1-2. Yüzyıllarda Side Kentine Neokoros Ünvanı Verilip Verilmediğine İlişkin Düşünceler. A. V. Çelgin – N. E. Akyürek-Şahin (Eds.) *Akron, Eskiçağ Yazıları*, (3), 29-46.
- Baz, F. (2013). Aspendos Kentinde İmparator kültüne İlişkin Gözlemler. *ADALYA*, (XVI), 71-83.
- Baz, F. (2016). “Pamphylia’nın İlk Neokoros Ünvanının Perge’ye Verilmesi Hakkında Düşünceler”. B: Takmer – E. N. Akdoğu Arca – N. Gökalp Özdil (Eds). *Vir Doctus Anatolicus. Studies in memory of Sencer Şahin / Sencer Şahin Anısına Yazılar Philia Suppl I* içinde, (134-147). İstanbul: Kabalcı.
- Bean, G. E. (1956). Kitabeler – Inscriptions, A. M. Mansel – G. E. Bean - J. İnan (Eds.), *Side Agorası ve Civarındaki Binalar, 1948 Yılı Kazılarına Dair Rapor - Die Agora von Side und die benachbarten Bauten, Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1948 (Türkçe- Almanca-İngilizce)* içinde, (79-98). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bean, G. E. (1958). Inscriptions in the Antalya Museum. *Belleten*, (22/85), 21–91.
- Bean, G. E. (1965). *Side Kitabeleri / The Inscriptions of Side*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bean, G. E. (1999). *Eskiçağ’da Güney Kıyılar*. (Çev: İ. Delemen-S. Çokay). İstanbul: Arion Yayınevi.
- Bean, G. E. and Mitford, T. B. (1962). Sites Old and New in Rough Cilicia. *AnSt*, (12), 185-217.
- Bean, G. E. and Mitford, T. B. (1965). *Journeys in Rough Cilicia in 1962 and 1963*. Wien: Hermann Böhlhaus Nachf. / Graz-Wien-Köln Kommissionsverlag.
- Bean, G. E. and Mitford, T. B. (1970). *Journeys in Rough Cilicia 1964-1968*. Wien: Hermann Böhlhaus Nachf. / Graz-Wien-Köln Kommissionsverlag.
- Beaufort, F. (2002). *Karamanya*. (Çev: A. Neyzi – D. Türker). Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Bendlin, A. (2000). Patera, Patella, *DNP*, (9), 397.
- Bengtson, H. (1981). *Kaiser Augustus. Sein Leben und seine Zeit*. München: C. H. Beck Verlag.
- Benndorf, O. (1879). *Kleine Schriften von Otto Benndorf (Sonnderdrucke)*: Über das Cultusbild der Athena Nike. Wien: Druck- und Commissions-Verlag.

- Bentz, M. (1998). *Panathenäische Preisamphoren. Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6. bis 4. Jahrhundert v. Chr.* Basel: Vereinigung der Freunde antiker Kunst.
- Berrens, S. (2004). *Sonnenkult und Kaisertum von den Severern bis zu Constantin I. (193-337 n. Chr.)*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Bickermann, E. (1978). Die römische Kaiserapotheose. A. Wlosok (Ed.), *Römischer Kaiserkult içinde (82-121)*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Bilici, H. (2002). *Anadolu'da Apollon Betimleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Blome, P. (1999). *Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig*. Genf: Paribas.
- Blumenthal, A. v. (1942). Paian. *RE*, (18/2), 2340-2362.
- Boardman vd., (1966). *Die griechische Kunst*. München: Hirmer Verlag.
- Bohec, Y. L. (1993). *Die römische Armee. Von Augustus zu Konstantin d. Gr.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Bol, P. C. (1983). Bildwerke aus Stein und aus Stuck von archaischer Zeit bis zur Spätantike. Melsungen: Gutenberg Verlag.
- Bol, P. C. (2004). *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst II. Klassische Plastik* (Ed.: P. C. Bol). Mainz: Philipp von Zabern.
- Bol, P. C. (2010). *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst IV. Plastik der römischen Kaiserzeit bis zum Tode Kaiser Hadrians* (Ed.: P.C. Bol). Mainz: Philipp von Zabern.
- Borbein, A. H. (1995). *Das alte Griechenland. Kunst und Geschichte der Hellenen*, (Ed.: A. H. Borbein). München: C. Bertelsmann.
- Borchhardt, J. (1975). *Myra. Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Bosch, C. - E. (1947). Antaya Bölgesi'nde Araştırmalar I. Antalya Kitabeleri. *Belleten*, (41), 87-125.
- Bosch, C. - E. (1951). Kitabeler-Die Inschriften. A. M. Mansel – C. E. Bosch - J. İnan (Eds.), *1947 Senesi Side kazılarına dair ön rapor. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Side im Jahre 1947* (Türkçe- Almanca), Ankara, 46-80.
- Bosch, C.-E. (1957). *Pamphylia Tarihine dair Tetkikler-Studien zur Geschichte Pamphyliens*. Ankara: TTK.

- Bosch, C.-E. (1967). *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*. Ankara: TTTK.
- Boschung, D. (2002). Ein Kaiser in vielen Rollen. Bildnisse des Traian. A. Nünnerich-Asmus (Ed.), *Traian. Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchszeit* içinde, (163-171). Mainz: Philip von Zabern Yayınevi.
- Bossert, T. H. (1950). Eski Side Halkının Yazı ve Dili. *Belleten*, (53), 1-29.
- Bowie, E. (2002). Zweite Sophistik (Çev: B. Strobel). *DNP*, (12/2), 851-858.
- Bowersock, G. W. (1978). Augustus un der Kaiserkult im Osten. A. Wlosok (Ed.), *Römischer Kaiserkult* içinde (377-402). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Bömer, F. (1952). Pompa. RE, (21.2), 1878-1994.
- Brackertz, U. (1976). *Zum Problem der Schutzgottheiten griechischer Städte*. Berlin: Freie Universität.
- Brandt, H. (1992). *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphylien und Pisidiens im Altertum*. Bonn: Habelt.
- Brandt, H. (1988). Kulte in Aspendos. *IstMitt*, (38), 237 - 250.
- Brandt, H. (2001). Sagalassos. *DNP*, (10), 1230.
- Bremmer, J. N. (1996). *Götter, Mythen und Heiligtümer im antiken Griechenland*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Brett, A. B. (1950). Athena ΑΛΚΙΑΗΜΟΣ of Pella. *ANSMusNotes*, (4), 55-72.
- Brinkmann, V. (2016). *Athen. Triumph der Bilder*, (Ed.: V. Brinkmann). Eine Ausstellung der Liebighaus Skulpturensammlung, Frankfurt am Main, 4. Mai bis 4. September 2016. Petersberg: Michael Imhof Verlag.
- Brixhe, C. (1965). Nouvelles épitaphes de Pamphylie. *EtAC*, (3), 87-138.
- Brixhe, C. (1969a). L'alphabet épichorique de Sidé. *Kadmos*, (8), 54-84.
- Brixhe, C. (1969b). Un nouveau document épichorique de Sidé. *Kadmos*, (8), 143-151.
- Brommer, F. (1977). *Der Parthenonfries*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Brown, E. L. (2004). In Search of Anatolian Apollo. *Hesperia Suppl*, (33), 243-257.
- Brouskari, M. S. (1997). *The Monuments of the Acropolis*. Athen: Ministry of Culture.
- Bulba, M. (2019). Kaunos Demeter Kutsal Alanı: Terrakota Buluntular. *CEDRUS*, (VII), 123-167.
- Bulgurlu, S. (1999). *Perge Kenti Helenistik Güney Kapısı ve Evreleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Buren, A. W. van. (1908). Inscriptions from Asia Minor, Cyprus, and the Cyrenaica. *JHS*, (28), 180-201.
- Burkert, W. (1975). Apellai und Apollon. *RhM*, (118), 1-21.
- Burkert, W. (1977). *Griechische Religion*. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz: Verlag W. Kohlhammer.
- Burkert, W. (1998). *Kulte des Altertums: Biologische Grundlagen der Religion*. München: C. H. Beck.
- Burkert, W. (2003). *Die Griechen und der Orient. Von Homer bis zu den Magiern*. München: C. H. Beck.
- Burkert, W. (2017). *Antikçağ Gizem Kültleri*. (Çev: B. S. Şener). İstanbul: Alfa.
- Burrell, B. (2004). *Neokori: Greek Cities and Roman Emperors*. Leiden: Brill.
- Buxton, R. G. A. (2005). *Das große Buch der griechischen Mythologie* (Çev: T. Bertram). Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.
- Büyükkolancı, M. (2008). Side Dionysos Tapınağı'na ilişkin Yeni Bulgular. İ. Delemen – S. Çokay-Kepçe – A. Özdzibay – Ö. Turak (Eds.), *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı EUERGETES Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag* içinde, (259-282). Antalya: AKMED.
- Büyükyörük, F. ve Tibet, C. (1999-2000). 1998- 1999 Yılı Antalya Doğu Nekropolü Kurtarma Kazıları. *ADALYA*, (IV), 115-171.
- Büyükyörük, F. (2001). Side Tetradrachmi Definesi 1997. *TTAED*, (2), 95-110.
- Büyükyörük, F. (2018). Antalya Müzesi'ndeki Roma İmparatorluk Dönemi Side Sikkeleri. *CEDRUS*, (VI), 273-328.
- Cahn, H. A. (1946). Zur frühhattischen Münzprägung. *MusHelv*, (3), 133-143.
- Cahn, H. A. (1950). Die Löwen des Apollons. *MusHelv*, (7), 185-199.
- Camp, J.-M. (1986). *The Athenian Agora*. London: Thames and Hudson.
- Carettoni, G. (1983). *Das Haus des Augustus auf dem Palatin*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Cassimatis, H. (1984). Athena (In Aegypto). *LIMC* (II, 1-2), 1044-1048.
- Chaniotis, A. (1997). Epiklese. *DNP*, (3), 118-1121.
- Chaniotis, A. (2003). Der Kaiserkult im Osten des Römischen Reiches im Kontext der zeitgenössischen Ritualpraxis. H. Cancik – K. Hitzl (Ed.), *Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen* içinde (3-28). Tübingen: Mohr Siebeck.

- Charbonneaux, J. – Martin, R. und Villard, F. (1977a). *Die griechische Kunst II. Das archaische Griechenland*. München: C. H. Beck.
- Charbonneaux, J. – Martin, R. und Villard, F. (1977b). *Die griechische Kunst III. Das klassische Griechenland*. München: C. H. Beck.
- Charbonneaux, J. – Martin, R. und Villard, F. (1977c). *Die griechische Kunst IV. Das hellenistische Griechenland*. München: C. H. Beck.
- Chiai, G. F. (2012). Die Götter und ihr Territorium. G. F. Chiai – R. Häussler - C. Kunst (Eds.). *Interpretatio romana/ graeca/ indigena, Mediterraneo Antico XV/1-2* içinde, (51-70). Pisa: Istituti editoriali e poligrafici internazionali.
- Cockerell, C. R. (1810-1817). *Travels in Southern Europe and Levant*.
- Colin, H. J. (1996). *Die Münzen von Perge in Pamphylien aus hellenistischer Zeit*. Köln: Kölner Münzkabinett.
- Conolly, P. Und Dodge, H. (1998). *Die antike Stadt. Das Leben in Athen und Rom*. Köln: Könemann.
- Cook, B. F. (1974). Two Medusa-Head Friezes. *The J. Paul Getty Museum Journal*, (1), 33-36.
- Çağlayan, Ç. (2009). *Perge Antik Kentinde Suyun Kullanımı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çavaş, L., Gülbay, O. ve Ersoy, A. (2008). Biyokimyasal Açıdan Apollon'un Simgesi Defne. *Arkeoloji Dergisi*, XII, s. 41-43.
- Çokay-Kepçe, S. (2010). Pamphylia'da Klasik Dönem'de Saptanan Yerel ve Yunan Unsurlar Üzerine Bir Değerlendirme. *CollAn*, (IX), 213-227.
- Çokbankir, N. (2010). *Yazıtlar Işığında Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya Agonları Ve Sporcuları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çokbankir, N. (2011). Pamphylia, Lykia, Kilikia ve Pisidia'da Epigrafik Verilerle Roma İmparatorluk Dönemi'nde Atletik Oyunların Finansı. *OLBA*, (XIX), 313-329.
- Cramer, J. A. (1971). *A Geographical and Historical Description Of Asia Minor*. Oxford: University Press.
- Damaskos, D. (1999). *Untersuchungen zu hellenistischen Kultbildern*. Stuttgart: Steiner.
- Darga, M. (1967). Side Dili ve Yazısı Hakkında Notlar ve Side Doğu Kapısında Bulunan Yazıt. *Belleten*, (121), 49-66.
- Dawson, S. (1999). The Athenian Wappenmünzen. *Scholia*, (8), 71-78.

- Deacy, S (2008). *Athena*. London – New York.
- Decker, W. (1996). *Agonothetes*. *DNP*, (1), 266.
- Decker, W. (2001). *Sportfeste*. *DNP*, (11), 847-855.
- Deininger, J. (1965). *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit: von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.* München: Verlag C. H. Beck.
- Delemen, İ, (1993). *Anadolu'da Atlı Tanrılar. Lykia, Pisidia, Lykaonia, İsaoria, Phrygia, Lydia ve Karia Bölgelerinde Taş Eserler üzerine bir inceleme*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demargne, P. (1984). *Athena*. *LIMC* (II, 1-2) içinde (955-1044). Zürich-Münih: Artemis Yayınları.
- Demirtaş, N. (2013). *Sikkelerin Işığında Lykia, Pamphylia, Pisidia ve Kilikia'da Hermes*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Denzler, G. und Andresen, C. (1998). *Lexikon der Kirchengeschichte*. Augsburg: Bechtermünz Verlag.
- Deubner, L. (1956). *Attische Feste*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Dinç, M. (2015). Manisa Müzesi'ndeki Helenistik - Roma Dönemi Heykelleri. S. Durugönül (Ed.), *Manisa Müzesi Heykeltraşlık Eserleri içinde*, (27-41). Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.
- Domazewski, A. v. (1909). *Abhandlungen zur römischen Religion*. Leipzig und Berlin: B. G. Teubner.
- Dörner, E. und Dörner, F.-K. (1977). Kultbild und Porträt.: Frauenbildnisse im griechischen Altertum. *AW*, (8. Jahrgang, Sondernummer).
- Drees, L. (1967). *Olympia: Götter, Künstler und Athleten*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Dreher, M. (2001). *Athen und Sparta*. München: C. H. Beck.
- Drexhage, H.-J. (1991). Die Kontakte zwischen Side, Alexandria und Ägypten in der römischen Kaiserzeit (1. – 3. Jh. n. Chr.). *AMS*, (3), 75-90.
- Drexler, W. (1889). Der Isis- und Sarapis-Cultus in Kleinasien. *NumZ*, (21), 1-234.
- Drijvers, H. J. W. (1976). Das Heiligtum der arabischen Göttin Allat im westlichen Stadtteil von Palmyra. *AW*, (7. Jahrgang, Heft 3), 28-38.
- Durando, F. (1997). *Griechenland. Wiege der westlichen Kultur*. Erlangen: Karl Müller Verlag.
- Dümmler, F. (1896). *Athena*. *RE*, (II.2), 1941-2020.

- Ebert, J. (1980). *Olympia: Mythos und Geschichte moderner Wettkämpfe*. Wien: Edition Tusch.
- Eckstein, F. (1973). *Antike Plastik im Liebighaus*. Frankfurt am Main: Liebighaus.
- Edelmann, B. (2008). Pompa und Bild im Kaiserkult des römischen Ostens. J. Rüpke (Ed.), *Festrituale in der römischen Kaiserzeit (Studien und Texte zu Antike und Christentum 48)* içinde (153-167). Tübingen: Mohr Siebeck.
- Eder, W. (1999). Kolonisation. *DNP*, (6), 653-664.
- Efendioğlu, T. (2010). *Helenistik ve Roma Çağlarında Likya'da Yerel Tanrı ve Tanrıçalar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ehling, K. (2004). Geprägte Bilder: Münzen der Seleukiden in Antiochia. *AW*, (35/2), 27-31.
- Ehling, K., Pohl, D. und Sayar, M. H. (2004). Kulturbegegnung in einem Brückenland: Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im ebenen Kilikien. M. Meyer – R. Ziegler (Eds.). *AMS*, (53). Bonn: Rudolf Habelt GmbH.
- Ehrhardt, N. (1989). Apollon Ietros. Ein verschollener Gott in Ionien?. *IstMitt*, (39), 115-122.
- Eichler, S., Krebs, R. und Stein, N. (1999). Side/Selimiye. K. Brodersen (Ed.), *Antike Stätten- am Mittelmeer* içinde (611-616). Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Engelmann, H. (1976). *Die Inschriften von Kyme (IK 5)*. Bonn: Rudolph Habelt Verlag.
- Engelmann, H. (1993). Zum Kaiserkult in Ephesos. *ZPE*, (97), 279-289.
- Englert, L. (1942). Gymnastik und Agonistik als polistische Leibeserziehung. H. Berve (Ed.), *Das neue Bild der Antike I* içinde (218-236). Leipzig: Koehler & Amelang.
- Eren, K. (2008). Didyma – Klaros: Bir Karşılaştırma Denemesi. *Arkeoloji Dergisi*, (12), s. 69-74.
- Erhan, F. (2014). *Antik Çağ Kilikya Sikkelerinde Dinsel Tasvirler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erhat, A. (2001). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erol-Özdizbay, A. (2011). *Roma İmparatorluk Dönemi'nde Pontus-Bithynia Eyaleti'nde Agon'lar ve Agonistik Sikkeler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erzen, A. (1974). Das Besiedlungsproblem Pamphyliens im Altertum. *AA*, (88/3), 388-401.

- Erzen, A. (1981). Zur Geographie Pamphyliens. *Anadolu Araş.*, (VII/1979), 93-98.
- Eyice, S. (1952). *Side Şehrinin Erken Hristiyan ve Bizans Devirlerine Ait Mimari Eserleri Hakkında Bir Tetkik Denemesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Eyice, S. (1960). Side'nin Bizans Devrine Ait Binalarının Sanat Tarihi Bakımından Değeri. *V. Türk Tarih Kongresi*, 53-60.
- Eyice, S. (2010). Açılış Konuşması. Ü. İzmirli, G. Tanyeli, Z. Ahunbay (Ed.), *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya* içinde, (13-16). İstanbul: SİVA Side Eğitim Kültür ve Sanat Vakfı.
- Farnell, L. R. (1896). *The Cults of the Greek States, Vol. I*. Oxford: Clarendon Press.
- Farnell, L. R. (1907). *The Cults of the Greek States, Vol. IV*. Oxford: Clarendon Press.
- Faultisch, E. I. (1997). *Hellenistische Kultstatuen und ihre Vorbilder*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH.
- Fellows, Ch. (1838). *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*. London: Taylor Printed.
- Fellows, Ch. (1852). *Travels and Research in Asia Minor*. London: Taylor Printed.
- Filges, A. (2008). Die Münzbilder der Artemis Pergaia: Bemerkungen zu Tradierung und Wandel von Motiven. İ. Delemen – S. Çokay-Kepçe – A. Özdizbay – Ö. Turak (Eds.), *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı EUERGETES Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag* içinde, (479-503.). Antalya: AKMED.
- Fittschen, K. und Zanker, P. (1985). *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom 1. Kaiser- und Prinzenbildnisse*. Mainz am Rhein: Philip von Zabern.
- Flashar, M. (1992). *Apollon Kitharodos*. Statuarische Typen des musischen Apollon. Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag.
- Fleischer, R. (1973). *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*. Leiden: E. J. Brill.
- Fleischer, R. (1978). Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien. Supplement. S. Şahin – E. Schwertheim – J. Wagner (Eds.), *Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976* içinde, (324-358). Leiden: E. J. Brill.
- Forbes, E. (1847). *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis II*. London: Bentley Printed.

- Forsdyke, E.-J. (1934). The Elgin Athena, *The British Museum Quarterly*, (8. 3), 110-111.
- Franke, P. R. und Hirmer, M. (1964). *Die griechische Münze*. München: Hirmer verlag.
- Franke, P. R. (1968). *Kleinasien zur Römerzeit*. Griechische Leben im Spiegel der Münzen. München: Verlag C. H. Beck.
- Franke, P. R. (1980). Zu den *Homonoia*-Münzen Kleinasiens. E. Olshausen (Ed.), *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums I* içinde, (81-102). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Franke, P. R. (1988). Einleitung. P. R. Franke, W. Leschhorn, B. Müller, J. Nollé (Eds.), *Side: Münzprägung, Inschriften und Geschichte einer antiken Stadt in der Türkei, Beiträge zu einer Ausstellung* içinde, (3-10). Saarbrücken: (Yayınevi belirtilmemiş).
- Franke, P. R. (2007). Roma Dönemi'nde Küçükasya. Sikkelerin Yansımasında Yunan Yaşamı. (Çev: N. Baydur – B. Theis-Baydur). İstanbul: Ege Yayınları.
- Franke, P. R. und Nollé, M. K. (1997). *Die Homonoia-Münzen Kleinasiens und der thrakischen Randgebiete*. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag GmbH.
- Frateantonio, C. und Eder, W. (1999). Ktistes. *DNP*, (6), 881-882.
- Fredouille, J. C. (1999). *Lexikon der römischen Welt* (Çev: ve Ed: R. Hilgers). Hamburg: Nikol Verlag.
- Frei, P. (1990). Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit. *ANRW*, (II 18.3). 1729-1864.
- Friedländer, J. (1883). Die Erwerbungen des königlichen Münzkabinetts im Jahre 1881. *ZfNum*, (X), 1-8.
- Furtwängler, A. (1893). *Meisterwerke der griechischen Plastik*. Leipzig/Berlin: Giesecke & Devrient Yayınevi.
- Furtwängler, A. und Urlichs, H. L. (1904). *Denkmäler griechischer und römischer Skulptur*. München: F. Bruckmann.
- Gaebler, H. (1929a). Die Losurne in der Agonistik. *ZfNum*, (39), 271-312.
- Gaebler, H. (1929b). Die κοινοβούλιον ἐλεύθερον in Tarsos und Anzabos. *ZfNum*, (39), 313-331.
- García Ramón, J. L. (2015). Götterbilder und Epitheta Deorum. G. Blamberger – D. Boschung (Eds.), *Römische Götterbilder der mittleren und späten Kaiserzeit* içinde, (109-137). Paderborn: Wilhelm Fink.

- Gardner, P. (1878). *BMC: Catalogue of the Greek Coins: The Seleucid kings of Syria*. London: Trustees of the British Museum.
- Gesche, H. (1978). Die vergottung Caesars. A. Wlosok (Ed.), *Römischer Kaiserkult* içinde (368-374). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Giraud, D. (1994). *Study for the Restoration of the Temple of Athena Nike, Vol. 1b*. Atina: Ypurgeio Politismu.
- Gonzales, M. (2005). The Oracle and Cult of Ares in Asia Minor. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, (45/3), 261-283.
- Gorban, K. (2011). Die Geschichte des antiken Griechland als Identifikationsangebot. Göttingen: V&R Unipress.
- Gordon, R. L. (2001). Sol. *DNP*, (11), 692-695.
- Gökalp, N. (2008). *Attaleia Kent Tarihi ve Yazıt Korpusu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökalp, N. – Akdoğu-Arca, E. N. (2009). Antalya'dan Yeni Yazıtlar. *Adalya*, (12), 261-275.
- Görkay, K. (2012). Zeugma in Light of New Research. K. Konuk (Ed.), *Stephanèphoros de L'économie Antique À L'asie Mineure* içinde (275-300).
- Göttlicher, A. (1992). *Kultschiffe und Schiffskulte im Altertum*. Berlin: Gebr. Mann Yayınevi.
- Graf, F. (1996). Apollon. *DNP*, (1), 863-868.
- Graf, F. (1997). Athena. *DNP*, (2), 160-166.
- Graf, F. (1999). Kult, Kultus: III. Griechische und Römische Religion. *DNP*, (6), 894-898.
- Grainger, J – D. (2009). *The Cities of Pamphylia*. Oxford: Oxbow Books.
- Greif, B. (2000). Lorbeer. K. Brodersen – B. Zimmermann (Eds.), *Metzler Lexikon Antike* içinde (344). Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Greifenhagen, A. (1968). *Griechische Götter*. Bilderheft der staatlichen Museen Preußischer Kulturbesitz. Berlin: Brüder Hartmann.
- Grüßinger, R., Kästner, V. und Scholl, A. (2012). *Pergamon. Panorama der antiken Metropole, Begleitbuch zur Ausstellung*. (Eds.) R. Grüßinger — V. Kästner — A. Scholl. Berlin: Michael Imhof Verlag.
- Guhl, E. und Koner, W. (1864). *Das Leben der Griechen und Römer*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

- Günay, R. (2008). Side Antik Tiyatrosu Sahne Binası 1992-2006 Yılları Çalışmaları Sonucu Ön Rapor. İ. Delemen – S. Çokay-Kepçe – A. Özdzibay – Ö. Turak (Eds.), *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı EUERGETES Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag* içinde, (541-555). Antalya: AKMED.
- Gürdal, T. (2007). *Anadolu'da Apollon Kültü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güzel, S. (2018). *Syedra Tarihi ve Sikkeleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Haas, V. (1994). *Geschichte der hethitischen Religion*. Leiden; New York; Köln: Brill, 1994.
- Haase, M. (2002). Trankopfer, *DNP*, (12/I), 751-753.
- Hannestad, N. (1986). *Roman art and imperial policy*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Havelock, C. M. (1980). The Archaistic Athena Promakhos in Early Hellenistic Coinages. *AJA*, (84/1), 41-50.
- Head, B. v. (1879). *BMC: Catalogue of the Greek Coins. Macedonia, Etc.* London: Order of the Trustees.
- Head, B. v. (1888). *BMC: Catalogue of the Greek Coins. Attica, Megaris, Aegina*. London: Longmans Yayınevi.
- Head, B. v. (1889). *BMC: Catalogue of the Greek Coins. Corinth, Colonies of Corinth, Etc.* London: Gilbert and Rivington Yayınevi.
- Hellenkemper-Salies, G. (1994). *Das Wrack*. Der antike Schiffsfund von Mahdia, (Ed: G. Hellenkemper Salies). Kataloge des Rheinischen Landesmuseums Bonn. Köln: Rheinland Verlag Yayınevi.
- Hellenkemper, H. und Hild, F. (2004). *Tabula Imperii Byzantini: Lykien und Pamphylien* 8. J. Koder (Ed.). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Hanell, K. (1935). Neokoroi, *RE*, (XVI/2), 2422-2428.
- Heipp-Tamer, C. (1993). *Die Münzprägung der lykischen Stadt Phaselis in griechischer Zeit*. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.
- Herda, A. (1995). Die heilige Straße von Samos. K. Stemmer (Ed.), *Standorte. Kontext und Funktion antiker Skulptur, Ausstellungskatalog der Abguss-Sammlung*

- Antiker Plastik* içinde (133-139). Berlin: Freunde u. Förderer d. Abguß-Sammlung antiker Plastik.
- Herda, A. (1996). Von Milet nach Didyma. Eine griechische *Prosesyonsstraße* archaischer Zeit. F. Bubenheimer – J. Mylonopoulos – B. Schulze – A. Zinsmaier (Ed.), *Kult und Funktion griechischer Heiligtümer in archaischer und klassischer Zeit, 1. Archäologische Studentenkolloquium: 18-20 Şubat 1995 Heidelberg* içinde, (133-152). Mainz: Schriften des Deutschen Archäologen Verbandes XV.
- Herda, A. (2005). Apollon Delphinios, das Prytaneion und die Agora von Milet. *Neue Forschungen. AA*, (1. Halbband), 243-294.
- Herda, A. (2008). Apollon Delphinios – Apollon Didymeus: Zwei Gesichter eines milesischen Gottes und ihr Bezug zur Kolonisation Milets in archaischer Zeit. R. Bol – U. Höckmann – P. Schollmeyer (Ed.), *Kult(ur)kontakte. Apollo in Myus, Milet/Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern, Aktendes Table Ronde in Mainz vom 11.-12. Mart 2004* içinde (13-86). Rhaden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf GmbH.
- Herrington, C. J. (1955). *Athena Parthenos and Athena Polias*. Manchester: Manchester University Press.
- Herter, H (1935). Nemesis. *RE*, (16/2), 2338-2380.
- Heuss, A. (1960). *Römische Geschichte*. Braunschweig: Georg Westermann Verlag.
- Hill, G. F. (1897). *BMC: Catalogue of the Greek Coins of Lycia, Pamphylia and Pisidia*. London: Gilbert and Rivington.
- Hirschfeld, G. (1874/75/79). *Monathberichte der Preussischen Akademi der Wissenschaften I/II/III*.
- Hitzl, K. (2003). Kultstätten und Praxis des Kaiserkults anhand von Fallbeispielen. H. Cancik – K. Hitzl (Ed.), *Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen* içinde (97-127). Tübingen: Mohr Siebeck.
- Hoepfner, W. (2000). Der Koloss von Rhodos. *AA*, (2000), 129-153.
- Hoepfner, W. (2003). *Der Koloss von Rhodos*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Höcker, C. und Prayon, F. (1996). Altar. *DNP*, (1), 550-555.
- Howgego, C. (1998). *Sikkelerin Işığında Eskiçağ Tarihi*. (Çev: O. Tekin). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Hurschmann, R. (1997). *Khiton*. *DNP*, (2), 1131-1132.
- Hurschmann, R. (2002). Tropaion. *DNP*, (12/1), 872-873.

- De Hoz, M. P. (1999). Die lydischen Kulte im Lichte der griechischen Inschriften. AMS, (36). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Hölscher, T. (2006). *Klassische Archäologie. Grundwissen*. Stuttgart: Theiss Yayınevi.
- Hünemörder, C. (1998). Granatapfel, *DNP*, (4), 1203.
- Hünemörder, C. (1999). Lorbeer, *DNP*, (7), 440-442.
- Hünemörder, C. (2001). Rabe, *DNP*, (10), 743-744.
- Imhoof-Blumer, F. (1902). *Kleinasiatische Münzen II*. Wien: Alfred Hölder.
- Imhoof-Blumer, F. (1924). Fluss- und Meergötter auf griechischen und römischen Münzen (Personifikation der Gewässer. *SchwNumRu*, (23), 173-421.
- Imhoof-Blumer, F. (1977). *Zur griechischen und römischen Münzkunde*. Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag.
- Işık, F. (1996). Pamfilya ve Anadolu gerçeği, *Adalya*, (I), 23-44.
- Işık, F. (2004). “Zur anatolischen Athena im Lichte der Athena Ergane von Ilion under der Athena Nikephoros von Pergamon”. *IstMitt*, (54), 507–18.
- Işın, G. (1998). The Ruins at Kozan-Bodrumkaya: Pednelissos. *Adalya*, (3), 111-127.
- Işın, G. (2008). The Cult of Apollo in Southern Pisidia and Apollo Sideton. *Arkeoloji Dergisi*, (12), 107-115.
- Işın, G. (2014). The Sanctuaries and the Cult of Apollo in Southern Pisidia. *Anadolu/Anatolia*, (40), 87-104.
- İdil, V. (1999). *Nysa ve Akharaka*. İstanbul: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- İnan, J. (1951). Heykeltraşlık Eserleri - Skulpturen, in: A. M. Mansel – C. E. Bosch - J. İnan (Eds.), *1947 Senesi Side Kazılarına Dair Ön Rapor. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Side im Jahre 1947* (Türkçe- Almanca), Ankara, 27-45.
- İnan, J. (1956). Heykeltraşlık Eserleri – Die Skulpturen, in: A. M. Mansel – G. E. Bean - J. İnan (Eds.), *Side Agorası ve Civarındaki Binalar, 1948 Yılı Kazılarına Dair Rapor - Die Agora von Side und die benachbarten Bauten, Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1948* (Türkçe – Almanca - İngilizce) içinde. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi., 49-77.
- İnan, J. (1965). *Antalya Bölgesi Roma Devri Portreleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnan, J. and Rosenbaum, E. (1966). *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*. Londra: Oxford Üniversitesi Yayınları.

- İnan, J. (1975). *Side'nin Roma Devri Heykeltraşlığı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, J. (1979). Lysippos'un Sandal bağlayan Hermes Heykeli. *Belleten*, (43), 397-413.
- İnan, J. (1980). Perge Kazısı 1979 Çalışmaları. *Belleten*, (44), 607-611.
- İnan, J. (1981). Perge Kazısı 1980 Çalışmaları. *KST*, (3), 43-48.
- İnan, J. (1983a). Perge Kazısı 1981 Çalışmaları. *TAD*, (26/2), 1-63.
- İnan, J. (1983b). Perge Kazısı 1982 Çalışmaları. *KST*, (5), 199-205.
- İnan, J. (1984). Side Apollon Tapınağı (N, 1) Kazısı ve Onarımı 1983 Yılı Çalışmaları. *KST*, (VI), 345-365.
- İnan, J. (1985). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu ve Kazısı. *KST*, (VII), 421-430.
- İnan, J. (1986). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1985 Yılı Çalışmaları. *KST*, (VIII.2), 177-186.
- İnan, J. (1987a). Thronende Isis von Perge. *Anatolia*, (21), 1-9.
- İnan, J. (1987b). Perge Kazısı 1985 Çalışmaları. *KST*, (8.2), 137-151.
- İnan, J. (1987c). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1986 Yılı Çalışmaları. *KST*, (IX.2), 173-184.
- İnan, J. (1988). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1987 Yılı Çalışmaları. *KST*, (X.2), 247-259.
- İnan, J. (1989). Der demetrios- und Apolloniosbogen in Perge. *Festschrift für Müller-Wiener, IstMitt* (39) içinde (237-244).
- İnan, J. (1990). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1988 Yılı Çalışmaları. *KST*, (XI.1), 151-160.
- İnan, J. (1991). Side Apollon Tapınağı Restorasyonu 1989 Yılı Çalışmaları. *KST*, (XII.1), 181-192.
- İnan, J. (1998). *Toroslar'da bir antik kent: Eine antike Stadt im Taurosgebirge: Lyrbe? Seleukeia?*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- İnan, J. (2000). *Perge'nin Roma Devri Heykeltraşlığı I*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- İnan, J. (2003). *Perge'nin Roma Devri Heykeltraşlığı II*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- İnan, J., Öztürk, A. ve Atik, N. (2000). Vorbericht über die Untersuchungen an der Fassade des Theaters von Perge. *AA, Sonderdruck*, 285-340.

- İplikçioğlu, B., Çelgin, G. ve Çelgin, A. V. (1991). *Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium I*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- İzmirligil, Ü. (1979a). Side Su Yolları. *VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 467-470.
- İzmirligil, Ü. (1979b). Die römischen Wasserversorgungsanlagen von Side. *MInstWasser*, (64), 1-15.
- İzmirligil, Ü. (1981). Perge'de Demetrios – Apollonios Takı. *IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981 Ankara, Band I*, 513-518.
- Jameson, S. (1970a). Aspendos. *RE Suppl*, (XII), 99-109.
- Jameson, S. (1970b). Attaleia. *RE Suppl*, (XII), 110-129.
- Jenkins, I. (2008). *Die Parthenon-Skulpturen im Britischen Museum*. Darmstadt: WBG.
- Jessen, O. (1895a). Statistik des Beinamens Arkhegetes. *RE*, (II/1), 443-444.
- Jessen, O. (1895b). Arkhegetis. *RE*, (II/1), 444.
- Jessen, O. (1896). Asphaleios. *RE*, (II/2), 1726.
- Jessen, O. (1897). Bulaios, Bulaia. *RE*, (III/1), 1019-1020.
- Jessen, O. (1901). Delphinios. *RE*, (IV/2), 2513-2515.
- Jessen, O. (1907). Epibaterios. *RE*, (VI/1), 28.
- Jucker, H. (1982). Apollo Palatinus und Apollo Actius auf augusteischen Münzen. *MusHelv*, (39), 82-104.
- Kaderli, L. (2009). *Side Apollon, Athena Tapınakları Kutsal Alanı ve Bizans Bazilikaları, Koruma Yaklaşımı ve Tarihi Çevre Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Kahrstedt, U. (1951). *Geschichte des griechisch- römischen Altertums* München: F. Bruckmann Verlag.
- Kaletsch, H. (1999). Kyme (No.3). *DNP*, (6), 967-968.
- Kaltsas, N. (2002). *Sculpture in the National Archaeological Museum, Athens*. (Ed: N. Kaltsas, Çev:D. Hardy). Los Angeles: Getty Publications.
- Kaplan, D. (2008). Apollon'un Kökeni. B. Can - M. Işıklı (Eds.). *Doğudan Yükselen Işık. Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı içinde* (471-480). İstanbul: Zero Yayınları.
- Käppel, L. (2002). Themis. *DNP*, (12/1), 301-302.

- Karola, M. und Nollé, J. (1994). *Götter, Städte, Feste. Kleinasiatische Münzen der römischen Kaiserzeit*, (Ausstellung vom 22. Jul bis 30. Oktober 1994). München: Selbstverlag der Staatlichen Münzsammlung.
- Karola-Nollé, M. und Nollé, J. (1994). Vom feinen Spiel städtischer Diplomatie: Zu Zeremoniell und Sinn kaiserzeitlicher *Homonoia*-Feste. *ZPE*, (102), 241-261.
- Kaya, M. A. (2005). Anadolu'da Roma Eyaletleri; Sınırlar ve Roma Yönetimi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (24/38), 11-30.
- Kaygusuz, İ. (1980). Perge Artemis'i için bir adak yazıtı. *BELLETEN*, (174), 249-256.
- Kaymak, G. (2015). Side P Tapınağı'nda Yeni Araştırmalar, Yeni Bulgular ve Yeni Yorumlar, *ADALYA*, (XVIII), 203-240.
- Kern, O. (1895). Arkhegetes. *RE* (II/1), 441-443.
- Kerényi, K. (1951). *Die Mythologie der Griechen: Die Götter- und Menschheitsgeschichten*. München: dtv.
- Kienast, D. (1964). Die *Homonoia*verträge in der römischen Kaiserzeit. *JNG* (14), 51-64.
- Kienast, D. (1995). Zu den *Homonoia*-Vereinbarungen in der römischen Kaiserzeit. *ZPE* (109), 267-282.
- Kienast, D. (1996). *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Kienast, D. (2009). *Augustus: Prinzeps und Monarch*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Kirsten, E. (1978). Artemis von Ephesos, Eleuthera von Myra mit Seitenblicken auf St. Nicolaus auf Kommagene. S. Şahin – E. Schwertheim – J. Wagner (Eds.), *Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976* içinde, (457-488). Leiden: E. J. Brill.
- Klose, D. O. A. (1987). *Die Münzprägung von Smyrna in der römischen Kaiserzeit*. Berlin: W. De Gruyter.
- Klose, D. O. A. (1983). Die griechischen Städte in Thrakien und Ihre Verbindungen zu Kleinasien in der römischen Kaiserzeit, dargestellt an Hand der Münzprägung (*Homonoia*-Münzen und Münzfunde). *Pulchre* (4), 179-189.
- Klose, D. O. A. (1996). Münzprägung und städtische Identität: Smyrna in der Römischen Kaiserzeit. W. Leschhorn - A. V. B. Miron - A. Miron (Eds.), *Hellas und der griechische Osten, Festschrift für Friedrich Peter Robert Franke zum 70.*

- Geburtstag* içinde (53-63). Saarbrücken: SDV Saarbrücker Druckerei und Verlag GmbH.
- Klose, D. O. A. (2002). Vota. *DNP* (12/2), 343-344.
- Klose, D. O. A. (2005). Festivals and Games in the Cities of the East During The Roman Empire. C. Howgego – V. Heuchert – A. Burnett (Eds.). *Coinage and Identity in the Roman Provinces* içinde (125-133). Oxford: Oxford University Press.
- Knell, H. (2010). *Kaiser Trajan als Bauherr: Macht und Herrschaftsarchitektur*. Darmstadt: WBG Yayinevi.
- Knoblauch, P. (1977). *Die Hafenanlagen und die Anschliessenden Seemauern von Side*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kraay, C.-M. (1969). Notes on the Mint of Side in the Fifth Century B. C. *NumChron* (1969/9), 15-20.
- Kreis-von Schaewen, R. (1950). Πῖλος. *RE* (XX.2), 1330-1333.
- Kopnias, K. (2018). Cilicia and Pamphylia during the Early Iron Age: Hiyawa, Mopsos and the Foundation of the Greek Poleis. *AURA*, (1), 69-95.
- Korfmann, M. O. (2005). *Troia/Wilusa: Überblick und offizieller Rundweg mit Informationstafeln verfasst von der Grabungsleitung*. Çanakkale: Çanakkale – Tübingen Troia Vakfı.
- Köker, H. (2007). *Perge Kazı Sikkeleri: 1999-2004*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köse, V. (2005). *Nekropolen und Grabdenkmäler von Sagalassos in Pisidien in hellenistischer und römischer Zeit*. Turnhout: Brepols.
- Kraay, C. M. (1969). Notes on the Mint of Side in the fifty Century B. C. *NumChron*, (9), 15-20.
- Kraft, K. (1972). *Das System der kaiserzeitlichen Münzprägung in Kleinasien: Materialien und Entwürfe*. Berlin: Gebr. Mann.
- Krencker, D. und Schede, M. (1936). *Der Tempel in Ankara*. DAA, (3). Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter.
- Kühnen, A. (2005). *Die imitatio Alexandri als polistisches Instrument römischer Feldherren und Kaiser in der Zeit von der ausgehenden Republik bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n.Chr.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Vom Fachbereich Geisteswissenschaften der Universität Duisburg –Essen.

- Küster, E. (1913). *Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion*. Gießen: Alfred Töpelmann Verlag.
- Lacroix, L. (1949). *Les reproductions de statues sur les monnaies grecques. La statuaire archaïque et classique*. Liege: Faculté de Philosophie et Lettres.
- Lambrinoudakis vd., (1984). Apollon. N. Yalouris (Ed.), *LIMC* (II, 1-2) içinde, (183-327). Zürih-Münih: Artemis Yayınları.
- Lanckoronski, K. G. (1890). *Städte Pamphyliens und Pisidiens I*. Prag – Wien – Leipzig: F. Tempsky – G. Freytag.
- Lane, E. N. (1975). *Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis 2. The Coins and GeMS* Leiden: Brill.
- Lange, K. (1946). *Götter Griechenlands. Meisterwerke antiker Münzkunst*. Berlin: Gebr. Mann.
- Latte, K. (1934). Themis. *RE*, (5. A2), 1626-1630.
- Latte, K. (1976). *Römische Religionsgeschichte*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Laubscher, H. P. (1980). Ein Athenakopf im Museo Barracco. H. A. Cahn - E. Simon (Eds.), *TAINIA Roland Hampe zum 70. Geburtstag am 2. Dezember 1978 dargebracht von Mitarbeitern, Schülern und Freunden* içinde, (227-237). Mainz am Rhein: Philip von Zabern Verlag.
- Leake, W. M. (1824). *Journal of a Tour in Asia Minor*. London: Richard Taylor Printed.
- Lehner, M. F. (2004). *Die Agonistik im Ephesos der römischen Kaiserzeit*. Unpublizierte Dissertation (Yayınlanmamış Doktora Tezi). München: Ludwig-Maximilians Universität.
- Lermann, W. (1900). Athenatypen auf griechischen Münzen. München: C. H. Beck.
- Leschhorn, W. (1984). *Gründer der Stadt: Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte*. Stuttgart: Steiner Verlag.
- Leschhorn, W. (1988). Ein Schatzfund sidetischer Münzen, P. R. Franke, W. Leschhorn, B. Müller, J. Nollé (Eds.), *Side: Münzprägung, Inschriften und Geschichte einer antiken Stadt in der Türkei, Beiträge zu einer Ausstellung* içinde, (23-44). Saarbrücken: (Yayınevi belirtilmemiş).
- Leschhorn, W. (1998). *Katalog der griechischen Münzen. Herzog-Anton-Ulrich-Museum Braunschweig, Kunstmuseum des Landes Niedersachsen /Band VII*. München: Hirmer Verlag.

- Leschhorn, W. (2014). Die hellenistischen Drachmen der Stadt Side. K. Dörtlük, O. Tekin, R. Boyraz-Seyhan (Eds.), *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Nüsmatik Kongresi (25-28 Şubat 2013)* içinde, (369-381). Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Letta, C. (1988). Helios / Sol. *LIMC* (IV), 592-625.
- Letzner, W. (2010). *Ephesos. Eine antike Metropole in Kleinasien*. Mainz: Philip von Zabern.
- Ley, A. (1996). Apollon (Ikonographie). *DNP*, (1), 869-870.
- Ley, A. (1997). Athena (Ikonographie). *DNP*, (2), 166-167.
- Lindgren, H. C. - Kovacs, F. L. (1985). *Ancient Bronze Coins of Asia Minor and the levant from the Lindgren Collection I*. California: Chrysopylon Publications.
- Lindgren, H. C. (1993). *Ancient Greek Bronze Coins from the Lindgren Collection III*. San Francisco - California: Chrysopylon Publications.
- Link, S. (2002). *Wörterbuch der Antike*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Lorenz, G. (1988). Apollon – Asklepios – Hygieia. *Saeculum*, (39/1), 1-11.
- Lurker, M. (1991). *Wörterbuch der Symbolik*. M. Lurker (Ed.). Stuttgart: Alfred Kröner Yayınevi.
- Luyster, R. (1965). Symbolic Elements in the Cult of Athena. *History of Religion*, (5), 133-163.
- Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor I*. Princeton – New Jersey: Princeton University Press.
- Maischberger, M. (2012). Der Dionysos-Tempel auf der Theaterterrasse. R. Grüßinger — V. Kästner — A. Scholl (Eds.). *Pergamon. Panorama der antiken Metropole, Begleitbuch zur Ausstellung* içinde (243-247). Berlin: Michael Imhof Verlag.
- Mangold, M. (1987). Zur Frisur der Erechteionkoren. *HASB*, (12), 5-7.
- Mangold, M. (1993). *Athenatypen auf attischen Weihreliefs des 5. und 4. Jhs. v. Chr.*. Bern: Institut für klassische Archäologie der Universität Bern.
- Mansel, A. M. (1950). 1950 Side Kazısına Dair Kısa Rapor. *Belleten*, (14/56), 683-686.
- Mansel, A. M. (1951a). Mimarlık Anıtları - Architekturdenkmäler, in: A. M. Mansel – C. E. Bosch - J. İnan (Eds.), *1947 Senesi Side Kazılarına Dair Ön Rapor - Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Side im Jahre 1947 (Türkçe-Almanca)* içinde. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi., 1-26.
- Mansel, A. M. (1951b). Side Kazısı. *Belleten*, (15), 305.

- Mansel, A. M. (1952). Side Kazısı. *Belleten*, (16), 435.
- Mansel, A. M. (1956a). Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1946-1955. *AA* (71), 34-120.
- Mansel, A. M. (1956b). Mimarlık Anıtları – Architekturdenkmäler. A. M. Mansel – G. E. Bean - J. İnan (Eds.), *Side Agorası ve Civarındaki Binalar, 1948 Yılı Kazılarına Dair Rapor - Die Agora von Side und die benachbarten Bauten, Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1948 (Türkçe – Almanca - İngilizce)* içinde. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi., 1-47.
- Mansel, A. M. (1958a). 1946-1955 yıllarında Pamphylia’da yapılan kazılar ve araştırmalar. *Belleten* (XXII), 211-240.
- Mansel, A. M. (1958b). Ein Basaltkrater aus Side. *Anatolia* (3), 1-13.
- Mansel, A. M. (1958c). 1957 Senesi Side ve Perge Kazıları. *TAD* (8/1), 14-16.
- Mansel, A. M. (1962). Side tiyatrosu. *Belleten* (XXVI), 187-213.
- Mansel, A. M. (1963). *Die Ruinen von Side*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Mansel, A. M. (1965). Side. *RE Suppl.* (X), 879-918.
- Mansel, A. M. (1966). Side’nin Doğu Şehir Kapısında Bulunan Silah Kabartmaları. *Belleten* (119), 351-375.
- Mansel, A. M. (1968). Side’nin Doğu Şehir Kapısı. *Belleten* (XXXII), 127-138.
- Mansel, A. M. (1969). 1968 Perge Kazısına Dair Ön Rapor. *TAD* (17/1), 93-104.
- Mansel, A. M. (1975). Die Nymphaeen von Perge. *IstMitt* (25), 367-372.
- Mansel, A. M. (1978). *Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Maranti, A. (2000). *Delphi*. Athen: Verlag Michalis Toubis.
- Mark, I. S. (1993). The Sanctuary of Athena Nike in Athens: Architectural Stages and Chronology. *Hesperia Supplements*, (26). Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Martini, W. (2000). Pamphylia, *DNP* (9), 216-219.
- Martini, W. (2001). Side, *DNP* (11), 517-519.
- Martini, W. (2003). *Sachwörterbuch der klassischen Archäologie*. Stuttgart: Kröner.
- Maaß, M. (1997). *Das antike Delphie. Orakel, Schätze und Monumente*. Stuttgart: Theiss.
- Maaß, M. (2002). Tripus. *DNP* (12/1), 830-832.
- Matern, P. (2002). *Helios und Sol*. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes. İstanbul: Ege Yayınları.

- Mattingly, H (1923). *Coins of the Roman Empire in the British Museum, Vol I*. London: Trustees of the British Museum.
- Meadows, A. (2014). Imitative Coinage in First-Century Pamphylia. K. Dörtlük, O. Tekin, R. Boyraz-Seyhan (Eds.), *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Nüsmatik Kongresi (25-28 Şubat 2013)* içinde, (409-422). Antalya: Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Meier, P. J. und Reisch, E. (1894). *Agones*. RE (1), 836-867.
- Melas, E. (1990). *Delphi: Die Orakelstätte des Apollon*. Köln: DuMont Buchverlag.
- Mellink, M. J. (1955). Archaeology in Asia Minor. *AJA* (59/3), 231-240.
- Mellor, R. (1975). *Thea Rome: Worship of the Goddess Roma in the Greek World*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Merkelbach, R. und Şahin, S. (1988). Die puplizierte Inschriften von Perge. *EpigrAnat* (11), 97-170.
- Merkelbach, R., Şahin, S. und Stauber, J. (1997). Kaiser Tacitus erhebt Perge zur Metropolis Pamphyliens und erlaubt ein Agon. *EpigrAnat* (29), 69-74.
- Merkelbach, R. und Stauber, J. (2002). *Steinepigramme aus dem griechischen Osten: Die Südküste Kleinasiens, Syrien und Palaestina Band 4*. München-Leipzig: K. G. Saur Verlag.
- Merkelbach, R. (2001). *Isis Regina - Zeus Sarapis: Die griechisch – ägyptische Religion nach den Quellen dargestellt* (2. verbesserte Auflage). München – Leipzig: K. G. Saur Verlag Yayınevi.
- Meyer, H. (1997). Athena Lemnia (Typus Fier – berlin – Richmond). Zur Identifizierung des meistgerühmten phidiasischen Werkes und seiner Überlieferung. G. Erath – M. Lehner – G. Schwarz (Eds.), *Festschrift für Thuri Lorenz zum 65. Geburtstag* içinde (111 – 117). Wien: Phoibos Verlag.
- Meyer, M. (1989). *Die griechischen Urkundenreliefs*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Meyer, M. (2014). Tradition und Rezeption, Eigenart und Teilhabe: Gottheiten und Ihre Bilder im griechisch-römischen Kleinasien. J. Fischer (Ed.). *Der beitrage Kleinasiens zur Kultur- und Geistesgeschichte der griechisch-römischen Antike. Akten des internationalen Kolloquiums Wien, 3.-5. November 2010* içinde (279-294). Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.

- Meyer, M. (2015). Machtlose Aphrodite. Körper und Körpersprache in Bildern der jungfräulichen Göttinnen Athena und Artemis. O. Krüger – N. Weibel (Eds.), *Die Körper der Religion – Corps en Religion* içinde (65-94). Zurich: Pano Verlag.
- Mikalson, J. D. (2005). *Ancient Greek Religion*. Oxford: Blackwell.
- Milne, J. G. (1940). Notes on the Oxford Collections. (6) Phrygia to Galatia. *NumChron* (20/80), 213-254.
- Miltner, F. (1952). Cn. Pompeius Magnus (No.31). *RE* (XXI/2), 2062-2211.
- Mitchell, S. (2003). Inscriptions from Melli (Kocaaliler) in Pisidia. *AnSt* (53), 139-159.
- Mitford, T. B. (1990). The Cults of Roman Rough Cilicia. *ANRW* (II/18/3), 2131-2160.
- Mohr, M. (2010). Die 'Heilige Strasse' von Samos. Ein Motivtransfer im Rahmen der Konstituierung eines Poliskultes?, R. Rollinger, B. Gufler, M. Lang, I. Medreiter (Eds.), *Interkulturalität in der alten Welt. Vorderasien, Hellas, Ägypten und die vielfältigen Ebenen des Kontakts, Philippika 34* içinde (98-123). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Mørkholm, O. (2000). *Erken Helenistik Çağ Sikkeleri* (Çev: O. Tekin). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Mosch, H.-C.-v. (1996). Das panegyrische Münzprogramm Athens in der Kaiserzeit. M. Flashar, H.-J. Gehrke, E. Heinrich (Eds.), *Retrospektive. Konzepte von Vergangenheit in der griechische-römischen Antike* içinde (159-178). München: Biering&Brinkmann.
- Mosch, H.-C.-v. (1999). *Bilder zum Ruhme Athens. Aspekte des Städtelobs in der kaiserzeitlichen Münzprägung Athens*. Milano: Ennerre.
- Mustilli, D. (1939). *Il Museo Mussolini*. Rom: Libr. Dello Stato.
- Muth, R. (1998). *Einführung in die griechische und römische Religion*. Darmstadt: WBG.
- Müller, B. (1988). Zur Geschichte der Stadt Side. P. R. Franke, W. Leschhorn, B. Müller, J. Nollé (Eds.), *Side: Münzprägung, Inschriften und Geschichte einer antiken Stadt in der Türkei, Beiträge zu einer Ausstellung* içinde, (11-21). Saarbrücken: (Yayinevi belirtilmemiş).
- Müller, H. (1992). Phyromachos im pergamenischen Nikephorion? *Chiron*, (22), 195-226.
- Müller, H. (2012). Römischer Kaiserkult. R. Grüßinger — V. Kästner — A. Scholl (Eds.), *Pergamon. Panorama der antiken Metropole, Begleitbuch zur Ausstellung* içinde (13-158). Berlin: Michael Imhof Verlag.

- Neumann, G. (1965). *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Naumann, F. (1983). *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen un der griechischen Kunst*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.
- Naumann-Steckner, F. (2015). Skulpturen nach der Athena Parthenos. G. Blamberger – D. Boschung (Eds.), *Römische Götterbilder der mittleren und späten Kaiserzeit içinde*, (13-39). Paderborn: Wilhelm Fink.
- Nick, G. (2002). *Die Athena Parthenos. Studien zum griechischen Kultbild und seiner Rezeption*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Niemeyer, H. G. (1960). *Promakhos: Untersuchungen zur Darstellun der bewaffneten Athena in archaischer Zeit*. Waldsassen – Bayern: Stiftland – Verlag KG.
- Nilsson, M. P. (1950). *Geschichte der griechischen Religion II*. München: C. H. Beck'sche Verlagbuchhandlung.
- Nilsson, M. P. (1955). *Geschichte der griechischen Religion I*. München: C. H. Beck'sche Verlagbuchhandlung.
- Nilsson, M. P. (1995). *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der Attischen*. Stuttgart-Leipzig: B. G. Teubner.
- Nock, A. D. (1978). Die Einrichtung des Herrscherkultes. A. Wlosok (Ed.), *Römischer Kaiserkult içinde*, (377-388). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Nohlen, K. (2012). Ein Tempel für den Kaiserkult – Das Trajaneum von Pergamon. R. Grüßinger — V. Kästner — A. Scholl (Eds.). *Pergamon. Panorama der antiken Metropole, Begleitbuch zur Ausstellung içinde* (159-166). Berlin: Michael Imhof Verlag.
- Nollé, J. (1983a). Zum Landbau von Side. *EpigrAnat*, (1), 119-129.
- Nollé, J. (1983b). Die Charaktere im 3. Epidemienbuch des Hippokrates und Mnemon von Side. *EpigrAnat*, (2), 85-98.
- Nollé, J. (1984). Eros mit dem Blitz. *EpigrAnat*, (4), 17-26.
- Nollé, J. (1986a). "Oriens Augusti". Kaiserpanegyrik und Perserkriegspropaganda auf Münzen der Stadt Side in Pamphylien unter Valerian und Gallienus. *JNG*, (36), 127-143.
- Nollé, J. (1986b). Pamphyliche Studien. *Chiron*, (16), 199-212.
- Nollé, J. (1987a). Pamphyliche Studien 6-10. *Chiron*, (17), 235-276.
- Nollé, J. (1987b). Epigraphische und numismatische Notizen. *EpigrAnat*, (10), 101-106.

- Nollé, J. (1988a). Inschriften, Münzen und Papyri – Dokumente aus dem antiken Side, P. R. Franke, W. Leschhorn, B. Müller, J. Nollé (Eds.), *Side: Münzprägung, Inschriften und Geschichte einer antiken Stadt in der Türkei, Beiträge zu einer Ausstellung* içinde, (45-68). Saarbrücken: (Yayınevi belirtilmemiş).
- Nollé, J. (1988b). Mitteilungen zu sidetischen Inschriften. *Kadmos*, (27), 57-62.
- Nollé, J. (1989). Forschungen in Selge und Ostpamphylien. *AST*, (6), 257-259.
- Nollé, J. (1990). Side: zur Geschichte einer kleinasiatischen Stadt in der römischen Kaiserzeit im Spiegel ihrer Münzen. *AW*, (21), 244-265.
- Nollé, J. (1991). Pamphyllische Studien 11 und 12. *Chiron*, (21), 331-344.
- Nollé, J. (1993a). *Side im Altertum I. Geschichte und Zeugnisse* Bonn: Rudolf Habelt Yayinevi.
- Nollé, J. (1993b). Die feindlichen Schwestern - Betrachtungen zur Rivalität der pamphyllischen Städte. G. Dobesch - G. Rehrenböck (Eds), *Hundert Jahre kleinasiatische Kommission der österreichischen Akademie der Wissenschaften. DenkschrWien* 236. Ergänzungsbände zu den TAM 14. 310-317.
- Nollé, J. (2001). *Side im Altertum II. Geschichte und Zeugnisse*. Bonn: Rudolf Habelt Yayinevi.
- Nollé, J. (2003a). Caracallas Kur in Pergamon: Krankheit und Heilung eines römischen Kaisers im Spiegel der Münzen. *AW*, (34), 409-417.
- Nollé, J. (2003b). Ein ephesischer Kult der < Victoria Romanorum > und das sogenannte Parthermonument. *Chiron*, (33), 459-484.
- Nollé, J. (2007). *Kleinasiatische Losorakel: Astragal- und Alphabetchresmologien der hochkaiserzeitlichen Orakelrenaissance*. München: Verlag C. H. Beck.
- Nollé, J. (2015). Beiträge zur kleinasiatischen Münzkunde und Geschichte. 11. Adleromina: Stadt- und Kultgründungen auf Geheiß des Zeus. *Gephyra*, (12), 1-88.
- Nollé, J. (2017). Ein Brief des Kaisers Gallienus an Side. Herrscherliche Hilfe bei einer Versorgungskrise. *Chiron*, (47), 303-337.
- Nollé, J., Şahin, S. und Vorster, Ch. (1985). Katalog der Inschriften im Museum von Alanya. *EpigrAnat*, (5), 125–146.
- Nollé, J. und Schindler, F. (1991). *Die Inschriften von Selge*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Ober, J. (2016). *Das Antike Griechenland. Eine neue Geschichte*. Stuttgart: Klett – Cotta.

- Oettel, A. (1988). Geld als Träger politischer Propaganda. K. Stemmer (Ed.) *Kaiser Marc Aurel und seine Zeit* içinde (87-107). Berlin: Abguss-Sammlung antiker Plastik.
- Ohly, D. (1986). *Glyptothek München. Griechische und römische Skulpturen*, (Ed. D. Ohly). München: C. H. Beck.
- Onurkan, S. (1969). Perge Artemis Kabartmaları ve Artemis Pergaia. *Belleten*, XXXIII, 131, 303-323.
- Otten, H. (1987). Die Bronzetafel. *KST*, (IX/1), 271-276.
- Orhan, S. (2017). *Perge Batı Cadde 2013 Yılı Kazılarında Ele Geçen Bir Grup Heykeltıraşlık Eseri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Önen, N. T. (2008). *Phaselis Antik Kenti ve Territoryumu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Önen, N. T. and Yılmaz, F. (2015). A New Athena Polias Votive Inscription from the Phaselis' Acropolis. *Adalya*, (18), 121-131.
- Önen, N. T. (2016). "Phaselis'ten İmparator Lucius Verus İçin Yeni Bir Adak Yazıtı". B: Takmer – E. N. Akdoğu Arca – N. Gökalp Özdil (Eds). *Vir Doctus Anatolicus. Studies in memory of Sencer Şahin / Sencer Şahin Anısına Yazılar Philia Suppl I* içinde, (972-979). İstanbul: Kabalcı.
- Özdemir, B. Ş. (2016). *Tlos Tanrıları ve Kültleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, B. (2020). Sillyon'da Men kültü. M. Taşkiran (Ed.). *Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi* içinde (113-125). İstanbul: Ege yayınları.
- Özdizbay, A. (2008). Pamphylia - Perge Tarihi ve Roma İmparatorluk Dönemi Öncesi Perge'nin Gelişimi: Güncel Araştırmalar Işığında Genel bir Değerlendirme. İ. Delemen – S. Çokay-Kepçe – A. Özdzibay – Ö. Turak (Eds.), *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı EUERGETES Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag* içinde, (839-871). Antalya: AKMED.
- Özdizbay, A. (2012). *Perge'nin M.S. 1.-2. Yüzyıllardaki Gelişimi (Die Stadtentwicklung von Perge im 1.-2. Jh. N. Chr.)*. Antalya: Suna – İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Özgür, M. E. (1996). *Skulpturen des Museums von Antalya I. : Ausflug in die Mythologie und Geschichte*. Ankara: Dönmez Offset Basımevi.

- Özhanlı, M. (2005). Side'den Hermes Andros Farnese Tipinde Bir Baş. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (13), 77-88.
- Özhanlı, M. (2007). Side'de Bulunan Bir Yeni Hitit Eserinin Düşündürdükleri. *Adalya*, (10), 17-30.
- Özhanlı, M. (2014). Side Apollon kehanet erkezi ve Omphalos Taşı. *CollAn*, (XIII), 261-272.
- Öztunç, H. Y. (2018). *Side Müzesi'nde Bulunan Mermer Tanrı ve Tanrıça Heykelcikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztunç, H. Y. ve Erkoç, S. (2019). Side Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Mermer Aphrodite Heykelciği. *Colloquium Anatolicum*, (18), 123-138.
- Öztürk, F. D. (2006). *Roma Çağı Küçükasya Kentleri Arasında Homonoia Antlaşmaları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Öztürk, B. (2010). *Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asyası'nda Dionysos Kültü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Paribeni, R. et Romanelli, P. (1914). Studi e ricerche archeologiche nell'Anatolia meridionale. *MonAnt*, (23), 5-274.
- Parke, H. – W. (1987). *Athenische Feste*. (Çev: G. Hornbostel). Mainz am Rhein: Philipp vo Zabern Yayınevi.
- Parker, R. (2016). Athena in Anatolia. *Pallas*, (100) Cent chouettes pour Athéna, 73-90.
- Pease, A. S. (1917). Notes on the Delphic Oracle and Greek Colonization. *Classical Philology*, (12/1), 1-20.
- Pekin, A. V. (2015). *Foça Tarihi - The History of Phokaia*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Pekman, A. (1970). *Eskiçağda Bazı Anadolu Şehirlerinin Tanrı ve Kahraman Ktistesleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Pekman, A. (1989). *Son Kazı ve Araştırmaların Işığı Altında Perge Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Peppel, M. (2003). Gott oder Mensch. Kaiserverehrung und Herrschaftskontrolle. H. Cancik – K. Hitzl (Ed.), *Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen içinde* (69-95). Tübingen: Mohr Siebeck.
- Peterich, E. und Rast, J. (1956). *Griechenland: Ein kleiner Führer*. Oltern und Freiburg im Breisgau: Walter Verlag.

- Pick, B. (1904). Die Tempeltragenden Gottheiten und die Darstellung der Neokoros auf den Münzen. *Öjh*, (VII), 1-41.
- Piesker, K. (2015). Auf den zweiten Blick: ein neuer Rekonstruktionsvorschlag für den Dionysostempel in Side. *IstMitt*, (65), 151-183.
- Piesker, K. (2017). Side. P. Niewohner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of Turks* içinde (294-301). USA: Oxford University Press.
- Pötscher, W.(1963). Athene. *Gymnasion*, (70), 394-418; 527-544.
- Pötscher, W.(1987). *Hera*. Eine Strukturanalyse im Vergleich mit Athena. Darmstadt: WBG.
- Pötscher, W. (1997). Die Bedeutung des Wortes ΓΛΑΥΚΩΠΙΣ. *Philologus*, (141/1), 3-23.
- Prehn, B. (1922). Kitistes. *RE*, (XI/2), 2083-2087.
- Preisshofen, R. (2002). Der Apollon Sauroktonos des Praxiteles. *AntPl*, (28), 41-115.
- Preston, P. (1997). *Metzler Lexikon antiker Bildmotive*. (Çev: ve Ed: S. Bogutovac – K. Brodersen). Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Preyss, A. (1912). Athena Hope und Pallas Albani-Farnese. *JdI*, (27), 88-128.
- Price, M. J. (1991). *The Coinage in the Name of Alexander The Great and Philip Arrhidaeus I-II*. Zurich: Swiss Numismatic Society; London: British Museum Press.
- Price, S. R. F. (2001). *Prosesyon* (Çev: P. Riedl). *DNP*, (10), 477-479.
- Price, S. R. F. (2004). *Ritüel ve İktidar: Küçük Asya 'da Roma İmparatorluk Kültü*. (Çev: T. Esin). İstanbul: İmge Kitapevi.
- Pülz, S. (1989). *Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Bauornamentik von Didyma*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.
- Quatember, U. (2017). *Der sogenannte Hadrianstempel an der Kuretenstraße*. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Rachet, G. (1999). *Lexikon der griechischen Welt* (Çev: ve Ed: R. Hilgers). Hamburg: Nikol Verlag.
- Radke, G. (1957). Propylaios. *RE*, (XXIII, 1), 835-836.
- Radt, W. (1999). *Pergamon*. Geschichte und Bauten einer antiken Metropole. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

- Raeder, J. (2011). Götinnen, Heroinnen und mythische Wesen. K. Knoll, C. Vorster, M. Woelk (Eds.), *Skulpturensammlung Staatliche Kunstsammlungen Dresden: Katalog der antiken Bildwerke II, Idealskulptur der römischen Kaiserzeit I* içinde, (121-175). Münih: Hirmer Yayinevi.
- Rathmayr, E. (2006). Götter- und Kaiserkult im privaten Wohnbereich anhand von Skulpturen aus dem Hanghaus 2 in Ephesos, *Römische Historische Mitteilungen*, (48), 103-133.
- Rathmayr, E. (2014). Kaiserverehrung in öffentlichen Brunnenanlagen. J. Fischer (Ed.). *Der beitrage Kleinasiens zur Kultur- und Geistesgeschichte der griechisch-römischen Antike. Akten des internationalen Kolloquiums Wien, 3.-5. November 2010* içinde (309-332). Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Recke, M. (2015). Aphrodite auf der Akropolis von Perge? Terrakotta statuetten aus F1. A. Müller – E. Laflı (Eds.). *Figurines de terre cuite en Méditerranée" grecque et romaine 2, Iconographie et contextes* içinde (547-553). Villeneuve d'Ascq: Septentrion.
- Reisch, E. (1905). Dreifuss. *RE*, (V), 1669-1696.
- RIC I. C. H. V. Sutherland and R. A. G. Carson (Eds.). *The Roman Imperial Coinage, volume I, From 31 BC to AD 69* (1984). London: Spink and Son Ltd.
- Ridgway, B. S. (1990). *Hellenistic Sculpture I*: Bristol. Bristol Classical Press.
- Riedel, S. (2016). *Darstellungen der Göttin Athena auf den Münzen von Pergamon und İlon*. Bonn: Habelt Verlag.
- Ritter, S. (1997). Athenas Helme: Zur İkonographie der Athena in der klassischen Bildkunst Athen. *JdI*, (112), 21-57.
- Ritter, S. (2002). *Bildkontakte: Götter und Heroen in der Bildsprache griechischer Münzen des 4. Jahrhunderts v. Chr.*. Berlin: Reimer Verlag.
- Ruge, W. (1949). Pamphylia. *RE*, (XVIII, 3), 354-407.
- Ruth, R. (1998). *Einführung in die griechische und römische Religion*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Robert, L. (1937). *Etudes Anatoliennes: recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*. Paris: E. De Boccard.
- Robert, L. (1948). *Hellenica. Recueil d'épigraphie de Numismatique et d'Antiquités Grecques V*. Paris: Adrien-Maisonneuve.

- Robert, L. 1960. Monnaies et Divinités d'Aspendos. *Hellenica*, (XI/XII), 177-188.
- Robert, L. (1989). Inscriptions grecques de Sidé en Pamphylie. *OMS*, (5), 155-193.
- Robert, J. et Robert, L. (1951). Bulletin épigraphique. *REG*, (64), 119-216.
- Robert, J. et Robert, L. (1952). Bulletin épigraphique. *REG*, (65), 124-202.
- Robert, J. et Robert, L. (1967). Bulletin épigraphique. *REG*, (80), 453-573.
- Robert, J. et Robert, L. (1982). Bulletin épigraphique. *REG*, (95), 322-432.
- Robinson, E. S. G. (1914). Coins from Lycia and Pamphylia. *JHS*, (34), 36-46.
- RPC I *Roman Provincial Coinage I. From the Death of Caesar to the Death of Vitellius* (1998). A. Burnett – M. Amandry – P.P. Ripollés (Eds.). London – Paris: British Museum Press.
- Roscher, W. H. (1873). *Apollon und Mars*. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann.
- Roscher, *Lexikon*. W. H. Roscher (Ed.), *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie I*, (1884-1890). Leipzig: Teubner.
- Rose, H.-J.(2003). *Griechische Mythologie*. München: Beck.
- Rosenberger, V. (2001). *Griechische Orakel. Eine Kulturgeschichte*. Darmstadt: Theiss.
- Rosol, R. (2007). Die Herkunft des Gottesnamens Apollon. *Glotta* (83), 222-242.
- Rott, H. (1908). *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung.
- Rumscheid, F. (2004). Der Tempel des Augustus und der Roma in Mylasa. Eine Kreative Mischung östlicher und westlicher Architektur. *JDI* (119), 131-178.
- Rüpke, J. (2006). *Die Religion der Römer*. München: C. H. Beck.
- Salzmann, D. (2001). Vespasian in Aspendos. *SchwMüBl* (201), 8-9.
- Sancaktar, H. (2018). Arykanda Antik Kenti'ndeki Athena Tapınağı'nın Lokalizasyonuna ilişkin öneriler. *CEDRUS*, (VI), 359-375.
- Sarıkaya, S. (2012). Asylonia: Zaman içindeki tarihsel gelişimi. N. E. Akyürek Şahin - B. Takmer - F. Onur (Eds.). *Eskiçağ Yazıları 2* içinde (67-91). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sayar, M. (1999). Kilikya'da tanrılar ve Kültler. *OLBA* (2/1), 131-154.
- Schefold, K. und Jung, F. (1988). *Die Urkönige, Perseus, Bellerophon, Herakles und Theseus in der klassischen und hellenistischen Kunst*. München: Hirmer.
- Schefold, K. (1981). *Die Göttersage in der klassischen und hellenistischen Kunst*. München: Hirmer Verlag.

- Schefold, K. (1989). *Die Sagen von den Argonauten, von Theben und Troia in der klassischen und hellenistischen Kunst*. München: Hirmer Verlag.
- Scheibler, I. (2000). Phiale, *DNP* (9), 774.
- Scheid, J. (2004). Der Priester. A. Giardina (Ed.), *Der mensch der römischen Antike* içinde (67-98). Essen: Magnus Verlag.
- Scherf, J. (2001). Pythia, *DNP* (10), 663-665.
- Schmidt, E. M. (1966). Der Kasseler Apoll und seine Repliken. *AntPl*, (5). Berlin: Mann.
- Schmid, W. und Stählin, O. (1959). *Geschichte der griechischen Literatur*: Erster Teil. München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Scholl, A. (2006). ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ. Die Akropolisvotive aus dem 8. bis 5. Jahrhundert v. Chr. und die Staatswerdung Athens. *JdI* (121), 1-173.
- Schollmeyer, P. (2012). *Einführung in die antike Ikonographie*. Darmstadt: WBG.
- Schollmeyer, P. –Grassinger, D. (2008). Athena – Lehrerin und Schutzherrin prächtiger Werke. D. Grassinger, T. de O. Pinto, A. Scholl (Eds.), *Die Rückkehr der Götter: Berlins verborgener Olymp* içinde, (212-229). Regensburg : Schnell & Steiner.
- Schröder, S. (1993). Katalog der Antiken Skulpturen des Museo del Prado in Madrid, Band 2: Idealplastik. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern Yayinevi.
- Schröder, S. – F. (2011). Götinnen, Heroinnen und mythische Wesen. K. Knoll, C. Vorster, M. Woelk (Eds.), *Skulpturensammlung Staatliche Kunstsammlungen Dresden: Katalog der antiken Bildwerke II, Idealskulptur der römischen Kaiserzeit I* içinde, (545-549). Münih: Hirmer Yayinevi.
- Schrötter, F. v. (1930). Wörterbuch der Münzkunde. Berlin: Verlag von Walter de Gruyter.
- Schuchhardt, W. H. (1963). Athena Parthenos. *AntPl* (2), 31-53.
- Schwendemann, K. (1921). Der Dreifuss. *JDAI* (36), 98-185.
- Serangeli, M. (2015). Heth. Maliya, lyk. Maliya und griech. Athena. C. Zinko – N. Zinko (Eds.). *I. Grazer Symposium zur indogermanischen Altertumskunde. "Der antike Mensch im Spannungsfeld zwischen Ritual und Magie" Graz, 14. – 15. November 2013* içinde (376-388). Graz: Leykam Buchverlag.
- Sevorokin, V. v. (1968). Zur Entstehung und Entwicklung der kleinasiatischen Buchstabenschriften. *Kadmos*, (7), 150-173.
- Sheppard, A. R. R. (1984-1986). "Homonoia" in the Greek Cities of the Roman Empire. *AncSoc* (15/17), 229-252.

- Seyrig, H. (1963). Monnaies hellénistiques. *RNum* (6/5), 7-64.
- Simon, E. und Bauchhenss, G. (1984a). Apollon. N. Yalouris (Ed.), *LIMC* (II, 1-2) içinde (363-464). Zürich - Münih: Artemis Verlag.
- Simon, E. und Bauchhenss, G. (1984b). Ares / Mars. N. Yalouris (Ed.), *LIMC* (II, 1-2) içinde (505-580). Zürich - Münih: Artemis Yayınları.
- Simon, E. (1969). *Die Götter der Griechen*. München: Hirmer Verlag.
- Simon, E. (1982). Die Geburt der Athena auf der Reliefamphora in Tenos. *AntK*, (25), 35-38.
- Simon, E. (1986). *Augustus*. Kunst und Leben in Rom um die Zeitenwende. München: Hirmer Verlag.
- Simon, E. (1990). *Die Götter der Römer*. München: Hirmer Verlag.
- Simon, E. (2016). *Opfernde Götter*. Dettelbach: Verlag J. H. Röhl GmbH.
- Sonnabend, H. (1999). Mensch und Landschaft in der Antike. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Soykal-Alanyalı, F. (2016a). Side Dionysos (?) Tapınağı Işığında Tiyatro İle Çevresinin Kentsel Değişimi Ve Dönüşümü. *OLBA*, (24), 407-450.
- Soykal-Alanyalı, F. (2016b). Side: Kaybolan Bir Kentin Yeniden Keşfinin Hikayesi. *MJH*, (VI/2), 17-28.
- Soykal-Alanyalı, F. (2017). Side: Bir Kentin Kayboluşunun Hikayesi. *Arkeoloji ve Sanat*, (155), 187-196.
- Soykal-Alanyalı, F. (2019). Side’de Büyük ve Kutsal Gerusia. *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (ASTAM), VIII. Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu (18-19 Nisan 2019), Bildiri Özetleri* içinde (4).
- Soykal-Alanyalı, F. (2021). Side’de Yeni kazılar Işığında Yeni Keşifler. *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (ASTAM), Kazı ve Yüzey Araştırmaları Semineri Dizisi’nde* sunulmuş bildiri <https://www.youtube.com/watch?v=tS6RrXTB0zc> (Erişim tarihi: 23.06.2021).
- Sponsel, C. (2017). *Der Areskult in Metropolis (Ionien)*. Erlangen: FAU University Press.
- Steier, A. (1927). Lorbeer. *RE*, (XIII. 2), 1431-1442.
- Stengel, P. (1920). *Die griechischen Kultusaltertümer*. München: C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung.

- Stoll, H. W. (2003). *Handbuch der Religion und Mythologie der Griechen und Römer*. Wiesbaden: Fourier Verlag.
- Stoll, O. (2001). *Römisches Heer und Gesellschaft*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Stoll, R. (2000). Architektur auf römischen Münzen. Trier: Paulinus Druckerei.
- Strocka, V. M. (1988). Wechselwirkungen der stadtrömischen und kleinasiatischen Architektur unter Trajan und Hadrian, *IstMitt*, (38), 291-307.
- Strothmann, M. (2000). *Augustus – Vater der res publica*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Strube, J. H. M. (1984-1986). Gründer Kleinasiatischer Städte: Fiktion und Realität. *AncSoc*, (15-17), 253-304.
- SNG v. Aul. 10. *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung H. von Aulock, Vol. 10 Lykien* (1964). Berlin: Verlag Gebr. Mann.
- SNG v. Aul. 11. *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung H. von Aulock, Vol. 11 Pamphylien* (1965). Berlin: Verlag Gebr. Mann.
- SNG v. Aul. 12. *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung H. von Aulock, Vol. 12 Pisidien – Lykaonien - Ísaurien* (1964). Berlin: Verlag Gebr. Mann.
- SNG v. Aul.13. *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung H. von Aulock, Vol. 13, Kilikien* (1966). Berlin: Verlag Gebr. Mann.
- SNG v. Aul. 18. *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung H. von Aulock, Vol. 18, Nachträge IV* (1968). Berlin: Verlag Gebr. Mann.
- SNG Belg. *Sylloge Nummorum Graecorum. Belgique, La Collection de Bronzes Grecs De Marc Bar. Bibliotheque Royale de Belgique* (2007). Bruxelles.
- SNG Cop. 31. *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum, Vol. 31 Lycia – Pamphylia* (1955). Kopenhagen: Einar Munksgaard.
- SNG Cop. 32. *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum, Vol. 32 Pisidia* (1956). Kopenhagen: Einar Munksgaard.
- SNG Cop. 33. *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum, Vol. 33 Lycaonia - Cilicia* (1956). Kopenhagen: Einar Munksgaard.

- SNG Delepierre. M. Amandry (Ed.). *Sylloge nummorum Graecorum. France. Bibliothèque Nationale. Cabinet des médailles. Collection Jean et Marie Delepierre* (1983). Paris: Bibliothèque Nationale.
- SNG Finland II. R. Ashton (Ed.), *Sylloge Nummorum Graecorum. Finland. The Erkki Keckman Collection in the Skopbank, Helsinki, Part II: Asia Minor except Karia*. Helsinki: The Finnish Society of Sciences and Letters.
- SNG France III. E. Levante – P. Weiss (Eds.), *Sylloge Nummorum Graecorum. France. Cabinet Des Medailles, Vol. III Pamphylië, Pisidie, Lycaonie et Galatie* (1994). Zürich: Numismatica Ars Classica.
- SNG Leipzig I. S. Schultz (Ed.). *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Sammlung der Universitätsbibliothek Leipzig / Band I. Autonome griechische Münzen* (1993). München: Hirmer Verlag.
- SNG Levante Suppl. E. Levante (Ed.). *Sylloge Nummorum Graecorum. Switzerland I. Levante-Cilicia. Supplement 1* (1993). Zürich: Numismatica Ars Classica.
- SNG Österreich II. W. Szaivert – C. Daburon (Eds.), *Sylloge Nummorum Graecorum Österreich. Sammlung Leypold / Oesterreichische Nationalbank, Wien. Kleinasiatische Münzen der Kaiserzeit / Band II: Phrygien – Kommagene, mit Nachträgen, Korrekturen und Indizes zu beiden Bänden* (2004). Wien: Österreichische Forschungsgesellschaft für Nümismatik.
- SNG PfPs IV. J. Nollé (Ed.), *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen. 4. Band, Pamphylien* (1993). Münih: Hirmer Verlag.
- SNG PfPs V. J. Nollé (Ed.), *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen. 5. Band, Pisidien und Lykaonien* (1999). Münih: Hirmer Verlag.
- SNG PfPs VI. R. Ziegler (Ed.), *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen. 6. Band, Ísaurien und Kilikien* (2001). Münih: Hirmer Verlag.
- SNG Schweiz II. B. Kapossy (Ed.), *Münzen der Antike, Katalog der Sammlung Jean-Pierre Righetti im Bernischen Historischen Museum* (1993). Bern-Stuttgart-Viyana: Paul Haupt Verlag.
- Söğüt, B. (2001). Kilikya Bölgesindeki Roma İmparatorluk Tapınakları: İmparator Claudius Dönemi Tapınakları. Éric Jean, Ali M. Dinçol und Serra Durugönül (Eds.). *Kilikya: Mekanlar ve Yerel Güçler, Uuslararası Yuvarlak Masa Toplantısı*

- (*Actes de la table ronde internationale d'Istanbul, 2-5 novembre 1999*), (*Varia Anatolica* 13) içinde (479-504). Paris: De Boccard.
- Strocka, V. M. (1988). Wechselwirkungen der stadtrömischen und kleinasiatischen Architektur unter Trajan und Hadrian. *IstMitt*, (38), 291-307.
- Strocka, V. M. (1996). Datierungskriterien kleinasiatischer Girlandensarkophage. *AA*, (1996), 455-473.
- Strong, D. E. (1953). Late Hadrianic Architectural Ornament in Rome. *BSR*, (21), 118-151.
- Süß, J. (1999). *Kaiserkult und Stadt. Kultstätten für römische Kaiser in Asia und Galatia*, Inaugural Disertation. München: Ludwig-Maximilians-Universität.
- Süß, J. (2003). Kaiserkult und Urbanistik. H. Cancik – K. Hitzl (Ed.), *Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen* içinde (249-281). Tübingen: Mohr Siebeck.
- Şahin, E. (2018). Aspendos'un Aphrodite Kastnietis Kültü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şahin, N. (1998). *Klaros. Apollon Klarios Bilicilik Merkezi*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Şahin, N. (2001). *Zeus'un Anadolu Kültleri*. İstanbul: Suna – İnan Kırarç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Şahin, S. (1995). Studien zu den Inschriften von Perge: Der Gesandte Apollonios und seine Familie. *EpigrAnat*, (25), 1-24.
- Şahin, S. (1996). Perge Kenti'nin Kurucuları ve Plancia Magna. *Adalya*, (1), 45-52.
- Şahin, S. (1999). *Die Inschriften von Perge I*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Şahin, S. (2004). *Die Inschriften von Perge II*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Şahin, H. ve Özdizbay, A. (2014). Dağlık Kilikia Kurşun Kalesi Tapınağı ve Stoasına İlişkin Yeni Öneriler. *Adalya*, (17), 85-121.
- Takacs, S. A. (2000). Ploiaphesia. *DNP*, (9), 1145.
- Takacs, S. A. (2001). Serapis. *DNP*, (11), 445-448.
- Talloon, P. (2001). The Egyptian Connectio, The Cult of Nilotic Deities at Sagalassos, *Ancient Society*, (31), 289-328.
- Talloon, P. And Waelkens, M. (2004). Apollo and the Emperors (I). The Material Evidence fort the Imperial Cult at Sagalassos. *Ancient Society*, (34), 171-216.
- Talloon, P. and Waelkens, M. (2005). Apollo and the Emperors (II). The Material Evidence fort the Imperial Cult at Sagalassos. *Ancient Society*, (35), 217-250.

- Taşdöner, K. (2017). *Anadolu'da Roma Eyaletleri. Augustus Dönemi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Taşlıklioğlu, Z. (1954). *Tanrı Apollon ve Anadolu ile Münasebeti*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Taşlıklioğlu, Z. (1963). *Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Teffeteller, A. (2001). Greek Athena and the Hittite Sungoddes of Arinna. S. Deacy – A. Willing (Eds.), *Athena in the Classical World* içinde (349-365).
- Tek, A. T. (2009). 1971 – 2002 Yılları Arasında Arykanda Kazılarında Bulunan Pamphylia Bölgesine Ait Sikkeler. O. Tekin (Ed.), *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World: Studies in memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in honour of Nezahat Baydur* içinde (345-355). İstanbul: Ege yayınları.
- Tek, A. T. ve Köker, H. (2011). Side Arkeoloji Müzesi Nümismatik Araştırması 2010. *ANMED*, (9), s.242-243.
- Tek, A. T. ve Köker, H. (2012). Side Arkeoloji Müzesinde 2011'de Yürütülen Nümismatik Araştırmaları. *ANMED*, (10), s. 230-232.
- Tek, A. T. ve Köker, H. (2013). Side Arkeoloji Müzesi'nde 2012'de Yürütülen Nümismatik Araştırmaları. *ANMED*, (11), s. 260-261.
- Tek, A. T. ve Köker, H. (2014). Side Arkeoloji Müzesi'nde 2013'de Yürütülen Nümismatik Araştırmaları. *ANMED*, (12), s. 292-293.
- Tek, A. T. ve Köker, H. (2015). Side Arkeoloji Müzesi'nde Yürütülen Nümismatik Araştırmaları 2014, *ANMED*, (2015-13), 251-253.
- Tek, A. T. ve Köker, H. (2016). Side Arkeoloji Müzesi'nde Yürütülen Nümismatik Araştırmaları 2015. *ANMED*, (14), s. 369-371.
- Tek, A. T., Köker, H. ve Tarakan, E. (2017). Side Arkeoloji Müzesi'nde 2016 Yılında Yürütülen Nümismatik Araştırmaları. *ANMED*, (15), s. 324-330.
- Tekin, O. (1991). *Aspendos Sikkeleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Teraman, Ö. (2014). *Kent Mekanı Tasarımında İdeolojik Bir Temsil Aracı: Küçük Asya'da Roma İmparatorlar Kültü'nün Mimari Yoluyla Temsili*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Texier, Ch. (1849). *Déscription d l'Asie Mineure III*.

- Tomaschitz, K. (1998). *Unpublizierte Inschriften Westkilikiens aus dem Nachlass Terence B. Mitfords* (TAM 21). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Tölle-Kastenbein, R. (1980). *Frühklassische Peplosfiguren*. Mainz: Zabern.
- Travlos, J. N. (1971). *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*. Tübingen: Washmuth.
- Treuxmaux, P. (1863). *Exploration Archéologique en Asie Mineure*.
- Uzunbaslan, A. (2008). Side'de Agonistik festivaller. *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi*, (XI), 117-128.
- Wegner, O. P. (1978). *Einführung in die Numismatik*. Schweiz: Schweizerische Kreditanstalt.
- Weicker, G. (1914). 'Ροιῶ. *RE*, (2. R/ 1 Bd.), 1004-1006.
- Weiss, P. (1981). Ein agonistisches Bema und die isopythischen Spiele von Side. *Chiron*, (11), 315 – 346.
- Weiss, P. (1991). Auxe Perge. Beobachtungen zu einem bemerkenswerten städtischen Dokument des späten 3 Jahrhunderts n. Chr, *Chiron*, (21), 353-392.
- Wellman, M. (1901). Yunus. *RE*, (IV.2), 2504-2509.
- Welwei, K. W. (1998). *Die griechische Polis*. Verfassung und Gesellschaft in archaischer und klassischer Zeit. Stuttgart: F. Steiner.
- Wernicke, K. (1895). Apollon. *RE*, (II,1), 1-111.
- Winter, E. (1996). *Städtliche Baupolitik und Baufürsorge in den römischen Provinzen des kaiserzeitlichen Kleinasien*. AMS, (20). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Witulski, T. (2007). *Kaiserkult in Kleinasien*. Die Entwicklung der kultisch religiösen Kaiserverehrung. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH.
- Wright, N. L. (2011). *Coins from Asia Minor and The East: Selections from the Colin E. Pitchfork Collection*. Sydney: Numismatic Association of Australia.
- Wörle, M. (1988). *Stadt und Feste im kaiserzeitlichen Kleinasien: Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*. München: Verlag C. H. Beck.
- Wörle, M. (1999). Artemis und Eleuthera in Limyra. P. Scherrer – H. Thür – H. Taeuber (Eds.), *Steine und Wege: Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag* içinde (269-274). Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Wüst, E. (1953). Poseidon. *RE*, (22/1), 446-557.

- Vandeput, L. (1997). *The Architectural Decoration in Roman Asia Minor: Sagalassos: a Case Study*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Vandeput, L. and Köse, V. (2004). Pisidien Survey Project: Survey Kampagne 2002 in Pednelissos. *AST*, (21/1), 345-360.
- Vermeule, C. C. (1968). *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor*. Cambridge: Harvard University Press.
- Vidman, L. (1981). İsis und Serapis. M. J. Vermaseren (Ed.), *Die orientalischen Religionen im Römerreich* içinde (121-156). Leiden: E. J. Brill.
- Vikela, E. (2015). Apollo, Artemis, Leto: Eine Untersuchung zur Typologie, İkonographie und Hermeneutik der drei Gottheiten auf griechischen Weihreliefs. *Athenaia* (7). München: Hirmer Verlag GmbH.
- Villing, A. (1992). *The Iconography of Athena in Attic Vase-painting from 440-370 BC*. Oxford: Trinity Term.
- Villing, A. (1998). Athena as Ergane and Promakhos. The Iconography of Athena in Archaic East Greece. N. Fischer – D. Boedeker (Eds.), *Archaic Greece, New Approaches an New Evidence* içinde (147-168). London: Duckworth.
- Villing, A. (2009). Athena. *LIMC Suppl* (Abellio – Zeus) içinde (107-123). Düsseldorf: Artemis Verlag.
- Vollkommer, R. (2007). *Künstlerlexikon der Antike*. R. Vollkommer (Ed.) Hamburg: Nikol Verlag.
- Yegül, F. (2006). *Antik Çağda Hamamlar ve Yıkanma*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Yıldırım, Ş. (2013a). Bizans Dönemi Çalışmaları, içinde: H. S. Alanyalı, “Side 2011 Yılı Çalışmaları”, *KST*, (34/3), 209-210.
- Yıldırım, Ş. (2013b). *Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, F. (2016). *Phaselis Kentinin Baş Tanrıçası Athena Polias ve Doğu Akdeniz’deki Etkileşimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz-Kolancı, B. (2020). Anadolu’da Roma İmparatorluk Dönemi Mimari Bloklarında Medusa Bezemesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (40), 81-104.

- Yurtsever, A. (2012). *Side’de Romanizasyon Sürecinde Gladyatörler ve Agonlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yurtsever, A. (2017). Side’de MS 1. – 3. Yüzyıllar Arasında Yumurta-Ok Bezemelerinin (İon Kymationu) Stilistik Değişim ve Gelişimi. G. Coşkun (Ed.), *Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekan, Dumlupınar Üniversitesi V. Arkeoloji Sempozyumu, 10-12 Ekim 2016, Kütahya içinde*, (253-272). Ankara: Bilgin Kültür Sanat.
- Yurtsever, A. (2019). *Side M Yapısı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Wlosok, A. (1978). Einführung. A. Wlosok (Ed.), *Römischer Kaiserkult içinde*, (1-52). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Walters, H. B. (1899). Athena Hygieia. *JHS*, (19), 165-168.
- Wilamowitz-Möllendorf, U. v. (1903). Apollon. *Hermes*, (38), 575-586.
- Williams, J. (2000). Neokoros. *DNP*, (8), 827-828.
- Winter, E. (1996). *Stattliche Baupolitik und Baufürsorge in den römischen Provinzen des kaiserzeitlichen Kleinasien*. AMS, (20). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Wyse, W. (1898). Athena Polias at Athens. *The Classical Review*, (12/3), 145-152.
- Zanker, P. (1974). *Klassizistische Statuen. Studien zur Veränderung des Kunstgeschmacks in der römischen Kaiserzeit*. Mainz: P. Von Zabern
- Zanker, P. (2003). *Augustus und die Macht der Bilder*. München: C. H. Beck.
- Ziehr, W. (1977). *Reise in die Alte Welt*. Stuttgart: Deutscher Bücherbund.
- Zimmermann, B. (2000). Apollon. K. Brodersen – B. Zimmermann (Ed.), *Metzler Lexikon Antike içinde* (42-43). Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Zimmermann, K. (2002). Temenos, *DNP*, (12/1), 105-106.
- Zimmermann, M. (1992). Die Lykischen Häfen und die Handelswege im östlichen Mittelmeer: Bemerkungen zu PMich I 10. *ZPE*, (92), 201-217.
- Zimmermann, S. (2000). Athene. K. Brodersen – B. Zimmermann (Ed.), *Metzler Lexikon Antike içinde* (65-66). Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.

Antik Kaynaklar.

- Apollodoros. Apollodoros. *Bibliotheka. Yunan Mitolojisi*. (Çev: N. Nirven). İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.
- Appianus, *Rom. Hist.* Appianus of Alexandria. *Roma History*. (Çev: H. White). London: W. Heinemann.

- Arrianus, *Anabasis*. Flavius Arrianus. *İskender'in Seferi: Arrianos, İskender'in Seferi, Alexandrou Anabasis*. (Çev: F. Akderin). İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2004.
- Apulleius. Apulleius. *Metamorphoses: Başkalaşımalar*. (Çev: Ç. Dürüşkan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Aristides, *Orations*. Aelius Aristides. *Orations*. (Çev: M. Trapp). London: Loeb classical library, 2017.
- Augustus, *Res Gestae*. Augustus. *Meine Taten: Res Gestae Divi Augusti*. (Ed: E. Weber). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1985.
- Cassius Dio, *Rom. Hist.* Cassius Dio Cocceianus. *Roman History*. (Çev: E. Cary). Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1914-1927.
- Dionysos Byzantios. *Anaplous Bosporou*: Boğaziçi'nde bir gezinti. (Çev: M. F. Yavuz). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Herodotos, *Tarih*. Herodotos, *Tarih*. (Çev: M. Ökmen). İstanbul: Türkiye İş bankası Kültür Yayınları.
- Hesiodos, *Theogon*. Hesiodos, *Theogonia – İşler ve Günler*. (Çev: A. Erhat – S. Eyüboğlu). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Homerik Hymn. Homeros İlahileri. *Homerik Hymnos'lar*. (Çev: A. Eti Sina). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- Homeros, *İl*. Homeros, *İlyada*. (Çev: A. Erhat – A. Kadir). İstanbul: Can Yayınları, 1999.
- Homeros, *Ody*. Homeros, *Odysseia*. (Çev: A. Erhat – A. Kadir). İstanbul: Can Yayınları, 2002.
- Nikolaos v. Damaskus. Nikolaos von Damaskos. *Leben des Kaisers Augustus*. (Ed. J. Malitz). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003.
- Ovidius, *Metamorphosen* Publius Ovidius Naso, *Metamorphosen*. (Sammlung Tusculum) Artemis & Winkler.
- Pausanias. *Reisen in Griechenland: Gesamtausgabe in drei Bänden / Pausanias; auf Grund der kommentierten Übersetzung von Ernst Meyer* (Ed: F. Eckstein). Düsseldorf: Artemis & Winkler.
- Pindar. *Olympian odes, Pythian odes*. (Çev: W. H. Race). Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997.
- Platon. *Phaidon*. (Çev: H. R. Atademir – K. Yetkin). İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2001.
- Philostratos, *Apollonius*. The Life of Apollonius of Tyana with The Epistles of Apollonius (Ed: F. C. Conybeare). Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1912.

- Plinius, *Nat. His. Naturkunde - Naturalis Historia-*, C. Plinius Secundus d. Ä. (Çev: ve Ed: R. König – G. Winkler). Düsseldorf: Artemis & Winckler, 1973-2004.
- Propertius, Sextus Propertius. *Gedichte* (Çev: R. Helm). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1986.
- Suetonius, Gaius Suetonius Tranquillus. *On İki Caesar'ın Yaşamı* (Çev: F. Telatar – G. Özaktürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Tacitus, P. Cornelius Tacitus. *Historiae* (Ed. J. Borst). München: Artemis Verlag, 2002.
- Vergil, Publius Vergilius Maro. *Aeneis*. (Çev: V. Ebersbach). Leipzig: Verlag Philipp Reclam.

KATALOG

Katalog, Side’de Athena ve Apollon kültü ile ilgili bilgi veren epigrafik, nümismatik ve heykeltıraşlık eserlerinden oluşmaktadır. Katalog içerisinde toplamda 26 adet epigrafik belge, 96 adet sikke ve 18 adet heykeltıraşlık eser bulunmaktadır.

Kat. No. 1-25: Epigrafik belgeler.

Kat. No. 26-122: Nümismatik belgeler.

Kat. No. 123-144: Heykeltıraşlık belgeler.

Kat. No. 1.

Eser türü: Antik literatür.

Eser adı: Side Athena Tapınağı hakkında Strabon’un anlatımı.

Tarih: MÖ I. yy. sonu veya MS I. yy. başları.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena

Ref.: Strabon XIV 4, 2.

Metin:

εἴτα Σίδη, Κυμαίων ἄποικος. ἔχει δ’ Ἀθηνᾶς ἱερόν. εἴθ’ ὁ Μέλας ποταμός
καὶ ὕφορμος. εἴτα Πτολεμαῖς πόλις.

Tercüme:

“Sonra Kymeliler’in bir kolonisi olan ve içinde bir Athena Tapınağı bulunan Side’ye gelir. Sonra Melas Irmağı ve bir demir atma yerine ve Ptolemais kentine ulaşılır”.

Kat. No. 2.

Eser türü: Yazıt.

Eser adı: Yunanca-Sidece çift dilli yazıt.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Beyaz mermerden küçük bir altar. Büyük sütunlu cadde üzerinde bir evin duvarında devşirme malzeme olarak kullanılmış. Müze yönetimi tarafından sökülüp müzeye taşınmıştır.

Müze Env. No?

Ölçüler: Y: 36 cm; G: 37 cm; Hy: 1,6 cm.

Tarih: MÖ III. veya II. yy.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Ref.: Paribeni –Romanelli, 1914, **a.g.k.**, 128-129 No. 9; Bossert, 1950, a.g.k., 9-12; Nollé, 1988b, a.g.k., 57-59; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 276-277 Yazıt No.19 (Yunanca yazıt); Nollé, 2001, **a.g.k.**, 630-633 Yazıt No. S1 (Sidece yazıt).

Metin:

(Yunanca yazıt)	[[]Α[]] 'Αρτέμων 'Αθηνοβίου χαριστήρια.
(Sidece yazıt)	deaθono artmon θanpiwz malwadaz.

Tercüme:

Yunanca kısım: Athenobios oğlu Artemon Adak hediyesi olarak ...]

Sidece kısım: Athenobios oğlu Artemon tanrıça Athena`ya adağını yerine getirdi.

Kat. No. 3.

Eser türü: Yazıt.

Eser adı: Side Gerusiası, Demosu ve Meclisi “Kutsal Senato”nun temsili bir heykelini dikeyor.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Beyaz mermerden yapılmış, profilli heykel kaidesi. Heykel kaidesi, tiyatronun karşısında, büyük sütunlu caddenin sol tarafında bulunmuştur.

Müze Env. No. ?

Ölçüler: Y: 123 cm; G: 58 cm; D: 49 cm; Hy: 3,5 cm.

Ref.: Paribeni – Romanelli, 1914, **a.g.k.**, 122-125 No. 86; Bosch, 1951, **a.g.k.**, 66-69 No.18; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 285-290 Yazıt No. 26.

Tarih: İmparator Tacitus (MS 275-276)

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Metin:

[π]αρά ταῖς θεαῖς τ[ῶν εἰ-]
[κ]όνων τοῦ Σεβασ[τοῦ δω-]
[ρ]εαῖς · τήν ἱεραν [Σύγ-]
[κ]λητον · ἡ λαμπρ[οτάτη]
βουλή καὶ ὁ εὐσταθής [δῆ-]
μος καὶ ἡ σεμνοτάτη καὶ]

[φ]ιλοσέβαστος · καὶ κρ[ατίστη]
[τ]ῆς λαμπροτάτης κ[αὶ ἐνδό-]
[ξ]ου · ἐξάκις νεωκόρ[ου Σιδη-]
[τ]ῶν πόλεως · ἱερὰ κα[ὶ μεγάλη]
[γ]ερουσία · νεωκοροῦ[σα Ἀθηνᾶ]
[τῇ θε]ῷ ἀσύλῳ καὶ νεω[κοροῦσα θε-]
ῶ Διονύσῳ · τῷ ἐν τῷ ἱε[ρῶ]
αὐτῆς · δειπνιστηρίῳ. ♠

Tercüme: *İmparator büstlerinden oluşan kutsal hediyelerin yanına, son derece parlak boule, güçlü demos ve altı kez neokoros olan, asylonum sağlayan tanrıça Athena ile onun tapınağında Dionysos Deipnisterion'un neokorosluğunu yapan muhteşem ve meşhur Side kentinin muhterem, imparator seven, güçlü, kutsal ve büyük gerusiası kutsal senatonun bir heykelini (dikti).*

Kat. No. 4.

Eser türü: Yazıt.

Eser adı: İmparator Gallienus'a ait bir heykelin altınla kaplanması.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: 24 parçadan oluşan mermer bir levha. 1962 yılında Side'nin güney bölgesinde yer alan Büyük Hamam'da yürüme zemininde devşirme malzeme olarak bulunmuştur. Günümüzde 24 parçadan 12 parça bulunmaktadır.

Müze Env. No. 201, 284, 566, 1165, 1179, 1185, 1188, 1312, 1323, 1324, 1332, 1335

Ölçüler: Y: 97 cm; G: 110 cm; D: 2 cm; Hy: 3,5-4,7 cm.

Tarih: Gallienus Dönemi (MS 254-255).

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Ref.: Bean, 1965, **a.g.k.**, 65-67 Yazıt No. 183; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 315-319 Yazıt No. 44.

Metin:

[τὸν κύριον ἡμῶν Αὐτο]κράτορα Καίσαρα Πούβ[λιον Λι]κί[ννι-]

[ον Ἐγνάτιον Γαλλιην]ὸν Εὐσεβῆ Εὐτυχῇ Σεβαστόν, Γερμανι-]

[κὸν μέγιστον, ἀρχιερέ]α μέγιστον, δημαρχικῆς ἐξ[ουσίας τὸ .,]
 [αὐτο]κράτορα τὸ .,] ὑπατον τὸ β', π. π., ἀνθύπατο[ν, υἱὸν]
 [τ]οῦ κυρίου [ἡμῶ]ν Οὐαλερανοῦ Σεβαστοῦ,]
 [τ ο ὦ τ ῆ] σ ο ἰ κ ο υ [μ έ ν η ς ·]
 [ἐκ τοῦ λαμπ[ρο]τά[του ὑ]πατικοῦ Ο[ὐ]λπίου Μαρκέλλου [φιλοτιμίας ?]
 [ἡ φίλη] σύμ[αχος, πιστὴ Ῥωμαίων [Σιδη μ]ύστις] καὶ νεωκοροῦσα]
 [τῶ πατρ]ῶς θεῶ] κτ[ίς]τῃ Ἀπόλλ[ωνι κ]αὶ νεωκοροῦ[σ]α [θεῶ
 Ἀθηνᾶ τὴν
 [χρυσόφ]αντον βαφὴν. ἀφιερῶθη [. . .]σ[] ἱερ[έως]
 [. . . Ἀντ]ωνε[ί]νου τὸ β' ἐπὶ ἀνθ[υ]πάτου καὶ ἐπὶ
 [ἀρχιερέ]ω[ς τῶ]ν Σ[εβ]α[σ]τῶν κα[ὶ] τῆς [. M.] Αὐρ. Τρ[

Tercüme:

[Efendimiz İmp]arator Caesar Pub[lius Li]ci[nnius Egnatius Gallien]us Pius
 Felix A[ugustus, Germanicus Maximus, Pontife]x Maximus tribunusluğunun?
 yılında, [imparatorluğunun? yılında], ikinci Consullüğünde, v{atanımızın}
 b{abası}, Proconsul, dünyanın... efendimiz A[ugustus] Valerianus'un [oğlu için]
 [Çok] parlak Consularis Ulpius Marcellus'un [bağışından / mirasından?],
 Roma'nın [güvenilir dost] ve mü[ttefiki] M[yistik Side], hem kurucumuz ve [ata
 tanrımız n]eokoros Apoll[on] hem de neokoros [tanrıça Athena] için altınla
 kaplattı.

Açılış [...] rah[ip ...] Antoninus [tarafından], onun ikinci memuriyet döneminde,
 vali [...] yönetimi sırasında, imparatorların ve [...] un [baş rahibi] M. Aurelius
 Tr[...]yönetimi sırasında yapıldı.

Kat. No. 5.

Eser türü: Yazıt.

Eser adı: Demiurgos T. Flavius.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Beyaz taştan yapılmış ince levha. Müze Hamamı'nın zeminine yerleştirilmiştir.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Y: 38 cm; G: 40 cm; D: 2 cm; Hy: 2,7-3 cm.

Ref.: Bean, 1965, **a.g.k.**, 36-37 Yazıt No. 128; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 365-367 Yazıt No.74.

Tarih: MS II. yy. başları.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Metin:

[ἱερεὺς θεᾶς Ῥώμης καὶ δημιουργὸς Τ. Φλ.]

[ἱερεὺς θεῶν μεγάλων Εἰσίδος κ[αὶ Σαράπιδος

[πατήρ] Τ. Φλ. Πρόκλου ἀρχιπρο[βούλου,πάππος]

[Τ. Φλ. ἀρχιπροβούλου, προπάπ[πος Τ. Φλ.

[? ἀρχισιτῶ]νου καὶ ἀρχιπροβούλου,.]

[ἀνὴρ Κ]λαυδίας Ῥουφείνης ὑπ[ατικῆς,

[ἱερείας διὰ βίου θεοῦ Ἀθηνᾶς, θυγατρὸς?

[συγκλητκοῦ ἡρχιεραμένου πενταετηρίδα ?

[Κλ. υἱοῦ Κυρεῖνα Ῥούφου δεδη[μιουργηκότος

[ἐφ' οὗ ἀ]φιερῶθη ἡ ἡτ[...]τ.[

Tercüme:

[Dea Roma rahibi ve Demiourgos T(itus) Fl(avius) (Sıfat ve memuriyet)] [yüce tanrılar] İsis v[e Serapisin rahibi...], Arkhipro[bulos] Titus Flavius Proklosun [babası], Arkhiprobulos T(itus) Fl(avius) (isim)'in dedesi, arkhisito]nes ve arkhiprobulos [Titus Flavius'un](isim)'in büyük dedesi, con[sullar soyundan

gelen ve] yaşamı boyunca Athena'nın rahibeliğini yapan [Cl]audia Rufina'nın [kocas...], beş [yıl] başrahiplik yapmış bir sena[törün ... kızı ...] Quirina Tribus'una mensup ve o zamanki De[miurgos] (diğer memuriyetler) [(Baba adı)] in oğ[lu] Cl(audius) [Rufus'un kız kardeşi...] döneminde açıldı.

Kat. No. 6.

Eser türü: Yazıt.

Eser adı: Sideli Antipatros, *Andronikan Agon*'unda gençler güreş müsabakasını kazandı ve kendi heykelini Themis, Athena ve Boulaia'ya adadı.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Yuvarlak bir kaideye ait, profilli fragman parçası. Arkası ve alt kısmı kırık. Buluntu yeri bilinmiyor. Günümüzde Müze Deposu'nda korunuyor.

Müze Env. No. 395

Ölçüler: Y: 27 cm; G: ?; D: ?; Hy: 1. Satırda 12 mm., aşağıda ise 9 mm.dir.

Ref.: Bean, 1965, **a.g.k.**, 44-47 Yazıt No. 146; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 423-425 Yazıt No.120.

Tarih: MS I. yy. sonları; MS II. yy. başları.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Metin:

Ἀντίπατρος Βακχίου παίδων πάλην νεικήσα[ς]
Ἀνδρονεικιανὴν θέμιν καὶ ἐπιβατήριον τῆς Ἀθ[η-]
νᾶς - ἀγωνοθετοῦντος εὐσεβοῦς φιλοπάτριδο[ς]
ιερέως Θέμιδος διὰ βίου Λ. Αὐδίου Μαξίμου
τοῦ ἀναθέντος τὴν θέμιν πολεΐταις μόνοις ἐκ τῶ[ν ἰδί-]
ων εἰς τὸν αἰῶνα - τὸν ἀνδριάντα λαβὼν ἔπαθλον, Θέ[μιδι]
καὶ Ἀθηνᾶ καὶ τῇ Βουλ[αία].

Tercüme:

Yaşamı boyunca Themis rahipliğini yapan vatansever, dindar Lucius Avidius Maximus'un sadece Side halkı için her zaman kendi imkânlarıyla tertip ettiği Andronikiane Agonu ve Athena'nın Gemiye Bindirilmesi Bayramı sırasında çocuklar arası güreş müsabakasını Bakchios'un oğlu Antipatros kazandı, ödül olarak aldığı heykeli Themis'e, Athena'ya ve Boulaia'ya adadı.

Kat. No. 7.

Eser türü: Yazıt.

Eser adı: Demoneikos adlı kişinin Athena, Themis ve Side Demos'u için yapmış olduğu adak.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Kum taşından yapılmış bir kaide. 2003 yılında "Büyük Fabrikalar Caddesi"ndeki düzenlemeler sırasında bulundu. Günümüzde Müze'de korunuyor.

Müze Env. No. 3132

Ölçüler: Y: 54 cm; G: 32 cm; D: 23 cm; Hy: 2,5 cm.

Ref.: Adak, Akdoğu-Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 100 Yazıt No. 8.

Tarih: MS I. yy.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Metin:

Δημόνεικος Δ[ημονείκου -]
μωνο[ς] νεικήσα[ς] παίδων πάλην]
τὸν ἱερὸν τριε[τηρικὸν ἀγῶνα Θε-]
μῖδος καὶ ἐπιβ[ατήριον τῆς Ἀθηνᾶς]
ὃν ἀνέθηκεν [Λ. Αὔδιος Μάξιμος]
εἰς τὸν αἰῶνα [πολείταις μόνοις δη-]
μιουργοῦντος [καὶ ἀγωνοθετοῦν-]
τος Ζωπύρου [τοῦ δεῖνος, λαβῶν ἔ-]
παθλον ἀνδριά[ντα, Ἀθηνᾶ, Θέμι-]
...δι καὶ τῷ Δ[ήμῳ ...]

Tercüme:²⁷⁹⁶

Falancanın oğlu Zopyros'un demiourgos'luğu ve [agonothetes'liği] sırasında, üç [yılıda bir düzenlenen kutsal The]mis ve [L. Audius Maximus'un kurmuş olduğu sadece vatandaşların katılabildiği] daimi Athena'nın epibaterion oyunlarında çocuklar kategorisindeki güreş yarışını kazanarak heykel elde eden -mon torunu, Damoneikos oğlu Damoneikos [Athena, The]mis ve D[emos] için (adadı).

²⁷⁹⁶ Adak, Akdoğu-Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 122, No.8.

Kat. No. 8.

Eser türü: Yazıt.

Eser adı: Pamphyliia-Tuesianus Agonu'nun ikinci kez düzenlenmesinde ödül kazanan falanca.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Sahilde bulunmuş bir kaide. Günümüzde kaybolmuş.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Not edilmemiş.

Ref.: CIG 4354; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 429-430 No.124.

Tarih: MS III. yy.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Metin:

[ἄ]γωνοθετοῦντος διὰ [βί-]
ου Αὐρ. Παιωνείου Το[υη-]
σιανοῦ καὶ ἐπιτελοῦν[τ-]
ος θέμιν τὸ δεύτερον
Παμφυλιακὴν Τουησιά-
νθ
νιον ἐπιβατήριον

Tercüme:

[Ya]şam boyu [a]gonothetes olan Aur(elius) Paioninus T[ue]sianus zamanında ve ikinci kez düzenlenen Pamphyliia-Tuesianus [Athena ve Apollon'un] Gemiye Bindirilmesi Bayramı sırasında...

Kat. No. 9.

Eser türü: Yazıt.

Eser adı: Pergeli Aur. Glaukippos, Pamphyliia-Tuesian Agonu'nun üçüncü kez düzenlenmesinde, gençler arasındaki Pankrationu kazandı.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Sahilde bulunmuş bir kaide. Günümüzde kaybolmuş.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Y: 62cm; G: 25cm; Hy: 5cm.

Tarih: MS III. yy.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Ref.: CIG 4355; Paribeni-Romanelli, 1914, **a.g.k.**, 130 No. 97; Robert, 1948, **a.g.k.**, 75; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 431-432 Yazıt No.126.

Metin:

[ἀ]γωνοθετοῦντος
διὰ βίου Αὐρηλίου Πα[ιω-]
[ν]είνου Τουησιαν[οῦ]
[κ]αὶ ἐπιτελοῦντος [θέμιν]
[τ]ὸ γ' Πανφυλιακὴν
[Τουη]σιάνιον ἐπιβατή[ριον]
[θ]εῶν Ἀθηνᾶς καὶ Ἀπ[όλ-]
[λ]ωνος ἐξ ἰδίων χρη[μά-]
[τω]ν, ἐνείκησεν ἐν τῇ λαν-
[προ]τάτῃ καὶ [ἐ]νδό[ξω Σι-]
[δητ]ῶν πόλει πα[ίδων]
πανκράτιον [Αὐρή-]
Λιος Γλαύκιππο[ς Ἑρ-]
μίππου Περγαῖο[ς λαβῶ-]
ν ἄθλον τὸ τε θέμ[α καὶ τὸν]
ἀνδριάντα σὺν τῇ βάσει.

Tercüme:

Yaşam boyu [a]gonotheteslik yapan Aurelius Pa[ion]ius Tueasian[us] 'un kendi im[kanlarıyla] gerçekleştirdiği 3. Pamphylia-Tuesianus Athena ve Apollon'un Gemiye Bindirilmesi [Bayramı] zamanında, son derece parlak ve [ün]lü [Side] kentinde [Her]mippos'un oğlu Pergeli [Aure]lius Glaukippos[s] [ço]cuklar arası Pankration (=boks ve güreş) müsabakasını kazandı, ödül olarak pa[ra ve] kaidesiyle birlikte heykel elde etti.

Kat. No. 10.

Eser türü: Yazıt.

Eser adı: Pamphyliia-Tuesianos agonunda zafer kazanan Aurelius Menneas.

Eserin Tasviri ve Buluntu Yeri: Kireçtaşından yapılmış proilli kaide Side civarında bulunmuştur. Günümüzde Müze’de korunuyor.

Müze Env. No. 3270.

Ölçüler: Y: 98 cm; G: 38 cm; D: 56 cm; Hy: 3,0-3,8 cm.

Ref.: Adak, Akdoğu-Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 102 Yazıt No. 9.

Tarih: MS III. yy.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon

Metin:

[ἀγωνοθετοῦντος διὰ βίου]

[Αὐρηλίου Παιωνείνου]

[Τουησιανοῦ καὶ ἐπιτελοῦν]-

τος θε[μιν το . Παμφυλιακὴν]

Τουησιάνι[ον ἐπιβατήριον θε]-

ῶν Ἀθηνᾶς κ[αὶ Ἀπόλλωνος]

ἐξ ιδίων χρημ[άτων, ἐνείκη]-

σεν ἐν τῇ λαμπρ[οτάτῃ καὶ]

ἐνδόξῳ Σιδητῶ[ν πόλει]

Αὐρήλιος Μεννέ[ας?]

Βακχίου Διονυσίο[υ Καλ]-

λικλέους Ἀσπένδ[ιος, Λυρβεί]-

της ὁ καὶ Σιδήτης π[αίδων]

[π]άλην ἀπτῶς ἀμεσολά[βητος]

λαβὼν ἄθλον τὸ τὲ θέμα [καὶ τὸν]

ἀνδριάντα σὺν τῇ βᾶ[σει]

Tercüme:²⁷⁹⁷

[Aurelius Paioninus Touesianus'un yaşam boyu agonotheslik yaptığı ve kendi servetinden Pamphyliia'lılar için] tanrılar Athena ve Apollon adına Touesianeion

²⁷⁹⁷ Adak, Akdoğu-Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 122., No.9.

Epibaterion Themisi’ni tertiplelediği sırada, *Side*’lilerin en parlak ve ünlü kentinde *Aspendos*, *[Lyr]be* ve *Side* vatandaşı, *Bakkhios Dionysios –likles*’in oğlu *Aurelius Menne[as]* çocuklar kategorisindeki güreş müsabakasında sırtı yere değmeden ve ince belini kaptırmadan galip geldi ve ödül olarak hem para hem de kaidesiyle birlikte bir heykel aldı.

Kat. No. 11.

Eser türü: Yazıt.

Eser adı: Athena ve Artemis Altarı.

Eserin Tasviri ve Buluntu Yeri: Kireçtaşıdan yapılmış proilli ve köşe akroterli altar. 2006 yılında kentte “Büyük Kapı” olarak adlandırılan yerde bir su havuzunun kaldırılması sırasında bulunmuştur. Günümüzde Müze’de korunuyor.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Y: 79 cm; G: 33; (profilli kısım üstten) 41 cm; (Profilli kısım alttan) 44 cm; D: 34 cm; (profilli kısım üstten) 40 cm; (Profilli kısım alttan) 43 cm; Hy: 2,5-3,0 cm.

Ref.: Adak, Akdoğu-Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 106 Yazıt No. 13.

Tarih: MS III. yy.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Metin:

Ἀθηνᾶς,
Ἀρτέμι-
δος.

Tercüme:²⁷⁹⁸

Athena (ve) Artemis’in (Altarı).

Kat. No. 12.

Eser türü: Yazıt.

Eser adı: Tiyatro’nun *orquestra* çevresindeki korkulukların yapılması.

Eserin tasviri ve buluntu Yeri: Üç parçadan oluşan, beyaz kireçtaşıdan korkuluk. Tiyatronun orkestrasında bulunmuştur. Günümüzde Müze bahçesinde sergilenmekte.

Müze Env. No. 197

Ölçüler: Y: 20 cm; G: 103cm; D: 13cm; Hy: 4,5-4,8cm.

²⁷⁹⁸ Adak, Akdoğu-Arca ve Oktan, 2015, **a.g.k.**, 122., No. 13.

Ref.: Bean, 1956, **a.g.k.**, 90 Yazıt No. 58; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 459-460 Yazıt No.141.

Tarih: MS II. yy. veya III yy. başları.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Metin:

τ]οὺς κανκέλλους τῇ θεᾷ [

Tercüme:

]Korkuluğu tanrıçaya [...] vakfetti.

Kat. No. 13.

Eser türü: Yazıt.

Eser adı: Apollon için onurlandırma yazıtı.

Eserin tasviri ve buluntu Yeri: Mermer levhaya ait bir fragman parçası. Side'deki Büyük Hamam'ın yürüme zeminine devşirme malzeme olarak yerleştirilmiştir.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Y: 50cm; G: 94cm; D: bilinmiyor; Hy: 1,7cm.

Ref.: Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 262-263 Yazıt No. 4.

Tarih: MS III. yy. sonları.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Apollon.

Metin:

Θεὸ]ς πατρῷο[ς κτίστης Ἀπόλλων

Tercüme:

Vatanımızın [tan]rısı [kurucu Apollon...

Kat. No. 14.

Eser türü: Yazıt.

Eser adı: Demiurgos M. Annus Afer.

Eserin tasviri ve buluntu Yeri: Mermerden yapılmış bir blok. Side'deki Müze Hamamı'nın yürüme zeminine devşirme malzeme olarak yerleştirilmiştir.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Y: 41cm; G: 90cm; D: Tespit edilemiyor; Hy: 2,5cm.

Ref.: Bean, 1965, **a.g.k.**, 22., Yazıt No. 111; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 361-362., Yazıt No. 71

Tarih: MS II. yy.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Apollon.

Metin:

Μάρκος ᾽Αννιος Μάρκου υἱὸς
᾽Αφερ, ἱερεὺς θεᾶς Ῥώμης καὶ
δημιουργός, ἀρχιερεὺς τῶν Σε-
βαστῶν, ἱερεὺς Ἀπόλλωνος πεν-
[ταετηρικῶς, ἱερεὺς Ποσειδῶνος
Ἀσφαλείου,]. ζ , συν-
[] τῆς ἱερᾶς
[] ἱκοῦ.

Tercüme:

Marcus oğlu Marcus Annios Afer, Dea Roma Rahibi ve Demiurgos, imparatore kùltü başrahibi, [Apollo]n'un beş yıl süreyle rahi[bi], [Pos]eidon [Asphaleios'un rahibi...

Kat. No. 15.

Eser türü: Yazıt.

Eser adı: Demiurgos Tiberius Iulius Magnus.

Eserin tasviri ve bulundu yeri: Mermerden yapılmış bir blok. Side'deki Müze Hamamı'nın yürüme zeminine devşirme malzeme olarak yerleştirilmiştir.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Y: 38cm; G: 80cm; D: Tespit edilemiyor; Hy: 4cm.

Ref.: Bean, 1965, **a.g.k.**, 22-23 Yazıt No. 112; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 367-368 Yazıt No. 75.

Tarih: MS I. yy.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Apollon.

Metin:

Τιβέρι[ος Ἰούλι]ος Μάγ[νος, ἱερεὺς]
Θεᾶς Ῥώμης] καὶ δημιουρ[γός, ἀρχιερεὺς]
Καίσαρο[ς Σε]βαστοῦ, ἀγωνοθ[έτης τῶν]
Πενταετηρικῶν ἀγώνων, ἱερεὺς
καὶ γυμνασίαρχος, ἱερεὺς θ[εοῦ]

Ἄ[πόλλων]ος, πρόβουλος [

Tercüme:

*Tiberi[us Iuli]us Mag[nus], Dea [Roma rahibi], demiur[gos] Caesar
Augustus'un [başrahibi], dört yılda bir düzenlenen agonların düzenleyi[cisi], ...
rahibi ve gymnasiarkhos, tanrı... A[pollon'un] rahibi, probulos, [...*

Kat. No. 16.

Eser türü: Yazıt.

Eser adı: Sideli Aur. Neoptolemos ve Genç Aur. Hermippos, Pamphylia-Tuesianus Agonu'nun ilk kez düzenlenmesi sırasındaki güreş mücadelesini kazandılar

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Kaide, Büyük *Nymphaion*'da bulunmuştur.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Not edilmemiş.

Ref.: Beaufort, 2002, **a.g.k.**, 161; CIG 4353; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 426-428 Yazıt No.121.

Tarih: MS III. yy.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Metin:

ἀγωνοθετοῦντος διὰ βίου Αὐρηλ.

Παιωνείνου Τουησιανοῦ καὶ ἐ-

πιτελοῦντος θέμιν Παμφυλιακὴν

Τουησιάνειον ἐπιβατήριον θεῶν

Ἀθηνᾶς καὶ Ἀπόλλωνος ἐξ ἰδίων

χρημάτων, ἐνείκησαν παίδων

πάλην συνστεφανωθέντες Αὐρ.

Κωνωνιανὸς Νεοπτόλεμος

καὶ Αὐρηλιος Ἑρμιππιανὸς Ἑρμιπ-

πος νέος, Σιδῆται, λαβόντες

ἄθλον τό τε θέμα καὶ

τὸν ἀνδριάντα σὺν τῇ

♠ βάσει. ♠

Tercüme:

Yaşam boyu agonothes olan Aurelius Paioninus Tuesianus'un zamanında ve kendi imkânlarıyla gerçekleştirdiği Pamphylia-Tuesianus Tanrı Athena ve Apollon'un Gemiye Bindirilmesi Bayramı sırasında çocuklar güreş müsabakasını Sideli olan Aurelius Kononianus Neoptolemos ve genç Aurelius Hermippianus Hermippos kazandılar, ödül olarak para ve kaidesiyle birlikte heykel elde ettiler.

Kat. No. 17.

Eser türü: Yazıt.

Eserin adı: Sideli Genç Aur. Konon, Pamphylia-Tuesianus Agonu'nun ilk kez düzenlenmesi sırasında, gençler arasındaki Pankration mücadelesini kazandı.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Profilli, kireçtaşından kaide. Sahilde bulunmuş, günümüzde Müze bahçesinde sergilenmekte.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Y: 114cm; G: 52cm; D: 44cm; Hy: 2,7-3,1cm.

Ref.: Bean, 1965, a.g.k., 43-44 Yazıt No.145; Nollé, 2001, a.g.k., 428 Yazıt No.122.

Tarih: MS III. yy.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Metin:

[ἀγωνο]θετοῦντος διὰ βίου

[Αὐρ]ηλίου Παιωνείνου

Τουησιανοῦ

καὶ ἐπιτελοῦντος θέμιν

Παμφυλιακὴν Τουησιά-

νειον ἐπιβατήριον

θεῶν Ἀθηνᾶς καὶ Ἀπόλλω-

νος ἐξ ἰδίων χρημάτων,

ἐνείκησεν παίδων

παγκράτιον Αὐρήλιος

Κονωνιανὸς Κόνων νέ-

ος Σιδήτης, λαβὼν ἄ-

θλον τό τε θέμα καὶ τὸν

ἀνδριάντα σὺν τῇ βάσει.

Tercüme:

Yaşam boyu [agono]theteslik yapan [Aur]elius Paioninus Tuesianus'un döneminde ve kendi imkânlarıyla düzenlediği Pamphylia-Tuesianus Tanrı Athena ve Apollon'un Gemiye Bindirilmesi Bayramı sırasında çocuklar pankration müsabakasını Sideli Aurelius Kononianus Konon kazandı, ödül olarak para ve kaidesiyle birlikte heykel elde etti.

Kat. No. 18.

Eser türü: Yazıt.

Eserin adı: Aspendoslu Aurelius Artemon, Pamphylia-Tuesian Agonu'nun ilk kez düzenlenmesi sırasında, gençler arasındaki boks mücadelesini kazandı.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Kaide, buluntu yeri belirtilmemiştir.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Not edilmemiş.

Ref.: CIG 4352; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 428-429 Yazıt No. 123.

Tarih: MS III. yy.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Metin:

ἀγωνοθετοῦντος δι[ὰ βίου]

Αὐρη[λίου] Παιωνείν[ου]

[Το]υησιανοῦ

καὶ ἐπιτελοῦντος θέμιν

Παμφυλιακὴν Τουησιά-

νειον ἐπιβατήριον θεῶν

᾿Αθηνᾶς καὶ ᾿Απόλλωνος

ἐξ ιδίων χρημάτων,

ἐνείκησεν παίδων

πυγμὴν Αὐρήλιος

᾿Αρτέμων δις Διονυσίου

᾿Ασπένδιος, λαβὼν ἄθλον

τό τε θέμα καὶ τὸν ἀνδριάντα

σὺν τῇ βάσει.

Tercüme:

[Yaşam boyu] [agono]theteslik yapan Aure[lius] Paionin[us Tu]esianus'un zamanında ve kendi imkânlarıyla gerçekleştirdiği Pamphylia-Tuesianus Tanrı Athena ve Apollon'un Gemiye Bindirilmesi Bayramı sırasında çocuklar boks müsabakasını Dionysios'un torunu Aurelius Artemon'un oğlu Aspendoslu Aurelius Artemon kazandı, ödül olarak para ve kaidesiyle birlikte heykel elde etti.

Kat. No. 19.

Eser türü: Yazıt.

Eserin adı: II. M. Aurelius Tuesianus, Agon Phoibeios'daki güreş mücadelesini kazandı.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Kumtaşından yapılmış bir kaidenin orta kısmı. Buluntu yeri belirtilmemiştir.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Y: 54,5cm; G: 52,5cm; D: 30cm; Hy: 3-3,5cm.

Ref.: Robert – Robert, 1982, **a.g.k.**, 422; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 434-436 Yazıt No. 129.

Tarih: MS III. yy.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Apollon.

Metin:

M. Αὐρ. Τουσιανὸς
Τουησιανοῦ δις λυρ-
βεΐτης, βουλευτῆς, νει-
κήσας ἀγῶνα ἀπτῶς
τὸν φοιβεῖον ἰσοπύθι-
ον θεοῦ πατρίου κτίστου
'Απόλλωνος ὃν ἀνέθηκε
τῇ πόλει Διονύσιος Παν-
χάρους τῶν κδ' ἐτῶν αὐ-
τοῦ ἱερ[ωσύνης ἔνεκεν.]

Tercüme:

Lyrbe vatandaşı ve meclis üyesi Tuesianus'un torunu Tuesianus'un oğlu M. Aur(elius) Tuesianus, Apollon ra[hibi] Dionysios Pankhares'in 24 yıllık rahipliği

dolayısıyla tertip ettiği vatanın kurucu tanrısı Apollon'un isopythik Agon Phoibeios'da güreş müsabakasını sırtı yere gelmeden kazandı.

Kat. No. 20.

Eser türü: Yazıt.

Eserin adı: Pythia oyunları için yapılmış taşınabilir bir altar.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Buluntu yeri tam olarak bilinmiyor. Side Müzesi'nde sergilenmektedir. Mermerden yapılmış bir kaide altlığı. Yazıttan anlaşıldığına göre Pythia oyunları için yapılmış altından taşınabilir bir altara ait kaidedir. Dikdörtgen biçiminde blok ön tarafta bir çıkıntıya sahiptir. Kaidenin dört tarafı kabartmalarla süslüdür: ön tarafta küçük bir kaide üzerinde ödül tasvir edilmiştir, ödülün ortasında “Kutsal Pythia” yazısı ve ödülün sol ve sağ tarafında sağ elinde bir palmye dalı tutan bir haberci (κῆρυξ) ve sol elinde trompet tutan bir trompetçi figürü tasvir edilmiştir. Kaidenin arka kısmında at yarışları ile ilgili tasvir; sağında ve solunda ise Agon gösterileri sırasında gerçekleşen *Prosesyon* alayı tasvir edilmiştir. Kaidenin ön yüzündeki çıkıntı üzerinde adak yazıtı, sağ ve sol yan taraflarda ise kehanet yazıtı vardır. Kataloğa dâhil edilen yazıt kaidenin ön kısmındaki çıkıntı üzerinde yer alan ve adayan kişilerle ilgili olan kısımdır.

Müze Env. No. ?

Ölçüler: Y: 84cm; G: 124cm; D: 245cm; Hy: 1,2-1,3cm.

Ref.: Van Buren, 1908, a.g.k., 190-192 No. 20; Weiß, 1981, a.g.k., 317-322; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 442-451 Yazıt No.134; Merkelbach und Stauber, 2002, **a.g.k.**, 153-157.

Tarih: MS 251.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Apollon.

Metin:

[θε]ῶ πατρίῳ κτί[στ]ῇ Ἀπολλωνι [καὶ τῷ Σεβαστῷ Μᾶρκος Αὐρή]λιος Ι . [.
ια-]

νῶς Σέλευκος καὶ Μᾶρκος Αὐρήλιος Σελευκιανὸς Σέλευκος τετράκι νέος
ὁ

υῖος βουλευταὶ τὸν βωμὸν κατασκευάσαντες καὶ χρυσώσαντες ἀνέθεσαν

σὺν τῇ βάσει, ἀγῶνος ἀγομένου τὸ τρίτον ἱεροῦ οἰκουμενικοῦ ἰσοπυθίου
Ἀπολ-

λωνίου ἐκεχειρείου εἰσελαστικοῦ εἰς ἅπασαν τὴν οἰκουμένην, ἀγωνοθετούν-
των μετὰ δημιουργίαν Οὐεττιανοῦ Πομπωνιανοῦ Κλαυδιανοῦ Διογένους ἰππικοῦ
καὶ Ἀυρηλίου Διφιλιανοφῦ Διφίλου ἰππικοῦ, ἀλυταρχοῦντος Δέκμου Ἰουνίου
Λικιννίου Τίτιανοῦ υἱοῦ Τίτιανοῦ φιλοδόξου.

Tercüme:

Vatanımızın kurucu tanrısı Apollon'a ve İmparator'a, meclis üyeleri Marcus Aurelius I[...ia]nos Seleukos ve oğlu Genç Marcus Aurelius Seleukianos Seleukos IV. altarı yaptılar ve altınla kaplattılar ve altlığı ile birlikte adadılar; üçüncü kez düzenlenen agon kutsal, ökümenik, isopythik, Apollonik, ekekheirik ve tüm dünya için eiselastikti; Agonethetesler Demiurgosluklarının ardından atlı sınıfına mensup Vettianus Pomponianus Claudianus Diogenes ve atlı sınıfına mensup Aurelius Diphilianus Diphilos'tu, ve ayrıca Titianus oğlu şöhretli Dec(i)mus Iunius Licinnius Titianus alytarkhos'tu.

Kat. No. 21.

Eser türü: Yazıt.

Eserin adı: κτίστης ifadesinin geçtiği bir fragman parçası.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Kireçtaşından fragman parçası, o zamanlar yeni caminin dış duvarında, kapının yakınında bulunmuş, şimdi kaybolmuş.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Y: 35cm; G: 36cm; D: Tespit edilemedi; Hy: 5,5cm.

Ref.: Paribeni-Romanelli, 1914, **a.g.k.**, 129., No.95; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 568., No.267.

Tarih: ?

İlgili Tanrı veya tanrıça: Apollon.

Metin:

κ]τίστο[υ

Kat. No. 22.

Eser türü: Yazıt.

Eserin adı: Apollon rahibi bir kişi için Side Kenti'nin yapmış olduğu onurlandırma.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Kireçtaşından yapılmış bir kaidenin yüzeyinden koparılmış bir parça. Side teritoryumuna bağlı Sarnıçbeleni'nde bulunmuştur.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Y: 26,5cm; G: 26cm; D: 16,5cm; Hy: 3,3-4cm.

Ref.: Tomaschitz, 1998, a.g.k., 12 Yazıt No. 4; Nollé, 2001, a.g.k., 606-607 Yazıt No. 380.

Tarih: MS III. yy.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Apollon.

Metin:

[] . []
[φιλοτεῖ]μος κ[αὶ ἱερασά-]
[μενον τ]οῦ θε[οῦ πατρῶ-]
[ου κτίσ]του Ἀπόλλωνος·]
[]νου λουκ[]
[]υ[]

Tercüme:

Cömert ve vatanın ku[rucu tan]rısı Apollon'un r[ahibi]...

Kat. No. 23.

Eser türü: Yazıt.

Eserin adı: Pompeius için onurlandırma yazıtı.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Mermerden yapılmış bir levhaya ait kırık parçası. 1961 yılında N1 olarak adlandırılan tapınağın güneybatı köşesinde bulunmuştur.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Y: 20cm; G: 30cm; D: 9cm; Hy: 2,5cm.

Ref.: Bean, 1965, a.g.k., 14-16 No.101; Tuchelt, 1979, a.g.k., 101, 240; Nollé, 1993a, a.g.k., 333-335 No. 54.

Tarih: MÖ I. yy'a tarihlendirilmektedir.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Athena.

Metin:

[ὁ δῆμος]

[ἐτείμησ]εν ἰσοθέῳ τ[ειμῇ] Γναῖον Πομπήιον]

[Γναίου υ]ἱὸν Μάγνον, [αὐτοκράτορα ... ?]

[τὸν ἑαυ]τοῦ πάτρων[α καὶ]

Tercüme:

[Demos], kendi patronu [ve ...], tanrılara denk [şeref gören Gnaeus oğlu Gnaeus Pompeius] Magnus'u [onurlandırdı].

Kat. No. 24.

Eser türü: Yazıt.

Eserin adı: A. Mandrianus Longinus için onurlandırma yazıtı.

Eserin tasviri ve bulundu yeri: Kireçtaşıdan geniş bir kaide. Yazıt Side dışından, Karallia *territoriumunda* bir tepe yerleşmesi olan Aydolin Kalesi'nde bulunmuştur. Yazıt bir *tabula ansata* içinde yer almaktadır.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Y: 55cm; G: 242cm + 111cm; D: 60cm; Hy: 2-2,8cm.

Ref.: Bean – Mitford, 1970, **a.g.k.**, 38-41 no.19; Nollé, 1993a, **a.g.k.**, 195 TEp 1.

Tarih: MS III. yy. ilk yarısı.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Metin:

ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος τῆς λαμπροτάτης καὶ ἐνδόξου Σιδητῶν πόλεως ἐτείμησεν
Αὐρήλιον Μανδριανὸν Λογγεῖνον, τὸ[ν]

ἴδιον βουλευτὴν, ἀρχιερασάμενον τῷ Σεβαστῷ εὐσεβῶς καὶ φιλοτείμος,
ἐπιδόντα

νομὰς βουλευταῖς τε καὶ πολεῖταις,

ἐπιτελέσαντα θεωρίας παρὰ τὸν καιρὸν τῆς ἀρχιερωσύνης αὐτοῦ μεγαλοπρε-
πῶς, ἀγwnοθετήσαντα σεμνῶς καλουμέ-

νου ἀγῶνος φοιβείου καὶ δόντος ἐπὶ τῇ ἀγwnοθεσίᾳ αὐτοῦ διανομὰς βουλευ-
ταῖς τε καὶ πολεῖταις, ἀγορανομήσαντα

ἀγνῶς τριμήνου τρίτης, εἰρηναρχήσαντα ἀνδρείως καὶ ἐπιμελῶς, ἀρχισειτωνα-
σάμενον, πρακτορεύσαντα, προθύσαν-

τα ὑπὲρ τῆς σεμνοτάτης βουλῆς, παραπέμψαντα ἱερὰς ἀννῶνας εἰς τὸ Σύρων
ἔθνος τρίς, συνιερασάμενον τῇ γυ-
ναικὶ αὐτοῦ Αὐρηλία Κιλλαραμωτιανῇ Εἰη τῇ προκαθεζομένη θεῶ Ἀθηνᾶ
πεντα-
ετηρίδι, προστατήσαντα κυνη-
γεσιῶν καὶ μονομαχιῶν τῶν καταλειφθεῖσων ὑπὸ τοῦ τῆς ἀρίστης μνήμης ὑπα-
τικοῦ Τίτου Λικιννίου Μουκιανοῦ
ἐνδόξως καὶ μεγαλοπρεπῶς, γενόμενον καὶ ἐπιμελητὴν τοῦ ὑδρείου καὶ ἐν ἄλ-
λαις ἐπιμελείαις πολλαῖς καὶ ὑ-
πηρεσίαις χρησιμεύσαντα τῇ πόλει καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις πᾶσιν ἐν τοῖς πρώτοις
ἐξητασμένον τὸν δὲ ἀνδριάντα ἀνέστη-
σεν Αὐρ. Κιλλαραμωτιανῇ Ἰης ἡ γυνὴ αὐτοῦ φιλανδρίας χάριν. ♠

Tercüme:

Görkemli ve pek şanlı kent Side'nin *boule* ve *demosu*, kendi meclis üyesi Aurelius Mandrianus Longinus'u onurlandırdı; o, imparator için başrahiplik memuriyetini dindar ve cömert bir şekilde yaptı, parasal hediyeleri meclis üyelerine ve vatandaşlara dağıttı, kendi başrahiplik memuriyeti süresince gösteri oyunlarını görkemli bir şekilde düzenledi. *Agon Phoibeios* olarak adlandırılan *agon*'un *agonethetesliğini* kutsalca yaptı ve *agonethetesliği* sırasında para ödülleri meclis üyelerine ve vatandaşlara dağıttı. Üçüncü Quartallığı sırasında *agoranomosluk* memuriyetini dürüstçe gerçekleştirdi. *Eirenarkhlik* memuriyetini cesur ve dikkatli bir şekilde yaptı. *Arkhisitoneteslik* memuriyeti yaptı, ayrıca *praktoreuslik*, muhterem Meclis adına bir *prothyteslik* görevi uyguladı. Üç kez Suriye eyaletine tahıl ulaştırdı. Karısı Aurelia Killaramotiane İes ile birlikte kentin baş tanrıçası Athena'nın rahiplik memuriyetini beş yıllık dönem için yaptı. Gladyatör dövüşlerinin ve vahşi hayvan gösterilerinin parlak ve saygın bir düzenleyicisiydi, bu oyunlar en iyi hatırlanan *consul* soyundan Titus Licinnius Mucianus tarafından bağışlandı, *nymphaionun* *Curatorluğunu* üstlendi, ayrıca kentin çok sayıda diğer *Curatorluk* görevlerinde ve hizmetlerinde kendini yararlı adam olarak kanıtladı, diğer tüm görevlerde ilklerden biri olduğunu kanıtladı. Heykelini karısı Aurelia Killaramotiane İes sevgisinden ötürü diktirdi.

Kat. No. 25.

Eser türü: Yazıt.

Eserin adı: Side vatandaşı ve Veteran olan Aurelius Solon.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Dört bloktan oluşan kireçtaşı kaide. Karallia territoriumunda (Kome Pisarissos) bulunmuştur. Kataloğa dâhil edilen yazıt (b), I. blok üzerinde yer almaktadır.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Y: 27-28cm; G: 188cm; D: 51-52cm; Hy: 3,2-38cm.

Ref.: Tomaschitz, 1998, **a.g.k.**, 23-27 Yazıt No. 10; Nollé, 2001, **a.g.k.**, 656-657 TEp3a, (b).

Tarih: Yüksek İmparatorluk Dönemi.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Athena.

Metin:

[γυναιῖκα γενο-]
μένην, φίλανδρον ὥς καὶ
θανάτου καταφρονῆσαι,
ἱερασσάμενην ἐν Σίδῃ τῇ λαμ-
πρᾷ καὶ ἐνδόξῳ πόλει τῇ ἁ-
γιωτάτῃ Ἀθηνᾷ σε-
μνῶς καὶ φιλοτείμος.

Tercüme:

Onun karısı olan, ölümü hesap etmeden kocasını seven ..., parlak ve ünlü Side kentinde rahibe olarak çok kutsal Athena'ya aziz ve cömertçe hizmet etti.

Kat. No. 26.

Eser türü: Yazıt.

Eserin adı: Kasai vatandaşı Genç M. Aurelius Obrimianus Konon.

Eserin tasviri ve buluntu yeri: Kasai territoriumunda Taşahir Kalesi yerleşmesinde bulunmuştur. Kireçtaşından profilli kaide. Kaidenin önünde ve sağ yan tarafında yazıt bulunmaktadır. Ön taraftaki yazıt, onurlandırılan kişinin memleketi olan Kasai'de yürütmüş olduğu memuriyetler; sağ taraftaki yazıtta ise Side kentinde yürütmüş olduğu memuriyetlerden bahsetmektedir. Kataloğa dahil

edilen yazıt sağ yan tarafta yer alan ve Side kentindeki memuriyetleri hakkında bilgi veren kısımdır.

Müze Env. No: ?

Ölçüler: Y: 200cm; G: 80cm; D: 61cm; Hy: 2,4-3,2cm.

Ref.: Bean – Mitford, 1970, a.g.k., 43-45 No. 21; Nollé, 1993a, a.g.k., 204-207 TEr 4.

Tarih: MS 243.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Apollon. Apollon onuruna kutlanan *pythia* bayramı hakkında bilgi vermektedir.

Metin:

δεμιουργήσαντα δὲ καὶ ἐν
[τῇ λαμπροτ]άτῃ καὶ ἐνδόξω
[Σιδητῶν π]όλι ὑγιῶς καὶ φι-
[λοτεῖμος] καὶ ἀγωνοθετήσα[ν-]
[τα καὶ] γυμνασιαρχήσαντα προ-
[λυτ]ελῶς μετὰ τὴν δημιουρ[γί-]
[α]ν ἀγῶνος ἱεροῦ οἰκουμενικ[οῦ]
'Απολλωνείου Γορδιανείου 'Αντω-
νείνου ἰσοπυθίου ἐκεχειρίου
ἰσελαστικοῦ ἰς ἅπασαν τὴν οἰ-
κουμένην κατὰ θεϊαν δωρεὰν
τοῦ πρώτως ἀχθέντος ἐπ' αὐ-
τοῦ, φιλοτειμησάμενον δὲ κα[ὶ]
ἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ὑδρείου
τοῦ κατασκευαζομένου ἐν τῇ
λαμπροτάτῃ καὶ ἐνδόξω Σιδητῶν
πόλι ἀργυρίου δηνάρια πεντακίς-
χείλια.

Tercüme:

O (M. Aurelius Obrimianus Konon), Sidelilerin parlak ve ihtişamlı kentinde demiourgosluk memuriyetini cömertce ve onurluca yönetti. Demiourgosluk görevinden

sonra, gymnasiarkhosluk ve agonotheslik görevini cömertçe yerine getirdi. Kutsal, ekümenik, ekekherik ve tüm dünya için eis elastik olan isopythik Agon Apollonios Gordianus Antoninus, onun döneminde ilk kez düzenlendi. O ayrıca Sidelilerin parlak ve ihtişamlı kentinde *nymphaion* inşası için 5000 gümüş denarii bağışladı.

Kat. No. 27 (Görsel 1).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR Stater (15mm; 8.82g; 6h).

Tarih: MÖ 490-450.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Öy.: Bordür içerisinde nar motifi. Alanda ΣΙΑΗ lejanti.

Ay.: Bordür içerisinde sağa dönük verilmiş karga. Alanda side dilinde yazıt.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Triton XVI (08.01.2013), Lot. 516.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=1481717>

Kat. No. 28 (Görsel 2).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR Stater (10.92g; 12h).

Tarih: MÖ 490-479.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Öy.: Bordür içerisinde nar motifi.

Ay.: *Quadratum incusum* içerisinde sola doğru yüzen yunus balığı, altında insan gözü.

Ref.: 1. Nomos, Auction 24 (22.02.2022), Lot. 217.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=9491209>

2. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 63 No.2 Lev. I.

Kat. No. 29 (Görsel 3).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR Tetrobol (2.95g; 12h).

Tarih: MÖ 333-325.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Öy.: Üst üste verilmiş sağa ve sola doğru yüzen yunus balıkları.

Ay.: Nar motifi.

Ref.: 1. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 87 No.160 Lev. VII.

Kat. No. 30 (Görsel 4).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR Stater (21mm;10.89g, 4h).

Tarih: MÖ 479-460.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Sola doğru yüzen yunus balığı üzerinde nar motifi.

Ay.: Quadratum incusum içerisinde Attik miğferli Athena başı sağa dönük.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Auction 99 (13.05.2015), Lot. 306.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=2461343>

2. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 64 No. 4-5 Lev. I.

Kat. No. 31(Görsel 5).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR Tetrobol (13mm; 3.47g; 10h).

Tarih: MÖ 460-430.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Noktalı bordür içerisinde nar motifi.

Ay.: Quadratum incusum içerisinde Korinth miğferli Athena başı sağa dönük.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Triton XVII (07.01.2014), Lot. 345.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=1825136>

2. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 65 No. 14-18 Lev. I.

Kat. No. 32 (Görsel 6).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR Stater (10.87g).

Tarih: MÖ 460-430.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Bordür, içerisinde nar motifi.

Ay.: Quadratum incusum içerisinde korinth miğferli Athena başı, sağa dönük.

Ref.: 1. Numismatica Ars Classica NAC AG, Auction 96 (06.10.2016), Lot 1114.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=3359670>

2. Atlan, 1967, a.g.k., 66., No. 23., Lev. II.

Kat. No. 33 (Görsel 7).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR Stater (10.81g).

Tarih: MÖ 460-430.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Bordür, içerisinde nar motifi.

Ay.: Quadratum incusum içerisinde korinth miğferli Athena başı, sağa dönük, zeytin dalı.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Mail Bid Sale 63 (21.05.2003), Lot 580.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=130775>

2. Atlan, 1967, a.g.k., 67-68., No. 34-42., Lev. II.

Kat. No. 34 (Görsel 8).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (12mm;1.55g).

Tarih: MÖ I. yy.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Bordür içerisinde nar.

Ay.: Korinth miğferli Athena başı, sağa dönük.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Triton V (15.01.2002), Lot 511.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=94620>

2. SNG v. Aul. 11, No. 4804.

Kat. No. 35 (Görsel 9).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR Obol (10mm; 0.73g, 10h).

Tarih: MÖ 380-370.

İlgili Tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Sağa dönük ağız açık, dili dışarıda aslan başı.

Ay.: Korinth miğferli Athena başı sağa dönük.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 354 (01.07.2015), Lot. 194.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=3326017>

2. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 77 No. 92-96 Lev. IV.

Kat. No. 36 (Görsel 10).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR Obol (2mm; 0,79g; 10h).

Tarih: MÖ 370-360.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Bordür içinde sola dönük ağız açık, dili dışarıda aslan başı.

Ay.: Korinth miğferli Athena başı sağa dönük.

Ref.: 1. Bertolami Fine Arts, Auction 16 (17.06.2015), Lot 268.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=2531522>

2. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 82., No. 121-126., Lev. V-VI.

Kat. No. 37 (Görsel 11).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (17,3mm; 3,81g).

Tarih: MÖ IV. yy. sonu.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Korinth miğferli Athena başı sağa dönük.

Ay.: Bordür içerisinde nar motifi.

Ref.: 1. Kölner Münzkabinett Tyll Kroha Nachfolger UG, Auction 102 (05.12.2014), Lot. 82.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=2259811>

2. SNG PfpS. IV, No.471-475.

3. Lindgren – Kovacs, 1985, **a.g.k.**, 60 No.1155 Lev.40.

Kat. No. 38 (Görsel 12).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (16mm; 3,45g).

Tarih: MÖ IV. yy. sonları, III. yy. başları.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Korinth miğferli Athena başı sağa dönük.

Ay.: Nar motifi, narın solunda Kerykaion. Narın üstünde ΣΙΔΗ lejantı.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 145 (09.08.2006), Lot 108.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=312419>

2. SNG Pfs. IV, No. 488.

3. Levante, 1994, **a.g.k.**, No. 772.

Kat. No. 39 (Görsel 13).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AV Stater (8,52g;17mm).

Tarih: MÖ 336-323.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Korinth miğferli Athena başı sağa dönük.

Ay.: Kanatları açık verilmiş, soldan sağa doğru yürüyen, ileriye doğru uzatmış olduğu sağ elinde çelenk, sol boşlukta nar. Alanda ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ismi.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Mail Bid Sale 84 (05.05.2010), Lot 285.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=782228>

2. Atlan, 1967b, **a.g.k.**, 487 No. 3 Lev. I.

Kat. No. 40 (Görsel 14).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR Tetradrakhmi (27mm; 16,75g; 12h).

Tarih: MÖ 235-36

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Korinth miğferli Athena başı sağa dönük.

Ay.: Kanatları açık verilmiş, soldan sağa doğru yürüyen, ileriye doğru uzatmış olduğu sağ elinde çelenk, sol boşlukta nar ve ΠΑΙ monogramı.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Auction 90 (23.05.2012), Lot 637.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=1284048>

2. Leschhorn, 1988, **a.g.k.**, 27 Lev. I-II.

Kat. No. 41 (Görsel 15).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (13mm; 2,81g).

Tarih: MÖ 235-36

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Korinth miğferli Athena başı sağa dönük.

Ay.: Gemi pruvasında, kanatları aç, sağa dönük verilmiş, sağ elinde çelenk taşıyan Nike. Alan içerisinde [Σ]ΙΔΗ.

Ref.: 1. Solidus Nümismatik, Auction 13 (25.03.2017), Lot. 131.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=3718300>

2. SNG PFPs. IV, No. 568.

Kat. No. 42 (Görsel 16).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR Tetradrakhmi.

Tarih: MÖ 36-25.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Korinth miğferli Athena başı sağa dönük.

Ay.: Kanatları açık verilmiş, sağ elinde asa taşıyan, başında hortumu belirgin fil postlu Nike, sola doğru adım atarken. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ ΑΜΥΝΤΟΥ.

Ref.: 1. Dr. Busso Peus Nachfolger, Auction 371 (24.04.2002), Lot 210.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=99677>

2. Atlan, 1975, **a.g.k.** 592 No. 18 Lev. IV.

Kat. No. 43 (Görsel 17).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (2,87g;10h).

Tarih: MÖ III. yy.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Korinth miğferli Athena başı sağa dönük.

Ay.: Kanatları açık verilmiş, soldan sağa doğru yürüyen, ileriye doğru uzatmış olduğu sağ elinde nar taşıyan Nike. Alanda ΣΙΔΗ lejantı.

Ref.: 1. SNG PfPs. IV, No. 497.

Kat. No. 44 (Görsel 18).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (2,2g).

Tarih: MS I. yy.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Korinth miğferli Athena büstü, sağa dönük.

Ay: Kanatlar açık verilmiş, elinde çelenk tutan sağa dönük Nike. CIA-H-T-ΩN.

Ref.: 1. SNG v. Aul. 18, No. 8535.

Kat. No. 45 (Görsel 19).

Eser Türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikleri: AR Stater (21mm; 10,48g; 11h).

Tarih: MÖ 400-380.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Öy.: Athena Arkhegetes: Ayakta, başı profilden sola dönük, attika miğferli, vücudu cepheden, bacakları profilden verilmiş, tanrıça üstünde aegisi belirgin şeffaf bir peplos giymekte, peplosun altından bacaklar görülmekte. Sağ ayak sabit, sol yak hareketli ve geride. İleriye doğru uzattığı sağ elinde baykuş, sol eli ile mızrak ve yerdeki kalkanı desteklemekte.

Ay.: Apollon: ayakta sola dönük verilmiş. Sol ayak sabit, sağ ayak önde. Vücudu ¾ cepheden verilmiş, başı ve ayakları profilden. Tanrı çıplak verilmiş; ancak iki kolundan chlamys sarmakta. Sağ elinde defne dalı, sol elinde yay tutmakta. Önünde altar, arkasında karga.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 330 (09.07.2014), Lot 103.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=3309020>

2. Atlan, 1967, a.g.k., 74 No.71-74 Lev. IV.

Kat. No. 46 (Görsel 20).

Eser Türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikleri: AR Stater (22,5mm; 10,22g; 3h).

Tarih: MÖ 380-370.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Öy.: Athena: ayakta; sağ ayak sabit, sol ayak hareketli geriye doğru çekilmiş, vücudu $\frac{3}{4}$ cepheden verilmiş, baş profilden ve attika miğferli, sağ elinde Nike, sol eliyle yerde duran kalkanı desteklemekte.

Ay.: Apollon: ayakta sola dönük verilmiş. Sol ayak sabit, sağ ayak önde. Vücudu $\frac{3}{4}$ cepheden verilmiş, başı ve ayakları profilden. Tanrı çıplak verilmiş; ancak iki kolundan chlamys sarmakta. Sağ elinde defne dalı, sol elinde yay tutmakta. Önünde altar, arkasında karga. Alan içerisinde Side dilinde yazıt.

Ref.: 1. CGB Numismatics Paris, Monnaies 38 (30.04.2009), Lot.261.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=608156>

2. Atlan, 1967, a.g.k., 75-76 No.82-87 Lev. IV.

Kat. No. 47 (Görsel 21).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR tetrobol (2,87g;10h).

Tarih: MÖ 400-380.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Öy.: Athena Arkhegetes: Ayakta, başı profilden sola dönük, attika miğferli, vücudu cepheden, bacakları profilden verilmiş, tanrıça üstünde aegisi belirgin şeffaf bir peplos giymekte, peplosun altından bacaklar görülmekte. Sağ ayak sabit, sol yak hareketli ve geride. İleriye doğru uzattığı sağ elinde baykuş, sol eli ile yerdeki kalkanı desteklemekte.

Ay.: *Quadratum incusum* içerisinde Apollon: ayakta; başı profilden, vücudu $\frac{3}{4}$ cepheden verilmiş, sol ayak sabit, sağ ayak hareketli, baş ve ayakları profilden. Sağ eli öne doğru uzanmış, defne dalı tutmakta, sol elinde yay tutmakta, *chiton* ve *chlamys* giyimli. Önünde altar, arkasında karga ve alanda Side dilinde yazıt.

Ref.: 1. Dr. Busso Peus Nachfolger, Auction 371 (24.04.2002), Lot. 200.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=99668>

2. Atlan, 1967a, **a.g.k.**, 74 Kat. No. 75 Lev. IV (3.53; 10h.).

Kat. No. 48 (Görsel 22).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR Stater (10,76g; 10h).

Tarih: MÖ 360-333.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Öy.: Athena: ayakta; sağ ayak sabit, sol ayak hareketli geriye doğru çekilmiş, vücudu $\frac{3}{4}$ cepheden verilmiş, baş profilden ve attika miğferli, sağ elinde Nike, sol eliyle yerde duran kalkanı ve mızrağı desteklemekte. Kalkan üzerindeki gorgo motifi oldukça belirgi. Alanda Side dilinde yazıt.

Ay.: Apollon: ayakta; sağ ayak sabit, sol ayak hareketli, vücudu $\frac{3}{4}$ cepheden verilmiş, başı ve ayakları profilden. Tanrı çıplak verilmiş; ancak iki kolundan chlamys sarmakta. Sağ elinde phiale, sol elinde yay tutmakta. Önünde altar, arkasında karga. Alanda Side dilinde yazıt.

Ref.: 1. Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, Auction 97 (07.03.2005), Lot. 866.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=211481>

2. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 84-85 No. 143-148 Lev. VI.

Kat. No. 49 (Görsel 23).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR Stater (10,52g; 6h).

Tarih: MÖ 360-333.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Öy.: İki basamaklı kaide üzerinde Athena: ayakta; sağ ayak sabit, sol ayak hareketli geriye doğru çekilmiş, ayaklar profilden, vücudu $\frac{3}{4}$ cepheden verilmiş, baş profilden ve sorguçlu attika miğferli, sağ elinde kendisine doğru çelenk tutan Nike, sol eliyle yerde duran kalkanı ve mızrağı desteklemekte. Kalkanın dış kısmındaki *gorgoneion* belirgin. Alanda nar motifi ve Side dilinde yazıt.

Ay.: Apollon: kısa *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta; başı profilden, vücudu $\frac{3}{4}$ cepheden verilmiş, ayaklar profilden, sağ ayak sabit, sol ayak hareketli. Sağ eli öne doğru uzanmış, *phiale* taşımakta, sol elinde uzun defne dalı tutuyor, arkasında sadaklık. Önünde üzerinde ateş yanan bir altar. Alanda Side dilinde yazıt.

Ref.: 1. Fritz Rudolf Künker GmbH&Co. KG, Auction 89 (08.03.2004), Lot 1432.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=163203>

2. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 82-83 No. 127-132 Lev. VI.

3. SNG v. Aul. 11, No. 4772.

4. Breitenstein-Schwabacher, 1955, **a.g.k.**, No. 376.

Kat. No. 50 (Görsel 24).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (3,74g; 1h).

Tarih: MS 14-68.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Drapeli imparator büstü sağa dönük (Tiberius? Claudius? Nero?).

Ay.: Korinth miğferli Athena büstü sağa dönük, alan içerisinde, nar ve [] ΙΔ.

Ref.: 1. RPC I, No. 3396A

Link: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/3396A>

Kat. No. 51 (Görsel 25).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 10Assaria (30mm; 14.55g).

Tarih: MS 254-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Salonina (Augusta). Drapeli, diademli büst sağa dönük. ΚΟΡΝΗΛΙΑ . C AΛΩΝΙΝΑ CΕΒΑ. Büstün önünde sikke değerini gösteren Ι=10.

Ay.: Athena: Ayakta, baş profilden sola dönük, vücut ve ayaklar cepheden, sol ayak sabit, sağ ayak hareketli ve geride. İleriye doğru uzattığı sağ elinde Nike, sol eli ile yerdeki kalkan ve mızrağı destekliyor. CΙΔΗΤΩ·Ν ΝΕ·Ω·ΚΟΡΟΒ.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Mail Bid Sale 60 (22.05.2002), Lot. 1244.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=102324>

2. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249 Res. 8 No. 31.

3. SNG PFPs. IV, No. 750.

Kat. No. 52 (Görsel 26).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (29mm; 16,32g).

Tarih: MS 256-258.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: II. Valerianus (*caesar*). ΑΥ[Τ ΚΑΙ ΠΟ] ΛΙΚ ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟΝ ΣΕΒ.

Kanatları açık kartal üzerinde, drapeli, defne çelenkli imparator büstü, sağa dönük. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren Ε=5.

Ay.: Athena: Ayakta, başı profilden sola dönük, vücut cepheden, sol Ayak sabit, sağ Ayak hareketli, geride. İleriye doğru uzattığı sağ elinde bir tapınak modeli tutuyor. Sol eliyle yerdeki kalkan ve mızrağı destekliyor. CΙΑΗ•ΤΩΝ / ΝΕΩ•ΚΟΡΩΝ.

Ref.: 1. Auctiones GmbH, eAuction #21 (15.12.2013), Lot. 79.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=1811818>

2. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 248., Res., 7, No. 28.

3. SNG PFPs. IV, No. 867.

4. Pick, 1904, **a.g.k.**, 12 Fig. 18.

Kat. No. 53 (Görsel 27).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 10 Assaria (30mm; 17,71g).

Tarih: MS 253-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Gallienus. ΑΥΤ ΚΑΙ ΠΟΒ ΛΙ ΕΓΝ ΓΑΛΛΙΗΝΟΝ ΣΕΒ. Drapeli, defne çelenkli imparator büstü, sağa dönük. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren Ι=10.

Ay.: Athena: Ayakta, başı profilden sola dönük, vücut cepheden, sol Ayak sabit, sağ Ayak hareketli, geride. İleriye doğru uzattığı sağ elinde “A” tutuyor. Sol eliyle yerdeki kalkan ve mızrağı destekliyor. CΙΑΗΤ•ΩΝ / Ν•ΕΩΚΟΡΩΝ.

Ref.: 1. Nümismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 44 (07.08.2016), Lot. 736.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=3206623>

Kat. No. 54 (Görsel 28).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (31mm; 18,54g).

Tarih: MS 161-169.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Lucius Verus. AVT KAI AOAVRHAI OVHPOC CE. Defne çelenkli, drapeli imparator büstü, sağa dönük.

Ay.: Athena: Ayakta, baş profilden, sola dönük. Vücut cepheden, sağ Ayak sabit, sol Ayak hareketli, geride. Sol el yukarıda mızrağı desteklemekte, sağ eli ileriye doğru Nike taşımakta. CI•ΔH[TΩN].

Ref.: 1. RPC IV, 11015.

Link. <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/11015/>

2. Levante, 1994, **a.g.k.**, No. 806.

Kat. No. 55 (Görsel 29).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (30mm; 18,32g).

Tarih: MS 98-117.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Traianus. KAICAR CE ΓΕΡΜ [...TP]AIANOC. Drapeli, defne çelenkli imparator büstü sağa dönük.

Ay.: Gemi pruvasında verilmiş Athena: Ayakta, başı profilden sola dönük, vücut cepheden, sağ Ayak sabit, sol Ayak hareketli, geride. Sol eli yukarıda mızrağı desteklemekte, sol Ayağının yanında, yerde kalkan. Sağ eli ileriye doğru elinde çelenk tutan Nike taşımakta. C IΔH•TΩN

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 168 (11.07.2007), Lot. 137.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=386580>

2. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260 Res.20 No. 103 (Gallienus)

Kat. No. 56 (Görsel 30).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (24mm).

Tarih: MS 211-217

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Caracalla. Drapeli, defne çelenkli imparator büstü, sağa dönük. [AV K MAY CCO] ANTΩNIN .

Ay: Yelkenli gemi tasviri. Geminin pruvasının uç kısmında Athena, arka kısımda nar ağacı, yelken üzerinde kent lejantı CI-ΔH-T-ΩN.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Auction 87 (18.05.2011), Lot. 852.

Link: <https://www.forumancientcoins.com/catalog/roman-and-greek-coins.asp?param=81561q00.jpg&vpar=3142&zpg=24783&fld=https://www.forumancientcoins.com/Coins/>

2. Robinson, 1914, a.g.k., 44., No. 117 Lev. I.

3. Nollé, 2015, a.g.k., 39, 85 Res.14.

Kat. No. 57 (Görsel 31).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 10 Assaria (29mm; 20,65g).

Tarih: MS 254-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Salonina (Augusta). Drapeli, diademli büst sağa dönük. KOPNHΛIA. CAAΩNINA CEBΑ. Büstün önünde sikke değerini gösteren I=10.

Ay.: Athena: ayakta, başı profilden sola dönük, vücut cepheden, sağ ayak sabit, sol ayak hareketli, geride. Sağ eli ile yerdeki kalkanı destekliyor, sol eli yukarıda mızrağı tutmakta. CIAHT•ΩN / N•EΩKOPΩN.

Ref.: 1. Nümismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 50 (05.02.2017), Lot. 373.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=3624952>

2. Nollé, 1990, a.g.k., 260., Res.8, No. 30.

3. Levante, 1994, a.g.k., No. 889.

Kat. No. 58 (Görsel 32).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (4,14g).

Tarih: MÖ II. / I. yy.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Öy.: Defne çelenkli Apollon başı, sağa dönük.

Ay.: ½ profilden verilmiş Athena, sola dönük. Sağ elinde mızrak, sol elinde kalkan. Sağında kıvrılan yılan. CIAHTΩN.

Ref.: 1. <http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?pid=5942>

2. Levante, 1994, **a.g.k.**, No.776.

3. SNG PfPs IV, **a.g.k.**, No.564.

Kat. No. 59 (Görsel 33).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (18mm; 4,74g).

Tarih: MS 98-117.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Traianus, KAICAP NEPOYA TPAIANOC. Defne çelenkli, drapeli imparator büstü sağa dönük.

Ay.: ½ profilden verilmiş Athena, sola dönük. Sağ elinde mızrak ve nar, sol elinde kalkan. Sola doğru kıvrılan yılanın üzerine parmak uçları ile basmakta. CIAH·TΩN.

Ref.: 1. RPC III, No. 2724.

Link: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/3/2724>

2. SNG PfPs IV, **a.g.k.**, No.622-629.

3. Levante, 1994, **a.g.k.**, No.792-794.

Kat. No. 60 (Görsel 34).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (17mm; 4,43g).

Tarih: MS 211-217.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Caracalla. Defne çelenkli, drapeli imparator büstü sağa dönük. AY K M A C EON ANTΩNΕINOC.

Ay.: Athena: ayakta, vücut cepheden, bacaklar profilden verilmiş, elbise hareketin etkisiyle uçuşuyor. Sağ elinde çapraz tuttuğu mızrak, sol elinde kalkan sağa doğru hareketli bir şekilde verilmiş, yanında yılan. CIAHTΩN

Ref.: 1. Nümismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 37 (01.10.2015), Lot. 553.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=2712054>

2. SNG PFPs. IV, No. 660 (Antoninus Pius).

3. Levante, 1994, **a.g.k.**, No. 674 (Lucius Verus).

Kat. No. 61 (Görsel 35).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (17mm; 3,11g; 1h).

Tarih: MS 211-217.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: ¾ cepheden verilmiş üç sorguçlu Attika miğferli Athena büstü.

Ay.: Athena: ayakta, ½ cepheden verilmiş, sağ eli yukarıda şimşek demeti tutmakta, sol eli ileriye doğru kalkan tutmakta, alanda nar motifi.

Ref.: 1. Triskeles Auctions, Sale 19 (17.03.2017), Lot. 172.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=3709860>

2. Levante, 1994, **a.g.k.**, No. 755-757.

Kat. No. 62 (Görsel 36).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (33mm; 23,20g; 1h).

Tarih: MS 217-218.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Macrinus. Defne çelenkli, drapeli imparator büstü sağa dönük. AY K M OΠ CCOYH MAKPEINOC CE.

Ay.: Athena: ayakta, ½ cepheden verilmiş, sağ eli yukarıda şimşek demeti tutmakta, sol eli ileriye doğru, üzerinde aegis tutmakta. CIAH·TΩN.

Ref.: 1. Leu Nümismatik, Web Auction 7 (23.02.2019) Lot. 757.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=5720772>

2. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253., Res, 14, No.70.

3. SNG France III, No.796 (Traianus).

4. SNG v. Aul. 11, No.4821.

Kat. No. 63²⁷⁹⁹ (Görsel 37).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (31mm; 18,57g; 1h).

Tarih: MS 247

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: II. Philippus (Caesar). Defne çelenkli, drapeli imparator büstü sağa dönük. MAPKON IOYΛION CEYHPON ΦΙΛΙΠΠΙΟΝ ΚΑΙ-ΚΑΡΑ. Önünde sikke değerini gösteren marka €=5.

Ay.: Athena: ayakta, cepheden verilmiş, başı profilden sola dönük. Sol elinde şimşek demeti, sağ eli yukarıda trophe tutmakta, yanında yılan CIAHTΩN.

Ref.: 1. Leu Nümismatik, Web Auction 2 (03.12.2017), Lot. 451.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=4603822>

2. SNG PFPs. IV, No. 700-701 (Caracalla).

3. SNG France III, No. 854 (III. Gordianus).

Kat. No. 64 (Görsel 38).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 8 Assaria (33mm; 16,79g).

Tarih: MS 253-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Gallienus. AVT KAI ΠΟ ΛΙ ΓΑΛΛΙΗΝΟC CCB. Drapeli, defne çelenkli imparator büstü, sağa dönük. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren H=8.

Ay.: Athena ayakta, cepheden verilmiş, başı sağa dönük, sağ ayak sabit, sol ayak hareketli, geride. Yukarıya doğru kaldırmış olduğu sağ elinde mızrak tutuyor,

²⁷⁹⁹ Bu tipin ayrıca Lucius Verus Dönemi baskısında arka tarafta imparator tasvir edilmiştir. <https://www.acsearch.info/search.html?id=5674387>

ileriye doğru uzatmış olduğu sol elinde ise şimşek demeti taşıyor. Mızrağın yanında nar dalı, önünde yerde kalkan ve palmiye dalı. CIA·HT·ΩN.

Ref.: 1. Nümismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 44 (07.08.2016), Lot. 737.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=3206624>

2. SNG v. Aul. 11, No. 4854 (Salonina).

3. SNG v. Aul. 18, No. 8547.

4. SNG PfPs. IV, No. 827.

Kat. No. 65 (Görsel 39).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (33mm; 17,66g).

Tarih: MS 193-211.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Öy.: Septimius Severus. AY K Λ CЄΠ CЄOYHPOC ΠЄPTI. Drapeli ve defne çelenkli imparator başı, sağa dönük.

Ay.: Athena: ayakta, solda verilmiş, vücut profilden verilmiş. Sol elinde mızrak, sol yanında yerde kalkan, sağ eli ile karşısında sağda yer alan Apollon ile *dexiosis* yapıyor. Apollon cepheden verilmiş, sol elinde uzun defne dalı, baş profilden Athena'ya dönük. CIAHTΩN.

Ref.: 1. Leu Nümismatik., Web Auction 1 (25.06.2017), Lot. 776.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=4107959>

2. SNG von Aul. 11, No.4816.

Kat. No. 66 (Görsel 40).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (24mm; 8,29g).

Tarih: MS 241-244

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena

Öy.: Tranquillina. Drapeli, diademli büst sağa dönük. CAB TPANKYΛΛEINA CЄB.

Ay.: Sola dönük verilmiş Athena arkalıksız bir tahtta oturuyor. Sol elinde mızrak, arkasında kalkan ile üzerinde ΔΩΡΕΑ yazan bir steli çelenkiliyor. CΙΑHTΩN.

Ref.: 1. RPC VII, 2, No. 21132 (*Unassigned*)

Link: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/type/21132>

2. SNG PFPs IV, No. 761 (benzer)

Kat. No. 67 (Görsel 41).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (32mm; 20,18g).

Tarih: MS 235-238.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Öy.: Maximinus Thrax (Caesar). Drapeli, defne çelenkli büst sağa dönük. Γ IOYΛ OYHPOC MAΣIMOC KAICAP.

Ay.: Athena: ayakta, solda verilmiş, vücut profilden verilmiş. Sol elinde mızrak, sol yanında yerde kalkan, sağ eli ile karşısında sağda yer alan Apollon ile dexiosis yapıyor. Apollon cepheden verilmiş, sol elinde uzun defne dalı, baş profilden Athena'ya dönük. Her iki tanrı arasında masa üzerinde agonistik ödül. CΙΑHTΩN.

Ref.: 1. Nümismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 50 (05.02.2017), Lot. 370.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=3624949>

Kat. No. 68 (Görsel 42).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (31mm; 16,99g).

Tarih: MS 219-220.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Öy.: Iulia Cornelia Paula (Augusta). Drapeli, diademli büst sola dönük. IOYΛ KOP ΠAYΛA CEB.

Ay.: Athena: Ayakta, solda, baş profilden, vücut ve Ayaklar ½ cepheden verilmiş, sol Ayak sabit, sağ Ayak hareketli ve geriye doğru çekilmiş, *aegisi* belirgin uzun bir peplos giyiyor, sağ tarafında yerde kalkan, sol elinde mızrak sağ elini karşısında duran Apollon'a uzatıyor. Apollon: *chiton* ve *chlamys* giyimli Ayakta; karşısındaki Athena'ya dönük, başı profilden, sağ Ayak sabit, profilden sola dönük, vücut ve sol Ayak cepheden verilmiş, Ayaklarında çizmeler belirgin. Sol

elinde uzun defne dalı tutmakta, sağ elini Athena'ya uzatıyor. Athena ve Apollon'un ortasında üzerinde ateş yanan bir altar. CI·Δ·HT·ΩN.

Ref.: 1. RPC VI, 6390.

Link. <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/6390/>

2. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249., No.40., (Orbiana).

Kat. No. 69 (Görsel 43).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (Çap ve ağırlık bilinmiyor).

Tarih: MS 253-260.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Öy.: I. Valerianus. Drapeli, defne çelenkli büst sağa dönük. [...]NOC CEB. Önünde sikke değerini gösteren marka IA=11.

Ay.: Athena: ayakta, solda verilmiş, vücut profilden verilmiş. Sol elinde mızrak, sol yanında yerde kalkan, sağ eli ile karşısında sağda yer alan Apollon ile dexiosis yapıyor. Apollon cepheden verilmiş, sol elinde uzun defne dalı, baş profilden, Athena'ya dönük. İki tanrı arasında ortada yerde tapınak modeli. CIΔHTΩN / NEΩKOPΩN.

Ref.: 1. Numismatica Ars Classica NAC AG, Auction 54 (24.03.2010), Lot. 1304.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=759530>

2. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249, Res. 8, No. 39 (Gallienus).

Kat. No. 70 (Görsel 44).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 5 Assarion (32mm; 16,34g).

Tarih: MS 244-247.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: II. Philippus (Caesar). Drapeli, defne çelenkli büst sağa dönük. MAPKON IOYΛION CΕΥΗΡΟΝ ΦΙΛΙΠΠΟΝ ΚΑΙCΑΡΑ. Önünde sikke değerini gösteren marka €=5.

Ay.: Athena: ayakta, başı profilden, sağa dönük, vücut cepheden, sol ayak sabit, sağ ayak hareketli geride, sol eli yukarıda, mızrağı tutmakta, sağ eli ortada

bulunan altar üzerinde. Karşısında Artemis: ayakta başı profilden Athena'ya dönük, vücudu cepheden verilmiş, sağ ayak sabit, sol ayak hareketli, geride, sol elinde bir meşale tutmakta, sağ eli ortada bulunan altar üzerinde. C I Δ Η · Τ Ω Ν.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 169 (25.07.2007), Lot. 98.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=387930>

2. SNG PfPs IV, **a.g.k.**, No. 778.

Kat. No. 71 (Görsel 45).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (12,05g).

Tarih: MS 253-260.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: I. Valerianus. AUT KAI PO LIK OUALCRIANON CEB. Defne çelenkli, drapeli imparator büstü sağa dönük.

Ay.: Athena: ayakta, cprofilden verilmiş, başı sağa dönük. Sol elinde mızrak. Karşısında cepheden verilmiş, sol elinde situla, sağ elinde sistrum tutan İsis ile dexiosis yapıyor. İki tanrıça arasında yerde, üzerinde ateş olan bir altar. C I Δ Η Τ Ω Ν / Α Λ Ε Ξ Α Ν Δ Ρ Ε Ω Ν / Ο Μ Ο Ν Ο Ι Α.

Ref.: 1. Karola Nollé – Nollé, 1994a, **a.g.k.**, 258, Res. 2, Lev. IV, 2b.

2. SNG France III, No.876.

3. SNG Schweiz II, No.314.

Kat. No. 72 (Görsel 46).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (30.5mm; 14.48g;7h).

Tarih: MS 253-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Gallienus. AUT KAI PO LI Γ Α Λ Λ Ι Η Ν Ο C C E. Defne çelenkli, drapeli imparator büstü sağa dönük. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren €=5.

Ay.: Athena: Ayakta, profilden verilmiş, başı sağa dönük. Sol elinde mızrak, sağ eli ile karşısında $\frac{3}{4}$ cepheden verilmiş, sağ Ayağının yanında grifon yer alan kanatlı Nemesis ile dexiosis yapıyor. C ΙΑΗΤΩΝ/ ΑΤΤΑΛΕ ΩΝ//ΟΜΟΝΟΙΑ.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 442 (17.04.2019) Lot.739.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=5841494>

2. Karola-Nollé – Nollé, 1994, **a.g.k.**, 259 Res. 16 Lev. V 16.

3. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261, No.111.

4. SNG v. Aul. 18, No. 8549.

Kat. No. 73 (Görsel 47).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (çap, ağırlık ve yön bilinmiyor).

Tarih: MS 253-260.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: I. Valerianus. Drapeli, defne çelenkli büst sağa dönük. [ΑΥΤ ΚΑΙ ΠΟ]ΛΙΚ ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟΝ CEB. Önünde sikke değerini gösteren marka C=5.

Ay.: Athena: Solda, ayakta, profilden verilmiş. Sol elinde mızrak, sağ eli ile karşısında duran, sol elinde bereket boynuzu taşıyan Tykhe ile dexiosis yapıyor. C ΙΑΗΤΩΝ / ΑΤΤΕΝΔΙΩΝ / ΟΜΟΝΟΙΑ.

Ref.: 1. Helios GmbH, Auction 5, (Haziran 2010), Lot. 1031.

Link:<http://www.wildwinds.com/coins/ric/valerianI/sideSNGFrance877.jpg>

2. Levante, 1994, **a.g.k.**, No. 877 (12,95g).

3. Karola Nollé-Nollé, 1994a, **a.g.k.**, 259-260, Res.17, Lev.V, 17 (14,09 g).

4. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261, Res. 21, No. 108.

Kat. No. 74 (Görsel 48).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (26,12g).

Tarih: MS 253-260.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: I. Valerianus. Drapeli, defne çelenkli büst sağa dönük. AVT K ΠO ΛIK OVAΛEPIANOC CEB. Önünde sikke değerini gösteren marka IA=11.

Ay.: Athena: Solda Ayakta. sol elinde mızrak, sol eli ileride, sağda karşısında duran Artemis Eleuthera kült heykeline dönük. Ortada yerde altar. C ΙΔHTΩN/ [M]YPEΩN//OMONOIA.

Ref.: 1. SNG v. Aul. 11, No. 4837.

2. Franke und Nollé, 1997, a.g.k., Lev.90.

Kat. No. 75 (Görsel 49).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (36mm; 32,29g; 12h).

Tarih: MS 238-244.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: III. Gordianus. Drapeli, defne çelenkli büst sağa dönük. AVT KAI M ANT ΓOPAIANOC CEB.

Ay.: Athena: Ayakta sikkenin solunda durmakta. Başı profilden, vücut 2/3 cepheden, sağ Ayak hareketli geride, sol Ayak sabit. Sol eli ile mızrak tutuyor, sağ eli ileriye doğru ortada duran altar üzerinde. Athena'nın karşısında Artemis: Ayakta, başı profilden, vücut cepheden, sağ Ayak sabit, sol Ayak hareketli, geride. Sağ yanında geyik. Sol elinde meşale, sağ eli ileriye doğru altar üzerinde duruyor. Alanda üstte nar motifi. C ΙΔHTΩN/ ΠEPΓAIΩN//OMONOIA.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Triton XV (03.01.2012), Lot. 1407.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=1175324>

2. Nollé, 1990, a.g.k., 261, Res.21, No.113.

3. SNG PFPs IV, a.g.k., No. 758.

4. Karola-Nollé - Nollé, 1994, a.g.k., 260 Res.19 Lev.V.

Kat. No. 76 (Görsel 50).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 5 Assarion (26mm; 22,68g).

Tarih: MS 218-222.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Julia Soaemias (Augusta). IOYA COAIMIA CEB. Drapeli, diademli büst, sağa dönük. Önünde sikke değerini gösteren marka €=5.

Ay.: Athena: ayakta, sağda cepheden verilmiş, baş profilden sağa dönük. Sağ ayak sabit, sol ayak hareketli geride. Sol elinde mızrak, sağ eli ileride çelenk taşıyan Nike tutmakta. Athena'nın önünde bir masa ve üzerinde içinde palmiye dalı olan bir agonistik ödül durmakta. C IΔHT·ΩN.

Ref.: 1. RPC VI, 6399.

Link: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/6399/>

2.SNG v. Aul. 11, no. 4823.

Kat. No. 77 (Görsel 51).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (19,66g).

Tarih: MS 253-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Gallienus. Drapeli, defne çelenkli büst sağa dönük. AVT KAI ΠΟΒ ΛΙ ΕΓΝΑ ΓΑΛΛΙΗΝΟC CΕ. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren I=10.

Ay.: Athena: ayakta, başı profilden sola dönük, vücut cepheden, bacaklar profilden. Sağ ayak sabit, sol ayak hareketli, geride. Sol elinde palmiye dalı tutuyor. Sağ elinde tuttuğu bir taşı önündeki urne kabına atıyor. C•IΔHTΩN / N•EΩKOPΩN

Ref.: 1. Helios Nümismatik GmbH, Auction 5 (25.06.2010), Lot. 1025.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=815069>

2. SNG v. Aul. 11, No. 4829, 4851.

3. SNG PfpS. IV, No. 694, 729, 765-766, 771.

Kat. No. 78 (Görsel 52).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (18mm; 4,72g; 12h).

Tarih: MS 161-169.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Lucius Verus. Drapeli, defne çelenkli büst sağa dönük. ΑΥΤ Κ ΑΟ ΑΥΡΗ ΟΥΗΡΟΚ ΚΕ.

Ay.: Athena: ayakta, cepheden verilmiş, baş sola dönük. Sol ayak sabit, sağ ayak hareketli, geride. Peplos'un göğüs hizasında aegis belirgin. Sol elinde mızrak omuzuna yaslamış, sağ eli başı ile aynı hizada ileriye dönük. ΚΙ·ΔΗ·Τ·ΩΝ

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 199 (19.11.2008), Lot. 360.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=551013>

2. SNG v. Aul. 11, No. 4819.

3. SNG PFPs. IV, No. 692-693.

Kat. No. 79 (Görsel 53).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (23mm; 7,18g; 5h).

Tarih: MS 225-227.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Orbiana. Drapeli, diademli büst sağa dönük. [GN SE SA]L BA – ORBIAN[H SE].

Ay.: Athena: ayakta, cepheden verilmiş, başı profilden sağa dönük. Sol ayak hareketli, geride; sağ ayak sabit. Sol elinde mızrağı çapraz taşımakta, ileriye doğru uzattığı sağ elinde phiale tutmakta. Sol omuzundan aşağıya doğru bir elbise uzanmakta. ΚΙΔΗΤΩΝ.

Ref.: 1. Roma Numismatics Limited, E-SALE 18 (27.06.2015), Lot.688.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=2544519>

2. SNG PFPs. IV, No. 815., (Gallienus).

3. Levante, 1994, **a.g.k.**, No. 825.

Kat. No. 80 (Görsel 54).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (26mm; 5,35g).

Tarih: MS 235-238.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: I. Maximinus (Thrax). Drapeli, defne çelenkli imparator büstü baş sağa dönük. AV KA Γ IO O VH MAΞIM€INON.

Ay.: Athena: ayakta, cepheden verilmiş, başı profilden sağa dönük. Sol ayak hareketli, geride; sağ ayak sabit. Sol elinde mızrağı çapraz taşımakta, ileriye doğru uzattığı sağ elinde gemi pruvası tutmakta. Sol omuzundan aşağıya doğru bir elbise uzanmakta. CIAHTΩN.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 136 (29.03.2006), Lot. 148.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=286917>

2. SNG Pfs. IV, No. 735.

Kat. No. 81 (Görsel 55).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (Çap ve ağırlık bilinmiyor).

Tarih: MS 254-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Salonina (Augusta), (Privat).

Ay.: Athena: ayakta, cepheden verilmiş, başı sola dönük. Sağ ayak sabit, sol ayak hareketli geride. Sol elinde çapraz tuttuğu mızrak, yukarıya doğru kaldırdığı sağ elinde çelenk ve içerisinde "A". CIAHTΩN NEΩKOPΩN.

Ref.: 1. Nollé, 1990, a.g.k., 260 Res.20 No.104.

Kat. No. 82 (Görsel 56).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (33mm; 16,84g).

Tarih: MS 225-227.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Orbiana (Augusta). Drapeli, diademli büst sağa dönük. ΓN CEI CAAA BAPB OPBIANH CEB.

Ay.: Athena: ayakta, vücut cepheden, ayaklar profilden verilmiş. Sağ ayak sabit, sol ayak hareketli, geride. Sol elinde mızrak, sağ elinde trophe, sağında yerde kalkan, arkasında agonistik ödül. CIAHTΩN.

Ref.: 1. RPC VI, No.6413 (*Temp.*).

Link: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/6413>

Kat. No. 83 (Görsel 57).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (32mm; 19,96g).

Tarih: MS 193-211.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Iulia Domna. Drapeli, diademli büst sağa dönük. IOVΛIA ΔOMNA C

Ay.: Athena: ayakta, cepheden verilmiş, baş sola dönük, sol el yukarıda kalkan tutuyor, sağ eli ile önündeki *tropheyi* çelenkliyor. CIAHTΩN.

Ref.: 1. Nümismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 56 (06.08.2017), Lot. 396.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=4302605>

Kat. No. 84 (Görsel 58).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (10,72g; 12h).

Tarih: MS 270-275.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Aurelianus. Şua çelenkli, drapeli imparator büstü sağa dönük. AVT K Λ ΔOM AVPHΛIANOC CEB, İmparator büstünün hemen yanında sikkenin değerini gösteren IA=11.

Ay.: Athena: Ayakta, cepheden verilmiş, başı sola dönük, sol eli yukarıda kalkan tutmakta. İleriye doğru uzatmış olduğu sağ elinde çelenk taşıyan Nike. AΘHNA ACVΛΩ CIAHTΩN

Ref.: 1. SNG PFPs IV, a.g.k., No.890.

Kat. No. 85 (Görsel 59).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (29mm; 16,23g).

Tarih: MS 253-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Gallienus. AVT KAI ΠΟΥ ΛΙ ΕΓΝΑ ΓΑΛΛΙΗΝΟC CΕ. Drapeli, defne çelenkli imparator büstü, sağa dönük. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren Ι=10.

Ay.: Athena: ayakta, başı profilden sola dönük, vücut cepheden, bacaklar profilden. Sağ ayak sabit, sol ayak hareketli, geride. Sol elinde mızrak tutuyor. Sağ eli ile karşısında solda yer alan zeytin ağacını işaret ediyor. CΙΔΗ•ΤΩΝ / ΝΕ•ΩΚΟ•ΡΩΝ.

Ref.: 1. Nümismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 36 (04.10.2015), Lot. 482.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=2656669>

2. Nollé, 1990, a.g.k., 249., Res. 8, No. 33.

3. SNG France III, No.869.

Kat. No. 86 (Görsel 60).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (Not edilmemiş).

Tarih: MS 270-275.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Septimius Severus. Drapelei, defne çelenkli büs sağa dönük. ΑΥ Κ Λ CΕΠ CΕ.OYHI.

Ay: Distyl formda verilmiş bir tapınak içerisinde Athena: Tahtta oturuyor, sola dönük. Tanrıça sol eli ile mızrağı tutmakta, ileriye doğru uzatmış olduğu sağ elinde çelenk taşıyan Nike tutmakta. C ΙΔΗ•ΤΩΝ

Ref.: 1. Alanyalı, 2013b, a.g.k., 128 Res. 6.

2. SNG PFPs. IV, No. 688-690.

3. SNG France III, No. 810.

Kat. No. 87 (Görsel 61).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (16,79g).

Tarih: MS 211-217

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Caracalla. Drapeli, defne çelenkli imparator büstü, sağa dönük. AV K M AV CEOVH ANTΩNEINOC. Önünde sikke değerini gösteren marka €=5.

Ay.: Athena: Arkalıksız bir tahtta oturuyor, vücut profilden sola dönük, arkasında kalkan, karşısında solda imparator büstü, alt kısımda gemi tasviri. CIAHTΩN.

Ref.: 1. SNG France III, No. 816.

2. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 252 Res.13 No. 61.

Kat. No. 88 (Görsel 62).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (17.52g; 34mm).

Tarih: MS 238-244.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Tranquillina. Diademli, drapeli büs sağa dönük. CABEINIAN TPANKYΛΛEINAN CEBACTHN. Önünde sikke değerini gösteren marka €=5.

Ay.: Athena ayakta sola dönük verilmiş, sol elinde mızrak, sağ eli ile önünde yer alan ve üzerinde ΔΩPCA yazan steli çelenkliyor. CIAHTΩN.

Ref.: 1. RPC VII.2 No. 66001.

Link. <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/type/66001>

2. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 258 Res.17 No.91

2. SNG PfpS IV, **a.g.k.**, No. 761 (Öy: CAB TP[-ANKYΛΛEIN C]- CB, 12h 8,66g.).

Kat. No. 89 (Görsel 63).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (Not edilmemiş).

Tarih: MS 253-268

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Gallienus (Privat).

Ay.: Athena: Arkalıksız bir tahtta oturuyor, vücut profilden sola dönük, arkasında kalkan, karşısında solda imparator büstü, alt kısımda gemi tasviri. CIAHTΩN.

Ay: Arkalıksız bir tahtta oturan Athena sola dönük verilmiş, sağ elinde bir “A”, sol elinde palmiye dalı taşıyor. Arkasında, sol elinde yay taşıyan Artemis Pergaia sağ elinde tuttuğu çelenk ile tanrıça Athena’yı taçlandırıyor. CΙΑHTΩN / NEΩKOPΩN

Ref.: 1. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 260 Res. 20 No. 106.

2. SNG France III, No. 882 (Öy: AVTO KAI ΠOV ΛΙ ΕΓΝ ΓΑΛΛΙΗΝOC CEBA., 20,12 g.).

Kat. No. 90 (Görsel 64).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (31mm; 18,11g; 7h).

Tarih: MS 253-268

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Gallienus. Drapeli, şua çelenkli imparator büstü, sağa dönük. AVT KAI ΠOY ΛΙ ΕΓΝΑ ΓΑΛΛΙΗΝOC CEBA. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren I=10.

Ay: Athena: Arkalıksız bir tahtta oturuyor, sola dönük. Vücut cepheden, **Ayaklar** profilden verilmiş. Sol elinde bir palmiye dalı, ileriye doğru uzattığı sağ elinde ise

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Auction 87 (18.05.2011), Lot. 852.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=1003464>

2. Hill, 1897, **a.g.k.**, 158 No.102 Lev. XXVIII, 17.

3. SNG France III, No. 887.

Kat. No. 91 (Görsel 65).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR Stater (11,12g).

Tarih: MÖ 479-460

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Üzerinde defne dalı bulunan nar motifi.

Ay: *Quadratum incusum* içerisinde defne çelenkli Apollon başı, sağa dönük.

Ref.: 1. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 64 No. 8 Lev. I.

Kat. No. 92 (Görsel 66).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: AR obol (0,95g).

Tarih: MÖ 430-400.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Cepheden verilmiş, dili dışarıda Gorgon başı.

Ay: *Qadratum incusum* içerisinde sağa dönük Apollon başı. Önünde defne dalı.

Ref.: 1. Atlan, 1967, **a.g.k.**, 70., No. 46., Lev. III.

Kat. No. 93 (Görsel 67).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ.

Tarih: MS 81-96.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Domitianus. ΔOMITIANOC KAICAP (ΓΕΡΜΑΝΙΚΟC). Defne çelenkli, drapeli imparator büstü sağa dönük.

Ay: Apollon: *chiton* ve *chlamys* giyimli, ayakta cepheden verilmiş, sağ ayak geride, sol ayak sağa dönük verilmiş. Sağ elinde *phiale*, üzerinde nar; sol eli yukarıda uzun defne dalı tutuyor. Apollon'un sol yanında defne ağacı. CIAHTΩV

Ref.: 1. RPC II, No. 1525.

Link: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/2/1525>

2. SNG PFPs IV, **a.g.k.**, No. 630-633.

3. SNG France III, **a.g.k.**, No.790.

Kat. No. 94 (Görsel 68).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 5 Assaria (15,92g).

Tarih: MS 256-258.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: II. Valerianus (*caesar*). ΠΤΟ ΛΙΚ ΚΟΡ [ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟC] ΚΑΙ CΕΒ.

Defne çelenkli, drapeli imparator büstü, sağa dönük. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren €=5.

Ay: Apollon: *chiton* ve *chlamys* giyimli, **Ayakta;** başı profilden, vücut cepheden verilmiş, sağ **Ayak** cepheden sol **Ayak** profilden sağa dönük verilmiş. Sağ eli öne doğru uzanmış, *phiale* taşımakta, sol elinde uzun defne dalı tutuyor. ΑΠΟΛΛΩΝΟC CΙΑΗΤΟV ΝΕΩΚΟΡΟV.

Ref.: 1. SNG France III, No. 948.

2. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249, Res. 8, No.36 (Gallienus).

Kat. No. 95 (Görsel 69).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 11 Assaria (30mm; 17,10g).

Tarih: MS 253-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Gallienus. Defne çelenkli, drapeli büst sağa dönük. Altında kanatları açık kartal. ΑVΤ ΚΑΙ ΠΟV ΛΙ ΓΑΛΛΙΗΝΟC CΕΒ. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren marka ΙΑ.

Ay: Apollon: *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta; başı profilden, vücut cepheden verilmiş, sağ ayak cepheden, sol ayak profilden sağa dönük verilmiş. Sağ eli öne doğru uzanmış, *phiale* taşımakta, sol elinde uzun defne dalı tutuyor. Alanda uzun bir dalı olan nar. CΙΑΗΤΩΝ ΝΕΩΚΟΡΟV.

Ref.: 1. VAuctions, Auction 269 (08.09.2011), Lot. 100.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=1062258>

2. SNG von Aulock, 1965, **a.g.k.**, No.4844.

Kat. No. 96 (Görsel 70).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (34mm; 20,56g).

Tarih: MS 161-180.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Marcus Aurelius. Defne çelenkli, drapeli imparator büstü, sağa dönük. Α[V]ΤΟΚΡΑΤΩΡ ΚΑΙCΑ[]ΙΝΟC CΕ.

Ay: Apollon: *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta ortada; baş, vücut ve sol ayak cepheden verilmiş, sağ ayak sola dönük profilden verilmiş. Sol elinde uzun defne

dalı tutuyor. Sikkenin sol tarafında zırhlı ve silahlı Lucius Verus, sağ tarafında sağ elinde *phiale* tutan *togalı* Marcus Aurelius yer almakta. İki imparator arasında yer alan Apollon sağ elini Lucius Verus'a uzatıyor. CΙΑΗ[ΤΩΝ].

Ref.: 1. RPC IV, 5718.

Link. <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/5718/>

2. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 252 Res.13 No.67.

3. Nollé, 2003b, **a.g.k.**,484, Res. 9b.

Kat. No. 97 (Görsel 71).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (32mm; 15,95g).

Tarih: MS 221-222.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Annia Aurelia Faustina (Augusta). Drapeli büst sağa dönük. ANA ΦΑΥCΤΕΙΝΑ CΕΒ.

Ay: Altı sütunlu bir tapınak cephesi, içinde Apollon: *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta; başı profilden, vücut cepheden verilmiş, sağ ayak sola dönük profilden, sol ayak cepheden verilmiş. Sağ eli öne doğru uzanmış, *phiale* taşımakta, sol elinde uzun defne dalı tutuyor. C·ΙΑ·ΗΤ·Ω·Ν.

Ref.: 1. RPC VI, 6384.

Link. <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/6384/>

2. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 249 No.38 (**III. Gordianus.**).

3. SNG PfPs IV, **a.g.k.**, No.721 (Alexander Severus).

Kat. No. 98 (Görsel 72).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (28mm; 10,93g; 6h).

Tarih: MS 253-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Gallienus. Drapeli, defne çelenkli imparator büstü sağa dönük. İmparator büstünün altında kanatları açık bir kartal. AVT KAI ΠOV ΛΙΓΑΛΛΙΗΝΟ[CC]. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren IA=11.

Ay: Altı sütunlu bir tapınak cephesi, içinde Apollon: kısa *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta; başı profilden, vücut cepheden verilmiş, sol ayak sabit, profilden; sağ ayak hareketli geride. Sağ eli öne yana doğru hafif açılmış, *phiale* taşımakta, sol elinde uzun defne dalı tutuyor. CI·Δ·H·ΤΩΝ / ΝΕΩΚΟ·ΡΩΝ.

Ref.: 1. Leu Nümismatik., Web Auction 2, Lot. 452, 03 Aralık 2017.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=4603823>

2. SNG PFPs IV, a.g.k., No. 808.

Kat. No. 99 (Görsel 73).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (22mm; 7,96g).

Tarih: MS 161-169.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Lucius Verus. Defne çelenkli, drapeli imparator büstü, sağa dönük. AYT K ΛΟ ΑΥΡΗ ΟΥΗΡΟC CC.

Ay: Apollon: *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta; başı profilden sola dönük, vücut cepheden verilmiş, sağ ayak sabit, sol ayak hareketli. Sağ eli öne doğru uzanmış, *phiale* taşımakta, sol elinde uzun defne dalı tutuyor. Önünde üçayaklı kazan. CI·ΔH·ΤΩΝ.

Ref.: 1. RPC IV, 10450.

Link. <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/10450/>

2. Büyükyörük, 2018, a.g.k.,293 No.60.

3. Nollé, 1990, a.g.k., 249, Res. 8, No.35 (Macrinus).

Kat. No. 100 (Görsel 74).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (18,40g).

Tarih: MS 253-260.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: I. Valerianus. ΑΥΤ ΚΑΙ ΠΟ ΛΙΚ ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟΝ CEB. Drapeli, defne çelenkli imparator büstü, sağa dönük. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren €= 5.

Ay: Suriye alınlıklı bir tapınak önünde Apollon: *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta; başı profilden, vücut cepheden verilmiş, sağ ayak sola dönük profilden, sol ayak cepheden verilmiş. Sağ elinde taşımış olduğu *phialeyi* önünde duran sunağın üstünde tutmakta, sol elinde uzun defne dalı tutuyor. CIAHTΩN NEΩKOP·OV.

Ref.: 1. SNG France III, No. 874

2. SNG Österreich II, a.g.k., No. 1914.

Kat. No. 101 (Görsel 75).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 11 Assaria (31mm; 17,12g; 12h).

Tarih: MS 253-260.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: I. Valerianus. Drapeli, defne çelenkli imparator büstü, sağa dönük. ΑΥΤ ΚΑΙ ΠΟ ΛΙΚ ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟΝ CEB. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren ΙΑ= 1.

Ay: Apollon: *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta; başı profilden, vücut cepheden verilmiş, sağ cepheden hareketli, geriye çekilmiş, sol ayak profilden verilmiş. Sağ elinde *phiale*, sol elinde defne dalı tutuyor. Önünde küçük bir tapınak modeli. CIAHTΩN N·EOKOP·OV.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc. Electronic Auction 220 (14.10.2009), Lot. 280.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=679294>

2. SNG von Aulock, No. 4835.

Kat. No. 102 (Görsel 76).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 5 Assaria (33mm; 18,52g).

Tarih: MS 253-260.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: I. Valerianus. Drapeli, defne çelenkli imparator büstü, sağa dönük. ΑΥΤ ΚΑΙ ΠΟ ΛΙ ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟΝ CCB. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren €= 5.

Ay: Apollon: *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta; baş profilden sola dönük, vücut cepheden, bacaklar profilden verilmiş. Sağ elinde phiale, sol elinde uzun defne dalı tutuyor. Önünde küçük yuvarlak, girdandları belirgin bir altar. CΙΑΗΤΩΝ ΝΕΩΚΟΡΟΒ.

Ref.: 1. Nümismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 55 (02.07.2017), Lot. 529.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=4301666>

Kat. No. 103 (Görsel 77).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 10 Assaria (30mm; 20,26g).

Tarih: MS 253-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Gallienus. Drapeli, defne çelenkli imparator büstü, sağa dönük. ΑΥΤ ΚΑΙ ΠΟΒ ΛΙ ΕΓΝΑ ΓΑΛΛΙΗΝΟ[C CΕ]. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren I=10.

Ay: Side kent kapısı içerisinde Apollon: kısa *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta, sola dönük; başı profilden, vücut cepheden verilmiş, sağ ayak profilden sola dönük, sol ayak hareketli, cepheden, geriye çekilmiş. Sağ elinde vexillum, sol elinde uzun defne dalı tutmakta. CΙΑΗ·[ΤΩΝ] ΝΕΩΚΟ·ΡΟΒ.

Ref.: 1. Nümismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 39 (03.01.2016), Lot. 697.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=2832092>

2. Mansel, 1963, **a.g.k.**, 37, Res. 23.

3. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 253, Res.14, No.76.

4. SNG PfpS IV, **a.g.k.**, No. 839.

Kat. No. 104 (Görsel 78).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (33mm; 16,10g).

Tarih: MS 219-220.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Iulia Cornelia Paula (Augusta). Drapeli, diademli büst, sola dönük. IOYΛ KOP ΠAYΛA CEB.

Ay.: Apollon sağda: kısa *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta, vücut cepheden, baş profilden sola dönük, sağ ayak sabit, sol ayak hareketli, ortada üzerinde agonistik ödül duran bir masa, masanın altında bir urne kabı, ödül içerisinde iki tane palmiye dalı. Sol tarafta profilden verilmiş ve ödülü çelenkleyen Nike figürü. CI·ΔH·TΩ·N.

Ref.: 1. RPC VI, 6381.

Link. <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/6381/>

2. Gaebler, 1929, a.g.k., 296 No. 73 Lev. III, 9.

Kat. No. 105 (Görsel 79).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 5 Assaria (15,71g).

Tarih: MS 253-260.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: I. Valerianus. Drapeli, defne çelenkli imparator büstü, sağa dönük. AYT KAI TIO AIK OYAAEPIANON CEB. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren €=5.

Ay.: Sikkenin sağında Apollon: *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta, profilden sola dönük; sol elinde uzun defne dalı tutmakta. Sağ eli ile karşısında duran, sol elinde uzun bir değnek ve başında *modius* bulunan Serapis ile *dexiosis* yapıyor. CIAHTΩ·N / AΛEΞANΔPEΩN / OMONOIA.

Ref.: 1. Karola Nollé - Nollé, 1994a, a.g.k., 258, Res. 1, Lev. IV.

Kat. No. 106 (Görsel 80).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 11 Assaria (25,27g).

Tarih: MS 253-260.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: I. Valerianus. Drapeli, defne çelenkli imparator büstü sağa dönük. AYT KAI ΠTO ΛIK OYAAEPIANON CEB. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren IA (= 11).

Ay.: Apollon: *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta, profilden sola dönük; sol elinde uzun defne dalı tutmakta. Apollon sağ elini ileriye doğru karşısında duran ve Delphie kentini temsil eden, çıplak tasvir edilmiş, vücudu cepheden verilmiş, arkasında yılanın dolandığı bir üçayak bulunan ve sağ elinde agonistik ödül tutan Apollon *Pythios*'a uzatıyor: Alanda CIAHT•ΩN / ΔE•ΛΦΩN / IE•ΠOΣ / OMONOIA.

Ref.: 1.Fontana 20 in RIN 1975 = M&M Basel Fontana Sale 504.

Link.http://www.wildwinds.com/coins/ric/valerian_I/sideFontana20.jpg

2. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 261., Res.21., No.118.

Kat. No. 107 (Görsel 81).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (27,86g; 37mm).

Tarih: MS 238-244.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: III. Gordianus. Drapeli, defne çelenkli imparator büstü sağa dönük. AYT • KAI • M • ANT • ΓOPAIANOC • CEB.

Ay: Sikkenin solunda Apollon Sidetes: kısa *chiton* ve *chlamys* giyimli Ayakta, vücut cepheden, baş ve Ayaklar profilden, hareketli; sağ elinde phiale, sol elinde uzun defne dalı; çizmeleri belirgin. Apollon'un karşısında sağda Artemis: vücut cepheden, baş ve Ayaklar profilden, kısa *chiton* taşıyor, sol elinde yAy, sağ eli ile arkasındaki sadaklıktan ok alıyor, önünde geyik. İkisinin ortasında üstte nar motifi. C IΔ • HTΩN / ΠEΠΓ • AIΩN / OMONOIA.

Ref.: 1. RPC VII.2 No. 21140

Link. <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/type/21140>

2. Karola-Nollé - Nollé, 1994a, **a.g.k.**, 260, Res. 20, Lev. V.

2. SNG von Aulock, 1965, **a.g.k.**, No.4831.

Kat. No. 108 (Görsel 82).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 5 Assaria (Not edilmemiş).

Tarih: MS 253-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Gallienus. Defne çelenkli, drapalı imparator büstü, sağa dönük. AVT KAI ΠΟ ΛΙ ΓΑΛΛΙΗΝΟC CЄ. Büstün önünde sikke değerini gösteren Є=5.

Ay: Sikkenin solunda Apollon: kısa *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta, vücut cepheden, baş ve ayaklar profilden, hareketli; sol elinde uzun defne dalı; çizmeleri belirgin. Sağ eli ile karşısında sağda: vücudu cepheden, baş ve ayakları profilden, kısa *chiton* taşıyan, sol elinde mızrak tutan, sağ ayağının önünde kalkan duran başında miğfer bulunan Lakadeimon ile *dexiosis* yapıyor. C IΔHTΩN / C AΓAΛACC EΩN / OMONOIA.

Ref.: 1. Nollé, 1990, a.g.k., 261, Res. 21, No.110.

Kat. No. 109 (Görsel 83).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (23mm; 10,25g).

Tarih: MS 161-180.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Marcus Aurelius. Diademli büst sağa dönük. [M A]VP ANTΩN.

Ay: Apollon: uzun *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta, vücut profilden, sol ayak sabit, sağ ayak hareketli, geriye doğru. Sol elinde tutmuş olduğu kitharayı çalıyor. C IΔH-TΩN.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 115 (25.05.2005), Lot. 254.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=226585>

2. SNG Cop. 31., No. 417 (Antoninus Pius).

3. SNG PFPs IV., No. 669.

4. Büyükyörük, 2018, a.g.k., 292 No.53.

Kat. No. 110 (Görsel 84).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 5 Assaria (30mm; 14,68g; 8h).

Tarih: MS 254-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Salonina (Augusta). Diademli, drapeli büst sağa dönük. ΚΟΡΝΗΛΙΑ .
C AΛΩΝΙΝΑ. Büstün altında kanatları açık kartal motifi, önünde sikke değerini gösteren €=5.

Ay: Apollon: *peplos* ve *chlamys* giyimli ayakta, vücut profilden, sol ayak sabit, sağ ayak hareketli, geriye doğru. Sol elinde tutmuş olduğu kitharayı çalıyor. CIAHTΩN NEΩ·KOROV.

Ref.: 1. Roma Numismatics Limited, E-SALE 23 (09.01.2016), Lot 335.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=2843150>

Kat. No. 111 (Görsel 85).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 5 Assaria (33mm; 15,47g).

Tarih: MS 249-251.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Traianus Decius. Drapeli, defne çelenkli imparator büstü, sağa dönük. AVT
KAI Γ ΜΕΤΤ ΚΥ ΤΡΑΙΑΝ ΔΕΚΟC CΕΒ. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren €=5.

Ay: Apollon: *peplos* ve *chlamys* giyimli ayakta, vücut 2/3 cepheden. Sol ayak sabit, sağ ayak hareketli, geride. Sol elinde kithara sağ eli yanda. Karşısında bir masa üzerinde duran agonistik ödül, ödül üzerinde Apollon'a doğru süzülen elinde çelenk tutan Nike figürü. Apollon ile ödül arasında yerde bir urne kabı. CIAHTΩN.

Ref.: 1. RPC IX, No.1142.

Link: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/9/1142>

2. Nollé, 1990, a.g.k., 247, Res. 5, No. 10.

3. Gaebler, 1929, a.g.k., 296 No. 74 Lev. III,10.

Kat. No. 112 (Görsel 86).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (33mm; 18,12g;6h).

Tarih: MS 225-227.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Iulia Paula. Diademli, drapeli büst sola dönük. ΙΟΥΛΑ ΚΟΡ ΠΑΥΛΑ CΕΒ.

Ay: Apollon: *peplos* ve *chlamys* giyimli ayakta, vücut 2/3 cepheden. Sol ayak sabit, sağ ayak hareketli, geride. Sol elinde kithara sağ eli yanda. Sağ tarafta

globus üzerinde duran, elinde çelenk ile Nike. İki figür arasında, ortada bir masa, üzerinde agonistik ödül. Masanın altında urne kabı. CIAH-TΩN.

Ref.: 1. RPC VI, No.6380.

Link: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/6380>

2. Gaebler, 1929, a.g.k., 295 No.72 Lev. III, 8.

3. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 256., Res. 17, No. 88.

4. Hill, 1897, **a.g.k.**, 155., No.88., Lev. 28, No.12.

Kat. No. 113 (Görsel 87).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 5 Assaria (32mm; 16,13g; 12h).

Tarih: MS 249-251.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Traianus Decius. AVT KAI Γ ΜΕΤΤ ΚΥ ΤΡΑΙΑΝ ΔΕΚΟC CΕΒ.

Drapeli, defne çelenkli imparator büstü, sağa dönük. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren C=5.

Ay: Apollon: ayakta çıplak, sol ayağı önde, sırtında sadaklık, elinde ok ve yayını gererken tasvir edilmiş, karşısındaki Pythia yılanına ok atıyor, sağ tarafta biri ağaç üzerinde diğeri su içerisinde iki tane Nymphe. Apollon'un arkasında üçayaklı kazan yer almakta. CIAHTΩN.

Ref.: 1. RPC IX, No. 1141.

Link: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/9/1141>

2. Nollé, 1990, **a.g.k.**, 247, Res.5, No. 9.

3. SNG PfPs IV, **a.g.k.**, No.780 (17.57g; 12h).

4. SNG von Aulock, 1965, a.g.k., No. 4834.

Kat. No. 114 (Görsel 88).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 11 Assaria (30mm; 14,08g; 12h).

Tarih: MS 253-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Gallienus. Drapeli, diademli büst sağa dönük. AVT KAI ΠΟ ΛΙ

ΓΑ[ΛΛΙΗΝ]ΟC CΕ. Büstün önünde sikke değerini gösteren ΙΑ=11.

Ay: Apollon: ayakta çıplak, cepheden verilmiş. Başı profilden sola dönük. Öne doğru uzatmış olduğu sağ elinde defne dalı, önünde altar. Sol eli ile arkasındaki üzerine yılan dolanmış üçayağa yaslanıyor. CIAHTΩN NEΩKOROV.

Ref.: 1. Nomos, Obolos Web Auction 12 (31.03.2019), Lot. 557.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=5810312>

2. SNG PFPs IV, a.g.k., No. 836.

Kat. No. 115 (Görsel 89).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 11 Assaria (18,06g; 12h).

Tarih: MS 253-260.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: I. Valerianus. Drapeli, diademli büst sağa dönük. AVT KAI ΠΟ ΛΙΚ OUALERIANON CCB. Büstün önünde sikke değerini gösteren IA=11.

Ay: Apollon-Helios: ayakta çıplak, cepheden verilmiş. Başında şua demeti, profilden sola dönük. Öne doğru uzatmış olduğu sağ eli yukarıda. Sol elinde bereket boynuzu tutuyor. CIAHTΩN ΠΥΘΕΙΑ.

Ref.: 1. Hill, 1897, a.g.k., 158., No.99., Lev. XXVIII, 15.

2. SNG PFPs IV, a.g.k., No. 797.

3. Lindgren – Kovacs, 1985, a.g.k., 61., No.1176., Lev.42.

Kat. No. 116 (Görsel 90).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 5 Assaria (32mm; 13,60g).

Tarih: MS 253.

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon.

Öy.: Aemilianus. Drapeli, diademli büst, sağa dönük. AYTΟ K MAP AI AIMIAIANON EYC. İmparator büstünün önünde sikke değerini gösteren Ε=5.

Ay: Apollon: kısa *chiton* ve *chlamys* giyimli ayakta, sola doğru hareket ediyor: sol ayak önde, vücut 2/3 cepheden, sağ eli önde phiale tutuyor. CIAHTΩN.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc. Triton XXII (08.01.2019), Lot.503.

Link: <https://www.acsearch.info/search.html?id=5571913>

2. RPC IX, No.1163.

Kat. No. 117 (Görsel 91).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 5 Assaria (30mm; 17,68g).

Tarih: MS 253-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Öy.: Gallienus. Defne çelenkli, drapeli imparator büstü, sağa dönük. AVT KAI ΠΟ ΛΙ ΓΑΛΛΙΗΝΟC CЄ. Büstün önünde sikke değerini gösteren Є=5.

Ay: Alan içerisinde üç tane tapınak tasviri. Ortadaki tapınağın içerisinde at üzerinde bir figür. CΙΑΗΤΩΝ ΝΕΩΚΟΡΟV.

Ref.: 1. Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 169 (25.07.2007), Lot.101.

Link. <http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?pid=4588>

2. Mansel, 1963, **a.g.k.**, 91., Res. 70.

3. SNG von Aulock, No.4840-4841.

4. Nolle, 1990, **a.g.k.**, 252., Res.12., No.59.

5. Levante, 1994, **a.g.k.**, No.915.

6. SNG Österreich II, **a.g.k.**, No. 1928.

Kat. No. 118 (Görsel 92).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ 10 Assaria (18,32g).

Tarih: MS 253-268.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena.

Öy.: Gallienus. Şua çelenkli, drapeli imparator büstü, sağa dönük. AVT KAI ΠION ΛΙ ЄΓΝ ΓΑΛΛΙΗΝΟC CЄBA. Büstün önünde sikke değerini gösteren I=10.

Ay: Alan içerisinde tek sıra kürekli bir gemi. İçerisinde kürekçiler. Geminin üzerine doğru uzanan nar ağacı. CΙΑΗΤΩΝ ΑЄ ΝΕΩΚΟΡΟV.

Ref.: 1. Helios Nümismatik GmbH., Auction 5 (25.06.2010), Lot.1018.

Link. <https://www.acsearch.info/search.html?id=815062>

2. Nolle, 1990, **a.g.k.**, 252, Res.14, No.79.

3. Levante, 1994, **a.g.k.**, No. 885.

Kat. No. 119 (Görsel 93).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ.

Tarih: Helenistik Dönem, MÖ II.-I.yy.

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena ve Apollon.

Öy.: Korinth miğferli Athena büstü sağa dönük.

Ay: Apollon Sidetes. Kısa khiton ve *khimation* giyimli, sol elinde uzun defne dalı, sağ elinde *phiale*.

Ref.: 1. Atlan, 1967, a.g.k., Lev. VII. G (Ön yüz nar).

Kat. No. 120 (Görsel 94).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ.

Tarih: Nero (MS 54-68)

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena

Öy.: Defne çelenkli imparator başı, sağa dönük. KAICAR NERΩN.

Ay: Athena ayakta, sola dönük. Sağ elinde Nike, sol eli yukarıda mızrak tutuyor, yerde kalkan ve yılan. CIAH.

Ref.: 1. Büyükyörük, 2018, a.g.k., 289 No.24-25.

2. SNG France III, No. 786.

3. SNG PFPs IV, No. 621.

Kat. No. 121 (Görsel 95).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ (30mm; 15.33g;1h).

Tarih: Hadrianus (MS 117-138)

İlgili tanrı veya tanrıça: Athena

Öy.: Drapeli, defne çelenkli imparator büstü, sağa dönük. [] KAI TPAIANOC AΔPIANOC []

Ay: Gemi pruvası içerisinde verilmiş Athena, ayakta, sola dönük. Sağ elinde çelenk tutan Nike, sol eli ile kalkanı destekliyor. Alan içerisinde nar motifi. CIAHTΩN.

Ref.: 1. RPC III, No.2732.

Link: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/3/2732>

2. SNG PFPs IV, No.657.

Kat. No. 122 (Görsel 96).

Eser türü: Sikke.

Sikke cinsi ve özellikler: Æ.

Tarih: Gallienus (MS 253-268)

İlgili tanrı veya tanrıça: Apollon

Öy.: Defne çelenkli, drapeli imparator büstü, sağa dönük. AVT KAI ΠΟ ΛΙ ΓΑΛΛΙΗΝΟC. Büstün önünde sikke değerini gösteren €=5.

Ay: Apollon Sidetes solda ayakta, karşısında yer alan imparator Gallienus ile el sıkışıyor. ΣΙΔΗΤΩΝ / ΝΕΟΚΟΡΩΝ.

Ref.: 1. Burrell, 2004, a.g.k., 182 No.1 Lev. 31 Fig. 143.

2. Hill, 1897, a.g.k., 160 No. 111.

Kat. No. 123 (Görsel 97 a-b).

Eser türü: Heykel.

Eser adı: Athena Torsosu

Buluntu Yeri: 1952 yılında köylüler tarafından bulunmuştur.

Korunduğu Yer: Side Müzesi

Envanter No. 35.

Malzeme: İnce gözenekli sarımtırak mermer.

Ölçüler: Y: 90cm; G.: 24cm; D: 33cm.

Yayın Yeri: İnan, 1975, a.g.k., 49, Kat. No. 13, Lev. XXIV, 1.

Açıklama: Heykelin başı, kolları, sol bacağı tamamen ve sağ bacağı ise dizden itibaren kırıktır.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Athena.

Tarih: Antoninler Dönemi

Kat. No. 124 (Görsel 98 a-b).

Eser türü: Heykel.

Eser adı: Athena Torsosu

Buluntu Yeri: 1959 yılında üç havuzlu çeşme kazısı sırasında bulunmuştur.

Korunduğu Yer: Side Müzesi.

Envanter No. 164.

Malzeme: İnce gözenekli beyaz mermer.

Ölçüler: Y: 173cm; G: 69cm; D: 46cm. Kaide Y: 15 cm. Heykelle ilişkili kalkan tutan el fragman parçası Uz: 22,5cm; G: 23cm; D: 9,5cm; Sadece elin Uz: 19cm.

Yayın Yeri: İnan, 1975, **a.g.k.**, 131, Kat. No. 72, Lev. LXVIII, 2-4.

Açıklama: Heykele ait olduğu düşünülen toplam 9 adet fragman parçası ele geçmiştir. Baş sağ kol, sol kol dirsekten itibaren ve sağ tarafta yerde küçük bir kısmı korunan yılan dolanmış mızrağın büyük kısmı eksiktir. Ayrıca sol tarafındaki kaide üzerinde duran kalkana ait küçük bir parça ele geçmiştir.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Athena.

Tarih: Severuslar Dönemi

Kat. No. 125 (Görsel 99).

Eser türü: Heykel.

Eser adı: Athena başı fragmanı.

Buluntu Yeri: 1959 yılında sütunlu cadde kazısı sırasında tiyatronun önünde bulunmuştur.

Korunduğu Yer: Side Müzesi.

Envanter No. 204.

Malzeme: İnce gözenekli beyaz mermer.

Ölçüler: Y: 27cm; G: 20,5cm; D: 14cm.

Yayın Yeri: İnan, 1975, **a.g.k.**, 52, Kat. No. 14, Lev. XXIV, 2-3.

Açıklama: Yüz kısmı ile başın arka kısmı düzeleştirilmiş olan baş karakteristik Attika miğferinden dolayı Athena'ya verilmektedir. Saçlar miğferin hemen altında her iki yana doğru taranmıştır. Miğferin sağ yan tarafında kabartma şeklinde korunagelmiş, muhtemelen bir *grifona* ait hayvan bacağı vardır.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Athena.

Tarih: Antoninler Dönemi

Kat. No. 126 (Görsel 100).

Eserin türü: Heykelcik.

Eserin adı: Athena Heykelciği.

Buluntu Yeri: Köylüler tarafından bulunmuş olup, buluntu yeri tam olarak bilinmemektedir.

Korunduğu Yer: Side Müzesi Deposu

Envanter No. 1142

Malzeme: İnce gözenekli ve kristalli beyaz mermer.

Ölçüler: Y: 10,9cm; G: 5.1cm; D: 3,4cm.

Yayın Yeri: İnan, 1975, **a.g.k.**, 181, No. 205, Lev. XCIX, 1; Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 39, Görsel 2.17. a-d.

Açıklama: Yüz ve kafanın arka kısmının yuvarlaklığı kasıtlı olarak düzlenmiş.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Athena.

Tarih: MS II. yy.

Kat. No. 127 (Görsel 101).

Eserin türü: Heykelcik.

Eserin adı: Athena Heykelciği.

Buluntu Yeri: Köylüler tarafından bulunmuştur. Satın alma yoluyla Müzeye kazandırılmıştır.

Korunduğu Yer: Side Müzesi Deposu

Envanter No. 1143

Malzeme: İnce gözenekli ve kristalli beyaz mermer.

Ölçüler: Y: 8,7cm; G: 8,4cm; D: 4cm.

Yayın Yeri: İnan, 1975, **a.g.k.**, 181, Kat. No. 206, Lev. XCIX, 2; Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 41, Görsel 2.18. a-d.

Açıklama: Yüz ve kafanın arka kısmının yuvarlaklığı kasıtlı olarak düzlenmiş.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Athena.

Tarih: Geç Antoninler, erken Severuslar Dönemi

Kat. No. 128 (Görsel 102).

Eserin türü: Heykelcik.

Eserin adı: Athena Heykelciği.

Buluntu Yeri: Satın alma yoluyla Müzeye kazandırılmıştır.

Korunduğu Yer: Side Müzesi Deposu.

Envanter No. 1663

Malzeme: İnce gözenekli beyaz mermer.

Ölçüler: Y: 11,5cm; G: 10,5cm; D: 5,3cm.

Yayın Yeri: Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 42., Görsel 2.19. a-b.

Açıklama: Kötü durumda korunagelmış eserin baş, boyun ve belden aşağısı eksiktir. Yüzeyde kuvvetli aşınmalar göze çarpmaktadır.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Athena.

Tarih: Geç Antoninler / Erken Severuslar Dönemi.

Kat. No. 129 (Görsel 103).

Eserin türü: Heykelcik.

Eserin adı: Athena heykelciğine ait baş.

Buluntu Yeri: Satın alma yoluyla Müzeye kazandırılmıştır.

Korunduğu Yer: Side Müzesi Deposu

Envanter No. 527

Malzeme: İnce gözenekli beyaz mermer.

Ölçüler: Y: 7,3cm; G: 4,3cm; D: 5,6cm.

Yayın Yeri: İnan, 1975, **a.g.k.**, 164, Kat. No. 117, Lev. LXXXIV, 1; Öztunç, 2018, **a.g.k.**, 43, Görsel 2.20. a-d.

Açıklama: Kötü durumda korunagelmiş eserin baş, boyun ve belden aşağısı eksiktir. Yüzeyde kuvvetli aşınmalar göze çarpmaktadır.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Athena.

Tarih: Antoninler Dönemi.

Kat. No. 130 (Görsel 104).

Eserin türü: Heykelcik.

Eserin adı: Athena heykelciğine ait baş.

Buluntu yeri: Satın alma yoluyla Müzeye kazandırılmıştır.

Korunduğu Yer: Side Müzesi.

Envanter No. 164.

Malzeme: İnce gözenekli beyaz mermer.

Ölçüler: Y: 12,5cm; G: 6,5cm; D: 11,5cm.

Yayın Yeri: İnan, 1975, **a.g.k.**, 164. Kat. No. 118, Lev. LXXXIV, 2.

Açıklama: Kötü durumda korunagelmiş eserin baş, boyun ve belden aşağısı eksiktir. Yüzeyde kuvvetli aşınmalar göze çarpmaktadır.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Athena.

Tarih: Antoninler Dönemi.

Kat. No. 131 (Görsel 105).

Eserin türü: Kabartma.

Eserin adı: İçerisinde Athena büstü yer alan kaset kabartması.

Buluntu yeri: Side Tiyatrosu *scaenae fronsu*.

Korunduğu Yer: ?

Envanter No. ?

Malzeme: İnce gözenekli beyaz mermer.

Ölçüler: Y: 12,5cm; G: 6,5cm; D: 11,5cm.

Yayın Yeri: Alanyalı, 2010, **a.g.k.**, 84, Res.1; Alanyalı, 2011, a.g.k., 87, Res. 1.

Açıklama: Parçalar hainde ele geçmiş olan kaset kabartmasının ortasında kalkan üzerinde bir Athena büstü yer almaktadır. Tanrıça solunda yılan, sağında mızrak ve başında miğfer ile tasvir edilmiştir. Kaset köşelerinde ise palmiye dalı, nar, agonistik ödül tasviri ve rozet yer almaktadır.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Athena.

Tarih: Antoninler Dönemi.

Kat. No. 132 (Görsel 106).

Eserin türü: Kabartma.

Eserin adı: Korkuluk kabartması.

Buluntu Yeri: Büyük *Nymphaion*

Korunduğu Yer: ?

Envanter No. ?

Malzeme: İnce gözenekli beyaz mermer.

Ölçüler: Y: 12,5cm; G: 6,5cm; D: 11,5cm.

Yayın Yeri: Lanckronoski, 2005, **a.g.k.**, 141, Res.103; Mansel, 1963, **a.g.k.**, 62 - 63, Res. 45; Atlan, 1967, **a.g.k.**, 2, Dipnot 31, Lev. VIII, I; Mansel, 1978, **a.g.k.**, 106, Res. 114.

Açıklama: Oldukça aşınmış olan kabartma üzerinde dört adet figür seçilmektedir. Solda Athena yer almakta, sol elinde palmiye dalı, sağ elinde muhtemelen bir phiale ile önündeki altar üzerinde tutuyor. Karşısında üç tane giyimli figür yer almakta. Solda arka planda, direğinin ucunda nar olan bir gemi tasviri.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Athena.

Tarih: Antoninler Dönemi.

Kat. No. 133 (Görsel 107 a, b, c).

Eserin türü: Heykel.

Eserin adı: Apollon Heykeli

Buluntu Yeri: 1947 yılında P Tapınağı kazısı sırasında bulunmuştur.

Korunduğu Yer: Side Müzesi

Envanter No. 1.

Malzeme: İnce gözenekli beyaz mermer.

Ölçüler: Y: 107cm; G: 34,5cm.

Yayın Yeri: İnan, 1975, a.g.k., 107, Kat. No. 52, Lev. LVI, 1-4; Mansel, 1978, a.g.k., 139, Res. 154.

Açıklama: Normal insan ölçülerinin altında olan bu heykel Apollon'u çıplak tasvir edilmiş genç bir erkek şeklinde göstermektedir. Baş, ayakların bazı kısımları ve kemerin tuttuğu kithara eksiktir. Sağ bacak taşıyıcı sol bacak ise çapraz bir şekilde sağ tarafa doğru parmak uçlarıyla yere basmaktadır.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Apollon.

Tarih: Hadrianus Dönemi.

Kat. No. 134 (Görsel 108).

Eserin türü: Heykel.

Eserin adı: Apollon torsosu

Buluntu Yeri: 1955 yılında tiyatro kazısı sırasında *scaenae fronsun* alt katı içinde bulunmuştur.

Korunduğu Yer: Side Müzesi

Envanter No. 146

Malzeme: İnce gözenekli beyaz mermer.

Ölçüler: Y: 75cm; G: 50cm; D. 30cm.

Yayın Yeri: İnan, 1975, a.g.k., 28, Kat. No. 5, Lev. XIII, 1-3.

Açıklama: Oldukça kötü durumda korunagelmiş torso, İnan tarafından Kassel Apollonu ile ilişkilendirilmiştir.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Apollon.

Tarih: ?

Kat. No. 135 (Görsel 109 a-b).

Eserin türü: Heykel.

Eserin adı: Apollon başı

Buluntu Yeri: 1950 yılı M Binası kazısı sırasında N nişi içerisinde bulunmuştur.

Korunduğu Yer: Side Müzesi

Envanter No. 49.

Malzeme: İnce gözenekli beyaz mermer.

Ölçüler: Y: 26,5cm.; G: 27cm; D:17,5cm.

Yayım Yeri: İnan, 1975, a.g.k., 27, Kat. No. 4, Lev. XII, 1-2.

Açıklama: İyi durumda ele geçmiş olan baş, İnan tarafından Kassel Apollon'un bir repliği olarak yorumlanmaktadır.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Apollon.

Tarih: ?

Kat. No. 136 (Görsel 110 a-b).

Eserin türü: Heykel.

Eserin adı: Apollon başı

Buluntu Yeri: 1968 yılında Side'nin doğu tarafında denizden çıkarılmıştır.

Korunduğu Yer: Side Müzesi

Envanter No. 323.

Malzeme: İnce gözenekli beyaz mermer.

Ölçüler: Y: 25cm; G: 24,5cm; D: 24cm.

Yayım Yeri: Apollon Başı, İnan, 1975, a.g.k., 105, Kat. No. 49, Lev. LIV, 1-3.

Açıklama: İyi durumda korunagelmiş olan bu baş, İnan tarafından Apollon Sauroktonos'un repliği olarak yorumlanmıştır.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Apollon.

Tarih: ?

Kat. No. 137 (Görsel 111).

Eserin türü: Kabartma.

Eserin adı: İçerisinde Apollon büstü yer alan kaset kabartması.

Buluntu Yeri: Side Tiyatrosu *scaenae fronsu*

Korunduğu Yer: Side Agorası.

Envanter No. ?

Malzeme: İnce gözenekli beyaz mermer.

Ölçüler: ?

Yayın Yeri: Alanyalı, 2003, a.g.k., 282, Res.15; Alanyalı, 2010, a.g.k., 84., Res.2; Alanyalı, 2011, a.g.k., 87, Res. 3.

Açıklama: Parçalar halinde ele geçmiş olan kaset kabartmasında, Apollon boynunda chlamys, sağında sadaklık, solunda yay ile arkaizan tarzda betimlenmiştir. Kaset köşelerinde ise akanthus yaprakları ile çelenk motifi vardır.

İlgili olduğu tanrı veya tarnıça: Apollon.

Tarih: Antoninler Dönemi

Kat. No. 138 (Görsel 112).

Eserin türü: Kabartma.

Eserin adı: Üzerinde üçayak betimlemesi bulunan N-2 tapınağına ait friz parçası.

Buluntu Yeri: Tapınaklar Bölgesi

Korunduğu Yer: Side Tapınaklar Bölgesi

Envanter No ?

Malzeme: İnce gözenekli beyaz mermer.

Ölçüler: ?

Yayın Yeri: Alanyalı, 2011, a.g.k., 89., Res. 37.

Açıklama: ?

İlgili olduğu tanrı veya tarnıça: Apollon.

Tarih: Antoninler Dönemi

Kat. No. 139 (Görsel 113 a, b, c, d).

Eserin türü: Kabartma.

Eserin adı: Pythia oyunları için yapılmış altından taşınabilir bir altarın kaide kısmı.

Buluntu Yeri: ?

Korunduğu Yer: Side Müzesi.

Envanter No. ?

Malzeme: İnce gözenekli beyaz mermer.

Ölçüler: Yük.: 84 cm.; Gen.: 124 cm.; Der. 245 cm.

Yayın Yeri: Nollé, 1990, a.g.k., 259., Res. 19.; Nollé, 2001, a.g.k., 443.; Merkelbach und Stauber, 2002, a.g.k., 153.

Açıklama: ?

İlgili olduğu tanrı veya tarnıça: Athena ve Apollon.

Tarih: MS III. yy'ın ikinci yarısı.

Kat. No. 140 (Görsel 114 a-b).

Eserin türü: Mermer eser.

Eserin adı: Omphalos taşına ait fragman parçası.

Buluntu Yeri: 2001 yılında yapılan kazı çalışmaları sırasında Büyük hamam'da bulunmuştur.

Korunduğu Yer: Side Müzesi

Envanter No. 2997

Malzeme: Mermer.

Ölçüler: Y: 44cm; G: 32cm.

Yayın Yeri: Özhanlı, 2014, a.g.k., 261-272.

Açıklama: Bir yüzü işlenmiş, diğer yüzü ise işlenmeden bırakılmış eserin altlık kısmı kare şeklinde formlandırılmıştır. Tek parça işlenmiş eserin konik formlandırılmış üst kısmında kırık ve eksikler dikkati çekmektedir. Eser üzerinde takip edilen biri iyi durumda, diğer ikisi kırık üç adet ayak, konik formlu eserin bir üç ayak arasında yerleştirildiğini göstermektedir. Eser, kabartma şeklinde verilmiş, ortaları düğümlü yün örgü ağı ve bunun üzerinde kıvrılan yılan ile süslenmiştir.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Apollon.

Tarih: MS II. / III. yy.

Kat. No. 141 (Görsel 115 a, b, c).

Eserin türü: Heykel.

Eserin adı: Apollon başı

Buluntu Yeri:

Korunduğu Yer: Side Müzesi

Envanter No. 881.

Malzeme: İnce gözenekli beyaz mermer.

Ölçüler: Y: 25cm; G: 15cm; D: 13,5cm.

Yayın Yeri: Yayınlanmamış

Açıklama: İyi durumda korunagelmüş eserde uzun boyun kısmı dikkat çekicidir. Baş hafif yukarıya dönük verilmiştir. Başın üst kısmında kırık bir parçaya ait izler

görülmektedir. Ortadan ayrılıp yana doğru taranmış olan saçların altından her iki yanda aşağıya doğru saç bukleleri dökülmektedir. Saç işlenişinde derin matkap işçiliği dikkati çekmektedir.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Apollon.

Tarih: Geç Antoninler / Erken Severuslar Dönemi.

Kat. No. 142 (Görsel 116 a-b).

Eserin türü: Mimari eser parçası.

Eserin adı: Üzerinde Athena büstü yer alan kilit taşı.

Buluntu Yeri: Eser, 1959 yılı kazıları sırasında tiyatronun ikinci kemeri önünde açığa çıkartılmıştır.

Korunduğu Yer: Side Müzesi

Envanter No. 181.

Malzeme: Kireç taşı.

Ölçüler: Y: 55cm; G: 50cm; D: 77cm

Yayım Yeri: Yayınlanmamış.

Açıklama: Kireçtaşından işlenmiş taş, muhtemelen bir kemerin kilit taşı veya kemerin üzengi taşı olmalıdır. Alt kısmı düzgün traşlanmış eserin üst kısmında iki adet silme vardır. Yüksek kabartma şeklinde kaba işlenmiş Athena büstü, başında üç sorguçlu attika miğferi ile verilmiştir. Athena büstünde dikkati çeken tanrıçanın aegissiz verilmiş olmasıdır.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Athena.

Tarih: Geç Antoninler / Erken Severuslar Dönemi

Kat. No. 143 (Görsel 117 a-b).

Eserin türü: Mimari eser parçası.

Eserin adı: Üzerinde Athena büstü yer alan kilit taşı.

Buluntu Yeri: 1986 yılında tiyatroda yapılan kazı çalışmaları sırasında bulunmuştur.

Korunduğu Yer: Side Müzesi

Envanter No. 811

Malzeme: Mermer.

Ölçüler: Y: 35cm; G: 31cm; D: 62cm.

Yayım Yeri: Yayınlanmamış

Açıklama: Kötü durumda korunagelmiş Athena büstünde aegis seçilebilmektedir. Baş kısmı oldukça kötü durumdadır. Büst bir *tondo* içinde yer almaktadır.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Athena.

Tarih: ?

Kat. No. 144 (Görsel 118).

Eserin türü: Mermer eser.

Eserin adı: Üzerinde Athena kabartması yer alan mimari blok.

Buluntu Yeri: 1971 yılında Side Müzesi'ne getirilmiştir.

Korunduğu Yer: Side Müzesi

Envanter No. 486

Malzeme: Mermer.

Ölçüler: Y: 37,5cm; G: 48,5cm; D: 30cm

Yayın Yeri:

Açıklama: Arka tarafı düz işlenmiş mimari blok üzerinde *aegisi* belirgin Athena figürü yer almaktadır. Tanrıçanın göğüs kısmından aşağısı eksiktir. Sola dönük verilmiş baş kısmının gözlerden yukarı kısmı yoktur. Sol omuz kısmı ise kırık olup eklenmiştir.

İlgili olduğu tanrı veya tanrıça: Athena.

Tarih: Severuslar Dönemi (MS 193-235)

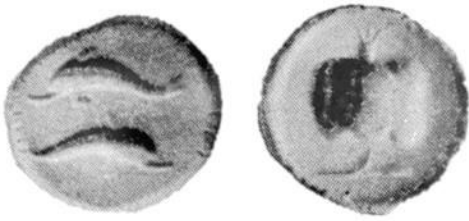
EKLER

Görsel 1 (Kat. No. 27)

Görsel 2 (Kat. No. 28)

Görsel 3 (Kat. No. 29)

Görsel 4 (Kat. No. 30)

Görsel 5 (Kat. No. 31)

Görsel 6 (Kat. No. 32)

Görsel 7 (Kat. No. 33)

Görsel 8 (Kat. No. 34)

Görsel 9 (Kat. No. 35)

Görsel 10 (Kat. No. 36)

Görsel 11 (Kat. No. 37)

Görsel 12 (Kat. No. 38)

Görsel 13 (Kat. No. 39)

Görsel 14 (Kat. No. 40)

Görsel 15 (Kat. No. 41)

Görsel 16 (Kat. No. 42)

Görsel 17 (Kat. No. 43)

Görsel 18 (Kat. No. 44)

Görsel 19 (Kat. No. 45)

© <http://www.cgb.fr>

Görsel 20 (Kat. No. 46)

Görsel 21 (Kat. No. 47)

Görsel 22 (Kat. No. 48)

Görsel 23 (Kat. No. 49)

Görsel 24 (Kat. No. 50)

Görsel 25 (Kat. No. 51)

Görsel 26 (Kat. No. 52)

Görsel 27 (Kat. No. 53)

Görsel 28 (Kat. No. 54)

Görsel 29 (Kat. No. 55)

Görsel 30 (Kat. No. 56)

Görsel 31 (Kat. No. 57)

Görsel 32 (Kat. No. 58)

Görsel 33 (Kat. No. 59)

Görsel 34 (Kat. No. 60)

Görsel 35 (Kat. No. 61)

Görsel 36 (Kat. No. 62)

Görsel 37 (Kat. No. 63)

Görsel 38 (Kat. No. 64)

Görsel 39 (Kat. No. 65)

Görsel 40 (Kat. No. 66)

Görsel 41 (Kat. No. 67)

Görsel 42 (Kat. No. 68)

Görsel 43 (Kat. No. 69)

Görsel 44 (Kat. No. 70)

Görsel 45 (Kat. No. 71)

Görsel 46 (Kat. No. 72)

Görsel 47 (Kat. No. 73)

Görsel 48 (Kat. No. 74)

Görsel 49 (Kat. No. 75)

Görsel 50 (Kat. No. 76)

Görsel 51 (Kat. No. 77)

Görsel 52 (Kat. No. 78)

Görsel 53 (Kat. No. 79)

Görsel 54 (Kat. No. 80)

Görsel 55 (Kat. No. 81)

Görsel 56 (Kat. No. 82)

Görsel 57 (Kat. No. 83)

Görsel 58 (Kat. No. 84)

Görsel 59 (Kat. No. 85)

Görsel 60 (Kat. No. 86)

Görsel 61 (Kat. No. 87)

Görsel 62 (Kat. No. 88)

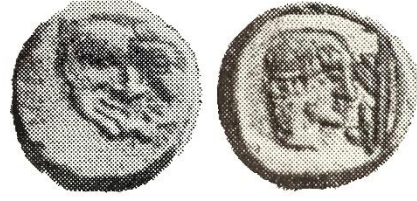
Görsel 63 (Kat. No. 89)

Görsel 64 (Kat. No. 90)

Görsel 65 (Kat. No. 91)

Görsel 66 (Kat. No. 92)

Görsel 67 (Kat. No. 93)

Görsel 68 (Kat. No. 94)

Görsel 69 (Kat. No. 95)

Görsel 70 (Kat. No. 96)

Görsel 71 (Kat. No. 97)

Görsel 72 (Kat. No. 98)

Görsel 73 (Kat. No. 99)

Görsel 74 (Kat. No. 100)

Görsel 75 (Kat. No. 101)

Görsel 76 (Kat. No. 102)

Görsel 77 (Kat. No. 103)

Görsel 78 (Kat. No. 104)

Görsel 79 (Kat. No. 105)

Görsel 80 (Kat. No. 106)

Görsel 81 (Kat. No. 107)

Görsel 82 (Kat. No. 108)

Görsel 83 (Kat. No. 109)

Görsel 84 (Kat. No. 110)

Görsel 85 (Kat. No. 111)

Görsel 86 (Kat. No. 112)

Görsel 87 (Kat. No. 113)

Görsel 88 (Kat. No. 114)

Görsel 89 (Kat. No. 115)

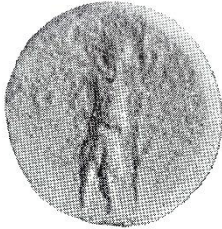
Görsel 90 (Kat. No. 116)

Görsel 91 (Kat. No. 117)

Görsel 92 (Kat. No. 118)

Görsel 93 (Kat. No. 119)

Görsel 94 (Kat. No. 120)

Görsel 95 (Kat. No. 121)

Görsel 96 (Kat. No. 121)

Görsel 97 a-b (Kat. No. 123. Foto: H. Hayri Şener).

Görsel 98 a-b (Kat. No. 124. Foto: H. Hayri Şener).

Görsel 99 (Kat. No. 125)

Görsel 100 (Kat. No. 126)

Görsel 101 (Kat. No. 127)

Görsel 102 (Kat. No. 128)

Görsel 103 (Kat. No. 129)

Görsel 104 (Kat. No. 130)

Görsel 105 (Kat. No. 131. Kaynak: Side Kazı Arişivi).

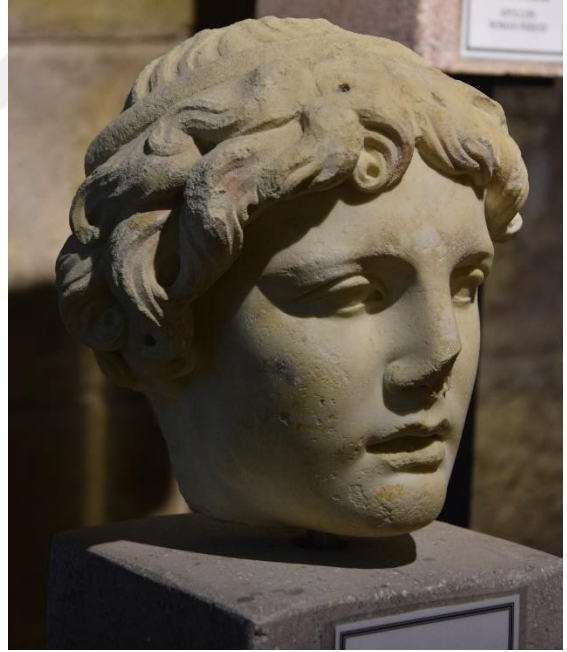
Görsel 106 (Kat. No. 132. Kaynak: Side Kazı Arşivi).

Görsel 107 a, b, c (Kat. No. 133. Foto: H. Hayri Şener).

Görsel 108 (Kat. No. 134)

Görsel 109 a-b (Kat. No. 135. Foto: H. Hayri Şener).

Görsel 110 a-b (Kat. No. 136. Foto: H. Hayri Şener).

Görsel 111 (Kat. No. 137. Kaynak: Side Kazı Arişivi).

Görsel 112 (Kat. No. 138. Kaynak: Side Kazı Arişivi).

Görsel 113 a (Kat. No. 139. Foto: H. Hayri Şener).

Görsel 113 b (Kat. No. 139. Foto: H. Hayri Şener).

Görsel 113 c (Kat. No. 139. Foto: H. Hayri Şener).

Görsel 113 d (Kat. No. 139. Foto: H. Hayri Şener).

Görsel 114 a-b (Kat. No. 140. Foto: H. Hayri Şener)

Görsel 115 a, b, c (Kat. No. 141. Foto: H. Hayri Şener).

Görsel 116 a-b (Kat. No. 142. Foto: H. Hayri Şener).

Görsel 117 a-b (Kat. No. 143. Foto: H. Hayri Şener).

Görsel 118 (Kat. No. 144. Foto: H. Hayri Şener).

Görsel 119 (Kaynak: Side Kazı Arşivi).

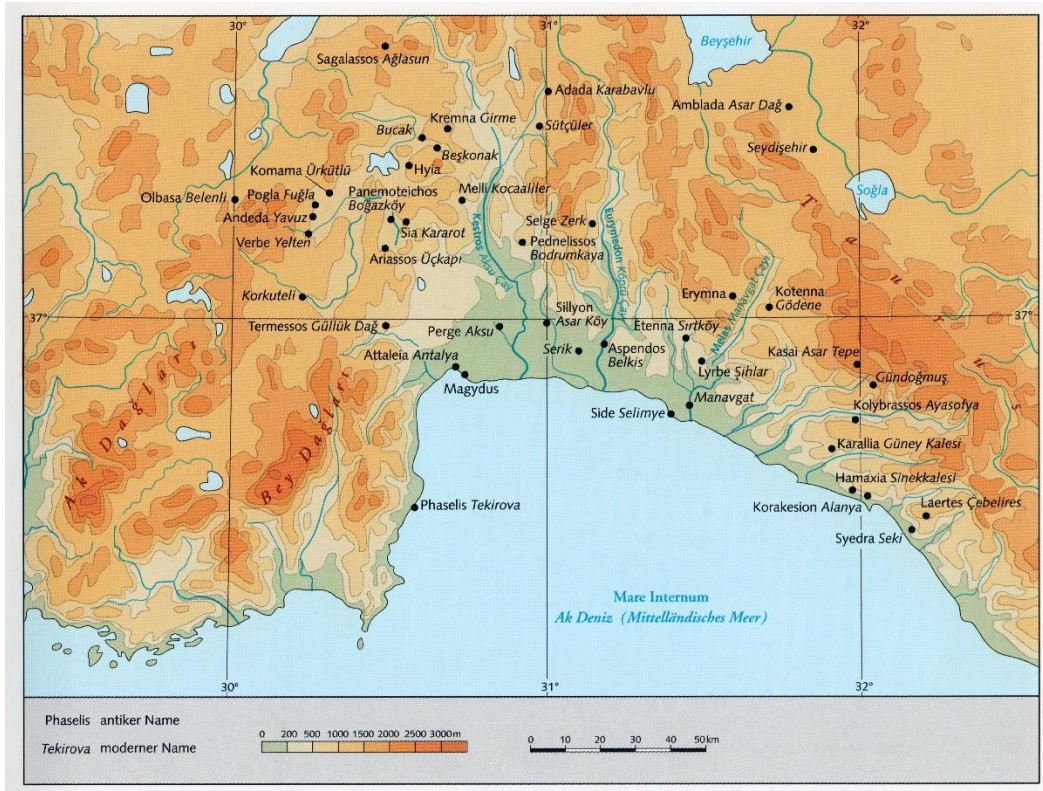
Görsel 120 (Kaynak: Side Kazı Arşivi).

Görsel 121 (Kaynak: Side Kazı Arşivi).

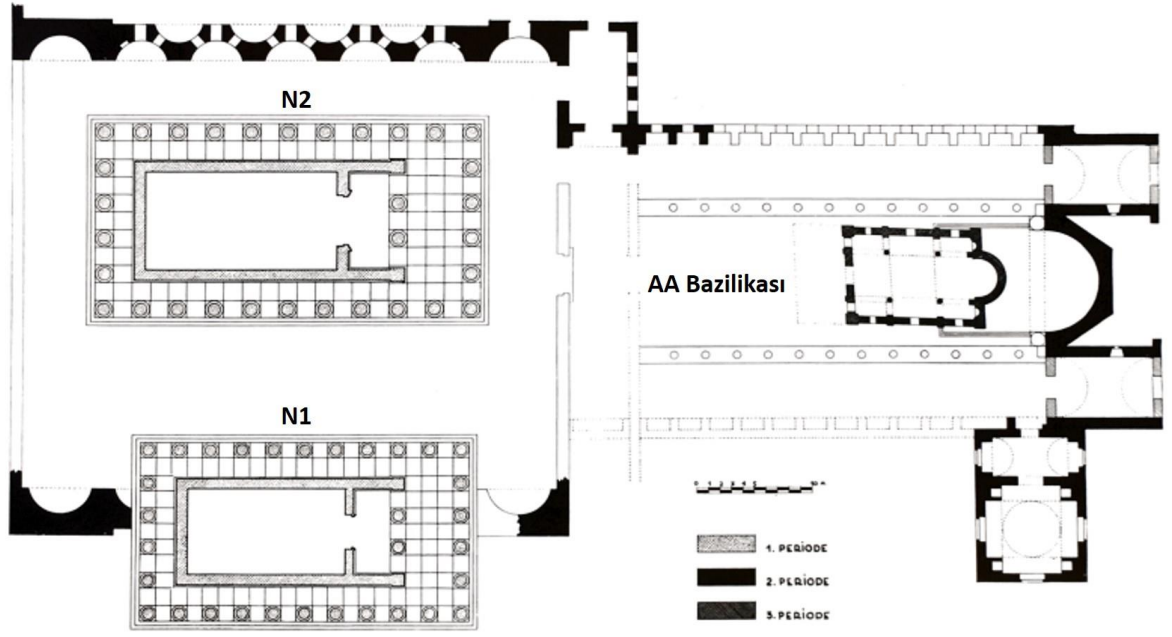
Görsel 122 (Kaynak: Side Kazı Arşivi).

Plan 1 (Kaynak: H. Brandt und F. Kol (2005). *Lycia et Pamphylia. Eine römische Provinz im Südwesten Kleinasien*. Mainz: Von Zabern, s. 11 Res. 7).

Plan 2 (Kaynak: S. Aydal, 2014).

Plan 3 (Kaynak: Mansel, 1963, a.g.k., 78 Res. 58. Uygulama: H. Hayri Şener).